

ÉRTEKEZÉSEK

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

TIZENHARMADIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST

1909.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

1. Parlamenti szólásszabadság. *Edvi Illés Károly* 1. tagtól.
2. Az igazságos jog. Székfoglaló értekezés. *Kunz Jenő* 1. tagtól.
3. A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. *Illés Józseftől*.
4. Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról.
Földes Béla r. tagtól.
5. A tömeg büntettei. *Angyal Páltól*.
6. A szövetkezetek alapelve. Székfoglaló értekezés. *Nagy Ferencz* r. tagtól.
7. Széchenyi-problémák. Írta *Réz Mihály*.
8. Újabb irányok a nemzetközi perjogban. Székfoglaló értekezés. *Magyary Géza* 1. tagtól.
9. A rendi elemek a magyar alkotmányban. Székfoglaló értekezés.
Ferdinandy Gejza 1. tagtól.
10. Gróf Széchenyi István és a pesti Hengermalom-társaság. — Melléklet:
Adatgyűjtemény. Székfoglaló értekezés. *Gaal Jenő* r. tagtól.

PARLAMENTI SZÓLÁSSZABADSÁG.

*

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

EDVI ILLÉS KÁROLY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1903. június 15-én tartott ülésén)

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1903.

Budapest. Az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

Tekintetes Akadémia!

Némi elfogultsággal lépek e helyre, a hol már több év előtt meg kellett volna tartanom székfoglaló beszédemet. Mentésül csak azt az egy körülményt hozhatom föl, hogy ez idő alatt nem pihentem. Csakhogy a munka, melyet végeztem, nem a művész, hanem inkább az iparos napi munkájához hasonlítható. Ha tehát fölmerült is bennem a szándék, a mi gyakran megtörtént, hogy a mélyen tisztelt Akadémia iránt tartozó kötelességemnek eleget tegyek: mindannyiszor úgy jártam, mint a hogy járna a kőfaragó, a ki arra határozná el magát, hogy művészi szobrot alkosson. Mert sokkal nehezebb kielégíteni azokat az igényeket, a melyeket valaki magával szemben támaszt, mint azokat, a melyeket velünk szemben mások támasztanak. Hogy végre mégis itt vagyok: ez nem azt jelenti, mintha sikerült volna a saját igényeimnek megfelelő művet létrehozni, — hanem csak megalkuvás ez a körülményekkel, és számbavétele annak a reménységemnek, hogy a tekintetes Akadémia most is ép oly elnéző lesz fogvatkozásaim iránt, a mily elnézést tanúsított már akkor, mikor tagjainak díszes sorába megválasztott.

Mint kriminalistának a büntetőjog anyagából kellett volna tárgyat választanom. Hogy ezúttal mégis a közjog területére csaptam át: ez részben talán annak a következménye, hogy önmagam iránt támasztott igényeimet még min-

Források: May: »Das englische Parlament«; Seidler dr.: »Die Immunität der Mitglieder der Vertretungskörper nach österreichischem Rechte«; Bär: »Rede-freiheit der Mitglieder gesetzgebender Versammlungen«; Binding: »Handbuch des deutschen Strafrechts«, I. k. 679. s köv. 11.; Concha Győző dr.: »Politika. I. Alkotmánytan«, 46 g s köv. 11.; Jelűnek Artur dr.: »A mentelmi jog«; Balog Artur dr.: »A parlamenti tagok szólásszabadságának és sérthetlenségének határai«; (Je. Ért. XVIII. k. 257—291. 11.); stb.

dig nem tudtam eléggé lefokozni, — részint onnan van, hogy ez a közjogi tárgy szorosán érintkezik a büntetőjoggal, — egyik lábával a köz-, másikkal a büntetőjog terén áll. Mert hiszen lapozzuk bár a közjogról írt műveket, vagy nyissuk föl a büntető-törvénykönyvet, avagy a bűnvádi perrendtartást: *a mentelmi jogot*, melynek körébe *a parlamenti szólásszabadság* tartozik, mindegyikében föltaláljuk.

Igaz, hogy a Btk. 19. s a B. P. 32. §-a csak annyit mond: »Az országgyűlés, úgyszintén a közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottság tagjainak mentelmi jogát a jelen törvény nem érinti.« De ez a negatív kijelentés mégis mindegyik törvény szempontjából nagyon sokat jelent, s a mentelmi jog egész anyagának tüzetes ismeretét föltételezi.

A Btk. 19. §-a azt jelenti, hogy az anyagi büntető-törvények rendelkezései egyáltalában nem alkalmazhatók az országgyűlés tagjára, a ki hivatásának gyakorlása közben valamit tesz vagy mond, habár ez egyébként a büntető-törvényekbe ütköző cselekmény volna is. A B. P. 32. §-a pedig azt jelenti, hogy az országgyűlés tagja ellen, mentelmi jogának felfüggesztése nélkül, még az oly cselekményekért sem lehet megindítani a bűnvádi eljárást, a melyeket az illető nem hivatása gyakorlásában követett el. A parlamenti szólásszabadság, mint látjuk, az anyagi büntető-törvényekkel függ össze, mert ez a szabadság az országgyűlés tagjának azt a jogát jelenti, hogy a házban a házhoz, — s a házon kívül, de a ház megbízásából szabadon tehet bármily törvénybe ütköző nyilatkozatot, anélkül hogy ezért a fönnálló büntető-törvények alapján akár az illető ház, akár bármily más hatóság által felelősségre vonható volna. A mentelmi jog tehát e szempontból helyesen nevezhető *felelőtlenységnek*, vagy *absolut mentelmi jognak*: mert a rendes büntető-törvényekkel szemben tényleg minden irányban felelőtlen a parlament tagja hivatása gyakorlatában.

Ebben a culturnemzetek, melyeknek alkotmánya a parlamenti szólásszabadságot biztosítja, általában egyetértenek. De vájjon más tekintetben is teljesen felelőtlen-e a parlamenttel szemben a törvényhozó testület tagja: ez már attól függ, hogy minő alapon keletkezett és áll fönn valamely államban a mentelmi jog, különösen pedig a parlamenti szólásszabadság.

Mert e tekintetben két eltérő iránynyal találkozunk, a melyek egyikének szülőföldje Anglia, a másiké Franciaország. A parlamenti szólásszabadság mindegyik államban élető eleme a törvényhozó testület működésének; de azért más jogi fejlődés eredménye az Angliában, mint Franciaországban, és ehhez képest más jelentősége van a szólásszabadságot biztosító felelőtlenségnek ott, mint itt.

Az *alanyi fölfogás* az, hogy a szólásszabadság lényeges joga a parlamentnek, annyira nélkülözhetetlen alkotó eleme a parlament működésének, hogy attól egyáltalában el nem választható, s hogy abban különös törvény nélkül is mindig megvolt, még akkor is, mikor a parlamentnek e joga ellen egyes királyok saját hatalmukat érvényesítették.¹⁾ E fölfogás szerint a szólásszabadság jogának biztosítéka az, hogy a két ház magának tartja fenn tagjai fölött a hivatásuk gyakorlatában elkövetett cselekményeikre vonatkozó bíraskodást.

A parlamentnek e jogát először egy 1512-ben hozott törvény juttatta érvényre. Alkalmul erre az szolgálta, hogy *Strode* képviselőt a rendes bíróság egy Bili előterjesztése miatt elítélte. Ez ítéletet az 1512-ben alkotott törvény semmisnek montotta ki azzal, hogy a parlament tagja ellen, a parlamentben való magatartása miatt, indított minden eljárás semmis és hatálytalan. E törvény tehát a parlament kiváltságát már létezőnek tekintette.²⁾ Az alsóháznak 1667-ben hozott sarkalatos határozata ezt így fejtette ki:

»Senki sem kételkedhetik abban, hogy a mi törvényesen meg van állapítva: az törvény. Semmi sem lehet azonban törvénynyé, a mit valaki előbb javaslatba nem hozott. A mily kevésbé okozhat jogtalanságot a törvény: ép oly kevésbé teheti

¹⁾ I. Eduárd 1301-ben Keigley Henry parlamenti tagot a királynak nem tetsző beszédei miatt a towerbe záratta; III. Eduárd 1376-ban l'eter de le Maré t záratta el, hogy egyik veszedelmes ellenségét elhallgattassa. a ki azután csak II. Richard trónralépésekor szabadult ki; e király azonban 1397-ben Hatey Tamást záratta el a miatt, mert az udvartartás költségeinek leszállítását javasolta, — de ennek büntetését a parlament megszüntette (May: »Das englische Parlament«. 115. és köv. 1.).

²⁾ May: id. m. 117. 1.

ezt az, a ki a törvényt javaslatba hozta. A ház tagjainak oly szabadoknak kell lenniök, mint maga a ház. Valamint a parlament határozata nem irányulhat az állami rend ellen: ép oly kevésbé irányulhat ellene a vitatkozás, a melynek az eredménye; mert mielőtt a törvény létrejön: javasolni és megvitatni kell azt.«

De nemcsak a parlament régi jogán és szokásán alapul e fontos kiváltság, hanem törvény is biztosította azt. A bill of rights 9. cikke ugyanis kimondotta, hogy: »A beszédnek, vitatkozásnak és bármely eljárásnak szabadságát nem szabad máshol megakadályozni vagy korlátozni mint a parlamentben.«¹⁾ A parlamentben tehát szabad korlátozni is, megakadályozni is nem ugyan a szólásszabadságot, hanem az ezzel való visszaélést.

Az angol parlament e kiváltságánál fogva tényleg gyakorolja is a birói hatalmat privilégiumának minden megsértése esetében. Ily sértésnek tekintik azt is, a mely a parlamenten kívül álló egyénektől származik. A parlament ezeket is birói hatósága alá vonja. Annál inkább kiterjeszti tehát birói hatalmát saját tagjaira, ha azok valamelyike szólásszabadságával visszaélve valakit pld. rágalmaz, vagy ha az illető hivatása gyakorlatában más büntetendő cselekményt követ el, így pld. megvesztegettetni magát. Az angol parlament saját tagjai fölött minden ily esetben kizárólag gyakorolja a birói hatalmat, és pedig akként, hogy a bűnösnek felismert egyénre szigorú büntetést szab ki, a melyet azután a végrehajtó hatalom fogantatosít. A szólásszabadságot ugyan, a mennyiben valaki a formát vagy a ház méltóságát meg nem sérti és a személyeskedést mellőzi: teljes mértékben biztosítja a parlament. De azért megtörténik, hogy a parlament valamely tagját nyilatkozataért megrovással, fogsággal vagy kiutasítással bünteti. Mind e büntetéseket azonban nem a rendes büntető-törvények, hanem a *lex et consuetudo* parlamenti alapján szabja ki.

Az angol parlament tagjának immunitása tehát lényegileg az, hogy az illető hivatása gyakorlatában elkövetett cselekményei tekintetében a rendes bíróságok hatósága alól ki van

¹⁾ May: Id. m. 115. 1.

véve és csak a parlament kizárólagos bíróságának, de ennek azután szigorú felelősséggel, van alávetve. Vagyis: a parlament tagja, mint ilyen, csak a rendes büntető-törvényekkel és a rendes bíróságokkal szemben felelőtlen, — ellenben saját külön bíróságának felelős. Ebből kétségtelen, hogy ez a felelőtlenység a parlamenti tagnak nem személyes kiváltsága, melynek védelme alatt hivatása gyakorlásában mindent szabadon tehet és mondhat, hanem a parlament kizárólagos bíraskodási joga mindarról, a mi tagjai hivatásának gyakorlására vonatkozik.

Ennek épen ellenkezője a francia jogfejlődés.

Franciaországban az immunitás nem a történeti fejlődés eredménye, hanem az állambölcselek tanításának és a nagy forradalom eszmeharczának productuma. Két nagy elv emelkedett ki e korszak forrongásaiból, a melyek tárgyakat illetőleg döntő jelentőségűek. Egyik a népszuverénitás, a másik a hatalmak felosztásának elve.

Rousseau azt tanította, hogy a törvényhozás a nép elidegeníthetetlen joga, és hogy a törvényhozó szentsége és sérthetlensége a népgyülekezet mindegyik tagját megilleti. A francia forradalomból kifejlődött alkotmánynak azonban, melynek keretében a képviselők mentelmi joga is helyet talált, nem *Rousseau*, hanem *Montesquieu* és elvtársainak tanítása szolgált alapul. *Montesquieu* fölfogása a népképviselő jogi természetéről az volt, hogy a törvényhozás a nép összességét illeti meg, és csak összejövetelük lehetetlensége teszi szükségessé azt, hogy a nép e jogát képviselői által gyakorolja. De ha e szerint a népképviselő tagjai a nép jogi képviselői: úgy azok jogi helyzete a nép által rájuk ruházott hivatásuk gyakorlásában ugyanaz, a mi az általuk képviselt népé. Mint-hogy pedig a nép, mint a törvényhozó hatalom alanya, szent és sérthetetlen: ugyané tulajdonságok az ő nevükben eljáró népképviselőkre is áthárulnak.

Montesquieu másik tanítása a hatalmak megosztása volt. Szerinte tulajdonképen nincs egységes államhatalom, mert ezt az egymástól függetlenül működő törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmak megbontják. E három külön hatalom csak annyiban képes egységes állami tevékenység létrehozására, a mennyiben a bírák — úgyszólván — a nemzet szája, t. i. a

törvény alkalmazói a konkrét esetre; a végrehajtó hatalom pedig, amelynek »veto« joga van a törvényhozói hatalom határozatai ellen, az államgépezet kormányzatát intézi. Egyébként azonban mindhárom hatalom nemcsak önmagában, hanem annyiban is független egymástól, a mennyiben egyik sem vonhatja felelősségre a másiknak functionariusait.

Ez elvekből fejlődött ki a francia forradalomból kialakult alkotmány, és ennek keretében a képviselők mentelmi joga is.

Nyomról nyomra felismerhetjük ezt az egymásután keletkezett törvényekben. Már az 1789. évi június 3-diki nemzetgyűlés kimondotta *Mirabeau* indítványára, hogy minden képviselő személye sérthetetlen, s hogy mindenki, legyen az magános vagy hatóság, bectelen, a nemzet árulója és büntetendő, — a ki bármely oldalról jövő parancs folytán a nemzetgyűlés képviselőjét valamely javaslatáért, indítványáért vagy nyilatkozatáért üldözné, elfogná vagy elfogatná, letartóztatná, sth. Ugyanazon év augusztus 26-án, az emberi jogok elismerése alkalmából, a népszuverenitás elvét is törvénybe iktatták. Ez elvből már most önként következett, hogy a szuverén nép képviselőjének különös szentséget tulajdonítottak, s hogy ennél fogva törvénybe iktatták a népképviselő személyének teljes sérthetlenségét is, mindarra nézve, a mit hivatása gyakorlatában cselekszik.

Ugyanez állásponton vannak a törvényhozó testület szervezéséről s az alkotmányról szóló 1791. évi június 13-diki és szeptember 3-diki törvények.

Nem szüntette meg az immunitást a nemzeti konvent által 1793. április 1-jén kibocsátott törvény, s nem érinté azt az ugyanazon évi június 24-diki, valamint az 1795. évi augusztus 22-diki alkotmány sem. Az 1799. évi december 13-diki alkotmány-törvény pedig már a hatalmak hármasságának legteljesebb keresztülvitelével szabályozta az immunitás kérdését. Ez alkotmány ugyanis: »De la responsabilité des fonctionnaires publiques« cím alatt együttesen szabályozza a bírák, a consulok, az államtanácsosok s a senátus és törvényhozó testület tagjainak felelőtlenségét, azt az elvet juttatva érvényre, hogy az egyes hatalmak hivatásuk körében egymástól függetlenek lévén: egymással szemben, hivatásuk gyakorlása

tekintetében, azok is felelőtlenek, a kikre a nép a hatalom gyakorlását ruházta. E szerint a képviselőt abból a szempontból illeti meg az immunitás, hogy hivatásának gyakorlása a végrehajtoi és bírói hatalomtól teljesen független legyen.

Az immunitásnak alapul szolgáló ez a két elv már most a következő eredményekre vezet. A képviselő annál fogva, mert személye, a benne rejlő népsouverainitás folytán, szent és sérthetetlen: hivatása gyakorlatában teljesen, tehát még a parlamenttel szemben is felelőtlen. Ez az egyik elv folyománya. A hatalmak fölosztásának elvéből pedig az következik, hogy ne csak a népképviselő, mint a parlamenti tanácskozás alanya, hanem a parlament tanácskozásai se tétessenek a másik két hatalom cognitiója tárgyává.

A két alapelv két külön eredménye a törvényekben is gyakorlati kifejezésre jutott. Így pl. az 1789. évi augusztus 26-diki nemzetgyűlés saját főnhatóságánál fogva büntetéssel fenyegette azokat, a kik kiváltságát sértik, de nem szól arról, hogy az egyes képviselőt esetleg maga a nemzetgyűlés, miként Angliában a parlament, felelősségre vonhatja. Itt kifejezésre jutott a képviselő teljes felelőtlenége, személyének teljes sérthetlensége, a mit azután a később alkotott törvények is elismertek. Így különösen az 1822. évben alkotott törvény kimondotta, hogy a nemzetgyűlés valamelyik háza ellen elkövetett sértésről vagy az illető ház maga bíraskodik, vagy a rendes bíróhoz utasítják az esetet, mint Angliában, ellenben saját tagjai irányában a parlament sem bíraskodhatik: mert az ügyrend csak fegyelmi természetű büntetéseket ismer. Az 1799-dik évi alkotmányból előállott másik eredmény, hogy t. i. a parlament tanácskozásait és határozatait a másik két hatalom cognitiója tárgyává sem teheti: abban nyert gyakorlati kifejezést, hogy e miatt az 1791-ben alkotott »Code Pénal« egyik rendelkezését meg kellett változtatni. A »Code Pénal« 471. cikkének 11. bekezdése szerint ugyanis a becsületsértés csak akkor büntetendő, ha a sértő provokálva nem lett, tehát büntetlen az, a ki csak viszonozta a sértést. Ebből az következtetett volna, hogy az, a ki a parlamenti beszédben ellene intézett becsületsértő vagy rágalmazó állítást a parlamenten kívül viszonozta: e miatt nem büntethető. Ámde a büntetlenség

kimondásának előfeltétele ez esetben az volna, hogy a bíróság előbb a parlament tagja által elkövetett sértést megállapítsa, vagyis cognitioja tárgyává tegye. Azonban épen ez volt az, a mit az 1799. évi alkotmány-törvény minden irányban ki akart zárni. A »Code Pénal« 471. cikkét tehát megváltoztatták, és pedig akként, hogy a népképviselő ellen elkövetett sértés föltétlenül, és így abban az esetben is büntetendőnek nyilvánítottat, ha a sértő csak viszonzni kívánta a sérelmet.

Ezek után már most megvonhatjuk a párhuzamot az angol és a francia immunitás között.

A parlamenten kívül álló hatalmakkal szemben a népképviselő kiváltsága mind a két államban ugyanaz. De a míg Angliában a parlament tagjának felelőtlenségét soha sem vették egyértelműnek az abszolút büntetlenséggel, hanem a kifelé való felelőtlenséget a parlament irányában való, és pedig nemcsak fegyelmi, hanem büntető felelősséggel helyettesítették: addig a francia jog a népképviselők föltétien felelőtlenségét állapította meg. Angliában maga a parlament határozza meg a szólásszabadság mértékét: Franciaországban e korlátozást sem ismerik, hanem egészen az illető képviselő lelkiismeretére bízzák hivatásának gyakorlását. Angliában tehát a parlament, Franciaországban a népképviselő személyes kiváltsága a szólásszabadság.

*

A kontinensen — mint közismeretű — túlnyomóan a francia jogintézményeket fogadták el. Ez történt a mentelmi jog szabályozásával is.

A belga alkotmány teljesen átvette a francia jog elveit a népképviseletről és a hatalmak fölosztásáról. Így különösen az 1831. évi február 7-iki alkotmány 25. cikke kimondta: »Tous les pouvoirs émanent de la nation!« ... a miből az következően, hogy a népképviselők, mint a kik a minden hatalom kútforrásául tekintendő népet képviselik, e minőségükben felelőtlenek és sérthetetlenek: ezt ugyanez alkotmány 44. cikke ki is mondta.

A német alkotmányokban is ez alapon szabályozták az immunitást, a mely ott sem volt történeti fejlődés eredménye

A régi rendi gyűlések tagjait illetőleg ez ki sem fejlődhetett: mert e gyűlések folytonos küzdelemben voltak fejedelmeikkel, a kik tagjait — a törvény rendes útjának mellőzésével — üldözték, sőt szabadságuktól is megfosztották.¹ E helyzetben a legtöbb, a mit a rendi gyűlés elérhetett, az volt, hogy a fejedelem velük szemben is alkalmazza a törvény rendes szabályait. Az immunitás szabályozása tehát csak a XIX. század eleje óta keletkezett alkotmányokban foglalhatott tért. Mint-hogy pedig a német publicisták ez időben túlnyomóan a francia alkotmányjogi elméletnek voltak hívei: csak természetesen, hogy ez a francia-belga mintára történt.

Az immunitás alapjái azonban mégsem mindnyájan fogadták el a népsuverainitás elvét,²) hanem voltak olyanok is a kik csak czélszerűségi szempontból, a szólásszabadság biztosítása végett, követelték az immunitást.³) Az alapfölfogás e különbözősége mellett azonban mégis túlnyomóan ugyanarra az eredményre, t. i. a népképviselő teljes felelőtlenségének megállapítására jutottak. Csak néhány kisebb államban korlátozták többé-kevésbé a szólásszabadságot, sőt Braunschweig és Beüss egyáltalában nem engedtek helyt a mentességnek, ellenben Poroszország, Bajorország, Szászország, Württemberg, Báden és néhány kisebb állam minden bírói üldözés alól teljesen kivették a törvényhozó-testület tagjait, parlamenti hivatásuk közben tett minden nyilatkozatuk tekintetében.

E különbségeket a német államok között teljesen megszüntette a birodalmi alkotmány és a birodalmi büntető-törvénykönyv. A birodalmi alkotmány 30. cikke ugyanis, valamint anémet birodalmi büntető-törvénykönyv 11. §-a egyezőleg kimondották, hogy a parlamenti tag szavazataért, vagy a törvényhozó gyűlésen tett nyilatkozatáért sem bíróság, sem

1) Így pld. Möser János Jakob hivatásának gyakorlása miatt 4 évig fogva tartatott. (Seidler: Id. m. 16. 1.)

2) A népsuverainitás alapján különösen Zachariae áll.

3) így pld. Held kimondja, hogy a felelőtlenségnek semmi köze sincs a souverainitáshoz, mert az csak arra való, hogy a törvényhozó testület alkotmányos célja elééréssék.

fegyelmileg felelősségre nem vonható.¹⁾ A német Btk. 11. §-ának ama rendelkezéséből azonban, hogy az országgyűlés tagja — ama gyülekezeten kívül, a melyhez tartozik — szavazatáért nem lehet feleletre vonni (kein Mitglied des Landtages . . . darf ausserhalb der Versammlung, zu welcher das Mitglied gehört, *ivegen seiner Abstimmung* . . . zur Yerantwortung gezogen werden), némelyek azt a következtetést vonták le, hogy az illető országgyűlés saját tagját még szavazatáért is felelősségre vonhatja, a mi azonban nyilván ellenkezik azzal a korlátlan felelőtlenességgel, a mit a birodalmi alkotmány 30. cikke megállapított. Az 1867. évi december 21-diki osztrák alaptörvény 16. §-a is főlemlíti a képviselő szavazatát, de ezzel szemben teljes felelőtlenességét mondja ki, míg a birodalmi tanács tagjának hivatása gyakorlatában tett nyilatkozatára nézve azt a kijelentést foglalja magában, hogy az illető ezért annak a háznak felelős, a melynek tagja.²⁾ E felelősség is azonban csak fegyelmi természetű, mert a birodalmi tanács ügyrendje a szólásszabadsággal történt visszaélés ellen csak fegyelmi rendszabályok alkalmazását engedi meg.

Így tehát úgy a német, mint az osztrák alkotmányok lényegileg ma is ugyanazon az állásponton vannak, a mely a francia-belga alkotmányjogból a continensen általában elterjedt.

*

Már most áttérek arra a kérdésre, hogy minő jogi alulion nyugszik és minő terjedelemben áll fönn *hazai alkotmá-*

¹⁾ A birodalmi alkotmány 30. cikke: »Kein Mitglied des Reichstages darf zu irgend einer Zeit wegen der in Ausübung seines Berufs, gethanen Aeusserungen gerichtlich verfolgt, oder sonst zur Verantwortung gezogen werden.« — a birodalmi büntető-törvénykönyv 11. §-a »Kein Mitglied des Landtages oder einer Krammer eines zum deutschen Reich gehörigen Staates darf ausserhalb der Versammlung, zu welcher das Mitglied gehört, wegen seiner Abstimmung oder wegen der in Ausübung seines Berufs gethanen Aeusserungen zur Verantwortung gezogen werden.«

²⁾ Az 1867. december 21-diki osztrák alaptörvény 16. §-ának 2. pontja: »Die Mitglieder des Reichsrathes können wegen der in Ausübung ihres Berufes geschehenen *Abstimmungen niemals*, wegen der in diesem Berufe gemachten Aeusserungen aber nur von dem Hause, dem sie angehören, zur Verantwortung gezogen werden.«

nyunkban a parlamenti szólásszabadság. E kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a magyar alkotmány e tekintetben is, mint sok más kérdésben, egészen önállóan fejlődött és nem reczipiálta sem az angol, sem a francia fölfogást. A régi magyar alkotmány sánczain belül csak a nemesek vettek részt a törvényhozásban, mert tulajdonképen csak a nemesekből állott maga a nemzet. A nemesség minden egyes tagja azonban egyszersmind tagja volt a szent koronának is (*membrum sacrae coronae*) és így e minőségében, vagyis törvényhozói hivatásának gyakorlásában ép oly szent és sérthetetlen volt, mint maga a szent korona. Ebből már most önként következett az, hogy a törvényhozás tagját, a nemesi szabadsághói folyó személyes privilégium gyanánt, hivatása gyakorlásában megillette egyfelől személyének sérthetlensége, a mi a *salvus conductus* intézményében jutott elismerésre, másfelől a teljes felelőtlenség, a mely a szólásszabadságot foglalta magában.

E felelőtlenség azonban a rendi alkotmányokban első sorban nem az országgyűlés tanácskozási szabadságát jelentette. Mert hiszen a követek utasítással küldettek az országgyűlésre, a melyhez kötve voltak, az utasítást pedig a megyék adták megválasztott követüknek. Így tehát tulajdonképen a megyegyűlésen dőlt el az ország sorsa, itt állapították ineg az alkotandó törvények irányelveit, s e szerint a szólásszabadságnak is legteljesebb mértékben a vármegyék gyűlésein kellett érvényesülni és kifejlődni. Ezért helyesen mondá Deák Eerenz 1835. június 16-diki beszédében: »A megyei gyűléseken készülvén az utasítások, s a követek azokat teljesíteni tartozván: ez utóbbiak szabadszólása csak a megyékbeli szabadszólásnak lehet resultatuma.«¹⁾

A rendi alkotmány e fejleménye — mint látjuk — nem azonos az angol fölfogással, mely szerint az országgyűlés tagjának szólásszabadsága a parlamentet funkciójánál fogva szükségszerűleg megillető kiváltságon alapul, de nem azonos az a népsouverainitás elvéből levezetett francia immunitással sem, habár a személyes privilégium természetével bír ez is, miként

¹⁾ Jellinek Artúr dr.: A mentelmi jog 63. lapszám.

a magyar nemes szabadsága. A későbbi fejleményben, mikor a rendi alkotmányt nálunk is képviseleti rendszer váltotta föl: a mentelmi jog kialakulása mégis inkább a francia, mint az angol nyomokon haladt előre.

A mentelmi jogot meghatározó egyetlen törvényünk, az 1867 évi XII. törvénycikk 47. §-a, a delegáció tagjainak szólásszabadságát így határozta meg: »A bizottságok tagjai a jelen határozat szerint közösekül kijelölt ügyeknek tárgyalása közben tett nyilatkozataikért *feleletre soha nem vonathatnak.*« íme, a teljes felelőtlenség, nem csupán kifelé, más hatóságokkal szemben, hanem a tanácskozó testület irányában is, a melynek az illető tagja.

Másként írja körül az országgyűlés tagjainak felelőtlenségét a képviselőháznak 1867. évi november 18-án hozott határozata, a melynek alapján nálunk a mentelmi jog azóta fejlődik. E határozat, illetőleg az ezzel elfogadott mentelmi bizottsági jelentés első tétele így hangzik: »A mit az országgyűlési tag, mint ilyen, a házban és a házon kívül mond vagy tesz: azért csak az országgyűlésnek ama háza által vonathatik felelősségre, a melyhez tartozik.« E szerint a teljes felelőtlenség már csak kifelé, más hatóságokkal szemben van megállapítva, de a parlament irányában főnliagyja e határozat a felelősség bizonyos mértékét. Tudjuk azonban, hogy ez nem a büntetőjogi, hanem csupán a fegyelmi, a házszabályokon alapuló felelősséget jelenti. A mi parlamentünk épp oly kevésbé gyakorol büntető hatalmat, mint a francia, belga, német vagy osztrák parlamentek. Minthogy pedig a házszabályokon alapuló fegyelmi felelősség legtágabb tért nyit a szólásszabadságnak, mert hisz az alkalmazható fegyelmi megtorlások nem vonhatnak maguk után komolyabb következményt:¹⁾ ennél fogva a képviselőháznak

¹⁾ A képviselőház házszabályainak 221., 222. és 255. §-ai szerint alkalmazható fegyelmi büntetések a következők: *a)* elnöki figyelmeztetés, ha a szónok a tárgytól eltér, vagy kétszeri figyelmeztetés után a szó elvonása; *b)* elnöki rendreutasítás, ha a szóló a közérkölcset vagy a Ház tekintélyét sértő kifejezést használ, valamely osztály, stb. ellen izgat, vagy a Ház valamely tagja ellen durva sértést követ el, továbbá a szó elvonása vagy a Ház által elrendelt jegyzőkönyvi megrovás ily esetekben; *c)* a Ház ünnepélyes megkövetése, a jegyzőkönyvi megrovás közzététele, vagy időleges kizárás a Házból, ha a képviselő a rendet ismételve zavarja, a Háznak ellenszegül, stb.

az a kijelentése, hogy az országgyűlés tagja azért, a mit mint ilyen mond vagy tesz, felelősségre vonható az illető ház által, a melyhez tartozik: csak minimális jelentőségű, és legkevésbé sem gátolja annak szabályként való kimondását, hogy a magyar országgyűlés tagja a hivatása gyakorlatában tett minden nyilatkozatáért teljesen felelőtlen, ép úgy, mint pl. a francia parlament tagja.

Így állván azonban a dolog: e helyzettel szemben nem egészen találó az említett 1867. évi bizottsági jelentésnek az az állítása, hogy nálunk a mentelmi jog nem annyira az egyéni mentesség előjoga, hanem inkább a törvényhozó testület politikai teljes szabadságának és függetlenségének elengedhetetlen feltétele és követelménye. Egészben véve és különösen a más hatóságokkal szemben való felelőtlenység és sérthetetlenség szempontjából tekintve a mentelmi jogot: kétségkívül nálunk is áll ez. Az országgyűlés tagjának úgyszólván korlátlan szólás-szabadsága azonban magával a parlamenttel szemben talán még sem feltétlen követelménye a törvényhozó testület politikai teljes szabadságának és függetlenségének. Legalább Anglia példája, a hol pedig a parlament függetlensége van olyan nagy mint a continensen, nem ezt bizonyítja.

Mert mi történhetik nálunk, épp úgy, mint a kontinens többi parlamentjeiben, minden korlátozás és megtorlás nélkül V Az országgyűlés tagja hivatása gyakorlatában akadálytalanul elkövetheti: a fölhívást fölségsértésre (Btk. 134. §.), hűtlenségre (149. §.), lázadásra (158. §.) és más büntetendő cselekményre (171. §.); elkövetheti a király s a királyi ház tagjainak megsértését (140. és 141. §§-ok); elárulhatja hazáját háború vagy béke idején az ellenségnek (146. és 147. §§-ok); elkövetheti az alkotmány, a törvény és a hatóságok stb. elleni izgatást (172—174. §§-ok); elkövetheti bárki ellen a rágalmozást és a becsületsértést (258. és 261. §-ok), vagyis elkövetheti mindazt, és pedig büntetlenül, a mi a büntető-törvények szerint élőszóval elkövethető (úgynevezett verbál-delictumok). De fölbujtójává is lehet bármily más büntettnék. Így pld. fölbujthat valakit királygyilkosságra. Igaz, hogy az itt fölemlített súlyosabb esetek inkább csak lehetőségek, a melyeknek előfordulása, legalább normális viszonyok között, alig képzelhető; — mint-

hogyan azonban egyesek rágalmazása és becsületének sértése, valamint a közhatóságok és köztisztviselők sokszor teljesen alaptalan meggyanúsítása minden parlamentben, és így nálunk is, gyakrabban előfordulnak: ezekre s általában a törvény szerint előállható lehetőségekre való tekintettel le kell azokkal számolnunk.

A francia törvényhozás annak idején már példát nyújtott arra, hogy bizonyos súlyos esetekben a népképviselő is büntetendő. Így pl. a »Code Pénal« halálbüntetést állapított meg a népképviselőre, a ki hivatásával üzérkedik, pl. megvesztegetti magát (II. Partié, I. Titre, 5. Section, 7. Art.); a nemzeti konvent által 1793. évi április 1-én kibocsátott törvény pedig ama tagjainak üldözhetését mondta ki, a kik a szabadság, az egyenlőség és a köztársasági kormány elleneségeivel egyetértenek. Ez ellentétben levőnek látszik azzal az alapelvvel, hogy a népképviselő, ép úgy mint maga a nép, szent és sérthetetlen s hogy különösen a parlamenten kívül álló hatóság által nem üldözhető; a francziák azonban úgy okoskodtak, hogy a mentesség csak a parlamenti hivatás gyakorlása közben tett nyilatkozatokra szorítkozik, és így a képviselő abban a pillanatban már kilépett hivatásának gyakorlása köréből, mikor a kérdéses büntetést elkövette. Ám ez a példa még sem talált követőkre. És méltán. Mert csupán fictió az az állítás, hogy a képviselő, mikor az országgyűlésen beszél, abban a pillanatban megszűnik hivatásának gyakorlásában eljárni, mikor nyilatkozatával a büntető - törvénybe ütközik. Így nem lehet okoskodni. E szerint megmásíthatatlan jogi bizonyosság az, hogy a continens bármelyik parlamentjének tagja büntetlenül elkövetheti hivatásának gyakorlásában mindazt a büntetendő cselekményt, a minek elkövetése e körben lehetséges.

E korlátlan és felelőtlen szólásszabadság különösen a parlamenten kívül álló egyénekre nézve válhatik sérelmessé. Az országgyűlés tagja ugyanis bárkiről szabadon elmondhatja a rágalmozó és becstelenítő állításokat, a nélkül, hogy ez ellen magát a megrágalmazott egyén védhetné, vagy hogy e miatt bármily elégtételt vehetne. Sőt maga kerülhet a büntető-bíróság elé, ha pl. sajtó útján visszautasítja a sértést, s e közben mindazt, a mit róla a képviselő mondott, visszahárítja reá.

A képviselő ezért a büntető-bíró elé állíthatja az illetőt; ez pedig még arra sem hivatkozhatik, hogy a becsületsértés kölcsönös volt (Btk. 274. és 275. §§-ok), mert hisz a képviselő hivatása gyakorlatában nem követhet el becsületsértést és így az ő szavait ebből a szempontból nem is lehet bírói cognitio tárgyává tenni.

Mi történjék tehát az ilyen esetben, midőn az országgyűlésen kívül álló polgár teljesen ki van szolgáltatva a parlamenti szólásszabadságnak? Rendszerint az történik, a mi történni szokott abban az esetben, ha az országgyűlés tagjai *egymás irányában* követik el a sértést. Az elégtétel minden más módja csaknem teljesen ki lévén zárva, a helyzet kényszerűsége folytán előáll, mint ultima ratio: a párviadal.¹⁾

És itt, a dolgok logikai rendjén, oly ponthoz jutottunk, a melynél két nagy érdek összeütközése tárul elénk, mind-egyik egyenlő joggal versenyezvén az elsőségért. Egyik a parlamenti szólásszabadság sérthetetlen föntartása, a másik a társadalomnak az az érdeke, hogy a polgárok nyugalma, testi épsége és élete ne legyen folytonos zaklatásnak és kockázatnak kitéve egy középkori intézmény, a párbaj által. Mert ha való az, hogy a parlamenti korlátlan szólásszabadság, a minden irányban való teljes felelőtlenség, szükségkép oly helyzeteket idéz elő, a melyekből nincs más menekülés mint a gyáva túrés, vagy a párviadal: úgy kétségtelen, hogy az előbbinek korlátlan föntartása az utóbbinak életbenmaradását és további pusztításait is biztosítja. Ha tehát a társadalom az ököljog e maradványától végre meg akar szabadulni, a mi kétségkívül nagy és jogos érdeke: úgy előbb gondoskodnia kell arról, hogy a parlamenti szólásszabadság keretében ejtett sérelmek bizonyos módon megtorolhatók legyenek.

Miként történhetik azonban ez meg, a nélkül, hogy a szólásszabadsághoz kötött nagy érdekek kockára tétessenek? Ez az a kérdés, a melyet valamely módon előbb-utóbb meg kell oldani.

¹⁾ *Binding* is erre az eredményre jut, midőn ezeket mondja: »Dem von der Tribune des Reichstags Verleumdeten steht kaum ein andrer Alleg off'en. als den Redner öffentlich der Verleumdung zu zeihen. oder ilin vor die Kiinge zu fordern.« (Handbuch I. köt. 680. 1.)

Hogy ez sikerrel, minden jogos érdek sérelme nélkül megtörténhessék, az országgyűlés tagjának hivatása gyakorlatában tett kétféle természetű sértő nyilatkozatát kell megkülönböztetnünk. Egyik az olyan sértő nyilatkozat, a melyet a képviselő hivatása fődöz; a másik az olyan, a mely a képviselő hivatásával ellenkezik.

Az országgyűlés tagjának egyik főhivatása az, hogy az országot érdeklő közügyeket bírálja s az e téren tapasztalható visszaélésekért a kormányt kérdőre, illetőleg felelősségre vonja. E hivatásból önként folyik, hogy az országgyűlés tagjának nemcsak joga, hanem kötelessége is az, hogy a közdolgokban tapasztalt visszaéléseket és azok elkövetőit az országgyűlésen szóba hozza és megrója, s ez által a haj orvoslására és a visszaélés megtorlására alkalmat nyújtson. E kötelességének gyakorlása pedig nem függhet attól, hogy az illető képviselő előbb teljes jogi bizonyossággal meggyőződjenek a dolog valódi állásáról, mert hiszen ez nagyon is megbénítaná az országgyűlésnek s az országgyűlés tagjának ellenőrzési jogát. Ez a jog kötelességgé válik már akkor, ha a képviselőnek olyan adatok vannak birtokában, a melyek valószínűvé teszik a visszaélést, és így szükségesnek tüntetik föl az orvoslást. Ha ez az eset beáll: ekkor már nem az a kérdés, hogy utólagosan valónak vagy valótlannak bizonyult-e be az országgyűlésen tett nyilatkozat, — hanem csak az, hogy volt-e elegendő ok arra, hogy a hatóságot, a közhivatalnokot, vagy a magánost visszaéléssel vádoló, tehát sértő nyilatkozat megtéessék. Mihelyt kitűnik, hogy erre elég ok és alap volt: ez esetben a vélelem az, hogy a képviselő hivatásából kifolyólag, jóhiszeműleg cselekedett. Az ellenkező, vagyis az a föltevés, hogy ő a valótlanság tudatával, tehát rosszhiszeműleg használta fel képviselői minőségét arra, hogy valakit visszaéléssel vádoljon vagy becsületében sértsen, csupán akkor fogadható el bizonyítottnak, ha ezt minden kétséget kizáró adatok támogatják.

És itt kezdődik tulajdonképen az országgyűlés tagjának kiváltsága. Az illető ugyanis akkor sem vonható felelősségre, ha kétségtelenül be van ellene bizonyítva, hogy a sértést rosszhiszeműleg, mentelmi jogának e célra való tudatos fölhasználásával, követte el. Az ilyen rosszhiszemű sértéseket már nem

födözi az országgyűlés tagjának hivatása; az ezekkel szemben élvezett felelőtlenség tehát *már privilegium odiosum*, mert e kiváltság másfelől azt jelenti, hogy az ily sérelmekkel szemben a sértettek teljesen védelem nélkül, úgyszólván jog- és törvényen kívüli állapotban vannak. Az ilyen sértések teljes büntetlenségét, még a parlamenti szólásszabadság nagy érdeke sem indokolja. Mert hiszen épen az a körülmény, hogy valaki a mentelmi jog védelme alatt, a parlamenti szószékről rágalmazza meg polgártársát, holott tudja, hogy e miatt megtorlás nem érheti: a legsúlyosabb beszámításúvá teszi az ilyen sértést.

Mily módon nyerjen azonban ezért elégtételt a sértett?

A parlamenten kívül álló bíróságra *nem* lehet bízni a megtorlást. Ez kétségen kívül áll, mert a törvényhozó-testületnek a végrehajtói és bírói hatalomtól való teljes függetlenségéből föltétlenül következik.¹⁾ A parlamentnek tehát *magának* kell módot keresnie arra, hogy a szólásszabadsággal történt evidens visszaélésekért a sértett megfelelő elégtételt kapjon. Angliában, — mint láttuk, — ez tényleg meg is történik. Az ott követett eljárás azonban történeti fejlődés eredménye lévén, — a continens parlamentjei által nem utánozható. Csupán az elvet vehetjük át Angliától, — az eljárás módozatait mindegyik parlamentnek saját viszonyaihoz képest kell meghatározni. *Nálunk* mintául szolgálhat az az eljárás, a mely a képviselők összeférhetlensége iránti bíraskodás tekintetében fönnáll. A Ház tagjaiból esetről-esetre alakított *jury*, melynek tárgyalását egy állandó bizottság előkészítő eljárása előzhetné meg, alkalmas bíróság volna olyan esetben is, midőn a képviselő a szólásszabadsággal rosszhiszeműleg visszaélt, a végett, hogy a büntető törvénybe ütköző cselekményt kövessen el. Minthogy a megtorlás csak abban az esetben következhetnék be, ha a képviselő valóban rosszhiszeműleg, jobb tudomása

¹⁾ *Binding* ennek ellenére a Bíróságot ruházná föl azzal a joggal, hogy ily esetben a sértettnek elégtételt szolgáltatson. Így különösen ezeket mondja: »Das mindeste, was dem Angegriffenen zustehen müsste, wäre eine Klage, gerichtet auf feststellung des Wortdelikts, (Verleumdung, etc.), *durch den Strafrichter*, der sich aber mit dieser feststellung des Delikts und seiner Subsumtion unter das Strafgesetz zu begnügen und keine Strafen auszusprechen hätte . . . (Handb. I. k. 680. 1.).

ellenére cselekedett, s minthogy annak eldöntésére, hogy adott esetben jó, vagy rosszhiszeműség forog-e fenn, a Ház tagjaiból alakított jury a legalkalmasabb: ennél fogva mi sem állanánk útját annak, hogy a parlament ily bíróság által torolja meg a visszaélést és szolgáltatson elégtételt a sértettnek. A megtorlás súlyosabb esetekben a politikai jogok gyakorlásának bizonyos időre való felfüggesztése, enyhébb esetekben a sértő részéről nyilvánított megbánás, vagy a sértett megkövetése (bocsánatkérés) lehetne. Ily módon a parlamenti szólásszabadság kiváltságával való visszaélés, a mely ma privilegium odiosum, korlátozható volna, és bekövetkeznék az, a mit a képviselőház 1867. évi november 18-án hozott határozata mond. de a mi jelenleg még csak jámbor óhajtás, hogy: nálunk a mentelmi jog nem az egyéni mentesség előjoga, hanem a törvényhozó-testület politikai teljes szabadságának és függetlenségének elengedhetetlen feltétele.

AZ IGAZSÁGOS JOG

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

KUNZ JENŐ

LEVELEZŐ TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1904. április 11-én tartott ülésében.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1904

Budapest, az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája

»Der höchste Begriff des Rechts...
ist die Gerechtigkeit.« R. v. Ihering:
Der Zweck im Recht. I. S. 356.

AZ IGAZSÁGOS JOG.

I.

A jogbölcészeti irodalomról igen szigorúan nyilatkozó egyik kritikus mégis ezeket mondja: »Kell azonban, hogy legyen a jogról való bölcsletünk, és ha a philosophusok nem akarnak, vagy nem tudnak rajtunk segíteni, akkor bizony nem marad más bátra, mint hogy mi jogászok, jól-rosszul, saját szakálunkra bölcselkedjünk a jogról.«¹

De vájjon csakugyan kell-e, hogy a jogról legyen bölcsletünk?

Ha arra gondolunk, hogy a jog, hol bölcslet nélkül, hol ennek ellenére, évezredek át szilárdan megállóit, feltehetjük azt is, hogy az a jövőben is megél bölcslet nélkül. Ama kérdéshez tehát szó fér; míg másrészt megértjük azt is, hogy a jogbölcselet épp a joghoz legközelebb állóknak, a jogászoknak körében nem minden házban talál barátokra.

Igaz, belejátszik ebbe a bizalmatlankodásba annak emléke, hogy a természet- és észjognak emberei milyen könnyedén bántak el a joggal, az évezredek kínos termékével és az, hogy a jognak természete milyen nehezen viseli el az ő módjuk szerint való művelést.

De ha eltekintünk ettől: a visszaéléstől, viszont meg kell engednünk azt, hogy az olyan elmélkedést, melynek tárgya a

¹ Dr. Karl Berghohm: Jurisprudenz u. Rechtsphilosophie, S. 7.

jog, nem lehet elítelnünk akkor, mikor a más anyagokkal való bölcséleti műveleteket sem tekintjük gyümölcsteleneknek. A bölcséletnek termékei ugyan nem olyanok, melyeket nyomban asztalra tálni, vagy eladás végett a piacra szállítani lehetne; ilyeneket tehát a jogról való bölcsélet sem fog szolgáltatni: de azért még sem mondható minden értéket nélkülöző dolognak a gondolat, mely azt, a mit szemünk lát, kezünk megtapint és a mi, mint ilyen is, elégséges közvetlen és mindennapi szükségleteink kielégítésére, felsőbbrendű igényeink részére feldolgozza. A dolgok összefüggésének, természetüknek és értéküket emelő vagy leszállító minőségüknek felismerése azonban a gyakorlat szempontjából sem mondható minden haszon nélkül valónak. Az ilyen tudás hasonló a haszonhoz, melyet egy térkép nyújt. Ki vitatná, hogy többet érő ennél az a topografiicus ismeret, melyet lábainknak köszönünk; de ismeretlen vidéken azért a legkisebb méretű térkép sem megvetendő előny.¹

Ugyanazért talán nem éppen fölösleges munkát végzünk, mikor, elmélkedve a jogról, ennek azt a minőségét keressük, melynél fogva azt mondjuk róla, hogy igazságos.

A kérdés igen régi, de mert véglegesen még el nem intézett, új is. Ha pedig igaz, hogy »kívánatos és kell, hogy törvénynyé legyen az, a mi igazságos«² — és én is ezt vallom — akkor kérdésünk a jogtudománynak egyik legsarkalatosabb kérdése is.

Csakugyan nagy és értékes dolog az, a mit az ember igazságosságnak nevez és a mi teljes tisztaságában oly ritkaság, hogy némelyek azt csak a földön túl, a mennyekben vélik megtalálhatni. Az emberekre való hatása is csodaszerű; annál inkább, minél fejlettebbek és egyúttal tiszta lelkűek ezek. Még ha nem is vagyunk érdekelve, még ha a tárgy nem is számot tevő, az igazságtalanság rossz érzést kelt fel bennünk, mely egészen a fölháborodásig fokozódhatik. Ellenben az igazságosság játékony meleggel áraszt el bennünket, még ha annak sugarai nem is közvetlenül esnek reánk. Shylock formulázza keresetét

¹ A jogbölcsélet jogosultságát és határait illetőleg, lásd W. Wundt: Logik (Methodenlehre) III. 542.

² R. v. Ihering: Der Zweck im Recht I. S. 142,

az álvilágon, a színpadon: tekintünk a nézőkre és láthatjuk, miként szorul szívük. És mikor halljuk az ítéletet, nem törődve szakszerűtlen voltával, láthatólag megkönnyebbülünk valamennyien. És hat az igazságosság és igazságtalanság még az érdekelt felekre is nem teljesen érdekeiknek megfelelő módon. A kinek az igazságtalan ítélet hasznot szerez, az, ha csak nem igen felső rendű természet, ugyan nem fog ellene felszólalni, de bénítja örömét: »a gyönyör marad, de ízét vesztik« (Shakespeare).

De mit is értünk igazságosság alatt?

Mikor az tapasztaljuk, hogy az emberek ezt a szót minden nap használják és olyan sűrűn, mint akár csak apró pénzüket, azt kell gondolnunk, hogy a fogalom egyike a legközelebb fekvőknek. És csakugyan, ha azt kérdezzük valakitől, hogy minek köszöni azt, hogy tud olvasni, írni, számolni: azt a választ kapjuk, hogy megtanították rá. A ki pedig gyermekéveire elég élénken visszaemlékszik, annak eszébe jut az is, hogy mennyi ügyebajába került neki ezen apró tudásoknak elsajátítása. Ellenben ha azt kérdezzük valakitől, a ki a föltétlen bizonyosság hangján nyilatkozott valaminek igazságos vagy igazságtalan voltáról, hogy ugyan hol tanulta meg azt, hogy mi az igazságos és igazságtalan: el lehetünk rá készülve, hogy nem hivatkozik sem iskolára, sem tankönyvekre. Vagy néma szemrehányásképpen nem kapunk feleletet, mintha egészen fölösleges kérdést intéztünk volna hozzá, melylyel önmagunkat compromittáltuk, vagy feleletének körülbelül az lesz a tartalma, hogy ama képességet a természet adta, neki is, másoknak is, és pedig munka és fáradság nélkül, csak úgy mint az izomerőt vagy a látóképességet.

Bizonyos, hogy mikor azt mondjuk: ez igazságos, az igazságtalan, azzal helyeslést, ezzel helytelenítést fejezünk ki. Az igazságos tehát a helyesnek esik fogalmi körébe. Ámde a helyesnek igen tág a határa; ebben sok mindenféle foglalt helyet, ami igen távol fekszik attól, amire az »igazságos« jelzője ráillik. Egy hibátlan számtani megoldás, egy pontosan járó óra, egy az előírt hangjegyek megfelelő hang, egy jól készített terv, egy szépen festett kép, egy jó alakú ló stb. — mind ezek helyes dolgok, de nem igazságosak. Egyáltalában azt látjuk,

hogy az »igazságos« jelzőjét csak az olyan helyesre alkalmazzuk, a minek emberre van vonatkozása. Azonban itt is megszorításokkal. Nem mondjuk az ember alakjára, nem tétlenségének különböző állapotaira, hanem mindig csak cselekvőségére. De nem mondjuk pl. járására; nem azon viselkedésére, melynél fogva bölcs mértéket tart élveiben, vagy munkásságában; nem arra, hogy takarékos, előrelátó, ügyes és szorgalmatos. Egyáltalában nem akkor, mikor ténykedésének csak önönmagára van kihatása, illetve csak ezt tartjuk szem előtt. Ez a gondolat vezérli Aristotelest, mikor azt mondja, hogy nincs igazságtalanság szemben azzal, a mi a mienk, tehát nincs igazságtalanság szemben a rabszolgával és az atyai háztól még el nem szakadt gyermekkel, mert mindketten mintegy részei az úrnak és az atyának.¹

A tettnek tehát másra kell kihatással birnia és pedig céltudatos, szándékolt kihatással. Azonban arról sem mondjuk, hogy igazságos, a ki adakozó, ki hozzátartozóit, barátait megvédelmezi a támadások ellen; és még arról sem, a ki teljesen feláldozza magát másokért, bár tettei szándékolt kihatással vannak embertársaira, föltétlenül helyesek, sőt nagy és ritka erények is.

És ha most, mindezen kirekesztések után, szemlét tartunk az emberi cselekmények felett, oly tetteket látunk magunk előtt, melyek azon tulajdonságukon felül, hogy szándékolt kihatással vannak másokra, még két kellékkal kell hogy bírjanak: egyfelől *részesítőknék* kell lenniök, másfelől pedig nem szabad, hogy a részesítés a cselekvőnek *önkényétől*, szabad tetszésétől függjön. A részesítés nem lehet sem alamizsna, ha juttatásról van szó, sem bosszú, a mennyiben megtorlás forog kérdésben: a részesítést kell hogy tárgyilagos, a cselekvő fölött álló tekintet irányítsa: elv, szabály, mely a cselekvőt kötelezi, annak pedig, a kire a cselekvés kihat, igényt ad.

¹ Aristoteles' Nikom. Eth. Dr. A. Stahr V. 6. 8.

*

**

Ilyen természetű szabály azonban maga a jog is, a társadalom tételes terméke; mert a jog is részesít és nem önkény szerint, hanem előre megbatározott, tárgyilagós módon.

E szerint a jog és az igazságosság egyenértékű fogalmak lennének.

Mi értelme van tehát annak a kérdésnek: milyen az igazságos jog? mikor a jog és az igazságosság azonosak.

Kérdésünk nyilván azt a gondolatot rejti magában, hogy az, a mit a tételes jog rendel, azzal a mit az igazságosság parancsol, nem szükségképpen megegyező. További föltételezése pedig az, hogy az igazságosság követelménye egy felsőbb rendű szabály, mely a tételes jogra nézve oly minősítő, osztályozó erővel bír, melynél fogva az két kategóriára oszlik: igazságos és nem igazságos jogra.

Ennek következtében vizsgálatunknak előkérdését képezi az a kérdés, hogy van-e egyáltalában ilyen felsőbb rendű szabály, mely a tételes jog szabálya fölött áll, azt megbírálni illetékes és igazságosnak vagy igazságtalannak minősíteni képes?

Ez az előkérdés azért nem fölösleges, mert arról sokat vitatkoztak, és már a legrégebb időkben is. A vonatkozó történelmi részletekkel itt nem foglalkozhatom.¹ Csak sommásan jegyzem meg, liogy mint minden, a mi eldöntetlen és így kétes, úgy ez a kérdés is alkalmat szolgáltatott eltérő hitvallású felekezetek keletkezésére. Az egyik felekezet hitt a tételes jog felett álló s így felsőbb rendű szabályokban, melyek az igazságosság kérdéseit a tételes jog ellenére is eldöntik; a másik felekezet pedig nem hitt ilyen szabályokban és az igazságosság kérdéseit merően a tételes jog határozmányaitól tette függővé. Hogy pedig milyen régi ez a harcz, azt abból látni, hogy a hívők iskolájának legelső képviselőjeképen említik a Kr. előtti V. századból való Heraklitot, a ki azt vallotta, hogy az emberi törvényeket az észszerű szükségyszerűség táplálja, míg a hitetlenek közé tartozott már a Sokrates előtti Archelaos, a kinek az volt a nézete, hogy az igazságosnak nincsen természetes, hanem kizárólagosan tételes alapja.

¹ Lásd Adolf Lászon: System der Rechtsphilosophie, Einl. 1—4. §§. Dr. Karl Bergbohm: Jurisprudenz u. Rechtsphilosophie. S. 148—195.

Ismeretes az a lendület, melyet a tételes jog fölött álló normákban hívóknak felekezete az u. n. természet- és észjognak nem rég lenmit uralma alatt vett, és ismeretesek túlhajtásai is. Már nem is azt vitatták és keresték, hogy vannak-e olyan elvek, szabályok, irányító eszmék, melyek a tételes jognak censeálására, helyes vagy helytelen voltának tudományos megállapítására illetékesek és, ha vannak, hogy ugyanolyan avagy más rendűek: hanem mindjárt a tételes jog szabályait pótló oly szabályokkal léptek fel, melyek, csak úgy mint a tételes jogszabályok, hasonnemű, vagyis materiális tartalommal hirtak, tehát ezekkel szemben nem felsőbb, hanem egyenrendű szabályok voltak, csak annyiban különbözvén amazoktól, hogy más, állítólag helyesebb rendelkezést tartalmaznak, és hogy azokat nem valamely népnek, országnak, társadalomnak jogalkotó hatalmai hozták létre, hanem a magánspeculatio szülte meg. És hogy ezek a magántermékek ne legyenek a szükséges tekintély hiányában, tárgyilagosságot jelleget kölcsönöztek nekik azzal, hogy eltagadták apaságukat, azt hirdetvén róluk, hogy azokat »az emberi természet«, »az ész«, »a jogeszmé«, »a jogérzet«, »az igazságosság elve«, »a világrend«, »a világnak örökös princípiumai« és még más mindenféle Egeriák sugalmazták nekik. Voltak közöttük, a kik nem feledkeztek meg arról, hogy a tételes jog mégis csak jog, habár szerintük, és sokszor tényleg is, nem helyes, nem igazságos jog: a leglelkesebbek azonban ezt is tagadták és a tételes jogot annyiban, a mennyiben ez saját termékeikkel meg nem egyezett, egyenesen »nem jog«-nak nyilvánították.¹

Hogy ezen túlhajtásoknak ideje lemult, ismeretes. A mai uralkodó nézet az, hogy természet- és észjog, azaz merően a természet és az ész erejénél fogva érvényes jog, ugyan nincsen, tehát hogy mindaz, a mi a jog természetével bír, tételes jog, azonban a tételes jog megbíráható, a joggal

¹ Bergbohm: Jurispr. u. Rechtsphilos. I. § 2, NV. 15. »Az elvetendő jogot korcs jognak (Missrecht) nevezzük, míg az igazi természetjogbölcsész arról ismerhető fel, hogy, éppen mert saját »értelmi fölismerése« az »igazi« jog, amant »nem jognak« minősíti; sőt némelyik, ki subjectiv meggyőződését canonizálta, olyan mértékben mellőzi a nyelvet, hogy ilyen esetben egyszerűen jogtalanságról beszél.«

szemben bizonyos követelések támaszthatók, »értéke vagy érték-
telensége«¹ felett ítélkezhetünk.

Ez a nézet tehát föltételezi azt, hogy vannak felsőbb rendű szabályok, melyek a jog minősége fölött való bíráskodást irányítják, a jogot igazságossá vagy nem igazságossá teszik, tehát a jognak mintegy jogát képezik.²

E szabályt, vagy szabályokat már Aristoteles kereste. Beható vizsgálata Nikomachikai Ethikájának ötödik könyvében olvasható.³

»Ezt a vizsgálatot« mondja Lászon,⁴ »azóta alig vették föl ismét, nem is szólva arról, hogy azt lényegesen fejlesztették volna.« Vájjon azért-e, mert azt oly tökéletesnek tekintették, hogy az igazságosság kérdéséhez több szó már nem fér? Lotmar azt mondja, hogy vele még ma is jórészt boldogulhatunk. Azon-

¹ Bergbohm: ugyanott 398. old. N. 15. »Más a jog létezése és más értéke vagy értéktelensége. Hogy létezik-e vagy nem létezik, az egyik kérdés; hogy valamely elfogadott mértéknek meg- vagy meg nem felel, egészen más kérdés . . . Azonban egy kötetet lehetne írni, ha elősorolni akarnék az eseteket, melyekben ezt az igazságot, tisztasága és egyszerűsége daczára, elhanyagolták.«

² Ulpian szerint az igazságosság = mindenkinek megadni a maga *jogát*; a jog egyik alapelve pedig = mindenkinek megadni a *magáét*. Utóbbi szempontból tehát a jog megbírálnak. (L. 10. D. 1. 1.)

³ Aristoteles szerint az igazságosságnak kétféle alakja van. Az egyik foglalkozik a tiszteletnek, a birtoknak és általában mindazon javaknak szétosztásával, melyek a köznek tagjai között felosztás alá kerülnek. Másika foglalkozik a polgári forgalmi viszonyoknak szabályozó kiegyenlítésével (II. 9. 12.). Az első alakja az igazságosságnak — a kiosztó — tekintettel van a személyek között főnforgó különbségekre és ezekhez képest teszi meg a kiosztást. Az igazságos ebben az ügykörben az arányos, a geometrikai proporciónak megfelelő (III. 6. 7. 8. 14.). A másik neme az igazságosnak ellenben — a kiegyenlítő igazságosság — mindenkivel egyenlően, vagyis az arithmetikai proporcio szerint jár el (IV. 1. 3.).

⁴ Adolf Lászon: Syst. d. Rechtsphil. Einl. 58. — Azóta Rudolf Stammler: »Die Lehre von dem richtigen Rechte« ezimű igen terjedelmes művében tárgyalta az igazságos jog problémáját, ü ugyan rendszerint a »helyes jogról« beszél, de nyilván azt a jogot érti, melyet igazságosnak is nevezünk (pl.: »Frage der Gerechtigkeits . . . Aufgabe des richtigen Rechtes«, pag. 89.). — A magyar írók közül újabban Dr. Pikler Gyula értekezett az igazságosságról.

bán ő is kifogásolja a számtani arány szerinti, vagyis a tiszta egyenlőségi princípiumot és csak a viszonylagos egyenlőséget, az arányosságot, fogadja el.¹ Hasonlólag Ihering,² Treitschke ellenben elavultnak mondja Aristoteles tanát és teljesen elveti. »Ha valamely aristotelesi tan elavult és tudományosan túlhaladott,« — mondja ő — »úgy bizton az ő igazságossági tana az, ... a görög nyelvben nincs is a jogot jelző szó, mely nem volna kétértelmű. . . . Mikor a kiosztó igazságosságról beszél, a törvényhozónak olyan mindenhatóságát tételezi fel, mely a modern államban teljesen képzelhetetlen; a kiegyenlítő igazságosság tárgyalásánál pedig éppenséggel üres gondolatjátékra vetemedik.«³

II.

Fogalmi követelmény, hogy az igazságosság egy és ugyanaz a gondolat, akár a jogban testesüljön meg, akár a jogon kívül eső más anyagban. Mi azonban vizsgálatunk mezejét meghatároltuk; az igazságossággal csak annyiban kívánunk foglalkozni és vele megismerkedni, a mennyiben az a tételes jogban ölt alakot. Ezért okszerűnek és legbiztosabbnak tetszik nekem az olyan vizsgálati módszer, mely az igazságosság fogalmát abból az anyagból fejti ki, melyet a tételes jog maga szolgáltat.

Ennek megfelelőleg fölbontjuk majd a tételes jogszabályokat elemeikre; megvizsgáljuk az alkotó elemek természetét; megállapítjuk, hogy melyek a jogszabályoknak közös elemei; végre pedig keresni fogjuk azt, hogy ez elemek micsoda viszonyba helyezkednek akkor, mikor alkotásukat, a jogszabályt, igazságosnak minősítjük.

Vizsgálatunk nyilván úgy volna a legtökéletesebb, ha azt valamennyi ismert jogszabályra kiterjeszhetnék. Ez nem lévén lehetséges, mintegy kémpróbaképpen, szorítkoznunk kell a főbb és lehetőleg a jognak minden területére átnyúló szabályokra.

*

**

¹ Ph. Lotmar: Die Grechtigkeit, pag. 70.

² K. v. Ihering: Der Zweck im Recht, I. pag. 359.

³ H. v. Treitschke: Die gerechte Verteilung der ttüter (Preuss. Jahrbücker, Bd 35. pag. 430.

Az élet a következő esetet szolgáltatja: Két kocsí szembe jön egymással olyan közúton, melyen csak egy nyom létezik.

Az 1890: I. t.-cz. 107. §-a ezt az esetet a következőképpen dolgozza fel jogilag:

Elrendeli a kitérést.

Azután kimondja, hogy a mennyiben a járművek egyenlő minőségűek és a pálya sík, mindegyike kitér és egyformán, félnyom szélességre.

Ha a járművek nem egyenlő minőségűek és a pálya sík, az üres jármű egészen kitér a személyszállítónak és a megterheltnak, a személyszállító pedig a súlyosan megterbeltnak.

Ha a találkozás helye lejtő, a lefelé jövő a felfelé menőnek teljesen kitér, ha ugyanis a járművek egyenlő minőségűek.

Mindenféle jármű, akár síkon, akár lejtőn, kitérni tartozik az udvari, katonai, posta-, tűzoltó- és mentő-járműveknek.

Mit tesz a jogszabály? Első sorban a logika, a gondolkodás törvényei szerint feldolgozza az esetet. Kocsik ugyanegy nyomon haladva, szembe jönnek egymással. Ha megmaradnak a nyomon, meg kell állaniok, tovább nem haladhatnak. Ámde céljuk, rendeltetésük az, hogy tovább menjenek. Tehát logikai követelmény, hogy kitérjenek.

Azután különbséget tesz a járművek között.

Egyrészt szembeállítja a magán járműveket az udvari, a katonai, a posta-, a tűzoltó- és a mentő-kocsikkal, és az utóbbiakat fölmenti a kitérés kötelessége alól. Ez a rendelkezés érdekkövetelése a speciális monarchikus állami szervezetnek, mely tiszteletet és előzékenységet postulál az udvar részére, az állami szervezetnek, mely a katonai és közlekedési közügyek képviselőjében, és a társadalmi érdeknek, mely a tűzoltó és mentő intézmények javára fölszólal és szemben a magánérdekű járművekkel kedvezményt szerez azon járműveknek, melyek a közérdeknek szolgálnak.

Másrészt különbséget tesz a jogszabály a magánjárművek között is. Irányítja pedig az, hogy a találkozó magánjárművek közül melyik van mostohább helyzetben, melyiknek nehezebb a feladata. Nyilván nem egyenlő, hanem kedvezőtlenebb helyzetben van az a jármű, mely erősebben meg van terhelve és szemben a lejtőn lefelé haladóval, a hegynek menő.

Ezeket a viszonylag hátrányban lévő járműveket szintén fölmenti a kitérés kötelessége alól.

Miért teszi ezt a jogszabály? Ugyanabból az okból teszi ezt, a melyből mi, ha szembe áll velünk két egyaránt száználmas koldusasszony, kik közül azonban az egyik csecsemőt ringat karján, ez utóbbinak nagyobb alamizsnát adunk; a melynél fogva a méltányosan érző tanár a kisebb tehetségű tanulónál kiegyenlítőleg figyelembe veszi a nagyobb szorgalmat; a mely miatt a magasabb rangú, ha ugyanis jóérzés lakik benne, önkényt enged helyet annak, kinek a kerülés, gyengeségénél fogva, nehezebbre esik, és a mely okból mi, a kik esetleg egykedvűen nézzük, mikor két egyformán erős legény verekszik egymással, fölháborodunk és közbelépünk, mikor azt látjuk, hogy egy erős férfi rátámad egy gyermekre, vagy egy gyenge nőre.

Az a látvány, hogy a felek közüi, kikkel részrehajlás nélkül állunk szemben, az egyik hátrányban van és a nélkül, hogy erre olyan ok fogna fenn, melyet neki terkelőleg beszámíthatnánk, hat érzelmünkre, kedélyünkre és pedig olyképpen, hogy a különbség kiegyenlítéséhez hozzájárulni indíttatva leszünk.

Míndezekben az esetekben tehát az érzelem, a kedély nyilatkozik meg és szerez érvényt követeléseinek — gyakran teljesen függetlenül a logika követelményeitől, nem egyszer ezekkel ellentétben is.

Mit találtunk tehát az 1890: I. t.-cz. 107. §. jogszabályában?

A jogalkotásnak bárom tényezőjét — nevezzük elemeknek — a logikai követelményeket, az emberi kedély érzelmi követeléseit és az államnak és a társadalomnak érdek követeléseit — mondjuk a közköveteléseket.

A mai társadalom azzal a gondolatanyaggal lép a jog elé, hogy minden ember, mint polgár, mint az állami szerveinek tagja, egyenlő. A jog, a törvény előtti egyenlőség ma társadalmi canon. Az állam nyújtotta előnyökben és a vele járó terhek viselésében mindenki egyformán részes és hogy ez így legyen, a fölött örködni: azt a jogtól szigorúan elvárjuk.

A jog átveszi ezt a gondolatot és földolgozza. Egyfelül logikailag.

Ez utóbbi szempontból az 1868: XL. t.-cikk 1. §-a kimondja: »A védelmi kötelezettség általános és minden védképes állampolgár által személyesen teljesítendő'.« És olyan szigorúan ragaszkodik a teherviselésnek a polgári egyenlőség gondolatjából logice folyó egyenlő voltához, hogy e terhet az államnak még azon tagjaira is hárítja, kik hadköteles korukban szereztek polgárjogot, bár védkötelezettségüknek előbbi hazájukban már eleget tettek.

Daczára ezen logikai szigorinak, rést törnek maguknak az érzelmi követelések.

A törvény 17. §-a a hadiszolgálat alól fölmenti: a keresetképtelen apának vagy özvegy anyának egyetlen fiát, ennek nem léteben egyetlen vejét; az apa halála után a keresetképtelen nagyapának vagy özvegy nagyanyának, ha fíjok nincsen, egyetlen unokáját; és teljes árvaságra jutott testvéreknek egy bátyját: ha ugyanis mindezek fölmentésétől függ szüleiknek, nagyszüleiknek és testvéreiknek eltartása és ha ők e kötelezettséget teljesítik is.

És minthogy az állami szervezet érdeke az, hogy legyen annyi tisztje, a mennyit az általános védkötelezettség következtében háború esetén rendkívülileg megszorodó hadi állománya megkövetel, hogy tisztjei egyszersmind a szükséges előtanulmányokkal bírjanak és hogy kiképzetésiik minél olcsóbb legyen: az állami szervezet érdeke szintén áttöri a logikai consequentiát, a mennyiben, eltérőleg a szabálytól, mely szerint az általános védkötelezettség 3 évre terjed, a bizonyos minősítéssel bíró és rendszerint saját költségükön szolgáló ú. n. egyéves önkényteseket csak egyévi tényleges szolgálatra kötelezi.

Még jobban töri át a jog az egyenlőség consequentiáját a közteherviselés azon neménél, mely az adófizetés alakjában jelentkezik. Itt az egyenlőség a közös terhek viselésében úgy-szólván már csak elméletileg maradt meg.

Ha az állam az egyenlőség consequentiájához képest egyenlően terhelné meg tagjait az adóval, nem kaphatná meg azokat a nagy összegeket, melyeket rendszerint igényel; mert a szegényektől nem szedhetne többet, mint a mennyit ezek elbírnak, az egyenlőség consequentiájánál fogva pedig a gazdagoktól csakis annyit követelhetne, mint a szegényektől. Az

állami érdek követelménye tehát, hogy a polgárok, az egyenlőség consequentiájának áttörése mellett, ne egyenlően, hanem különböző mértékben járuljanak a közadókhoz. Ugyanezen állami érdek nagyobb arányban terheli meg az ingatlan tőkének, mint az ingó tőkének gyümölcseit, mert amazokhoz biztosabban és könnyebben férhet, mint ezekhez, míg ellenben a napszámosokat teljesen felmenti az adófizetés alól, mert kiderült, hogy itt az adó behajtása többbe került, mint a mennyi hasznot hajtott.¹

Azonban érzelmi motívumok is közreműködnek az egyenlőség consequentiáinak lerontásán. A szegény összeroskad azon teher alatt, melyet a gazdag meg sem érez. Nem egyenlő helyzetben van a gazdag és a szegény; a szegény helyzete mostohább, mint a hogy mostohább a megterhelt jármű helyzete az üresen járónál. Hogy az egyenlőtlen megadóztatás nem tisztán államérdekbeli követelmény, hanem érzelmi is, az legjobban kidomborodik azon adótörvényeknél, hol az egyenlőség consequentiáitól való eltérés az összadó eredményére lényeges befolyással nem bír, tehát az állami érdeket nem érinti, továbbá bizonyos adómentességeknél. Az elsőre példa a kereseti adóról szóló 1875. évi XXIX. t.-cz. 26. §-ában olvasható tabella, mely szerint az adókulcs 100 frt évi fizetés után 1 frt, tehát 1%, 1000 frt után 15 frt, vagyis 1¹/₂%, 6000 frt után 300 forint, azaz 5% és minden további 100 frt után 10 forint, vagyis 10%- A másodikra szolgáljanak példakul ugyanezen törvényzikk 5. §-ának adómentességi esetei (16 éven alóliak, kegydíjasok, testi-lelki fogatkozás miatt keresetképtelenek, koldusok).

A polgárok egyenlősége követelte consequentiát áttörik választási törvényeink is, a mennyiben a választóképeséget oly föltételekhez kötik, melyek a polgárok között igen lényeges közjogi különbséget alkotnak. Az egyenlőség consequentiájának ezt az áttörését az állam nevében történt felszólalások követelték, azzal az indokolással, hogy még választó közönségünk is jó részt nem tud és nem akar jogával okosan élni: félő tehát, hogy a még alsóbb rétegek még kevésbé képesítettek vagy hajlandók arra.

¹ 1883: X. t.-cz. Ráth M.-főle kiadás, ad 1. §.

A kanonjog megkapja a dogmától azt a tételt, hogy a házasság sacramentum, azaz az Isten közvetlen intézménye.¹

A kanonjog tehát a logikai consequentia útján megállapítja, hogy a házassági kötelék felbonthatatlan, mert, ha az Isten közvetlen intézménye, akkor azon ember nem változtathat.

Daczára annak eltér határozmányától, mert vannak helyzetek és körülmények, melyek elől az emberi érzelmek el nem zárkozhatik, de a melyeknek elhanyagolását a közérdek sem tűri meg.

Azért a kanonjog még magának a ligamen-nek feloldását is megengedi, a mennyiben a házasság matrimonium non consumatum és a házasság ünnepélyes szüzességi fogadalmat tesznek; a separatióknak a mensa et thoro pedig helyt ad számos esetben, mikor a körülmények arra vallanak, hogy a felek az emberi érzelmek és a családi érdek komoly sérelme nélkül házassággal meg nem maradhatnak.²

Mihelyt a társadalmi összeműködés, nevezetesen az ú. n. csereforgalom körében, belterjesebbé válik, érezhetővé lesz annak szüksége, hogy a kapott ígéretre számítani lehessen.³ E végből az élet a joghoz fordult és ez itt is mindennek előtt logikailag dolgozta fel az esetet és kimondta azt, hogy, *mert ígérvé lett*, azért teljesíteni kell. Conclusiójának egyik legtisztább kifejezése a XII táblás: *uti lingua nuncupassit, ita jus esto*.⁴

Azonban alig lesz a jognak még egy másik tétele, mely oly gyakori és nagymérvű módosításokat szenvedett volna, mint azon liatározmány, hogy az Ígéret kötelező, és úgy, a hogyan

¹ Walther: Kirchenrecht, 272., 294., 301. §§.

² Walther: Kirchenrecht, 319., 320. §§.

³ A legrégebb német jogban a pusztán Ígéret még nem kötelező. Csak a tett, vagyis az, hogy valaki valamit szolgáltatott, vagy hogy valamit elfogadott, vagy hogy a szóra vadium lett adva, mely később symbolummá változott által, szülte a jogot. Konr. Cossack: Lehrb. d. d. b. Rechtes. I. §. 82. Azt pedig, hogy az egyszerű ígéret a XII táblák előtti időkben szintén nem eredményezett jogot, bizonyítja az eskü alatti sponsio. Vécsey: A rom. jog inst. 131. §. II.

⁴ Vécsey T.: A XII táb. t. VI. — Hazai jogunkban: Secundum quod se quisque obligavit iudicium et justitiam recipiat (Mátyás VI. 17. — Ulászló I. 38.).

téve volt. Ha pedig az ezt eredményezett erők után kutatunk, megtaláljuk a már ismert másik két jogalkotási tényezőt: a közköveteléseket és az emberi kedélynek követeléseit, melyek majd külön-külön, hol egymással szövetkezve lépnek fel az Ígéret tényéből ridegen folyó logikai követelmény ellen. Például szolgáljon nekünk a legújabb *codificatio*, a német birodalom polgári törvénykönyve.

Nem kötelező az ígéret, ha azt oly személy tette, ki még nem hét éves; — a kinek elmeállapota, hacsak nem átmenetileg, a szabad akaratelhatározást kizáró módon betegesen meg van zavarva, vagy a ki, bár zavara csak átmeneti volt, épp ilyen állapotban tette az ígéretet; — a ki elmebetegség okából vagy más okból gondnokság alá van helyezve (104., 105. 114. §§.); — nem kötelező a 7 évnél idősebb kiskorúnak ígérete sem, ha csak azt nem teljesítette oly eszközökkel, melyeket képviselője vagy ennek beleegyezésével egy harmadik épp ilyen czélokra bocsátott rendelkezésére (110. §.); még akkor is, ha a kiskorú valamely üzletnek önálló vezetésére fel lett jogosítva, nem kötelező Ígérete, ha az Ígéret nem esik üzlete körébe; azonban az ezen üzlete körében tett Ígéret sem kötelező, ha az ügy oly természetű, a minek megkötéséhez a kiskorú képviselője is gyámhatósági jóváhagyásra szorul (pl. az 1821. §-ban elősoroltak) stb. (112. §.); — nem kötelező az olyan ígéret, melyről az Ígéretet tevő elvárhatta, hogy szavai komolyságának hiányát a másik nem fogja félreismerni (118. §.); — nem kötelező ígérete annak, a ki szavainak tartalma felett tévedésben volt, vagy a ki ily tartalmú kijelentést egyáltalán nem akart tenni, vagy a ki a személynek vagy a dolognak oly tulajdonságaiban tévedett, melyek a forgalomban lényegesek: a mennyiben föltehető, hogy az ígérő, ismerve az ügyállást és az esetet helyesen méltatva, kijelentését meg nem tette volna (119. §.); — ugyanily föltételek mellett nem kötelező az ígéret, mely helytelenül lett közvetítve (120. §.); — nem kötelező az ígéret, melyet valaki azért tett, mert csalárdul megtévesztették és pedig akkor is nem kötelező, ha nem is a vele szerződött fél, hanem egy harmadik volt a megtévesztő: ha ugyanis a vele szerződő fél a megtévesztésről tudott vagy tudni tartozott volna; — de nem kötelező szemben egy harmadikkal sem, ki abból közvetlenül

jogot szerzett, a mennyiben ez a megtévesztést ismerte vagy ismerni tartozott volna (123. §.); — nem kötelező az ígélet, melyet jogtalan megfenyegetés eredményezett és pedig a megfenyegetés minőségének megszorítása nélkül és még akkor is, ha nem a szemben álló fél, hanem bárki harmadik volt a jogtalanul megfenyegető; — nem kötelező az Ígélet, a mely hiányában van azon alakszerűségeknek, melyeket a törvény vagy a jogügylet előírnak (125. §.); — nem kötelező az ígélet, mely törvényes tilalomba ütközik, hacsak a törvényből nem vonható más következtetés (134. §.); — nem kötelező az ígélet, melylyel munkabér-követelés lett engedményezve (R. G. 1869. jun. 21. 2. §.); — nem kötelező az ingatlan tulajdonosának szemben hitelezőjével tett azon Ígérete, hogy birtokát el nem adja és továbbra meg nem terheli (1136. §.); — nem kötelező az Ígélet, mely a jó erkölcsökbe ütközik és nevezetesen az olyan, melyet valaki kényszer helyzetben, könnyelműségből vagy tapasztalatlanságból tett, habár harmadiknak is, tehát nem csak a vele szemben állott félnek, a mennyiben olyan előnyöket ígért, melyek a viszont kapott ellenértéket oly mérvben meghaladják, hogy a szolgálmány és ellenszolgálmány a fenforgó viszonyokhoz képest feltűnő aránytalanságban állanak egymáshoz (138. §.); — nem kötelező az ígélet, mely nem abban az időhatárban lett elfogadva, melyet a törvény meghatároz (147 —149. §.); — nincs hatálya az ígéletnek, mely föltétel bekövetkezésétől volt függővé téve, a mennyiben a föltétel bekövetkezését az a fél, kinek az előnyére válik, álnok, alattomos módon (wider Treu und Glauben) idézte elő (162. §.); — a lakbérlet nem kötelezi ígérete, ha a lakás az ő egészségét tetemes mértékben veszélyezteti és még akkor sem, ha a lakás ezen hibáját a szerződéskötéskor ismerte, vagy ha éppen le is mondott volna ily okból eredő jogáról (544. §.); — nem kötelező az ajándékozási ígélet, ha oly viszonyokba került az ajándékozó, melyekben Ígéletének állása szerinti megélhetésének vagy törvényes tartási kötelezettségének veszélyeztetése nélkül, meg nem felelhet, vagy ha a megajándékozott durva hálátlanságot követ el azzal, hogy az ajándékozó- vagy közeli hozzátartozójával szemben súlyosan vétkezik (530. §.), vagy ha az ígéletet bíró házaspár az

elválasztást kimondó ítéletben kizárólag vétkesnek lesz minősítve (1584. §.), vagy, ha az eljegyzés felbontatott, a menyinyiben az ajándékozási ígéret a jegyesviszonyra való tekintetből lett megtevé (1301. §.); — csak korlátoltan kötelező az Ígért bírságösszeg (kivéve, ha kereskedők tették kereskedési ügyletük körében, német keresk. törv. 348. §.), a mennyiben annak leszállítása bíróságilag indokoltan követelhető (343. §.) — és még számos más, mind elő nem sorolható esetben.¹

Tehát az ígéretet szabályozó jogi rendelkezésekben is megtaláljuk a már ismert elemeket: az élet adta jogi nyersanyagból levont logikai követelményeket és ezeknek kisebb-nagyobb korlátozását, elhajlását vagy áttörését az emberi érzelmek vagy a közkövetelések fölszólalásai következtében.

Abból, hogy a szerződés nem más mint kölcsönös megegyezés, per consequentiam ered azon jogi tétel, hogy a szerződés ugyancsak kölcsönös megegyezés során hatályon kívül helyezhető. Azonban a házasságkötést illetőleg áttörik a consequentiát még azok a törvényhozások is, melyek a házasságot nem tekintik isteni intézménynek, hanem világi ügyletnek, szerződésnek. A családi szervezet támaszt ilyen követelést és a logika engedni kénytelen.

Alig van felfogás, mely közelebb feketnék az emberhez mint az, hogy a mit saját erőnkkel és munkánkkal megszerezünk magunknak, azzal szabad tetszésünk szerint elbánhatunk és attól minden idegen behatást távol tarthatunk. Ennek az eszmének logikai földolgozása szülte meg a tulajdonjog intézményét és határozta meg tartalmát. A logika terméke a tulajdon korlátlan és kizárólagos volta és az a láthatatlan vonal is, mely fekvőségünk határának minden pontjától függőlegesen terjed a végtelenségig fölfelé, lefele pedig a földgömb középpontjáig: a mi pedig ezen belül esik, az mind alá van

¹ Azért a logikai consequentia a forgalmi érdek védelme alatt sietett magának mentsvárákat építeni a váltójogban, a kereskedelmi jogban, és a jog alapjától függetlenített ú. n. abstract kötelemben (a német p. t. k. 20. cizme szerint: Schuldversprechen und Schuldkenntniss). Azonban föltétien oltalmat itt sem talált. Dr. Plósz S.: A magyar váltójog 9. §. Dr. Nagy F.: A magy. keresk. jog 1. §. I., 9. §. I. Konrad Cossack: Lehrbuch des deutschen b. Rechtes I(12. §. IV.

vetve tulajdonjogunknak, melyhez rajtunk kívül senki más nem nyúlhat, mert az szent és sérthetetlen (»a tulajdon szentsége«).

És most lássuk a réseket, melyeket a másik két elem a logikai terméken ütött és pedig ismét a német polgári törvény fonalán. A tulajdonos kárpótlás mellett túrni tartozik, hogy hárkí, bárminő behatást gyakorolhasson tulajdonára, ezt megrongálhassa, esetleg megsemmisíthesse, ha behatásával aránytalanul nagyobb bajt hárít el magamagától, mint a mit a tulajdonosnak okoz. (904. §.). — Ama vonal, melyet a formális logika az egekig és a pokolig kinyújtott, tetemesen megrövidítetik; megszűnik oly magasságban és oly mélységben, melyekben a tulajdonosnak már nem lehet érdeke más kirekeszteni (905. §.). — A szomszédoknak különböző korlátozó beleszólásuk van (906—924. §.). — A tulajdon elvesz a tulajdonos akarata ellenére is: kisajátítás, elbirtoklás, ha ingó, idegen dologgal való bizonyos összeköttetés vagy feldolgozás útján (937—951. §§. Einf. Gr. 52, 53.) — ingó dolgok feletti tulajdon jog pedig, csekély megszorítással, elvesz akkor is, ha azt más, bár jogtalanul, átadta tulajdonjogilag olyan személynek, ki azt jóhiszeműleg megszerzi.¹ És míg a pusztá consequentia azt mondja: »nemo damnum facit, nisi qui id facit, qord facéré jus non habét,« a német polg. törv. könyv 226. §-a általánosan, tehát a tulajdonjogra kiterjedőleg is, azt dekretálja, hogy »valamely jog gyakorlása nincs megengedve, ha annak csak az lehet a célja, hogy más megkárosítson«.

Hogy a szerzett jog a jogosítottnak akarata ellenére és vétsége nélkül el nem veszhét, a logikának kétségbevonhatatlan követelménye és a jogi maxima is. És mégis elvesz a jog bizonyos idő lejártá után, ha azalatt érvényesítve nem lett. Pedig a jognak nem-érvényesítése nem minősíthető vétségnek, mint-hogy a jog gyakorlása nem kötelesség. Különböző közérdekbeli, de érzelmi tekintetek is (a kötelezettek érdekeinek méltánylása) támasztják ezt az igényt szemben a consequentiával.²

¹ Konrad Cossack: Lehrb. des deutsch. b. Rechts, 198. §. IV.

² Savigny: System IV. 305. I, K. Cossack: Lehrb. des d. b. G.

A bírói ítélet kimondja, hogy a peresztes fizessen, különben elveszik vagyonát. Azonban mikor végrehajtásra kerül a sor, ugyanaz a jog, mely a marasztaltat a vagyonek Kobzással megfenyegette, elébe áll a végrehajtónak és megtiltja neki, hogy a nélkülözhetetlen vagyonrészekhez nyúljon.

Az egyik megsértette a másik személyét vagy érdekeit, melyeket az utóbbi bántalomképpen érez.

Nyomban föltámad ebben egy másik érzelm: a vágy a bántalmazót megbüntetni, vagyis azt valamiféle rosszban részéssíteni. Ez a vágy és az annak megfelelő cselekmény a bosszú, a megtorlásnak egyik neme: az a neme, mely kifolyása a merően egyéni érzelmeknek és érdeknek, melyek egyszersmind a megtorlás mértékét meghatározzák.

Ez a jog előtti állapot.

A jog, — ez a feleken kívül álló harmadik — szabályozóig lép közbe és annak folytán, hogy az esetet mindenek előtt logikailag földolgozza, kiküszöböli a bosszút, a sértett egyéni érzelmeinek és érdekeinek esetleg határtalan követeléseit. A jog logikai eleme meghatárolja a megtorlást. A határ, melyet a rideg logika von, a hason baj, a talio. Azért a talio a jog legelső megnyilatkozása minden népnél. »Si membrum rapsit, ni cum eo pacit, talio esto« — mondja a XII. táblás törvény;¹ — »Sérelmet sérelemért ... a mint ő más embert megsértett, úgy fizessenek neki is«² — rendeli a zsidók szent törvénye; — »Ha egy építőmester valakinek házat épített és azt nem építette erősen, és a ház, melyet épített, összedül és a tulajdonost agyonüti, akkor azt az építő mestert meg kell ölni« — »ha a tulajdonos fiát üti agyon, akkor az építőmester fiát kell megölni«³ — mondja Hammurabinak, a legrégebb ismert törvényhozónak codexe. Aristoteles szerint ugyanígy gondolkoztak a pythagoraeusok is;⁴ — »Si quis hominem gladio occiderit, eodem juguletur gladio« rendelik régi törvényeink.⁵

¹ Vécsey T.: A XII táblás törv. töred. 8. 2.

² Mózes III. 24. 26.

³ Dr. H. Winkler: Die Gesetze des Hammurabis 229., 230. ezikk.

⁴ Eth. Xikom. V. 5. 1.

⁵ Sz. István II. 46. Hasonlók: Sz. István III. 47., Kálmán I. 32. 52., Mátyás II. 11. 1. §. stb.

Tovább, mint a bosszú korlátozásáig, a kezdetleges jogok rendszerint nem vesznek befolyást az élet eseteire. Azért következetesen a sértett fél magánügye, ha leszállítja vagy elegendi a taliot, vagy pedig ha megalkuszik a bántalmazóval.

Azonban egyfelől a társadalom mindinkább öntudatra ébred és öncézeljainak fölismerésére, míg másfelül fokozatosan kifejlődik az együttérzés érzelve is¹ ² és mindkettőnek nyomása alatt háttérbe szorulnak a kezdetleges jogot alkotott logikai elemek: a talio, a mérő külső causalitás, az elengedés, a megalkuvás, egyszóval a büntetés magán jellege. A büntetés jogbüntetéssé válik, melyben a főhelyeket a társadalmi érdekek és az emberi együttérzés követelményei foglalják el és az utóbbiak annál inkább, mert az a büntetés, mely büntető-politikai szempontból fölöslegesnek mutatkozik, már is köz-érzelemsértővé válik. Ilyképpen vitássá vált még a megtorlás is, az az emberi alapérzelem, mely a büntetést szülte.³⁻⁴

A nemzetközi jog az élettől kapja egyik anyagát, a háború állapotát. Mi a háború fogalmilag? Két nép között főnforgó olyan viszony, mely azon a póluson foglal helyett, melynek ellenpólusán a barátság található. És valamint a

¹ A. Merkel: Lehrb. d. deutsh. Strafr. 66. §.

² »Az értelmileg fejlett emberek ennél fogva gazdagabb képpel bírnak a külsőről, mert saját centrumuk sugárzik onnan vissza reájok s ezen esetben támadnak azon érzelmek, melyek az élő lényeket egymáshoz fűzik: a sympathikus érzelmek«. Böhm Károly: Az ember és világa II. A szellem élete 342. l.

³ A. Merkel: Deutsch. Strafr. 72. §. 1.

⁴ Azonban a kezdetleges büntető jogban sem hiányzik teljesen a másik két elem: a társadalmi közérdek és a méltányosság. A germánok törzsélete korában is érvényesült a társadalmi érdek eleme akkor, mikor a nép ügyén való árulás, ú. n. hűtlenség esete forgott föl (Hajnik Imre: Egyet, európai jogtört. X. feje. 1. §.). A sérelem külső okozásából vont consequentia elleni méltányossági, tehát együttérzési védelem sem hiányzik teljesen a legrégebb jogban. A XII táblás törvény szerint, ki házat szándékosan gyújtott föl, tűzhalállal lakói; de ki a tüzet véletlenül, vagy csak gondatlanságból okozta, az csak kártérítéssel tartozik, és ha erre képtelen, »levius castigatur« (Dig. 47. 9. 9.). A Hammurabi-féle codex 206. cikke pedig így szól: »Ha valaki czivakodás közben mást megütött vagy megsebezett, az esküdjék meg: szándékosan nem tettem és fizesse meg az orvost.«

barátság ideálja a teljes feláldozás, azonképpen a háború ideálja a teljes megsemmisítés: minthogy az ideál az eszmének legkövetkezetesebb alakítása az öntudatban. Es miként a jognak minden terén, úgy a harci jogban is a kezdetleges népek erősen ragaszkodnak a gondolatnak legridegebb logikai consequentiáihoz egészen a foglyoknak és a harctól távoll állott asszonyok, gyermekek és aggastyánok felkoncolásáig, az ellenség házainak, vetéseinek elpusztításáig, az ingó magánvagyonok elkobzásáig.

Jus belli est infinitum, tétele a nemzetközi jognak, mikor ez a fejlődésnek azon fokán állott, mint a szerződési jog, amikor azt mondta »*uti lingua nuncupassit, ita jus esto*,« vagy a családjog, mikor annak sarktétele így hangzott: »*patria potestas est jus vitae ac necis*.«

A harcjog logikai követelményeit a mai nemzetközi jogban erősen áttörve találjuk.

Nem bánthatok az ellenséges népnek azon tagjai, kik a hadi műveletekben részt nem vesznek. Nem bántható az olyan ellenséges vagyon sem, mely a háborúnak nem szolgál.

A hadi foglyokat megölni nem szabad, sőt azok eltartásáról kell gondoskodni.

A *contributio* és *requisitio* ugyan meg vannak engedve, de méltányos korlátok között; korlátozza egyfelől a hadsereg imminens szükséglete, másrészt a lakosság teherviselési képessége.

Az ellenséges államnak a belföldön tartózkodó tagjai kiutasíthatók ugyan, de megfelelő idő hagyandó nekik ügyeik rendezésére. Hasonlólag az ellenség hajóinak.

A sebesültek és a kezelő személyzet nemzetközi *conventio* védelme alatt állanak.

Vannak bizonyos hadi eszközök, melyek nagy sikerrel ártalmára vannak az ellenségnek, de a nemzetközi jog eltiltja azok használatát, mert az emberi együttérzés érzelmeit sértik.

Annak a tényleges állapotnak alapján, hogy valamely ország nem függ már államtól, a nemzetközi jog a *consequentia* útján *construálja* a *souverainitás* jogi tételét.

Azonban ezt az *alap-consequentia*t nem tartja fenn.

Áttöri a souverainitás fogalmi körébe eső jus territorialet az extraterritorialitás. Az 1891. VII. t.-cz. Mittelberg ausztriai községet a német birodalom vámrendszeréhez csatolja. A berlini konferencia felhatalmazza Ausztria-Magyarországot, hogy Montenegro tengerpartjain tenger- és egészségügyi hatósági jogokat gyakorolhasson. A souverainitási princípium daczára eltiltja a jog az államokat attól, hogy a hadviselő feleknek hadi czikkeket szállítsanak és kötelezi őket annak eltűrésére, hogy hajóikat a végből átkutassák stb.¹ Mindezekben a jogszabályokban érvényesül a nemzetközi közérdek.

III.

A mennyiben meg volna engedve az a föltételezés, hogy megelemezett jogi anyagunk elégséges arra, hogy abból az egész jogra kiterjedőleg érvényes következtetéseket vonni lehet, akkor kimondhatjuk azt, hogy a jog általában háromféle tényezőnek — elemnek — terméke.

Egyik elemét a gondolkozás és fölismerés törvényei szolgáltatják. Az élet a jog elé visz concret eseteket a végből, hogy azok jogi szabályozás alá vétessenek. A feldolgozás egyik módja, hogy a jog megállapítja azt, hogy a concret esetnek egymagában, függetlenül más vonatkozásoktól, melyek a logikai követelményei.

Két kocs, melyek célja, rendeltetése az, hogy haladjanak, szembe találkozik ugyanegy nyomon: logikai követelmény, hogy kitérjenek.

Többen, kik egyenlőknek tekintetnek, közösségbe lépnek: logikai követelmény, hogy a közösség előnyeiben és terheiben egyenlő részük legyen.

A sacramentum az Istenség intézménye: következetesen az ember azon nem változtathat.

Valaki eladta magát rabszolgának: tehát a vevő vele mint dolgával bánhat.

A rosszul épített ház agyonütötte gazdáját: tehát az építőmestert szintén agyon kell ütni.

¹ Dr. Csarada János: A tét. nemzetk. jog rendszere 23. fejj. 45. §.

A háború ellenséges irányú cselekmény: tehát az ellenséget meg kell semmisíteni.¹⁻²

A jognak második alkotó eleme az ember lelkiéletének egy másik spherájában gyökerezik: az érzelmekben.

Az érzelmek a képzet-hangulatoknak formái. Szinezetük sokféle és elméletük, a pilychologusok beismerése szerint, tökéletlen. Az érzelmeket kifejező nyelvészeti eszközök is szegényesek. Némelyek a szívvel azonosítják, vagy a kedélylyel. Másokra való kihatásuk szerint — a jogot érdeklőleg, — az érzelmek vagy segélyezésre, támogatásra, védelemre, vagy pedig üldözésre, sujtásra indítók. Utóbbiak főtere a büntetőjog, azonban a magánjogban sem szokatlanok (szembeszállás a családsággal, hatalmaskodással rossz hiszemmél, kiaknázással stb.). A segélyezésre indító érzelmeket mással való érzésnek, vagy együttérzésnek is lehet nevezni. Követeléseik annál soltfélébbek és finomabbak, minél fejlettebb a szív- és kedélyélet.³ Ez képezi egyik okát annak, hogy a primitív társadalom jogalkotásaiban szabadon érvényesül a merően logikai elem. Az érzelem nem állja útját. Ellenben a kifejlettebb társadalomban a mással való érzés nem egyszer az érzelgés jellegét viseli magán.⁴

A kifejlett római jogban az együttérzés érzelmi elemét gazdagon látjuk képviselve. Különböző jelzőket visel: aequitasnak, humanitásnak, pietasnak, benevolentianak, hona fidesnek, bonestasnak stb. mondják, azonban közönségesen az aequitas gyűjtőneve alatt fordul elő és a segítségével alkotott jogot jus' aequumnak nevezik, ellentétben a logika rideg termékével, a jus strictummal. Általában felsőbbrendű jognak tekintik az

¹ Az anyag, melyet a jog földolgoz vagy nyers anyag, a mennyiben azt az élet közvetlenül szolgáltatja, vagy félgártmány, mikor máris terméke a jognak, mely azonban további jogi földolgozás alá kerül.

² Aristoteles igazságossági elmélete, vagy is az a tétel, hogy az egyenlőket egyenlően, a nem egyenlőket különbségüknek megfelelően kell részesíteni, nyilván nem más, mint az egyenlőségnek és a nem-egyenlőségnek logikai követelménye.

³ Dr. Pauer Imre: A lélektan alapvonalai IV. fej. — AVundt: Logik III. 219. s köv. lap. — Wundt: Grundzüge d. pkys. Psych. II. 18. fej. — Dr. J. E. Erdmann: Psych. Briefe XIII. — Böhm Károly: Az ember és világa II. 51. és köv. §§., nevezetesen 60. §.

⁴ Ilyen pl. a vivisectio betiltásának követelése.

olyan jogot, melyen a méltányosságnak aranszájai átszövődnek. Aristoteles is azt mondja, ellentétben avval, a mit ő igazságosnak minősít, hogy »a méltányos a jobb«. ¹ És hogy a római classikus jog oly gazdag a méltányosság termékeiben, Sobm-t ezen lendületes szavakra ragadja: »A jus gentiumnak, a természetes, méltányos forgalmi jognak kristálytisza, bámulatosan átlátszó, alakjaival és tartalmával a szemlélő elmét leigázó rendszerré való földolgozásában állott a római jognak világ-történelmi küldetése. Ezen munkája, melyet minden idők számára végzett, képesítette azt nemcsak arra, hogy a római birodalom világjoga lehessen, hanem arra is, hogy, mihelyt százados feledettségéből ismét felmerült, a jelen világát is meg-hódította.«

Vécsey Tamás pedig úgy nyilatkozik a kifejtett római jog képviselőiről, a jogtudósokról: »Eszményképük volt a bonestas.« ... A korszerűtlenné vált régi, szigorú jog helyébe lassankint a méltányos jogot léptették. ... A jogtudósok véd-ték a gyöngéket. ... A jogi okadatolásnál a kegyeletet is számba vették. ... A jogtudósok munkálkodtak a közterhek igazságos megosztásán, az adónak a jövedelemhez való arányo-sításán.« ²

A mással való érzés érzelmei, melyek a jogban érvénye-sülnek, sokfélék és, mint láttuk, már a római jogban is külön-böző neveket viselnek, ilyen érzelem p. o. az, a mit humanis-musnak neveznek. Eme zászló alatt világra szóló dolgokat vivtak ki. Gondoljunk csak a rabszolgaság kiirtására, és talán még inkább a hadi jog terén kiküzdött nagyszabású győzel-meire. Másnemű érzelmeket a kegyelet neve alatt ismerünk és részben megismerkedtünk jogalkotó működésükkel az ajándé-kozási Ígéret kötelező voltát megszüntető esetekben. Főcsoport-juk azonban még mai nap is a méltányosság neve alatt ismeretes. És talán a legfinomabb közöttük az az érzelem, mely megüt-közük azon, hogy két szemben álló fél között az egyik, valamely okból, melyről nem tehet, hátrányban van, és a min a jog utján méltányos módon segíteni iparkodik. Így segíteni törek-

¹ Eth. Nicom. V. 10. 1.

² Dr. Vécsey Tamás: A római jog institutiói, 34. §. 5.

szik a jog azon járművön, mely jobban meg van terhelve, vagy mely a lejtőn fölfelé halad. A közadónál védelmébe veszi azokat, kik nehezebben bírják el a megterhelést; a hadkötelezettségénél azokat, kiknek hozzátartozóik annak folytán véginségbe kerülnének. A házassági kötelék lazításánál a compassio a szerencsétlen házasság áldozataival szembe száll a sacramentum érinthetlenségével. Az akaratlekötéseknél védekezőleg gondol a gyermekekre, a nem teljes korúakra, a tévedőkre, a megfélemlítettekre, a tévedésbe ejtettekre, azokra, kiket szorult helyzetüknél, tapasztalatlanságuk vagy akár saját könnyelműségük miatt tetemes vagyoni hátrány fenyeget azok részéről, kik ezek tekintetében velők szemben fölényvel bírnak. Nem kereskedők bírságos kikötéseinél kifogásolja az összeg szertelenségét és talán túlgondoskodó a német p. t., mikor egyoldalúlag védelmébe veszi azt, ki egy egészségtelen lakást tudatosan, sőt határozott joglemondás mellett, bérebe vett (Ném. p. t. k. 594. §.). Beszámítás alá nem eső személyek kártételei esetében áttöri a consequentiát és a kártérítési kötelezettséget, bizonyos fokig, megállapítja akkor, ha a károsító vagyonos, a károsult pedig szegény. (Ném. p. t. k. 829. §.)

A jognak harmadik elemét a közkövetelések képezik. Ezeknek orgánumai, a mennyiben csak általuk szólhatnak fel, a társadalomban alakult különféle, többé-kevésbé állandó vagy alkalmi szervezetek, a mennyiben ezeknek ügyköre és célja épp a társadalmi közérdekeknek művelése. Szervezetek, kivált állandóbbak, nem keletkezhetnének és ügyköreiknek megfelelőleg nem működhetnének, ha a jogban támaszt nem találnának úgy saját tagjaik, mint a kívül állók ellenében. Azért a jogra szorulnak a társadalomnak leghatalmasabb szervezetei, az u. n. állami szervezetek is. A mai culturnépekénél azonban az állami szervezet nemcsak a leghatalmasabb szervezet, mely már ezen minőségénél fogva is nyomást gyakorol a területén élő kisebb, vagy nagyobb bár (internationális), de gyengébb szervezetekre, hanem egyszersmind az az orgánum is, mely a jogalkotást ténylegesen monopolisálja,¹ úgy hogy a társadalomnak többi szerve-

¹ Ha ugyanis eltekintünk azon gyérebb és korlátozottabb jogalkotástól, mely még mai nap is a bírói gyakorlatnak köszönhető.

zetei csak oly módon érvényesülhetnek a jogalkotás terén, ha az állami szervezet ezt megengedi és érdekeiket a végből képviseli. Azért a társadalomnak valamennyi érdekkövetelése rendszerint állami érdekkövetelések alakjában jelentkeznek, bár közvetlenül nem mindig az államnak magának, hanem más szervezeteknek, p. o. a családnak, az egyháznak, a földbirtokos vagy az iparos osztálynak stb. szervezeti érdekeiben gyökereznek.¹

Ezekkel a követelésekkel a legkülömbözőbb nevek alatt találkozunk. Közönséges címűik: a közérdek, vagy a közérdeknek valamely speciális neve: a honvédelem, a közbiztonság, a jogrend, a forgalom, a közérkölcse, a közegészség, a köznevelés stb.

A megelemezett jogszabályokban számos ilyen közköveteléssel találkoztunk. Ilyen p. o., hogy az udvari, a katonai, a posta-, a mentő-és tűzoltó-járművek ne tartozzanak kitérni; - hogy az államnak teljesen egyenlő polgárai közül a vagyonosabbak több adót fizessenek; hogy azok, kik tisztii minősítést szereznek, három évi helyett, csak egy évi tényleges szolgálatra kötelesek; — hogy bizonyos része a polgároknak ne birjon választási joggal; — hogy a világi házassági szerződést ne lehessen disszensussal fölbontani; — hogy a jogok bizonyos föltételek mellett elévülnek; — hogy a fekvő tulajdont bizonyos ú. n. törvényes szolgálomak korlátozzák; — hogy a váltó-és kereskedelmi jogban a méltányossági szempontoknak kisebb befolyás engedtéssék;² — hogy a bűncselekményeket a sértett fél rendszerint el ne engedhesse, se azokban, a büntetést illetőleg, ne egyezkedhessék stb.

Vannak követelések, melyeket a jogalkotásnak több tényezője támaszt együttesen. Így megköveteli a mással való érzés, a méltányosság, hogy az olyan akaratlekötésnek, melyet p. o. csalárdtság, vagy fenyegetés eredményezett, ne legyen joghatálya. Ugyanezt követeli a társadalmi érdek és főszerve, az állam, egyrészt a forgalom, másrészt a nép erkölcsi nevelése érdekében.

¹ Az állami szervezetet illetőleg lásd: Concha Gyóző: Politika II. Az állam.

² . . . »elkerülhetetlenné válik az egyesek érdekeit a forgalom érdekeinek feláldozni, a mi ismét az általános köz- és magánjogban többnyire nélkülözhető különös szigor . . . alkalmazására vezet«. Dr. Nagy Ferencz: A m. keresk. jog I. §. II. 3. jegy.

És ugyanazt a követelést támasztja a megtorlás érzelme is. Általában, mit a jogászok a boni mores alatt értenek, az rendszerint mind ilyes, több forrásból fakadt követelés. Ily esetekben a források összefolyának.¹

IV.

Mit nyertünk ezen elemzésünkkel?

Egyelőre csak azt értük el, hogy tudjuk, hogy micsoda elemek vesznek befolyást a jogalkotásra.

Egy lépéssel sem jutottunk ugyan előre egyenes irányban, minthogy az igazságtalan jog is ugyanezeknek az elemeknek terméke; azonban hasznos kerülő utat tettünk.

Hogy tovább haladhassunk, szemlét kell tartanunk az olyan jogszabályok fölött, melyekről a közítélet vagy illetékesek nézete az, hogy nem bírnak az igazságosság minőségével; azután pedig meg kell keresnünk, hogy mi okozza azt, hogy az eredmény, melyet a jog elemei szolgáltatnak, ily esetekben ki nem elégítő.

Nyilván igazságtalanok, helytelenek, pl. a boszorkányok üldözését, vagy az ordalék és a tortúrát elrendelő jogszabályok.

¹ Ekkor világosan meg nem különböztethetők. Innen van, hogy a német p. t. k. 138. §., mely eredetileg így szólt: »Semmis az olyan jogügylet, melynek tartalma a jó erkölcsökbe és a közrendbe ütközik.« meg lett változtatva; a hivatkozás a közrendre el lett ejtve. »A közrend fogalma« — így szól az indokolás — »habár a jog egyes részeiben, mint az internationalis magánjogban és a nemzetközi jogban nem nélkülözhető, itt kihagyandó, minthogy a fogalomnak nincs biztos körülhatárolása és a közrend elleni jogügyletek a legtöbb esetben a jogi és erkölcsi rend ellen irányozott jogügyleteknek tekintendők«. Az indokoláshoz szó fér. A francia code civil úgy a bonnes moeurs, mint az ordre public-re hivatkozik. (Art. 1131.) — A boni mores fogalmi tartalmát és azon kérdést illetőleg, hogy a német p. t. k. módjára mennyire indokolt a fogalom concret megállapítását a bíróra bízni, lásd Dr. Emil Steinbach: »Jie Morál als Schranke des Rechtserwerbs u. der Rechtsausübung«. S. Kohler: Das ideale Recht (Archiv für bürg. Recht, Band 5, Heft 2.): »nincs bizonyosabb, mint hogy a mi jogunk a mi időnk kulturideáljaira tekintettel tartozik lenni . . . még akkor is, ha az utilitarismus útját állanak . . . erkölcsi, szépi és vallási törekvések együttesen képezik az emberi élet ideális oldalait . . .« Tehát igen kiterjedt érzelmi követelések!

Helyes ugyan a conclusio, hogy . üldözendők és kiirtandók azok, a kik olyan gonoszak és ártalmasak mint a boszorkányok; de helytelen a praemissa, minthogy boszorkányok nincsenek.

Ha helyes is az a hit,, hogy az isteni igazságosság nem engedheti meg azt, hogy a gonosz győzedelmeskedjék, az ártatlan pedig bűnhődjék, mégis hibás a conclusio az ordaléra azért, mert ugyanazon hitnek integráló része a megpróbáltatás doctrinája. Tehát a conclusio nem a teljes praemissára van fektetve.

Való igaz, hogy inkább lesz hajlandó vallomást tenni az, a ki ezen az áron nagy fájdalomtól szabadul; de hamis a tortúrára való következtetés azért, mert a nagy fájdalom az ártatlant is arra kényszeríti, hogy maga ellen tegyen vallomást.

A föltétien szabad szervezetnek követelménye ugyan, hogy a szervezet bármely tagjának akarata ellenére mi sem történhessék; de mert az absolut szabad szervezetnek előföltételei hiányoztak Lengyelországban, megbotránkozunk az egyesek veto-jogán, melynél fogva a legilletéktelenebb is megbéníthatta az egész ország legüdvösebb akaratát.

Mindezekben az esetekben hibás a jogszabály logikai eleme.

Ihering igazságtalannak mondja Justinian törvényeinek egész sorozatát. Igazságtalan szerinte a kezesnek azon joga, melylyel követelheti, hogy a hitelező perelje előbb az adóst; — igazságtalan, hogy a correalis adósok az ellenbeszédben a megosztást követelheték; — hogy a zálogot csak két év elmúta után lehetett eladni, hogy az adós további két esztendő alatt visszaválthatta és hogy még ezután is azt követelhetette, hogy a hitelező adja vissza azt, a mivel többet kapott érette; — igazságtalan a beszámítási jog szertelen kiterjesztése, a datio in solutum és ennél a templomok privilégiuma, szerződési viszonyokban az interessere irányzott kereseteknek a dupplumra való megszorítása, az usurae supra alterum tantum túlkiterjesztése, beneficium inventarii-nál az örökös jogosítványa szemben a hitelezőkkel; — igazságtalan, hogy a hitelezők majoritása a fizetési határidőt eltolhatta, és igazságtalan a feleségnek kiváltságos zálogjoga. Mindezeknek a jogszabályoknak signaturája szerinte a puhaság. Azonban — mondja — ezen enyheség

despoticus és nem igazságos, mert a mit az egyiknek lágyszívűén ad, azt keményszívűleg elrabolja a másiktól. Humánusnak mondja magát, de humanismusa olyan, a minő volt a sz. Crispinusé, ki a bőrt a gazdagoktól ellopta, hogy ingyen csizmát csináljon a szegényeknek.

A mennyiben Ihering bírálatát magunkévá teszszük, azt kell mondanunk, hogy ama jogszabályokban az érzelmi elem a bibás.^{1 2}

A túltengett és megcsontosodott római imperialismus joga szerint az imperator egymagában annyi, mint volt annak előtte a római senatus és a nép együttvéve. Az imperator akarata »élő törvény«. Oltárok illették őt meg, halála után pedig bely az Istenek között. — A földművelés érdekében a vidéki lakosság túlnyomó része nem volt más, mint a föld tartozéka, emberi inventariuma. A colonus a földhöz tartozott és azt semmi körülmény között ott nem hagyhatta. Bárhonnan, bármely állásból, még ha katonának, vagy papnak is szegődött, visszahozták földjére, erővel, vasra verve. — A községi curiáknak tagjai magánvagyonukkal feleltek az államkincstárnak azokért a köztartozásokért, melyek a községet és lakosait terhelték. Azért e tisztségek, egykoron kitüntetések, kötelező nyűgökké változtak által, melyek alól megszabadulni nagy volt a vágy, de semmi körülmény között sem volt lehetséges.

¹ Ihering: Der Kampf ums Reeht 13. Aufl. 82. 83. jegy. Hasonló fölszólalások történtek a német p. t. 138. §-a ellen (Stenogr. Bér. d. Verh. d. deut. Reichst. 1896. febr. 3-ki és jun. 20-ki ülés. Ugyanily kifogás emelhető a német p. t. 541. §. ellen is. És tényleg azzal mentegetik, hogy a rendőrség munkáját megkönnyíti (!). Dr. Achilles: Bürgl. (1. B. ad 544.

² Ihering ezen nézetéhez azonban szó fér; miről később. Nyilván nagyobb bizonyossággal mondhatnék, hogy hibás az érzelmi elem az olyan jogszabályban, mely p. o. tartozásának megfizetése alul fölmenté azt az adóst, ki a kölcsönpenzt váratlan üzleti eonjunkturák következtében, tehát nem imputálható okból, hanem mintegy elemi csapás folytán elvesztette. Ugyancsak igazságtalan volna az olyan jogszabály, melyben a compassio oly mértékben érvényesülne a büntetésnél, hogy a megtorlást és elégtételadást illusoriussá teszi, vagy ellenkezőleg az olyan jogszabály, melyben a megtorlást követelő érzelem a társas együttérzés követelte humanismus és részvétől teljesen eltekintve, a bosszú és üldözés képét öltene.

A gyakori szökéseket vagyonek Kobzással sújtották; majd vagyona árán sem menekülhetett a curialis. És hogy a törvényt ki ne játszassa, vagyonát csak is curialisnak adhatta el, vagyis olyanak, ki már is felelős volt a kinestárnak. Ha a városát elhagyva falura ment lakni, jószágát confiscálták. Még utazásra is engedély kellett neki. — Hasonlólag bilincsekbe verte az állami érdek azokat a kereseti és ipari foglalkozásokat, melyek a közélettel voltak kapcsolatosak. A ki gabona- vagy sertéskereskedő volt, az ily czikkek fuvarozója, a sütő stb. csak úgy szüntethette be üzletét, ha helyettest állított, vagy pedig vagyonát a corporatiójának átengedte. Sütő fia vagy veje csak úgy örökölhetett atyja, apósa után, ha átvette üzletét is. — Az államnak voltak manufacturái, nevezetesen .fegyvergyárjai. A ki ezekbe mint munkás került, az csak úgy szabadulhatott innen, ha helyettest tudott állítani. Tüzes vassal bélyegezték meg karját, hogy a szökevényt megismerni lehessen és azok, a kik neki menhelyt adtak, szintén besoroztattak a gyárba.¹

Az ilyen jog nyilván nagy mértékben igazságtalan és pedig láthatólag azon okból, mert a benne érvényesülő közkövetelések eleme hibás.²

Ezekből a példákban látjuk, hogy a jog alkotó elemeinek hibátlan volta — mondjuk elemeinek tisztasága — minden esetre kelleke az igazságos jognak. *Az olyan jogszabály, melynek elemei nem tiszták, már is nem — igazságos jog — minden további vizsgálat nélkül.*

*

**

¹ c. 10., Ifi., 18., 26., 31., 37., 38., 39., 66. de decur. (10, 31.) c. 3. de fabric. (11. 9.) — Alfr. Rambaud: Histoire de la civil. fran. Liv. prem. ebap. III.

² Ezek a jogszabályok nem kis mértékben okai a római birodalom bukásának. »Valóban a római birodalom túlságosan nehezedett mindenkire« . . . »A colonus a röghöz volt kötve, az iparos a colleginmálio, a császári munkás a gyárhoz, a katona a légiójához, a curialis a curiájához. Kárhóztatva voltak, hogy haláluk napjáig ott maradjanak, fiaik pedig arra, hogy őket helyettesítsék az Ítélet napjáig. A hatalom elrekesztett minden kijárót, betiltott minden reményt és tüzzel-vassal bélyegezte meg a légionáriust és a munkást. A birodalom főnnállása ugyan kinek lehetett tehát érdekében?« Rambaud fentebb 59. old.

Azonban mikor helyesek a jognak elemei?

Hogy mikor helyes a jognak logikai eleme, ezt a gondolkodásnak, a logikának törvényei mondják meg.

Az érzelmet többféle irányban látjuk a jogban érvényesülni. Így megvédi, támogatja, segízi a gyengébbeket, a kedvezőtlenebb helyzetben levőket, a jóhiszeműeket stb. szemben az erősebbekkel, a kedvezőbb helyzetben levőkkel, a ravaszokkal, álnokokkal és katalmaskodókkal; míg bántalmazást követeli, hogy a bántalmazó lakoljon. Utóbbi esetben azonban a bűnhődés bizonyos pontján újból fölszólal az érzelem és most útját állja az iránynak, melyet első ízben követelt.

Hol fekszik tehát az emberi érzelem helyességének kezdete és hol a vége?

Ha a psychologusok azt a beismerést teszik, hogy az érzelmek elmélete tökéletlen, a jogászok viszont bevallani kénytelenek, hogy ama határpontoknak elméleti megállapítása ugyancsak nehéz dolog, melynek gyakorlati megoldásán, mint majd látni fogjuk, a társadalmi munka érdekkövetelése nagyot segítenek. Ihering avval indokolja ítéletét, miszerint Justiniannek fentebben idézett jogszabályai igazságtalanok, hogy azok azt, a mit az egyiknek adnak, elveszik a másiktól. Amde az érzelem beavatkozásának mindig ez a következménye, ha ugyanis merően a logikai consequentia álláspontjára helyezkedünk. Mikor a jog nem engedi meg, hogy rabszolgája legyen a vevőnek az, a ki magát ilyenül eladta, — hogy a hitelező bizonyos magasságú kamatokat követelhesen, mikor az adós azokat ígérte — hogy Sylock megkaphassa azt a font húst, melyet neki köteleztek — hogy fogantatja legyen az olyan alkunak, a melynél a szolgálmány és az ellenszolgálmány között feltűnő az aránytalanság: mindezen esetekben a jogban érvényesülő érzelmi elem egymagában is, vagyis eltekintve a vele rendszerint szövethetett közérdekbeli elem követeléseitől, elveszi az egyiktől azt, a mi a tények logikai consequentiája során megilleti és adja a másiknak. Ugyanígy cselekszik az érzelem, mikor a büntető jog során útjában áll annak, hogy a bántalmazott azt az elégtételt vehesse magának, mely őt a consequentia, a tálionál fogva megilleti. És még abban a parányi jogesetben, az egy nyomon szembe találkozó kocsik esetében is azt látjuk,

hogy az a kocsi, mely egyedül kitérni tartozik, a másik kedvéért nagyobbat kerülni kénytelen, mintha mind a ketten egyformán kitérnének. Bizony, az érzelem mindig szent Crispin módjára cselekszik, mert a sz. Crispint is az érzelem vezette.

A mit ily körülmények között az érzelem helyes voltáról és ennek határaitól általánosságban mondani lehet, a következő. Nem helyes az érzelem, ha az nem a gyenge, a kedvezőtlenebb helyzetben levő, a jóhiszemű és jóézelmű stb., hanem az erős, a kedvezőbb helyzetben levő, a család, álnok, hatalmaskodó stb. javára szólal fel. Ilyenné válik pedig az érzelem, ha azt nem az általános emberi együttérzés, a humanismus, a társadalmi sympathya, hanem egyéni tekintetek és érdekek sugalmazzák. Az ilyen érzelem nem tárgyilagos, hanem részrehajló és ugyanolyanná teszi a jogot is, melyet létrehoz.

Nem helyes továbbá az olyan érzelem, mely azoknak, kiknek javára felszólal, végső eredményben inkább árt, mintsem használ. A jog, mely oly mértékben kedvez az adósoknak, hogy a hitelezők beszüntetik a hitelnyújtást — eltekintve a közérdekkel, tehát a jog harmadik elemével ellenkező hatásától — legjobban árt azoknak, kiknek kereseti működése a hitelélvezésen múlik, tehát a kiken segíteni akart.

És nem helyes az érzelem, mely megtorlást követelve, a bosszú módjára oly bűnhődést kíván, mely nagyobb bajt hárít a bántalmazóra, mint a minőt ő okozott és a társadalmi együttérzés követelte humanismus által megengedett határárkon túl megy (érzelem által nem korlátolt érzelem), — vagy a mely megfordítva, olyan mértékben nyilatkozik meg annak javára, a ki sújtandó, hogy megfelelnek a biinkódés követelményeiről (ézelgő érzelem).

És mikor kifogástalan a jognak harmadik eleme, vagyis mikor helyesek a közkövetelések: az állami szervezetnek és az ennek útján érvényesülő többi társadalmi szervezeteknek követelése?

Nyilván akkor, ha a társadalom¹ vagyis az egymással

¹ A társadalom fogalmát illetőleg lásd Wundt: Logik III. 2. kiad. 593. s köv. 1.

elő emberiség igaz érdekeinek,¹ a társadalmi közérdeknek: az igazi közérdeknek szolgálnak.

Mert minden társadalmi szervezetnek, akármilyen széles körű közös érdekeknek szolgáljon is, vannak külön, egyéni érdekei és céljai. Ezeknek köszönik a szervezetek létüket és ezeknek szolgálni képezi első sorban rendeltetésüket is. Ezen egyéni céljaik és érdekeik között a főhelyet elfoglalják azok, melyek főnállásukat, működésüket és fejlődésüket biztosítják: tehát saját egyéni hatalmi céljaik. A szervezeteknek egyéni céljai ugyan nem állanak szükségképpen ellentétben a társadalomnak érdekeivel, az igazi közérdekkel, minthogy a szervezetek csak úgy képesek a társadalmi közérdeknek szolgálni, ha egyéniségükről is gondoskodnak; de ilyen ellentétbe kerülhetnek, a mennyiben egyéni érdekeiket a társadalom közérdekeinek nem alája, hanem fölébe rendelik. Erre pedig rendszerint nagy hajlandóságot is mutatnak és pedig több okból. Egyik oka az, hogy a szervezetek egyéni érdekei szűkebb körűek lévén, mint a társadalom érdekei, könnyebben áttekinthetők és fölismerhetek, mint ezek. Könnyebb megmondani, hogy mi jó a hadseregnek, a monarchicus szervezetnek, vagy valamely vallásfelekezetnek, mint azt, hogy mi jó a társadalomnak. Másik oka, hogy az egyes szervezetek egyéni érdekei közelebb esnek tagjaik, nevezetesen vezető tagjaik érzelmeihez. Az érzelem által nagyítva látja a katonatiszt a hadseregnek, a pap az egyháznak, az agrárius a földművelés, a mercantilista a kereskedelem érdekeit. Végre a szervezetek tagjainak egyéni érdekei rendszerint kapcsolatosak is azon szervezeteik érdekeivel, melyekben leginkább működnek, és kivált szorosan összefüggők a vezető tagoknak egyéni érdekei — egyéni hatalmuk és jólétük, — az általuk vezetett szervezetek hatalmával és jólétével.

Innen származik a társadalmi szervezeteknek ismert hatalomterjeszkedési tendenciája s innen való egoizmusuk is, vagyis az a törekvésük, hogy egyéniségüket társszervezeteik és a társadalom rovására előtérbe tolják.

Ezen constitutionális hajlamtól az állami szervezet sem

¹ Melyek ezek? Rövidesen meghatározzák Concha ezen szavai: »A jó . . . az egyetemes, mindenkire kiterjedő jó.« Polit. 6. § .

mentes. Azért követeléseik akárhányszor nem az igazi közérdeknek, a társadalom közérdekének követeléseik. Láttuk ezt a római állam követeléseiben. Ez az eset pedig annál gyakoribb, mert az állam ugyan fogalmilag egységesnek és külsőleg egyes tagjaitól és a társadalomnak más szervezetbeli alakulásaitól független és önálló Organismus képében lép elő, a valóságban azonban se nem egységes, se nem független és önálló, hanem a legkülömbözőbb természetű, hol állandó, hol alkalmi, majd egymás ellen küzdő, majd egymással pactáló és az államot többé-kevésbé befolyásoló csoportoknak pandaemoniuma.¹²

Tehát a jog harmadik alkotó eleme akkor igazságos jogot szolgáltató tiszta elem, ha az állami szervezetnek és az ennek révén érvényesülő más társadalmi szervezeteknek követeléseik, a közkövetelések, a tulajdonképpeni közérdekkel, vagyis a társadalomnak s illetve ennek legszélesebb értelmében, az emberiségnek érdekeivel megegyezők.³

*

**

Összegezzük vizsgálatunk eddigi eredményeit.

Az első eredmény, melyet kaptunk ez volt: Az igazságosság cselekmény, rendelkezés, mely másokat jóban vagy rosszban — részesít, azonban nem a rendelkezőnek szabad tetszése szerint — alamizsna- vagy bosszúképpen — hanem bizonyos, mintegy szabálytól függő módon: szabálytól, mely a rendelkezőt kötelezi, annak pedig, a kire a rendelkezés kihat, igényt ad.

Már csupán a jogra, mint rendelkező hatalomra szorított további vizsgálatunknak eredményét az képezte, hogy a jog maga is szabály lévén, kétféle, vagyis igazságos és nem igaz-

¹ Kivált a modern constitutionális államról áll ez. »Azt ma már majd minden oldalról elismerik, hogy a modern alkotmányos államoknak törvényhozási apparátusa nem áll föladata magaslatán . . . Azért a parlamenti törvényhozás apparátusa reformjával, vagy megjavításával sokat foglalkoznak.« Dr. E. Steinbach: Die Morál als Schranke etc. 102., 103.

² Bismarck constatálja ezt a nisust ugyanegy kormányának egyes ministeriumainál is és »Ressortpatriotismusnak« nevezi. (Kaiser Wilhelm I. u. Bismarck I. 199. levél).

³ Wundt: Logik III. 594.

ságos minőséggel csak abban az esetben bírhat, ha van egy másik, a jog fölé helyezett szabály, mely a jogot kötelezi, szemben a joggal igényt ad s ilyképpen a jognak mintegy jogát alkotja.

Ezt a felsőbbrendű szabályt keresve, meg kellett ismerkednünk a jogot alkotó elemekkel és ezek természetével. Megállapítottuk, hogy a jog háromféle elemnek terméke: a logikai elemeknek, az emberi kedély érzelmi követelményeinek és azoknak a követeléseknek, melyeket az állami szervezet saját személyes érdekeiben és általa érvényesülő más társadalmi szervezetek érdekeiben érvényesít.

Kimutattuk, hogy ezen elemek hibásak is lehetnek és hogy ekkor termékük, a jog, nem bír az igazságosság minőségével.

Ennélfogva azt kell mondanunk:

Ivagyis melyben a logikai elemek a gondolkozás törvényeivel, a közkövetelések a társadalmi közérdek követelésével megegyezők, az érzelmi elemek pedig azon föltételeknek megfelelők, melyek, fentebbi meghatározásunk szerint, az érzelmi elemeknek a jog szempontjából való helyességüket biztosítják.

V.

Hátra van azonban még egy kérdés. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a jognak három eleme sok esetben nem fér meg egymás mellett, vagy legalább is nem mindegyike a maga teljességében. Hogyan sorakozzék tehát a három elem, milyen egymásutánban és milyen mértékben kapjon mindegyik helyet a végből, hogy termékük, a jogszabály, az igazságosság minőségét ne nélkülözze?

A régi római jog így érvelt:

Titius megölhette volna Maevius a csatában. Maevius azonban künörgött Titiusnak, hogy kímélje életét és tegye inkább rabszolgájává. Titius hajlott a kérelemre: következetesen Maevius Titiusnak rabszolgája.

Vagy pedig:

Maevius nexussá tette magát, azaz egyenesen testét zálogosította el Titiusnak azon kölcsönpénz biztosítására, me-

lyet tőle fölve. Minthogy pedig Maevius nem fizetett, következik, hogy Maevius testileg Titiusé.

Vagy:

Ha a fizetésektelen adós teste a hitelezőé, akkor ez e testet meg is ölheti. Ha pedig többen vannak a hitelezők, ezek, következetesen, feldarabolhatják az adós testét a végből, hogy mindegyiknek jusson belőle és közösségük megszűnjék.¹

Hibásak-e ezek a logikai következtetések? A következtetések nyilván nem hibásak; a merően azokra fektetett jogi rendelkezések tehát formális logikai szempontból kifogás alá nem vehetők. És mégis az egész műveit világ, tehát az emberiség legilletékesebbjei a legerélyesebben utasítják el az olyan – jogszabályokat, melyeknél fogva ember embertársát oly mértékben kerítheti hatalmába, hogy ez lekerül az állat színvonallára, melylyel a másik kénye-kedve szerint elbánhat, ha úgy tetszik neki, kínozhatja, megölheti, vagy a tulajdon közösségének megszüntetése végett földarabolhatja.

Az ilyen jogot tehát nyilván a legfelsőbb fórum igazságtalan, elvetendő jognak minősíti.

És miért? Mi ennek az Ítéletnek legmélyebb oka és motivációja?

Az, hogy az ilyen jog teljesen eltekint a társulástól. Azonban a jognak essentiális kelléke az, hogy társadalmi tekintetek vezéreljék, minthogy a társadalom teremti a jogot, és teremti azért, hogy neki, céljainak szolgáló eszköze legyen. Mikor tehát a jog ellentétbe helyezkedik a társulással és céljaival, kiegyenlíthetetlen ellentétbe kerül önnönmagával is, vagyis ellentmond önnönmagának.

Melyek a társulásnak céljai? A társulásnak ezerfélék a céljai és ezek naponta változhatnak és változnak is; de akárhányan legyenek és akárhogyan változzanak: valamennyien vazallusai a társulás végső céljának: *a jó együttélésnek*.

A jó együttélésnek fő föltételei pedig egyfelől *a jó összeműködés* (társadalmi munka), másfelől az *együttérzés*.

¹ A XII táblás törvény töredékei III. 6. (Vécsey Tamás). B. Sohm: Inst. d. rom. R. § 10.

Ugyan ösztönök is hajtják az embert az együttélésre, mit talán legjobban igazol az a sok ezer éves tapasztalat, hogy az embereket mindig tömörületekben találjuk, még a leggyéribben lakott vidékeken is: de előbb-utóbb nem kisebb mértékben a tapasztalat és a reflexió is, mert a társadalmi munkának és együttérzésnek előnyei félreismerhetetlenek.

A társadalmi munka révén kisebb fáradság árán nagyobb eredményekhez jut az ember, olyanokhoz is, melyekre egymagában teljesen képtelen; és nem kisebb a haszon, melyet a társadalmi együttérzésnek köszön. Az együttérzés közvetlenül is kielégíti az ember egyik nagy szükségletét, mert még a pusztá együttlét, a merő szóbaállás is tápja az emberi kedélynek, melyet nagyobb mértékben, huzamosabban senki sem nélkülözhet. De együttérzés híján nem volna részvét, nem volna segély sem, melyekre azonban valamennyien szorulunk, mikor baj ért, vagy veszély fenyeget, mert az együttérzés az, mely a legelső és legközvetlenebben ható érvet szolgáltatja a részvevő segélynyújtás mellett. És míg a természet rendje egyfelől, a társadalmi munka érdekében, azt az ingert is ojtotta az emberbe, hogy küzdjön embertársa ellen — homo homini lupus — másfelül az együttérzés ösztönében ismét ellensúlyt teremtett, mely ama ellentétes hajlammal jótékony határt szab és azt az emberi ségre nézve hasznos eredményre vezeti.

Valóban azt kell mondanunk, mindezeknek tekintetbe vétele után, hogy a társadalmi munka és az együttérzés a társulás végső céljának két pólusa, a tényezők, melyeknek az ember köszöni azt, hogy egyéni léte, mely gyarló és sivár, felsőbbrendű létté, társadalmi létté fokozódik.

Tehát a logikának ama követelményévé, miszerint *Mae-vius* legyen rabszolgája *Titius*nak, szembe szállanak a társadalmi munka és az együttérzés követelményei egyaránt és helyet, és előbbre való helyet reklamálnak az őket a jogalkotásban képviselő társadalmi közérdekbeli és érzelmi elemek részére: úgy érvelvén, hogy egyrészt állattá lefokozott emberrel sem jó társadalmi munka, sem jó együttérzés nem lehetséges, míg más részről az embereknek az állatok színvonalára való leszállítása nem kevesebb, mint a legsúlyosabb vétség a társadalmi közérdek ellen, mert az megrontása a társadalom ember-

anyagának, tehát veszélyeztetése annak, a mi a társadalom szempontjából a legfontosabb.

Az igazságos jog tehát kétségtelenül nem engedi meg azt, hogy Maevius rabszolgává legyen, hogy trans Tiberim eladassék, és hogy teste földaraboltassék a végből, hogy mindegyik hitelezőjének jusson belőle.

Azonban mégis mi történjék vele, az adóssal, ha nem fizet?

Megengedheti-e az igazságos jog, hogy a hitelező erővel elvehesse adósa vagyonát?

De ha ezt megengedi, nem kerül-e ellentétbe az együttérzés követelményeivel?

Ha pedig nem engedi meg, nem vét-e a társadalmi munka érdekei ellen, melyek szenvednek, ha a hitelforgalom megakasztatik?

Ijabb összeütközési esettel állunk szemben. Előbb a társadalmi munka érdekei és az együttérzés követelményei küzdöttek a logikai követelmény ellen, most egymás ellen szállnak harczra.

Ez az eset pedig igen gyakori. Egyrészt azért, mert az együttérzés követelményei, mint azt a felebarátiság és testvériség tanaiból tudjuk, határtalanok; másrészt azért, mert a társadalmi munka rendszere nagyrészt, úgy a nemzetközi, mint az állami szervezet határain belül mozgó életben is, az egyéni s illetve csoporthatalmon és az ezen hatalomért való versenyharczon sarkal. Es ez a rendszer a társadalmi munkára hasznosnak bizonyult úgy általában, mint nevezetesen az ú. n. gazdasági életben is. Ez utóbbi téren az egyéni hatalom és a verseny mint vagyonhatalom és mint gazdasági verseny jelentkeznek és nagy mértékben hatnak éltetőleg a termelésre, tehát a társadalom föntartására és fejlődésére. A mellett a vagyonhatalom az az eszköz is, melynek igen nagy a szervező ereje, mert könnyen bírja összeműködésre mindazokat, kik e hatalmat nélkülözvén, annak megbódogolni, parancsára és rendelkezése, tehát vezetése szerint dolgozni kénytelenek; míg a vagyonhatalomért való verseny nem csak serkentőleg hat a munkára, hanem egyszersmind szabályozólag a hatalom gyakorlására is, mert kiküszöböli a vagyonhatalom azon birtoкосait, kik a munkavezetésre alkalmatlanok s így jótékonyan

megakadályozza azt, hogy a nyers vagy önhatalom egymagában igazgassa a társadalmi munkát.¹

Mit csináljon tehát a jog, mikor a társadalmi munka és az együttérés ellentétes igényeit kell elintéznie?

Nyilván nem feledkezhetik meg arról, hogy a munka az emberi létnek legközvetlenebb föltételét képezi.

Ebből pedig következik, hogy a mit a társadalmi munka okszerűen nem nélkülözhet, azt a jog tőle helyesen meg nem tagadhatja. A társadalmi munkának azon követelése tehát, melyeknek mellözése *bénító hatást gyakorolna a munkára, szükségképpen határt szabnak az együttérés követelményeinek.*

Ezen a ponton túl azonban mi sem áll útjában annak, hogy a jog tért engedjen mindannak, a mit a társulás végső céljának, a jó együttérésnek másik sarka, az helyes együttérés megkövetel.

Ezeknek megfelelőleg társadalmi követelmény, hogy a társulás segédeszköze, a jog ugyan korlátokat szabjon az együttérés határtalan követeléseinek, a felebarátiságnak, a testvériségnek, de egyúttal korlátokat a társadalmi hatalomnak és a versenyharcnak is. Ez utóbbiaknak tért és első sorban tért kell engednie addig, a meddig a társadalmi munka jótékony befolyásolása érdekében nélkülözhetetlenek; ezen a ponton túl viszont annak, a mit a helyes együttérés kíván.

Az intézkedések, melyeket a jog ezen ellentét kiegyenlítése végett tesz, sokfélék. Egyesekkel megismerkedtünk fentebben, a jogszabályok elemzése alkalmával. Általánosságban két főcsoportba foglalhatók: intézkedések a kiaknázás és intézkedések a felesleges versenyharcz ellen. Az elsők korlátozzák a hatalom gyakorlását, az utóbbiak a versenyküzdelmet: *mindkettőt azon a vonton, a hol a társadalmi munka érdekei a hatalom gyakorlását és a versenyküzdelmet már nem követelik.* Alakilag pedig a jognak ezen intézkedései szintén kétfélék: vagy olyanok, melyek bizonyos eredményt betiltanak (ilyenek például a kiskorúakat védő jogszabályok, az uzsoratörvények, a római *laesio ultra dimidium*, a német polg. t. k. 138. §-nak 2-ik bekezdése, a 226. §-a stb.), vagy pedig olyanok, melyek

¹ Részletesebben: »A munka« című tanulmányomban (III—VII).

meg nem engedik, hogy a felek a hatalomszerzésnek, vagy gyakorlásnak, vagy a versenyharcznak bizonyos túlélés és a munka érdekei szempontjából nem szükséges, tehát nélkülözhető eszközeit használják (ilyenek például: a gazdasági kiizdítéren az erőszaknak, a csalárdságnak vagy az ú. n. jó erkölcsökkel, vagy a követelhető jóhiszemmel ellenkező cselekmények, míg a nemzetközi küzdtéren ezen eszközök használata, nélkülözhetőségük határáig van korlátozva).¹

A társadalmi munka és az ezt előmozdító társadalmi hatalom és verseny érdekeinek szakszerű megegyeztetése az együttérés követelményeivel mindenesetre egyik legművészi feladatát képezi a jogászi tevékenységnek. És hogy ezt a célt a magánjog terén már a rómaiak is szem előtt tartották és megközelítették: ez képezi főérdemüket. Ma is ezen a ponton látjuk legserényebben folyni a jogászi munkát. A modern jog küzdelme a felesleges hatalom és versenyharcz ellen nem kevésbé erélyes, mint volt a nagy canonisták idejében és tárgyilagosabb, mert függetlenebb a vallás követelte felebarátság tanaitól. Kiválólag nagyszabású pedig az a védelem, melyet a jog és pedig a tapasztalat tanúsága szerint, a munka érdekeinek veszélyeztetése nélkül, a mai társadalom egyik

¹ A határvonalaknak általános szabályok útján való szabatos kitűzése, az élet szolgáltatta esetek végtelen tarkaságánál fogva, nyilván megoldhatatlan probléma. Innen van, hogy a legújabb jogalkotások is segédfogalmakhoz folyamodnak, melyek azonban szintén nem egészen határozottak. Ilyen segéd fogalmak a német p. t. k.-nak: »Gute Sitten« (138., 817., 819., 826., 2177. §§. E. G. 30.); »Treu und Glauben« (157., 162., 242., 320., 815. §§.); »viszsaélés a joggal« (1353., 1354., 815., ide sorolható a 226. §. is); azután még a következők: Nach Thunlichkeit, wichtiger Grund, angemessen, verständige Würdigung des Falles, sittliche Pflicht, Billigkeit. — Innen származnak az eltérések a törvény-magyarázatokban és az irodalmi felszólalásokban. Végre innen valók a kultúrnépeknek erre a pontra vonatkozó eltérő felfogásai. Utóbbi tekintetben minden esetre figyelemre méltó, hogy azon népnél, melynél a gazdasági élet legjobban kifejlődött, az angol népnél, legmesszebbre mennek a hatalmi és versenyeszközök és eljárások korlátozásában. L. Dr. E. Steinbach: Treu u. Glauben im Verkehr; Die Moral als Schranke des Rechtserwerbes u. der Rechtsausübung. — Dr. R. Stammler: Die Lehre von dem richtigen Rechte. — J. Köhler: Die Ideale im Recht.

legbecesebb emberanyagának, a munkás osztálynak megszerezni tudott.

Ugyanezen a ponton látjuk serénykedni a büntető jogszoktat is. A mai büntetőjogban is a problémák lényege: a társadalmi munka és előfeltételei, a közrend, a közérköls stb. követelményeinek helyes megegyeztetése avval, a mit az emberi együttérzés megkíván.¹

*

Abban az utolsó kérdésünkben tehát, mely szerint a jog alkotó elemeinek mi módon kell sorakozniok és helyet kapniok a végből, hogy termékük, a jog, a helyesnek és igazságosnak jellegével bírjon, eredményeink a következők:

Az első hely megilleti azt a jogi rendelkezést, a mire a társadalmi munkának, mint a társas lét legközvetlenebb feltételének nélkülözhetetlen szüksége van. Ennek megfelelőleg kell, hogy a jog feltétlen érvényt szerezzen a társadalmi hatalomnak és a versenynek abban a mértékben, a melyben a társadalmi munka ezt a két tényezőt nem nélkülözheti.

Ezen a korlátan túl helyet kapnak azok a követelések, melyeket az együttérzés támaszt, és pedig abban a mértékben, melyet az érzelmek helyes minőségének fentebben körül vonalazott föltételei és határai előírnak.

Ezekután következik mindaz, a mi a jogi szabályozás alá vett konkrét eset tényeinek merő logikai követelményeképp lép elének.

Ehhez képest a helyes, az igazságos jog nem fogja megvárni, hogy Maevius annálfogva, mert azt mondta, hogy zálogul lekötöti teljes személyiségét, Titiusnak rabszolgája legyen. Ellen-

¹ A büntető jogban (kisebb mértékben ugyan a jognak minden részében) tulajdonképpen még egy összeütközési eset fordul elő. Az érzelm, mely megtorlást követel, ugyanis ellentétbe kerül az együttérzéssel. Hogyan történik itt az igazságos kiegyenlítés? hol a két ellentétes érzés jogos uralmának határvonalala? Ezt a határvonalat a jogalkotásnak harmadik eleme, a társadalmi érdek jelöli meg annyiban, a mennyiben ez saját büntető politikai céljai érdekében (Merkel: Lehrb. d. deut. Strafr. § 68) nem tekinthet el attól, hogy a sérelmet, melynek megtorlását az érzelm követeli, valamiféle büntetés ne érje. A megtorló érzelm követelése tehát, ugyan nem az őskori logikai mértékig, a tallióig, mindig együtt járnak a társadalmi érdek követeléseivel és ezek útján érvényesülnek is. Azért azok külön figyelembevétel nem kívánnak.

ben meg kell engednie, hogy azok, a kik a társadalmi munkát hitelezésekkel előmozdítják, adósaik vagyonához nyúljanak. Azonban ismét nem fog helyt adni annak, hogy a hitelező az adóst meztelenre vetköztesse, mert a hitelezést nem fogja megakadályozni az, hogy a hitelezők az adósnak utolsó ruhadarabjához nem nyúlhatnak, ellenben az embertársunkkal való ilyen kíméletlen elbánás sérti az emberi érzelmet és rontja a társadalmi együttérzést.

És ha, mintegy empiricus ellenpróbát tartva, vizsgálat alá vesszük az olyan jogszabályokat, melyek az illetékesek általános véleménye szerint igazságosak, mindegyikében azt fogjuk találni, hogy a jognak három alkotó eleme ugyanily módon, tehát *törvényszerűséggel* sorakozik. És ezen szabálytól a jognak legkétesebb része, a nemzetközi jog sem tér el; legalább nem az elméletben. Ha a nemzetközi társadalom munkaérdekei megkövetelik a versenyharczot, a nemzetközi jog megengedi a háborút és annak során a nemzetközi hatalmi tényezők érvényesítését. A világ collaboratioja ellen magát elzáró chinai birodalmat hatalmi eszközökkel megnyitni, nem ellenkező az igazságos joggal. Azonban e hatalom érvényesítését nem engedi meg se nem határtalanul, hanem csakis addig a pontig, a melyen megvalósul a nemzetközi munka azon érdeke, mely a háború jogát megadta, se nem korlátlanul, hanem tiltva mindazt, a mi a hatalom érvényesülésének nem áll szükségképpen útjában, sem nem olyan eszközökkel, melyek az emberi érzelmet sértik és a versenyküzdelemhez nem múlhatatlanul szükségesek.

Az eset nemzetközi jogi szabályozása tehát láthatólag teljesen ugyanaz két nemzet között mint a magánjogi a hitelező és az adós között.

És ugyanezt tapasztalhatjuk a büntető jogban is. A büntető jog védelmére kél a munkának és előfeltételének a jogrendnek és pedig, mikor a társadalom körülményei ezt megkövetelik, pl. a rögtön bírósági intézménnyel, oly mértékben, hogy majd teljesen kiszorítja az együttérzés követelményeit és túlmegy a logikai követelményen is, a talion: nem egyszer halállal sújtván egy aránylag csekély bántalmat. Ellenben aggódó gondossággal néz arra, hogy mit követel az emberi érzelem és a jó együttérzés akkor, a mikor a társadalmi

munka és előfeltételei e követeléseknek nem állanak útjában: és mitsem törődve a logikával, ily esetben enyhébben sújtja a nagyobb, de gyenge testű gonosztevőt, mint a kisebb, de ép testű bűnöst.¹ Sőt a társulásra való tekintet annyira első sorban irányítója a jognak, hogy ez megengedi az olyan cselekményt is, melyet egyébképpen a legnagyobb büntettnak minősít, ha azt az egyéni lét föltételei oly körülmények között megkövetelik, mikor a társas viszony reménytelenül megszakad. A gerendáról, mely csak egy embert bír el a vízben, a másikat le szabad lökni. Itt a jog nem hallgat sem az együttérzésre, sem arra, hogy mi logikai követelménye annak, hogy az egyik a másiknak halálát és pedig szándékosan okozta.²

És most azt is látjuk, hogy a mérőn a konkrét eset fényeire szorítkozó, vagyis a minden mástól eltekintő logikai elem, mely praedomináló állást foglal el a kezdetleges jogban annál fogva, mert a szélesebb körben való társulás és föltételeinek ismerete hiányos volt, a kifejlett jogban az utolsó helyre kerül és csak annyiban érvényesül, a mennyiben azt a társadalmi közérdek és a társadalmi együttérzés megtűrik.³)

Yégső eredményünk ezekhez képest a következő: igazságos az a jog, mely mindeneit abban részesít, mit a társadalom igazi közérdeke követel, mit ennek hiányában, vagy határán túl az általános emberi együttérzés helyes érzelmei megkívánnak és a mi mindezek kielégítése után a jogilag feldolgozandó eset helyes logikai követelményeképpen jelentkezik.

¹ Pl. M. bünt. törv. 93. §.

² A. F. Bemer: Lehrb. d. deutsch. Strafrechts § 57.

³ A logikai elemnek a jogtudományban való túlsúlyára vonatkozólag lásd Wundt, Logik III. 560. lap (2. kiadás) »Azonban ha nem csal minden jel, ezen állapotnak utolsó órája ütött. Es ha ez bekövetkezett, akkor megtörténhetik, hogy a jogtudomány nem úgy, mint azt még mai nap is nevezetesen azok tartják, kik magukat arra adják, a legkönnyebb, hanem a legnehezebb tudományok egyikének fog tekintetni annál fogva, mert valójában talán a legszélesebb reális ismereteket tételezi fel.«

Ugyanezen gondolatnak ad kifejezést Ulpian, mikor azt mondja: Jurisprudentia est rerum divinarum et humanarum notitia. (D. I. 1.)

10. §. 2.)

A
A TÖRVÉNYES ÖRÖKLÉS RENDJEI
AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN.

DR ILLÉS JÓZSEFTŐL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1904. márcz. 7-én tartott ülésén.)

BUDAPEST.
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA.
1904.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

ELSŐ FEJEZET.

Öröklési jog az Árpád-korban.

I. Az Árpád-kori öröklési jog egyes szabályainak, különböző tételeinek *forrásait* kutatva, itt is azt találjuk, mint a korbeli magánjog többi területein,¹ hogy a törvényhozás nem foglalkozik behatóan a magánjogi jogviszonyok rendezésével. A kezdetleges törvényhozásnak épen közjogi jellegénél fogva azonban az öröklési jog, minthogy alapintézményei az egész közjogi renddel összefüggenek, aránylag többször és több részében kerül a törvényhozás szabályozási körébe, mégis a nélkül, hogy kimerítően foglalkoznának legalább a fontosabb, alapvető tételekkel. Az öröklési jog számos közjogi 'vonatkozásai szűkségessé teszik, hogy a primitív törvényhozás többször rendezőleg lépjen fel, ez azonban itt sem jelentette a szokásjog, az »approbata Regni consuetudo« uralmának a megszűnését. A törvényhozás e korbeli természetének és működésének megfelelőleg is nem teremtett olyan általános, kizárólagos szabályozást, mint a minőt hoz létre később a fejlődés folyamán; a közélet szervezésében még nem foglalja el az őt megillető legmagasabb helyet, s így a társadalmi élet főszabályozójának, a szokásjognak a feladata kiegészíteni a törvényhozás hézagos intézkedéseit, tovább építeni az általa lerakott alapokon, az életbe átvinni, megvalósítani az egyes tételeket: megerősíteni vagy meggyengíteni, életre kelteni vagy holt szabálylá tenni. Ezért nem sza-

¹ Pl. a házassági vagyonjogban 1. Illés: A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában. Budapest, 1900. 5. 1.; a szerződési jogban 1. U. a.: A magyar szerződési jog az Árpádok korában. Budapest, 1901. 10. 1.

bad modern szemmel nézni legrégebb törvényhozásunk íenmaradt emlékeit, ezért kell mindig az okleveles anyag tanúságához fordulnunk. A okleveles anyagban felhalmozott szokásjogi élet mutathatja meg nekünk a törvényes szabályok létezését és létezésének igaz formáit. Mindezeknek igazolását megtaláljuk majd az öröklési jog egyes részeinek a tárgyalásánál, most csak jelezni óhajtottuk, hogy minő szempontból nézzük a jelen tanulmány tárgyává tett öröklési jog szabályainak forrásait, különösen a törvényhozás emlékeit, a melyekkel itt első sorban foglalkoznunk kell egész általánosságban.

Tekintsük végig az Árpád-kori törvényhozás ide vágó intézkedéseit.

A törvényes öröklés köréből a *fiúk* öröklését mondja ki Szt. István törvénye (II. k. 35. fej. 1., 3. §.) az adományi ügy, mint a nem adományi jószágban; ugyanezt megerősíti Kálmán törvénye (I. k. 20. fej. 1. §.) a nem Szt. István király -tól adományozott birtokra nézve is; az aranybulla szintén szól erről (1222: IV. t.-cz. bev.) s hozzá hasonló formában a későbbi törvényhozás (1231: XI.t.-cz.;¹ 1267: VI. t.-cz. 1. §.,² IX. t.-cz.l. §.;³ 1290: XXXII. t.-cz. 1. §.)⁴ A *leánynegyedet* (quarta) az aranybulla (1222: IV. t.-cz. bev.), az 1231: XI. és az 1290: XXX. t.-cz. biztosítja és szabályozza.

A *testvér* és *fiai* öröklését mondja ki Kálmán törvénye (I. k. 20. fej. 1. §.) a nem Szt. István királytól adományozott birtokban, míg a Szt. István adományaiban ugyanott az általános öröklési rendet erősíti meg (I. k. 20. fej. bev.). A *roko-*

¹ Itt adjuk ezen törvényhelyeknek a szövegkiadásait, a melyeket a munka folyamán használtunk. Kovachich M.: Yestigia Comitiorum. Budáé, 1790. 107. L, Kovachich J.: Sylloge decretorum. Pesthini, 1818. I. k. 5. 1., Bndlicher: Monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849. II. k. 430. 1., Theiner Á.: Vet. Mon. Hist. I. k. 1859. 107. 1., Marezali: Enchiridion fontium. Budapestini, 1901. 136. 1.

² Sylloge 13. 1., Enchiridion 168. 1., Endl.: Mon. Arp. II. k. 513. 1. 6. p., Fejér IV/3. 391. 1., Kovachich: Vest. Com. 139. 1.

³ Sylloge 14. 1., Enchiridion 169. 1., Endl.: Mon. Arp. II. k. 514. 1. 9. p., Fejér IV/3. 391. 1., Kovachich: Vest. Com. 140. 1.

⁴ Sylloge 23. 1., Enchiridion 190. 1., Endl.: Mon. Arp. II. 619. 1. 26. p., Fejér VII/2. 145. 1.; hogy nem az 1291. évből való. erre nézve l. Szabó K.: Századok. 1884. 473. r k. 1.

nők öröklését határozza meg Szt. István (II. k. 24. fej. 2. §.) és az utána következő törvényhozás (az 1222: IV. t.-cz. 1. §.; 1231: XI. t.-cz.; az 1267: VI. t.-cz. 2. §.; az 1267: IX. t.-cz. 2. §-a).

Az *özvegyi jogot* Szt. István törvénye (II. k. 24. fej.) szabályozza.

A *király* öröklésével találkozunk Szt. Istvánnál (II. k. 24. fej. 2. §.), Kálmánnál (I. k. 20. fej. 2. §.). az aranybullában (1222: IV. t.-cz. 1. §.), valamint az 1231: XI. t.-cz.-ben; az *egyház* öröklését tartalmazza az 1298: XXVII. t.-cz. 2. §-a.¹ Az öröklési *sorrendről* intézkedik Kálmán (I. k. 20. fej.), az aranybulla (1222: IV. t.-cz. 1. §.), utána az 1231: XI. t.-cz. és az 1267: VI. t.-cz. 2. §-a.

A *végrendeleti* öröklésre nézve az első törvényes szabály az aranybullában fordul elő (1222: IV. t.-cz. bev.), midőn a *végrendekezési szabadság* mondatik ki, ugyanezt ismétli ezután az 1231: XI. t.-cz., az 1267: IX. t.-cz. pedig a szerzett birtokra nézve alkalmazza az elvet. Foglalkozik az Árpád-kori törvényhozás még azzal a kérdéssel is, hogy kiknek részére lehet végrendekezni (testamenti factio passiva: 1290: XXXII. t.-cz. 2. §., 1298: XXVIII. t.-cz.);² sőt a végrendekezési képesség kérdését (testamenti factio activa) is érinti (1298: XXVIII. t.-cz.).

Utalást találunk Kálmán törvényében az *öröklési perre* is, midőn a szerzett jószágra nézve a bizonyítás kérdését szabályozza (I. k. 21. fej.). Ugyancsak az öröklési sorrend eljárás-szerű megállapítását³ célozza a törvényhozás akkor, a midőn a rokonokat a király személyes jelenléte elé idézi, hogy a bárók közreműködésével intézkedhessék (1267: VI. t.-cz. 2. §.).

A XIII. sz. második felétől kezdve, midőn a társadalom régi szervezete bomlásnak indul,⁴ szükségessé válik, hogy a

¹ Sylloge 37. 1., Enchiridion 194. 1., Endl.: Mon. Arp. II. 637. I. 23. p., Fejér VI/2. 137. 1., v. ö. Kovachich: Supplementum ad Vcstigia Com. I. Budae, 1798. 123. 1.

² U. o.

³ L. Kovachich: Vest. Com. 139. 1.

⁴ Illés: Az Anjou-kori társadalom és az adózás. Budapest, 1900. 5. és köv. 1.

törvényhozás védje meg a túlkapások, a visszaélések ellen a fennálló öröklési rendet.

Így látjuk a törvényes öröklés védelmét, midőn a rokonok igényei állítatnak előtérbe a király rendelkezési, adományozási jogával szemben (1267: VI. t.-cz. 1. §.), mely úgy látszik mértéktelenül és jogellenesen érvényesítettetted különös védelemre méltatja a törvényhozás a háborúban elesett utáni törvényes és végrendeleti öröklést, midőn egyenesen megtiltja, hogy az ilyennek bármely módon szerzett vagyona a királyra háruljon, míg a rokonok élnek, illetőleg halálesetre szóló rendelkezés történt (1267: IX. t.-cz.). Ugyancsak a végrendekezés bizonyos körű szabadságát, még pedig mindennemű vagyonra nézve, védi a törvény az ekkor gyakori elkobzások ellenében (1290: XXXII. t.-cz.); sőt már egyenesen a vagyon erőszakos elragadásáról szól, melyet a törvény szövege szerint a király vagy bárki más elkövethet, midőn az elhunyt püspök után az egyháznak törvényes öröklési jogát vagy a püspök végrendekezését igyekszik teljes érvényében fenntartani (1298: XXVII., XXVIII. t.-cz.).²

A törvényhozás mellett találjuk a *jogalkotó szabályozást*. Működni látjuk e korban a király jogalkotó tevékenységét, különösen a városoknak osztogatott »libertás«-okban, kiváltságlevelekben. A megfelelő helyeken fogunk foglalkozni ezzel a joganyaggal, mely már nagyobb, sem hogy itt röviden össze-

¹ Hajnik: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest, 1872. 310., 321. l.

² Megemlítendő még itt Szt. István törvényének az a helye, mely arról szól, hogy mindenkinek szabad azt, a mi az övé, a feleségének, fiainak és leányainak, valamint rokonainak vagy az egyháznak szétosztani, adni és az ilyen rendelkezést az illető halála után sem szabad megbontani. (II. k. 5. fej.) Már Hajnik reámutatott (id. m. 320. l.), hogy e hely nem a végrendekezési szabadság megállapítása, hanem a család és az egyház körében az élők közötti rendelkezhetést foglalja magában. Az 1298: LV. (gyilkos rokon után a meggyilkolt ivadéka örököl), LXXV. (a leánynegyed kiadása) t.-czikkek (1. Sylloge 45. és 51. l.) szabályai itt figyelembe nem jöhetnek, mert ezek már nem 1298. évi t.-czikkek, hanem Róbert Károly korából valók, l. Kovachich: Suppl. ad Vestigia I. k. 138. l., Bartal: Commentariorum etc. Pozsony, 1847. II. k. 208. l., legújabbán Marczali: Enchiridion 186. l.

foglalható volna. Szabályokat találunk ezekben a privilégiumokban úgy a törvényes, mint a végrendeleti öröklésre nézve, természetesen főként a városi, a cívis, hospes, várnépbeli, várjobbágy¹ elemekre való tekintettel, de itt találunk a jobbágyokra,² sőt a nemesek és egyháziak³ némely csoportjaira vonatkozó öröklési jogtételeket is.

Nézzük most már a *szokásjog* működését. A consuetudonak előbb jelzett, az egész jogéletet átható tevékenységéről bizonyosságot tesznek az okleveles adatok, midőn az egyes jogtételek megállapításánál sűrűn hivatkoznak a törvényerejű szokás tekintélyére.

A törvényes öröklésnél a birtok a fiúutód nélkül elhunytaknak a rokonára száll: »ipsorum cognati sine herede decessissent, et eorum possessiones prout esset consuetudo regni ab antiquo approbata, in suam essent devolute facultatem«;⁴ »secundum approbatam Regni nostri consuetudinem ad se et suos proximos deuolutam«⁵; a rokonok öröklési sorrendjére nézve olvassuk, hogy a birtokok a megnevezettekre »tanquam in proximiori linea consanguinitatis ipsis filys . . . adjacentes de iure et eciam de regni consuetudine devenire debeant et deuolvi«⁶ A leánynegyed is »iuxta regni nostri consuetudinem« jár.⁷

A király öröklési jogát szintén a consuetudo erejére alapítják.⁸ Az épületek a fiatalabb fiúnak jutnak az osztályban »ut mos est in Hungaria«.⁹

¹ End. Mon. Arp. II. 450. I. 11. p. 1240., 539. I. 15. p. 1273.

² Mon. Strig. II. 313. I. 1292., Fejér IV/3. 517. I. 1269.

³ Endl. Mon. Arp. II. 461. I. 6. p. 1243., Fejér V/3. 158. I.

1283., Endl. Mon. Arp. II 502. I. 5. p. 1263., 539. I. 15. p. 1273., Fejér III/2. 420. I. 1235., V/2. 177. I. 1274.

⁴ Hazai Okm. VIII. 429. I. 1269. (u. a. 120. I.).

⁵ Hazai Okm. YI. 129. I. 1265., v. ö. Fejér V/3. 175. I. 1283.

⁶ Hazai Okl. 114. I. 1289.

⁷ Fejér IV/1. 146. I. 1239., VII/2. 32. I. 1274.

⁸ Fejér IV/1. 289. I. 1243. »possessiones . . . absque successore legitimo decedente ad manus Regis, secundum approbatam regni nostri consuetudinem fuerunt deuolutae« 340. I. 1244., 21. I. 1235., V/2. 445. I. 1278.

⁹ Fejér III/2. 227. I. 1231.

A végrendeleti öröklésnél a végrendelet tételéhez a káptalan két tagját küldi ki »iuxta consuetudinem«.¹ A király a végrendeletet megerősíti »secundum regni consuetudinem approbans«²; megengedi a végrendeletételt »ex regii fauoris gratia . . . quod ... ex *rigore* iuris consuetudinarii denegatur«.³ Ebből a helyből kitűnik az is, hogy a szokásjog *szigora* korlátozza a végrendeletkezési jogot. Az egyház tagjait a végrendeletkezési jog megilleti »sicut et moris est ecclesiasticae libertatis«.⁴ A végrendeletkezés útján idegen kézre került öröklött birtokot a rokonok pénzén visszaválthatják (ius retractus gentilitii) a szokásjog szabályai szerint.⁵

Az örökhatyó »neminem haberet de consanguinitate sua, iiii sibi in bonis suis patrimonialibus secundum Regni consuetudinem ex testamento vei ab intestato succedere debuisset«,⁶ e szerint tehát mind a törvényes, mind a végrendeleti öröklés az országos szokás szerint megy végbe.

A szokásjog erejéről tesz tanúságot, hogy akkor, a midőn az oklevelekben a fenforgó eset alkalmából valamely jogtételre történik hivatkozás, nem a már létező törvényre, hanem a consuetudora utalnak. Így látjuk ezt a rokonok törvényes öröklésénél,⁷ a leánynegyednél,⁸ a király öröklésénél,⁹ a végrendeletkezési szabadság megállapításánál,¹⁰ a hol már mindehhez a törvényhozás szabályozásával találkozunk.¹¹

Az is a szokásjognak a törvényvel vetekedő hatalmát

¹ Wenzel V. 53. 1. 1291.

² Wenzel VII. 286. 1. 1249. (u. a. Hazai Okm. VI. 54. 1.).

³ Fejér IV/3. 315. 1. 1266.

⁴ Fejér V/2. 177. 1. 1274.

⁵ Fejér IV/1. 146. 1. 1239. »allegantes approbatam regni consuetudinem. quod eadem cum essent hereditaria, pecunia possent et vellent remutare.

⁶ Mon. Strig. I. 451. 1. 1258.

⁷ L. 7. 1. 4. és 5. j. és v. ö. a 4, 5. l.-on felsorolt törvényekkel.

⁸ L. u. o. 7. j. és v. ö. a 4. l.-on felsorolt törvényekkel.

⁹ L. u. o. 8. j. és v. ö. az 5. l.-on felsorolt törvényekkel.

¹⁰ L. fentebb 1. és 2. j. és v. ö. az 5. l.-on felsorolt törvényekkel.

¹¹ Az 1267: VI. t.-cz. után is, mely megállapítja a fűörökös

nélkül elhunyt rokonságának a birtokhoz való igényeit, adott esetben a birtokot a rokonok »ratione cognacionis . . . secundum Regni nostri consuetudinem« nyerik el (Wenzel IV. 177. 1. 1279.).

mutatja, hogy ott, a hol a törvényhozás szabályozása teljesen vagy részben hiányzik, a szokásjogi rendezés mint *törvényes* szerepel. Így az osztálytételnél olvassuk, hogy »*legittimam* fecisset diuisionem«,¹ a végrendekezés »*iuste et legitime . . . ordinata*«,² »*iuste rite, et legitime esse factam*«,³ a végrendelező »*legittime disposit*«,⁴ a törvény *legittima pars*-ról beszél,⁶ a megfelelő törvényes szabályokat azonban többnyire hiában keresnénk a törvényhozás emlékeiben. Sőt a törvényhozás is bizonyos tételek kimondásánál hivatkozik a már fennálló jogrendre, melyet azonban a szokás tart fenn; így midőn a tiutód-örökös nélkül elhunytnak birtokai a rokonságra szállnak, a törvény az öröklés sorrendjéről, módjáról nem szól, hanem csak utal arra, hogy úgy történjék ez, »*sicut dictaverit ordo juris*«;⁵ a püspök végrendelezése is »*secundum promissionem juris*« meg végbe.⁷ Ugyanily értelemben vehetjük az okleveles emlékek hasonló hivatkozásait: a fiú törvényes öröklése kizár minden másnemű öröklést, és a fiúra száll az egész vagyon »*secundum quod postulat ordo juris*«;⁸ az osztálytétel akként megy végbe »*sicut ius exigebat*«.⁹

Ezekkel a közvetlen hivatkozásokkal még csak jeleztük

¹ Hazai Okm. VII. 32. 1. 1246.

² Fejér V/3. 78. 1. 1281.

³ Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291.

⁴ Hazai Okm. VI. 8. 1. 1212.

⁵ 1298: V. t.-cz. 7. §. (Sylloge 30. 1., Enchiridiiu 193. 1., Eudl. Mon. Arp. II. 632. 1. 5. p.), szülők vétke miatt a gyermekek megfosztatnak törvényes örökrészüktől.

⁶ 1267: VI. t.-cz. 2. §.

⁷ 1298: XXVIII. t.-cz.

⁸ Fejér VII/1. 262. 1. 1238.

⁹ Zalavármegye Okl. I. 21. 1. 1251.; v. ö. Hazai Okm. VII. 26. 1.

1243., hol az osztály »*secundum quod per módum proximitatis et per lineam consanguinitatis debebant*« történik, itt a »*debebant*« utal a szokásjogra; Wenzel X. 421. 1. 1285. (Karácsonyi: A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 130. 1. 230. sz.), itt az osztályperben az oklevelek felmutatása rendeltetik el, hogy a döntés megtörténhessék »*prout postulat ordo iuris*«, a mi alatt ismét a szokásjog szabályait érthetjük; Fejér V/3. 175. 1. 1283., bizonyos birtokok iránti ügyben halljuk az egyik félről, hogy az illető birtokokat »*ratione generationis ipsius sibi deuolui de iure affirmaret*«.

az approbata Regni consuetudo jogalkotó működését, az egyes intézmények tárgyalásánál követhetjük majd nyomról nyomra, mily mértékben járult azoknak megalkotásához: az okleveles anyagnak úgy szólván összes adatai hallgatag tanúságot tesznek, hogy a szokásjog az öröklési jog terén is bőségesen buzgó forrása e korban a jogszabályoknak.

Előbb jeleztük a korbeli törvényhozás jogalkotó szerepét és jelentőségét s itt kell reámutatni arra a körülményre, hogy törvényhozásunk legelső emlékeinél nélkülözzük az okleveles anyagot, s ezzel együtt nem használhatjuk fel a szokásjog ellenőrző működését. Meg vagyunk így fosztva attól a lehetőségtől, hogy pozitív alapon megítélhessük első törvényes szabályaink *életét*. Minthogy ismerjük a törvény és szokásjog meg a társadalmi élet egymáshoz való viszonyát, mely még a jóval későbbi fejlődés folyamán¹ sem változik át olyképen, hogy a törvényt helyezné előtérbe s megszüntetné a szokásnak mindenek felett uralkodó hatalmát: fokozott óvatosságra van tehát szükségünk, midőn fel akarjuk használni Szt. István és Kálmán törvényeit a jogtörténeti fejlődés kellő megvilágítása végett.

Így Szt. István törvényeit még csak meg sem közelíthetjük az okleveles anyaggal, de Kálmán törvényhozásának korához is alig jutunk el. Ezek az adatok tehát a későbbi

¹ Werbóczy, midőn a hazai jog eredetéről beszél (II. r. 6. ez. 9. §.), a megelőző kor és saját kora állásának megfelelőleg mondja, hogy a törvény módosulást szenved, elenyészik, megváltozik a későbbi szokásjog ereje útján, sőt a törvényt a szokásjog tartja fenn. A Hármaskönyv előtti időkben a törvény még kivételes jelenség, mely természetszerűleg szorul háttérbe az uralkodó, rendes tényezővel, a szokásjoggal szemben. Így volt ez különben a középkorban Európaszerte (1. Hajnik: Egyet, európai jogtörténet. Budapest, 1891. 246., 251. l., a német közönséges jogban a legújabb időkig irányadó volt ez a viszony, Gierke: Deutsches Privatrecht I. Lipcse, 1895. 173. l.). A törvénynek és szokásjognak ez a viszonya természetes kísérő jelensége a társadalmi élet kezdetleges fejlődésének. Midőn az életviszonyok (gazdaságiak, erkölcsiek stb.) még egyszerűek, a szokás jól szabályozhatja azokat, az élet fejlődésével azonban mind nehezebben tudja teljesíteni szabályozó hivatását. Mert a szokás által teremtett jog természeténél fogva nem oly könnyen ismerhető fel, nem oly világosan jelentkezik, mint a miként azt az életnek szövevényes viszonyai mind jobban megkívánják. S ekkor lép fel a törvényhozás és nyomul előtérbe a törvény, hogy a szokásjogot codificálja, megszorítsa.

jogfejlődés keretein belül helyezendők el, mint ősi vonások, maradványok a régibb jogéletből. Természetesen más helyzetben vagyunk a XIII. századtól fogva: itt már a törvényhozás adatai megtalálják a magok helyét az okleveles anyag közepette.

II. Mielőtt a törvényes öröklésnek jogi szerkezetét s ennek a korbeli fejlődését megvilágítanánk, szükséges, hogy megismerkedjünk azokkal a kifejezésekkel, műszókkal, a melyeket az okleveles stílusban használtak. Az okleveles *terminológia* ismerete természetszerűleg vezet be a joganyagba, mert ha óvatosságra int is a középkori latin nyelv bőbeszédűsége, ingadozása, néhol a classikus kifejezés át nem értése vagy elferdítése, — mégis ezek azok az adatok, a melyek már első pillantásra jelzik a használatos jogi fogalmakat, kifejezik a létező jogviszonyokat s befedik néha az intézményköröket is. A szokásos terminusok útmutatásával tehetjük meg tehát első lépéseinket a rég elmúlt világ ismeretlen jogvidékei felé.

Nézzük első sorban, mint jelölték meg azt a jogi eseményt vagy folyamatot, a mely bekövetkezik akkor, a midőn valaki örökössé válik: hogyan nevezték a jogutódlásnak azt a nemét, a melyet úgy fejezünk ki, hogy valaki örökölt vagy örökösödött. Az öröklés jogi folyamatát jelöli leggyakrabban a »devolvere« ige. Így találjuk ezt, midőn a rokonság,¹ a király² örökléséről van szó, sőt előfordul a feleség és leány,³ a földesur⁴ örökösödésénél is. Ezt a kifejezést használja a korbeli törvényhozás is.⁵ A római jogi »succedere« is feltalálható már Szt. István és Kálmán törvényeiben,⁸ még pedig a fiú és a testvér öröklésének a jelzésére, ugyancsak a hú⁷ jogutódlására használják

¹ Hazai Okl. 114. 1. 1289., Hazai Okm. VI. 129. I. 1265., Pejér V/3. 175. 1. 1283., V/2. 340. 1. 1276., IX/7. 670. 1., v. ö. Hazai Okm. Vili. 427. 1. 1258.

² Fejér V/2. 445. 1. 1278., IV/3. 138. 1. 1263., IV/1. 340., 342. 1. 1244., III/1. 313. 1. 1221., IV/1. 21. 1. 1235., 289. 1. 1243., Wenzel VI. 498. 1. 1231.

³ Endl. MoH. Arp. II. 469. 1. 6. p. 1246.

⁴ Fejér VII/1. 362. 1., (u. a. Hazai Okm. VI. 159. I.).

⁵ 1267: IX. t.-cz.

⁶ Szt. István II. k. 35. icj., Kálmán I. k. 20. fej.

⁷ Hazai Okm. VIII. 213. 1. 1281., Mon. Strig. I. 451. I. 1258.; leány és feleség jogutódlására: Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243.

az oklevelek. Van eset, mikor a rokon öröklését a »devenire« (synonime a devolvere-vel), »provenire« igék mutatják,¹ sőt törvényes helyen a fiúra »descendat« a hagyatéknak.

Annak, a kire az örökösödés folyamata következtében a vagyon átszállóit, vagyis az örökösnek megnevezésénél már ugyancsak eltér a középkori nyelvhasználat a classicustól, mert a »haeres« vagy »heres« szó nem jelenti az örököst, bár van eset kivételesen arra is, hogy tágabb és általánosabb értelemben használtatik, hanem jelenti az örökösöknek egy nemét:³ az örökhagyónak a fiát. Az okleveles és törvényes nyelvben tehát a »sine (absque) herede decedentis«,⁴ »heredum carens solatio«⁵ stereotyp szólamai alatt nem azt kell érteni, hogy egyáltalában nem volt örökös, hanem hogy az örökhagyónak fiúgyermek nem volt. Hogy mégis előfordult más jelentésben is,

¹ Hazai Okl. 114. 1. 1289., Hazai Okm. VIII. 100. 1. 1265.

² Kálmán I. k. 20. fej.; az 1267: IX. t.-czikknek a legújabb, az országos levéltárban levő eredetű (DL. 622. sz., a melylyel összevetetem) alapuló szövegkiadása szerint (Marczali: Encbiridion 169. 1.), a 2. §. szövegében a fiúörökös nélkül elhunytak birtokában való öröklésre nézve a »cedere« ige használtatik: »séd eognato, vei generacioni decedentis in exercitu cedere debeant (i. e. possessiones)«.

³ Ehhez a szóhasználathoz némileg hasonlít a selmeczi jogkönyvé is, a melyben az »erbnn« kifejezés alatt nem általában örököst kell érteni, hanem az örökösök szűkebb körét: a lemenőket. A selmeczi jogkönyv az örökösök tágabb körét a »Frewnnde« szóval jelöli, értve ez alatt a rokonokat. Wenzel III. 206. 1. (1.), így értelmezi ezt Király János: Pozsony város joga a középkorban (Budapest, 1894. 156. 1.) ez. művében.

⁴ Fejér IV/1. 21. 1. 1235., 342. 1. 1244., IV/3. 138. 1. 1263., VII/3. 81. 1. 1278., VII/5. 397. 1. 1274., V/3. 26. 1. 1280.. Hazai Okm. VI. 129., 135. 1. 1265., Wenzel IV. 177. 1, 1279., Zichy I. 54. 1. 1284., Hazai Okm. V. 23. 1. 1252., VIII. 100. 1. 1265., VII. 26. 1. 1243., 429. 1. 1269., Wenzel VI. 498. 1. 1231., Hazai Okl. 120. 1. 1278., Sopronvárm. Okl. I. 54. 1. 1291.; továbbá az 1231: XI. t.-ez., a melyre vonatkozólag Kovaohich írja (Vest. Comitiorum 108. 1.): »nomine haeredis tantum masculos intelligi patet ex hac lege; dicitur enim absque haerede decedere etiam ille, qui filiam post se reliquit«; 1. még az 1267: VI., IX. t.-ez., az 1298: V. t.-cz. 7. §.; a jogalkotó szabályozásnál: Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243., 539. 1. 15. p. 1273.

⁵ Fejér V/3. 57. 1. 1280., Wenzel XI. 566. 1. 1267., Mon. Strig. I. 116. 1. 1158., Hazai Okl. 131. 1. 1291., Hazai Okm. VI. 8. 1. 1212., Zalavárm. Okl. I. 39. 1. 1261. stb.

mutatják azok a végrendelkezést tartalmazó oklevelek, a melyekben a »heredes sibi institutere; heredem constituere, facéré« éppen ott fog helyet, a hol nincs fiörökös¹ s hogy a fivért, az egyházat lehet »heres«-sé tenni,² sőt találkoznak olyan adattal is, a mely szerint az örökhagyó leánytestvérének a fiai »ab intestato succedere ualeant ut heredes«³ az örökhagyó fiúsított nővérei »domina E ... unacum nobilibus dominabus... in veros heredes . . . prefecta extitisset«.⁴ 11 égi törvényes nyelvünk is ismerte a keresnek ilyen tágabb használatát: így Szt. István törvénye szerint (II. k. 24. fej. 2. §.) »rex sit haeres«; Kálmán szabálya szerint (I. k. 20. fej. bev.) pedig: »possessio successione quolibet contingant successores vei haeredes«, a hol, szembeállítva ezt a tételt a következő 1. §.-al, nemcsak a többes szám és a synonyme használt successor jelenti a többféle örökösöket, hanem az 1. §. korlátozása már természetesen leg magától után vonja, hogy a jelzett helyen tágabb kör örökléséről történt intézkedés. Az örökösnek tágabb jelentésére

¹) Fejér IV/2. 418. 1. 1257. »ut et si eisdem solatia desint liberorum, tamen de propinquis suis . . . haeredes sibi instituere possint«, 377. 1. 1256.

²) Vár. Reg. 154. e. (Katidra kiadás 278.], Karácsonyi-Borovszky kiadás 1903. 175. 1. 1213.) »fratrem suum ... heredem constitui«. Fejér IX/7. 632. 1. 1171. »Christum facéré heredem« VI/1. 228. 1. 1292.. II. 185. 1. 1172.; V/2. 410. 1. 1277. (u. a. Mon. Strig. II. 71. 1.) »institutio heredem Ecclesiam«.

³) Mem. Strig. I. 451. 1. 1258.

⁴) Wenzel XI. 237. 1. 1231.; v. ö. Fejér VII/5. 396. 1. 1274. »reliquit hereditatem filie sue . . . cum marito et heredibus eorum«, a hol általában örökösöket jelent; Hazai Okm. V. 1. 1. 1199. »ne succedentibus alienis heredibus« kifejezés alatt örökös általában értendő, az oklevélben ugyanis egyenesen ki van fejezve, hogy az illető »homo sine herede«, vagyis fiú nélkül van és ép ezért intézkedik; Wenzel VIII. 408. 1. 1272., a hol a »heredes heredumque successores« stereotyp kifejezése alatt örökösi jogutód rejlik, 1. még Hazai Okm. V. 30. 1. 1258., Wenzel V. 15. 1. 1290. »heredes et successores«; v. ö. Illés: Házassági vagyonyjog 27. 1. A szavatosság elvállalásánál is a »heres«-t ilyen tág értelemben használják, 1. Illés: Szerződési jog 101. 1. az ott felsorolt okleveleket. V. ö. Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240., itt a szűkebb és a tágabb értelmű »heres«-sel találkozunk ugyanegy helyen »si quis. . . fratrem uterinum habens sine herede decesserit, non dicatur sine herede decessisse.«

szolgál a jogutód classikus szava a »successor«: így nevezik az unokákat, a leánygyedet követelőt,¹ a dúsitott nővéreket, a mint az oklevél szövege mondja: »domina E unacum... dominabus . . . in veros lieredes et legitimos successores per ... Regem prefecta extitisset«.² Van eset, midőn a fiúgyermek s talán más örökösök hiányát »absque successore legitimo« kifejezéssel fejezik ki.³ A királyi jogszabályozó kiváltságokban a »legitimi successores« minden esetre szélesebb értelmű használatát találjuk,⁴ sőt a régibb törvényhozás is ismeri ezt.⁵ A fiú- és leánygyermek együttes megjelölésére a »proles« fordul elő a »sine prolibus«⁶ »prole caruerit«⁷ szólamokban, sőt találkozunk még az ivadék jelölésére a posteritas, descendens kifejezésekkel is.⁸

Az örökös az öröklés útján bizonyos vagyontömeghez jut, a melyet örökségnek vagy hagyatéknak nevezünk. A hagyaték műszava a római jogi »haereditas«, mely már első törvényeinkben, főként az *ingatlan* vagytonbeli hagyaték jelzője, úgyhogy a fejlődés folyamán haereditas és ingatlan egyértelműek lesznek;⁹ vonatkozik ez nemcsak az öröklött, az adományi, hanem a szerzett birtokra is.¹⁰ A későbbi királyi jogalkotó rendezés és az okleveles anyag szintén szolgáltat e tekintetben adatokat.¹¹

¹ Wenzel VII. 183. 1. 1244.

² AVenzel XI. 237. 1. 1231.

³ Fejér IV/1. 287. 1. 1243. a stereotyp »absque herede« helyett s ezért nem állapítható meg teljes bizonyossággal, vajjon csak fiút vagy más örököst is jelent.

⁴ Fejér IV/1. 329. 1. 1244., IV/3. 393. 1. 1268. (Karácsonyi i. m. 60. 1.), 1. Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240. »pro filio . . . successores».

⁵ Kálmán I. k. 20. fej. »successores vei heredes«.

⁶ AVenzel XI. 237. 1. 1231.; 1. Szt. István II. k. 24. fej. a bev.-ben fiú és leányról van szó, a 2. §. pedig e helyett csak »sine prole«-t említ.

⁷ Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240.

⁸ Zichy I. 7. 1. 1254.

⁹ Hajnik: Magyar alkotmány stb. 323. 1.

¹⁰ Kálmán I. k. 20. fej., hol az adományi, 21. fej., hol a szerzeményi birtok a haereditas, az utóbbiban haereditas emptitia-ról van szó; 1. még. 1298: V. t.-cz. 7. §.

¹¹ Endl. Mon. Arp. II. 542. 1. 4. p. 1276. »héreditates seu possessiones; Fejér VII/5. 396. 1. 1274. »hereditatem . . . reliquit«; Hazai

A hagyatékot jelenti a »substantia«,¹ sőt a successio kifejezés is.²

Több örökös között a hagyatékok hányadok szerint oszlik meg, az örökség hányadáról szólnak az oklevelek többnyire a »porcio«,³ némelykor a »pars«⁴ kifejezéseivel. A törvényhozás így említi meg a hányadot mint legitima pars-t,⁵ a jogalkotó szabályozás mint porcio hereditaria-t.⁶

A successio-t oly értelemben is használja a törvény, mint az örökösök egymásutánjának, az öröklési rendnek a szavát (Kálmán I. k. 20. feje. bev. »humana successio«).⁷

Megjelölik még az oklevelek az öröklési jogot, mint a szerzésnek a jogczimét a »hereditario jure contingere, possidere« szólamokkal, még pedig nem csak akkor, ha egy bizonyos földről⁸ vagy meghatározott birtokokról⁹ van szó, hanem

Okm. VI. 44. 1. 1246. »quitquid possessionis et hereditatis ipsorum ubicunque posite«; VIII. 27. 1. 1231. »volentes partiri inter se hereditatem ipsorum« kitűnik a későbbiekből, hogy birtokról van szó. Fejér VII/4. 242. 1. 1298., Hazai Okm. VI. 456. 1. 1300. »in omnibus hereditatibus ipsorum infranominandis« következnek a különféle birtokok felsorolása.

¹ Hazai Okm. V. 1. 1. 1199. »totamque ipsius substantiam . . . deuouit«, Fejér VI/2. 412. 1. 1174. »de Omni substantia disposui«, Wenzel I. 105. 1. 1210. »omnis substantia ipsius filio . . . remaneret«; a substantia hasonló jelentését a germán jogban l. Heusler: Institutionen des deutschen Privatrechts. Lipsce, 1885. II. 537. 1.

² Mon. Strig. I. 452. 1. 1258. »Item adiecit, quod medietatem Juris patronatus, quam ex successione paterna se habere dixit«; Hazai Okm. VI. 44. 1. 1246.

³ Fejér VI/1. 285. 1. 1294., VII/5. 460. 1. 1283., VI/2. 362. 1.

1225., IX/7. 670. 1., Wenzel XI. 237. 1. 1231., Hazai Okm. VIII. 100. 1.

1265., Zichy I. 7. 1. 1254., Zalavárm. Okl. I. 46. 1. 1264., Sopronvárm. Okl. I. 57. 1. 1291. stb.

⁴ Hazai Okm. IV. 36. 1. 1266. (Karácsonyi i. m. 56. 1.), Wenzel X. 398. 1. 1300., Fejér V/3. 303. 1. 1285., Sopronvárm. Okl. I. 57. 1. 1291., Zalavárm. Okl. I. 21. 1. 1251. stb.

⁵ 1298: V. t -ez. 7. §.

⁶ Endl. Mon. Arp. II. 539. 1. 15. p. 1273.

⁷ L. Mon. Strig. II. 489. 1. 1300. »possessiones ... a . . . cognato suo . . . ratione propinque successionis sibi legitimé devolutas« itt a successio szintén az öröklési sorrend értelmében használatos.

⁸ Pl. Wenzel I. 58. I. 1146. »Pedium . . . filie . . . concedo, ut . . . hereditario jure possideat«, Vár. Reg. 136. e. (Kandra 256.], Karácsonyi 304. 1.) 1235. »portio ... in ius illius haereditis haereditario

ha az ingatlan vagyonból¹ vagy ingókból és ingatlanokból² álló egész hagyatékra beszélnek.

Az öröklés törvényes vagy törvényerejű szokáson alapuló voltát a »legitimus«³ jelzőn kívül, még a tisztán római jogi »intestatus«⁴ műszó is mutatja; lehet »ex testamento vei ab intestato succedere«.⁴

III. Az összehasonlító jogtudomány és a jogtörténet tanúsága szerint a jogélet kezdetleges szakában a törvényes, vagy a mi ezzel egyértelmű, törvényerejű szokáson alapuló öröklés⁵ meríti ki úgy szólván az egész öröklési jogot, sőt a legősibb jogrendezés nem is ismeri a végrendelkezést.⁶ A római jogi

iure cederet«, 389. e. (Kandra 516. 1., Karácsonyi 161. 1.) 1213., »portionem ... quac hereditario iure ipsum contingit«, Fejér IV/3. 315. 1. 1266. »contulit unum praedium . . . quod habuit et possedit ab antiquo iure hereditario«, V/2. 593. 1. 1279. »dimidietas ville . . . iure hereditario . . . collata«, Hazai Okm. VI. 135. 1. 1265. bizonyos földrész »que ipsum hereditario iure potuisset contingere«, Wenzel VIII. 206. 1. 1268. »particulam terre fuisse de iure hereditario nobilium«.

⁹ Hazai Okm. VIII. 100. 1. 1265. »insulam in Belmura et terram ad eandem pertinentem, que ipsos hereditario iure contingere potuisset« 172. 1. 1275. »universas possessiones suas, quarum una Guedy, quam iure hereditario possidere se dicebat*.

¹ Hazai Okm. VI. 456. 1. 1300. osztályt tesznek »in ómnibus hereditatibus ipsorum .. . ipsos iure hereditario communiter tangentibus« Zichy I. 54. 1. 1284. »possessiones . . . prout eos iure hereditario contingunt«, Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269.

² Hazai Okm. VII. 295. 1. 1300. »servi ancille et possessiones . . . deouoluntur iure hereditario possidente«.

³ Wenzel XI. 237. 1. 1231. »legitimos successores«, Fejér IV/1. 287. 1. 1243., 329. 1. 1244., VI/3. 393. 1. 1268. (Karácsonyi i. m. 60. 1.), I. még a 9. lapon felsorolt okleveleket a legitima divisio, pars-ra stb. nézve.

⁴ Mon. Strig. I. 451. 1. 1258.; Endl. Mon. Arp. II. 542. 1. 2. p. 1276. »Si vero quispiam . . . intestatus decesserit«, 469. 1. 6. p. 1246. »Si vero intestatus decedet«, 451. 1. 17. p. 1242., 1. az 1298: XXVII. t.-cz. 2. §.

⁵ Törvényesnek fogjuk nevezni itt rövidség okáért.

⁶ Hajnik: Egyet, európai jogt. 89. 1.; Lee: Historical jurisprudence. New-York, 1900. 48. 1. (a babilóniai öröklési jog), 82. 1. (egyiptomi ö. j.), 133. 1. (hindu ö. j.), 183. 1. (görög ö. j.); Dareste: Études d'histoire du droit. Páris, 1889. 145. 1. (örmény s más kaukázusi népek ö. j.), 190. 1. (régii lengyel jog); Jirecek: Das Recht in Böhmen und Mähren. Prága, 1865. II. r. 160. 1., Будановъ: ОБЗОРЪ ИСТОРИИ РУССКАГО ПРАВА, Kiev, 1900. 473. 1. (régii orosz ö. j.).

felfogás¹ világításában a törvényes öröklés a végrendeleti mellett háttérben áll s úgy jelentkezik, mint a végrendeleti öröklésnek pótlása. A viszony itt épen megfordított: míg a fejlődés kezdetén a törvényes öröklés mellett a végrendeleti alig jöhet számba, addig a római jog fejlődésében a törvényes öröklés annyira másodrangú lesz, hogy csak akkor lehet szó róla, ha nincs végrendelet, s ez a viszony kifejezést nyer már a törvényes öröklés elnevezésében is, mely »successio ab intestato« végrendelet hiányában való öröklés. A modern jogi dogmatika felfogása szerint² már ismét a törvényes öröklés lesz a kiinduló pont: a törvénynek a nagy akarata áll szemben az egyén, az örökhatározó akaratával s uralkodik e fölött, így veti meg a végrendelet alapját s szabja meg érvényesülésének a körét. Kétségtelen azonban, hogy nagy különbség van a régi és a mai jog törvényes és végrendeleti öröklésénél: viszonya közt. Mert ha a római jog a legélesebben juttatja is kifejezésre e téren a lényeges különbséget a régi joggal szemben, kétségtelen, hogy a mai jogban is a törvényes öröklés jóformán elméletileg áll az egész öröklési rendszer élén, mert a valóságban a végrendelet folyton folyvást növekvő gyakoriságánál fogva gyakorlati jelentőségének súlyából veszít. Már pedig a régi jogban a törvényes öröklés nem csupán a társadalom felfogásában tükröződik vissza mint az első, a legfontosabb, hanem az élet eseteinek legnagyobb részében is tényleg uralkodik.

A törvényes öröklésnek ez a túlsúlya természetes és szükségszerű következménye annak a társadalmi életnek, melyet a letelepedett törzsek folytatni kezdenek. A kezdetleges gazdasági élet, a mely kizárólag a földművelés körül forog, s ennek akkor leghatékonyabb módját, a közös művelést vonja maga után, teszi szükségessé, főként a vérség köteléke által össze-

¹ Ez a római jog magasabb fejlődési szakának megfelelő felfogás. A történelmi kutatások mind valószínűbbé teszik azt a nézetet, hogy az ősi római jog sem ismerte a végrendeletet és hogy ott is a törvényes öröklés uralkodott egyedül a fejlődés kezdetén. L. Maine S.: Ancient law. London, 1870. 195. és köv. 1., Füstéi de Coulanges: Az ókori község (ford. Hartal). Budapest, 1883. 106. és köv. 1.

² Grossschmid Béni: Magyar öröklési jogi előadások, 1893/94.

kapcsoltaknak, a családnak úgyszólván kizárólagos öröklését. Azok, a kik közös munkájukkal teremtik meg a társadalom fennállásának fizikai alapjait, kell hogy a jog által az öröklés útján is összefüzve maradjanak s így lehetővé tegyék a társadalom gazdasági létezését.

A törvényes öröklés jelentőségének ezt az általános jellemzését már a fejlődésnek abból a szakából vesszük, a midőn öröklésről, öröklési jogról a szó tulajdonképeni értelmében beszélhetünk s nem abból az ősrégi állapotból, a melyben még nincs öröklés, hanem a családi, házi vagyontársaság teljes uralma. E szerint ugyanis, ha a vagyontársaság valamely tagja meghalt, akkor az így kilépő tag helyét a többiek nem öröklési jogutódlásnál fogva, hanem a vagyontársaság alapján foglalták el.

Ezt az állapotot jellemzi a magyar jogban Timon Ákos ¹ a következőképen:

»A régi magyar jogban az öröklési jognak egyedüli alapját a nemzeti kötelék képezte. Kinek-kinek legközelebbi firokona, atyafia szükségképeni örököse, a kit öröklési igényétől végakarati intézkedés által megfosztani nem lehet. A magyar jog kezdetben, éppen úgy mint a germán jog, végrendekezést és azon alapuló végrendeleti öröklést nem ismer. Ennek okát egyrészt a nemzeti birtokszervezetben, másrészt a szűkebb családi körben, a házhoz tartozók vagyontársaságában találjuk. A földbirtok eredetében a nemzetségek közös tulajdonát képezvén, midőn abból a családfők egyéni birtoka kifejlődik, az ilyképpen elvált birtokrészeket továbbra is a nemzeti szállás alkatrészei gyanánt tekintették, a melyben csak a nemzetség tagjai részesedhetnek s a mely, ha a családfő örökös nélkül halna el, a nemzetséghez tér vissza, a nemzetség leg-

¹ Magyar alkotmány- és jogtörténet. II. bőv. kiad. Budapest, 1903. 362., 363. l. A vérség köteléke által összekapcsoltak szélesebb és szűkebb köreinek, a nemzetségnek és családnak öröklését illetőleg ennek az öröklésnek előzményeit a fejlődés legelején, különösen a nemzeti kötelék és családi vagyontársaság hatása alatt tárgyalja még az id. m. 306., 309. l.; különösen a családi vagyontársaság elvének jelentkezését a Szt. István törvényében (II. k. 24. fej.) a Gurdézi tudósítása alapján fejtegeti a 325. és köv. l.-on. Ez utóbbit bővebben 1. az özvegyi jognál.

közelebbi tagjaira háramlik. Másrészt a vagyont, nevezetesen az ősi birtokot-, úgy fogták fel mint családi vagyont, mely nem magát az egyént, hanem a családot, tehát együttesen azokat illeti meg, akik ugyanazon családtya hatalma alatt állanak. Ehhez képest kezdetben a családfiú a családtya elhalatával, mint annak képviselője lép a családi vagyomba, nem az öröklési jog, hanem a vagyonszövetség alapján.«

A magyar jog későbbi *okleveles* adatai abba a korba vezetnek, a melyet a törvényes öröklés uralkodási jellegének kidomborításával vázoltunk az előbb. Látni fogjuk, hogy a törvényes öröklés mily erővel nehezedik az egész jogéletre s milyen nehezen tud utat törni magának a végrendekezés joga és korszakunk végéig milyen szűk körben mozog. Törvényhozásunk legelső emlékei is csak a törvényes öröklésről intézkednek.¹

Jogfejlődésünk túlhaladta a tiszta vagyonszövetség állapotát. Tanúságot tesznek erről az egész okleveles anyag és a törvényes adatok, melyek az öröklést, az ilyenfajta jogutódlást, az örökös jogi helyzetét a terminológiában úgy, mint a jogviszonyok szerkezetében is világosan kifejezésre juttatják. Mert vajjon mi értelme volna a succedere, haeres, successor, haereditas, successio, porcio hereditaria, hereditario jure contingere, possidere kifejezéseknek, ha ezek nem az öröklési jogviszonyokat hivatvák kifejezni? A törvényes öröklés szabályozását nyújtják már törvényeink is² és még világosabban a törvényes öröklést rendezi a XIII. századbeli törvényhozás. Az okleveles anyag adataiból a következőkben fogjuk felépíteni a törvényes öröklés e korbéli szerkezetét.

Az első kérdés, a mely megoldást igényel, hogy ki lehet törvényes örökös, vagyis kik állanak törvényes öröklési kapcsolatban egymással, és hogy a törvényes öröklési kapcsolatban állók egymásután vagy egymás mellett mint jogosítottak az öröklésre? A jelen tanulmány ennek a kérdésnek a vizsgálatával foglalkozik. Ez után külön tanulmány tárgyává lesz

¹ Szt. István II. k. 24. és 35. fej.; Kálmán I. k. 20. fej.

² Szt. István II. k. 35. fej.; Kálmán I. k. 20. és 21. fej. L. Timón id. m. 363. s köv. 1., különösen a 366. 1. II. bek.-ben. E törvényhelyek közelebbi megvilágítását a munka később következő megfelelő helyein adjuk.

teendő az osztály kérdése, végül jön a végrendeleti öröklés kifejlődésének a bemutatása.

Megvizsgáljuk tehát az Árpád-kori törvényes öröklési rendet, még pedig az intézmények következő sorában, — a mely megfelel azok e korbeli jelentőségének és az okleveles adatoknak, — foglalkozunk: az ivadék (leszálló örökség), az oldalrokonok, atyafiak (ágrul ágra átszálló örökség) és az elődök (felszálló örökség) öröklésével, továbbá az özvegy öröklési jogával. Ez után kell tárgyalnunk azt a kérdést, hogy mi történik akkor, ha a most felsorolt örökösök nincsenek, hiányzanak: vagyis feltüntetjük a király, a város, az egyház öröklését s ezzel kapcsolatban emlékezünk meg a királyi tiszttviselőnek, a földesurnak az öröklés során érvényesülő jogáról és az idegen urafogott jószágában való öröklésről.

Az anyag formálásánál, a felépítésnél természetesen kövte vagyunk az anyag nyújtotta adatokhoz: az a rendszer, a melyben tárgyaljuk a törvényes öröklésnek itt felvetett kérdéseit, olyan, a milyent felállítani az adatok alapján lehetett. Mint az Árpád-kori magánjogi élet más területein, egyrészt az észlelés alá vonható anyag csekélysege és hiányossága, másrészt a fejlődés kezdetlegessége kizárja akárminő teljes rendszer kiépítését, úgy itt is, és ezért csak ismételhetjük ez alkalommal,¹ hogy az a kép, a melyet legrégebb magánjogunkról nyújthatunk, töredékes lesz e körben is. Es épen itt, az öröklési jogban, ennek már közjogi vonatkozásainál fogva is, a fejlődésben ható erők küzdelme következtében még nagyobb hullámmal találkozunk mint másutt. Különösen a királyi jog és vérség tusája akadályozza az öröklési jog intézményeinek egységes kialakulását már ebben a korban. Fokozott óvatosságra van tehát szükségünk akkor, a midőn adatainkból következtetéseket akarunk levonni: az eredmények mérlegelésénél figyelembe kell venni azokat az ingadozásokat, a melyeket az egyik vagy másik erő túlsúlya hozott létre. Adataink sokszor nem a fejlődés állandó irányát, hanem csak azokat a hatalmas kilengéseket mutatják, a melyeket az erők folytonos küzdelme hozott létre. Akkor tehát, a midőn a törvényes öröklés e korbéli

¹ Tv. Illés: Ház. Vagyonj. 5., 6. 1. u. a. Szerz. j. 4. 1.

szerkezetéről beszélünk: ez alatt nem valamely tökéletes, minden részében összefüggő egészet értünk.

Olyan szerkezetéről van szó, a minőt lehet és szabad az adatok alapján nyugvó rendszerrel feltüntetni. Talán egyes részeiben világos, áttekinthető, más részeiben homályos, ki nem elégítő; néhol arányosan kiépíthető, másutt építő anyag hiánya miatt üres. Így talán még sem lesz a rendszer hibájául felróható, ha nem vehettünk kiindulási alapul ilyen vagy amolyan különbségeket s nem helyezhettük ezekre az egész tárgyalást, mikor nem találtunk adatokat, a melyek azokat a különbségeket megvilágíthatták volna. Csak az okleveles kutatás pozitív talaján mozoghattunk az adatok rendszerbe foglalásánál: olyan alapokra helyeztük az egészet, a mely a történelmi kritika próbáját kibírhatja.

MÁSODIK FEJEZET.

Leszálló örökség.

1. §. A fiú öröklése.

1. A leszálló örökség jelenti, hogy az örökhagyó után leszármazol örökölnék, még pedig első sorban és mindenki más előtt az ő gyermekei. A gyermekek öröklése a mai öröklési jogban is ¹ a legerősebb, a többiekével szemben mintegy különvált; még inkább áll ez a régi jogban. A lényeges különbség az, hogy régente a fiú-ivadék más elbánásban részesült mint a leány. A fiú öröklése a legfontosabb s úgy természetére, mint körére nézve a legteljesebb.

Már az Árpád-kori törvényhozás legrégibb emlékei szólnak a fiú örökléséről. Így, midőn Szt. István (II. k. 35. fej.) az ingatlan feletti egyéni, szabad tulajdont megállapítja, kimondja, hogy a fiuk (filií) az atyák halála után »simili dominio *succedant*».² És ebben a tételben nemcsak az egyéni

¹ Szépen fejti ki ennek ethikai alapját Grossschmid Magy. öröklési jogi előadásaiiban 1893/94.

² »Consensus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur dum vivit. excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio

tulajdonjognak az ivadékra való kiterjesztése foglaltatik, hanem a fiúörökös jogutódlása is nyilvánul.¹ Ha az Admonti-codex variánsát nézzük, ugyancsak idevágna e törvénynek az az intézkedése, hogy a király élete elleni fondorkodás vagy országárulás miatt fővesztésre ítélt és kivégzett javai ártatlan fiainak maradjanak meg: »bona verő illius filii innocentibus inremota sint remanentibus salvis.«² Ebben a szövegben is benne van a fiúk öröklésének az elismerése. Az özvegyi jogról intézkedő részekből is következtethető a fiúk öröklése, mert az újból férjhez ment özvegy az árvák javaiából »nihil omnino sibi vendicet« s ha nincsenek gyermekek, az özvegyet akkor is csak a haszonélvezeti jog illeti meg, mert halála után a férj rokonaira száll a vagyon.³ Ezen intézkedéseket összevetve: innét is kivonható a gyermekek s ezek közt a fiú törvényes öröklésének elsősege. Világosan és minden kétséget kizárólag szól Kálmán, midőn a nem Szt. István királytól adományozott birtokra nézve megállapítja, hogy az »de patre descendat ad filium« és még egyszer ismétli e tételt, a testvér halála után ennek fiait, mint örökösöket állítván oda.⁴ A XIII.

succedant.« Az Admonti codex szövege szerint (Corpus Juris Hung. Millenniumi kiad. Szerk. és magyarázó utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.; itt jegyezzük meg, hogy Szt. István és Kálmán törvényeinél, valamint az aranybullánál főként ezt a kiadást használtuk a munka egész folyamán; a többi szövegkiadásokat, a hol használjuk, megjelöljük.) Nagy Gyula szövegkiad., v. ö. Marczali: Enehiridion 77., 78. l., AVenzel I. 12., 13. l.

¹ L. Timon id. m. 363. l.

² A 2. és 3. §.: »Nec pro ullis causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut traditionem regni fuerit (i. e. consiliatus) vei in aliam fugerit provinciám, tunc verő bona illius in regiam veniant potestatem. Ast si quis in consilio régié mortis aut tradiónis regni legaliter inventus fuerit, ipse verő capitali subiaceat sententiae, bona verő etc.« (1. a szövegben).

³ Szt. István II. k. 24. fej.

⁴ I. k. 20. fej.; a 21. fej.-ben »Haereditas emptitia nulli haeredi auferatur« tételnél lehet a haeres-t tágabb értelemben vett örökösnek és nem csak fiúgyermeknek venni, és így ebben a törvényes helyben nem tisztán a fiú örökléséről lehet szó. Így Frank (Közgazság törvénye. Budán, 1845. I. 518. 1.) a fent id. helyre azt mondja: »annyi mint nulli cognato auferatur«. Hogy tágabb rokoni kör örökléséről akartak intéz-

századbeli törvényhozás, élén az aranybullával (1222: IV), a fiú öröklését már oly törvényszerkesztési formában tünteti ki, hogy csak fiúörökös hiányában állítja fel öröklési szabályait. Mindig abból indul ki, hogy az örökhagyónak *nincs* fia: »sine filio decesserit«. Ez a negatív stílus fejezi ki egész plastikusan, hogy a fiú öröklése milyen természetes, erős; hogy nem is lehet addig másféle öröklésről beszélni, míg fiú van. Sőt ezután már a törvényhozás nyelve is csak úgy ismeri a fiúörököst, mint a »lieres«-t: a fiú az igazi, a tulajdonképeni örökös.¹ Ezért a fiú nélkül elhunyt »sine herede« van.² Az 1298. évi V. t.-cz. 7. §-a szerint a hatalmaskodók »haeres«-ei »propter excessus parentum«³ megfosztanak az örökségüktől s ezt: »legitima parte liaereditatis denudati« szólammal fejezi ki a szöveg, a melyből kiviláglik, hogy a heres-nek törvényes örök-része van.⁴ Ilyen élesen domborodik ki a fiú örökösi minőségének kiválósága, minden más öröklést kizáró elsőbbsége

kedni, arra látszik mutatni az előző fej.-tel való összefüggés, a közvetlen megelőző hely (1. és 2. §.) ugyanis a rokonság öröklésének korlátozását mondja ki s talán ezzel szemben kellett a szerzeményi jószágnál továbbra is biztosítani a rokonság tágabb körének öröklését.

¹ Timon (id. m. 364. 1.) levezetése szerint a régi magyar jog nemzetségi elvéhez képest a nemzetség összes tagjai szükségképeni örökösök voltak. Azonban a királyi hatalom törekvése, hogy a nemzetségi joggal szemben a királyi jogot a szállásbirtokokban is érvényre emelje és fiutódok nem létében a háramlási jogot biztosítsa, azt eredményezte, hogy hovatovább csak a fiutódokat tekintik szükségképeni örökösöknek, csak ilyenek létében nincsen helye sem élők között, sem halálesetre szóló rendelkezésnek, miért is a XIII. század decretumai és oklevelei már csak a fiutódokat nevezik liaeres-nek.

² 1231: XI., 1267: VI., IX. (»non liabens haeredem«), 1290: XXXII. t.-cz.

³ A »parens« nemcsak a rokonság kifejezésére használatos (a mint pl. a Szt. István II. k. 24. fej.-ben is találjuk), hanem a szó tulajdonképeni értelmében is t. i. mint szülő, l. erre pl. a Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269., a hol »a primi eius parentibus (u. o. lejjebb »ab ataus primis parentibus, et progenitoribus suis«), ataus et progenitoribus suis in univervis possessionibus suis . . . habuissent . . . diuisionem« világosan az *összülökre* utal, midőn parentes-ről beszél.

⁴ Szt. László (IV. k. 6. fej. 1. §.) törvényében is az »exceptis partibus filiorum« kifejezésében a törvényes osztályrész jelöltetik meg.

már a törvényekben s ez vezet át a jogalkotó szabályozás ismertetéséhez.

II. A király által osztogatott kiváltságlevelek, valamint általában a jogalkotó szabályozás szövegezésében szintén a most említett negatív formula uralkodik: a sine herede, herede carens elhalt utáni jogviszonyok rendezéséről van szó.¹ Hogy a heres fő értelme itt is a fiúörökös, kitűnik azokból az esetekből, midőn a fiúgyermeket nélkülöző atya után leányai örökölnek;² vagy a leányai javára ilyen esetben végintézkedési jogot gyakorolhat.³ Vigyáznunk kell azonban a heres jelentésére, mert — a mint már a terminológiánál említettük — más örököst is fedhet, a mint kifejezetten mondja az egyik »libertás« szövege »Si quis autem hominum sui heredis solacio careret, *id est filio et* Előfordul, hogy egyenesen »filius«-t mondanak, midőn a fiú hiányát jelölik meg,⁴ több ízben a »sine solacio *liberorum*«⁶ vagy még »prole caruerit« kifejezésekben kell keresni a fiúörököst is.⁷

III. Nézzük most már mint erősíti meg az élet a törvényhozás, jogalkotó rendezés tételeit.

¹ Endl. Mon. Arp. II. 506. 1. 2. p. 1265., 463. 1. 10. p. 1243., 467. 1. 6. p. 1244., 446. 1. 14. p. 1238., 406. 1. 3. p. 1209., 443. 1. 2. p. 1234., 552. 1. 7. p. 1279. (u. a. Fejér V/2. 525. 1.), 544. 1. 3. p. 1277., 539. 1. 15. p. 1273. (u. a. Fejér V/1. 87. 1.), 454. 1. 16. p. 1242. (u. a. 511. 1. 19—20. p.).

² Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243. (u. a. Fejér IV/1. 279. 1.), 469. 1. 6. p. 1246. (u. a. Fejér. IV/1. 440. 1.), 450. 1. 11. p. 1240. (u. a. Fejér IV/1. 194. 1. Hazai Okm. III. 5. 1.).

³ Endl. Mon. Arp. II. 399. 1. 2. p. 1201. (u. a. Fejér II 387. 1., V/1. 181. 1.).

⁴ U. o. 472. 1. 8. p. 1247. (u. a. Fejér IV/1. 455. 1.).

⁵ Fejér: IV/3. 517. 1. 1269. »sine filio decesserit«.

⁶ Mon. Strig. II. 313. 1. 1292., Fejér V/3. 158. 1. 1283., Endl.

Mon. Arp. II. 504. 1. 4. p. 1263., Fejér VII/1. 362. 1. (u. a. Hazai Okm. VI. 159. 1.) »sine liberis decedentibus«.

⁷ Endl. Mon. Arp. II. 457. 1. 4. p. 1242. (u. a. Fejér IV/1. 264. 1.), 497. 1. 5. p. 1257. (u. o. Fejér IV/2 416. 1.), v. ö. u. o. 434. 1. 3. p. 1231. (u. a. Fejér III/2. 257. 1.) »sine heredibus« ugyanígy, 481. 1. 8. p. 1252. (u. a. Fejér IV/2. 164. 1.), Fejér IV/1. 278. 1. 1243. »heredum careret«, Wenzel III. 206. (selmeczi jogkönyv) »erbnn« alatt első sorban fiú értendők.

Az okleveles anyagban is a »sine herede decedere« igen gyakran előforduló stereotíp szövege alatt a fiúörökös hiányát kell érteni: a keres tehát a gyakorlati, mindennapi életben is főként és első sorban a fiú.¹ Ugyancsak feltaláljuk az »absque liberorum solatio; sine liberis; ² sine prolibus³« kifejezéseket, sőt a »filius« egyenes megnevezését,⁴ a hol mindenütt a fiú közvetlen öröklése nyilvánul meg.⁵

A fiú örökjogának a természetét világítja meg az az okleveles hely, a mely szerint, ha az örökhagyónak fia van, »extunc omnes et omnimodas possessiones suas hic filius suus iure geniture possidebit et habebit«;⁶ a fiút az öröklés a nemzésnél fogva illeti meg, még pedig »iure necessario« tehát szükségképpen.⁷ A fiú »loco patris successit«,⁸ mert a vagyon az atyáról a fiúra száll,⁹ a mint előbb láttuk, a természet erejénél fogva szükségképpen, s ezért, ha az elhunyt atyának

¹ Zichy I. 54.1. 1284. »sine herede decessisset«, Wenzel IV. 177. 1. 1279., Fejér V/3. 26. 1. 1280., VII/3. 81. 1. 1278., IV/1. 21. 1. 1235. »absque herede«, Hazai Okl. 167. 1. 1298., Hazai Okm. VII. 26. 1. 1243., VIII. 120. 1. 1269., VI. 135. 1. 1265., Sopronvárm. Okl. I. 54. 1. 1291.; a többes számban »heredum se carere solatio«, Hazai Okm. VIII. 172. 1. 1275. »haeredum solatio destitutus«, Fejér V/2. 84. 1. 1273., 340.1. 1276., 463. 1. 1278., Wenzel IX. 264. 1. 1279.; 1. még Mon. Strig. I. 116. 1.

1158., Zalavárm. Okl. I. 39. 1. 1261., Hazai Okl. 131. 1. 1291., Wenzel VII. 285. 1. 1249. stb.; az okleveles nyelvben is előfordul a heres tágabb körű jelentése, pl. Így: »heredem uel heredes non habuerit, hoc est nec filium, neo filiam«, Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291.

² Fejér V/2. 445. 1. 1278., IV/1. 340. I. 1244., III/1. 313. 1. 1221., IV/2. 377. 1. 1256. »si desit eis solatium liberorum«; IV/3. 44. 1. 1261. »liberorum solatio careat«, Hazai Okm. VIII. 66. 1. 1256.

³ Wenzel XI. 237. 1. 1231.

⁴ Hazai Okl. 114. 1. 1289. »sine filio decedentis.«

⁵ V. ö. Illés: Ház. Vagyonj. 27. 1. 5. j., 38. 1. 8. j., 44. 1. 7. j.-ben felsorolt oklevelekkel, a melyekben a női vagyon (hitbér, parapherna, rés allatae) fizetésére kötelezettek örökösei közt (a rokonok) a fiú szerepel.

⁶ Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291.

⁷ Mon. Strig. I. 451. 1. 1258. »ut heredes et eam quasi iure necessario pacifice perpetuo possidere«.

⁸ Hazai Okm. VIII. 213. 1. 1281.

⁹ Hazai Okm. VI. 421. 1. 1296. »porciones in primis, . . . Merck comitem patris . . . Thome, et Petrum . . . patrem Nicolai, contingebant nunc ad iura . . . Thome et Nicolai cedentibus«.

nincsen porciója valamely vagyonban, a fiúnak sem lehet:¹ így hárul a vagyon az ösökről, az elődökről, a fiúkra.²

2. §. A leány öröklése. Leánynegyed (qnarta).

I. Törvényhozásunk legelső emlékei egyenesen nem szólnak a leány örökléséről. Az özvegyi jognál előforduló³ «sine prole» kifejezés alatt lehet ugyan már a leányt is érteni, mert a proles a szakasz bekezdésében előforduló »cum filiis et *filiabus*« kitételek helyett használtatik s így a leánygyermekre is vonatkozik. A törvényhozás más helyei azonban már kifejezetten csak a fiú öröklését állapítják meg.⁴

¹ Fejér VI/2. 269. 1. 1300. »Páter eorum nullam in castro habuerit porcionem, ita et ipsi porcione castri omnino carerent.«

² Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269. »a primi eius parentilius, ataus et progenitoribus suis in universis possessionibus . . . habuissent diuisionem«, VIII. 247. 1. 1286. »porcio comitis Benedicti avunculi ipsorum« v. ö. VI. 421. 1. 1296.

³ Szt. István II. k. 24. fejt.

⁴ Szt. István II. k. 35. fejt., Kálmán I. k. 20. fejt. Valószínű, hogy a legrégebbi törvényeinknek ez a szövegezése, ez a hallgatása megfelelt a tényleges állapotnak, a mely szerint a leányok örökösödési joga a fiúk mellett háttérbe szorult vagy talán nem is létezett. Ily irányban magyarázta e jelenséget Hajnik (Magy. alk. és jog. 326. 1.); szerinte a nőutódok részletetése a rendszerint fegyverrel szerzett és a nemzetségnek fentartására rendelt birtokban, ezt idegen nemzetség kezére juttatta volna, mi a magyarnak élénk családi érzetével és birtokfelfogásával egyaránt ellenkezett: »Úgy látszik, hogy régente a nőutódok a fiörökösöktől csak illő tartást követelhettek, s férjhez menve, kiházásítást, azt, mit a későbbi magyar jog a lijadoni jog (jus capillare) alatt ért. Később, mint azt első ízben az aranybulla említi, a leányutódoknak kijárt az apai ősi birtok negyede is«. Timon a nemzetségi kötelék és családi vagyonszösség ősi intézményeinek lényegéből és hatásaiból vonja le és magyarázza, hogy a nők kezdetben teljesen ki voltak zárva a nemzetségi kötelékre támaszkodó ősi vagyonból. Szerinte, míg a nemzetségi kötelék a birtokjog terén teljes erejében fennállott, a nők öröklési igényrel a családi vagyonban egyáltalán nem bírtak. A leánygyermeket, ha férjhez nem mennek, a családi közös vagyont együttes élvezete illeti meg, a mit a későbbi jogfejlődés hajadon jognak (jus capillare) nevez; ha pedig házasságra lépnek, az ősi vagyonból rangszerű kiházásítást igényelhetnek. A kiházásítás (allatura uxorea) már eredetében az ősi vagyon terhe, melyet a nemzetség nőtagja atyafiatól, atyja ősi vagyonának örökösöitől igényelhet. Ebben keresendő szerinte a leánynegyed (quartalium) eredete.

Az első törvényes hely, a hol a leány örökjoga egyenesen biztosítást nyer, az aranybullának a leánynegyedet (quarta) megállapító intézkedése. A leánynegyed azonban már az oklevelek világában jelenik meg, s így mielőtt behatóbban és külön foglalkoznánk vele, szükséges megismernünk a többi adatokat is.

A jogalkotó rendezésben a leány nem egyszer kifejezetten mint örökös szerepel, még pedig a fiúörökös hiányában ez *után*. A szepesi nemesek libertásában olvassuk, hogy a »sine herede«, azaz fiiörökös nélkül elhunyt minden ingó és ingatlan vagyonában, ha van leány, az örökösödjék; az örökösödés további feltétele, hogy férjhez menjen.¹ A fiúgyermek és végrendekezés nélkül elhalt keresztúri lakos vagyona leányára száll.² A fiúgyermeket nélkülöző részére a végrendekezési jogot megállapító libertás is, minthogy családbeliek részére adja meg a rendelkezési jogát, a leányokat első sorban említi meg, mint a kikre így szállhat a hagyaték.³ Ez az adat tehát közvetett úton mutat reá a leány öröklésére a fiú után.

Van eset, midőn a heres fogalmában a leány a fiú *mellett* foglal helyet,⁴ máskor ismét csak az örökhagyó fia és uterinus fivére után jön.⁵

(L. különösen a nemzetségi kötelék és családi vagyonszövetség intézményeinek hatásait Timon id. m. 307., 309., 329., 368., 369. 1.)

¹ Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243. (u. a. Fejér IV/1. 279. 1.) »Item si quis de ipsis sine herede decesserit, uniuersa bona, tarn mobilia quam immobilia ipsius, cui filia si habeat, uel relictia si nupserint succedant.« A férjhez menetel feltételére nézve 1. az V. fejb. II. a. felhozottakat.

² Endl. Mon. Arp. II. 469. 1. 6. p. 1246. (u. a. Fejér IV/1. 440. 1.) »Item de rebus morientis sine herede si uero intestatus decedet, deuoluatur bona sua ad uxorem uel ad filiam suam si habeat.«

³ U. o. 399. 1. 2. p. 1201. (u. a. Fejér II. 387. 1., V/1. 181. 1.) »decernimus, ut qui ex iisdem herede carerent, liberam disponendi . . . habeant facultatem, et ad filias neptes, nepotes seu alios . . . bonorum suorum uniuersitas deuoluatur.«

⁴ Endl. Mon. Arp. II. 472. 1. 8. p. 1247. (u. a. Fejér IV/1. 455. 1.) »Si quis autem hominum sui heredis solatio careret, id est filio et filia.«

⁵ U. o. 450. 1. 11. p. 1240. (u. a. Fejér IV/1. 194. 1. Hazai Okm. HI. 5. 1.) »si uero fratrem uterinum non habuerit, medietas bonorum decedentis ad uxorem et filiam uel filias, si habuerit, legitime deuoluatur.«

Többször a leány öröklése nem jut külön kifejezésre, mégis azt kell tartanunk, hogy a selmeczi jogkönyv »erbnu«¹ »on kynd« kitételeiben ép úgy bennértetik mint a proles, sine heredibus, heredum, liberorum, (solatio) szavaiban,² a melyekkel már nemcsak a polgárok részére osztogatott kiváltságlevelekben, hanem a nemesek számára kiállított egyes oklevelekben is találkozunk.³ Ezekben az esetekben a leány öröklése a fiúéval egyenlőnek tűnik fel.

A fiú és leány öröklési jogának a viszonyát az egyenjóság tekintetében ezen adatok alapján eldönteni nem lehet. Mert ba vannak is esetek, a midőn a leány a fiú mellé soroztatik, ezzel még nincs kifejezve az egyenlőség. Okleveles adataink jelzett kitételeiben csak annyi van, hogy a fiú- és leánygyermekek örökölnek, de nincs benne az, hogy egymás mellett. Rendszerint csak azt mondják meg, hogy a gyermekek: fiúk és leányok hiányában mi történjék? Legyen-e a rokonságnak avagy a királynak öröklési joga, végrendelkeztetik-e az örökhagyó?

A mellett, hogy a leányok öröklése ebben a korban a

¹ L. Király János: Pozsony város joga a középkorban (Budapest, 1894. 156. 1.) ez. művében mondja: »Az itt (t. i. Selm. jkv. 1. p.) fölmentett »örökösök« alatt minden esetre első sorban a *lemenők* lesznek értendőek, tehát úgy a fiúk, mint a leányok.

² Wenzel III. 206. 1., Emil. Mon. Arp. II. 497. .1. 5. p. 1257. (u. a. Fejér IV/2. 416. 1.) »si . . . prole caruerit«, 457. 1. 4. p. 1242. (u. a. Fejér IV/1. 264. 1.), 481. 1. 8. p. 1252. (u. a. Fejér IV/2. 164. 1.), 434. 1. 3. p. 1231. (u. a. Fejér III/2. 257. 1.), 542. 1. 1. p. 1276. (u. a. Fejér VI/2. 400. 1.) »si heredibus . . . caruerint«, Fejér IV/1. 278. 1. 1243., VII/1. 362. 1. (u. a. Hazai Okm. VI. 159. 1.) »sine liberis decedentibus«, Endl. Mon. Arp. II. 504. 1. 4. p. 1263., Mon. Strig. II. 313. 1. 1292.

³ Fejér IV/2. 377. 1. 1256. Comes Nana, de genere Kalani részére; III/1. 313. 1. 1221.. kegyúri joggal bíróról van szó, IV/1. 340. 1. 1244. Philippus comes; V/2. 445. 1. 1278. »Nobiles viri« v. ö. V/3. 158. 1., 1283. nobiles, Hazai Okm. VIII. 66. 1. 1256., Fejér IV/3. 44. 1. 1261., AVenzel XI. 237. 1. 1231. nemes nő »sine prolibus« halt el, 1. még Hazai Okm. VI. 371. 1. 1291. »si . . . heredem uel heredes non habuerit, hoc est nec filium, nec filiam«. Hasonló terminológiát találunk a germán jogban; ha csak egyszerűen liberi-ről van szó, fiúkat és leányokat kell alatta érteni, sőt rendszerint a filii kifejezés sem jelenti csupán a fiúkat, 1. Heusler id. m. II. 573—574. 1. és a 4. jegyz.

fiúké mellett háttérbe szorult, erős bizonytságot szolgáltatnak a osztálylevelek. Az örökségi osztályokról bőséges tudomást nyújtanak nekünk a korbéli oklevelek, s több mint feltűnő jelenség, hogy olyan ritkán fordulnak elő bennük a leányok. S ha közelebbről megvizsgáljuk azt a néhány esetet, a hol kivételesen nem a fivérek vagy atyafiak állanak egymással szemben, mint az esetek nagy többségében, hanem a fivér és nővér, akkor egész világosan látni fogjuk, hogy milyen természetű a leány öröklési joga. Midőn a Bükén nemzetségből való nemes Yidfi Miklós leányai édesfivérükkel (*fratre earum carnali*) bizonyos földterületen megosztóznak (*inter ipsas diuisionem huiusmodi concordam et pacificam factam fuisse*), megtudjuk, hogy az osztályrészt »*ratione quarte sive pro quarta ipsarum*« kapják.¹ Más esetben² olvassuk, hogy a Tamás bán két fia osztályt tesz egymás között az egész hagyatékban, intézkedés történik minden birtokról, és érdekes, hogy csak az oklevél végén említik meg nővéreiket. Érdeemes megfigyelni a szófurdulatot is, a melylyel a leányok bele kerülnek az osztályba: »*In fine uero adiecerunt, quod thomas (a bán) Ilii filias habuisset et prouentus uinee contulisset eidem donec essent matrimoniali copula coniugate*«. Tehát csak mellékesen odavetik, hogy a leányok az atyjuktól nekik adott szőlő jövedelmét élvezik, míg férjhez nem mennek, mert akkor ez is visszaszáll a fivéreikre.

Az előbbi esetben tehát csak a leánynegyed érvényesítéséről van szó, az utóbbiban pedig a tulajdonképeni osztálytevő

¹ Zichy I. 7. 1. 1254.

² Hazai Okm. VII. 28. 1. 1237.; v. ö. Fejér IV/3. 253. 1. 1264.; hol olyan föld eladásáról van szó, a melyet az atya fiának és leányának közösen hagyott »*terram quam Dómmá uxor Ivancli ad maritum suum delatam in terminis vitae suae Johanni filio suo et filiae suae uxori Moch reliquerat, communiter possidendam*«, itt tehát a leány kiházasítás fejében (1. Illés: Ház. Vagyonyj. 46—47. 1.) nyerte az illető föld birtokát; szintén kiházasításképen kapott szolganőrökről van szó abban az osztálylevélben, a melyben a fiúk osztoznak az atyai hagyatékon és csak mellékesen emlékeznek meg a levél végén bizonyos szolganőről, a kit nővérük kapott: »*Praeterea dixerunt ancillam comes thobias (az atya) cum filia sua uxore petri tradiderat, que Domina personaliter comparuit licet citata non fuerit*«, tehát őt az osztályhoz meg se idézték. Hazai Okm. VII. 295. 1. 1300. (1. Illés u. o. 43. 1.).

fivérek mellett az atya által nyújtott csekély terjedelmű és korlátozott haszonélvezet jogában részesülnek a leányok.

Mielőtt áttérnénk a leánynegyed tárgyalására, a melyet az itt következőkben figyelmen kívül hagyunk, a most ismertetett adatok alapján igyekszünk felállítani a leányok öröklésére vonatkozó tételeinket. Teljes positivitással csak annyit lehet mondani, hogy ebben a korban már volt a leálynak is öröklési joga s ez a fiúé után következett. Tudunk-e felelni azonban hasonló biztossággal arra a kérdésre, hogy milyen vagyoni körben érvényesült ez az öröklési jog? Szétbontva a kérdést: vajjon teljesen ki volt-e zárva a leány öröklése az ősi vagyonból úgy, hogy akár volt fiúgyermek, akár nem, a leányra semmi sem szállhatott abból,¹ mert ha fiú volt, akkor egyedül az örökölte az ősi vagyont, ha nem volt, utána a rokonok, az atyafiak következtek, vagy a szerzeményi vagyonban egyenlő rész illette-e meg a nőt a fitestvéreivel?

Láttunk eseteket, midőn a fiúörökös fíján a leánygyermek »universa bona, tam mobilia, (tuam immobilia«² örököl, vagy a »rebus« »bona«,³ minden megkülönböztetés nélkül »bonorum«⁴ kifejezésével jelzett vagyon száll reá. Vannak ismét esetek,⁵

¹ Természetesen kivéve a quartát.

² Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243. szepesi nemesek.

³ U. o. 469. 1. 6. p. 1246.

⁴ U. o. 450. 1. 11. p. 1240.

⁵ A polgárságra és jobbágyságra nézve: Endl. Mon. Arp. II. 497. 1. 5. p. 1257. »bona«, 457. 1. 4. p. 1242., 481. 1. 8. p. 1252. »omnia bona«, 434. 1. 3. p. 1231. »pecunia«, 542. 1. 1. p. 1276. »possessio« vagy »bona«, 504. 1. 4. p. 1263. »de Omnibus rebus«, Fejér IV/1. 278. 1. 1243. »de universis bonis«, VII/1. 362. 1. (u. a. Hazai Okm. VI. 159. 1.) »bona omnia tam mobilia, quam se moveutia et immobilia«, Mon. Strig. II. 313. 1. 1292. »de bonis sive rebus«, Wenzel III. 206. 1. (»selmeczi jogkönyv) »alles sein guet«; — a nemességre nézve: Fejér IV/2. 377. 1. 1256. »de omnibus possessionibus suis tam hereditariis, quam emittis«, ugyanígy V/2. 445. 1. 1278.; III/1. 313. 1. 1221. és IV/1. 340. 1. 1244. adományi possessio; V/3. 158. 1. 1283. »possessiones . . . permutationis, seu regiae donationis, seu alio quouunque iusto titulo deuolutas«, IV/3. 44. 1. 1261. »de possessionibus suis baereditariis, emptitiis, onatitiis, seu quocunque alio modo habitis . . . ac de omnibus rebus suis mobilibus et immobilibus«, Wenzel XI. 237. 1. 1231., Hazai Okm. VIII. 66. 1. 1256. possessio.

midőn gyermekek hiányában, a kik alatt mindkét nemű gyermekek érthetők, történik intézkedés s ezekben az adatokban találkozunk a legkülönbélebb vagyonnemekkel: ingó és ingatlan, öröklött, vett, cserélt birtok, adományi jószág mind előfordulnak. Minthogy az általános szabályozás vagy az egyes intézkedés e vagyonnemekre nézve ép azért történik, mert nincsen ivadék, következtethető, hogy ivadékok létében ezeket illetné s mert az ivadék neme nincs meghatározva, sőt a használt kifejezések fiúra és leányra egyaránt utalnak, következtethető, hogy a leányok is részesültek volna a hagyatékban.

A felsorolt esetek közül a polgársághoz, jobbágysághoz tartozókra vonatkozók alapján a polgárságra, jobbágyságra nézve mégis csak annyit lehet positive állítani, hogy bű hiányában a leány örökölt a vagyon természetére való tekintet nélkül. Fiú létezése mellett is áll ez a tétel, csak azt nem tudjuk megállapítani, hogy ez esetben milyen mértékben — egyenlően avagy kisebb részben — részesült a leány.

A nemesekre vonatkozó esetek nyomán ¹ itt azt lehetne mondani, hogy a rendelkezés arra szól: »ha nincsenek gyermekek«, tehát inig vannak, addig a vagyonban örökölnék, de milyenben (ősi vagy szerzett), milyen mértékben, nincs kifejezve.

II. És most áttérhetünk a *leánynegyed* (quarta filialis, quartalium)² tárgyalására.³ Már említettük, hogy a törvény-

¹ A szepesi nemesekre nézve »egyenesen meg lehet állapítani, hogy a fiú Inján az egész vagyonban, úgy az ingóban, mint ingatlanban, örököl a leány.

² Fejér VII/5. 251. 1. 1236., IV/3. 340. 1. 1263. quartalium; 111/2. 490. 1. 1231. »super quarta parte filiae« köti az egyezséget az anya, kielégítettnek jelenti ki magát »pro parte filiaei és megerősíthetik pecséttel a levél »ne ea, quae in ius mulieris (az anya hitbére) et filiae suae sunt assignata subtrahantur ab eisdem«; Hazai Okm. VI. 364. 1. 1291. »quarta filie«.

³ Timon (id. m. 329., 369. 1.) szerint a kiházításban (allatura uxorea), mely már eredetében az ősi vagyon terhe és mint ilyen az atyafiaktól, az ősi vagyon örököseitől követelhető, keresendő a leánynegyed eredete. A nők ugyanis kezdetben a nemzetségi vagyonban öröklési igényvel egyáltalán nem bírtak, hanem csak illendő eltartást és férjhezmenetelük esetén kiházítást igényelhettek, ennek alapján nyertek később az ősi vagyon negyedrésére öröklési igényt.

hozás először az aranybullában foglalkozik a negyeddal. Az 1222: IV. t.-cz. lényege az, hogy az a nemes, a kinek nincs fiú-örököse, szabadon rendelkezhetik a birtokáról, vagyis a végrendelkezési szabadság elvét fejezi ki a törvény.¹ Ezen főtétel kimondása teszi szükségessé, hogy megemlékezzék a törvényhozás az elv korlátozásáról is. a mely a leánygyermek törvényes öröklési jogát hivatott védeni a végrendelkezési joggal szemben. Ez a törvényhely közvetve kimondja a fiúgyermek törvényes öröklését (ezt jelenti, hogy a rendelkezés fiú hiányában biztosítatik); de felállítja a leány törvényes öröklési jogát is, mint korlátozását a fiú útján beálló szabad rendelkezés elvének.

A törvény szövegezésének ez a módja megfelel a korbéli (egykorú és megelőző) európai törvényhozás felfogásának és eljárásának. A midőn a végrendelkezés joga lassankint utat tör magának, szükségessé válik, hogy bizonyos örökösök joga a rendelkezési szabadsággal élők esetleg indokolatlan és méltánytalan intézkedéseivel szemben biztosíttassák. Előbb a régibb jog állapotában ez fel sem merülhetett, hiszen a germán jog ősi elvei szerint minden örökös szükségképeni örökös, hiányozván a végső rendelkezés vagy a kitagadás lehetősége.

A fejlődés azon szakában, a mely a végrendelkezési jogot megtermi, természetesen első sorban a leány jogi helyzetét kellett biztosítani, mert vele szemben lehetett legérzékenyebben élni a szabad rendelkezéssel. Hiszen a fiúgyermek még ekkor is szükségképi örökös oly értelemben, hogy csak nem létezése esetére adják meg a szabad rendelkezés jogát. Itt tehát a római jogi *pars* vagy *portio debita*, *legitima* támad fel, azonban mégis a római jogtól eltérő alakban. A germán jogi kötelelés rész ugyanis abban áll, hogy bizonyos személyek az elhunyt után *ipso facto* örökösök, a kiket az örökségnek törvényhozásilag kijelölt részétől nem lehet megfosztani. A hagyaték bizonyos

¹ Szükséges volt ezt kimondani azért, mert az adománybirtok terjedése és a királyt ott megillető háramlási jog azon elv felállításához vezetett, hogy mindenkinek birtoka egyenes ága kimúltával a királyra száll és a rendelkezés a felett s a távolabbi családtagoknak abban való részesedése merően a király kegyelmétől függ. Hajnik: Magy. alk. és jog. 321. l.

részéről az örökgyó nem rendelkezhetik. A római jogi felfogás ezzel szemben az, hogy a végrendelező elvileg az egész vagyonáról rendelkezhetik, de az csak úgy áll meg, ha bizonyos legközelebb álló személyekről gondoskodik. Míg a római jognál a szabad rendelkezés a szabály és a kötelesrész ez alól a kivétel, addig a germán jog szerint a szabad rendelkezés a kivétel, a mely a hagyatéknak csak megállapított részén túl maradó vagyonban gyakorolható.¹ Ezért bocsátja előre az aranybulla idézett szakasza, hogy ha a nemes ember fiú nélkül meghal, a birtokának negyedét a leánya kapja (si quis serviens ² sine filio decesserit, quartam partem possessionis fiba obtineat), s ezután mondja ki a nagy elvet, a végrendekezés szabadságát olyképen, hogy »de residuo, sicut ipse voluerit, disponat«: tehát csak a hátramaradt részről intézkedhessél! szabadon.

A germán jog is ismeri a leánynak hányadszerű kilégítését a hagyatékból, így a longobard jog szerint⁴ törvényes

¹ A hagyatéknak ez a része az ú. n. »Freiteil« 1. Brunner; Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Lipsce, 1903. 216. 1.

² Lajos király megerősítő privilégiumának átírata szerint: »serviens comes«.

³ Brunner előbb id. m. 214. 1.

⁴ Pertile: Storia del diritto italiano. Turin, 1893. IV. k. 51. 1. »Allorquando poi il padre morendo non lasciasse figliuoli o discendenti dei figliuoli, le figlie ehe non erano ancora andate a marito, o ehe, rimaste vedove, aveano fatto ritorno alla casa paterna, avevano diritto ad una parte del' eredità, cioè ad un terzo, se era una figlia sola, se piii alla metà«, 1. még a 104. 1.; Xani: Storia del diritto privato italiano. Turin, 1902. 547., 582. 1.; Salvioli: Manuale di storia del diritto italiano. Turin, 1903. 458., 463. 1.; Fieker: Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte. Innsbruck, 1895. II. k. 237. 1., igen érdekes a következő tétele a 243. 1.-on: »Das würde dann weiter für unsere Vermuthung sprechen, dass auch bei den Longobarden neben der Gruppe der echten Söhne ohne Rücksicht auf deren Zahl ursprünglich den unechten Söhnen ein Drittel, den niebtausgestatteten Töchtern ein Viertel des Nachlasses zukam«. Erre nézve 1. Brunner megjegyzését (Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. RG. Germ. Abt. XXI. k. 3. és köv. 1.). L. még Gans: Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Das Erbrecht des Mittelalters. III. k. Stuttgart, 1829. 159., 193. és köv. 1.

A longobard jog eredeti helye így hangzik: »De eo qui filiam in

fiú hiányában a hátrahagyott leányt a hagyaték harmada, ha pedig több leány volt, a fele illetve meg, úgyhogy az atya csak a megmaradt rész felől rendelkezhetett.

capillo in casa habuerit, et filium non reliquerit legitimum, ut de rebus suis amplius per nullum titulum cuiquam per donationem aut pro anima sua facere possit, nisi partes duas; tertiam vero relinquat filiae suae, sicut iam gloriosus Rotharis rex instituit. Quia . . . nobis comparuit, quod per nullam donationem . . . possit filiam suam de ipsa tertia portione substantiae suae exberedem facere, et si duae aut amplius fuerint, de medietate». Luitprand 64. (65.) (Pertz: Bion. Germ. Hist. LL. IV. 433. 1., 725. évben), a hivatkozás Rotharis király edictjére történik (158., 159.; Pertz: Bion. Germ. Hist. LL. IV. 324. 1.; 643. év).

Zlinszky is (A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés. Budapest, 1877. 198. 1. 5. j.) reámutat arra a hasonlóságra, a melyet a leánynegyedét illetőleg az olasz jog és a magyar jog között észlelhetni, s erre nézve a következőket mondja: »Ugyanis, mint fentebb láttuk, ez utóbbiak szerint is (t. i. az olasz városok statútumai szerint) kizárják a férfiak a nőket az öröklésből, s oly esetben, midőn a nők nem bírtak öröklési joggal, a hagyaték bizonyos része. — rendszerint $\frac{1}{3}$ része — alapítottatott meg nekik köteles részül. Hogy ez intézmény nem az olasz jogból származott a magyar törvénybe, tanúsítja, hogy amott csak a XIV. és XB\ században találhatók első nyomai, míg nálunk már a XIII. században rendszeres alakban fennállott«. Ez utóbbi állítása Zlinszkynek saját könyvének tanúsága szerint is téves, mert a leány joga fiú nem léteiben a hagyaték bizonyos részéhez már az általa is hivatkozott (i. m. 93. 1.) Rotharis király törvénye szerint (tehát már a VIII. században) létezett. De nem is helyes, hogy Zlinszky a hasonlóságot az olasz jog statutarius részével keresi, mert a statutarius jog a régibb longobard joggal szemben legnagyobb) részében már ellenkező fejlődést mutat. (L. Pertile i. m. IB*. k. 57. 1., 104. s k. 1. s jegyzetek.) Ha van is hasonlóság a longobard jog és a magyar jog között a leány törvényes örökrészeire nézve, kétségtelen, hogy a fejlődés lényeges vonásokban eltérő; elég, ha itt csak a legfontosabbra mutatunk reá, a magyar jogban a leány örökrésze (a negyed) *fin létében* is kijár. — Érdekesnek találjuk még megjegyezni, hogy a római jogban a hagyományozási jog korlátozásoképen jött létre a *quarta Falcidia*, a mely az örökösnek a hagyaték negyed-részét biztosította; a nélkül, hogy bárminő következtetéseket óhajtánánk e téren tenni, csak megemlítjük, hogy itt is a végrendelezési joggal kapcsolatban válik szükségessé a törvényes örökrész biztosítása (L. Sal-kowski: Institutionen. Lipcse, 1902. 517.. 545. 1.), s itt is a hagyaték negyedrészeiben történik. Vájjon nem volt-e a római jognak ez irányban hatása a longobard jogra; a Rotharis király legitima portioja a leányoknál nem-e a Justinian (18. Xov.) után nyert $\frac{1}{3}$ v. $\frac{1}{2}$ hányadban megállapítást? S nem lehetett-e a quarta Falcidia-nak a negyedrészt meg-

A magyar törvény szövege is úgy hangzik, hogy a fiú nélkül elhálnak a birtokából jár ki a leány negyede. A kérdés most már az, hogy a quarta a jogélet tanúsága szerint is csak fiú nem létében illette-e meg a leányt, vajjon az okleveles emlékek szerint is a XIII. században a leány csak akkor követelhetette negyedjogát, ha nem volt fiörökös, nem voltak fivérei? Kétségre nem vonható bizonyságaink vannak, hogy az aranybulla jelzett tételét csekély és lényegbe nem vágó stiláris módosítással¹ átvevő 1231: XI. t.-cz. után rövid idő múlva a fivér szolgáltatja ki nővérének a negyedét,² ugyancsak a fivér utasíttatik el a perben, melyet nővérének negyed fejében assignált birtoka miatt indított.³ Alig hihető, hogy a törvénynek meghozatala illetőleg ismétlése után pár évtized alatt mehetett volna végre az a nagy jelentőségű változás, a mely a leánynak quarta igényét biztosította a fiúörökös mellett is. Ha meggondoljuk, milyen forradalmat jelent ez azzal a régiebb állapottal szemben, a melyben a leány még fiú hiányában is a rokonság, nemzetség távolabbi tagjai előtt vagy nem érvényesülhet az örökjog terén vagy háttérbe szoríttatik, fel kell tételeznünk, hogy hosszabb idő kellett kiküzdésére, intézményszerű kifejlődésére. Már pedig hozzátehetjük, hogy a XIII. század második feléből az okleveles emlékek egész tömege tanúsítja, hogy a *quarta*

állapítására hasonló hatása? A római jog hatását a longobard jogra nézve különösen Rotharis király edietjét ill. 1. Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte. Lipsce, 1887. I. k. 369. 1., Pertile: i. m. IV. 104. 1.

¹ »Serviens noster« »serviens« helyett, »sine filio« helyett »sine herede«; »quartam partem possessionis« helyett »quartam possessionem«, ill. »quartam possessionum«, »non poterit« helyett »non posset«, »generationem« helyett »cognitionem« és »rex obtinebit« helyett »rex habeat«. L. Kovachich: Vestigia 107. 1., Sylloge 5. 1., Eadl. Mon. Arp. II. 430. 1., Theiner: Yet. Mon. Hist. Hung. sacram. illust. 1859. I. 107. 1.

² Fejér IV/2. 333. 1. 1255. »Domina Lucia, filia Pousae Comitiss« tesz bevallást, hogy »super quarta . . . Dominae Luciae a nobili viro Nana Comite, filio . . . Pousae Comitiss« ki lett elégitve.

³ Wenzel VII. 487. 1. 1258. »Corradus Comes . . . sorores suas . . . coram nobis (a ki*ály) conuenisset, requirendo ab eisdem . . . possessiones . . . Quia nobis in figura iudicij ex relatione utriusque partis patuit, diétas possessiones eisdem dominabus pro quarta esse assignatas . . . eidem C. (Corradus) . . . perpetuum silencium super hoc duximus sententialiter imponendum.«

*nemcsali fiúgyermek nem létében illette meg a leányt, hanem a fiúik (leány fivérei) mellett is.*¹ Azt mondhatnánk a törvény szövegének és a jogélet adatainak összeegyeztetése céljából, hogy azért, mivel a törvényhozás a végrendekezési szabadságról intézkedik, indul ki abból a feltételezésből, hogy fiúgyermek nincs, mert ha fiú van, akkor ő a »haeres« s nincs szükség végrendeletre, sőt nem is lehet azt ily módon érvényesíteni. A fiú hiányának kiemelése tehát nem a leánynegyed megállapítására, hanem a végrendekezés gyakorlására vonatkoznék.

A törvény szövegezésének módja azonban éppen azzal, hogy nem csak, s nem főként, a negyed megállapításával foglalkozik, erősebben kidomborítja annak jogi természetét. Íme a quarta felett nem lehet rendelkezni, a birtoknak negyedrésze ép úgy megilleti a leányt, mint ennek kivételével az egész possessio a fiút.²

Az aranybullának ezt a nevezetes tételét megismétli csekély stiláris eltérésekkel az 1231: XI. t.-cikk.³ Még egyszer foglalkozik a korheli törvényhozás a negyeddal. Az 1290. évi XXX. t.-cz.⁴ kimondja, hogy a leánynak járó negyed okán nem lehet a nemesi birtokot elfoglalni, hanem az örökhagyó fiúörököse vagy a közelebbi nemzetségbeliek vásárolják vissza azt az ország szokása szerinti igaz becsű mellett. A törvényes visszavásárlási jog biztosítatik ezzel a rokonságnak; a törvény-

¹ Az okleveles helyekből olvashatjuk, még pedig igen gyakran, hogy a quartát a leány fivére vagy fivérei szolgáltatják ki, a mi mutatja, hogy a negyed a fiúgyermek örökös létében is kijárt: pl. Fejér IV/2. 519. 1. 1259., Y/2. 222. 1. 1274., u. a. VII/2. 33. 1., 364. 1. 1276. VI/1. 268. 1. 1293., Wenzel VIII. 132. 1. 1265., IX. 165. 1. 1276., Hazai Okm. VI. 418. 1. 1296., VII. 182. 1. 1283., 263. 1. 1288., 314. 1. 1292., Mon. Strig. I. 447. 1. 1257., v. ö. 43. 1. 2. j.

² L. a köv. 4. jegyzetben »ratione quarte filiiabus *clebite*«.

³ L. 35. 1. az 1. jegyzetben.

⁴ »Item (in possessiones) nobilium seu Saxonum predictorum non possit introire extraneus racione dotis aut racione quarte filiiabus debite, sed heredes decedentium, vel proximiores de generatione sua redimant eas secundum existimacionem iustam regni nostre consuetam.« Enchiridion 190. 1.; 1. még a következő szövegkiadásokat: Sylloge 25. 1. art. XXXVI.; Fejér VII/2. 145. 1. 36. p.; Endl. Mon. Arp. 620. 1. 30. p.

hozás célja megakadályozni, hogy az ingatlan vagyon a nő útján elszálljon a családból, azért írja elő a negyednek pénzben való kifizetését. Ez a törvényhely tehát a negyed szolgáltatásának módját szabályozza vagyis azt, hogy a quarta, mint törvényes öröklési igény, miként nyer kielégítést a hagyatékából.

A mint látható, a törvényhozás épen nem foglalkozik kimerítően a quarta jogi szerkezetével. Felállít néhány fontos tételt s ezzel beéri. Így utal bennünket a jogéletre, hogy abból ismerjük meg a negyed szabályait.

III. A negyedjog lényegére fényt vetnek azok az okleveles adatok, a melyek szerint a leány (*domina Balsam*) negyedigényét, mint a mely »iure natúré debita« jár neki, kielégítik;¹ a nő (*Ilona, Machia comes felesége*) végrendelkezik az egyház javára a quarta fejében nyert birtokról, a melyet »possidet iure naturali«² a fiú (*Simon, Mihály comes fia*) anyja nevében perel »super quodam iure debito iure natúré, siue super quarta dominam matrem suam . . . contingentem.«³ A fiúnál láttuk, hogy azt a törvényes öröklési jog »iure geniture« a nemzésnél fogva illeti meg, itt a leánynál halljuk, hogy őt a negyed »iure natúré« a természet jogán illeti meg. A leány törvényes öröklése ép úgy a természet erejénél fogva következik be, mint a fiúé. És már ezekből a most idézett helyekből kitűnik, hogy a negyedjog a mai kötelelsruészhez hasonló örökrésze a leánynak. Ezért mondja az oklevél, midőn a fivér, — *Bodun* fia *Dénes de genere Aba*, — nővérét — *Merse comes özvegyét* — quartájára nézve kielégíti, hogy arra a nő »de regni consuetudine et iuris vigore digna baberetur«;⁴ s ezért, midőn a fivér — *Yidfi Miklós* fia *Yydol* — bizonyos öröklött földet el akar adni, nővérei

¹ Wenzel VIII. 132.1. 1265. »super quarta de possessionibus patris sui . . . iure natúré sibi debita satisfecissent«; *Kubinyi* 156. 1. 1293., »nobiles viry . . . confessi sünt . . . quodam possessionem . . . racione quarte nobili Domine sorori ipsorum . . . iure naturari (így) iuxta Regni consuetudinem (approbatam: kitörülve) prouenienti(s) dedissent«.

² Wenzel XII. 627. 1. 1298. »quam eciam quartam suam, quam eadem domina . . . ibidem possidet iure naturali.«

³ Wenzel IX. 303. 1. 1281.

⁴ *Hazai Okm.* VIII. 263. 1. 1288., v. ö. *Fejér* IV/1. 146. 1. 1239., a hol »nullám inde eius filia deberet de iure habere portionem« (negyedről van szó).

tiltakoznak »*ratione quarte earum ab eadem terra . . . eisdem nobilibus dominabus de iure prouenientis*«. ¹ A leányok a jog erejénél fogva nyerik a negyedét a hagyatékból, a melyhez a quarta hányadáig jog szerint mindig hozzászólásuk van. ² Ezekben és hasonló esetekben a jogra való hivatkozás nem csupán a szokásjog tételeinek egyszerű idézése akar lenni, hanem a jog erejének kitüntetése: az, hogy a leánynak erős joga van a negyedhez s ez az erős jog az, a mit ma a kötelesrész intézménye valósít meg. ³

A leánynegyed az atya hagyatékából: »*de substantia patris*« ⁵ »*ratione paterne hereditatis*« ¹⁵ jár ki. Minthogy a hagyaték e korban főként ingatlanból áll, tehát a negyedét »*de possessionibus patris*« ⁷ kapják a leányok; a »*quarta parte paternarum possessionum*«-ról beszélnek az oklevelek. ⁸

¹ Zichy I. 9. 1. 1256. »*nobiles domine . . . ratione quarte earum, ab eadem terra vydol carnalis fratris Ipsorum Janus vocata eisdem nobilibus dominabus de iure prouenientis, dictum Vydol a vendicione. .. dicte térré prohibuissent contradicendo, et contradixissent prohibendo.*«

² A beavatkozás jogát gyakorolják, mely őket örökségi várandósági joguknál fogva a negyedre nézve megilleti. L. a beavatkozás jogának természetére nézve: Illés: Szerződési jog 65. és köv. 1.

³ Ezért az okleveles nyelv portionak is nevezi, l. Fejér IV/1. 146. 1. 1239. V. ö. Zsögöd-Grosschmid Béni: Magánjogi előadások. Jogszabálytan. Budapest, 1903. II. füz. 540. 1.

⁴ Arra nézve, hogy a substantia a hagyatékot jelenti l. 15. 1. 1. j.

⁵ Hazai Okm. VIII. 263. 1. 1288.

⁶ Hazai Okm. VII. 51. 1. 1256. »*pro quarta filie . . . que ipsam ratione paterne hereditatis contingebat*«, IV. 30. 1. 1244., a fiúörökös nélkül elhunyt veje lép fel és a feleségének negyedét követeli, ki is adják neki a hagyatékból a »*quarta hereditatis*«-t.

⁷ Wenzel VIII. 132. 1. 1265., Hazai Okm. VIII. 243. 1. »*quartam ... de possessionibus dicti comitis báni (a leányok atyja) eisdem provenientes*«, Fejér VII/5. 340. 1. 1263. »*quartalitio filiae suae Brangillae ex terra ac molendino patris competentibus*«, Wenzel IX. 303. 1. 1281. »*quartam matrem suam contingentem de possessionibus patris eorum*«, Fejér III/2. 485. 1. 1227. »*quartam partem terrae dicti Johannis (az atya)*«.

⁸ AVenzel IV. 346. 1. 1289., Mon. Strig. II. 492. 1. 1301.; 1. még Wenzel III. 281. 1. 1272. »*pro quarta . . . mulierum ... de terra hereditaria Luce (az atyjuk) . . . adquisierant*«, v. ö. Zichy I. 9. 1. 1256.

A törvényhozás általánosságban csak possessiót említ,¹ az oklevelek már felvilágosítanak arról, hogy milyen birtok terhe a negyed. Ítéletlevélből tudjuk meg, hogy a negyed a hagyaték azon részét terheli, a mely az öröklött, ősi ingatlanból áll, a szerzett birtok mentes a quarta-követeléstől.² Így olvassuk, hogy »de possessionibus patris hereditarijs« követelik a negyedet,³ hogy a porciókat, a melyek »iure hereditario« illetik az eladót, eladják s megjegyzik, hogy azok »a *solucionem dotis et quarte . . . absolutas, liberas et exemptas*«,⁴ tehát a negyed már nem terheli e földeket.

Más kérdés az, hogy a negyed hogyan, mily módon talál kielégítést.⁶ Miben adják ki a quartát? Igen gyakran természetben, a legtöbb esetben ingatlan vagyonban.⁶ Az oklevelek

¹ L. fentebb a törvényhozás ismertetésénél.

² Fejér IV/1. 146. 1. 1239. »Stephanus . . . requirens . . . ratione uxoris suae . . . quartam partem iuxta regni nostri consuetudinem de omnibus . . . possessionibus . . . quorum nos (a király) causam Baronibus nostris exposuimus intelligendam. Qui habita communi deliberatione decreuerunt: quod cum illa fuerint emittita, et non haereditaria patris ipsius, et pater filiae nihil expresse reliquerit de eisdem, nullam inde eius filia deberet de iure habere portionem.« L. Timon i. m. 369. 1.

³ Wenzel IX. 303. 1. 1281. »de possessionibus patris eorum hereditarijs uel quocunque titulo conquisitis«, 1. még III. 281. 1. 1272. »pro quarta ... de terra hereditaria Luce (az atya)«; Fejér V/2. 222. 1. 1274. (VII/2. 33. 1.), Wenzel VIII. 133. 1. 1265. »super quarta de possessionibus patris sui«.

⁴ Mon. Strig. II. 378. 1. 1295.; v. ö. Sopronvárm. Okl. I. 54. 1. 1291. a fiúörökös nélkül elhalt rokon porciójában osztályt tesznek a rokonok, de előrebocsátják, hogy az »a *solucionem dotis et quarta filiarum*« megszabadított.

⁵ A kielégítés »rite« történik (Fejér VII/5. 340. 1. 1263. »rite persolutis«) s »legaliter« (Wenzel V. 15. 1. 1290. »legaliter expeditos«).

⁶ Pl.: Fejér IV/2. 517. 1. 1259. »terra«, 519. 1. 1259., V/2. 364. 1. 1276. »praedium«, VI/1. 268. 1. 1293. (u. a. Kubinyi 156. 1.) possessio, VII/5. 251. 1. 1236., 340. 1. 1263. »terra ac molendinum«; Wenzel III. 194. 1. 1268. »porcio«; VII. 487. 1. 1258. (u. a. XI. 444. 1.) »possessiones nomine terre sue hereditarie«, VIII. 132. 1. 1265., 133. 1. 1265., X. 126. 1. 1293., XII. 589. 1. 1296., 627. 1. 1298.; Hazai Okm. IV. 30. 1. 1244., VI. 220. 1. 1276., 418. 1. 1296., VII. 28. 1. 1243., 314. 1. 1292., 368. 1. 1297.; Mon. Strig. II. 483. 1. 1300.; Hazai Okl. 32. 1. 1255., Zichy I. 7. 1. 1254. L. Timon id. m. 369. 1.

tanúságot tesznek, hogy a negyedet gyakran *öröklött* birtokban szolgáltatták.¹ Hogy az ősi vagyont terhelő quarta magából az ősi vagyomból természetben jog szerint kiadható volt a leánynak, világosan kitűnik abból a király előtt folyó perből,² a melyet a fivér — Konrád comes — indít nővérei — Potli leányai — ellen, tőlük követelve bizonyos öröklött birtokokat (*requirendo ab eisdem . . . possessiones nomine térré sue hereditarie*). Minthogy az eljárás során a felek előadásából kitűnik (*quia nobis in figura iudicij ex relatione utriusque partis patuit*), hogy az illető birtokok a leányoknak negyed fejében jelöltettek ki (*dictas possessiones eisdem dominabus pro quarta esse assignatas*), a fivér és örökösei azok iránt semmiféle jogot nem érvényesíthetnek (*ne in eisdem possessionibus idem C(orrardus) comes uel sui heredes sibi possint ulterius aliquid jus uendicare*) és így ítéletileg »perpetuum silencium«-ot kapnak, de a leányok és örököseik sem támadhatják meg a fivért és örököseit a quarta miatt, mint-

¹ Pl.: Zichy I. 9. 1. 1256., Wenzel IX. 165. 1. 1276.. 1. a fentebbi jegyzetekben id. leveleket. Ingatlanról lévén szó, természetesen itt is szükséges a rokonok és szomszédok beleegyezése. (L. Illés: Szerz. j. 65. 1.). pl. Wenzel IX. 165. 1. 1276. »de consensu et beneplacita voluntate . . . consanguineorum«, Fejér III/2. 485. 1. 1227. »de communi consensu omnium cognatorum suorum«, a szavatosság kijelentése is szükséges: pl. Wenzel V. 15. 1. 1290., X. 126. 1. 1293., Hazai Okm. VIII. 314. 1-1292., Kubinyi 156. 1. 1293.; nincs visszavásárlási jog a quarta fejében odaadott birtokokra nézve, a melyeket különben 30 évig békés birtoklásban tartottak a leányok: Wenzel XI. 444. 1. 1258. és VII. 487. 1. a fivér perli nővéreit öröklött birtokok miatt, minthogy kitűnt, hogy azokat quarta fejében adták »et easdem trig-inta annorum spacio tenuisse pacifice et quiete« és »nec eis super possessionibus predictis medio tempore mouerat questionem«, kimondatik »ne in eisdem possessionibus . . . C. (a fivér) . . . possint ulterius aliquid jus uendicare«, a nők ítéletileg a támadástól felmentettek, a fivér pedig »perpetuum silencium«-ot kap »ita ut idem . . . C. uel ipsius heredes prefatas terras nullatenus *redimendi* ab ipsis dominabus uel earum heredibus habent in posterum facultatem«; Hazai Okl. 32. 1. 1255. (v. ö. Hazai Okm. VII. 28. 1.) az előbbihez hasonló esetben hasonló ítélet, a békés birtok azonban 12 évig tartott; Wenzel V. 15. 1. 1290; a bevállás (*confessio, fassio*) alakjára nézve 1. pl. Kubinyi 156. 1. 1293. és a fentebb id. leveleket.

² Wenzel VII. 487. 1. 1258. (és XI. 444. 1.).

hogy ki vannak már elégitve. Másutt¹ megoldható, hogy a leányok a negyedért atyjuk öröklött földjéből »ordine iudicialio« szereztek meg bizonyos birtokot. — A fivérek öröklött földjeikből adják ki nővérüknek a negyedet földbirtokban.² — A végrendeleti intézkedés is megerősíti a szokásjog szabályait: az atya egyetlen leánya javára rendelkezik és negyede fejében hagyja neki bizonyos öröklött ingatlanait, melyekből a quartára eső részt még akkor is megtartja a leány, ha a végrendelezőnek utóbb fiúörököse születik.³ — Sőt azt is olvassuk, hogy az atya által a leányoknak hagyott szerzett birtokokat kicserélik bizonyos öröklött ingatlanokkal, a melyek a negyedért járnak.⁴

Az oklevelekben rejlő szokásjog élete arra tanít meg bennünket, hogy hiába volt az 1290-i törvényhozás intézkedése: ez után is sokszor jut ingatlan,⁵ sőt ősi birtokrész⁶ is a leányok kezére negyed címén. A rokonok törvényes visszavásárlási joga nem igen érvényesül,⁷ már akár azért, mert nem élnek vele, követve a régibb gyakorlatot (mely többnyire

¹ Wenzel III. 281. 1. 1272.

² Wenzel IX. 165. 1. 1276.

³ Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291. »pro quarta filie sue, quam habet unicam, de suis possessionibus ordinaret ... de istis possessionibus suis hereditarys . . . quod si . . . filium, liabuerit, extunc omnes . . . possessiones suas, hie filius suus . . . habebit . . . salua nichilominus quarta . . . filie sue«; v. ö. Fejér V/2. 222. 1. 1274., a hol szintén végrendeletileg biztosítja a fivér az öröklött földjéből nővérének a negyedet.

⁴ Wenzel V. 15. 1. 1290. (u. a. Fejér V/3. 500. 1.; v. ö. X/3. 269. 1.) »domina . . . relicta . . . et due filie sue . . . possessiones empticias et acquisitas . . . que . . . Comes Petrus (a férj és atya) .. . dinoscitur domine uxori et filiabus suis . . . reliquisse, . . . Comiti Byter (a férj testvére) . . . reddiderunt ... e conuerso autem idem Comes Byter . . . cum in permutacione et concambio possessionum . . . tūm ... et pretextu quarte duarum filiarum . . . possessiones . . . hereditarias . . . dederunt«.

⁵ Pl.: Fejér VI/1. 268. 1. 1293., AVenzel X. 126. 1. 1293., XII. 589. 1. 1296., 627. 1. 1298., Hazai Okm. VI. 418. 1. 1296., VIII. 314. 1. 1292., 368. 1. 1297., Mon. Strig. II. 483. 1. 1300.

⁶ Pl. Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291.

⁷ Van ugyan eset erre is: AVenzel VIII. 73. 1. 1263., bizonyos földet »ratione quarte matris . . . detinebant«, elrendeltetik, hogy 10 márkát fizessenek a quarta fejében és az illető földet bocsássák vissza.

birtokkal elégitette ki a leányokat), akár azért, mert nem élhetnek vele abban a pénzsűk világban. A pénzgazdaság korának ugyanis kezdetén vagyunk s így könnyebb birtokhoz, mint pénzhez jutni.

De már látjuk az átmenetet a (juartának pénzben szolgáltatására, akkor, a midőn azt írják,¹ hogy »ex ipsa terra (öröklött) secundum consuetudinem regni quartam partem, *cmt valorem* persoluerent mulieri (a nővérek)«. Találkozunk nem, egy esettel,² a melyben tisztán jelentkezik a negyednek pénzben való kielégítése, bár nem egyszer ingatlan és pénz is együtt fordul elő³ s van eset, midőn a nővér — Opor comes özvegye — az osztályos fivérektől — Keled comes fiaitól — negyed fejében neki juttatott Szent Iván nevű földet »estimatione legitima facta« bizonyos pénzösszegért visszaengedi a fivéreinek.⁴ A fivér és nővér (Henyz és Alheit, Jakab gyermekei) bizonyos földet tartanak vissza az anyjuk negyed jogán s bizonyos pénzösszegért bocsátják vissza.⁵ Többször a negyed a hitbérrel, parafernával és hozományyal (rés allatae) összefűzve együtt egy összegben nyer kielégítést. Itt többnyire az özvegy nő hitbérérol és jegyajándékáról van szó, melyet a leánya negyedével együtt követelnek vagy szolgáltatnak ki.⁶

¹ Fejér VII/2. 33. 1. 1274. (u. a. V/2. 222. 1.).

² Hazai Okm. YI. 233. 1. 1278., bizonyos földet vesz a férj feleségének pénzén »que pecunia eidem domine ad rationem sue quarte deuenerat«, Wenzel X. 322. 1. 1298., 3 fertóval elégitik ki a negyedkövetelést »persolutis tribus fertonibus. . . racione quarte. . . habuisse satisfacionem«.

³ Wenzel V. 15. 1. 1290. földek, szolgálak, szolgáló leányok« insuper dúcúntis marcis argenti in additamentum satisfaccionis et solucionis. . . dotis et rerum parafernalium, ac quarte... persolutis«, a nővérek kijelentik, hogy ki vannak elégitve »legaliter expeditos«.

⁴ Fejér IV/2. 519. 1. 1259. »quod terram... quam. . . fratres, ipsi domine pro dote et pro quarta sue matris statuerant, eadem Domina ipsam terram. . . estimatione legitima facta, dictis fratribus relinqueret«, a becslés megtörténik és a fivérek a meghatározott pénzösszeget a földért kifizetik.

⁵ Wenzel VIII. 73. 1. 1263.

⁶ Pl. Wenzel XII. 420. 1. 1284. (u. a. Hazai Okm. YI. 30. 1.) »Domina proposuit. . . quod super tota dote sua et rebus parafernalibus, et quarta filie sue, solutis sibi viginti quinque marcis, et datis quinque

Nem csak pénzben, hanem más ingóságban is lehet a negyedét kifizetni. Így rabszolgák, szolgálók, szabadosok (*capita servorum, ancillarum, libertini*), öröklött szolgálók, sőt ruhák is lehetnek a fizetés eszközei¹ (*»pro una clamide pellibus ermellinis subducta, et pro una tunica manicata, de bono panno«*); itt is nem egyszer az anya hitbére és jegyajándéka a leány negyedével együtt talál kielégítést.

A negyedét igen gyakran a fivér szolgáltatja a nővérének.² Van eset arra is, hogy maga az atya (Gergely mester, Keled fia) még életében gondoskodik leányáról s bizonyos öröklött birtokait *»in quartam et pro quarta«* végrendeletileg hagyja neki.³ Az atya halála után nemcsak a fivérek és ivadékaik⁴ kötelesek a negyedét szolgáltatni, hanem az atya összes rokonai, vagyis örökösei,⁵ még pedig az öröklés sorrend-

ancillis coram nobis... per omnia extitisset satisfactum«; Hazai Ükm. VI. 221. 1. 1276., VIII. 101. 1. 1265., 243. 1. 1285., Fejér IV/2.333. i. 1255. (u. a. Wenzel VII. 412. 1.), Wenzel IV. 346. I. 1289. (u. a. IX. 504. 1.), Mon. Strig. II. 492. 1. 1301.

¹ Hazai Okm. VII. 51. 1. 1256. pénz és szolgáló; VII. 182. 1. 1283.; Fejér VII/3. 95. 1. 1290., ruha.

² Fejér IV/2. 333. 1. 1255. (u. a. Wenzel VII. 412. 1.), 519. 1. 1259., V/2. 222. 1. 1274. (u. a. VII/2. 33. 1.), 364. 1. 1276., VI/1. 268. 1. 1293., Wenzel VIII. 132. 1. 1265., 133. 1. 1265., IX. 165. 1. 1276., Hazai Okm. VI. 418. 1., 1296. VII. 182. 1. 1283., 263. 1. 1288., 314. 1. 1292.; Mon. Strig. I. 447. 1. 1257., v. ö. Wenzel VII. 487. 1. 1258. (u. a. XI. 444. 1.), a fivér bizonyos öröklött birtokok miatt perli nővéréit, elutasítatják, mert azt a leányok negyedük fejében nyerték, mégis kimondják: *»ut deineeps prefate domine (a leányok) seu heredes earundum ipsium Corradum Comitem (a fivér) et suos successores non possint impetere aliquatenus ratione quarte. . . cum eisdem satisfactum fuerit, sicut superius est expressum«*.

³ Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291., 1. még Wenzel V. 15. 1. 1290. (u. a. Fejér V/3. 500. 1., v. ö. X/3. 269. 1.)

⁴ Hazai Okm. IV. 30. 1. 1244. az unokák: *»nepotes Dyonisi (a negyedét igénylő leány atyja), pro. . . quarta hereditatis. . . dederunt Isou (a vő, a ki feleségének quartáját keresi)«, v. ö. Wenzel VII. 487. 1. 1258., 1. a szöveget fent a 2. j.-ben, a fizetésre kötelezett fivér ivadékaikat fejezi ki a »successores« szó.*

⁵ Fejér III/2. 490. 1. 1231. a negyed kielégítéséről szóló levél végén olvassuk: *»Ut igitur processu temporis successores saepedicti Predovvoj (a negyedszolgáltató) super his non impetantur, et ne ea, quae*

jében; halljuk,¹ hogy a leányok — Tienduey bán gyermekei — a negyedét követelik azoktól, a kik »in linea consanguinitatis eiusdem domine propinquoires cognatos suos, scilicet contra filios fratris patris« »*propinquiribus* cognatis . . . domini patris earum«.² Gyakran az özvegy nő, midőn hitbérét és jegyajándékát férje hagyatékából annak rokonaitól kinyeri, leányai is megkapják az atyjuk rokonaitól (ugyanazok, a kik a hitbért stb. kiadják) quartájukat,³ az özvegy érvényesíti nem egyszer kiskorú leányai negyedigényét.⁴ Közelebről meghatározva, az atya fitestvérevel⁶ és ezeknek fiaival^G is találkoznak a levelekben, mint a negyed kielégítőivel.

A negyed kielégítéséről felvett okleveles bizonyság a bevallás (fassio) alakját ölti magára; így a nő (Domina Elena siue Finta vocata) a hiteles hely vagy kiküldöttje előtt személyesen megjelenve nyilatkoztatja ki, hogy miként szolgáltaták a quartáját s nyugtatják ennek kifizetését.⁷

in ius mulieris et filiae (t. i. negyed) suae sunt assignata, subtrahantur ab eisdem« a levelet pecséttel megerősítik; Wenzel XII. 420. 1. 1284., hasonlóan negyed kiszolgáltatásáról és nyugtatásáról szól: »dimittendo.. . filios. . . ac kereses eorundem super. . . quarta. . . per omnia expeditos«; hasonló: Hazai Okm. VIII. 243. 1. 1285.; IV. 30. 1. 1244. a kielégítés a negyed szolgáltatására kötelezett atya örökös jogutódai jelenlétében történik (inter successores eius).

¹ Wenzel X. 322. 1. 1298.

² Hazai Okm. VIII. 243. 1. 1285.

³ Zichy I. 86. 1. 1297., Hazai Okm. VI. 80. 1. 1254., VII. 28. 1. 1243., Wenzel X. 126. 1. 1293.

⁴ Wenzel IV. 346. 1. 1289. (u. a. IX. 504. 1.), Hazai Okm. VII. 182. 1. 1283.

⁵ Fejér III/2. 490. 1. 1231., V/3. 500. 1. 1290. (u. a. Wenzel V. 15. 1.), Wenzel XII. 420. 1. 1284., Fejér X/3. 282. 1. 1300. (u. a. ülön. Strig. II. 483. 1.).

⁶ Wenzel IV. 346. 1. 1289. (u. a. IX. 504. 1.), X. 322. 1. 1298.

⁷ Pl. Fejér VII/3. 95. 1. 1290., IV/2. 333. 1. 1255. »Domina Lucia... nótá nobis (a káptalan) persona... una cum... filio suo constituta in nostra praesentia, confessa est... super quarta etc.«, itt a fiával jelenik meg a negyedét nyugtató nő, máskor is gyakran előfordul, hogy rokonaival együtt lép a hiteles hely elé, ez az együttes jelenlét kifejezi az illetők beavatkozási, öröklési várandósági jogosultságát. Ennek a bevallásnak jogi természetére nézve I. Illés: Szerz. jog 43. 1.: »A fejlődés kezdetén a vallás általánosabb természetű. Akkor, a midőn még

IV. A mi a leányok részére kiadott negyednek *jogi sorsát* illeti, az már nem tartozik szorosan véve az öröklési jog keretébe. A törvényes örökösödés címén a nőtudokra szállott quarta, különösen kezdetben, a hitbér mellett a legjelentékenyebb vagyon, a mely a nőtét illeti s mint ilyen első sorban a házassági vagyonyjog körében nem egyszer mint a kezdetleges különvagyony vagy női szabadvagyony kiváló fontosságú része játszik szerepet.¹ A nélkül tehát, hogy ezen a helyen fejtegetni akarnók az idevágó szabályokat, mégis szükségesnek tartjuk az összefüggés és az intézmény jogi szerkezetének teljessége szempontjából megérinteni ezeket a tételeket is.

A quarta igen sok esetben a házassági vagyonyjog többi elemeivel, a hitbérral, jegyajándékkal és hozománynyal, együtt jelenik meg és osztozik azoknak a jogi sorsában is. Így pl. a hitbér és parapherna, valamint a negyed fejében nyert ugyanazt a földet a nő az egyháznak adományozza,² majd más esetben a már férjhez ment leányát ajándékozta meg hasonló természetű birtokkal.³

A negyed is rendszerint beleolvad a férj vagyonába,⁴ tanúságot tesznek erről az oklevelek, a melyek szerint a nő többi vagyonával együtt szolgáltatják ki a hagyatékból.⁵ De azt is olvassuk, hogy a negyedért járó földet a fivérek nemcsak a nővéreknek adják, hanem »contulissent. . . ipsi Domine . . . et *per ipsam* . . . *ratione sue quarte* . . . Magistro Mareus (a férj)« s a szavatosságot is a férj javára vállalják el.⁶ Tehát a felecsak testimonium jelentősége van, mindenféle kijelentés, melynek nagyobb biztonságot, írásos alakot akarnak adni, a *fassio* formáját ölti magára. A legkülönbözőbb jogcselekményeket felvállják ugyanolyan alakszerűségek közt, mint a szerződéseket.

¹ Illés: Ház. vagyonyjog 51. l.

² Fejér V/2. 364. l. 1276.

³ ÁVenzel XII. 589. l. 1296., v. ö. III. 281. l. 1272.

⁴ Mint a parapherna, rés allatae, l. Illés id. m. 38. l., 44. l.

⁵ Fejér IY/2. 518. l. 1259. hitbérral és jegyajándékkal, Wenzel XII. 627. l. 1298. hitbérral, Hazai Okm. VII. 182. l. 1283., v. ö. Fejér VII.5. 251. l. 1236., hitbérral, Mon. Strig. I. 447. l. 1257. »pro dote et quarta uxoris... dederunt«, II. 378. l. 1295. »a *solucionem dotis et quarte... absolutas*«.

⁶ Kubinyi 156. l. 1293. (u. a. VI/1. 268. l.), Hazai Okm VI.

sége révén a férj is hozzá jut vagyis a házasság fennállása alatt az ő rendelkezési és kezelési jogkörébe jut a negyed címén nyert vagyon. Nem egyszer¹ a férj érvényesíti a felesége negyed-igényét. A férj (Zolougoz fia, Damasa) ellen perelnek² azok, a kik azt a földet keresik, a melyet a férj anyósa (Mortonos özvegye) hitbére és felesége negyede címén »iuris ordine« nyert, az özvegy ugyanis a földet leányának és *vejének* adta és ezt a *férj* békességben 12 évig bírta, ezért a *férj* »ab inpeticione . . . sentencialiter . . . absoluendum« volt. A férj (Comes Machya) közli a hiteles helylyel felesége végső rendelkezését a negyedért nyert birtoka felett.⁸ A férjek adják el azt a földet, a melyet anyósuktól és fiától (feleségük fivérétől) »ordine iudiciario adquisierant«.⁴ A férj földet vesz feleségének oly pénzén, a melyet az quarta fejében kapott.⁵

Nem egyszer azonban már a házasság tartama alatt a nő teljesen szabadon rendelkezik a negyedéről. A férj (Jakab comes) és fiai a pénzben kifizetett negyedet a feleségnek (Nabuth, Monuslou-i Tamás bán leánya) abban a birtokban, a melyet a pénzen vásároltak, kiadják, mint a mely »ab omni sua diuisione et porcione exemptam . . . quam ... de iure contingebat (a nőnek) pacifice et quiete possidendam ita videlicet quod domina .. . possessionem donandi tradendi cuicumque voluerit, uel legandi pro 418. 1. 1296.. a fivérek bizonyos földet negyedért adnak, »sorori sue et per ipsam dicto Petro (a férj)«, Wenzel IX. 165. 1. 1276. »quartam partem .. . sorori sue Elisabeth et sponso suo, marito ipsius Elizabeth. . . iure perpetuo possidendam«. Fejér VII/5. 458. 1. 1282. »quartam partem . . . possessionum. . . sororirii sui. . . et soror. sue... dedisset«.

¹ Fejér IY/1. 146. 1. 1239. »Stephanus. . . requirens ab eo ratione uxoris suae... quartam partem«; Wenzel X. 322. 1. 1298. »Petrus... una cum domina uxore sua. .. in nostri presencia constituti personaliter; in causa quam idem Petrus ratione quarte dominam uxorem suam.. . de ipsa terra... contingentis contra... cognatos... mouere intendebant«; Hazai Okm. IV. 30. 1. 1244.

² Hazai Okl. 32. 1. 1255. és Hazai Okm. VII. 28. 1. 1243.

³ Wenzel XII. 627. 1. 1298., Fejér V/2. 364. 1. 1276.

⁴ Wenzel III. 281. 1. 1272.

⁵ Hazai Okm. VI. 233. 1. 1278. »quandam possessionem... quam comes Jacobus de pecunia domine... karissime consortis sue... que pecunia eidem domine ad rationem sue quarte deuenerat, comparauerat«.

remedio anime sue liberam, et securam habebit voluntatem«.¹ Az atya férjnél levő leányának hagyja bizonyos birtokait »in-quartam et pro quarta«;² férjes nők tesznek egymás közt osztályt a quartáért járó ingatlanban;³ férjes nő cseréli ki ilyen természetű birtokát;⁴ a fivér férjhez ment nővéreit perli negyed címén nekik jutott föld miatt;⁵ férjes nő eladja negyedét, melyet ingatlanban bírt; halál esetére intézkednek a birtokban kiutalt quartáról a férjes nők.⁷ Mindezen esetekben a a férj legfeljebb csak jelen van⁸ vagy képviseli a feleségét, a ki maga rendelkezik negyederől, követeli, védi¹⁰ azt.¹¹

¹ Hazai Okm. VI. 233. 1. 1278.

² Hazai Okm. VI. 370. 1. 1291.. v. ö. VII. 28. 1. 1243. »domina (az özvegy anyja). .. terram (melyet a leánya negyede fejében kapott). . . . dedit... filie sue et genero suo«.

³ Zichy I. 7. 1. 1254.

⁴ AVenzel V. 15. 1. 1290.

⁵ AVenzel VII. 487. 1. 1258.

⁶ Fejér IA^T/2. 517. 1. 1259.

⁷ AVenzel XII. 627. 1. 1298., Fejér V^T/2. 364. 1. 1276. a férjeik képviselik őket.

⁸ Pl. Hazai Okm. VII. 28.1. 1243. 1. a fentebb közölt okleveleket.

⁹ Pl. Wenzel XI. 444. 1. 1258. »Stephanus Banus... pro domina consorte sua«. XII. 627. 1. 1298.. Fejér V/2. 364. 1. 1276.

¹⁰ A házasság megszűnése után természetesen a nő szabad rendelkezése a quarta felett úgyszólván teljes lesz; hogy ingatlanban nyújtott negyednél mégis beleszólási joga lehet a rokonoknak, mutatja: Hazai Okm. VI. 220. 1. 1276., az ingatlant, a melyből a leány negyede jár (que de eadem terra filie sue dinoscitur prouenire seeundum regni consuetudinem), átengedi az özvegy bizonyos pénzösszegért »Astitit eciam Comes Siluester, cognatus domine... ipsam ordinationeni seu remissionem ratificans, et conprobans ipsi facto consensum prebuit et assensum«.

¹¹ Azzal a kérdéssel, hogy mi történik a negyeddal, illetőleg az annak fejében nyert vagyonnal, azaz ki öröklí a negyedet, külön foglalkozunk, midőn a női vagyonban uralkodó öröklés szabályait kutatjuk. Indokolja ezt a különválasztást az a körülmény', hogy az öröklési rend vizsgálatánál végig kell menni az örökösök összes csoportjain, ezt pedig célszerűen akkor lehet keresztülvinni, ha már ismerjük az öröklési rend általános szabályait s így nem kell egy speciális esetben anticipálni a jogélet egyetemes szabályait. A női vagyonban való öröklésre vonatkozó vizsgáldásaink eredményeit tehát külön fogjuk közreadni.

3. §. Az unoka és a többi ivadék öröklése.

A leszálló örökségben a gyermekek után jönnek a további leszármazók, az unokák. A természet rendje szerint az unokák öröklése ritkább és így természetes oka is van annak, hogy az okleveles anyagban gyéren fordul elő. Megállapítható azonban, hogy a magyar jogban már ebben a korban az unokákat is megilleti az öröklés joga.¹

A női vagyon öröklésénél van eset,² a hol a leányok után ezeknek gyermekei (az unokák: fiúk, leányok) is kijelölhetnek mint olyanok, a kikre a szülő elhunytá után a megjelölt vagyon száll,³ sőt ugyanebben az esetben a képviselő elvét (repraesentatio) is megtaláljuk, mert a szülők (leánytestvérek) gyermekeikkel együtt olyképen szerepelnek, hogy az elhalt szülő után gyermekei jönnek és abban a részben örökölnek, a mely az illető szülőre jutott. Az oklevélben megírt rendezés szerint előállhat az eset, hogy az egyik szülő (leánytestvér) elhalta után az ő gyermekei a másik szülővel, az ő néjükkal, (tehát unokák és gyermek) együtt örökölnek. Ez az eset vezet reá, hogy az unokák itt törzsenként (in stirpes) örökölhettek: az unokák az elhalt szülő helyébe lépnek és együtt öröklők az azt a részt, mely az ő szülőjüknek jut.⁴ Szintén az unokáknak (fiú, leány) a női vagyonban való öröklési jogát bizonyítják más adatok is.⁶

¹ Nem így a germán jogban, a hol vitás, hogy a gyermekek után mindjárt az unokák jöhettek-e vagy pedig a szőkébb rokonok köréből eredetileg teljesen kizárva, csak ez után kerülhettek sorra, l. Schröder R.: Lehrbueh der deutsohen Rechtsgeschichte. Lipcse, 1894. 322. s köv. 1.; Heusler id. m. II. 579. s köv. 1., Brunner: Grundzüge 212. 1.

² Hazai Okm. VI. 54. 1. 1249.

³ A végrendeleti úton való gondoskodás az unokákról a germán jogban is ismeretes és az unokák öröklési jogának kifejlődését elősegítette, l. Heusler id. m. II. 581. s köv. 1. — Arra nézve, hogy a végrendeleti gyakorlatból lehet következtetni valamely örökösödési intézmény fennállására, l. Király id. m. 161. 1.

⁴ Timon id. m. 368. 1.

⁵ Wenzel VIII. 73. 1. 1263., Pejér IV/2. 333. 1. 1255., v. ö. Wenzel XII. 593. 1. 1296., s minthogy a hitbér, paraferna és rés allatae fizetésére kötelezettek a férj örökösei (l. Illés: Házassági vagyonj. 27., 38., 44. 1.) s ezek a rokonok, itt is megtaláljuk az unokákat, pl. Hazai

Vannak azonban olyan osztálylevelek, a melyek tanúságot tesznek arról, hogy az unokák nemcsak a női vagyonban, hanem bármely vagyonban érvényesíthetik öröklési jogukat. Az osztály tételnél az egyik részről a nagyatya és unokája szerepelnek, a mi az unokának öröklési jogáról (várakozási jogáról) tesz tanúságot.¹ Ismét más osztálytételnél,² mely »in possessionibus . . . hereditarijs« történik, bizonyos rész a fiúknak és ezek fiainak, az unokáknak jut (»filijs et nepotibus .. . pertinere«), más rész osztatlanul marad a fiúk és ezek fiai, az unokák közt (»filij ac nepotes . . . inter se sine diuisione dimiserunt possidendas«) olyképen, hogy a jövedelem közöttük »equanimiter«³ osztassák szét, egyéb részek is egyenlően osztatnak fel. Más esetben⁴ csak az unokákat találjuk, a kik »in uniuersis possessionibus suis tam hereditariis quam emtitiis . . . et in seruis ac ancillis eorum, pari consensu et unanimitate« tesznek osztályt a király által kiküldött bírák közbenjöttével.

Az unokák örökléséről megemlékezik a jogalkotó rendelkezés is, midőn az egyik libertás a fiúgyermek nélkül lévő részére végrendelezési jogot nyújt, hogy így »ad filias nepes, nepotes, seu alios quoscunque duxerint adoptandos, bonorum suorum uniuersitas deuoluatur«.⁵ Minthogy a végrendelezés szabadoakra. IV. 30. 1. 1244., VII. 119. 1. 1269. (1. Illés id. m. id. 1.-jain fel-sorolt okleveleket a jegyzetekben).

¹ Fejér VII/1. 199. 1. 1219. (u. a. Vár. Reg. 1. e. Kandra 100. 1., Karácsonyi 232. 1.) »inter Moyad Comitem et Nicolaum Nepotem eius, ex una parte« mi értelme volna itt az unoka szereplésének, ha nem az, hogy óvja bekövetkezendő örökjogát.

² AVenzel VII. 429. 1. 1256., az unokák itt az elhunyt szülőjük helyébe léptek; az unokák egyenes megjelölése bizonyítja, hogy nemcsak szülőiket, hanem őket is megilleti az öröklés joga.

³ L. Bartal: Glossarium med. et inf. lat. regni. Hung. Budapest, 1901.; pro: acquanimiter hoc loco: una voce; egy szívvel, lélekkel, megegyezőig.

⁴ Hazai Okm. VIII. 225. 1. 1282. »Mathys, Bors, liicolaus et Zok lilii Mathie filii Zágráb«.

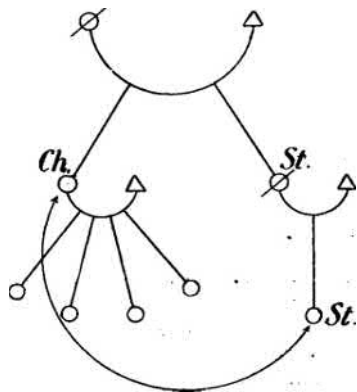
⁵ Eudl. Mon. Arp. II. 399. 1. 2. p. 1201. (u. a. Fejér II. 387. 1., V/1. 181. 1.) libertás hospitum de Potok; az adoptio intézményének ily irányú felhasználása arra látszik mutatni, hogy a jogfejlődés analóg lehetett a germánjoghoz, 1. Heusler id. m. II. k. 581—583. 1.

sága a családbeliek részére állapítatik meg, mindenesetre jellemző, hogy a leányok után az unokák soroltnak fel; közvetett úton mutatja az unokák öröklését. Az unokák nem örökölnék úgy mint a gyermekek, ők nem szükségképeni örökösök, örökjoguk éppen nem oly erős, hogy a kötelesrész természetét ölthetné magára; ezért kell a végrendeleti utón való gondoskodást gyakrabban igénybe venni az unokák érdekében s így a végső rendelkezésekkel erősíteni az ő öröklési joguk teljes kifejlődését, megerősödését.

Kérdés, vajjon itt is áll a képviselő és a törzsönkénti öröklés elve? Vajjon az unokák a gyermekekkel együtt, illetoleg ezek mellett örökölnének-e bármely vagyonban?

Biztos felvilágosítást nyújtanak az osztálylevelek. Így a hiteles hely előtt megjelenik¹ Chelleus »comes de Eyka« fia helyett is és István, ugyancsak Istvánnak, Chelleus comes testvérének a fia, és egymás közt öröklött földjeikben egyenlő osztályt tesznek. A fiú tehát atyja helyébe lépett s így osztozhatik meg nagybátyjával. Mert csak úgy állhat elő ez az osztály, hogy az egyik testvér (gyermek) előbb elhalt, mintsem szülője után örökölhett volna, így kerülhettek össze az életben maradt testvér és az elhalt testvér fia; ha ugyanis a szülő halt el előbb s a vagyon a gyermekeire már leszállt, akkor,

¹ Wenzel X. 94. l. 1292. »Comité Chelleo de Eyka pro se et pro Pows, Eyka, Stephano et pro Olup filijs suis ex una parte, Stephano filio Stephani de eadem, filio videlicet fratris eiusdem Comitatus Ckellei ex altera, coram nobis personaliter constitutis, concorditer propositum extitit per eosdem: quod terram ipsorum hereditariam.

inter se equaliter diuisissent«, az eset képét nyújtja az itt levő ábra: az osztály a nyíllal megjelölt Ch. (= Chelleus) és St. (= Stephanus) közt megy végbe; hasonló eset: Hazai Okm. VI. 101. l. 1260. »Balianus filius Comitatus Chepani ex una parte et Georgius filius Thome fratris eiusdem Baliani.«

ha gyermekei közül az egyik elhal s van fia, ez ennek kizárólagos örököse és az életben maradt testvér semmiféle osztályt nem kérhet testvére után.

Látjuk továbbá, hogy a fiúk együtt azt a részt kapják, a mely elhalt szülőjüket illette volna, vagyis törzsonként (in stirpes). örökölnek. Midőn az osztálynál Kanisai Remeg áll szemben fivérének fiaival:¹ valamennyinek együtt ad át bizonyos részt az öröklött földből; olvassuk, hogy a Koppán nemzetségből származott Jakab osztozik mindkét elhalt fivérének fiaival, a hol mindegyik fiú az atya helyét foglalta el.²

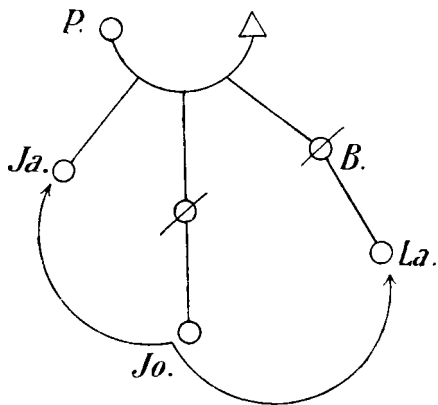
Tovább haladva az öröklés során, megtaláljuk a testvérek fiait is egymással szemben, illetőleg egymás mellett. Az atyai ágon való unokatestvérek »patruelles fratres« perben állanak egymással:³ az egyik testvér fiai állítják és bizonyítják, hogy a másik testvér fiait bizonyos birtokokból mi porcio sem illeti, hanem azok »totaliter de iure ad ipsos pertinere«. A király báróival és nemeseivel törvényt ülve, megállapítja ítéletileg, hogy az illető birtok fele tényleg nem jár nekik. Az unokatestvérek kiegyeznek s ugyanez alkalommal más birtokban osztályt tesznek; itt is, mint az előbbi esetben, az egy testvér fiai együtt, egy csoportban szerepelnek: együtt kapják a

¹ Wenzel XI. 366. 1. 1249. »Remeg de Kanisa. . . ab una parte, ab altera veró Saulus, Miohael. Mark, *filij fratris eiusdem R.*«

² Hazai Okm. VI.

423.1. 1297. »comes Jacobus
filius paulini et Johannes
filius Thome ac Ladizlaus
filius Barnabe *filij fratrum*
eiusdem comitis Jaobi, no-
biles de generatione Rop-
pan«, az itt levő ábrán az
eset képe ez: Ja. (= Jaco-
bus), Jo. (= Johannes) és
La. (=Ladizlaus) osztoznak.

³ AVenzel X. 329. 1.
1299. (v.ö. 344.1.) »Lukach,
Petrus, Demetrius... filij Co-
mitis Petri de genere Aba...
Ladizlaum... Demetrium... filios Comit-
is Alexandri, *patruelles fratres*
eorunden super quibusdam possessionibus
traxissent in causam.«

megfelelő birtokrészt. Más esetben¹ is előfordul, hogy az unokatestvérek öröklött birtokaikban osztályt tesznek. Mindezek az adatok pedig bizonyítják, hogy a *képviselő és törzsenkénti öröklés elvét a magyar jog ebben a korban már nemcsak ismerte, hanem az egyenes ágon következetesen keresztül is vitte.*²

Előfordulnak még a király jogalkotó rendezésében, de egyes esetekben is bizonyos kifejezések, a melyek a gyermekeken kívül a további leszármazókat, az unokákkal együtt az összes ivadékot is jelölik. Így a »proles« terminusa³ nemcsak a gyermeket, a magzatot, hanem az egész ivadékot is jelenti.⁴ Világosan a távolabbi leszármazókat érti az okleveles nyelv, midőn a női vagyont az özvegy nő és leányai kinyerik s ez kifejezetten nemcsak nekik, hanem »*earum posteritatibus successiuus*« jut.⁵

¹ Wenzel VIII. 154. 1. 1266. »Gruge filius Pétri, et Ladyzlaus filius Adriani, nobiles de Bálán ab una parte; Comes Egydius veró filius Rúgás nobilis de eadem Bálán *fratres patruales* ex altera. . . possessiones ipsorum hereditarias. . . inter se diuisissent«.

² A képviselő elve általában véve ismeretlen a régi germán jogban, és igen lassan, nehezen tör utat magának a középkori európai jogban, l. Hajnik: Európai Jogt. 90., 345. 1., Heusler: id. m. II. 579. s köv. 1., Sehröder id. m. 322., 715. 1. (191. jegyzet), Siegel: Deutsche Rechtsgeschichte. Berlin, 1895. 472. 1., Zoepfl: D. Rechtsgeschichte. Stuttgart, 1858. 779., 805. 1., Viollet: Histoire du droit civil français. Páris, 1893. 832. és köv. I, a régi bajor jogra nézve: Quitzmán: Die alteste Rechtsverfassung der Baiwaren. Nürnberg, 1866. 185. 1. A képviselő elvének az egyenes ágon való elismerésével mégis találkozunk a longobard jogban: l. Nani id. m. 552. 1., Pertile id. m. IV. 51. 1.

³ Proles: magzat, utód és gyűnévileg = ivadék, nemzetség; l. Finály: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884.

⁴ Endl. Mon. Arp. II. 457. 1. 4. p. 1242. (u. a. Fejér IV/1. 264. I), 497. 1. 5. p. 1257. (u. a. Fejér IV/2. 416. I), mindkét libertás az egész vagyon felett bárki részére való szabad rendelkezési jogot az esetre adja meg, ha az illető »*proie caruerit*«; alig képzelhető, hogy ilyen rendelkezési szabadságot nyújtottak volna arra az esetre is, ha az illetőnek unokái, dédunokái stb. vannak. A proles-t különben nemcsak egy értelemben használják; csak gyermekeket jelent, pl. Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240. (u. a. Fejér IV/1. 194. 1., 1. Hazai Okm. III. 5. 1.). — Egyes eset is fordul elő, a hol a proles ivadékot jelöl, pl. Wenzel XI. 237. 1. 1231. »*domina sine prolibus ex hoc seculo migrata extitisset*«, itt az esetből kivethetőleg nemcsak gyermekről, hanem leszármazókról lehet szó.

⁵ Fejér V/3. 500. 1. 1290.; a leszármazók egész sorát, az ivadékot,

HARMADIK FEJEZET.

Ágrul ágra átszálló örökség.

I. Már a kezdetleges Árpád-kori törvényhozásban talá-
lunk gondoskodást arra az esetre, ha nincsenek lemenő örö-
kösök. Szt Istvánnak az özvegyi jogról szóló rendelkezései
megmondják azt is, hogy az özvegy halála után, ha nincsen
ivadéka, szálljanak vissza a (haszonélvezet tárgyául szolgáló)
javak a férje rokonságára, az atyafiakra, ha vannak rokonai.¹
A Kálmán törvényéből (I. k. 20. fej.) is következtethető a
lelenőkön kívül tágabb kör öröklése.² Az aranybulla már
egyenesen e tárgyban nyújt szabályozást akkor, a midőn a
végrendekezési jogot iktatja törvénybe kimondván, hogy ha a
fiúmagzat nélkül levő a halál által megelőzve végső rendel-
kezést nem tehetett, akkor a birtoka a közelebb való atyafiaié
legyen, és ha teljességgel semmi nemzetsége nem volna, száll-
jon a királyra.³ Ugyanezt ismétli némi stiláris módosítással
az 1231: XI. t.-cz.⁴

A XIII. századbéli törvényhozás az öröklési rend védel-
mére hozott alkotásaiban⁵ ismételten felállítja a fiúgyermek

természetesen első sorban a fiú ivadékat hivatottak kifejezni az okleveles
nyelvhasználatban bizonyos stereotyp szólamok. Így az osztálynál »in
filios filiorum suorum« kifejezés, pl. Fejér VI/2. 269. 1. 1300. »diuisiones
autem omnium aliarum possessionum suarum . . . ipso ordine et statu.
prout in ipsis priuilegiis nostris sunt diuisae, dicte partis in filios filio-
rum suorum inuiolabiliter se coram nobis conseruandas obligarunt*;
ilyen és hasonló kifejezések számtalanszor fordulnak elő az örökbevallás-
nál, I. Illés: Szerződési j. 47. 1. s az ott felsorolt leveleket.

¹ II. k. 24. fej. 2. §. »Et post obitum ejus (t. i. az özvegynek)
eadem bona ad sui redeant parentes mariti, si parentes habēt; sin autem
non, rex sit haeres.« A parens itt tágabb értelemben veendő, nemcsak
szülőt jelent, hanem atyafit, rokonságot. V. ö. Timon i. m. 363. 1.

² L. a 13. l.-on.

³ 1222: IV. »Et si morte praeventus disponere non poterit, pro-
pinqui sui qui eum magis contingunt, obtineant; et si nullám penitus
generationem habuerit, rex obt inebit.«

⁴ »generationem« helyett »cognitionem« kifejezést használ.

⁵ A túlkapásokkal, visszaélésekkel szemben, a melyeket főként az

nélkül elhunyt javaiban a rokonság öröklési jogát. Így az 1267: VI. t.-cikk kijelenti,¹ hogy a fiú nélkül elhunyt birtokai és javai felől mindaddig ne történjék intézkedés, azok el ne vonassanak, senkinek ne adományoztassanak, míg az elhunytnek rokonságát a király személye elé meg nem idézték és ezeknek s a báróknak jelenlétében történjék a rendelkezés, a mint azt a jogrend megkívánja. A rokonok megidézése és jelenléte szükséges, hogy a rokonság öröklési igényei érvényesítést nyerhessenek.² Az 1267: IX. t.-cikk pedig a háborúban fiú hátrahagyása nélkül elesett birtokaira nézve a király öröklési jogával szemben mondja ki a nemzetség öröklését az elhunytnek ősi birtokaiban.³

Megjegyzendő, hogy a törvényhozás terminológiájában a rokonságra (atyafiságra) a »parens« és »propinqui« kifejezésein kívül rendszerint a cognatio (cognati), generatio szavait alkalmazták, még pedig úgy, hogy ez utóbbiak synonyme s egymást helyettesítőleg fordulnak elő.

A jogalkotó rendezés szerint is a »porcio hereditaria sine kerede decedentis cognacioni sue debeat remanere«;⁴ a

adományozási jog önkényes kiterjesztésével követtek el, állították fel ezeket a szabályokat. L. az 5—6. l.-on.

¹ §. 1. Item: volumus; quod si aliquem de nobilibus, sine herede, móri contigerit, possessiones et bona ipsius medio tempore ejus non distrahantur, nulli donentur, nulli conferantur, nulli perpetuentur. 2. §. Donec cognati, et generationes eiusdem decedentis, ad praesentiam nostram evocentur, et ipsi, ac Baronibus nostris praesentibus, de iis ordinetur, sicut dictaverit ordo juris.

² Így magyarázza Kovacich is (Yest. Com. 139. 1.).

³ §. 1. Item: Si aliquis ex Nobilibus, non habens heredem, in exercitu mortuus fuerit, Possessiones istius (ipsius) quocumque modo (quoquomodo) acquisitae, ad manus Regias non devolvantur, §. 2. séd cognatis (cognato), vei generationi (suae) decedentis in exercitu cadere debeant, ita videlicet, quod possessiones ipsius hereditariae generationi sue remaneant, §. 3. Emititiae verő vei acquisite cuicunque in vita sua conferre voluerint, reliquantur. L. a szövegkiadásra nézve a 70. 1. 4. j.

⁴ Endl. Mon. Arp. II. 539. 1. 15. p. 1273. (u. a. Fejér V/l. 87. 1.) Matthaei báni iura Slavoniae, 454. 1. 16. p. 1242. (u. a. 511. 1. 19—20. p.) »Item si quis de ciuitate sine herede decesserit . . . rēs uero immobiles, domus, curiam, uineas, terram et beneficia . . . uxori sue uel alicui cognatorum suorum reliquat« lib. bosp. in Zagrabia; v. ő. 542. 1. 1. p. 1276.

selmeczi jogkönyv rendezésében, ha valaki feleség és gyermek hátrahagyása nélkül hal el és nem végrendelkezett: »alles sein guet gefellet darnoch auff seyn nechst geporne Frewnde mit erbschafft.«¹ A »nechst geporne Frewnde« ép úgy a rokonságot jelenti, mint a többi libertások latin szövegében a proximi, cognati.

Az általános szabályozás mellett a jogélet egyes esetei is tanúságot tesznek. Így olvassuk, hogy bizonyos földet »a . . . cognato suo, sine herede decedente . . . radoné propinque successionis sibi legitimé deulutas.«² A fiúörökös nélkül elhunyt rokon vagyona tehát a közel rokonra az öröklés során törvényesen szállott. Az atya és fiai elhalván, a birtokaik »ad manus et usus suorum consanguineorum . . . fuissent deulute«;³ a rokont bevezeti a hiteles hely kiküldötte a fiú nélkül elhunyt birtokába;⁴ míg a fiú hátrahagyása nélkül meghalt adományföldje a király kezére szállván, idegennek újból eladományoztatik, addig »Terras autem hereditarias . . . cognatis suis duximus relinquendas« mondja a királyi adománylevél.⁵ Osztályt tesznek a fiúörökös nélkül elhunyt porciójában a rokonok⁶ és ilyen esetben egyenesen megírják, hogy »ipso-

(u. a. Fejér VI/2. 400. 1.) »heredes aut proximos eorum conseruetur« lib. hosp. de castro Budensi; 502. 1. 5. p. 1263. »sine preiudicio tamen proximorum suorum« privilegia archiep. Strig.

¹ Wenzel III. 206. 1. (1) »Ist aber das iemandes stirbt on hawsfraw und on kynnd, und nicht gescheft von seinem freyem gutt geton batt etc.« (1. a szövegben); a »Freunde« a rokonok megjelölésére használatos a germán jogban is l. Zoepfl i. m. 812. 1.

² Mon. Strig. II. 489. 1. 1300., a propinque = közel, propinquus consanguinitate = közel való rokona Páriz Pápai: Dictionarium. Posonii et Cibinii 1801.; v. ö. Fejér YI/2. 269. 1. 1300. »porciones suas . . . quae eosdem de porcionibus eiusdem Domini . . . racione proximitatis contingunt.«

³ Hazai Okm. VII. 33. 1. 1247.; v. ö. Fejér IX/7. 670. 1. »porciones cognatorum . . . quas ad ipsam devolutas.«

⁴ Hazai Okl. 167. 1. 1298. »que terra . . . sine herede decedentis cognati eiusdem Radizlai asserebatur . . . reambulando . . . Radizlai assignassent.«

⁵ Fejér IV/1. 21. 1. 1235.

⁶ Sopronvármegye Okl. I. 54. 1. 1291. »super porcionibus Salamoni . . . cognati eorum sine herede decedentis . . . talem inter se

rum cognati sine herede decessissent et eorum possessiones *prout esset consuetudo regni* ab antiquo approbata, in suam essent devolute facultatem.«¹ Azonban már az 1267: VI. törv.-cikket megelőzőleg is találunk oly adománylevelet, a mely bizonyítja, hogy a törvényhozás az élő jogot foglalta általános szabályba, midőn a fiú nélkül elhunyt rokonságát a király elé megidézteni rendelte s ezzel csakugyan a rokonság öröklési igényeit óhajtotta érvényre juttatni. A király előtt személyesen megjelenő kéri, hogy bizonyos adományföldet »sine Herede . . . decedentis *proximi* scilicet sui a quo eandem *secundum* approbatam Regni nostri *consuetudinem* ad se et suos proximos deuolutam főre asserit sibi *conferre* dignaremur.«² A törvény meghozatala után annak megfelelőleg járnak el,³ midőn fiú nélkül elhunyt rokonuknak birtokát adományul fölkéri a legközelebbi rokonok és ezt »prout eos iure hereditario contingunt« elnyerik. Hasonló esetben⁴ a király a hiteles helylyel vizsgálta meg az adományul fölkért birtokot, mert minősége iránt nincs tisztában »utrum eadem sint possessiones sine herede decedentis« s miután ez a körülmény megállapítást nyer, a rokonoknak adományozza »quibus ratione cognacionis et vicinitatis, secundum Regni nostri consuetudinem⁵ ipse possessiones magis, quam alicui extraneo debebant condonari.«⁶

divisionem factam fuisse retulerunt; Hazai Okm. VII. 26. 1. 1243. »totam possessionem eorum hereditariam . . . secundum quod per módum proximitatis et per lineam consanguinitatis debebant, inter se diuisissent« »trés (i. e. partes) . . . comitis Symonis proximioribus, qui sine herede decessissent«.

¹ Hazai Okm. VIII. 120. 1. 1269.

² Hazai Okm. VI. 129. 1. 1265. az adományozás meg is történik.

³ Zichy I. 54. 1. 1284. »retulerunt, ut Andreas ... in proximiori linea consanguinitatis et cognacionis, eis attinens sine herede decessisset. petentes a nostra Regia maiestate . . . ut possessiones predicti Andree . . . sibi donare . . . dignaremur.«

⁴ Wenzel IV. 177. 1. 1279.

⁶ Tehát nem a már létező törvény (az 1267: VI. t.-cz.), hanem a szakásjog erejénél fogva 1. erre nézve a 8. l.-on felsoroltakat.

⁶ A rokonság öröklésére nézve 1. Illés: Ház. Vagy. 27. 1. 1. és 2. jegyz.-ben. 38. 1. 6. j.-ben, 44. 1. 5. j.-ben felsorolt okleveleket.

A rokonság öröklési jogát látjuk megjelenni az esetben is,¹ midőn a király nővére jut fiú nélkül elhunyt személy birtokához, az elhunyt rokonai azonban megjelennek a király előtt és tiltakozásukat (prohibitio) bejelentik s ennek következtében elmarad a megerősítő kiváltság kiállítása; a birtok a király nővérénél marad addig, míg a rokonok a törvény rendes útján (perrel) érvényesítik jogaikat; a perben ² a rokonok állítják és bizonyítják, hogy a birtok reájuk »ratione generationis ipsius ... de iure« száll. Ítéletlevélből értesülünk olyan perről,³ a melyet fiúörökösök nélkül elhaltaknak a lelkük üdvére az egyház részére hagyott bizonyos földjei miatt a rokonok indítanak, azokat a maguk részére követelvén. A hiteles hely előtt írásba foglalják,⁴ hogy bizonyos öröklött földet a rokonság (nemzetség) meghatározott körének más rokonok *beleegyezésével* lehet a rokonnak (nemzetségbelinek) halála esetére hagyni. Peres levélből tűnik ki,⁵ hogy pert indít az egyik fél többek ellen »super eo, quod ipse esset de generatione eorumdem et in eadem terra... haberet portionéin«, tehát a pereskedőt, mint a nemzetséghez tartozót bizonyos földből rész illeti meg; a felek olyképen egyezkednek ki, hogy az illetőt »prout generationem et cognatum ipsorum recepissent in médium eorumdem«: mint rokont maguk közé befogadják s mint a nemzetséghez tartozónak (velut de generatione unum) az illető földből porcióját kiadják.

Ez az utóbbi adat kapcsolatban az ezt közvetlenül megelőzőkkel már átvezet a nemzetség igényeinek a családi birtokhoz (mint a hagyaték rendes tárgyához) nemcsak halál esetére, hanem élők közt való érvényesülésére.⁶ A régi nemzeti birtokközösségnek, a mely a szabad magántulajdon rendszerét megelőzte,⁷ még érezhető hatásaival, maradványaival találkozunk itt, Az egy vérséghez tartozóknak jogai védel-

¹ Fejér V/B. 26. 1. 1280. a cognati.

² Fejér V/3. 175. 1. 1283.

³ Fejér VII/2. 197. 1. 1297. generatio et cognatio.

⁴ Fejér VII/2. 236—241. 1. 1290., 1291.

⁵ Fejér VI/1. 285. 1. 1294.

⁶ L. Illés: Szerződési jog 65—71. 1.

⁷ L. Timon i. m. 304. és köv. 1.

met találnak, még pedig nemcsak olyképen, hogy ivadékok híján az egy rokonsághoz, nemzetséghez tartozók hívatnak meg az öröklésre, a mint a legelői felsorolt törvényhozási, jogszabályozó adatok és egyes esetek bizonyítják, hanem abban is, hogy a nemzetségnek rendszerint legközelebbi, majdan öröklésre hívandó tagjai az élők közt kötött ügyletekbe való avatkozásukkal óvják meg a birtokhoz való jogaikat, öröklési igényüket. A nemzetségbeli, a vérbeli a jog által biztosított reménységet táplálhat, hogy ivadék híján az örökség (ingatlan) az övé lesz; ezt az örökségi reményt, ezt a váraozási jogot juttatja kifejezésre az avatkozás joga.¹ Ugyanis azoknál a szerződéseknél (vétél, csere, zálog, kölcsön, ajándékozás), a melyeknek tárgya ingatlan elidegenítése volt, a szerződő felek akaratán és a szerződés bevallásán (fassio) kívül még szükséges volt a rokonok megegyező akaratának hozzájárulása, az ő beleegyezésük is.

Mínt hogy kezdetben² a szomszédság és rokonság, a területi és vérségi kötelék a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással, a letelepedés nemzetségek szerint történvén, természetes, hogy nemcsak a rokonság, hanem a szomszédság avatkozási jogával is találkozunk, hiszen a rokon és szomszéd fogalmi egymást fedik. Ezért a fiú nélkül elhunyt után öröklő rokonnak a hagyatéki birtokba iktatásával »conuocatis conmetaneis et vicinis« ezek közül senki sem mond ellen, sőt az ő beleegyezésükkel a határjárás megtörténvén, az illető rokonnak assignálják a birtokot.³

¹ A nemzetségbeli öröklési igényének most vázolt érvényesülését a középkori európai jogfejlődésben l. Hajnik: Európai jogt. 346. l.; különösen a germán jogra nézve: Brunner: Grundzüge 216. l., a ki az »alteres« és »jünger« Wartrecht viszonyát világítja meg; a Wartrecht egész fejlődését bőven tárgyalja Siegel i. m. 474. s köv. l.-jain, l. még e tárgyra nézve Zoepfl i. m. 809. s köv. l.-t.

² Illés: Szerződési jog 66. l.

³ Hazai Okl. 167. l. 1298. »conuocatis conmetaneis et vicinis . . . térré . . . que terra Borsá sine herede decedentis cognati eiusdem Radizlai asserebatur, super faciem eiusdem térré accessissent nemine contradicente, ymo omnibus conmetaneis consencientibus rehambulando . . . Radizlao . . . assignassent«; v. ö. Wenzel IV. 177. l. 1279. »xacione cognationis et vicinitatis.«

Bizonyosságaink vannak arra is, hogy a rokonság (itt is generatio, cognati, proximi) közelebb álló tagjának joga előbb érvényesül mint a távolabbié, megfelelően az öröklés rendjének.¹ A rokon az élők közti jogügyletbe avatkozását beleegyezésével vagy ellenmondásával juttatja kifejezésre úgy, a mint azt fentebb a halál esetre szóló intézkedéseknél is láttuk. Ha a rokonokat az ügylet kötésénél mellőzik, akkor ők a szerződés érvényességét ezen az alapon megtámadhatják és azt érvényteleníthetik. Ha a rokonok ellentmondtak, akkor a szerződés nem jöhet létre az idegennel, az ellenmondó rokon köteles a birtokot tárgyazo szerződést megkötni, ő lép az idegen szerződő fél helyébe. A rokoni elővétel² (csere) jogát gyakorolhatja, ha azonban ezzel nem él vagy pedig nem képes élni s a birtokos nyomasztó szükséghelyzete indokolja,³ az ellenmondás meg nem akadályozhatja a birtok elidegenítését. A rokonságnak a birtokra vonatkozó jogai azonban nem merülnek ki az elővétel jogával; ha ezzel a rokon nem élt vagy nem élhetett annak idején, de élni akar vagy képessé válik később, gyakorolhatja az őt megillető visszavásárlás (visszaváltás) jogát (jus retractus gentilitii).⁴ A törvényes elővétel és visszavásárlás jogai a rokonság birtokhoz való jogainak a védelmét szolgálják az élők közti forgalomban.

A rokonság öröklési joga már az örökhagyó életében megnyilvánul a rokoni beavatkozás jogában s ennek következményeképpen a törvényes elővétel és visszavásárlás (visszaváltás) jogaiban a családi birtokra vagyis az ősi, öröklött ingatlanra (haereditas, terra haereditaria) nézve; a szerzett birtoknál forrásaink a rokonság ilyen jogait nem ismerik.⁵

¹ Wenzel VIII. 154. 1. 1266. »si aliquis ipsorum possessionem . . . vendere, obligare uel impignorare aliqua necessitate ürgén te intenderet, nemini posset . . . nisi ipsis proximis suis, aut ipsorum proximo, qui eos consanguinitatis linea attingeret in generatione eorundem« 1. Illés előbb id. m. 67. 103. 1.

² L. Illés: előbb i. m. 102., 113. és 127. 1. (zálogszerződésnél) s az ott felsorolt okleveleket.

³ L. fentebb 1. jegyz.

⁴ L. Illés: előbb i. m. 104., 113., 127. 1. a jegyz.-ben levő okleveleket.

⁵ De a szomszédságét igen, 1. Illés i. m. 71. 1.

II. Mindeddig egész általánosságban kutattuk, hogy kik voltak az elhalt törvényes örökösei, ha nem voltak ivadékok. Megállapítottuk, hogy a rokonok örököltek, a rokonság öröklését jelölik a parentes, propinqui, proximi, cognati, consanguinei, cognatio, generatio szavai.

Nézzük most már közelebbről, kiket értettek a rokonok alatt, kikből állott ez a rokonság. Már Kálmán törvénye,¹ midőn a Szt István által adományozott birtokban való öröklésről szól, mondja, hogy az minden jogutód örököszt illeszen meg az emberi öröklés (humana successio) sora szerint, vagyis itt bizonyos tágabb (rokon) kör öröklésére utal, a melyben természetes sorrendnek kell lenni.² Az aranybulla szerint (1222: IV. t.-cz.) azok a rokonok (propinqui) örököljenek »qui eum magis contingunt«. Sőt az 1290: XXX. t.-cz. akkor, a midőn kimondja, hogy a quarta fejében nem lehet a birtokot elfoglalni, hanem a pénzben való kifizetését (illetőleg a birtoknak redimálását) írja elő: reámutat a »keredes decedentium, vel *proximiores* de generacione« kifejezéssel az örököskökre. A kérdés az, hogy a törvényhozás a rokonságnak minő természetes rendjét értette, kik voltak azok a rokonok,³ a kiket inkább illetett az örökség. Ezeknek a kérdéseknek a megoldásánál már az okleveles anyagban rejtőző jogélethez vagyunk szorítva. Olvassuk, hogy a rokonokhoz a fiúgyermek nélkül elhalt »in proximiori *linea* consanguinitatis et cognationis eis attinens«;⁴ az örökség elnyerésére törekszenek »nobi-

¹ I. k. 20. fej. »Possessio quaelibet a saneto Stephano donata (data) humane successionis quoslibet contingat (successores ve) liaeredes« Corpus juris hűiig. (Márkus D. Milleniumi kiad. Nagy Gyula szövegkiad. v. ö. Endl. Mon. Arp. II. 362. I. Marezali Enchiridion 197. I.)

² Ezt jelenti a »humana«

³ Azok a rokonok, a kiket a proximi, propinqui kifejezések jelölnék meg, a mint azt fentebb láttuk a 54., 55. és 59. l.-on, vagy a kiket meghatározunk, pl. Így is: »intér . . . patrem Blasii et alios proximos generacionales eiusdem« történvén az osztozkodás Hazai Okm. VIII. 294. l. 1291.; »omnes proximiores« »dicti comitis . . . proximioribus« Hazai Okm. VII. 26. l. 1243.

⁴ Zichy I. 54. l. 1284.; v. ö. Hazai Okl. 114. l. 1289. »in proximiori linea consanguineitatis ipsius filys Sebe adiacentes«.

les de generacione eadem in *linea* . . . concurrentes«;¹ a fiú-örökös vigasztalásától megfosztott végrendelkezők mint »de suae cognationis *linea* solus existens superstes«;² osztályt tesznek³ öröklött földjükön azok, a kik közül némelyek helyett egy jelenik meg »pro aliis ... de *linea* generacionis sue descendentibus«, másokat, a kik »in *tercia linea* generacionis« vannak, ismét más képvisel: a földet három részre osztják a három »*linea*«-nak megfelelően (in *trés partes ad três lineas*) s minden porció kijár a képviselőnek és »in sua *linea* existencium«; bizonyos porciókról van szó, a melyek »de propinquorum *linea* filiorum C. E. descendentes«;⁴ az egész nemzetség (tota generáció) osztja fel az egész öröklött birtokot »secundum quod per módum proximitatis et per *lineam* consanguinitatis debebant.«⁵ Látjuk tehát, hogy a rokonságnak bizonyos »*linea*«-járól van szó⁶ és az örökségi osztozkodásnak a rokonság közelségének mértéke és a vérség *lineája* szerint kell történni.

¹ Hazai Okl. 114. 1. 1289.

² Fejér IV/3. 79. 1. 1262., v. ö. 375. 1. 1266.

³ Sopronvármegye Okl. I. 26. 1. 1263. az osztálynál »*tercia* porcio de parte orientali Farkasio et *sociis* in sua *linea* existentibus remanente,« tehát az egy *lineán* levők *sociusok*; ÁVenzel X. 421. 1. 1285. (Karácsonyi: A hamis, hibáskeltő stb. Budapest, 1902. 130. 1.) »de *linea* unius filii essent procreati Mog et *societas* eiusdem; de alterius autem *linea* procreati fuissent Petrus, Chelleus, et *societas* eorundem,« az egy *lineán* lévők *societas*-t alkotnak; a *socius*, *societas* szavai a birtok-, azaz tulajdonközösségben élő rokonságra vonatkoznak (1. erre nézve Illés Szerz. jog. 55. s köv. 1.) L. még Hazai Okm. Vili. 259. 1. 1288. szintén osztály, a hol »inter *nobiles* ... de una *linea* generacionis ipsorum ab una parte ... de altera *linea* generacionis eiusdem ex altera« történik az osztozkodás; v. ö. Wenzel VIII. 154. 1. 1266., az elővétel joga azon rokonok részére »qui eos consanguinitatis *linea* attingeret in generacione eorundem.«

⁴ Fejér VII/2. 241. 1. 1291.

⁵ Hazai Okm. VII. 26. 1. 1243.

⁶ Status perben olvassuk a Vár. Reg.-ben (229. 1. Kandra 346. 1., Karácsonyi 277. 1. 1222.), hogy a személyi állapotukat illetőleg megtámadottak »responderunt, se *dusnicos* quidem esse a .. . Johan cum terra sua dimissos, sed eundem Johan *nulla consanguinitatis linea* ad ipsum, videlicet Borocun pertinere.«

Meghatározzák az oklevelek a linea természetét közelebb-ről is. Az osztályos társak előadják¹ »quod interse nundum a primi eius parentibus, ataus et progenitoribus suis« volt egyenlő osztályban részük »licet in una et eadem proximitatis et consanguinitatis lynea sunt annexi,« tehát az első szülők-től, az elődöktől, a törzsatyától leszármazottak² oszlanak a vér kapcsa által összefűztek lineáira; hasonló esetben³ perelnek az egyenlőtlen osztály miatt a rokonok, állítván, hogy közös ősöknek (attaus generacionis partis utriusque) három fia volt, egy fiörökös nélkül meghalt és ők »de linea unius filij essent procreati«, míg ellenfeleik »de alterius autem linea procreati fuissent«. Az egy őstől leszármazottak (ex unó auo progredientes)⁴ az osztályos atyafiai, az egy és ugyanazon törzsből eredetiek (consanguineos ab una et eadem stirpe propagatos) az osztályos nemzetség,⁵ rokonság; ezek azok, a kik »naturaliter generacionis ydemptitate et dulcedine coherentes«,⁶ a kikben a vérség édes és természetes egységét (dulcedinem et naturalem unionem consanguinitatis) látják.

A nemzetségnek, rokonságnak ezen a tagolatán, mely szerint a közös közvetlen elődtől leszármazók alkotnak egy lineát (ágat), épül fel az u. n. parentela (parentilla)⁷ rendszer. Az egész rokonság feloszlik közelebbi és távolabbi ivadék csoportok vagy parentelák szerint. Ugyanazon parentelához tartoznak mindazok a személyek, a kik a legközelebbi előd útján egymással össze vannak fűzve; a közelebbi ilyen előd csoportja vagyis

¹ Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269.

² V. ö. Sopronvármegye Okl. I. 26. 1. 1263. »de linea generacionis sue descendentibus«, Fejér VII/2. 241. 1. 1291.

³ Wenzel X. 421. 1. 1285.

⁴ Fejér IV/3. 45. 1. 1267. (Karácsonyi i. m. 58. 1.)

⁵ Hazai Okm. VI. 456. 1. 1300. »se consanguineos ab una et eadem stirpe propagatos de unó loco sessionali et area possessionaria processos et esse generationem conduisionalem veracissime affirmantes.«

⁶ Hazai Okm. VI. 374. 1. 1291; v. ö. Wenzel VIII. 154. 1. 1266. az osztály végbemegey »quod propter pacis donum, quod est omnibus bonum. et *inmolabilem consanguinitatis fauorem*.«

⁷ A szó eredetére és magyarázataira nézve l. Schröder i. m. 324. 1. 351. j. a parentela alatt többnyire a parentes összességét értik; parentela. ae (Du Cange) = amicitia, cognatio, affinitás Bartal Gloss.

minden ilyen parentela megelőzi a távolabb esőt, az egyes parentelán belül a közös elődtől való távolság a döntő. Az egész nemzetség tehát generációkból áll, azaz a leszármazás szerint descendentes, progredientes, propagati¹ köreiből telik ki. Hogy nálunk is ez a törzsszervezet természetével, a nemzetségi életnek megfelelő s abból kifejlődő s különösen a germán népeknél ismert² rendszer volt meg, azt már a felsorolt okleveles helyek is bizonyítják. A tagjaiban szervesen tovább élő család (nemzetség, törzs) képére jön létre a rokonságnak ez a tagolása: a szülők és gyermekeik, a nagyszülők és ivadékaik, a szépszülok és ivadékaik stb., mint a természet rendje szerint egymás után következő nemzedékek sorakoznak. A vér közössége által összefűzötteknek ez a rendje, alapja az öröklési rendnek. Oly természetes, egyszerű s már az egész élet (törzsélet) szervezete által adott rend ez, hogy a korbelti törvényhozás szükségtelennek tartja közelebről körülírni; elegendő hivatkozni a mindenkinek köztudatában lévő »humana successio«-ra, hiszen úgy szólván nem is tudnának egy más »emberi« öröklési rendet elképzelni. »Örököljön a rokonok közül az, a kit inkább illet,« annyit mondani elegendőnek tart a törvényhozás,³ s a jogélet megmutatja, hogy az a rokon a vérbeliek közelebbi ágán van⁴ (itt van, hogy a közelebbi ág kizárja a távolabbat), abból leszármazó,⁵ vagyis az elhunyt

¹ Sopronvármegye Okl. I. 26. 1. 1263., Fejér IV/3. 45. 1. 1267. (Karácsonyi 58. 1.) Hazai Okm. VI. 456. 1. 1300.; v. ö. Fejér VII/2. 241. 1. 1291. Wenzel X. 421. 1. 1285.

² Heusler i. m. II. 586. és köv. 1. a germán jogban is »Von den öschwistem an führen in der Regel die ältesten Quellen die zur Erbfolge berufenen Verwandten nicht mehr namentlich und speciell auf, sie bestimmen die weitere Erbfolge schlechthin so, das *der nächste* der Verwandtschaft eintrete« ennek a kifejezésére itt is használtak a proximior, proximus szók, továbbá megtaláljuk a generatio, procreatio, progenies kifejezéseit; a parentela rendszer keletkezésére nézve l. Schröder i. m. 325. 1. 353. j., tömör jellemzését l. Brunner Grundzüge 212. s köv. 1.; más jogrendszerekben is kifejlődött, pl. az ind jogban: Köhler: Zeitschrift f. vergl. Rechtswiss. VII. k. 201. 1.

³ 1222: IV. t.-cz.

⁴ Zichy I. 54. 1. 1284.

⁵ Sopronvármegye Okl. I. 26. 1. 1263.

rokonai közül az, a ki a vérség fonalán ahhoz a csoporthoz tartozik, a mely a közelebbi törzselődtől leszarmazottak ága,¹ és ebben az elődhöz közelebb eső vérbeli.²

Vannak olyan okleveles helyeink is, a melyekből nemcsak a parentela rendszer jellegzetes vonásait lehet összeállítani, hanem a melyekben meg lehet találni magát az elnevezést is. Különösen fontos az az eset,³ a melyben a király íüörökös vigaszától megfosztottnak végrendelkezési engedélyt ad olyan földre nézve »*quae non ratione haereditatis, séd ex parte amitae suae sibi iam dudum cecississet*«, az atyja nővéreinek (a nagynéninek) a birtokáról van tehát szó, a mely nem örökségképen szállott a végrendelkezni óhajtóra; az engedély indokolásául hozza fel a levél: »*praesertim attendentes, quod dicta terra non de linea proxima parentelae, séd affinitatis fuerit deuoluta*«, különösen figyelembe vették, hogy az illető föld nem a parentela legközelebbi ágáról szállott le. Az örök-hagyóhoz legközelebbi ág az ő atyja leszarmazóival együtt, nagynénje pedig a nagyatyja leszarmazói körében foglal helyet, tehát annak a parentelájához tartozik. Találkozunk azonban a parentela szóval oly okleveles emlékekben is, a hol az az egész rokonságot, nemzetséget, hivatott jelölni,⁴ sőt van

¹ Hazai Okm. VI. 456. 1. 1300,

² Hazai Okm., VII. 26. 1. 1243.

³ Fejér V/2. 340. 1. 1276. » Farcasius . . . supplicauit, quod cum idem esset senio confractus, et haeredum solatio destitutus, de quadam terra . . . haberet liberum arbitrium, ex nostra permissione, cui de propinquis vellet disponendi ... Nos ... concessimus, ut . . . post obitum suum relinquendi et donandi plenam et liberam habeat facultatem.

⁴ Wenzel XI. 116. 1. 1213., II. Endre adományja, a melyben olvasuk: »*Sciendum est autem, quod in terra Monasterii Toplice sunt quidam iobagiones qui singuli cum parentela sua solvent tres pensas . . . Quorum nomina sunt hec: Gostue cum parentela sua solvet . . . Berkis cum parentela sua solvet . . . Bergez cum fratribus suis . . . solvet . . . Hemelcho cum . . . fratribus suis**, a parentela tehát felváltva s egy értelemben használtatik a fratres-sel; a parentela régi germán jogi jelentésében nem rokonsági fok, hanem az egész nemzetség: ház és Sippe: Heusler i. m. II. 586. 1. 2. j.; egész hasonló okleves helyet találunk itt a germán jogban: »*Ch. eum omni parentela sua fraternitatem atque sepulturam in ecclesia nostra petens*«; hogy a parentela a mi okleves nyelv

eset.¹ a hol egész általánosságban barátságot, rokonságot jelöl, a melynek kötelékébe az adomány kapcsán vétetik fel az illető. Mindezek az adatok arról tanúskodnak, hogy ismerős volt nálunk a parentela szó és fogalma s használatnak örvendhetett.²

III. A most előadottak szerint szervezett rokonságról, nemzetségről s annak a kifejtettek szerint való örökléséről van szó azokban az osztálytételekben, a melyekkel oly gyakran találkozunk okleveles tárainkban.³ Természetes és már az előzőkből következik, hogy a nemzetség egyik ágának kihalta után a többi ág örököl, vagyis az örökség más ágon lévő rokonokra száll. Így olvassuk,⁴ hogy a nemző és fiai elhalván, áthárult birtokaikon az ugyanazon nemzetséghez tartozó más ágbeliek megosztznak. Beszélhetünk tehát ágrul ágra átszálló örökségről. És ez vezet át bennünket annak a vizsgálatára, hogy vünkben is az atyafiak, fivérek, az oldalági rokonok jelölésére használatos, mint a germán jogban, mutatja az id. hely.

¹ Wagner: *Analecta Soepusii* 1776. I. 116. 1. 1300. »Nos consideratis, et in memoriám revocatis tót, ac tantis fidelitatibus, et meritoriis servitiis ejusdem, cum Nobilibus viris scilicet . . . Magistrum Svethonem juxta decentiam. ac honorem nostrae Regiae Majestatis solennem fecimus contrahere parentelam«, u. o. a jegyzetben olvasható: »Parentela. Non una est/vocis hujus significatio. Interdum etiam Parentes, alias familiam; hic amicitiam, cognationem, affinitatem, quae per connubium paratur, indicat. V. *Hagiographos Belgas* Tomo VII. Julii et Grlossar. Dufresne.«

² Megjegyezhetjük, hogy itt — az előző és még következő részben — nyújtottuk okleveles igazolását és felépítését az atyafiak öröklési sorrendjének, a melyre vonatkozólag már Timon (i. m. 365. 1.) kifejezte, hogy »a nemzetségi kötelék természetéből és a más népeknél divó nemzetségi öröklésből következtethetünk, hogy fiutódok nem létében a felszálló öröklés megállapításánál az ágközelség és nem a fokközelség irányadó.«

³ Pl.: Hazai Okm. VIII. 78. 1. 1260. »pro tota generacione«, Fejér V/2. 306. 1. 1275., V/3. 174. 1. 1283.; Hazai Okm. VI. 421. 1. 1296. consanguineus, Wenzel XII., 127. 1. 1274., 606. 1. 1297.; Wenzel III. 125. 1. 1265., cognati, VII. 90. 1. 1239., VIII. 134. 1. 1265., Fejér IV. 2. 471. 1. 1258. »cum suis cognatis«, Hazai Okm. III. 4. 1. 1239.; Mon. Strig. II. 146. 1. 1281., Wenzel X. 345. 1. 1299., Hazai Okm. VIII. 202, 1. 1279.

⁴ Hazai Okm. VII. 33. 1. 1247.

miként, mily mértékben érvényesült az ágaknak ez az öröklése, vagyis a nemzetség körén belül hogyan örökölték az oldalági rokonok.

A hiteles hely előtt óvást tesznek ¹ a Ják nemzetségbeli Sitkői Csépán és Lőrincz, hogy »per nobiles de generacione eadem in linea ipsius comitis Jaak concurrentes« erőszakkal kényszerítették lemondani arról a birtokról, a mely fiú nélkül elhalt fivérök után (ha a másik fivér is, a ki mindedig örökös vigaszától meg van fosztva, így hal el) reájok néz »tanquam in proximiori linea consanguineitatis ipsis .. . adiacentes de iure et eciam de regni consuetudine deuenire debeant et deouluí«: az ivadék nélkül elhalt fivér után a vérségnek legközelebbi ágán a fennálló jogrend értelmében örökölnék fivérei. Ezért követelheti a fivér osztályrészét fiörökös nélkül elhalt fivére vagyonából; és nemcsak az ingatlan, hanem az ingó is (szolga) áthárul az egyik fivér halála után a másikra és annak ivadékaira.³ A végrendelkezési jog gyakorlásánál is azt halljuk,³

¹ Hazai Okl. 114. 1. 1289. »Chepanus . . . et Laurencius . . . nobiles de genere Jaak de Sytke . . . retulerunt . . . quod . . . per nobiles (1. a szövegben) . . . mediante potencia uel pocius inpressione nobilis viri Ihoannis (így) báni. . . usque ad metum mortis et amissionem possessionis compulsi fuerunt et coacti comparere coram Capitulo . . . et dare litteras . . . quod ipsi . . . non deberent se aliquomodo intrmittere de possessione comitis Stepkani filij Sebe fratris eorum sine filio decedentis . . . quamquam eadem possessiones ad ipsos . . . Nicolao filio eiusdem comitis Sebe keredum adkuc solacio destituto si contingat decedente ad ipsos . . . tanquam (1. tovább a szövegben).

² Fejér VII/3. 81. 1. 1278. (u. a. Horvát Á.: Diplom. írástan. Budapest, 1883. Oklevélkasonmások. 120. 1.) »super diuisione, quam de porcione Mark fratris ipsorum decedentis sine herede, predictus Comes Laurencius, ab ipso magistro Johanne, fratre suo. sibi fieri petebat« pénz, föld, szolgák; Hazai Okm. VII. 295. 1. 1300. »si ipsum paulum (fivér) premori contingat comite Matke (fivér) et filijs suis superstitionibus remanentibus ex tune serui ancille et possessiones dicti pauli, ipsi comiti mate et filijs eiusdem deuoluentur iure kereditario possidende«; V. 23. 1. 1252., Fejér V/3. 66. 1. 1280. (Wenzel X. 70. 1. 1291.) »Tandem post mortem . . . super porcione suam fratres ipsius contentionem (kielégítés 1. Bartal Glossar.) kabuerunt« v. ö. Tkaléi Mon. Bp. Zag. I. 236. 1. 1295., Hazai Okm. VIII. 288. 1. 1290.

³ Mon. Strig. I. 116. 1. 1158., v. ö. Wenzel VII. 92. 1. 1239. (u. a

hogy a fiú híján rendelkező »post obitum fratris . . . et filiorum suorum« hagyja királyi engedéllyel »iure patrimonij« birt földjeit az egyháznak.

Az ősi nemzetségi birtokközösségek¹ fenmaradt hatása nyilvánul a tágabb rokoni kör öröklési jogában, mely azon a felfogáson nyugszik, hogy az ősi jószág nem azé egyedül, a ki bírja, hanem az egész nemzetségé; az osztály sem teszi a jószágot egynek sajátjává, mert csak az osztozók életére eső jövedelem lett felosztva. Ezért mondja az okleveles nyelv,² hogy az egyik ág kihalván, a birtokok »ad manus et usus suorum consanguineorum« hárultak; az ősi jószág a nemzetségben ágrulágra száll a vérbeliek kezén, annak csak hasznait élvezik valamennyien. Az ősi jószág pedig a természet rendje szerint is lefelé gördül elődről ivadékra s ezt az utat járja meg akkor is, ha a rokonság körén belül valamely tag ivadék nélkül elhalt, mert az elődjétől reászállott vagyon fivérére megy át, a ki vele közös törzselődtől származik, vele egy atyának fia, ezért a szó eredeti és teljes értelme szerint *atyja fia*.

Az igazi osztályos atyafi tehát az, a kit az okleveles terminológia »consanguinei et *diuisionales* fratres«,³ ⁴ neve alatt ismer. Íme a jogállapot, a melyet codificált századok múlva Werbőczy,⁵ midőn felállította a tételt: »Sola enim sanguinis propago et fraternalis mutua divisio, efficit ex se mutuam,

Hazai Okm. I. 21. 1. Fejér IV/1. 162. 1.) »si aliquem de tribus fratribus . . . móri contingerit pars illjus ad duos superstites ex integro uolueretur.« (L. Fejér IV/1. 78. 1. 1237., ÁVenzel VII. 41. 1. Hazai Okm. I. 16. 1.)

¹ L. Timon i. m. 304. és köv. 1.

² Hazai Okm. VII. 33. 1. 1247.; az a felfogás, mely századok múltán megnyilatkozik a Hármaskönyvben (I. r. 47. ez.) és a melyet Frank Ignác hirdet a 48 előtti jogban (A közigazság törvénye. Budán, 1845. I. r. 502. s köv. 1.)

³ Mon. Strig. I. 215. 1. 1268. (Karácsonyi i. m. 48. 1.) (u. a. Wenzel I. 161. 1.)

⁴ V. ö. Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269. az osztálylevél »proximitatis lineam cognacionis et *fraterne* dileccionis ob amorem«-ről beszél.

⁵ Hkv. I. r. 47. ez. 4. §., v. ö. Frank (i. m. I. r. 504. 1.) magyarázatával.

et reciprocam bonorum in alterutrum condescensionem, atque devolutionem.«¹

IV. A mindennapi élet okleveles emlékei után térjünk most vissza a törvényhozáshoz. Kálmán törvénye szerint különbség tételik a Szent István által és más királyok által adományozott birtokokban való öröklés között, míg az előbbire nézve megmarad az emberi öröklés fennálló rendje, addig² az utóbbiak az apáról a fiúra szállanak s ha fiú nincs (vagy ha ezek nincsenek), következik a germanus testvér, ez után ennek fiai; ha pedig testvér nem található, az örökség a királyé. A törvényhozás tehát szintén tanúságot tesz a jogéletnek előbb ismertetett tételei mellett, a mennyiben az adománybirtokra nézve előírja a testvér öröklését. Eltér azonban a gyakorlati élet szabályozásától, mert az adománybirtok meghatározott körében a rokonság öröklését a testvérekkel (és ivadéukkal) lezárja, az öröklést a tulajdonképeni értelemben vett atyjafiakig (egy atyának fiaiig) korlátozza. A királyi jogalkotó szabályozás is ismerte ezt a korlátozást és ezzel együtt kifejezésre juttatta a fivér öröklését elhalt fivére fia után, de leánya előtt; egy századdal később olvassuk,³ hogy a győri várnépbelieknél »si quis ex ipsis fratrem uterinum habens sine herede decesserit, non dicatur sine herede decessisse, sed frater eius uterinus pro filio . . . successores«, ha pedig fivére nincs, vagyonának fele feleségére és leányára »legitimé« szálljon, felét az ispán kapja. Itt tehát az uterinus fivérig mehet az öröklés.

A Kálmán törvényének a fontosságát az adja meg, hogy ez az első törvényhozási kísérlet a rokonsági öröklés korlá-

¹ A testvérek öröklésére nézve 1. még a női vagyon (hitbér, jegyajándék, hozomány) kiszolgáltatásánál az örökösök sorában a testvért illés: Ház. vagyonjog 27. 1. 3. j., 38. 1. 7. j., 44. 1. 6. j.-ben felsorolt leveleket.

² I. k. 20. fejt. 1. §. »Possessio veró ab aliis regibus data, de patre descendat ad filium, qui si defuerit (Turóczi-codex: defuerint) succedat germanus, cujus filii etiam post mortem illius non exhaeredentur. 2. §. Germanus autem praedictus si non inveniatur, regi haereditas deputetur.«

³ Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240. (Fejér IV/1. 194. 1. Hazai Okm. III. 5. 1.)

tozására az oldalágon, szemben az addig uralkodó rokoni örökléssel.¹ Hiszen maga Kálmán reformtörvénye (a mely különben szintén nem nélkülözötte a gyakorlati élet nyújtotta előzményeket)² utal arra, hogy a Szent István adományozta birtokban tágabb rokoni kör örökölhét: nemcsak a többes számban használt baeres és synonyme említett successores jelenti a többféle (nemcsak lemenő) örökösöket, a kik az emberi öröklés (parentalis rend) szerint jönnek egymás után, hanem a következő szöveg³ korlátozása már természetszerűleg maga után vonja a testvéreken túlmenő rokoni kör öröklését.⁴ Kálmán törvényének⁵ legislatív indoka lehetett, hogy az adománybirtoknak a király kezére való gyorsabb visszahárolmlását elősegítse, a ius regium szélesebb körben való érvényesülését akarta ezzel biztosítani. Kétségtelen, hogy az aranybulla (1222: IV. és az 1231: XL), — a mint azt már Hajnik kifejezte,⁶ — akkor, a midőn az egész rokonság öröklési jogát törvénybe iktatja, határozott különbséget nem tesz a birtoknak adományi minősége és nem adományi minősége között.⁷ Hajnik szerint

¹ Hajnik szerint a rokonság egész Kálmánig örökölt a javakban, tekintet nélkül azok szerzési módjára. L. Magyar alkotmány és jog 323. 1.

² L. a jus regium érvényesülését az adomány jószágánál egyes esetekben.

³ »Possessio vero . . .«

⁴ Máskép mi különbség lett volna a kétféle adománybirtokban való öröklésnél? Frank (i. m. II. 517. 1.) így magyarázta: »Humanæ successionis heredes kevesebb nem lehet, mint heredes, qui communi hominum jure succedunt, i. e. omnes cognati.«

⁵ Vájjon a dél-német hűbéri jog hatása alatt keletkezett-e, mely a hűbéri birtokban az *oldalágnak* is adott örökjogot, feltéve, hogy a hűbérnek a családban első szerzőjétől származik le? Az ilyen öröklés rendje *ági*, a melynél fogva a hűbér az utolsó birtokos ágában szállott tovább, míg tőle leszármazók léteztek, és csak azután jutott testvére ágára. L. Hajnik: Európai jogt. 351. 1.

⁶ Magy. alkotmány és jog 324. 1.

⁷ Magyary (A rokonok törv. öröklési rendje 1848 előtti jogunkban. Magy. Igazságügy XXXIII. k. 1890. 152. 1.) szerint az adományi birtokra is kiterjed az intézkedése, mert minden birtokról van szó benne. Tóth Lőrincz (A magy. örökösödési jog szelleme, Magy. Akad. Ért. 1862. III. 309. 1.) szerint egyenesen az adományi javakról beszél az aranybulla.

azonban *úgy látszik*, hogy e cikkek csakis a nem adományi birtok védelmére hozattak a királyságnak a megszakadás esetében emeltetni kezdett igényei ellenében. Ennek a föltételzésnek az igazolására hivatkozik esetekre,¹ a melyekben az adománybirtok ágbirtokként szerepel; ezzel szemben találunk olyan esetet is, a melyben az adománybirtok az oldalági rokonnak, *mert őket az öröklés jogán megilleti*, adományoztatik.² A mi pedig az 1267: IX. t.-cikket illeti, a mely bizonyosága lenne annak, hogy *csak* a csatában elhullóira nézve állapítják meg kedvezménykép, hogy fiörökös hiányában birtokai okvetlenül rokonságának jussanak, tekintet nélkül azok szerzési módjára és így adománybirtokait a nemzetség tagjai örököljék; — erre nézve lássuk ennek a helynek az *eredeti* szövegét, a mely az eddigi publicatióknak itt hiányos szövegét lényeges részekkel egészíti ki. Az eredeti szövegnek³ is az a fötétele, hogy a csatában elesettnek bármely módon szerzett birtokai a király kezére ne háruljanak, hanem a rokonságnak engedtessenek át — és ezután tér el a kiegészített szöveg, mely ilyenképen magyarázza a fötételt: — t. i. úgy, hogy *öröklött* birtokai a nemzetségnek jussanak, a vett vagy szerzett bir-

¹ Id. m. 324. 1. 3. j.

² Zichy I. 54. 1. 1284., Wenzel IV. 177. 1. 1279., v. ö. Hazai Okm. VI. 129. 1. 1265.; sőt vannak olyan esetek is, midőn az adományozás az oldalágiakra is kiterjedő hatálylyal történik, 1. Hajnik i. m. 309. 1. 4. j.-ben felsorolt leveleket.

³ »Item si aliquis ex nobilibus non habens heredem in exercitu mortuus fuerit, possessiones ipsius quoquomodo acquisite ad manus regias non devolvantur, séd cognato vei generacioni decedentis in exercitu cadere debeant, *ita videlicet, quod possessiones ipsius hereditarie generacioni sue remaneant*, empticie veró *vei acquisite* cuicunque in vita sua conferre voluerit relinquuntur.« A dült betűs rész a régibb kiadásokban (Sylloge 14. 1., Endl. Mon. Arp. II. 514. 1. 9. p. Fejér IV/3. 391. 1.) hiányzott, bent van a ülarczali Encbiridionjában (169. 1.), a melynek szövegét összevettem a törvénynek az Országos Levéltárban lévő eredeti szövegével (DL. 622. sz.); az általam közölt fenti szöveg a Marczali-félettől abban tér el, hogy az »*ita videlicet . . . remaneant*« passusban »*cognacioni*« helyett »*generacioni*« szót vettem fel, minthogy az eredetiben világosan az utóbbi áll. — A hiányos szöveg alapján már Kovachich (Vest. Com. 141. 1.) magyarázta a szöveget olyanképen mint Hajnik.

tokai pedig, a kire életében átruházni akarta, annál hagyasanak meg. A törvény tehát *nem* az adománybirtoknál, hanem az öröklött birtoknál állapítja meg a nemzetség tagjainak öröklését. A kedvezmény *nem* az adománybirtokban való öröklésnek a rokonságra való kiterjesztéséről szól. A csatában elesett vérét ontotta a hazáért s így fokozott mértékben érdemli ki a törvényhozás figyelmét. Már az aranybulla gondol ezekre az esetekre, midőn előírja,¹ hogy »a kinek tiszte vagyon, hadban történik halála, annak fiát vagy fivérét (atyjafiát) illendő tiszttel méltó megajándékozni« és ha így inul ki, más nemesnek fiát is meg kell ajándékozni a királynak. Ugyanez a törvényhozási gondolat rejlik az 1267: IX. t.-cikk gondoskodásában is (a mely tulajdonképen az aranybullának a viszonyok szerint módosított harmadik kiadása), midőn különösen az ilyen módon elhalt ember utáni öröklésről intézkedik. Bizonyos, hogy ép a harczi küzdelemben elpusztultaknál volt nagyobb a veszély, a mely az öröklés rendes menetét fenyegette. Távol az ősi curiától, a mely a szomszéd rokonok földjei közepette, a nemzetség birtokán feküdt, a harcok zajában és kavarodásában minél nehezebben érvényesülhetett a vérbeliek joga és az elhunyt akarata az ő örökségében, annál könnyebben tehetre reá kezét a háromlás jogának kihasználására e korbéli szervezeténél fogva utalt király.²

Végül az 1267: VI. t.-cikk³ egyenesen a mellett tanús-

¹ 1222: X. t.-cz.: >Si quis jobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus, ejus filius vei fráter congruo honore sit donandus. §. 1. Et si serviens eodem modo fuerit mortuus, ejus filius, sicut regi videbitur, donec tūr.«

² Szükséges volt reá saját hatalmának, működésének fentartása végett, hogy újból adományozhasson s így új híveket szerezhessen, másokat is köthessen le magának.

³ L. 54. 1. 1. j. Mi értelme volna a rokonság megidézésének és jelenlétének, a jogrend szerinti eljárás hangoztatásának, ha nem az, hogy a rokonság igényei érvényesülhessenek? Idevág Kovachiehnak e törvényhelyhez adott magyarázata (Vest. Com. 139. 1.): »In substantia id constituit, ne Rex, caducitates via facti apprehendere possit, sed debeat contra Consanguineos decedentis sine haerede Nobilis via Juris agere. Sub initium secundae Epochae jam descitum fuit ab hac Sanctione,

codik. hogy a törvényhozás akarata a rokonság igényeit az elhunyt birtokában egész általánosságban, mindig és mindenütt érvényre juttatni: a törvény szövegéből épen nem tűnik ki, hogy az adománybirtokra ez az intézkedés nem vonatkozik.

Mindezekből látszik, hogy a törvényhozásban is tartja magát az egész rokonság öröklése s ha a birtok bizonyos nemeinél találunk a rokonság öröklési körét megszorító intézkedésekre,¹ a régi nemzetségi közösség hatása alatt a vérség ereje oly hatalmas, hogy nemcsak az egész jogélelet áthatja (a mint azt a felsorolt esetek nagy bősége mutatja),² hanem győzedelmeskedik a törvényhozásban is.^{3,4}

neque tamen adhuc Reges via facti caducitates occupabant, séd tentabant se in iis statuere, quodsi veró quis contradixit, tūm eum in sui Praesentiam evocabant, úti id e certis de An. 1341. editis, et in Proecessu Montis Pannóniáé productis Litteris apparet.«

¹ Még itt is érvényesül a vérség ereje, már igen szelíd alakban, végső maradványaképen régi uralmának: megkívánja a szokásjog, hogy ha az adomány a királyra visszazáll (az adományos ága kihalt), az újra adományozásnál első sorban legyen tekintettel az adományos rokonságára (a többi ágakra). Erre mutat az 1267: VI. t.-cz.. ezt bizonyítják az okleveles adatok, pl. Wenzel IV. 177. 1. I. 1279., szövegét 1. 56. 1.: v. ö. Hajnik: Magy. alkotmány 325. 1.

² Itt is történnék kísérletek a ius regiumnak mindenféle birtokban való érvényesítésére, ha nincs »haeres«, fiúlelenő. Erre vonatkozólag I. Hajnik i. m. 321. 1.

³ Adataink vannak, bár aránylag gyér számban, a melyekből következtethető, hogy a rokonság a szerzeményi jószágban is örökölt, pl. Hazai Okl. 114. 1. 1289. (fivér), 167. 1. 1298., Hazai Okm. VII. 33. 1. 1247., Fejér V/3. 26. 1. 1280., 175. 1. 1283., Sopronvármegye Okl. I. 54. 1. 1291.; Szt István törvénye (II. k. 24. f. 2. §.) csak bona-ról beszél, a mely épen nem zárja ki a szerzeményi jószágot, az aranybulla possessio kifejezése (1222: IV. t.-cz.) pedig, mint fentebb láttuk, legalább is kétes s teljes bizonyossággal alig szorítható pusztán az adománybirtok jelölésére. A Kálmán törvénye (I. k. 21. fej.) egyenesen a rokonság öröklését fejezi ki a szerzeményi jószágban, ha a »nulli haeredi« kitételt a tágabb értelemben vett örökösre vonatkoztatjuk (v. ö. 22. 1. 4. j.) — A kérdésre vonatkozólag érdekes Grossehmíd (Ma.gy. öröklési jogi előadások 1893/94.) megjegyzése, melyben Frankra utalva (i. m. 500. 1.) mondja, hogy a régi törvény szerint a szerzeményben is örökösödtek az oldal-rokonok s a későbbi jogállapot megszükitése az örökösödés előbbi kiterjedésének, mert a 48 előtti, a Hármaskönyvön alapuló jog szerint az

NEGYEDIK FEJEZET.

Felszálló örökség.

Szent István törvénye úgy hangzik, hogy a magzat nélkül maradt özvegy holta után a haszonélvezet tárgyául szolgáló javak, a melyeket a férje halála után élvezett, »ad sui redeant *parentes mariti*, si *parentes* habét« (II. k. 24. fejt. 2. §.). A régi törvényhozásnak ezt a helyét mindeddig úgy fordítottuk, hogy a javak szálljanak vissza a férje rokonságára, ha vannak rokonai. Kétségtelen, hogy a *parentes* a középkori terminológiában az egész rokonság széles körét fedi;¹ a paren-

oldalrokonok közt az osztály utáni szerzeményben semmiféle öröklés nincs, csak az osztatlan állapotban lévő szerzeményben volt öröklési kapocs. Ennek a változásnak az okát abban látja, hogy midőn Nagy Lajos megerősítette az aranybullát, a IV. art.-t kivette, azt mondván, hogy a nemeseknek nincs joguk végrendelkezni, hanem a vagyon az osztályközösségbeli vérekre száll. Ezt azután úgy formálta a további fejlődés, hogy az örökösödést csakis az osztály tárgyát képezett, vagyis az ősi vagyonban tartotta ezen megerősítés alapján élő jogszabálynak; így történt, hogy az egyszerű szerzeménybeli örökösödés mintegy elvesztette maga alól a talájt.

⁴ Kálmán törvénye szerint (I. k. 20. f. 1. §.) a testvér holta után ennek fiait sem kell kirekeszteni az örökségből. A kérdés most már az, vajjon a gyermekek elfoglalhatják-e az elhalt testvér (vagyis szülőjük) helyét a többi testvér mellett, vagyis van-e helye az oldalági képviselőnek? Ezt a kérdést az említett törvényhely alapján eldönteni nem lehet. Okleveles adataink között találunk ugyan olyan eseteket (Illés: Ház. vagyonjog 27. 1. 4. j., 38. 1. 7. j.), a hol a női vagyon (hitbér, jegyajándék) kiszolgáltatására kötelezettek (az örökös rokonok) sorában megjelenik a férj fivérének lemenője is (gyermeke, unokája); kérdés azonban, hogy ezen esetek alapján el lehetne-e dönteni ezt a nagy fontosságú kérdést. Különösen ha meggondoljuk, hogy milyen lassú, hosszas fejlődés eredményeként küzdi ki magát a középkori európai jogban az oldalági képviselő elve és milyen későn jelenik meg. L. Hajnik: Európai jogt. 345. 1. 2. j.; Viollet i. m. 832. és köv. 1., Schröder i. m. 715. 1., Heusler i. m. II. 586. 1.

¹ *Parentela* a. m. *parentes* összessége vagyis az egész rokonság (Schröder i. m. 324. 1. 351. j.); ilyen jelentésben használatos Szt. István

tes azonban már eredeti gyökerénél fogva a szülőket is természetsszerűleg magába foglalja. A parentes utóbbi jelentése áll előtérben a korbeli törvényhozásnak egy másik helyén az 1298: V. t.-cikk 7. §-ában: itt ugyanis a hatalmaskodó szülőknél fiúörökösait örökségüktől fosztja meg büntetésből a törvény.¹ A törvényhozásnak azokból a helyeiből sem lehet a szülőket, elődöket kizártnak tekinteni, a melyekben a generatio, cognatio általános kifejezései fordulnak elő.² így az aranybulla szerint (1222: IV. t.-cz.), hacsak teljességgel semmiféle rokonsága, nemzetsége nem volna valakinek, akkor örökölni utána a király: tehát ha a végrendelet és ivadék nélkül elhalt örökhagyónak nincsenek fivérei és az atyja van életben, úgy ez elől a király nem vihette el az örökséget. Azon a körülményen, hogy a törvényhozás külön és kifejezetten meg nem emlékezik a szülőről (mint a fiúról és a testvérről), csodálkozni nem lehet, hiszen a természet rendje ellen van, hogy a fiú, az ivadék előbb halljon meg mint a szülő, s valóban ritkább eset, hogy a szülő túlélje az ivadékát. Így a törvényhozás az élet folyását követi, midőn gondoskodását főként a fiúkra, az ivadéokra, azután az atyafiakra (az egy atyától leszármazottakra) terjeszti ki, hiszen az oldalági rokonok is úgy jelennek meg, mint a közös törzs tovább élő ágai. Az örökség pedig ebben a korban nagy részben az öröklött, ősi ingatlanból áll, ez az igazi haereditas pedig szabály szerint addig le se szállhatott az ivadékra, míg a szülő élt, halála után jut hozzá a lemenője; itt tehát a szülő öröklése a dolgok rendes folyása szerint elő nem állhatott.³ Az adománybirtokot is rendsze-

törvényének egy másik helyén (II. k. 5. f.); Wenzel VI. 121. 1. 1176. »de volúntate uniuersorum parentum«, »omnes eorum parentes« kifejezések világosan az egész rokonságra vonatkoznak.

¹ A parentes ilyen jelentését látjuk az okleveles nyelvben is, pl. a parentes világosan szülőt jelöl a Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269., I. 23. 1. 3. j.

² 1231: XI. t.-cz., 1267: VI. és IX. t.-cz.

³ így volt a germán jogban is, l. Zoepfl i. m. 785. 1., Per-tile i. m. IV. 53., 54. 1. a felmenők öröklésének elismerése: 69. 1.; Quitzmán i. m. 189. 1. a régi bajor jogra nézve mondja: »Ein Erb-recht der Ascendenten ist weder in unserm Gesetzbuch (Lex Baiuwa-

rint¹ úgy kezelik, mint a mely a lemenők körében (a megadományozottól leszármazottak közt) száll tovább; Kálmán törvénye egyenesen a szoros értelemben vett atyafiak (egy atyától leszármazott fiúk: testvérek és ezek fiai) körére szorítja az adományban való öröklést. A szülők öröklése tehát itt is elesik.² És mert a gyakorlati életben a természet rendje és a vagyon minősége szerint a szülők öröklése igen ritkán fordulhatott elő, tehát az elméletben, a törvényhozásban sem volt szükséges vele foglalkozni.

A törvényhozás nyílt intézkedésének a hiánya azonban még nem jelenti a szülők öröklésének a kizárását. Reámutattunk a törvények szövegére, a melyben bennrejlőnek tarthatjuk a szülői öröklés lehetőségét. Forduljunk azonban a gyakorlati élethez s ott keressünk eseteket a felszálló örökséghez.

A mindennapi élet okleveles emlékeiben is az egész rokonságot jelölő cognatio (generatio) általános kifejezése uralkodik, mégis már itt a szülő külön kiténtetve is előbukkan. Így a rokoni beavatkozás jogát a majdan öröklésre hivatdók sorában gyakorolják a szülők (az atya, az anya)³ s ezzel az ő várokozási joguk is kifejezésre jut.⁴

A női vagyon öröklésénél vannak esetek, a melyek a szülő (atya, nagyanya) öröklési jogát világosan megjelölik.⁵ Ezekhez

riorum) ausgesprochen, noch kann es durch urkundliche Belege dargethan werden.«

¹ A kivételről l. 54—56., 68—72. l.

² Hasonlóan a hűberekben való öröklés rendjéhez l. Hajnik: Európai jogt. 351. l., a felmenők kizárásának magyarázatát l. Heusler i. m. II. 614. l.

³ Venzel X. 167. l. 1294. (u. a. Hazai Okm. VI. 412. l.) atya; Hazai Okl. 14. l. 1246. anya.

⁴ A parentela rendszer is ide vezethet, mert szülő és ivadécai, nagyszülő és ivadékai stb. jönnek egymás után, tehát a felmenőkre is sor kerülhetett; a parentela rendszer azonban többféle változást, módosulást szenved a különféle jogrendszerekben. Egyes helyeken az elődöket egészen ki is zárják vagy az oldalágiak mögé helyezik, másutt ismét az összes elődök az oldalrokonok elé kerülnek úgy, hogy a rokonság három ágra (ivadék, előd és oldalág) oszlik; l. Brunner: Grundzüge 213. l., Heusler i. m. II. 585. l.

⁵ Hazai Okm. V. 30. l. 1258.; AVenzel IX. 504. l. 1289. (u. a.

az esetekhez sorozhatjuk azokat, a melyekből kitűnik, hogy a női vagyon (hitbér, jegyajándék) kiszolgáltatására kötelezett volt a férj örökösei közt a szülő (atya) is.¹

Fentebb azt állítottuk, hogy az ősi vagyonban *szabály szerint* a szülő azért nem örökölhette, mert míg a szülő élt, az az ivadékra le se szállt. *Kivételesen* azonban ép úgy előfordulhatott itt is a szülőre való visszahárulása az ősi jószágnak, a mint hogy megtörténhetett, hogy a szülő túlélte gyermekét. A gyakorlati élet nem egy esete mutatja, hogy lehetséges volt az ősi birtok megosztása a fiúk közt az atya életében.² Így³ az atya fiainak osztályrészét az ő beleegyezésükkel az ősi bir-

IV. 346. 1.), IV. 90. 1. 1277.; v. ö. XII. 128. 1. 1274.; VIII. 359. 1. 1271.. 408. 1. 1272.

¹ Hazai Okm. VIII. 426. 1. 1243. »Johannes . . . universas dotem et sponsalia uxoris filii sui . . . plenarie persolvit, ita tamen, quod nulla lis sive exaccio super dote sua in posterum per quempiam consanguineorum suorum. contra dictum Johannem iniuriose possit exoriri«; 20. 1. 1227. »super dote et vestibus filie . . . Christofori, quam Román filius Cyt in coniugio habuerat«, Cyt, az atya elégíti ki menyének atyját; VI. 364. 1. 1291. »Comes Yurk de genere Zentliamaguch . . . pro dote domine . . . reliete Inabor fily ipsius comitis Yurk persolvit . . . «; Vár. Reg. 247 e. (Kandra 368. 1., Karácsonyi 282. 1. 1222.) »Zabaria, filio Joannis . . . sine omni baerede mortus, uxor eius nupsit Mico . . . Qui Mico et Paulus, fráter uxoris eius, traxerunt in causam nomina túm Joannem . . . pro dotaliciis praefatae mulieris.«

² Így fordult az elő a középkori európai jogban, pl. Franciaországban, hol el volt ismerve, hogy az atya, ha fiával a családi vagyonban osztozkodott, annak halálával ebben örökösödik (Hajnik: Európai jog 346. 1.); a germán jogban szokásos osztálytételről, mely az atya életében ment végbe l. Heusler i. m. II. 582. 1.

³ Hazai Okm. VI. 400. 1293. »comes Andreas ... in possessionibus suis . . . cum filys prenotatis ex consensu eorumdem beneplácito ac liberali talem diuisionem se fecisse retulit, tam unicuilibet eorum quam sibi suas et proprias distingendo et eximendo porciones de eysdem« kiosztja a birtokait fiai közt, de »predium . . . sibi et pro se retiñendo« »nec non diuisio . . . seruorum et ancillarum inter filios ipsius comitis Andree ordinata et acceptata«; 101. 1. 1260. »Adiecerunt eciam quod diuisio in seruis et libertinis ipsorum adhuc vívente patre . . . facta fuerit nter eos«; v. ö. Wenzel XI. 237. 1. 1231. »Bothk inter alias suas testamentarias dispositiones possessionem . . . modo *divisionario* tribus filijs suis . . . dedisse« utalás az osztálykiadásra l. különben 77. 1. 2. j.

tokból kiadja s a maga részére csupán egy meghatározott birtokot tart vissza; még a szolga sorsú embereit is szétosztja fiaik közt; megtudjuk, hogy a fiúk, »de omnibus patris facultatibus« még az atyjuk életében ki vannak elégítve;¹ az ilyen osztály néha végrendelkezés alakjában megy végbe,² az osztály meghatározása azonban még sem az atya halála utánra szól, világosan megmondja a levél, hogy a felsorolt földeket szétosztva, bizonyos földet az apa magának tart vissza »quamdiu vitam Deus mihi produxerit temporalem; *pást mortem* veró tribus filiis meis in commune legabo«; ugyanez az eset ismétlődik meg később igen érdekes hozzátoldásokkal és változtatásokkal,³ megtudjuk, hogy az atya »omnes possessiones suas tam hereditarias, quam emticias et acquisitas, mobilia et immobilia in quatuor partes diuiserat« mindhárom fiának a maga részét kijelölte (partem propriam cuiuslibet assignando); a negyedik részt pedig magának tartotta fenn (partem tamen libere sibi reseruasset), mivel azonban az ünnepeles osztály után új fiúörökös született (a negyedik fiú), a magának fentartott negyedik részt is osztály alá bocsátja. Azt is megismerjük ezekből az adatokból, hogy mi volt az oka az ilyen osztályrészkiadásnak: elejét akarták venni a fiúknak atyjuk halála után bekövetkező viszálykodásainak, porpatvarainak.⁴

Íme ezek olyan esetek, a melyekben az ősi jószág vissza-

¹ Wenzel VII. 274. 1. 1248.

² Fejér IV/1. 78. 1. 1237. »Ego Comes Nycolaus . . . precauens in futurum dissensiones fortasse, et contentiones inter filios meos futuras, volens preuenire, possessiones meas et facultates testamentaliter distribuí« nemcsak föld, hanem szolgák is osztály alá kerülnek.

³ Wenzel VII. 92. 1. 1239. (v. ö. Fejér IV/1. 162. 1.) »Processu uero temporis, quando Deus quartum ej concesserat filium, parte ad se pertinente ditare illum cogitauit; ita tamen, quod partes predictorum L. et J. cum parte junioris . . . deberent estimari, et diuisione reiterata iusticia preuia unusquisque partem suam sortiretur« szétosztotta az atya »omnes possessiones suas tam hereditarias, quam emticias et acquisitas, mobilia et immobilia.«

⁴ Fejér IV/1. 78. 1. 1237., 1. a 2. j.-ben a szöveget; Wenzel VII. 92. 1. 1239. »ne per ejus obitum discordia pullularet inter fratres.«

járhatott: ha az atya életében részét kinyert fiú-ivadék hátrahagyása nélkül elhalt, az ősi vagyon ismét az atya kezére juthatott.^{1 2}

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az özvegy öröklési joga.

I. Szent István törvényhozása³ (II. k. 24. fej.) intézkedéseket tartalmaz az özvegy nőről. Kimondja, hogy ha az özvegy

¹ Érdekes eset a Fejér VII/5. 453. 1. 1282. alatt közölt, a melyben a hiteles hely előtt megjelent »Anthonius filius Xicolai de Megyer . . . confessus . . . quod quartam partem omnium possessionum suarum, ob amorem et dilectionem sororirii sui Petri . . . et soror. sue Margaretha . . . dedisset. . . et omnibus ipsius hereditibus, ab eadem Margaretha procreandis . . .» ha lesznek örökösök, akkor azok (heredes siue filius vei filia) bírják, ha nem volnának »extunc quamdiu Petrus (a sógor) vixerit sepe dictam quartam possidebit. post mortem verò ipsius ad antedictum Nicolaum (az atya) vei ipsius filios deuolueretur« itt tehát az atya öröklése rendelkezés útján van előre meghatározva; kérdés, milyen vagyonról van itt szó s a rendelkezés miért volt szükséges, vajjon a dispositio hiányában más öröklési sorrend lett volna? — Itt van helyén megjegyezni még azt is, hogy a fiú szerzeményi vagyonában is örökölhettek a szülő: előállhatott ugyanis az az eset, hogy a már nagykorú fiú vagyont szerzett magának és ivadék hátrahagyása nélkül az atya előtt elhalt, alig képzelhető el, hogy ilyenkor a király vihette volna el az örökséget a még életben lévő szülő elől. V. ő. Timon i. m. 368. 1.

² A szülőkön kívül a többi előd megnevezésével is találkozunk okleveles adatban, de ezeknek öröklését ebből az adatból nem lehet megállapítani: Hazai Okm. VII. 114. 1. 1269. az osztály »a primii eius parentibus, ataus et progenitoribus suis« mindig egyenlően és igazságosan ment végbe.

³ »Volumus quidem, ut viduae et orphani sint nostrae legis participes, tali tenore: ut si quae vidua cum filiis et filiabus remanserit, atque nutrire eos, manere cum illis, quamdiu vixerit, promiserit, habeat potestatem a nobis sibi concessam id faciendi et a nemine iterum cogatur in conjugium. §. 1. Si enim mutató voto, iterum nubere voluerit, et orphanos deserere, de rebus orphanorum nihil omnino sibi vendicet. nisi tantum sibi congrua vestimenta accipiat. §. 2. Si autem vidua sine prole remanserit et se inuuptam in sua viduitate permanere promiserit, volumus, ut potestatem habeat omnium bonorum suorum, et quidquid inde faceré velit, faciat. Et post obitum ejus eadem bona ad sui redeant parentes mariti . . .«

nő gyermekekkel (fiúkkal és leányokkal) maradt vissza és megígéri, hogy őket felneveli; a míg él, velők marad, legyen neki hatalmú, hogy ezt tehesse és senki új házasságra ne kényszeríthesse őt.¹ Ha azonban újra férjhez akar menni és az árvákat el akarja hagyni, az árvák javaiból semmit se követelhessen magának, hanem csak az őt megillető ruhákat² kapja meg. Ha pedig az özvegy magzat nélkül maradt vissza és megígéri, hogy özvegyiségében megmarad: bírja minden javát és valamint azzal cselekedni akar, cselekedje azt. És az ő holta után szálljanak vissza azon javak a férje rokonságára.

Szent Istvánnak ezen intézkedéseire vezetik vissza az ú. n. özvegyi jog (jus viduale) eredetét. A szabályozásnak lényege az, hogy férje halála után az özvegy nőt, akár vannak gyermekek, akár nincsenek, a férje hagyatékán haszonélvezeti jog illeti meg, mindaddig, míg újra férjhez nem megy, a mikor is ez a joga megszűnik.

A dél-germán jogok ismernek hasonló gondoskodást az özvegy nőről, különösen a bajor jog az, a mely az özvegy-

¹ Timon i. m. 309. 1.: »A családtya eladási jogában bírja kiindulási alapját a régi magyar házasságkötési jog, mely szerint a családtyai hatalom birtokosától a hatalma alatt álló nőt meg kellett vásárolni. E jog azonban már Szent István korában korlátozást szenvedett annyiban, hogy a családtya az özvegyen maradt vagy pedig hűtlenül elhagyott nőt újból házasságra nem kényszerítette; el nem adhatta (Decr. St. Steph. II. 24.. 28.)«. Az új házasságra kényszerítésre nézve l. még Tomasehek: Deutsches Recht in Österreich. Bécs, 1859. 202., 203. l.-ait, a hol az iglauri városi jog hasonló tételét közli, a mely szerint: »Si autem uxor statum suum mutare voluerit, de consilio faciet amicorum . . . Et in arbitrio sit unius cuiusque mulieris uel virginis nbnere uel continere, quia coacta coniugia raro piacent«; számos városi jog foglalkozik ezzel a kérdéssel s ezekből az adatokból kitűnik, hogy milyen hosszas fejlődés volt szükséges az özvegy szabad házasságra lépésének, illetőleg szabad elhatározásának kiküzdéséig, minthogy az említett adatok legnagyobb része a XIII. századból való.

² Kérdés, vajjon a kiházásítás tárgyairól (rés allatae) avagy a jegyajándék (rés paraphernales) fejében nyert ruhákról van itt szó (l. Timon i. m. 328. 1. congrua vestimenta a. m. kiházásítás); arra nézve, hogy a jegyajándék tárgyaúl szokás szerint női ruhák szolgáltak, okleveles adataink vannak (l. Illés: Ház. Vagyonjog 36. 1. 4. j.-ben ismertetett leveleket).

nek hasonló törvényes haszonélvezeti jogot biztosít.¹ A germanisták az özvegy ezen jogának keletkezését úgy is magyaráz-

¹ L. Hajnik Európai jt. 91. 1.; Schröder: Geschichte des ehelichen Güterrechts in Deutschland. I. Stettin, 1863. 163. 1. — »De viduis, que post mortem mariti sui in viduitate permanet, equalem inter filios suos, id est qualem unus ex filiis, usufructuariam habeat portionem, quem usque ad tempus vite sue usufructuario jure possideat. Quodsi mater ad alias nuptias forte (fortasse) transierit, ea die usufructuariam portionem, quam bonis mariti fuerat consecuta, filii inter reliquas res paternas, qui ex eo nati sunt conjugio vindicabunt. Mater vero si habet proprias res et cum dote sua quod per legem habet egrediat; et si ibi filios nec filias generavit, post mortem eius omnia que de filiis suis detulit, ad illos revertatur.« (L. Baiuw. XV. 7., 8., Pertz: Mon. Germ. Hist. LL. III. 352. 1.) »Mater, si in viduitate permanserit, aequalem inter filios suos, id est qualem unusquisque ex filiis suis usufructuario jure de facultate mariti habeat portionem, quam usque ad tempus vite sue usufructuario jure possideat . . . Post obitum vero matris portio, quam mater acceperat, ad filios aequaliter revertatur . . . « (L. Wisigothorum IV. 2. c. 14., Walter: Corpus iuris germanici. Berolini, 1824. I. 496. 1.; a további szöveg majdnem szó szerint megegyezik a L. Baiuw. XV. 8., Pertz: Mon. Germ. LL. III. 352. 1.) A mint ezen idézetekből is kitűnik, a *bajor*, nyugati-gót és hasonlóképen a burgundi (l. Schröder i. m. 164. 1.) jogban is megtaláljuk az özvegyet *törvény szerint* megillető haszonélvezeti jogot. Ezekben a jogokban azonban nem az egész vagyon feletti haszonélvezetre van joga az özvegynek, hanem csak annak bizonyos hányada, az »usufructuaria portio« felett (l. Illés: Ház. vagyonjog 65. 1. j.) V. ö. Schröder: D. Rechtsgeschichte 312. 1. különösen 276. j. a törv. haszonélvezeti jogot úgy tekinti, mint a női »Beisitz« jogának a pótlását. L. még Heusler i. m. II. 342. 1. a bajor jog özvegyi haszonélvezetére nézve kifejti, hogy a »portio« még nem jelenti a valóságos rész kiadását, mert gyakorlatilag az osztatlan birtokban az özvegy gyermekeivel együtt maradt s velők tovább együtt élt. (Vájjon Szt. László törvénye — III. k. 6. fejt. 1. §. — nem ilyen értelemben használja a »pars« szót, midőn az özvegy büntetéséről beszél és kimondja, hogy »cum parte sua annihilatur«, erre nézve l. 91. 1. 1. j.-ben); az újra férjhez menő özvegy »proprius res cum dote sua« (lex Baiuw. XV. 8.) kikapva a második házasságba viszi (u. m. a »congrua vestimenta« jár a magyar özvegynek ilyen esetben). V. ö. még Brunner: Grundzüge 204. 1., Siegel i. m. 463. 1., Quitzmán i. m. 139., 192. 1. a proprias res alatt érti a nő »Eingebrachtes« vagyonát (a res allatae) az »Aussteuer«-t. A római jog befolyására az özvegy öröklési jogait illetőleg különösen a longobard jogban l. Pertile i. m. III. 340. 1., IV. 96. 1., a hol a férj végrendeletével nyújtott özvegyi haszonélvezet intézményének fejlődésére nézve találunk adatokat.

zák.¹ hogy azt a férj által a nő kiházásításának viszonzásaképen nyújtott dósban (hitbér, előbb vételár) kell keresni. Ez szolgál ugyanis az özvegyül maradt nő tartásának alapjául vagyis a nő ez által felvétetik, mint *socialis vitae*, a férj vagyonának az együttélvezetébe, még pedig nemcsak a házasság tartamára, hanem az özvegysege idejére is. Ilyképen az özvegynek ez a joga a házassági vagyoni jog keretében mozog: a házassági jog által biztosított jogok közé tartozik, azoknak folyamánya, melylyel a házasság megszűnése után kell foglalkozni, bár némely vonatkozásban — a mint mondják — valóságos öröklési jognak is lehet nézni.² Annak az álláspontnak megfelelőleg, hogy az egész germán öröklés joga a vérség kapcsolatán nyugszik, a hitvestárs a törvényes örökösök sorába nem állítható, a férj holta után ennek hagyatékán őt megillető jog nem az öröklési jogba tartozik, hanem a házassági vagyoni jogba s azért itt is tárgyalják.³

Hajnik⁴ kifejezést adott annak a nézetének, hogy míg a magyar feleségét ennek családjától vette, — úgy látszik — az érte adott ár szolgált mintegy az özvegykép családjához ismét visszatértnak eltartására, s ezzel kapcsolatban magyarázható Szent István jelzett intézkedése.

Timon⁵ Szent István decretumát az ősi magyar jogból nyert tudósítás segítségével a következőképen magyarázza:

»A régi magyar jogban uralkodó nemzeti vagyoni rendszer és a családi vagyoni közösség elvénél fogva, a melyhez képest egyrészt az ingatlan, a földbirtok csak a nemzetség ítagjait illetheti, másrészt a családi vagyoni közösségben kizárólag a családtagok rendelkeznek, a nőnek dotálása a férj részéről azon jelentőséggel bír, hogy a nő ennek alapján lép be a családi vagyoni közösségbe, a mely neki vagyoni biztosítékul, ellátásul

¹ Heusler i. m. II. 293. s köv. 1.

² L. különösen Schröder: *Güterrecht* 106. 1. »aus der Leibzucht zustehende Quote in gewissem Sinne auch als eine wirkliche Erbschaftsquote ansehen kann.« Heusler i. m. II. 426. I, v. ö. Siegel i. m. 464. 1.

³ L. a 80. 1. 1. j.-ben i. m.-akat.

⁴ Magyar Alkotmány 296. 1.

⁵ Id. m. 325., 326. 1.. v. ö. u. o. 309. 1.

szolgál nemcsak a férj életében, hanem özvegyisége esetére is. Ennélfogva Gurdézi azon tudósítása,¹ hogy a vételár gyanánt felajánlott dolgokat: a marhát, pénzt és bútorokat számba kell venni . . . úgy értelmezendő, hogy a nő ezen vagyoni biztosíték, a férj dotatiója alapján lesz a családi vagyonszövetség részesévé, a mely neki biztosítja a közös vagyon élvezetét úgy a férj életében, mint halála esetén mindaddig, a míg újból férjhez nem megy, a midőn részére a családi közös vagyonból a rangszerű kiházasítás, mint a férj dotatiója, kiadandó. A házassági vagyonszövetség ezen fejlődési állapotát tükrözi vissza Szent István decretuma ... a melynek alapját még a családi vagyonszövetség képezi. A férfi által dotált nő a családi vagyonszövetségbe lépve, a férj elhalálása esetén — a mint Szent István rendeli — gyermekeivel együtt a családi vagyonban marad és ott nem kegyelemkenyeret élvez, hanem gyermekeivel együttes birtoklás és hasznélvezeti jog illeti meg . . . De ha férjhez akarna menni, akkor a családi közös vagyonból, a mely a gyermekek tulajdona, csak a rangjához illő kiházasítást igényelheti. Sőt még akkor is, ha a nő gyermekek nélkül jutott özvegyiségre, férje összes vagyonának a családi közös vagyonszövetségben és birtokában marad élete fogytáig . . .«

Ha abból indulunk is ki, hogy a magyar jog, úgy mint a germán, ismerte a hitbérek és az özvegyi tartásnak ezt a kapcsolatát, s azonos fejlődés vezetett a Szent István törvényéhez, a mely nem pusztán receptio, nemcsak a nyugati hatás nyomán keletkezett, hanem a hazai jogfejlődés eredményeinek a nyugati törvényhozáshoz hasonló összefoglalása, mégis a Szent István-féle törvény alkalmaztatásának, jelentőségének megítélése végett a gyakorlati élet adataira vagyunk utalva.

Mínthogy egykorit okleveles adataink nincsenek, beérjük azzal, hogy megvizsgáljuk a *későbbi* jogéletet s nézzük miként jelentkezett az özvegynek hasznélvezeti joga a mindennapi élet fenmaradt emlékeiben.

Az özvegy hasznélvezetéről (lakás, tartás) szólnak egyes oklevelek, a melyek a házassági vagyonszövetség viszonyainak a férj

¹ L. bővebben Timon i. m. 317. és k. 1.

halála után rendezésével foglalkoznak. A férj hagyatékából örökösei kötelesek kiszolgáltatni az özvegynek az ő női vagyont,¹ az özvegy azonban a szolgáltatást elengedheti.² Ez az elengedés a legtöbb esetben minden további korlátolás nélkül történik, vannak azonban esetek, midőn az elengedést meghatározott föltételek mellett találjuk. Így³ állanak egymással szemben az özvegy nő és elhalt férjének testvérei, s midőn a feleség hitbére, jegyajándéka és a férj javainak kérdéseiben (*super dote et rebus parafernalisibus domine . . . nec non super bonis . . . mariti sui*) kiegyeznek: az özvegy elengedi a hitbér és jegyajándék szolgáltatását, ezzel szemben a testvérek kijelölik »*quod ipsa Domina ... in ipsa possessione ipsius mariti sui, si ad odium maritum se transferre noluerit, siue filius uiuat siue non, percipiendo ipsius possessionis fructus et utilitates cum tota familia mariti sui, absque ulla molestatione, si sue competat voluntati usque finem vite sue, sicut tempore mariti sui. debet et potest residere.*« Ha azonban férjhez akar újból menni,⁴ akkor a férj testvéreit illeti meg a birtokok hasznélvezete a fiú törvényes koráig, az özvegy mi jogot sem tarthat arra. Egészen hasonló esetben⁵ ugyancsak kifejezik, hogy az özvegy »*quamdiu ad alias nupcias uellet conuolare, medio tempore in domo et possessione mariti sui posset libere et absque aliquo impedimento stare seu commorari.*«

Mindezen esetekben⁶ tehát a női vagyon kiszolgáltatá-

¹ L. Illés: Ház. vagyonyj. 27., 38., 44. 1.

² I. m. 31., 39., 44. 1.

³ Fejér IV/2. 70. 1. 1250.

⁴ »*Si autem se maritandam voluerit, ex tunc procuratio et prouisio ipsius possessionis et utilitatum perceptio ipsius M. et E. (a férj testvérei) pertinebit, donec idem puer legitimam perueniat ad aetatem, in nullo ad ipsam Dominam pertinente.*«

⁵ Wenzel VIII. 359. 1. 1271.; v. ö. Hazai Okl. 39. 1. 1260. »*in (lombus et possessionibus mariti sui usque ad obitum suum in pace et quiete permanere*« »*post obitum ipsius domine . . . tam domus hedificia, quam possessiones prefati Potoz (az elhunyt férj) remanebunt in manus et proprietatem nobilium (a férj testvérei) eorumve successorum Jure perpetuo pacifice possidende.*«

⁶ V. ö. még azt az esetet is, a mely a férj végrendeletében fordul elő így »*si Domina uxor sua superuieret viro suo, remanebit in pos-*

sának elengedésével kapcsolatban biztosítják az özvegynek a férj jószágaiban maradást, azoknak haszonvételét, a férj házában lakást élete végéig, akár vannak gyermekek, akár nincsenek, ha azonban az özvegy új házasságra lép, minden ilyen jogait elveszti s a férj jószágai átszállanak a férj rokonaira.

Az oklevelek másik csoportját, a hol az özvegy haszonélvezete megjelenik, végrendeletek alkotják. Elég gyakran találunk olyan végrendeleteket, a melyekben a férj jószágainak birtoklását, haszonélvezését feleségének hagyja, míg felesége életben van vagy újból férjhez nem megy. Ha ezen esetek valamelyike beáll, a vagyon a végrendelet értelmében vagy az ott megjelölt rokonokra, vagy az egyházra száll. Így a¹ férj

sessionibus, quas eidem Xana Comes (a férj) ratione dotis dotalitiorum, seu donationunij propter nuptias assignavit ... in quibus ipsa Domina, quoad vixerit, usu fructuaria remanebit, ea verò decedente reuertentur . . . ad . . . Yirginis glóriám« (az egyházra) Fejér IV/3. 315. l. 1266. (v. ö. VII/2. 32. l. 1274.), itt is megvan a kapcsolat a női vagyon és az özvegy haszonélvezete közt.

¹ Pannonhalmi főapátság tört. I. 605. l. 1173—1175. »ego Caba. .. quoniam expers heredis eram, totam possessionem meam .. . Deo et monasterio Sancti Martini . . . manciparem; ita dumtaxat, ut quoad viverem cum coniuge mea possiderem; post obitum meum si Edlelmes coniux mea superviveret, et ipsa similiter possideret tamen sub protectione .. . Sancti Martini et abbatis et fratrum eiusdem monasterii«; hasonló Fejér IX/7. 670. l.; Yár. Reg. 136. e. (Kandra 256. l., Karácsonyi 304. l. 1235.), itt a férj és feleség halála után a birtok a férj fivérének gyermekeire száll »quamdiu ipse Omocel (a végrendelkező) ve uxori sua viveret, praedicta portio, sicut antea, iuris eorum esset«; Fejér III/2. 105. l. 1227. (v. ö. Ili 1. 325. l. 1222., Karácsonyi i. m. 48. l.) »Predium . . . hac conditione templariis contuli: quod quamdiu Domina uxor mea viveret, suum fructum ipsius praedii in omnibus plenarie perciperet; cum verò . . . uxori extremum diem claudere contingeret, tunc dtmum possessio ... ad manus Templariorum deuolueretur«; Fejér II. 185. l. 1172. »dedi . . . Ecclesiae . . . predium . . . post obitum meum et uxoris mee . . . tres . . . vineas«; V/2. 228. l. 1274.. a birtokot a férj az egyháznak hagyta; »Ita tamen, quod donec ipsa Domina (a feleség), vocante Domino, diem clauderet extremum, maneret interim in eadem possessione. et eius frueretur utilitatibus«; Hazai Okm. V. 1. l. 1199. (u. a. Fejér IX/7. 636. l.) »totamque ipsius substantiam ecclesie . . . taliter deuouit, ut quamdiu ipse uel uxor eius in carnis sue degeret ergastulo uictui necessaria de rebus suis perciperet, ipsis autem mortuis tota eorum possessio in . . . dominium cederet ecclesie,« v. ö. Zalavármegeye Okl. I. 39. l. 1261.

végrendeletileg birtokait az egyháznak hagyja olyképen, hogy holta után őt túlélő felesége bírja és haszonélvezze azt az egyház védelme alatt. Máté nádor ¹ birtokait végrendeletében feleségének hagyja »in eisdem *donec uiuat, commoretur, et liberam habeat* ipsas *possessiones possidendi* facultatem, ac de ipsarum prouentibus pro remedio nostre anime elemosinas in missarum celebracionibus et in alijs largiatur; ita tamen quod *fráter* noster medio tempore *nichil iuris liabeat* in eisdem«; ha azonban felesége meghalt, fivérére háruljanak. Más esetben ² a férj jószágait az egyháznak hagyja, azonban elrendeli, hogy holta után özvegye »usque uitam suam in eisdem *domibus et fundo curie* permaneret«, ha azonban férjhez megy, ezen jogait veszítse el.

Van végrendelet,³ a mely szerint a férj legközelebbi rokonnaira hagyja összes birtokait »preter quintam seu porcionem in predictis *possessionibus domine uxori* sue collatam et legatam, ipsa *domina acceptante*«, ha az özvegy újból férjhez megy, a végrendeleti örökös rokonok élhetnek a (rokon) visszavásárlás jogával; az özvegyet és leányait azonban tartozzanak az illető rokonok a birtokok hasznaiból táplálni. Ugyancsak a végrendelettel⁴ az özvegynek hagyott birtokok addig illetik

¹ Wenzel IX. 360. 1. 1283.. ha a feleség meghal »ipse nostre *possessiones in ius fratris nostri* deuoluantur.«

² Wenzel IX. 534. 1. 1290. (u. a. Hazai Okl. 131. 1.), ha az özvegy új házasságra lép: »si uero *maritum duceret, nullum ius seu auctoritatem deinceps haberet in ipso fundo curie et domibus existentibus in eodem*«; Hazai Okm. VIII. 121. 1. 1270—1277., (Karácsonyi i. m. 104. 1.) a férj végrendeletileg biztosítja, »quod si me *decedente consors mea in domo suo manere uoluerit*«, a férj fivérei tartoznak őt minden támadás ellen megvédeni; AVenzel VI. 104. 1. 1165. »unum *seruientem meum* . . . tali libertate dotaui, ut *quamdiu uxor mea non nupserit, sibi seruiat, taliter et curiam meam . . . uxor quousque nupserit, habeat.*«

³ Wenzel XII. 537. 1. 1292. »quam *quidem quintam partem* ijdem L . . . (a rokonok) si *redimere uoluerint et ualuerint, ipsa domina maritante . . . quinque marcis redimant ab eadem; predictas . . . filias suas ac uxorem eommisit L . . . de fructibus et utilitatibus possessionum nutriendas.*«

⁴ Wenzel I. 63. 1. 1150—1154. »Cum *autem quod humánum esse scio, nec oppono, iuxta sue nobilitatis normám uiro nubere decreuerit, cum supradictis prediis Beato M. commendo.*«

meg őt, míg, a mit emberi dolognak ismer és nem is ellenez a férj, — be nem következik, hogy t. i. az ő nemesi állapotja szerint férjhez nem megy, a mikor az illető földet a rendelkezés szerint az egyházra szállnak.

Ezek a halálesetre szóló és az özvegyi ellátást biztosító intézkedések sok hasonlóságot mutatnak fel a germánjogi halálesetre szóló ajándékozásokkal.¹ Nálunk is, úgy mint ott, fontos szerepet játszik rendesen a iiüörökös hiánya, az özvegy kötelessége bizonyos adományokat nyújtani ájtatos czélokra, végül a hagyományozó távolabbi örökösire, rokonaira való visszaszállás. Sőt az özvegyi ellátás czéljaira nálunk is szokásos az az alak, a mely szerint az egyháznak adományoztatik ugyan a birtok, de az mint »precarium« a juttatónak haszonélvezetében marad, míg él; itt az adományozó az özvegy részére jelöli ki a haszonélvezeti jogot, a melyet gyakorolhat az egyháznak adott birtokon.²

Íme ezek az esetek, a melyekben előfordul az özvegy nőnek a férje hagyatékán való haszonélvezeti joga (haszonvétel, lakás). Az esetek első csoportjában úgy tűnik fel, mintha a női vagyon elengedése *fejében*³ biztosítanak az özvegynek a haszonélvezet jogát: a nőnek a vagyonát (hitbért, jegyajándékot, hozományt) ki kellene adni a férj hagyatékából, a melynek a terhe; az özvegy erről a vagyonról lemond az örökösök (rokonok) javára s ezek a férj birtokán való haszonélvezet nyúj-

¹ L. Schröder Gr. d. ehelichen Güterrechts I. 157. s köv. 1., különösen a jegy.-ben id. leveleket (v. ö. u. a. D. Rechtsgeschichte 313. 1.) és v. ö. különösen Wenzel IX. 360. 1. 1283. (1. a fenti szövegben); 1. még Zalavármegye Okl. I. 39. 1. 1261. »L. astante sibi domina D. uxore sua et consenciente, totam porcionem suam . . . pro remedio anime sue, quia heredum solaeio carebat, ecclesie . . . reliquit . . . hoc adiecto, quod si per divinam gráciám filios habere ipsi possent, pars earundem porcionum ipsis filiis vei filio permanerent. . . tamen quamdiu idem L. cum uxore vixerit, in possessione sua manendi liberam habebit facultatem«; Hazai Okm. VIII. 121. 1. 1270—1277., (Karácsonyi i. m. 104. 1.) V. 1. 1. 1199.; v. ö. Fejér IV/3. 315. 1. 1266. (1. 83. 1. 6. j.)

² Tipikus eset az előbb id. (84. 1. 1. j.): Pannonh. főap. tört. I. 605. 1. 1173—1175., 1. még azott id. többi eseteket is. V. ö. Illés: Ház. vagyonyjog 64. 1. 1. j.

³ Ide látszanak mutatni a »vice«, »Et e contra« kifejezések.

tilsával gondoskodnak róla. Úgy látszik, mintha a nő a férje hagyatékára nézve hitbére, jegyajándéka és hozománya kiszolgáltatásának követelésén kívül más jogot nem érvényesíthet és a női vagyont kikapva azon felül a férj jószágán haszonélvezeti jog nem illetné. Mert, ha törvény vagy országos szokás erejénél fogva járna neki a saját vagyonának élvezetén felül (a melynek legjelentősebb részét, a hitbért, szintén a férjétől nyeri) a férj jószágainak élvezete, akkor mi a jelentősége az özvegyi haszonélvezet külön biztosításának, sőt az özvegy liberálásával (*relaxatio dotis* etc.) szemben (mintegy viszonzásképen) való kiemelésének ezekben az egyes esetekben, a nélkül hogy bárminő hivatkozás történéne az országos szokásjogra, a mivel pedig oly gyakran találkozunk ehhez hasonló esetekben e kor okleveleiben.¹ Kétségtelen azonban, hogy a hitbér a női vagyonnak legnagyobb része s mint ilyen az özvegy vagyoni helyzetének erősítéséhez nagy mértékben hozzájárul, így ennek elengedése, még kapcsolatban a női vagyon többi, kevésbé jelentős részeinek elengedésével, természetesen az özvegy vagyoni helyzetének gyöngítését idézi elő, a mivel szemben teljesen indokoltnak látszik a haszonélvezeti jog biztosítása. Mérlegelve tehát mindezen körülményeket, ezek az esetek elegendő pozitív alapot alig nyújtanak arra, hogy eldöntsük a kérdést: vajjon az özvegy haszonélvezetének biztosítása itt az általános jogrend alapján történik avagy különös esete az özvegyi haszonélvezet megalapításának.

A végrendeleti intézkedésekből sem tűnik ki, hogy az özvegyet a haszonélvezet joga különben is megillette volna,² sőt a férjnek ez a gondoskodása azt látszik mutatni, hogy az nemcsak fölös óvatosságból történt. A férj végrendeletileg megállapítja a felesége haszonélvezeti jogát a nélkül, hogy egy szóval is érintené az általános jogot, szokásjogot.

¹ Az ettől való eltérés szinte feltűnő jelenség volna.

² A Fejér IV/3. 315. l. 1266. (v. ö. VII/2. 32. l. 1274.) esetében minden a fiúé lesz, ha fiú születik, csak a hitbér fejében nyert vagyon élvezete az özvegyé; Wenzel I. 63. l. 1150—1154. szerint »*Quod si Deus misericorditer heredem quam (quem helyett) exspecto mihi tribuerit, duas partes omnium meorum ipse habeat, terciam Ecclesia*« az özvegyről ezután s erre az esetre való tekintettel szó sem esik.

Mindkét csoportbeli adatokból azonban, — ha nem hagyjuk figyelmen kívül az esetek elég nagy számát, stereotype ismétlődő alakzatait, szófordulatait, — az özvegyi jog intézményének jellegzetes vonásait látjuk kidomborodni. Megírják az özvegyi jog tartalmát, a mely haszonélvezet, külön kifejezetten lakás; — a terjedelmét, a mely szerint az az özvegy élete végéig tart, kivéve ha újból férjhez megy, mert akkor szintén megszűnik; kifejezik, hogy fiörökös létében is járhat. Talán nem tévedünk, ha ezekben az esetekben, különösen a végrendelekben, az özvegyi jog fejlődésének szokásjogi alapjait látjuk. Nem tudjuk megítélni, hogy a századokkal előbb hozott Szent István törvényének minő része volt ebben az alapozásban, az azonban látható, hogy az az özvegyi haszonélvezet, a melyről az oklevelek beszélnek, lényeges vonásaiban megegyezik a Szent István-félével. Végül reámutathatunk, hogy ez az intézmény, bár nem egy oldalról a házassági vagyonjoggal függ össze (láttuk a női vagyon kiadásával való kapcsolatban), mégis, minthogy a férj halála esetére a férj hagyatékán való jogot nyújt s mert ez a jog legtöbbször (legalább a rendelkezésre álló esetekben) a végrendeletekben szerepel, inkább az örökési jog körében tárgyalható mint a házassági vagyonjogban.

II. A jogalkotó szabályozás a törvényes öröklés megállapításánál több ízben szintén megemlékezik az özvegy nőről, így a zágrábi liospes elem részére adott libertás a végrendelet nélkül elhalt hagyatékát az esetre rendeli közczélokra fordíttatni, ha az elhaltak sem *felesége*, sem fiai vagy rokonai nem voltak.¹ Ebből következik, hogy az özvegy is a törvényes öröklésre jogosítottak közé tartozott. A szepesi nemesek szabadsága² már egyenesen kimondja, hogy a fiú nélkül elhunytak

¹ Endl. Mon. Arp. II. 454. l. 17. p. 1242. (U. a. 511. l. 20. p.) »Item si quis intestatus decesserit, et nec uxorem, nec filios uel cognatos habuerit érdekés a sorrend, a melyben az intestat örökösök felsoroltatnak.

² U. o. 461. l. 6. p. 1243. (u. a. Fejér IY/1. 279. l.): »Item si quis de ipsis sine kerede decesserit, uniuersa bona. tam mobilia quam immobilia, eui fiba si habeat, uel relicta si nupserint succedant. séd illa ad eadem sernicia teneatur, ad que decedens, cui succedit fíuit obligatus.«

minden ingó és ingatlan javaiban a leánya, ha volt neki, vagy az özvegye örökösödjenek, feltéve, hogy férjhez mennek. Ugyanígy ¹ a keresztúri lakos javai özvegyére vagy leányára, ha van, szállanak végrendelet és fiúörökös hiányában. A Győr mellett lakó szőlőművelők (vinicultores) öröklési jogát rendezi a király ² olyképen, hogy a gyermekek nélkül elhunytak minden javait bizonyos egyházra szállani rendeli, kivéve ha az özvegy nő új házasságra lép és második férje az elsőnek szolgálatait folytatja, mert ez esetben az elhaltak özvegyénél és új férjénél hagyatnak az első férj javai. A fentemlített szepesi nemesek szabadsága is ismeri azt a föltételt, hogy az özvegynek új házasságot kell kötni s a második férjnek az elsőre rótt, részben közjogi természetű szolgálatokat kell teljesíteni. Az özvegy öröklésének ez a feltétele természetesen következik a kor állami és társadalmi szervezetéből, a mely szerint ily módon is biztosíthatnak bizonyos részben köz-, részben magánjogi jellegű működések és szolgáltatások.³

Győri várnépbeliekről van szó egy másik királyi levélben,⁴ a hol a fiúörökös és »uterinus« fivér hiányában »*medietas bonorum decedentis ad uxorem et filiam uel filias, si habuerit, legitimé deuoluantur*«, a másik felét pedig az ispán kapja; ha

¹ Endl. Mon. Arp. II. 469. l. 6. p. 1246. (u. a. Fejér IV/1. 440. 1.): »Item de rebus morientis sine kerede . . . si uero intestatus decedet, deuoluantur bona sua ad uxorem uel ad filiam suam, si habét.«

² Fejér VII/1. 362. l. IV. Béla (u. a. Hazai Okm. VI. 159. 1.) »de uinitoribus (uincultoribus) prope Jaurinum sine liberis decedentibus . . . bona omnia tam mobilia, quam se mouentia et inmobilia . . . ad manus . . . prepositi . . . uniuersaliter deuoluantur. Tali tamen addita condicione, quod si Relicta premortui alieui matrimonialiter legitimé uoluerit copulari, qui premortui conditionem et seruicium subierit, ibidem inter uiniores existendo . . . cetera et reliqua relinquet relicte premortui uiuitoris et marito eiusdem subeunti bonus et condicionem mariti premortui. pacifice possidenda.«

³ Ezt czélozza a Pest-Újvár (castrum Budense) kospeseinek adott lib. 4. p. is. (Endl. Mon. Arp. II. 543. 1.) a bűnös polgár birtokát nem szabad súlyos büntett miatt sem elvenni »séd excedentibus iuferatur debita pena in personis, kereditates uero seu possessiones ipsorum uel bona, *uxoribus*, lieredibus, proximis uel cognatis indemmiter conseruentur.«

⁴ Endl. Mon. Arp. II. 450. l. 11. p. 1240. (u. a. Fejér IV/1. 194. 1., Hazai Okm. III. 5. 1.)

pedig sem fiú, sem leány (sine prole) nincsen, a javaknak egyharmadrésze jár a feleségnek, kétharmadrésze pedig az ispánt illeti »sicut iustum et consuetum est,« tehát — úgy látszik — ez a rendezés megszokott volt.¹ Végül a selmeczi jogkönyv szerint,² ha valamely polgár meghalt, javai »sol inn der hawsfrawnn gewalt beleibnn, und in irer erbnn«; ha pedig az özvegy férjhez megy, »so behellt sie ein fraies drittail, so allé Schuldt bezalt ist«. Az egész hagyaték tehát az özvegy és a gyermekek *hatalmában* marad, az újból házasságra lépő özvegy azonban az örökség harmadát — a mennyiben minden adósság ki lett fizetve — szabadon (azaz a gyermekek jogától függetlenül) tartja meg, vagyis az özvegyet a germán jog némely vidékein ismeretes »Dritteilrecht« illeti.³ A selmeczi jogkönyvnek ez a rendezése megegyezik a morvaországi Iglau város jogával.⁴

A most felsorolt adatokból, a melyeket főként a nem nemesi elemekre vonatkozó szabályozás nyújt, kitűnik, hogy az özvegy nőt a férj hagyatékán jogok illetik meg. Az özvegy majd vagylagosan a leányokkal, majd azok mellett, de mindkét nemű gyermekek mellett is szerepel s hol a hagyaték egészére, hol annak felére nyer jogot; sőt az örökség harmada, mint külön rész, juttatik neki olyan esetben, midőn nincsenek gyermekek, de olyankor is, midőn vannak. A rendelkezésre álló adatokból positiv alapon ezeket az eredményeket lehet levonni, a melyek töredékesek ugyan s nélkülözik az elvi elhatároltságot és kerekességét, de természetes következesei a

¹ Érdekes, hogy a régi bajor jog szerint a gyermekek nélkül hátramaradt özvegy, míg újból férjhez nem megy, »mediatatem pecuniae«-t kap (lex Bai. XV. 10.) Heusler i. m. II. 344. 1., Quitzmán i. m. 139. 1.

² Wenzel III. 206. 1. — L. Király i. m. 161. 1. a későbbi jogfejlődésre nézve is.

³ Schröder D. Rechtsgeschichte 707. 1.: »In den Gebieten des sogenannten Dritteilrechtes (Böhmen, Mähren, Mark Meissen, zum Teil auch Schlesien), wo flämische, bairische und tschechische Elemente Zusammenflüssen, erhielt die Witwe stets nur ein Drittel des Samtgutes«; a cseh eredet ellen szól Heusler i. m. II. k. 363. 1., v. ö. Siegel i. m. 465. 1.

⁴ Tomaschek i. m. 167., 203., 305. 1. 4. a B. oklevél szövege szerint: »cum de iure terciam deberet obtinere.«

fejlődés kezdetének, melyben inkább intézmények csiráit, körvonalait találhatjuk fel, mintsem kiépített intézményköröket, így minden oly kérdésre, a mely az adatok alapján meg nem oldható, csak következtetések útján felelhetünk, a melyek megfelelhettek az egykori jogéletnek, de hogy valóban megfeleltek-e, bizonyítani nem tudjuk.¹ Meglehet, hogy az özvegy nőnek az előbb jelzett jogok a házastársi vagyonszövetség alapján jutottak, — a mint azt a germán jogra nézve a germanisták állítják —; meglehet, ez a jelentősége annak, hogy a hagyaték az özvegy és gyermekei *hatalmában* hagyatott vagyis a nő a férj halála után a közös vagyonnak élvezetében maradt, s talán ide utal az a körülmény is, hogy az özvegy a leányokkal együtt jelenik meg. Mindezen kérdéseknek eldöntése okleveles utón az adatok hiányossága miatt lehető nem lévén, nem ajánlatos. De vajjon nem lehet-e itt keresni a *hitvestársi öröklés* (successio conjugalis) némi alapjait (abban az esetben, a hol gyermekek nincsenek), avagy az özvegyi haszonélvezettel való összefüggést² (abban az esetben, a hol gyermekek vannak)?

III. Találunk még az özvegy nőre vonatkozólag néhány érdekes és öröklési jogi szempontból is megfigyelendő esetet. Az elhalt férj testvérei³ »dixerunt omnia hona Gfregorii (az elhalt férj) fratris ipsorum *in rebus mobilibus, videlicet equacium, pecudes, oues et porcos, nec non arrna eiusdem militia, in educationem ipsius Dominae (az özvegy) et filii sui, ac filie sue legitimacionem assignasse, seu statuisse*«. Hasonló

¹ így nélkülözzük az okleveles adatokat, a melyek megvilágíthatnák Szt. László következő nevezetes törvényhelyét: »Et, si vidua idem fecerit, (lopásról van szó) alterum perdat oculum, et exceptis partibus filiorum suorum, cum *parte sua* annihilatur« (III. k. 6. fejt. 1. §.1; vajjon itt az özvegy részének kifejezésével az özvegyi jogra történik utalás vagy külön törvényes örökrésről van szó? Helyesen mondja Endlicher (Die Gesetze d. hoil. Stefan. Bécs, 1849. 128. 1.), hogy a törvény szövege sokkal határozatlanabb, semhogy biztosabb következtetésekre feljogosítana; azonban mégis messze megy, midőn azt következteti belőle, hogy az özvegy a férj hagyatékából egy gyermekrészt kapott.

² A selmeczi jogkönyv szerint a hagyaték az özvegy és gyermekei hatalmában marad (1. a fent közölt szöveg).

³ Fejér IV/2. 70. 1. 1250.

esetben¹ a férj fivére »*omnes res fratris sui, mariti ipsius domine (az özvegy) uidelicet fruges, uestes et sata, trés equos, trés uaccas, et nmem pecudem, ac septem porcos, et omnia utensilia domus, statuisset et assignasset domine.*« Itt tehát az elhunyt férj ingó javairól van szó, a melyeket a férj atyafiai kiadnak az özvegy nőnek a férj hagyatékából; érdekes, hogy a felsorolt ingóságok főként gazdasági állatokból állanak a melyek közt a ménes (equacium) is szerepel; továbbá a férj ruháiról, katonai fegyverzetéről van szó. Kifejezetten a gyermekekről is megemlékezik az oklevél s így láthatjuk, hogy az ingóságokat leszármazók létében nyújtják az özvegynek. Tudjuk, hogy a későbbi jogfejlődésben ivadékok mellett a hátramaradt özvegy nőt az u. n. *özvegyi öröklés* (successio vidualis) illette meg, a melynek tárgya bizonyos rendeltetésű ingók voltak; ezek közt az »equos curriferos et vestem potiore mariti defuncti«² »equos gregales (quos equatiales dicimus)«³ soroltatnak fel. A katonai fegyverzet is előfordul, midőn intézkednek az ingó vagyon megosztásáról az özvegy és gyermekei között;⁴ az az elhunyt fiainak (esetleg osztatlan atyafiaiinak) jutott: a fenti esetben is úgy kerülhetett bele a férj egyéb ingóságai közé, a melyek az özvegynek kijelöltettek, hogy az özvegy őrizetébe adták, míg a fiúk felnőttek.

Kérdés, vajjon a felsorolt esetekben nem találhatjuk-e fel az özvegyi öröklés intézményének első jelentkezéseit, vajjon nem a bámos ló, a díszruha, az 50 számon alól levő ménes kezdetleges megjelenési alakjai ezek? A kérdést a rendelkezésre álló adatokból kellőleg megvilágítani s eldönteni nem lehet;⁵ minden esetre azonban szükséges reámutatni a hasonló vonásokra, a melyek az illető esetek vizsgálatánál elibénk tűnnek.

¹ Wenzel VIII. 359. 1. 1271.

² Hásmaskönyv I. r. 99. ez. 1. §.

³ U. o. I. r. 101. ez. 1. §. Du Cange Glossariuma szerint equitium = equorum grex.

⁴ U. o. I. r. 99. ez. 2. §. »Arma veró militaria; sine divisione filiis aut fratribus indivisis cedent.«

⁵ Az id. esetekben a női vagyon (hitbér, jegyajándék) szerepel és — úgy látszik — mintha ezek elengedésével volna kapcsolatban ezen ingóságok kiszolgáltatása; a »vice« »Et e contra« kifejezések ide látشانak mutatni.

HATODIK FEJEZET.
Ö r ö k ö s h i á n y a .
1. §. A király öröklése.

I. Már Szent Istvánnak az özvegy nőről és az árvákról szóló intézkedéseiben találunk rendelkezést arra az esetre is, ha a férj vagyonát haszonélvező özvegy gyermekek hátrahagyása nélkül meghal és a férjnek nincsenek rokonai, a kikre szállhatnának a férj javai: ilyenkor »rex sit haeres« (II. k. 24. fej.

2. §.). Kálmán király, midőn a más, mint a Szent István királytól adományozott birtokban való rokoni öröklés körét korlátozza, meghatározza azt is, hogy, ha az elhaltnak germanus fivére sem találkoznék, »regi haereditas deputetur« (I. k. 20. fej. 2. §.). Az aranybulla pedig a végrendekezési jog kimondásával kapcsolatban mondja, hogy ha az elhunytnek semmiféle rokona, nemzetségbelije nincsen, a birtokot »rex obtinebit« (1222: IV. t.-cz. 1. §. és utána az 1231: XI. t.-cz. »rex habeat«). Végül az 1267: IX. t.-cz. a fiörökösök nélkül a háborúban elesett nemesre nézve iktatja törvénybe, hogy »Possessiones ipsius *quoquomodo acquisitae* ad manus Regias *non devolvantur*«.

A törvényhozásnak mindezen intézkedéseiből kitűnik, hogy már a legelső időktől fogva ismert a király öröklése, mely Szt. István törvénye és az aranybulla szerint a rokonság öröklése után következik; akkor áll be, ha nincs rokon és Szent István törvénye szerint az özvegy is meghalt. Kálmán törvénye szerint már a rokonság öröklését metszi a királyé. Kitűnik az Árpád-kori törvényhozás emlékeiből az is, hogy a király öröklése *hétféleképen* szerepel: öröklí a király az urafogyott jószágot, midőn nincs más örökös vagyis nincs vérbeli, nincs özvegy nő; előáll a király öröklése, midőn az adományos jószág a királyra visszaszáll. Az előbbi módon jut az örökséghez a király Szt. István törvénye szerint, az utóbbiról van szó a Kálmán törvényében. Következtethető a fen idézett 1267: IX. t.-czikk rendelkezéséből, mely a fiörökösök nélkül elhunytnek bármely

módon szerzett jószágára nézve zárja ki egész határozottsággal a király kezére való háramlás érvényesülését, a király öröklését, és védi a rokonság öröklési jogait, hogy szükséges volt törvényhozási úton gátat emelni a király öröklése kiterjesztésének. Ide vág az 1267: VI. t.-cikk is; a rokonok igényei állítatnak előtérbe a király rendelkezési, adományozási jogával szemben.¹ A király háramlási jogát ugyanis az adománybirtokon kívül másnemű birtokban is érvényesíteni törekszenek, ha az elhunyt fiörököst nem hagyott. S itt már tulajdonképpen nem is háramlásról van szó, hanem valóban a király örökléséről; nem a király által adományozott birtok száll vissza a királyra, hanem a fiutód nélkül elhunyt szerzett vagy öröklött jószágát, mint urafogyottat, örökli a király. A királyság és a vérség öröklési jogának küzdelme nyert ezekben a törvényhozási emlékekben kifejezést: a királyság a rokonság öröklését korlátozni akarja, hogy saját hatalmának, működési eredményének fokozására használhassa fel az öröklés útján szerzett vagyont.² Már előbb:³ megállapítottuk és itt csak ismételtethjük, hogy korszakunkban sem a törvényhozásban, sem a gyakorlati életben nem sikerült a rokonság öröklését a király öröklésének előnyére a célzott módon korlátozni.

A jogélet felmerült eseteiben is azt olvassuk, hogy »Memorata . . . possessio decedente Turda . . . ábsque herede ad nostras manus, secundum approbatam regni nostri consuetudinem. deuoluta, cum non esset hereditaria ipsi, séd a felicis memorie Béla Rege auo nostro per antecessores ipsi Turde . . . aquisita« adományoztatik újból el.⁴ Más esetben⁵ a király az általa adományozott földre nézve mondja: »terras, sicut ad

¹ L. Kovachich: Vest. Com. 139. 1. Az 1290: XXXII. t.-cikk 1. §-ának az intézkedése is e körben mozog, midőn azt mondja: »Item concessimus, quod si quis Nobilium sive Saxonum. . . sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditariae, emittiae, et etiam acquisite, nullatenus debeant confiscari«, a király öröklésének jogtalan kiterjesztését már elkobzásnak minősítik; a törvény 2. §-a a *rokonok*, feleség és az egyház részére biztosítja a végrendekezés szabadságát.

² Szépen fejti ki ezt Hajnik (Magyar alkotmány 310., 321. 1.).

³ L. 72. 1.

⁴ Fejér IV/1. 21. 1. 1243.

⁵ Wenzel VI. 498. 1. 1231.

Regium Fyscum debebant *de iure deuolui*, ueluti possessiones illorum, qui *sine herede* solent decedere«. A király báramlási jogának előfeltétele, hogy fiúörökös nélkül hunyt legyen el a megadómányozott, azért szükség esetén vizsgálatot rendel el a király, ennek a körülménynek megállapítása végett, s csak midőn a hiteles hely a vizsgálat megejtése után jelentést tesz, hogy az elhaltnak valóban magva szakadt, adományozza el újra az illető birtokot.¹

Nem a visszajáró adományos jószág lesz a királyé, hanem a gyermekek vigasza nélkül mindnyájunk közös útján eltávozott mindenféle birtoka, az öröklött úgy, mint a vett, mert nemessége okán a királyság jóváhagyott szokása szerint a király kezére hárult.² Itt a király *örökl*i a megvaszakadtnak birtokát. Másutt³ is olvassuk, hogy »possessiones *empticias* . . . que ad manus regias fuerant deuolute, ut pote sine herede decedentium« felől történik intézkedés.

Találunk még ezeken kívül több oly esetet,⁴ a hol fiúörökös, gyermekek, törvényes successor híján a király kezére szállott birtok eladóományozásáról intézkedik a király, teljes biztossággal azonban megtudni nem lehet: vajjon adomány visszaszállásáról avagy egyszerűen a király örökléséről van szó.

Bár a törvényhozásban és a gyakorlati életben használt terminológia nem tüntet fel különbséget akár visszajáró adomány, akár urafogyott más jószág száll a királyra, s ugyanazokkal az öröklési jogutódlást jelző kifejezésekkel élnek úgy

¹ Wenzel IV. 177. 1. 1279.

² Fejér V/2. 445. 1. 1278. »Nobiles. .. absque liberorum solatio viam fuissent ingressi carnis universae, et omnes possessiones eorumdem tam hereditariae, quam emittiae, ratione nobilitatis suae. iuxta regni nostri consuetudinem approbatam. ad manus nostras fuissent deuolutae.«

³ Fejér IV/1. 342. 1. 1244.

⁴ Pl. Fejér IV/3. 138. 1. 1263. »possessionem I... sine herede decedentis, ad manus regias deuolutam ... magistro D. . . donauimus«; IV/1. 340. 1. 1244. »terra Philippo... decedente sine liberis quamquam ad nostras manus iuxta adprobatam Regni nostri consuetudinem, deuolui debuisse«, 289. 1. 1243., III/1. 313. 1. 1221. a pápa ír a királynak a kegyuraság tárgyában s ez alkalommal beszél »de possessionibus decedentium sine liberis, quae ad tuum dominium deuoluuntur«; v. ö. mé” VII/5 397. 1. 1274.

az egyik mint a másik esetben,¹ mégis reá kell mutatnunk arra a fontos különbségre, a mely a kétféle háruulás közt megvonható már ebben a korban is. Az adományos birtok az adománylevélben előre meghatározott föltétel bekövetkezése esetén, az örökösök bizonyos körén túl háramlik vissza az adományozóra; az adományozó király a kezéből kibocsátott birtokot az előre megirt eset beálltával visszaveszi: nem mint örököse az utolsó birtokosnak, hanem mint adományozója a birtoknak. Az adományos jószágnak nincs örököse, mert a vérbeliek meghatározott köre kihalt, ez a jószág azért még sem lett urafogyott, hiszen ott van az adomány főura, igazi ura: a király. Megjegyzendő, hogy ebben a korban még a király jogáról kell beszélni (királyi *kincstárról* szól egy helyütt az okleveles nyelv)² s nem a szent koronáról, a mely a későbbi fejlődésben jelenik meg. Más természetű az a háruulás, a mely akkor áll be, ha *nem* adományos birtok (ösi, vett, cserélt, zálogos) száll a király kezére, mert az örökhagyónak nincs vérbelije vagy nincs olyan rokona, a ki utána örökölhette. Ez az urafogyott vagyon, a melyet örököl, más törvényes és a végrendeleti örökös híján a király.

A most feltárt lényegbe vágó különbség, a melynél fogva az adományos jószágnak a királyra visszaháruulása inkább a dologi jogba, az adomány tárgyalásához tartozik, mint ide az öröklési jogba, a legrégibb jogfelfogásban elmosódott,³ a mint azt már a használt terminológia egyöntetűsége is mutatja. Elősegítette a fogalmaknak egy szempont alá vonását az előbb jelzett küzdelem a király és a vérség joga közt: a királyt megillető háruulás jogát alkalmazzák a nem adományi természetű birtokokra nézve is, vagyis ott, a hol nem visszaháruulásról, hanem öröklésről lehet szó. Így olyképen tűnik fel, mintha a király örökölné ott is, a hol neki visszajár a jószág és visszajárna ott, a hol örököl.

II. Itt, a hol a király állásáról az öröklési jogban megemlékeztünk, szükséges felemlíteni azt az esetet is, a mely-

¹ L. a fentebb id. törvényhelyeket és leveleket.

² Wenzel VI. 498. 1. 1231. »ad Regium Fyscum«; legtöbbször »ad manus regias«, »ad manus nostras« kifejezések jelentik a király jogát.

³ L. Grosschmid (Magy. öröklési jogi előadások 1893/94.) idevágó fejtegetését.

ben nem a király, hanem a királyi tisztviselő jelenik meg a törvényes öröklésben. A győri várnépbeliek jogait írja meg a király¹ s többek közt megszabja az öröklés rendjét: a hűörökös elhalta után örököljön az uterinus fivér, ha ez nincs, a hagyaték fele az özvegyre és leányára szálljon, a másik felét pedig a vármegyei ispán vegye vissza (recipiat); ha pedig ivadék nincsen, a hagyaték harmadrésze legyen a feleségé, a kétharmada pedig az ispánt illesse, a mint ez igazságos és szokásos. Az intézkedés befejezéséből következtethető, hogy ez a rendezés nem volt különálló, kivételes, hanem szélesebb körben elterjedt; mutatja pedig az egész szöveg és a rendezés módja, hogy itt is visszahárulásszerű az ispán joga az elhunyt hagyatékára. A vérbeliek és az özvegy nő öröklését korlátozza a vármegyei ispán joga, a mely őt mint királyi tisztviselőt illeti meg a királyi birtokok felett. Ilyen királyi birtok a várbirtok, várföld, a melyet a várnépbeliek bizonyos nem hadi, hanem más természetű szolgálatok és szolgáltatások fejében nyertek.²

2. §. A város, a földesúr és az egyház öröklése.

I. Az urafogyott hagyaték öröklésével, valóságos caducitással találkozunk a jogrendező szabályozás azon eseteiben, midőn polgár (civis) és telepes (hospes) elemek öröklési jogát határozzák meg.

A selmeczi jogkönyv szerint,³ ha a gyermekek és özvegy hátrahagyása nélkül elhalt polgárnak nincsenek rokonai, akkor hagyatéka három részre oszlik: az első rész az elhalt lelki

¹ Endl. MOH. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240. (u. a. Fejér IV/1. 194. 1., Hazai Okm. III. 5. 1.) »si uero fratrem uterinum non liabuerit, medietas bonorum decedentis ad uxorem et filiam. . . legitimé deuolutur, medietatem uero comes recipiat. si. . . penitus prole caruerit, tertia pars bonorum decedentis sit uxoris, due partes autem ad comitem pertineant. sicut iustum et consuetum est.«

² Hajnik: Magyar alkotmány 135. 1.

³ Wenzel 111. 206. 1. »Hatt er der erbnn keinen und geporn Frewnnde, so sol mon mit seinem guet alsó twen; mon sol es in drey teilen, das erste tail sol mán gébén für sein seel, das ander tail, das mán weeg und Brucknn domit pesser, das dritte tail on der Statt nvtz«. V. ö. Tomaschek id. m. 168., 204., 305. 1.

üdvére áldozandó, a második rész utak és hidak javítására, a harmadik a város hasznára fordítandó. Egy rész (egyharmad) tehát az egyháznak jut, a többi pedig a városra száll, részben határozott rendeltetéssel, részben általában városi közcéllok megvalósítása végett. Ugyanílyképen Pest-Újvár (castrum Budense) telepeseinek¹ a hagyatékából egy rész alamizsnaképpen osztatik szét az elhunyt lelki üdvéért, a többi (kétharmad) várerődítmények fentartására fordíttatik. Megfordítva a zágrábi liospeseknél² kétharmad osztandó szét a szegények és a város egyháza közt és egyharmad rész jut a város hasznára. A hagyatéknek ez a megosztása itt, úgy mint a selmeczi jogkönyvben, a hatóság közbenjöttével történik. Ide sorozható még a korponai és nagyszombati telepések kiváltságlevelében foglalt az a pont is,³ hogy az elhunytaknak üres házai, ha törvényes jogutódok a hármas megidézés után meg nem jelenének, másoknak adományozhatók. A herényi libertás⁴ pedig világosan kifejezésre juttatja, hogy a polgár, telepes elemeknél nincs a vármegyei ispánnak olyan háramlási joga mint a minőt láttunk a várnépbeliéknél. Ezért mondja az említett privilégium, hogy a vármegyei ispán a fiörökös nélkül elhunytak javait visszavenni ne merészelje.

II. A jobbgység jogviszonyait tárgyaló levelekben reábukkanunk egy intézményre, mely a germánjogi ú. n. »Besthaupt«, »Fali« neve alatt ismeretes intézménnyel tüntet fel sok hason-

¹ Endl. Mon. Arp. II. 542. 1. 2. p. 1276. (u. a. Fejér VI/2. 400. 1.) »Si uero quispiam ex predictis hospitibus nostris intestatus decesserit. possessiones et bona talium in três partes diuidantur, et una distribuatur per eleemosynas pro remedio anime decedentis, due uero partes ad munita et edificia castrum Budensis reseruentur.«

² U. o. 454. 1. 17. p. 1242. (u. a. 511. 1. 20. p.) »Item si quis intestatus decesserit... due partes rerum suarum per uiros fide dignos consilio ciuium ad hoc deputatos, pauperibus et ecclesie ciuitatis eiusdem distribuantur, tercia uero pars ad utilitatem ciuitatis reseruetur.«

³ Fejér IV/1. 329. 1. 1244. »Item quod domos vacuas defunctorum, quarum legitimi successores post trinam proclamationem in eas venire neglexerint, facultatem liabeant aliis superuenientibus conferendi«, 1. még ugyanígy IV/3. 393. 1. 1267. hospitum de Tirnauia.

⁴ Endl. Mon. Arp. II. 506. 1. 2. p. 1265. »Comes uero ipsorum bona sine herede decedencium recipere non presumat.«

lóságot¹ és a melyre nézve az a germánisták felfogása,² hogy az a földesurat a jobbágy hagyatékára megillető (minden rokoni öröklést kizáró) jog maradványa, végső enyhítése. Nézzük ezt az intézményt, a hogy jelentkezett a magyar okleveles emlékekben.

Az esztergomi káptalan németi jobbágyainak jogait és terheit állapítja meg³ s a többek közt kimondja: »Item de bonis, siue rebus decedentis ex ipsis sine solacio liberorum, nos, *ut terve et vilié domini*, unam rém, quam elegerimus, ad nos recipiemus, sicut id exstitit consuetum«. A káptalant tehát, mint földesurat, az a jog illeti meg, hogy a gyermekek nélkül elhaltnak javaiból, dolgaiból egy ingóságot, a melyet kiválaszt, magához visszaveheti, a mint az szokásban van. Közlebről megmondják, hogy minő ingó dolgok között történik a választás: »officiali Praepositi de bonis suis mobilibus, exceptis seruis et ancillis, utpote de equis, bobus, et aliis animalibus; si equos non haberet, unam rém dare teneatur«,⁴ tehát főként

¹ Itt találtuk a legmegfelelőbbnek az elhelyezését, bár örökös hiányáról a szó tágabb értelmében itt nincsen szó, mégis a vérbeliek és a feleség (a rokonság és az özvegy) után jöhet csak a földesúrnak ez a háramlásszerű joga, a mely a teljes, minden vérbelit kizáró régi háramlásnak maradványa. Annnyiban teljesen e fejezet címe alá illik, a mennyiben örökös alatt a kor felfogása szerint fiúgyermeket értünk, mert csak ilyen örökös híján jár a földesúrnak.

² Heusler id. m. I. 137. és köv. l.-jain az »Erbgebühr« címe alatt mutatja be az egész fejlődést, attól kezdve, hogy a földesúr az elhunyt jobbágy egész hagyatékát, magához vette, ha nem voltak gyermekei, vagy ha voltak, az ingóságát, annak bizonyos ismert complexumait kapta; ez utóbbi esetben két rendszert különböztet meg, az alsó-németet (niederdeutsch), a hol a lábas jószág (vierfüßige Grut), az egész marhaállomány fele, a »Heergewate« és a »Grerade« egészen jut az úrnak, — a felső-németet (oberdeutsch). a hol már az egész marhaállomány fele helyett csak a legjobb példányt és a többi ingóságából is csupán a legjobb darabot nyeri; délnémet területen az úr osztzkodási jogát (régii nyelven bíteil, Buteilrecht) korán a Besthaupt (Ball, Kurmede, mortuarium) váltja fel. vagyis az előbb ismertett szigorúbb rendszerről áttértek az enyhébbre, l. még Schröder id. m. 442., 765. l.; Brunner: Grundzüge 214., 172. lap a Besthaupt-ot a Totenteil-lal hozza összefüggésbe.

³ Mon. Strig. II. 313. l. 1292., a többi vagyónát feleségére vagy másokra, a kikre akarja, hagyhatja.

⁴ Fejér IV/3. 517. l. 1269. Béla iobbagionibus praepositurae albensis.

gazdasági állapotok tárgyai ennek a választási jognak, a mely akkor is megilleti a földesurat, lia özvegye maradt hátra a jobbágnak és ez újból házasságot köt az első férje szolgálatait folytatóval s így a hagyatékot elnyerik; ekkor is kijár az ingó javakból »habita opzione ipsius prepositi (a földesúr) de bonis mobilibus prefati mortui unum quod *precipuum* uoluerit eligendo«.¹

Mіндеzen szabályozások a kiválasztási jog gyakorlását csak a *fiörökös nélkül* elhunyt javaiban tárgyalják: ekkor veheti a földesúr, illetőleg követelheti tisztje a jobbágy ingóságainak valamely kiválóbb darabját.

III. Törvényhozási intézkedést találunk olyan örökségre nézve is, mely *egyházi személy, püspök* után, a ki végrendeleti intézkedést nem tett, maradt meg. Az 1298: XXVII. t.-cikk kimondja,² hogy az ilyen vagyont sem a király, sem bárki más magához nem ragadhatja, hanem annak az egyháznak hasznára fordíttassék, a melyhez az illető tartozott. A caducitas ezen esetben tehát kifejezetten a király, mint örökös, nem léphet fel, hanem az egyház örökli az urafogyott hagyatékot, a mint már fentebb láttuk, hogy bizonyos esetekben nem egyházi személyeknél is az egyház concurrál a várossal, midőn urafogyott jószág örökléséről van szó.

IV. Megemlítésre érdemes, hogy a selmeczi jogkönyv az *idegen* hagyatékáról is rendelkezik.⁴ Ha idegen hunyt el a

¹ Fejér VII/1. 362. 1. (u. a. Hazai Okm. VI. 159. 1.), 1. még Endl. Mon. Arp. II. 469. 1. 6. p. 1246. (u. a. Fejér IV/1. 440. 1.) archiepiscopi strig. lib. incolarum oppidi Keresztur: »Item de rebus morientis sinp herede comes accipiet imám, quam voluerit, de ceteris moriens disponet pro sua uoluntate. si uero intestatus decedet, deuoluantur bona sua ad uxorem uel ad filiam suam. .. saluo tamen iure comitis sui, ut predictum est.«

² »Bona etiam decedentis Episcopi Dominus Rex, vei quaelibet alia persona, rapere non possit, sed utilitati Ecclesiae, oujus idem Praelatus fuisse dinoscitur, si intestatus decedit. applicentur.«

³ L. 97. l.-on 3. j., 98. l.-on 1, 2. j.

⁴ Wenzel III. 206. 1. »Ist das ein frembder menscli stirbt und von seinen guet nichts schaft, die geschwornen von der Stat sollen sich seines guets underwinden, und sollenn es behalttn under der Statt Insigl Jár und tag; und kwmbt inn derselben frist yemond seiner Frwunde

városban végső rendelkezés hátrahagyása nélkül, a hatóság őrizete alá veszi a hagyatékot és egy év s egy napig vár az esetleg az örökséget igénylő jelentkezőkre; ha senki sem jelent meg, a hagyaték három részre osztása úgy megy végbe, mint a városi polgár urafogyott jószágában.

HETEDIK FEJEZET.

Eredmények.

I. Végighaladtunk a törvényes öröklés során és most részben visszatekintve az elért eredményekre, részben összefoglalva azokat megvizsgálhatjuk az *öröklési sorrendet*.

Kálmán törvénye (I. k. 20. fej.) a nem Szt. István királytól adományozott birtokban világosan meghatározza, hogyan következzenek egymás után az elhunyt vérbeliéi. Először jön az örökgyó fia, azután a testvére, végül ennek fia; vagyis előbb az ivadék, azután az oldalág következik. Az aranybulla (1222: IV.)¹ szerint a fiú és a leány (ez utóbbi a leánynegyeddel) mint szükségképeni örökösök, az elsők az öröklés során, ezután jönnek a közelebb való rokonok. Az 1267: VI. cikk is a szokott fordulattal fejezi ki a fiúnak mindenkit mást megelőző öröklését s ezután utal arra, hogy a fiú híján következő rokonság öröklése a jogrend szabályozása szerint menjen végbe. Úgy az itt közölt, mint az annak helyén méltatott törvényhozási adatokból és az ezeket kiegészítő okleveles anyagból egészen világos a lemenők között a fiú öröklése: a fiúgyermek az első és szükségképi örökös, a ki minden más vérbelit megelőz és kizár.

A leánygyermek öröklésének részletes tárgyalásából a sorrend szempontjából csak azt emeljük ki, hogy a leány a fiú után vagy mellett, utóbbi esetben bizonyos mérvig szükségképen (negyed), a többi rokonságot megelőzőleg örököl.

Az ivadék után — mint a fenti törvényhozás is meghatározza — jön az oldalág (testvér és ivadéka); a törvény-

oder sein (teselln mit gewisnn worzeichnn, der nem dasselbe guet noch der Stat Recbt, kombt oder niemant in Jares Frist, so sol mon das guet in drey tail tailenn als obnn gesprochen ist.« V. ö. Tomaschek id. m. 207. 1.

¹ Ugyanígy az 1231: XI. t.-ez.

hozásnak részleges adatait megerősítik az okleveles emlékek. Az előd, a szülő öröklése természeténél és az uralkodó vagyon minőségénél (ősi, adományi ingatlan) fogva is ritkább, s ámbár a törvényhozás kifejezetten nem érinti, a gyakorlati élet tanúsága szerint szintén bekövetkezhetett.

A törvényes öröklés során érvényesülnek az özvegy jogai a férj hagyatékán, legnagyobb részben mint haszonélvezet a gyermekek mellett és azok híján is; majd pedig határozott hányadot örökölhet az özvegy, akár vannak gyermekek, akár nincsenek, sőt ivadékok létében még bizonyos ingóságokat is örökölhet a férj hagyatékából.

Végül a háramlás esetén kívül beáll a király öröklése, ha a vérség fonala megszakadt és özvegy sincsen. Örökölheti még az urafogyott vagyont a város és az egyház. A vérbeliek és az özvegy öröklése mellett azonban érvényesülnek még a királyi tisztviselő és a földesúr jogai az elhunyt hagyatékán.

II. Vizsgálódásainkból kitűnik, hogy már legrégebb jogunkban, a melyhez okleveles, positiv adatokkal elérhetünk, a törvényes öröklés kapcsolatának alapozása megtörtént. A törvényes öröklés kapcsolata a vérközösségen azaz rokonságon és a házasságon alapul: így juthatnak az örököségi posztíóhoz az örökhagyó rokonai és az özvegye. Az öröklési kapocs egyes elemei a fejlődésnek nem ugyanazon fokán állanak: a rokonság sokkal régebb, ősi kapcsa mellett megjelenik az özvegynek, a hitvesnek a házasság kapcsa következtében fejlődő öröklési joga. A vérség erősebb köteléke által összefűzöttek öröklési joga mellett kialakulnak a házasság kötelékével a kapcsolatbeliek külön elzárt corpusába került nőnek még csak keletkező öröklési jogai. Az így kifejlődő törvényes öröklési kapcsolaton nyugszik a törvényes öröklés rendje. Az előbb tekintettük át ennek az öröklési rendnek főtételeit, nézzük már most, mely kérdéseknek a tisztázásához járult hozzá e munka, melyeket vetett fel vagy oldott meg első ízben? A felkutatott okleveles anyagból minő jogtételek nyertek új világosságot avagy új erősséget, hol sikerült a sejtésnek positiv alakot adni, az eddig ismertet kiegészíteni és az ismeretlent napvilágra hozni?

Az Árpád-kori öröklési jog forrásait kutatva lépésről lépésre kimutattuk az »approbata Hegni consuetudo« folytonos,

teremtő működését; ezután, mielőtt még áttértünk volna a törvényes öröklési rend feltüntetésére, bemutattuk az idevágó terminológiát oly részleteiben is, a mint az még eddig ismeretes nem volt.

Az öröklési sorrend fonalán a leány öröklése kérdésének tisztázásához járultunk hozzá: megállapítottuk, hogy ebben a korban már volt a leálynak is öröklési joga s ez a hűe után következett; ezzel a pozitív tétellel szemben azonban igyekeztünk megjelölni a negatív tételeket is: t. i. hogy mely kérdésekre nézve nem adnak feleletet az okleveles emlékek. Sikerült továbbá a leánynegyedre vonatkozó adatok meglehetősen nagy számának felkutatásával és feldolgozásával a quartának úgy szólván egész jogi szerkezetét és sorsát okleveles alapon kiépíteni s így régi jogéletünknek erre a fontos intézményére nézve az eddigi irodalmi előmunkálatok eredményeit minden oldalról kiegészíteni, kibővíteni. A negyed tárgyalásának körén belül új világitást nyert az 1222: IV. t.-czikk, a quartára vonatkozó első törvényes hely, mert az okleveles emlékek egész sorával bizonyítottuk be, hogy a quarta nemcsak fiúgyermek nem léteben illette meg a leányt, hanem a hűk mellett is. A fiúnál láttuk, hogy azt a törvényes öröklési jog »iure gentilitatis«, »iure necessario« illeti meg, a leánynál halljuk, hogy az neki »iure naturæ« jár. A mint a liaeres törvényes örökrészt szükségképen kapja, úgy a leálynak olyan erős joga van a negyedhez, mint a minőt a kötelesrész intézménye valósít meg ma. A birtok negyedrésze ép úgy megilleti a leányt, mint ennek kivételével az egész possessio a fiút. Tovább követtük a leszálló örökség útját s így irodalmilag először mutatuk ki, hogy az unokák nemcsak a női és szerzeményi vagyonban s nemcsak a nem nemesi öröklésben, hanem általában bármely vagyonban érvényesíthetik öröklési jogukat, még pedig a képviselő és a törzsönkénti öröklés elvének alkalmazásával. Sőt sikerült felderíteni azt a fontos tételt is, hogy a képviselő és törzsönkénti öröklés elvét a magyar jog ebben a korban már nemcsak ismerte, hanem az egyenes ágon következetesen keresztül is vitte.

Az egész öröklési jogra nézve nagy horderővel bírónak tartjuk, hogy sikerült megtalálni az okleveles anyagban rejtőző

jogélet azon tétéleit, a melyek a rokonság, az atyafiság »humana successio«-jára vonatkoznak. A párentela rendszer ez, a melynek jellegzetes vonásait állítottuk össze az oklevelek töredékeiből. A vérség édes és természetes egysége által összefűzöttek és a közös közvetlen elődtől leszámplázok ágai, lineái szerint tagolódik fel az egész rokonság. A tagjaiban szervesen tovább élő család (nemzetség, törzs) képére jön létre a rokonságnak ez a tagolása: a szülők és gyermekeik, a nagyszülők és ivadékaik és így tovább, mint a természet rendje szerint egymásután következő nemzedékek sorakoznak. A vér közössége által összefűzötteknek ez a rendje alapja az öröklési rendnek. »Örököljön a rokonok közül az, a kit inkább illet«: ennyit mondani, elegendőnek tart a törvényhozás s a jogélet megmutatja, hogy az a rokon a vérbeliék közelebbi ágán van, abból leszarmazó vagyis az elhunyt rokonai közül az, a ki a vérség fonalán ahhoz a csoporthoz tartozik, a mely a közelebbi törzselődtől leszarmazottak ága és ebben az elődhöz közelebb eső vérbeli. Kimutattuk egyébként még magának a parentela szónak okleveles emlékeinkben a különféle használatát is. Ezután derülhet kellő fény az ágrul ágra átszálló örökség természetére, az osztályos atyafiak öröklésére, a mint az az egykorú törvényhozás előtt állott. Így tudjuk megérteni a törvényhozás rövid vagy hézagos intézkedéseit, továbbá a fennálló jogállapot megváltoztatására irányzott törekvéseit.

Az okleveles adatok alapján követtük a felszálló örökség útjait. Megtaláltuk többek közt azokat az eseteket is, a melyekben az ősi vagyon visszaszállhatott. Ha az atya az ősi birtokát fiai közt még életében felosztotta, az ősi vagyon a fiú elhalta után ismét visszajárhatott.

Az özvegy haszonélvezeti jogának, az u. n. özvegyi jognak (jus viduale) a fejlődését a mindennapi élet fenmaradt emlékei nyomán igyekeztük megrajzolni. Ezen az alapon először talál ez a kérdés is irodalmi feldolgozásra. Az esetek bizonyos csoportjában a női vagyonnal (hitbér, jegyajándék stb.) kapcsolatban, az esetek más csoportjánál végrendeletekben jelenik meg az özvegy haszonélvezete s mindezen esetekben az özvegyi jog intézményének jellegzetes vonásait láttuk kidomborodni s itt kerestük fejlődésének szokásjogi alapozását. Reámutattunk

azokra az adatokra, a melyekben talán a hitvestársi örökösödés (successio conjugalis) első jelentkezési alakját pillanthatjuk meg, sőt találtunk eseteket, a melyeknek vizsgálatánál felvehettük a kérdést, hogy nem az özvegyi öröklés (successio vidualis) első nyomait fedezhetjük-e fel bennök.

A király öröklésének vizsgálásánál igyekeztünk különválasztani az adatok alapján a visszajáró adományjóságnak a király kezére liáramlását a király öröklésétől a magvaszakadt és így urafogyott jóságban.

Végül megemlíthetjük, hogy sikerült a földesúrnak a jobbagy hagyatékán való jogát (az u. n. Besthaupt intézményét) bővebben és közelebbről meghatározni.

III. Már legelői,¹ a hol a tárgyalásban követendő rendszerről szóltunk, kiemeltük, hogy a felkutatott és a rendelkezésünkre álló adatok határozzák meg: miként tárgyaljuk a törvényes öröklés rendjét. Ezek az adatok nem nyújtottak elegendő alapot arra, hogy a vagyon minőségének különbségei szerint válasszuk szét és dolgozzuk fel az anyagot.

Az a nagy fontosságú különbség, a mely az ősi és szerzeményi közt fennáll a vagyon feletti rendelkezésre vonatkozólag, egyenesen és közvetlenül nem érinti a törvényes öröklés rendjét, mert az a körülmény, hogy a szerzeményi vagyon felett szabadon lehetett rendelkezni halál esetére is, azt idézte elő, hogy ilyenkor, ha végső rendelkezés történt, az határozta meg az öröklés rendjét; de ilyenkor nem is lehet *törvényes* öröklés rendjéről beszélni, hanem végrendeletiről. A végrendekezés kizárta a törvényes öröklést, a melyről épen akkor lehetne csak szó, ha végrendekezés nem történt volna. A mi egyébként az ősi és szerzeményi vagyonban való törvényes öröklési rend kérdését magát illeti: megállapíthatjuk, hogy főként és első sorban egy fontos különbség vethető fel: a nemi különbség. Úgy a leszálló örökségben, mint az ágrul ágra szállóban s még a felszállóban is a férfi más elbánás alá eshetik mint a nő, ha szerzeményi jóságról van szó, s másba, ha ősiről. Kétségtelen, hogy a nemi különbség a törvényes öröklési rendben érezteti a maga hatását, még pedig igen erőteljesen: lát-

¹ L. 20. 1.

túk a fiú és leány öröklésének lényeges különbségeit. Ezt meg lehet állapítani az ősi vagyron öröklésére vonatkozó adatokból, a melyek túlnyomó számban vannak, szemben a szerzeményire eső igen csekély számú adatokkal. Az adatoknak ez a korlátozott száma, sőt részben teljes hiánya azonban nem engedte meg, hogy messzebb menő következtetéseket fűzzünk hozzájuk, s így nem lehetett külön vizsgálat tárgyává tenni a nemi különbség okozta hatásokat az egyik vagy másik vagyoni körben. Ennek következtében nem is lehetett külön öröklési rendet felállítani az ősiben és a szerzeményiben, a mégis észlelhető különbségeket azonban a megfelelő helyen igyekeztünk feltüntetni.

Az adományi jószágoknak e korbéli kifejlődése sem nyújtott elegendő támpontokat arra, hogy a benne való öröklés rendje kiilónváltan tárgyalható lett volna. Találkozunk ugyan a törvényhozásban törekvésekkel, a melyek az adományban külön öröklési rend megalkotását czélozzák (lásd különösen az oldalági öröklés korlátozását): ezzel szemben azonban látjuk, hogy ezek a törekvések a gyakorlati jogéletben nem igen tudnak érvényesülni. A királyi jog és a vérség jogának harcza, a melyben az utóbbi e korban erősebb, megakadályozza a külön jogszabályok végleges megszilárdulását. A törvényes öröklés rendjének főkülönbsége, választó vonala adományi és nem adományi jószágban az lett volna, hogy az adománybirtokban az oldalág öröklése korlátoztatik: ezt azonban korszakunkban nem sikerült keresztülvinni. Nem egy esetben érvényesült ugyan a királyi jog még adománybirtokon tulmenőleg is, úgy hogy az öröklést mindenféle vagyronban az egyenes ágra korlátozták, ez azonban nem sokáig tartott s felülkerekedett a vérség joga, a mely ismét mindenféle vagyronban, így adományiban is érvényesülést keresett és az egész nemzetség öröklését vonta maga után. Még jobban elmosta a határvonalakat, hogy adományoztak szállásjoggal és úgy is, hogy mint öröklött birtok szálljon tovább az adomány, sőt az adománybirtok öröklés útján egyszer tovább szállva az öröklött birtok természetét ölti magára.¹

A most felhozottak kellőleg indokolhatják, hogy miért

¹ L. Timon id. m. 343., 344., 345. L. v. ö. különösen 365. lap első bek.

tárgyaltuk az adománybirtokban való öröklési rend jelentkező különbségeit is együtt a nem adományban való öröklés rendjével.

Minthogy tehát a vagyon minőségének különbségei nem szolgáltatnak szilárd alapot az öröklési rend felépítésére, az adatok útmutatását követve általános jogászai szempontok szerint rendeztük el az anyagot.

IV. Ha végig tekintjük azokat az adatokat, a melyeket az Árpád-kori törvényhozás,¹ jogalkotó szabályozás² és a mindennapi élet emlékei³ nyújtanak a törvényes öröklés rendjére nézve, azt fogjuk találni, hogy az adatok legnagyobb része a nemesekre vonatkozik, s igen kevés és töredékes adat maradt fenn, a mely a nem nemesi elemek törvényes öröklési jogáról nyújthat némi tájékoztatást. Tudjuk, hogy általában véve magánjogunk a fejlődés ezen szakában még csak az alapirányokat, a csírákat rejti magában, úgy hogy kerek, lezárt intézményköröket, kifejlődött intézményi rendszert keresni ott bármely részben, eredménynyel alig kecsesgető vállalkozás volna. Be kell érnünk azzal, hogy megvonjuk a kereteket, kijelöljük a fejlődési iránypontokat s a lehetőség szerint összerójuk az együvé tartozó vagy legalább ilyennek látszó adattöredékeket. Nagy óvatosságot igényel e munka, hogy az az alapzat, a melyet így kell emelnünk, szilárd legyen: csak a pozitív tények bizonyos tömegéből építhető meg s nem az előre vagy visszatekintő következtetések, analógiák, föltételezések lenge szövetéből. A későbbi hazai avagy az egykorú külföldi fejlődés eredményeivel való össze-

¹ Szt István II. k. 24. f.-ből nem állapítható meg egész bizonyossággal, hogy milyen társadalmi osztályra vonatkozik; a II. k. 35. f.-ből, a melyben donatióról van szó, következtethető, hogy a nemesi elem jogát szabályozza; Kálmán I. k. 20. f. hasonló okból hasonló szempont alá esik; az 1222: IV. és az 1231: XI. t.-cz. már egyenesen serviensről, az 1267: VI., IX., 1290: XXXII. t.-cz. nobilitásról beszél; az 1298: XXVII. t.-cz.-ben pedig püspökökről van szó.

² Endl. Mon. Arp. II. 461. 1. 6. p. 1243. lib. nobilium de Scepus; u. o. 539. 1. 15. p. 1273. nobiles et iobbagines castrorum Slavonie.

³ Különösen pl. Hazai Okl. 114. 1. 1289., Fejér V/2. 445. 1. 1278. VII/5. 460. 1. 1283., V/3. 26. 1. 1280., 175. 1. 1283.. AVenzel VI. 498. 1. 1231., XI. 237. 1. 1231. nob. domina.

vetés csak ott alkalmazható, a hol az adatok positiv bizonyosságát megerősíti vagy kiegészíti, de az adatok hiányában igen óvatosan kezelendő.

Ezeket a szempontokat szem előtt tartva a törvényes öröklés rendjével is az adatok által megvont határokon belül foglalkoztunk. Minthogy az adatok kevés kivétellel a nemesi osztálybeliekre vonatkoznak, a törvényes öröklés rendje, — a mint azt az adatok nyomán egyáltalán megállapítani lehetett — természetesen első sorban a nemesi osztály jogát tükrözi vissza. Nem hagytuk azonban figyelmen kívül a nem nemesi elemekre vonatkozó többi adatokat sem. Ezeket beillesztettük a megfelelő helyen, kitüntetve, hogy milyen osztályhoz tartozókat illetnek. Kérdés, vajjon nem lett volna helyesebb és a tudományos módszernek megfelelőbb eljárás, ha különválasztjuk a nem nemesekre illő adatokat s belőlök törekszünk a nemesi törvényes öröklés rendje mellett a nem nemesi törvényes öröklés rendjét összeállítani. De vajjon lebet-e polgárság öröklési rendjéről írni néhány jogszabályozó emlék nyomán,¹ a melyet nem támogatnak a gyakorlati élet esetei: lebet-e szó a várjobbágyok, várnépbeliek és a jobbágyok² törvényes öröklési soráról egy-két adat világitásában? Ezek a mozaikdarabok arra felhasználhatók, hogy figyelmeztessenek bizonyos eltérésekre, különbségekre, de külön rendszerek alapjaivá alig tehetők. Megtehettük azonban a nem nemesi osztálybeliekre illő adatoknak ilyen feldolgozását azért is, mert adatainkból is láthatjuk, hogy a nemesekre vonatkozó öröklési jog a maga hatását éreztette a nem nemesi osztálybeliekre is; a nemesi öröklési jog elvei behatoltak a nem nemesi jogba, azaz az alsóbb osztálybeliek joga mimeli a felsőbbekét.

¹ Wenzel III. 206. 1. selmeczi jogkönyv; Endl. Mon. Arp. II. 454. 1. 16., 17. p. 1242. zágrábi hospes; 542. 1. 1., 2., 4. p. budai hospes; Fejér IV/1. 329. 1. 1244. korponai hospes, 393. 1. h. de Tirnavia.

² Endl. Mon. Arp. II. 450. 1. 11. p. 1240., győri várnépbeli 469. 1. 6. p. 1246. lib. incolarum oppidi Keresztur, Fejér VII/1. 362. 1. (Hazai Okm. VI. 159. 1.) a Győr mellett lakó egyházi »vinitor« elem, IV/3. 517. 1. 1269. iobbagiones praepositurae albensis, Mon. Strig. II. 313. 1. 1292. az esztergomi káptalan némethi jobbágyai. Endl. Mon. Arp. II. 539. 1. 15. p. 1273. szlavón várjobbágy.

Hosszas fejlődésre volt szükség, míg a társadalom egyes osztályai a maguk külön öröklési jogát saját elveik tengelye körül elhelyezik; századok múlnak el, míg a polgárság, a jobbagság a maga külön öröklési jogát megteremtí s ekkor is a nem nemes osztály jogának alárendelt helyzete megmarad a nemesi joggal szemben: mindabban, a mi részükre külön szabályozva nem volt, az országos nemesi jognak voltak alávetve.¹

Ezek a tárgyi szempontok indokolják, hogy a nemesi és nem nemesi öröklés rendjét ebben a korban együttesen tárgyaljuk, ezekhez még hozzájárul ennek az anyagnak feldolgozásánál európaszerte követett módszer.² Tudjuk azt, hogy egész Európában a particularis fejlődés következtében mily határozottan elváltak egymástól a különböző társadalmi osztályok jogterületei s ennek ellenére mégis azt látjuk, hogy a német, olasz, francia, angol öröklési jog megállapításánál³ egységes keretben helyezik el a megfelelő anyagot, közös elvek, a jognak általános kérdései szerint osztják fel az összes társadalmi osztályokra vonatkozó adatokat. Az öröklési jog általános tételei alá helyezik az egész anyagot s nem a társadalom egyes osztályai szerint választják külön az egész öröklés jogát. Nem

¹ L. Hajnik: A magyar jog és a Hármaskönyv (Beöthy Zs.: A magy. irodalom története 1895. I. k. 187. s köv. 1.) — A nemesi és nem nemesi jog különbségei az örökjogon kívül eső más jogterületeken sem nőnek olyanokká, hogy különválaszthatóvá tennék az anyagot, az adatok másutt sem nyújtanak elegendő támpontot ilyen feldolgozásra, pl. a házassági vagyonyjog terén alig akad egy-két adat (1. Illés: Ház. vagyonyj. 25. 1.), a szerződési jog terén meg épen a nemesi és nem nemesi elem jogi egyenlőségéről vannak bizonyosságaink (1. Illés: Szerz. j. 49. s köv. 1.).

² Természetesen ebben a kérdésben csak módszertani szempontból figyeljük meg a külföldi irodalmat, nem pedig a jogfejlődés érdeme szempontjából.

³ Heusler id. m. II. k. 531., 576., 615., 616. 1. (szépen fejti ki a germán öröklési alapelvek analog és parallel fejlődését a különböző osztályoknál); Brunner: Grundzüge 210. s köv. 1., Siegel id. m. 468. s köv. 1., Pertile id. m. IV. k. 45. s köv. 1., Nani id. m. 546. s köv. 1., Salvioli id. m. 447. s köv. 1.; Viollet: Histoire du droit civil français. Paris, 1893. 817. s köv. 1.; Pollock-Maitland: The history of english law. Cambridge, 1895. II. k. 237. s köv. 1.

a társadalom osztályai tagozódásának szempontja, hanem az öröklési jog jogászai szempontjai irányadóak a jogi feldolgozásnál.

Hogy mennyivel indokoltabb ez a módszertani eljárás nálunk, elegendő utalni arra, hogy a magyar jog fejlődését a partikularizmussal szemben annak egységes, országos jellege különbözteti meg a külfölditől, s éppen a nemési jog országos, közönséges jog oly értelemben, hogy bizonyos mértékig uralkodik a többi osztályok joga felett. Nem ellenmondó tehát, ha az Árpád-kori törvényes öröklés rendje alatt főként a nemesi jogról van szó, sőt éppen ebben a jelenségben a magyar jogfejlődésnek mélyebb igazsága nyer kifejezést.

TARTALOM.

ELSŐ FEJEZET. Öröklési jog az Árpád-korban	3
MÁSODIK FEJEZET.' Leszálló örökség.	
1. §. A fiú öröklése.....	21
2. §. A leány öröklése. Leánynegyed (quarta)	26
3. §. Az unoka és a többi ivadék öröklése	48
HARMADIK FEJEZET. Ágrul ágra átszálló örökség	53
NEGYEDIK FEJEZET. Felszálló örökség	73
ÖTÖDIK FEJEZET. Az özvegy öröklési joga.....	78
HATODIK FEJEZET. Örökös hiánya.	
1. §. A király öröklése	93
2. §. A város, a földesúr és az egyház öröklése	97
HETEDIK FEJEZET. Eredmények	101

STATISZTIKAI VIZSGÁLÓDÁSOK
A XIX. SZÁZAD
GABONAÁRAINAK ALAKULÁSÁRÓL.

FÖLDES BÉLA
R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1905. október 16-iki ülésében.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1905.

Budapest, az Athenaeum r.-társ. könyvnyomdája.

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ.

Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról.

Mezőgazdasági államban fölösleges annak bizonyítása, mily mélyen belenyúló hatása van a termékek és gabonaárak alakulásának a nép jólétére. Hiszen csak a közvetlen múltra kell visszatekintenünk, a hol ama jellemző tényt konstatálhatjuk, hogy az 1904-ik évi rossz termés következtében hazánkban a termés után a halandóság jelentékenyen emelkedik. Míg 1904-ben januártól márcziusig a halálesetek száma 133,435, addig a reá következő év ugyanazon szakában 167,308, azaz három hónap alatt a különbözet 33,873.

Nem hiába jegyzi fel a történelem, hány nagy történeti esemény, háborúk, forradalmak állottak be a gabonaárak hatása alatt. »Cereris sunt omnia munera«, mondja a római költő és minduntalan találkozunk korszakokkal, melyekben a népességnek gabonával való ellátása oly fontos kérdéssé vált, hogy az minden más kérdést háttérbe szorított. Így volt az közvetlenül a francia forradalom előtt is, midőn minden figyelem erre irányult, oly annyira, hogy még a híres francia szalonban is a legszelleme-sebb nők és férfiak e kérdéseket tárgyalják és a sziporkázó szellemű abbé *Gnliani* megírja »Dialogue sur le commerce des bleds« című munkáját.

A fiatal közgazdasági tudomány is e kérdések körül szerzi első érdemeit. Eltekintve *Gregory Ringtál*, ki egy igen helyesen megfigyelt, habár számtanilag elhibázott észlelettel, indítja meg a kutatásokat, *Quesnay* volt az, ki az »Encyclopedie«-ben »Grains« című dolgozatával irányt jelöl és utána a nemzetgazdák hosszú sora a kérdés fonalát többé el nem ejti. A kérdés más jelleget ölt Angliában és annak alapján keletkeznek a korszakalkotó elméletek, melyek *Malthus*, *Ricardo*, *Tooke* stb. neveihez fűződnek. Joggal mondhatta tehát *Riehl* (*Historische Kulturbilder*, 238. 1.)

a gabonaárak történetéről, »hogy azok talaján végezte a nemzetgazdaságtan mintegy alapvető méréseit, hogy azok segítségével dél- és szélességi köreit kényelmesen rakhatja az egész gazdasági életre«. Hogy pedig napjainkban az agrárpolitika legfontosabb kérdései, az úgynevezett földtehermentesítés, a mezőgazdasági üzemformák változása és részben ezzel összefüggésben birtokmegosztás és birtokpolitika, a gabonaárak alakulásával összefügg, nem szorul bizonyításra. Fontos az is, hogy egyetlen része a nemzetgazdasági elméletnek sem annyira alkalmas exakt matematikai pontosságra emelkedni, mint az árak, és különösen a gabonaárak elmélete. Mert oly jelenség az, mely a gazdasági élet ezer és ezer pontján ismétlődik, mely éppen azért a legkülönbözőbb tényezőkkel való sokféle combinatiót megenged, melyek közül az egyik itt, a másik ott kiküszöbölhető, mialatt közel juthatunk a kísérlet szabotosságához. Az is előny, hogy végre olyan jelenség, melynek konstatálása nem nehéz. A gabonaárak tanulmányozása azon módszertani előnyt is nyújtja, hogy minket rászoktat, hogy a tényeket szigorúan megállapítsuk, mint a vegyész teszi aequivalenseivel, oly körülmény, mely épp a társadalmi tudományokban oly fontos, mivel itt mindig az a veszély fenyeget, hogy a fáradságos tanulmányozását a tényeknek sokalván, a képzelet szárnyain merészen emelkedő phantasmagoriák a szigorú igazságok helyét bitorolják.

Az árjelenségek tanulmányozására pedig a leggazdagabb és aránylag legmegbízhatóbb anyagot épp a gabonaárak statisztikája szolgáltatja. Ezen termelvények nagy fontossága, a szükséglet csekély ruganyossága, az óriási terjedelme a termelésnek és forgalomnak széles alapot nyújtanak a jelenségek tanulmányozására. Különbben is nincs általában árú, melyre nézve oly gazdag, terjedelmes anyag rendelkezésre állana, mint a gabonára vonatkozólag.

Ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy a gabonaárak statisztikája már elérte volna a tökély tetőpontját. Nagyot haladt azon időpont óta, midőn harmincz évvel ezelőtt a gabonaárak tanulmányozásával kezdtem foglalkozni. Míg akkor még a hivatalos statisztika is csak kevés államban fordított erre gondot, most már a legtöbb állam statisztikai közleményei rendszeren közlik az idevonatkozó adatokat. Míg harmincz év előtt tanulmá-

nyaink az illető statisztikai hivatalok írásbeli közleményei nélkül — melyekért e helyen is köszönetét mondom — lehetetlenek lettek volna, addig most csak azért építettük fel adatainkat jelentékeny részben ez írásbeli közleményekre, hogy az adatok teljes egyöntetűségét biztosítsuk. Azonban ha egyfelől a haladást elismerjük, másfelől a hiányokat sem hallgathatjuk el. A gabonaárak statisztikája és főleg nemzetközi része szenved az adatok nagy különbözőségén. Az egyik állam országos árakat közöl, a másik a főbb piacok árait, a harmadik tőzsdeárakat, a negyedik a termelési helyek árait, beviteli árakat, kiviteli árakat, sőt egyes államok csak kiszámított árakat, melyek bizonyos természetbeni szolgáltatások átszámításánál használtak. Időről időre változnak a mértékek, a pénzek, változik a pénz értéke, változik a minőség stb. Némely államok csak az évi átlagok közlésére szorítkoznak. Itt egy egyöntetű eljárás nagyon szükséges volna, miért is a nemzetközi statisztikai intézetnek az idén tartott összejövetelét felhasználtam, hogy ez irányban indítványt tegyek» mely elfogadásban részesült.

A gabonaárak statisztikájának egyik igen becses részét képezi az ártörténet. Itt van elsősorban *Fleetwood* püspök híres munkája, melynek címe 600 évre ígéri az árak statisztikáját, de tulajdonképp visszanyúl az angol királyság legrégebb koráig. Általában ez a statisztika azon ága, mely körül az angolok szerettek maguknak nagy érdemeket. Így főleg *Tooke* »History of prices« című híres munkájával, melyben a gabonaárak statisztikája egyúttal fontos közgazdasági kérdések megoldására használtak fel. Itt van azután *Thorold Rogers* munkája »History of agriculture and prices«. De említésre méltó *Dupré de St. Maur*, *D'Avenel* a francziáknál, *Hanauer* apát az Elzászra vonatkozólag, *Sloet van de Beele* Németalföldre vonatkozólag és e dolgozat írása alatt vettem a dán statisztikai hivatal munkáját, mely az 1600—1902. évekre adja a gabonaárak történetét Dániában. Nálunk ártörténeti munka a régebb időkre ugyan nincs, de számos érdekes adatot találunk *Csányi* Chronikájában, *Wagner* Analektájában, *Apor* Synopsisában stb.¹ Ezen adatgyűjtemények rend-

¹ Ezen és más adatok iránt lásd: »Közgazdasági Értekezések« című (I. kötet) és »Statisztikai Előadások« című munkám második sorozatát.

kívüli fontossággal bírnak számos közgazdasági kérdés megoldásánál, így a munkabérek és a nép jólétének megállapítására, a pénzérték kiszámítására stb. Többnyire főleg ez utóbbi kérdés érdekében kutatták az árakat, de már *Fleetwood* püspök mondja, hogy ez adatok más szempontból is bírnak nagy fontossággal. Az ártörténeti munkák nagy értéke volt az ok, hogy az említett congressuson egy második indítványt is terjesztettem elő, hogy t. i. a londoni Royal Statistical Society, melynek tagjai között az ártörténet legkiválóbb képviselői voltak, gazdag könyvtárban egy külön osztályt szervezzen, melyben az összes gabonaáirodalom összegyűjtessék. Az indítvány egyhangúlag elfogadott, bár több francia előttem sajnálkozását fejezte ki, hogy nem inkább Párisi javasoltam. Különben természetes, hogy bármely szakkönyvtárnak szabadságában áll az anyagot összegyűjteni.

A felsorolt munkák egyúttal bizonyítják, hogy igen régen ismerték fel a gabonaárak feljegyzésének nagy fontosságát. Igen gyakran az egyházi anyakönyvekben jegyezték fel a születésekre, esketésekre, halálozásokra vonatkozó adatokkal együtt, a mi eléggé bizonyítja, milyen nagy fontosságot tulajdonítottak ez adatoknak. Sőt egyes államokban egyenesen utasították az anyakönyveket vezető közegeket, hogy egyéb fontos eseményekkel ez adatokat is vezessék be a jegyzeteknek szánt rovatokba.

A következőkben azonban csak a XIX. századdal akarunk foglalkozni,¹ hogy azon fontos tanulságokat² levezzsük, melyeket ez adatok előttünk feltárnak. Részletekbe nem bocsátkozunk, mert azok a harmincz év óta közölt tanulmányaimban³ könnyen

¹ A függelékben több államra vonatkozólag adjuk több századra visszamenőleg az összefoglaló adatokat és egy kis áttekintést az ártörténeti irodalom fontosabb jelenségeiről.

² Talán szabad arra hivatkozni, hogy e tanulmány eredményeit a francia tudomány egyik legkiválóbb képviselője oly fontosaknak tartotta, hogy azokat grafikai táblákba foglalta és maga akarta az ez évben tartott kongresszuson bemutatni, azonban a kongresszuson való megjelenésben akadályozva volt, de előadta a párisi statisztikai társaságban.

³ 1. Die Getreidepreise im XIX. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Preisschwankungen. (Statistische Monatschrift. Wien 1877.)

megtalálhatók. Megjegyezzük még, hogy minden adatról a forrást megnevezzük, mely többnyire írásbeli közleménye az illető állam statisztikai hivatalának. A dolgozatunkhoz csatolt táblákban az eredeti följegyzéseket adjuk, hogy azok ellenőrizhetők és felhasználhatók legyenek és csak a szövegben, hol az adatokat, a mennyire lehet, összehasonlíttuk, összefoglaltuk, eredményeket levezetünk, ott számítottuk át azokat.

Adataink feldolgozásánál azt a módszert követjük, hogy először az általános tanulságokat fejtjük ki, azután minden államra külön adjuk elő a fontosabb eredményeket. A következő államokra vonatkozólag sikerült nekünk az adatokat összeállítani: Anglia, Franciaország, Poroszország, Ausztria, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Svájc, Belgium, Németalföld, Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Oroszország. Régebbi tanulmányaink Romániát is tárgyalják, minthogy azon-

2. Idem. Fortsetzung. (Ibidem. 1879.)

3. Idem. Schluss. (Ibidem. 1882.)

4. Die Ehefrequenz in ihrer Abhängigkeit von den Getreidepreisen. (Ibidem. 1879.)

5. Der Einfluss der Getreidepreise auf die Arbeitslöhne und den Preis einiger wichtiger Lebensmittel. (Ibidem 1880.)

6. Der Einfluss von billigen und teuren Zeiten auf die Sterblichkeit. (Jena 1880.)

7. Ueber einige wirtschaftliche und moralische Wirkungen hoher Getreidepreise. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Jena 1881.)

8. A gabonaárak hullámzása a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásai. (Budapest 1882.)

9. Die Getreidepreise im 8. Dezennium des Jahrhunderts. Statistische Monatschrift. Wien 1884.)

10. Die Getreidepreise in den Jahren 1881—1885. (Ibidem 1887.)

11. Die monatlichen Schwankungen der Getreidepreise. (Ibidem 1887.)

12. Die Getreidepreise im Norden in den Jahren 1871—1885. (Ibidem 1888.)

13. Die Getreidepreise und ihre Wirkungen auf die Bewegung der Bevölkerung 1871—1885. (Ibidem 1888.)

14. Die Getreidepreise im XIX. Jahrhundert. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 1905.)

15. Note on the course of wheat prices in different States (International Statistical Institute 1905).

ban a legújabb adatokat teljesen megbízható alakban megszerezni nem sikerült, bár e célból a követséget és a consulatust is megmozdítottuk, ez államot általában kihagytuk.

Visszapillantást vetvén a múlt szára, mindenekelőtt az a kérdés követel megoldást, mely évek mutatják a legnagyobb hullámzásokat a gabona árát tekintve, mely évek mutatják a legnagyobb szélsőségeket, a legnagyobb olcsóságot és legnagyobb drágaságot.

A XIX. század megindul igen magas gabonaárakkal. Utoljára állunk azon szomorú esetek előtt, hogy valóságos éhséget, nyomort és halált terjesztenek. Angliában a gabonaárak drágasága és a Napóleon által elrendelt szárazföldi zárlat következtében a gabonatermelést kiterjesztik az eddig nem művelt területekre és ezen tényben gyökerezik *Ricardo* nagy feltűnést okozott földjáraadéktana, mely szerint az emberiség a népesség szaporodásával kénytelen lévén rosszabb és rosszabb minőségű földeket művelés alá venni, ez okból a földbirtokosok jövedelme, a földjáraadék, következetesen emelkedik. Még a század második tizedében föllép egy pusztító éhség, de ettől kezdve a század jóformán első felének végéig mérsékelt árakat mutat. Ellenben a század második felének jellege a magas gabonaár. A nyolczvanas években az árak kezdenek csökkenni és a kilenczvenes évek végén rendkívül alacsony ponton állanak meg. A század tehát elején igen magas, végén igen alacsony árakat mutat, folyamában az első félszázadban az alacsony, a második félszázadban a magas árak túlnyomók. A század első felében az olcsó árakat ismét főleg egyszer megszakítja a drágaság, mely aztán Angliában Peel nagyszabású szabadkereskedelmi reformjához, a Cobden vezetése alatt álló Anti-Corn-Law-League győzelméhez és a gabonavámok eltörléséhez vezet. A század második felében pedig daczára a magas gabonaáraknak, ismét behozták a gabonavámokat. Azon évtizedben, melyben *Bismarck* Németországban a gabonavámpolitikát inaurálja, a búza ára 55%-kal magasabb volt Poroszországban, mint a század első felében és magasabb, mint 1851—70-ig.

Minthogy tábláink az árak iránt a legkimerítőbb felvilágosítást nyújtják, itt csak a legkiemelkedőbb pontjait az oscillatióknak akarjuk megjelölni, még pedig a búzára vonatkozólag,

melylyel a többi gabonaneműek is rendszerint teljes páruházmosságot mutatnak. Volt pedig

	a század első felében		a század második felében	
	legdrágább évtized	legolcsóbb évtized	legdrágább évtized	legolcsóbb évtized
Angliában	1811—20	1841—50	1851—60	1891—900
Franciaországban .	1811—20	1841—50	1871—80	1891—900
Poroszországban ..	?	?	1871—80	1891—900
Ausztriában	1801—10	1831—40	1871—80	{ 1861—70 1891—900
Magyarországban ..	?	?	1871—80	1891—900
Belgiumban	1811—20	1821—30	1851—60	1891—900
Németalföldön	1811—20	1821—30	1861—70	1891—900
Finnországban	1811—20	1841—50	1871—80	1891—900
Oroszországban....	?	?	1871—80	1891—900

1891—900; a század második felében kivétel nélkül a legalacsonyabbak voltak az árak 1891—900-ig, a mi eléggé magyarázza az agrarizmus nagy megerősödését. A legdrágább évtizedek voltak 1811—20, 1851—60 és különösen majdnem általános jelleggel 1871—80 évek, melyek mély nyomokat is hagytak a népek populacionistikai jelenségeiben. A legtöbb államban 1811—20-ig és 1871—80-ig voltak a legdrágább, 1841—50 és 1891—900 a legolcsóbb évek. Azon államokra nézve, melyekben az adatok nem terjedtek egészen a XIX. század elejéig, az összehasonlítást természetesen el kell ejteni.

Áttérvén arra a kérdésre, milyen változások mutatkoztak a *helybeli* és *időbeli* áralakulásokban, talán a legjobb áttekintést nyerjük, ha mindenekelőtt az egyes államokra összefoglalva mutatjuk ki az árakat az évszázad elején és végén. Volt pedig:

Angliában ¹				
(búza, árpa, zab).....	1801—10	149.40	1891—900:	70.90 shilling
Franciaországban ²				
(búza).....	1801—10	19.25	1891—900:	14.77 frank
Poroszországban ³				
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	238.10	1891—900:	363.50 ezüstgaras
Ausztriában ⁴				
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	10.97	1891—900:	20.21 forint

¹ Imperial quarter, — ² hektoliter, — ³ hektoliter, — ⁴ hektoliter.

Magyarországban ⁵			
(búza, rozs, árpa, zab) 1821—30	7.79	1891—900:	17.20 forint
Oroszországban ⁶			
(búza, rozs, árpa, zab) 1842—50	14.69	1891—900:	27.06 rubel
Belgiumban ⁷			
(búza, rozs)	1810—10	29.76	1891—900: 23.02 frank
Németalföldön ⁸			
(búza, rozs, zab)	1801—10	25.54	1891—900: 15.35 na. forint
Dániában ⁹			
(rozs, árpa, zab)	1801—9	32.94	1891—900: 26.37 korona
Svédországban ¹⁰			
(búza, rozs, árpa, zab) 1834—40	27.01	1891—900:	30.02 korona
Norvégiában ¹¹			
(búza, rozs, árpa, zab) 1821—30	41.87	1891—900:	36.78 korona
Finnországban ¹²			
(búza, rozs, árpa, zab) 1811—20	84.52	1891—900:	73.91 markka
Spanyolországban ¹³			
(búza)	1801—10	38.30	1891—900: 27.28 pesetas

Ha ezen adatok alapján az egyes államokat csoportosítjuk, úgy azt találjuk, hogy a század elejéhez képest a század végén az árak

magasabbak	alacsonyabbak
Poroszországban, Ausztriában, Magyarországban, Oroszországban.	Angliában, Franciaországban Belgiumban, Németalföldön, Dániában, Norvégiában, Finnországban, Spanyolországban.

Látjuk ebből, hogy a múlt század alatt egy nagy átalakulás megy végbe. *A gabonaárak csökkennek azon országokban, melyek idegen gabonát fogyasztanak, emelkednek azon országokban, melyek idegen államokat látnak el gabonával.* Ez átalakulásnak következménye, hogy az árak kiegyenlítődnek, a helyi különbségek csökkennek. A fogyasztók most olcsóbban nyernek ellátást, dacára annak, hogy a termelők jobb árakat érnek el. Ez bekövetkezik azért, mert azelőtt a közlekedés drágasága következtében a termelők nem tudták fölöslegüket értékesíteni, nem tudták a távol

⁵ hektoliter, — ⁶ csetvert, — ⁷ hektoliter, — ⁸ hektoliter, — ⁸ tönde,
— ¹⁰ hektoliter, — ¹¹ hektoliter, — ¹² tynnyri, — ¹³ egy tized tonna.

fekvő piacokat elérni. *Ebben a népek gazdasági solidaritásának egy érdekes mozzanatát látjuk*, mert a nagy átalakulás, mely a gazdasági élet haladásával, a kereskedelem és közlekedés megszabású szervezésével összefügg, úgy a termelők, mint a fogyasztók érdekének teljesebb kielégítését biztosítja. Angliában az ár a század végén felével alacsonyabban áll, mint a század elején. Ki ne látná, vagy legalább sejtené, milyen mély átalakulásoknak kellett ennek következtében a nép életében, fogyasztásában és termelésében beállaniok! Ausztriában, Magyarországon, Oroszországban a gabonaár több mint kétszeresére emelkedik, a mi ezen államok gazdasági életére mélyen menő befolyással volt. *Mindenekelőtt jelenti a földbirtok jövedelmezőségének nagy emelkedését, de a nemzeti gazdaság és vagyonosodás haladását is.*

Némileg módosul a kép, ha csak a század második felét tesszük vizsgálatunk tárgyává. Az utolsó félszázad első és utolsó évtizedeinek összehasonlítása következő eredményhez vezet:

	1851—60	1891—900 ¹
Anglia (búza, zab, árpa)	112.6	70.9
Franciaország (búza)	22.11	14.77
Poroszország (búza, rozs, árpa, zab) ..	438.20	363.50
Ausztria (búza, rozs, árpa, zab)	20.05	20.21
Magyarország (búza, rozs, árpa, zab) ..	18.75	17.20
Oroszország (búza, rozs, árpa, zab)	17.59	27.06
Belgium (búza, rozs, árpa, zab)	48.95	23.02
Németalföld (búza, rozs, árpa, zab)	28.63	15.35
Dánia (rozs, árpa, zab)	30.—	26.37
Svédország (búza, rozs, árpa, zab)	36.22	30.02
Norvégia (rozs, árpa, zab)	28.79	24.39
Finnország (búza, rozs, árpa, zab)	76.27	73.91

Ha ezen adatokat szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy Oroszországtól és Ausztriától eltekintve, mindenütt a század második felének vége alacsonyabb árakat mutat, mint első tizede. *Azonban e körülmény magyarázata első sorban abban keresendő, hogy épp az 1851—60-iki évtized rendkívül magas árakat mutat, melyek normális áraknak éppen nem tekinthetők, valamint az 1891—*

¹ Pénznem és mérték, mint az előbbi táblánál.

900-iki évtized alacsony árai sem tekinthetők normálisaknak. De el kell ismerni, hogy az utolsó félszázad magasabb árai után főleg a század utolsó tizedében bekövetkezett nagy árcsökkenés az agrarismus terjedésére elég okot szolgáltatott.

Ha közelebbről vizsgáljuk az áralakulás helyi jellegének változását, mely első sorban a közlekedési rendszernek nagyszabású átalakulásával függ össze, adatainkból ismét sok tanulságot meríthetünk. Természetes, hogy különösen a vasúti forgalom által előidézett nagy processus csak a század második felében válik könnyen észrevehetővé, habár a vasutak építését már a század első felében megkezdték. Ez okból csak a század második felére leszünk a következőkben tekintettel. A búza ára volt hektoliterenként koronaértékben:

	1851—60	1891—900
Anglia	18.80	12.89
Franciaország	17.68	15.51
Poroszország	16.14	15.64
Ausztria	14.02	14.16
Magyarország	12.46	15.06
Olaszország	16.28	17.88
Belgium	19.32	13.89
Németalföld	24.47	14.89
Svédország	14.68	13.59
Finnország	12.70	17.39
Oroszország	11.16	12.36
Északam. Egyesült-Államok	23.46	11.25

A legnagyobb helyi különbség, mely az árakban mutatkozik — Belgiumtól eltekintve, mely végre a kérdés eldöntésénél nagyobb fontossággal nem bír — Anglia és Oroszország között mutatkozott a század második felének első tizedében; a különbség az alacsonyabb ár arányában 68.4%. A század végén ellenben a legnagyobb különbség csak 26.53%. De most már nem Anglia mutatja a legnagyobb árakat, — sőt Ausztriában és Magyarországon az árak magasabbak, — hanem Franciaország és Poroszország; a legalacsonyabb árak még mindig Oroszországban jegyeztetnek. Magyarországon és Anglia között 1851—60-ig az árkülönbség még 50.8%, az utolsó évtizedben csak

1.3%. Alig lehet ennél jellemzőbb számot találni ama nagy átalakulás feltüntetésére, mely a népek életében az utolsó 50 évben bekövetkezett.

Érdekes lesz a föntebbi számokból a kultúrállamok egy nagyobb csoportjára vonatkozólag a búza átlagos árát kiszámítani. Megkülönböztetjük a következő csoportot; Észak-Európa (Anglia, Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Oroszország); Közép-Európa (Franciaország, Poroszország, Ausztria, Belgium, Németalföld, Magyarország); Dél-Európa (Olaszország) és Észak - Amerika.

E szerint tett a búza ára a XIX. század utolsó tizedében hektoliterenként koronaértékben:

Észak-Európában	15.20
Közép-Európában	14.52
Dél-Európában	17.88
Észak-Amerikában	11.25

Látjuk ebből, milyen csekélyek az árkülönbségek Európa egyes részei között!

Az általunk tárgyalt adatok kétségtelenné teszik, hogy a gabonaárak tekintetében a kultúrállamokban egy helyi kiegyenlítés ment végbe, mely nagyobb különbségeket nem enged érvényre jutni, Európa mintegy egy piaczczá egyesült és daczára a XIX. század végén alkalmazott gabonavámoknak, az árakban sokkal kisebb különbségeket találunk, mint azelőtt.

Áttérünk már most annak vizsgálására, mily mértékben kísérte e helyi kiegyenlítését az áraknak időbeni kiegyenlítése? A XIX. század nagy gazdasági átalakulásai mutatnak-e ez irányban is valami hatást? Léteznek-e még oly nagy árhullámzások ugyanazon helyen, mint a milyenekről nekünk előbbi korszakok krónikái beszélnek? E kérdésre legbiztosabb tájékozást nyerünk, ha a legfontosabb gabonanemre nézve az árkülönbségeket a század elején és a század végén vizsgáljuk. Adataink a következő képet nyújtják: a legnagyobb árkülönbség tett:

Angliában	1801—10	119.6—58.10	1891—900	37.0—22.10
Franciaországban	1801—10	25.4—15.17	1891—900	20.58—14.40
Poroszországban ..	1816—20	122—50	1891—900	222—140
Ausztriában	1801—10	6.10—3.50	1891—900	12.38½—7.46
Magyarországon ..	1821—30	2.91—1.23	1891—900	11.70—6.86

Vagyis a maximum és a minimum aránya:

Angliában	1801—10	1 : 2.03	1891—900	1 : 1.62
Franciaországban ..	1801—20	1 : 1.66	1891—900	1 : 1.53
Poroszországban	1816—20	1 : 2.18	1891—900	1 : 1.58
Ausztriában	1801—10	1 : 2.36	1891—900	1 : 1.65
Magyarországon	1821—30	1 : 2.36	1891—900	1 : 1.70

Ezen és több más államokban tényleg az árhullámok kisebbedtek. Egyes államokban azonban csak igen csekély mérvben csökkentek. Sőt nem hiányoznak kivételek, így Belgiumban, Svédországban. Némely államban általában az árhullámok jellege nem igen változott, így Oroszországban. Nem lehet tagadni, hogy még ma is nagy különbségek fordulnak elő a gabonaárak időbeli alakulásában, a hullámok néha 100%-ig is emelkednek, mint például Angliában még az utolsó évtizedben is, nálunk is.

Milyen nagy hullámok fordulhatnak elő egy-egy év leforgása alatt, arra a következő adatok is adnak feleletet. A budapesti tőzsdén a búzaárak következő hullámokat mutattak az utolsó évtizedben:

	Maximum	Minimum
1891.....	11.42	8.28
1892.....	11.14	7.89
1893.....	8.75	7.50
1894.....	7.61	6.43
1895.....	7.50	6.42
1896.....	8.39	6.77
1897.....	13.14	7.95
1898.....	14.89	9.20
1899.....	10.33	7.89
1900.....	7.72	7.28

Látjuk ez adatokból, hogy jelenleg is elég jelentékeny hullámzások fordulnak elő, melyek a 100%-ot is megközelítik. Viszont vannak nagyon nyugodt évek is, mint pl. az utolsó, a hol a maximum és minimum közötti különbség igen csekély. De hogy nagyobb hullámzások is előfordulnak, azt tagadni nem lehet.

És ha ezekhez hozzávesszük, hogy a gazdasági érdekek nagy kiélesítése következtében az emberiség érzékenysége gazdasági változások és az azokból származó következmények iránt

jelentékenyen nagyobbodott, úgy mindenesetre állíthatjuk azt, hogy ez áraknak helyben való kiegyenlítése nagyobb mértékben következett be, mint az időbeli kiegyenlítés. És ha *Foville* Londonban e tárgyról tartott előadásom beható ismertetése és méltánylása alkalmából¹ arra figyelmeztet, hogy azonban oly nagy drágaságok, mint a milyenek azelőtt oly pusztító hatást gyakoroltak, többé még sem fordulnak elő, úgy ezt szívesen elfogadom, sőt azon tanulmányaimban, melyek a gabonaáraknak hatását vizsgálták, egyenesen kimutattam. Azonban még sem szabad arról megfélekedni, hogy az árak hullámzása elég jelentékeny. Ezt más vizsgálódók is újabban kimutatták, részint a gabonára nézve, részint más árúkra nézve. Így *Giffen*, *Cliffe Leslie* (*Essays*, 375. 1.), *Heitz*, *Neumann* (*Theuerung der Lebensmittel*, 44. 1.), *Wagner* (*Grundlegung*, I. 190.1.), *Jnama Sternegg* (*Statist. Monatschrift*, 1887, 445. 1.), *Schebeck* (*Geschichte der Preise*, 92. 1.) stb. így *Giffen* az 1861—77-iki ármozgalomról tett hivatalos jelentésében² egyenesen egy óriási (»gigantic«) árhanyatlásról szól. Szóval ma is nagy árhullámzások fordulnak elő. Hogy ezek éhséget nem okoznak, az főleg annak tulajdonítandó, hogy ma az egyik ország hiányát a másiknak bőségével lehet kiegyenlíteni és hogy az anyagi jólét emelkedvén, a magas ár nem akadályozza a szükséglet kielégítését.

Vizsgálódásainkban végül még a havi árhullámzások alakulásában mutatkozó irányokat akarjuk megállapítani. Három különböző dolgozatban foglalkoztunk e kérdéssel, úgy hogy itt a főbb eredmények konstatálására szorítkozhatunk. Kétszázötvenhét észleleti évre vonatkozólag négy államban megállapított árakból a következő eredményt állapíthatjuk meg az extrem áralakulásokra vonatkozólag: Jut

	ár- maximum	ár- minimum	általában extrem árképződés
Január	40	52	92
Február	9	16	25
Márczius	9	14	23
Április	17	23	40
Május	14	16	30

¹ Lásd: *Economiste français* 16. septembre 1905.

² Report on the priées in the year 1861—77 (London, 1879).

	ár- maximum	ár- minimum	általában extrem árképződés
Június	24	18	42
Július	28	23	51
Augusztus	15	9	24
Szeptember	12	17	29
Október	12	4	16
November	24	10	34
Deczember	53	65	118

A legtöbb ármaximum és árminimum esik tehát decemberre és januárra, azonban, a mi nagyon fontos, árminimum még több, mint ármaximum. Legritkábbak az ármaximumok februárban és márcziusban, az árminimumok augusztusban és októberben. Általában legkevesebb extrem árképződés mutatkozik októberben és márcziusban. Ha a jobb áttekintés kedvéért ez adatokat össze-foglaljuk évnegyedek szerint, a következő eredményt találjuk:

	Ármaximum	Árminimum	Szélső árképződés
Tél.....	102	133	235
Tavaszi	40	53	93
Nyár.....	67	40	107
Ősz	48	31	79

Látjuk ebből, hogy legtöbb rendkívüli árképződés télen fordul elő, legkevesebb őszi. De ez adatok szerint is látjuk, hogy télen több a minimális ár, mint a maximális ár. Tavaszkor több az árminimum, nyáron és őszi meg több az ármaximum. Legnyugodtabb, legrszabályosabb az ár hullám őszi. *Ez megegyezik azzal a régi felfogással, hogy a novemberi, úgynevezett »mártonnapi árak«* az évi átlaghoz legközelebb állanak, miért is a régiebb időkben azokat mindenféle számítások alapjául vették.

Még egy másik behatóbb vizsgálódást a havi árak alakulása iránt az olaszországi árak alapján kíséreltünk meg. Erre vonatkozólag is az illető dolgozatra utalunk (Statistische Monatschrift 1887). Itt csak a főbb eredményeket foglaljuk össze. Az olaszországi árstatistika szerint a legtöbb extrem árképződés téle és nyárra esik, a legkevesebb tavaszra és őszi; tehát ott legszélesebb alapja van az üzérkedésnek, itt legkeskenyebb. Az ár hullám általában egy kettős, szabályszerűen alakuló hullám-

vonaltól mutatja: a termés után először közeledik az átlaghoz az őszi hónapokban; a téli hónapokban ettől majd fölfelé, majd lefelé eltér; tavaszkor ismét közeledik az átlaghoz, hogy a nyáron attól ismét eltérjen.

Vizsgálódásunk ezen részét nem tekinthetjük befejezettnek, ha nem teszünk kísérletet ez irányban a hazai adatok tanulságait is felkutatni. E célból a budapesti tőzsdének az utolsó 20 évben (1881—900) jegyzett gabonaárát teszzük tanulmányunk tárgyává. Az eredmény a következő. A szélső árképződések következőképp oszlanak meg hónapok szerint:

	Maxim.	Minim.	Osszesen szélső árak	Maxim. és minim aránya
Január.....	4	3	7	59 : 41
Február.....	—	1	1	0 : 100
Márczius.....	—	—	—	—
Április.....	3	1	4	75 : 25
Május.....	5	1	6	83 : 17
Június.....	2	—	2	100 : 0
Július.....	—	3	3	0 : 100
Augusztus....	—	2	2	0 : 100
Szeptember..	—	5	5	0 : 100
Október.....	1	1	2	50 : 50
November....	2	2	4	50 : 50
Deczember....	3	1	4	75 : 25

Lehetetlen e számok irányzatát azonnal fel nem ismerni. A kiszámított arányokból látjuk, hogy főleg április, május, június többnyire magas, július, augusztus többnyire alacsony árakat mutatnak. A májusra esik általában a legtöbb ármaximum, az őszre, főleg szeptemberre a legtöbb árminimum. Márcziusban extrém árak általában nem fordulnak elő. Évnegyedek szerint következő alakulást találunk:

	Maximális	Minimalis	Osszesen szélső árak
Tél.....	7	5	12
Tavasz....	8	2	10
Nyár.....	2	5	7
Ősz.....	3	8	11

A fenti, szélesebb alapra fektetett eredményektől itt anynyiban eltérést találunk, amennyiben itt nem az ősz, hanem a nyár az, mely legkevesebb szélső árképződést mutat. Az árszélsőségek görbéje nem mutat kettős emelkedést, hanem a nyártól kezdve emelkedik, hogy a tél után ismét lebecsátkozzék.

Ha a szélső árképződéssel szembe állítjuk a mérsékelt árképződés eseteit, a következő képet nyerjük:

	Általában árjegyzés	Ebből szélső	Mérsékelt
Január	20	7	13
Február	20	1	19
Márczius	20	—	20
Április	20	4	16
Május	20	6	14
Június	20	2	18
Július	20	3	17
Augusztus	20	2	18
Szeptember	20	5	15
Október	20	2	18
November	20	4	16
Deczember	20	4	16

Legtöbb mérsékelt árképződés van márcziusban és februárban, legkevesebb januárban és májusban.

Ezen számokból a következő valószínűségi értékeket számíthatjuk ki. A valószínűség:

	Maximális	Minimális	Közép
	á r a k r a		
Január	0.20	0.15	0.65
Február	—	0.05	0.95
Márczius	—	—	1.00
Április	0.15	0.05	0.80
Május	0.25	0.05	0.70
Június	0.10	—	0.90
Július	—	0.15	0.85
Augusztus	—	0.10	0.90
Szeptember	—	0.25	0.75
Október	0.05	0.05	0.90
November	0.10	0.10	0.80
Deczember	0.15	0.05	0.80

Ebből látjuk, hogy maximális árakra legnagyobb a valószínűség májusban és januárban, minimális árakra szeptemberben, mérsékelt árakra februárban és márciusban.

Évnyegyedek szerint összeállítva a mérsékelt árképződés eseteit, a következő eredményhez jutunk:

Tél	48
Tavaszi	50
Nyár	53
Ősz	50

Ez adatok szerint tehát nyáron túlnyomók a mérsékelt árak. Az itt közölt adatok alapján az egyes hónapok árjellegetre nézve lehetne általában az áralakulás bizonyos valószínűségi értékeit kiszámítani, melyek a kereskedelem szempontjából jelentőséggel bírnának. Azonban itt még különböző körülményeket kellene szem előtt tartani, így bizonyára a jó és rossz termések egymásutánja is a hónapok jellegére befolyással vannak. Ha egy gazdag termés következik szűk termés után, az alacsony árak a termés után, a magas árak a termés előtti hónapokra fognak esni: rossz termés esetében az eredmény rendszerint az ellenkező lesz. Sok függ továbbá a maximák és minimák különbségétől; gyakran a különbség igen csekély és ezért jelentőség nélküli. Azonkívül itt még a következő körülmény jön tekintetbe: a gabonaárak alakulása az év második felében egészen a termés hatása alatt áll. Az év első felében az utolsó termés hatása mellett már a jövő termés hatása érvényesül és pedig annál erősebben, mennél közelebb áll az illető hónap a terméshez.

A gabonaárak statisztikájának egyik érdekes tanulsága, hogy a XIX. században a búza ára csökkenvén, a többi gabonaművek viszonylagos ára, azaz összehasonlítva a búzáéval, emelkedett. A részletes adatokat az egyes országoknál magyarázván, itt csak néhány adatot akarunk kiemelni. Ha a búza ára = 100, akkor a rozs ára

Magyarországon	1821—30	58	1891—900	74.1
Ausztriában	1801—10	73	1891—900	87
Poroszországban	1816—20	70	1891—900	81

A viszonylagos ára a rozsnak tehát általában emelkedett. Kivételt adataink csak Svédországban, Norvégiában és Finnországban mutatnak.

Az árpa viszonylagos ára a következőkép alakult:

Magyarországon 1821—30 45.8 1891—900 52.9

Ausztriában 1801—10 54 1891—900 76

Poroszországban .. 1816—20 51 1891—900 70

Angliában 1801—10 50.8 1891—900 88.3

Oroszországban 1842—50 51.5 1891—900 60.2

Svédországban 1834—40 59.3 1891—900 60.5

Norvégiában 1821—30 59.2 1891—900 66.4

Finnországban 1801—10 52.2 1881—900 56.3

Különösen nagy az árpa viszonylagos árának emelkedése Angliában, Poroszországban és Ausztriában.

Végül a zab viszonylagos ára következőkép alakult:

Magyarországon 1821—30 36.1 1891—900 36.3

Ausztriában 1801—10 32 1891—900 70

Poroszországban .. 1816—20 36 1891—900 48

Angliában 1801—10 38.0 1891—900 61.8

Oroszországban 1842—50 53.9 1891—900 68.7

Svédországban 1834—40 32.4 1891—900 35.7

Norvégiában 1821—30 37.9 1891—900 51.6

Finnországban 1801—10 36.8 1891—900 40.5

E számok tehát mutatják, hogy a búza értékéhez képest a század folyamán a többi gabonaneműek értéke emelkedett.

Figyelmet érdemel ama nagy különbség, mely a gabonaneműek viszonylagos árában mutatkozik. Így Angliában az árpa viszonylagos ára (azaz összehasonlítva a búzával) az utolsó évtizedben 88.3, Magyarországon csak 52.6; a zab viszonylagos ára Ausztriában 70, Svédországban 35.7 stb. Minthogy pedig a gabonaneműek viszonylagos ára mindenesetre elsősorban azok használati értékével függ össze, ezen számokból azt kell következtetni, hogy e tekintetben az egyes országok között jelentékeny különbségek mutatkoznak.

Végül kíséreljük meg a XIX. század gabonaárainak összehasonlítását az előbbi századok adataival. Az adatok csak Angliára és Franciaországra nézve állanak rendelkezésre.

Angliában volt az imperial quarter ára

1401—1500	7.8 shilling
1501—1600	16.8 »
1601—1700	39.0 »
1701—1800	42.7 »
1801—1900	56.0 »

Az árak tehát mintegy nyolczszorosára emelkedtek, a mi persze a pénz értékének csökkenésével is összefügg. Franciaországban egy hektoliter ára volt

1402— 500	4.31
1501—1600	10.91
1601—1700	16.54
1701—1800	14.29
1801—1900	20.26

Itt az emelkedés mintegy ötszörösét teszi.

Ezzel szemben már most azt látjuk, hogy a XIX. század végén ismét egy egész olcsó korszak állott be. Angliában a búza ára a XIX. század végén, illetve utolsó tizedében felét teszi a XIX. század átlagának, Franciaországban is jóval olcsóbb mint a század átlaga, hazánkban a század második felének magas árai után, körülbelül annyi, a mennyi a század átlagának megfelel; így tehát kedvezőbb kilátás nyílik a jövőre, mert joggal tarthatjuk a mérsékelt árakat olyanoknak, melyek a kisgazdaság érdekeinek legjobban felelnek meg; mert kielégítik és összhangba hozzák a termelők és fogyasztók érdekeit.

II. KÜLÖNÖSRÉSZ.

1. Anglia.

Angliában a gabonaárak statisztikája régóta figyelem tárgyát képezi. Az árjegyzés módszerét törvény állapítja meg: Act of the 27th and 28th Victoria cap. 87. így tehát az itt jegyzett árak gazdaságstatisztikai czélokra elég megbízható alapot nyújtanak. Az adatokat a Board of Trade statisztikai osztályának írásbeli közleményeinek köszönjük; csak az 1871—1900-ig terjedő adatokat merítettük a »Statistical Abstract of the United Kingdom« című közleményből. Mérték az Imperial Quarter = 2.90668 hektoliter ; a pénz a shilling ill. penny.

Az utolsó század egyes évtizedeiben az árak következőkép alakultak :

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—1810	83.9	?	37.6	28.1
1811—1820	87.5	53.2	45.2	30.4
1821—1830	59.5	35.4	32.6	23.6
1831—1840	56.9	35.3	32.8	22.7
1841—1850	53.3	33.0	31.5	21.0
1851—1860	54.6	36.6	34.5	23.6
1861—1870	51.1	33.5	36.9	23.7
1871—1880	51.0	?	37.1	25.3
1881—1890	35.4	?	28.8	19.2
1891—1900	28.3	?	25.0	17.6

Nagyban és egészben tehát a XIX. században az áraknak következetes csökkenése állapítható meg, mely különösen a búzánál igen nagy; 83.9-ről az első évtizedben csökken 28.3-ra az utolsóban. Az első évtized rendkívül magas árainak okai: háborús idők, rendezetlen pénzforgalom, rossz termések stb.

Ha különösen az utolsó évtized árait vizsgáljuk, a következő eredményeket találjuk:

	Búza	Árpa	Zab
1891	37.0	28.2	20.0
1892	30.3	26.2	19.10
1893	26.4	25.7	18.9
1894	22.10	24.6	17.1
1895	23.1	21.11	14.6
1896	26.2	22.11	14.9
1897	30.2	23.6	16.11
1898	34.0	27.2	18.5
1899	25.8	25.7	17.0
1900	26.11	24.11	17.7

A búza ára legalacsonyabb fokát elérte 1894-ben, az árpáé és zabé 1895, innét kezdve az árak ismét emelkednek, de az évtized végén ismét alacsonyabbak, mint annak elején.

Az egész századra a következő átlagárakat találjuk: Egy imperial quarter ára

búza 56 sh. 0 d.

árpa 34 sh. 2 d.

zab 23 sh. 5 d.

Daczára annak, hogy a XIX. század folyamán az árak jelentékenyen csökkennek, az árak még mindig magasabbak, mint a megelőző században. A *Tooke* munkájában közölt árak alapján ugyanis a búzára nézve a következő árakat számíthatjuk ki az egyes évszázadokra:

1301—1400. 6 sh. 2 d.

1401—1500. 7 sh. 8 d.

1501—1600. 16 sh. 8 d.

1601—1700. 39 sh. 0 d.

1701—1800. 42 sh. 7 d.

1801—1900. 56 sh. 0 d.

Hogy az árcsökkenés főleg a második félszázadban következett be, azt a következő adatok mutatják:

Búza Árpa Zab

1801-- 50. 68,1 35,10 25,1

1851--900. 44,0 32,6 21,9

Legnagyobb az árnyatlás a búzánál, mi természetesen a táplálkozási rendszer jelentékeny változásával járt. A nagy

folytatás a 70. lapon

Anglia.

Az árak országos árai. — Mérték: Imperial-Quarter = 2.90668 hektoliter. — Pénz: shilling és penny. — Forrás: 1801—1870. a Board of Trade írásbeli közleményei, 1871—1900-ig »Statistical Abstract for England«.

	Buza.	Rozs	Árpa	Zab
1801	119.6	—	68.6	37
1802	69.10	—	33.4	20.4
1803	58.10	—	25.4	21.6
1804	62.3	—	31	24.3
1805	89.9	—	44.6	28.4
1806	79.1	—	38.8	27.7
1807	75.4	—	39.4	28.4
1808	81.4	—	—	33.4
1809	97.4	—	47	31.5
1810	106.5	59.5	48.1	28.7
1811	95.3	48.4	42.3	27.7
1812	126.6	78.7	66.9	44.6
1813	109.9	71.11	58.6	38.6
1814	74.4	44.8	37.4	25.8
1815	65.7	38.1	30.3	23.7
1816	78.6	45.1	33.11	27.2
1817	96.11	58.3	49.4	32.5
1818	86.3	55.4	53.10	32.5
1819	74.6	49.6	45.9	28.2
1820	67.10	42	33.10	24.2
1821	56.1	32	26	19.6
1822	44.7	26.10	21.10	18.1
1823	53.4	31.10	31.6	22.11
1824	63.11	41.5	36.4	24.10
1825	68.6	42.3	40	25.8
1826	58.8	41.1	34.4	26.8
1827	58.6	40.2	37.7	28.2
1828	60.5	34.2	32.10	22.6

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1829	66.3	34.10	32.6	22.9
1830	64.3	35.10	32.7	24.5
1831	66.4	40	38	25.4
1832	58.8	34.7	33.1	20.5
1833	52.11	32.11	27.6	18.5
1834	46.2	32.9	29	20.11
1835	39.4	30.4	29.11	22
1836	48.6	33.4	32.10	23.1
1837	55.10	34.9	30.4	23.1
1838	64.7	35.1	31.5	22.5
1839	70.8	42	39.6	25.11
1840	66.4	37	36.5	25.8
1841	64.4	36.9	32.10	22.5
1842	57.3	33	27.6	19.3
1843	50.1	30.7	29.6	18.4
1844	51.3	33.11	33.8	20.7
1145	50.10	32.6	31.8	22.6
1846	54.8	35	32.8	23.8
1847	69.9	49	44.2	28.8
1848	50.6	30.5	31.6	20.6
1849	44.3	35.8	27.9	17.6
1850	40.3	23.3	23.5	16.5
1851	38.6	25.6	24.9	18.7
1852	40.9	29.10	28.6	19.1
1853	53.3	35	32.2	21.
1854	72.5	45.10	36	27.11
1855	74.8	45.8	34.9	27.5
1856	69.2	45	41.1	25.2
1857	56.4	38.3	42.1	25
1858	44.2	32.3	34.8	24.6
1859	43.9	32.4	33.6	23.2
1860	53.3	36.3	36.7	24.5
1861	55.4	35.9	36.1	23.9
1862	55.5	36.4	35.1	22.7
1863	44.9	32.5	33.11	21.2
1864	40.2	30.11	29.11	20.1
1865	41.10	—	29.9	21.10

	Buza	Roza	Árpa	Zab
1866	49.11	—	37.5	24.7
1867	64.5	—	40	26
1868	63.9	—	43	28.1
1869	48.2	—	39.5	26
1870	46.11	—	34.7	22.10
1871	56.8	—	36.2	25.2
1872	57.0	—	37.5	23.2
1873	58.8	—	40.5	25.5
1874	55.8	—	44.11	28.10
1875	45.2	—	38.5	28.8
1876	46.2	—	35.2	26.3
1877	56.9	—	39.8	25.11
1878	46.5	—	40.2	24.4
1879	43.10	—	34.0	21.9
1880	44.4	—	33.1	23.1
1881	45.4	—	31.11	21.9
1882	45.1	—	31.2	21.10
1883	41.7	—	31.10	21.5
1884	35.8	—	30.8	20.3
1885	32.10	—	30.1	20.7
1886	31.0	—	26.7	19.0
1887	32.6	—	25.4	16.3
1888	31.10	—	27.10	16.9
1889	29.9	—	25.10	17.9
1890	31.11	—	28.8	18.7
1891	37.0	—	28.2	20.0
1892	30.3	—	26.2	19.10
1893	26.4	—	25.7	18.9
1894	22.10	—	24.6	17.1
1895	23.1	—	21.11	14.6
1896	26.2	—	22.11	14.9
1897	30.2	—	23.6	16.11
1898	34.0	—	27.2	18.5
1899	25.8	—	25.7	17.0
1900	26.11	—	24.11	17.7

Franciaország.

Az árak országos árai. — Mérték: hektoliter. — Pénz: frank. —
 Forrás: 1801—1865-ig a francia statisztikai hivatal közlemé-
 nyei, 1866—1900: Bulletin de l'agriculture (5-e Année, No 7.
 858 l.)

	Naptárév Termésév buza			Naptárév Termésév buza	
	fr. c.	fr. c.		fr. c.	fr. c.
1801....	22.19	21.51	1827....	18.21	16.41
1802....	25.14	23.83	1828....	22.03	21.22
1803....	22.88	24.76	1829....	22.59	22.75
1804....	18.36	19.25	1830....	22.39	21.99
1805....	20.22	18.97	1831....	22.10	22.29
1806....	20.00	20.76	1832....	21.85	23.25
1807....	18.60	19.42	1833....	16.62	17.88
1808....	16.67	17.35	1834....	15.25	15.46
1809....	15.17	15.33	1835....	15.25	15.43
1810....	20.26	16.89	1836....	17.32	15.90
1811....	26.33	24.40	1837....	18.53	18.60
1812....	33.00	32.84	1838....	19.51	18.44
1813....	22.82	26.68	1839....	22.14	21.29
1814....	17.73	17.70	1840....	21.84	23.10
1815....	19.53	18.13	1841....	18.54	18.64
1816....	28.31	24.42	1842....	19.55	19.30
1817....	36.16	35.79	1843....	20.46	20.18
1818....	24.65	28.33	1844....	19.75	20.63
1819....	18.42	21.24	1845....	19.75	18.60
1820....	19.13	17.56	1846....	24.05	22.05
1821....	17.79	19.36	1847....	29.01	30.77
1822....	15.49	15.60	1848....	16.65	19.29
1823....	17.52	17.26	1849....	15.37	15.63
1824....	16.22	16.61	1850....	14.32	14.47
1825....	15.74	15.63	1851....	14.48	14.37
1826....	15.85	15.90	1852....	17.23	16.08

	Naptárév Termésév		Naptárév Termésév		
	buza		buza		
	fr. c.	fr. c.	fr. c.	fr. c.	
1853....	22.39	18.21	1860....	20.24	18.58
1854....	28.82	29.47	1861....	24.55	22.30
1855....	29.32	26.75	1862....	23.24	25.28
1856....	30.75	31.47	1863....	19.78	21.24
1857....	24.37	28.85	1864....	17.58	18.28
1858....	16.75	18.26	1865....	16.41	16.50
1859....	16.74	16.12			

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1866	19.59	12.84	12.81	9.00
1867	26.02	16.81	14.08	10.40
1868	26.08	18.35	15.19	11.10
1869	20.21	13.29	12.18	9.57
1870	20.48	16.05	12.57	10.00
1871	26.65	16.12	14.17	11.04
1872	22.90	13.55	10.95	8.30
1873	25.70	15.83	13.77	9.54
1874	24.31	17.24	15.03	11.33
1875	19.38	13.52	12.16	10.65
1876	20.64	13.96	12.52	10.95
1877	23.42	15.28	13.26	10.37
1878	23.08	14.56	13.51	9.95
1879	21.92	15.12	12.76	9.39
1880	22.90	15.97	13.06	9.95
1881	22.28	14.84	12.31	9.58
1882	21.51	13.94	12.50	9.75
1883	19.16	12.93	11.54	9.18
1884	17.76	14.65	11.69	8.98
1885	16.80	12.04	11.14	9.07
1886	16.94	11.51	10.44	8.43
1887	18.13	11.83	10.23	8.06
1888	18.87	12.06	10.73	8.64
1889	18.45	11.75	10.78	8.72
1890	19.05	12.37	11.32	9.25
1891	20.58	13.52	11.65	9.00
1892	17.87	12.44	10.14	8.20

	Buza	Kozs	Árpa	Zab
1893	16.55	11.52	10.70	9.40
1894	15.21	10.57	10.29	9.35
1895	14.40	9.33	9.24	8.06
1896	14.82	9.50	9.59	7.81
1897	18.85	12.04	10.62	8.30
1898	19.90	14.94	11.22	9.45
1899	15.35	11.03	10.76	8.54
1900	14.77	10.79	10.74	8.75

Olaszország.

Az árak 1803—1861-ig Rómára vonatkoznak, azontúl országos árak. — Mérték : 1803—1861-ig hektoliter, 1862—1900-ig métermázsza. — Pénz : lira. — Forrás : 1803—1861 : Movimento dei prezzi delle derrate alimentari. Róma 1878., 1862—1900 : Annuario statistico.

	Buza	Tengeri		Buza	Tengeri
	L. c.	L. c.		L. c.	L. c.
1803....	22.12	—	1829....	16.77	11.96
1804....	22.12	—	1830....	17.26	12.58
1805....	27.42	—	1831....	17.71	13.07
1806....	18.97	—	1832....	19.08	10.18
1807....	11.03	—	1833....	16.73	10.75
1808....	12.94	—	1834....	15.95	8.74
1809....	20.08	—	1835....	14.70	7.58
1810....	—	—	1836....	15.67	11.35
1811....	29.46	20.09	1837....	20.47	17.22
1812....	30.89	20.83	1838....	21.38	15.69
1813....	21.71	11.96	1839....	18.26	15.84
1814....	—	—	1840....	16.53	13.88
1815....	—	—	1841....	13.79	9.85
1816....	36.04	30.30	1842....	14.50	9.29
1817....	29.85	27.05	1843....	15.61	9.74
1818....	20.97	13.40	1844....	16.11	16.43
1819....	17.12	7.15	1845....	15.36	11.80
1820....	18.65	10.50	1846....	16.82	12.16
1821....	21.61	19.02	1847....	23.36	15.83
1822....	17.52	9.79	1848....	19.78	11.83
1823....	14.68	10.28	1849....	19.54	11.38
1824....	12.01	9.31	1850....	15.12	9.25
1825....	10.51	6.97	1851....	14.22	9.63
1826....	12.78	7.26	1852....	16.69	13.08
1827....	18.11	9.65	1853....	21.16	17.35
1828....	18.60	12.81	1854....	26.18	23.43

	Buza	Tengeri		Buza	Tengeri
	L. c.	L. c.		L. c.	L. c.
1855....	22.12	13.86	1859....	19.76	10.55
1856....	23.45	17.13	1860....	22.09	16.52
1857....	20.77	16.54	1861....	24.33	19.96
1858....	17.16	10.59			

	Buza ¹		Tengeri ²	
	I.	II.	I.	II.
	minőség		minőség	
	L. c.	L. c.	L. c.	L. c.
1862	29.53	27.52	20.57	18.81
1863	27.18	25.55	15.35	14.38
1864	26.32	24.83	16.39	15.40
1865	24.83	23.19	16.16	15.06
1866	28.34	26.27	18.80	17.17
1867	32.56	29.93	22.22	20.36
1868	34.31	31.07	20.84	19.31
1869	27.11	24.28	14.12	12.80
1870	28.93	26.41	16.11	14.72
1871	32.46	30.27	22.86	18.28
1872	34.77	30.77	24.77	22.84
1873	38.54	35.38	22.66	20.63
1874	39.18	35.93	28.79	26.55
1875	29.12	27.42	17.84	16.56
1876	30.20	28.78	17.18	15.84
1877	35.17	33.63	22.76	20.93
1878	32.83	31.43	23.44	22.01
1879	32.78	31.35	22.03	20.14
1880	33.72	32.27	25.29	23.23
1881	28.02	26.36	—	—
1882	27.07	25.42	—	—
1883	24.51	23.11	—	—
1884	23.06	21.52	—	—
1885	22.78	21.24	—	—

¹ Átlag 23 pászról.

² „ 19 „

	I. II.		Átlag- ára		I. II.		Átlag- ára
	mennyiség				mennyiség		
	L. c.	L. c.	L. c.		L. c.	L. c.	L. c.
1886	22.85	21.28	22.06	1894	19.67	18.77	19.22
1887	22.80	21.48	22.14	1895	21.24	20.30	20.77
1888	22.85	21.50	22.17	1896	23.07	22.04	22.56
1889	24.36	22.83	23.59	1897	?	?	26.00
1890	23.96	22.63	23.29	1898	27.95	26.07	27.01
1891	25.98	24.60	25.29	1899	26.87	24.16	25.52
1892	25.30	24.32	24.81	1900	26.91	24.48	25.70
1893	21.98	21.08	21.53				

4. sz. tábla.

Poroszország.

Az árak országos árai. — Mérték: 1816—1870. seffel, 1871—1900. kilogramm. — Forrás: Zeitschrift des kön. preuss. statistischen Bureaus Berlin.

	Buza	Rozs e z ü s t g a r a s	Árpa	Zab
1816	91.11	65.7	45.0	30.7
1817	122.0	85.8	59.8	38.6
1818	94.10	65.1	48.9	34.5
1819	67.11	50.0	40.3	29.8
1820	56.4	37.6	29.7	22.10
1821	55.8	32.4	24.2	17.7
1822	54.10	36.8	27.2	19.10
1823	52.11	41.2	31.4	23.4
1824	37.9	21.7	17.0	13.6
1825	34.9	20.8	17.2	12.11
1826	38.1	29.1	22.10	17.10
1827	48.2	42.0	31.10	22.10
1828	57.11	43.1	31.3	22.0
1829	66.8	38.10	28.8	20.4
1830	63.6	41.10	29.3	21.2
1831	78.9	55.4	38.6	27.2
1832	65.3	48.10	37.3	25.10
1833	46.9	34.5	26.1	20.2
1834	43.11	32.4	24.1	19.2
1835	45.11	34.7	28.11	21.1
1836	43.8	29.5	24.10	18.1
1837	47.8	32.11	25.8	18.1
1838	63.5	45.3	32.5	22.7
1839	75.3	46.1	35.2	23.0
1840	70.4	43.9	35.2	25.0
1841	65.9	40.8	29.11	21.11
1842	73.1	45.5	32.10	23.6

	Buza	Roza e z ü s t	Árpa g a r a s	Zab
1843	62.5	50.5	38.0	27.7
1844	57.5	40.6	32.8	21.10
1845	65.1	51.0	38.3	26.10
1846	86.8	70.11	50.9	33.0
1847	110.3	86.2	66.2	40.2
1848	63.0	38.2	32.2	22.3
1849	61.7	31.8	25.6	18.1
1850	58.7	36.6	28.0	20.9
1851	62.11	49.11	37.4	27.1
1852	72.2	61.9	46.9	30.0
1853	86.1	68.0	50.10	33.9
1854	108.5	83.3	60.10	40.4
1855	119.5	91.7	63.6	40.6
1856	113.6	85.1	62.6	39.1
1857	85.6	55.0	48.5	33.0
1858	76.3	51.0	44.11	35.10
1859	75.0	54.4	45.6	34.2
1860	88.0	61.5	50.3	32.5
1861	92.10	61.8	49.8	30.4
1862	89.9	63.10	46.2	30.1
1863	77.1	54.3	42.5	28.7
1864	66.10	45.6	39.7	29.4
1865	68.4	49.11	40.2	29.10
1866	82.4	58.5	48.5	33.5
1867	108.3	79.0	60.9	38.11
1868	104.10	78.8	63.0	41.11
1869	81.6	64.7	55.2	38.5
1870	85.2	62.3	51.3	35.5

1000 kilogramm
m á r k a

1871	250	164	152	130
1872	242	168	152	138
1873	264	192	182	160
1874	240	198	200	192
1875	196	166	168	180

	1000 kilogramm			
	m	á	r	k
	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1876	210	174	168	177
1877	230	177	169	160
1878	202	143	157	139
1879	196	144	148	134
1880	219	193	168	152
1881	220	202	166	159
1882	208	161	154	146
1883	185	147	146	137
1884	173	147	149	144
1885	162	143	143	143
1886	157	134	135	133
1887	164	125	128	113
1888	174	135	135	130
1889	183	156	151	151
1890	192	170	165	160
1891	222	208	171	162
1892	189	178	156	149
1893	152	135	143	158
1894	135	118	132	139
1895	140	121	125	121
1896	153	122	130	126
1897	165	126	135	134
1898	186	145	149	148
1899	155	143	144	137
1900	150	143	143	137

Ausztria.

Az árak 1801—70-ig országos árak, azontúl a bécai tőzsde árai. —
Mérték: 1801—1870-ig a. a. mérő, 1871—1900-ig ötven kiló. —
Pénz: 1801—1857-ig konvencziós pénzláb, 1858—1870-ig o. érték,
1871—1900-ig koronaérték. — Forrás: Tafeln zur Statistik des
Steuerwesens (Wien, 1858) és Statistisches Jahrbuch.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
	fr. k.	fr. k.	fr. k.	fr. k.
1801	4.30	3.11	2.36	1.32
1802	4.56	3.32	2.51	1.46
1803	5.8	3.48	2.57	1.49
1804	4.37	3.24	2.37	1.32
1805	6.10	4.51	3.37	2.5
1806	5.41	4.22	3.30	2.9
1807	4.11	3.3	2.30	1.36
1808	3.59	2.40	2.19	1.34
1809	4.11	2.47	2.23	1.45
1810	3.50	2.31	2.15	1.37
1811	3.27	2.20	1.55	1.9
1812	4.18	2.55	2.24	1.29
1813	4.10	2.22	1.55	1.15
1814	4.30	2.52	2.16	1.22
1815	5.6	3.47	2.52	1.30
1816	6.27	5.9	3.45	1.57
1817	7.56	6.13	4.46	2.18
1818	4.19	3.2	2.26	1.27
1819	2.51	1.39	1.20	0.54
1820	2.44	1.38	1.19	0.56
1821	3.41	2.22	1.54	1.20
1822	3.4	2.13	1.48	1.7
1823	2.46	2.6	1.42	1.10
1824	2.19	1.28	1.10	0.49
1825	2.4	1.16	1.2	0.44
1826	1.57	1.18	1.4	0.47

	Buza fr. k.	Roza fr. k.	Arpa fr. k.	Zab fr. k.
1827	2.30	1.45	1.28	1.00
1828	3.13	2.21	1.50	1.13
1829	3.33	2.31	2.10	1.21
1830	3.7	2.14	1.56	1.15
1831	3.32	2.30	2.2	1.20
1832	3.14	2.6	1.45	1.11
1833	2.45	1.54	1.43	1.10
1834	2.56	2.1	1.51	1.19
1835	3.9	2.19	2.8	1.29
1836	2.47	1.46	1.37	1.8
1837	2.16	1.27	1.18	0.53
1838	2.31	1.47	1.31	1.0
1839	2.57	2.9	1.14	1.3
1840	3.14	2.20	1.55	1.14
1841	2.50	1.56	1.37	1.7
1842	2.50	1.56	1.37	1.7
1843	2.47	1.54	1.38	1.9
1844	2.42	1.51	1.32	1.1
1845	3.3	2.19	1.51	1.13
1846	4.6	3.10	2.29	1.30
1847	5.28	4.00	3.26	1.53
1848	4.5	2.53	2.17	1.27
1849	3.35	2.20	1.58	4.29
1850	3.09	2.11	1.55	1.21
1851	3.20	2.30	2.7	1.27
1852	3.22	3.13	2.29	1.32
1853	4.21	3.22	2.44	1.39
1854	5.41	4.20	3.15	2.03
1855	6.01	4.27	3.22	1.49
1856	5.24	3.35	2.50	1.37
1857	4.21	2.44	2.13	1.39
1858	4.18	2.73	2.36	1.77
1859	3.83	2.54	2.23	1.71
1860	4.5	2.71	2.27	1.64
1861	4.29	3.11	2.47	1.56
1862	4.59	3.6	2.47	1.60

	Buza fr. k.	Rozs fr. kr.	Árpa fr. k.	Zab fr. k.
1863	4.21	2.79	2.39	1.73
1864	3.76	2.52	2.21	1.68
1865	3.56	2.50	2.6	1.44
1866	4.30	3.10	2.50	1.60
1867	5.00	3.51	2.78	1.65
1868	5.5	3.54	2.90	1.88
1869	4.7	2.90	2.51	1.75
1870	4.43	3.00	2.60	1.84

50 kiló és kor.

1871	13.60	8.70	8.80	7.80
1872	14.49	8.81	8.22	6.88
1873	16.61	11.57	10.37	7.21
1874	14.29	11.55	11.12	9.45
1875	10.82	8.68	8.91	8.58
1876	12.00	9.45	9.88	9.40
1877	13.57	10.08	10.44	7.84
1878	11.82	7.87	9.91	6.99
1879	12.25	8.23	10.12	6.62
1880	13.45	10.11	10.21	7.42

	Buza ^a	Rozs ^b	Árpa ^c	Zab ^d
1881 ¹	13.40	10.60	10.70	7.40
1882	12.10	8.70	10.20	7.60
1883	11.00	8.30	10.60	7.10
1884	9.80	8.70	11.00	7.50
1885	9.00	7.70	9.20	7.20
1886	9.30	7.20	9.20	6.80
1887	9.10	6.90	8.90	6.30
1888	8.20	6.40	8.80	5.80

¹ Buzánál, rozsnál, árpánál átlagos maximalis árak, zabnál átlagos minimalis árak a szombati napokon.

^a 1891—1897 augusztus 31. bányási, ezentúl tiszai buza.

^b Pestvidéki rozs.

^c Tót árpa.

^d 1894—1894-ig tisztított zab, azóta magyar prima zab.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1889	8.67	7.19	9.52	6.68
1890	8.91	8.12	9.48	8.07
1891	10.72	9.41	8.57	7.05
1892	9.70	8.67	8.25	6.18
1893	8.56	7.00	8.81	7.02
1894	7.66	5.99	8.96	6.99
1895	7.46	6.47	8.56	6.73
1896	7.82	7.01	8.26	6.61
1897	10.80	8.05	9.52	6.62
1898	12.38½	9.01½	9.78½	7.03½
1899	10.06	7.74	8.63	6.11
1900	8.70	7.50	8.40	5.80

6. sz. tábla.

Magyarország.

Az árak a pesti piacon jegyzett árak. — Mérték: 1819—70-ig a. a. mérő, azontul fél métermázs. — Pénz: 1819—1870-ig osztrák forint, azontul koronaérték. — Forrás: A bp. keresk. és iparkamara ártörténete és a fővárosi statisztikai hivatal havi közleményei.

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1819	1.75	0.68	0.72	0.61
1820	2.17	1.10	0.96	0.74
1821	2.55	1.39	1.22	0.91
1822	1.78	1.05	1.03	0.84
1823	1.92	1.09	0.95	0.79
1824	1.54	0.61	0.51	0.40
1825	1.30	0.52	0.52	0.42
1826	1.23	0.59	0.57	0.49
1827	2.91	1.39	1.03	0.76
1828	3.09	1.85	1.28	0.89
1829	2.29	1.23	0.96	0.77
1830	2.86	1.49	1.21	0.88
1831	2.85	1.67	1.28	0.88
1832	2.59	1.13	0.95	0.65
1833	2.39	1.16	1.06	0.78
1834	2.41	1.65	1.51	1.23
1835	2.45	1.71	1.49	1.20
1836	1.98	1.01	0.98	0.71
1837	1.63	0.91	0.77	0.58
1838	1.61	0.90	0.76	0.59
1839	2.04	1.33	1.10	0.87
1840	2.49	1.73	1.38	1.13
1841	2.48	1.64	1.33	1.03
1842	2.92	1.75	1.34	1.01
1843	1.67	1.03	0.84	0.71
1844	1.65	0.94	0.75	0.70
1845	2.41	1.50	1.17	0.95

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1846	3.57	2.44	1.74	1.25
1847	5.11	3.60	2.64	1.50
1848	3.15	1.88	1.38	0.98
1849	3.19	1.99	1.52	1.36
1850	3.11	1.95	1.66	1.52
1851	2.98	2.08	1.74	1.48
1852	3.63	2.98	2.29	1.46
1853	4.19	3.20	2.46	1.78
1854	6.90	5.40	3.05	2.36
1855	6.59	4.82	3.05	1.75
1856	5.17	3.57	2.17	1.37
1857	3.53	2.06	1.79	1.41
1858	3.33	2.04	1.79	1.51
1859	3.81	2.48	2.01	1.78
1860	4.68	2.87	2.22	1.56
1861	5.46	3.76	2.79	1.69
1862	4.68	3.21	2.40	1.64
1863	4.75	2.96	2.46	1.88
1864	4.29	2.84	2.25	1.83
1865	3.03	1.92	1.40	1.20
1866	4.51	3.28	2.43	1.69
1867	6.15	4.26	3.11	1.77
1868	5.08	3.58	2.49	1.67
1869	4.42	2.80	2.16	1.90
1870	5.01	3.02	2.39	2.24

	Buza	50 kgr. és kor.:			Zab
		Rozs	Takarm. árpa	Malátaárpa	
1871....	12.18	7.85	6.30	?	7.46
1872....	13.32	8.26	6.87	?	6.25
1873....	14.76	10.69	8.03	?	6.64
1874....	15.08	10.35	8.06	?	8.53
1875....	9.72	7.74	6.13	?	7.67
1876....	10.97	8.38	6.44	7.35	8.24
1877....	12.30	9.06	7.08	8.18	7.17
1878....	9.96	6.75	6.53	6.19	6.11
1879....	10.85	7.26	6.19	8.13	6.03

	Buza	50 kgr. és kor.:			
		Rozs	Takarm. árpa	Malétsárpa	Zab
1880....	12.44	9.95	7.05	8.79	6.94
1881....	12.73	9.64	7.00	8.82	6.93
1882....	11.22	9.44	6.31	8.51	7.21
1883....	10.12	7.49	7.18	8.50	6.58
1884....	9.11	7.59	6.96	8.74	6.92
1885....	8.39	6.85	6.21	7.86	6.65
1886....	8.39	6.41	6.04	7.85	6.40
1887....	8.20	6.14	5.92	7.58	5.86
1888....	7.44	5.62	5.57	7.17	5.39
1889....	8.00	6.46	6.09	7.68	6.21
1890....	8.26	7.30	6.55	7.98	7.51
1891....	10.07	8.64	6.56	7.60	6.60
1892....	9.09	7.91	5.62	6.68	5.91
1893....	7.98	6.25	5.82	6.90	6.61
1894....	7.05	5.36	6.12	7.59	6.59
1895....	6.86	5.80	5.72	6.88	6.35
1896....	7.30	6.31	4.53	6.15	6.08
1897....	10.36	7.39	5.26	7.06	6.17
1898	11.70	8.35	6.26	7.98	6.35
1899....	9.12	7.04	6.05	7.12	5.61
1900....	7.54	6.61	5.74	?	5.33

Svájc.

Az árak Bernben jegyzett árak. Mérték : malter és viertel. Pénz : frank. Forrás : a statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Buza viertel fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa viertel fr. c.		Buza viertel fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa viertel fr. c.
1801	3.79	2.59	2.14	1843	?	2.41	1.81
1802	4.83	2.90	2.19	1844	?	2.12	2.—
1803	4.58	2.79	2.17	1845	?	2.04	1.72
1804	3.07	1.82	1.69	1846	?	3.—	2.12
1805	3.88	1.96	1.58	1847	5.51	4.13	2.97
1806	4.44	2.62	2.17	1848	3.—	1.70	1.41
1807	3.21	1.99	1.60	1849	2.53	1.63	1.26
1808	2.95	1.71	1.51	1850	2.67	1.71	1.36
1809	2.48	1.60	1.51	1851	2.85	1.95	1.55
1810	2.73	1.68	1.46	1852	3.28	2.28	1.62
1811	3.96	2.14	1.75	1853	3.80	2.52	1.63
1812	4.59	3.04	2.45	1854	5.23	3.71	2.50
1813	4.05	2.34	2.—	1855	4.60	2.92	2.17
1814	3.03	1.92	1.63	1856	4.43	2.54	2.02
1815	3.23	2.08	1.68	1857	3.82	2.64	2.19
1816	5.96	3.88	3.07	1858	2.45	1.53	1.43
1817	?	?	?	1859	2.66	1.58	1.46
1832	?	2.46	1.92	1860	3.73	2.66	2.08
1833	?	1.77	1.62	1861	3.68	2.46	1.84
1834	?	1.31	1.33	1862	3.21	1.93	1.73
1835	?	1.30	1.34	1863	3.12	1.62	1.60
1836	?	1.48	1.43	1864	?	?	?
1837	?	1.49	1.31	1865	?	1.80	1.73
1838	?	1.58	1.43	1866	?	1.96	1.84
1839	?	1.89	1.59	1867	?	2.80	2.09
1840	?	1.89	1.62	1868	?	2.46	2.08
1841	?	1.58	1.26	1869	?	1.61	1.71
1842	?	1.75	1.37	1870	?	1.78	1.85

	Buza: 10 kg. fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa = 10 l. fr. c.		Buza 10 kg. fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa = 15 l. fr. c.
1871	3.33	2.15	2.15	1876	2.85	2.19	2.32
1872	3.43	2.04	2.07	1877	3.26	2.42	2.54
1873	3.63	2.29	2.24	1878	2.98	2.21	2.38
1874	3.50	2.46	2.46	1879	2.77	2.30	2.19
1875	2.69	2.04	2.24	1880	3.10	2.30	2.30

	Buza 100 kg.	Rozs 15 l.	Árpa 150 l.	Zab 15 l.
1881 ¹	29.32	2.20	15.63	2.29
1882	29.88	2.18	15.45	2.29
1883	24.33	1.98	14.76	2.04
1884	24.40	2.—	14.89	2.03
1885	23.08	1.87	14.26	1.90

¹ Mitteil. des Berner statist. Bureau, Jahrg. 1887, 2. Lief.

8. sz. tábla.

Belgium.

Az árak országos árak. — Mérték: 1815—1860-ig hektoliter, 1861—1900-ig métermázsza. — Pénz: frank. — Forrás: 1801—1814-ig Situation du royaume, titre IV. 86. és 77. l., 1815—1900.

a belga statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1801	15.95	10.17	—,—	—,—
1802	22.07	16.04	—,—	—,—
1803	19.57	15.43	—,—	—,—
1804	16.28	10.33	—,—	—,—
1805	21.59	13.61	—,—	—,—
1806	18.48	11.49	—,—	—,—
1807	15.52	10.55	—,—	—,—
1808	16.16	11.17	—,—	—,—
1809	15.53	10.19	—,—	—,—
1810	18.29	9.28	—,—	—,—
1811	20.52	12.08	—,—	—,—
1812	27.04	17.84	—,—	—,—
1813	21.16	12.82	—,—	—,—
1814	18.31	11.40	—,—	—,—
1815	21.85	14.70	—,—	—,—
1816	31.22	21.58	—,—	—,—
1817	35.41	24.70	—,—	—,—
1818	26.08	17.62	—,—	—,—
1819	18.67	12.76	—,—	—,—
1820	16.40	9.59	—,—	—,—
1821	15.62	8.30	—,—	—,—
1822	14.43	8.63	—,—	—,—
1823	13.76	9.29	—,—	—,—
1824	10.88	6.37	—,—	—,—
1825	11.87	7.28	—,—	—,—
1826	14.19	10.17	—,—	—,—
1827	17.13	12.04	—,—	—,—
1828	19.69	11.52	—,—	—,—

	Buza	Rosa	Árpa	Zab
1829	23.21	12.89	—.—	—.—
1830	20.27	12.42	—.—	—.—
1831	22.71	15.06	—.—	—.—
1832	20.97	14.57	—.—	—.—
1833	14.73	9.85	—.—	—.—
1834	13.86	8.41	—.—	—.—
1835	14.55	9.04	—.—	6.57
1836	15.12	9.88	—.—	5.87
1837	16.36	10.87	—.—	6.43
1838	20.26	12.35	—.—	6.88
1839	23.04	13.35	—.—	6.35
1840	21.31	13.62	—.—	8.14
1841	20.02	11.53	—.—	6.72
1842	22.17	13.42	—.—	6.69
1843	19.41	13.64	—.—	7.06
1844	17.75	10.55	—.—	6.05
1845	20.06	13.58	—.—	6.68
1846	24.53	18.98	—.—	8.21
1847	25.20	16.60	—.—	8.51
1848	17.37	10.56	—.—	6.28
1849	17.15	9.56	—.—	5.49
1850	16.15	10.16	—.—	6.05
1851	16.71	11.53	—.—	6.87
1852	20.16	14.07	—.—	6.91
1853	25.13	16.84	—.—	7.61
1854	31.48	22.54	—.—	9.37
1855	32.92	22.07	—.—	9.83
1856	30.73	19.14	—.—	8.98
1857	22.96	13.53	—.—	8.22
1858	18.72	12.81	13.01	10.09
1859	18.85	12.94	12.30	8.22
1860	23.72	15.22	13.64	8.64
1861	33.64	22.07	23.94	20.29
1862	31.56	22.93	21.77	18.03
1863	27.03	18.62	18.—	16.15
1864	23.85	16.03	19.37	17.17
1865	23.11	15.80	18.25	17.77

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1866	27.97	18.44	22.76	20.57
1867	36.92	25.43	27.14	22.36
1868	35.22	25.97	25.54	23.51
1869	27.61	21.02	23.13	21.58
1870	29.34	21.10	22.49	21.24
1871	36.26	26.03	24.58	22.07
1872	33.35	20.26	19.01	15.97
1873	35.51	23.00	23.90	22.02
1874	33.06	24.74	25.18	25.30
1875	26.21	19.99	22.53	23.17
1876	28.05	20.28	21.53	22.84
1877	32.58	22.62	22.75	21.79
1878	28.73	19.83	23.28	20.29
1879	27.25	19.63	21.89	19.00
1880	28.56	22.24	21.60	19.74
1881	28.55	22.92	21.08	19.80
1882	27.11	18.20	21.09	18.68
1883	24.46	17.34	19.24	17.69
1884	21.94	16.72	18.64	17.53
1885	19.89	15.79	17.48	17.29
1886	18.83	14.21	15.65	16.20
1887	19.16	13.42	15.73	13.83
1888	19.47	13.81	16.97	14.32
1889	18.44	13.26	16.06	14.57
1890	19.74	14.80	17.26	16.30
1891	22.90	19.26	18.64	16.66
1892	19.40	16.44	16.00	14.86
1893	15.52	12.85	15.78	16.40
1894	13.61	10.89	14.72	14.39
1895	13.98	10.81	13.87	13.31
1896	15.47	11.12	14.32	15.08
1897	18.03	12.35	14.37	15.99
1898	20.55	14.31	15.74	16.93
1899	16.19	13.75	16.32	16.70
1900	16.25	14.28	16.32	16.79

Németalföld.

Az árak Arnheim piaczára vonatkoznak. — Mérték: hektoliter. —
PéNZ: németalf. forint. — Forrás: Bijdragen tot de Statistiek
van Nederland, nieuwe Volgreekk XXVI.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1801	15.20 ^s	11.03 ^s	8.18 ^s	4.08
1802	15.59	9.60 ^s	7.62 ^s	3.83
1803	13.01 ^s	11.86 ^s	6.42 ^s	4.04
1804	9.51 ^s	6.83	4.94	3.05
1805	13.89	8.67 ^s	5.92	3.49 ^s
1806	13.04 ^s	8.31	5.70	3.73
1807	10.73	9.24 ^s	6.26	2.77 ^s
1808	9.26 ^s	7.39	6.23	3.47
1809	8.61 ^s	6.87	5.38 ^s	3.73
1810	10.08	6.50	4.40 ^s	3.24
1811	9.20 ^s	6.—	4.59	3.27
1812	15.21	11.57 ^s	5.90	3.24 ^s
1813	14.98 ^s	11.73 ^s	7.63	3.79
1814	11.70	7.42	4.92 ^s	4.65 ^s
1815	9.15 ^s	6.20	4.29 ^s	3.60 ^s
1816	9.57 ^s	4.61	4.60	3.36
1817	19.66 ^s	12.43	8.89	6.14
1818	15.03 ^s	9.68 ^s	7.29	3.85 ^s
1819	10.62 ^s	9.08	7.20	4.77 ^s
1820	8.10	6.12 ^s	4.51	3.10
1821	7.61 ^s	4.74 ^s	3.07 ^s	1.86 ^s
1822	6.29	3.51 ^s	2.07 ^s	1.31
1823	5.35	4.63	4.00	2.32
1824	4.83	3.45	2.38	1.57 ^s
1825	4.83	3.15 ^s	3.37 ^s	2.39
1826	4.27	4.12	3.39 ^s	2.20 ^s
1827	6.35 ^s	5.76 ^s	3.70	3.51
1828	7.10	6.59	3.34 ^s	2.72 ^s
1829	10.64	5.72 ^s	4.20	2.61 ^s

	Buza	Rozs	Árpa	Zab		
1830	7.27	4.65	3.77 ^s	2.85		
1831	10.17	7.55 ^s	4.57 ^s	2.81 ^s		
1832	8.96	6.56	4.68	2.79 ^s		
1833	7.15	5.70 ^s	3.61	2.59 ^s		
1834	5.72 ^s	3.89 ^s	2.76 ^s	2.27		
1835	5.14 ^s	4.27	3.11	2.10 ^s		
1836	5.34	4.55 ^s	3.63	2.27		
1837	7.09	4.87	3.83 ^s	2.49		
1838	6.87 ^s	4.75	3.64	2.15 ^s		
1839	10.92	7.00	4.49	2.47		
1840	9.17	5.76	5.07	2.76		
1841	8.26	5.40	4.50	2.82		
1842	10.27	6.21	4.83	2.82		
1843	8.85	7.49	4.96	2.84		
1844	7.87	5.06	4.29	2.58		
1845	6.92	4.79	4.18	2.30		
1846	10.10	8.41	5.48	3.04		
1847	11.33	9.88	6.78	3.92		
1848	10.24	6.46 ^s	5.34	3.29		
1849	7.81	4.54 ^s	3.58 ^s	2.29		
1850	7.09 ^s	4.16	3.54	2.28		
1851	7.59	5.80	4.29 ^s	2.69		
1852	8.40	6.71	5.04	2.87 ^s		
1853	9.38	6.63 ^s	5.07	2.99		
1854	15.04	11.05 ^s	7.60 ^s	4.47 ^s		
1855	13.75	9.34	6.81	4.03		
1856	16.19	11.12	6.17	4.61		
1857	12.01	7.12	6.24	3.48		
1858	9.48 ^s	6.35 ^s	6.22	4.72		
1859	10.50	6.17	5.15 ^s	4.62		
	Régi Új		Sötét Világos			
1860	10.41 ^s	9.38	7.19 ^s	5.43 ^s	4.69	3.41 ^s
1861	11.46 ^s	—	7.09 ^s	5.42 ^s	4.77 ^s	3.69 ^s
1862	11.67 ^s	—	8.42	6.64 ^s	4.50 ^s	3.48 ^s
1863	10.63 ^s	—	7.46 ^s	5.56 ^s	4.48	3.35

	Buza		Rossz		Árpa	Zab	
	régi	új	régi	új		sötét	világos
1864	9.08 ^s	8.90 ^s	6.25	—	4.74 ^s	4.15	3.38 ^s
1865	9.34 ^s	8.16	6.26	5.94	4.94	4.41 ^s	3.51 ^s
1866		9.69		6.63	5.33	4.18	—
1867		11.06 ^s		7.54	6.58 ^s	4.45 ^s	3.70
1868		13.67 ^s		10.09	6.79		4.33
1869		9.92		8.38	6.85		4.61 ^s
1870		10.82	8.74	7.03	5.82 ^s		4.—
1871		11.25	—	7.97	6.00 ^s		3.95
1872		12.81		8.59	6.23		3.84
1873		11.82		7.55 ^s	5.75		4.12 ^s
1874		13.81		9.53	—		4.51
1875		9.48		7.68	7.07		4.71
1876		9.43		7.80	6.51		4.50
1877		11.42		8.10	6.50		4.64
1878		11.38 ^s		7.37	6.75		4.60
1879		9.68		6.47	6.00		4.38
1880		10.64		7.42	6.33		4.40
1881		10.38		8.02	6.26		4.36
1882		11.17		8.38	5.95		4.19
1883		9.22		6.84	5.50		3.94
1884		8.86		6.46	5.75		4.06
1885		7.35		6.17	5.30		4.00
1886		7.23		5.77	4.85		3.65
1887		7.35		5.17	4.56		3.43
1888		7.34		4.99	—		3.35
1889		7.29		5.17	—		3.38
1890		7.24		5.19	—		3.51
1891		7.88		5.82	—		3.86
1892		9.92		7.01	—		3.90
1893		6.60		5.39	—		3.72
1894		5.72		4.97	—		3.87
1895		5.20		4.19	—		2.76
1896		6.10		4.09	—		2.76
1897		6.27		4.15	—		3.19
1898		8.05		5.08	—		3.09
1899		6.60		4.89	—		3.43
1900		6.21		5.61	—		3.28

Az árak Kopenhágára vonatkoznak. — Mérték: Tönde = 1.3912 hekt. — Pénz: 1 rigsdaler = 96 Skilling = 2 fr. 80 c., 1871—1900. korona és öre = $\frac{1}{2}$ rigsdaler = 1 fr. 39 c. — Forrás: 1801—1870-ig Scharling tanár közleményei, 1871—1900-ig a dán statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Rozs	Árpa rigsdaler	Zab		Rozs	Árpa rigsdaler	Zab
1801	7.28	5.4	2.82	1836	3.76	3.17	2.21
1802	8.62	4.72	2.72	1837	3.75	2.79	2.4
1803	7.10	4.86	3.2	1838	4.36	3.31	2.29
1804	8.88	4.68	2.84	1839	4.15	3.42	2.53
1805	10.86	8.28	3.84	1840	4.2	2.83	2.31
1806	9.32	4.76	3.56	1841	5.40	3.14	2.6
1807	9.24	4.60	3.56	1842	5.36	3.7	2.36
1808	9.8	4.88	3.66	1843	3.64	3.39	2.15
1809	5.36	4.20	3.20	1844	3.45	3.25	2.24
1819	3.50	2.57	1.85	1845	5.58	3.95	2.95
1820	2.64	1.71	1.45	1846	7.31	5.04	3.56
1821	2.19	1.89	1.33	1847	5.5	4.31	3.3
1822	2.45	2.19	1.50	1848	3.19	3.3	2.8
1823	2.9	1.59	1.20	1849	3.25	2.44	2.9
1824	1.93	1.63	1.25	1850	3.91	3.12	2.29
1825	2.59	2.6	1.46	1851	5.84	3.93	2.72
1826	5.7	4.60	3.66	1852	5.22	4.26	2.62
1827	3.2	1.86	1.46	1853	9.40	5.95	4.3
1828	4.5	2.62	1.82	1854	6.49	4.93	3.74
1829	4.34	2.28	1.69	1855	9.56	6.78	4.78
1830	5.42	3.2	1.79	1856	6.36	5.74	3.87
1831	5.75	3.54	2.—	1857	5.13	4.90	3.82
1832	3.83	2.50	1.73	1858	4.76	4.36	3.24
1833	3.21	1.85	1.44	1859	5.07	4.81	3.29
1834	3.44	2.32	2.5	1860	5.69	5.24	3.37
1835	3.84	3.35	2.9	1861	7.29	5.29	3.40
1862	5.63	4.57	3.20	1880	16.04	12.87	8.74

	Roze	Árpa	Zab		Roze	Árpa	Zab
	rigsdaler				rigsdaler		
1863	4.64	3.85	2.62	1881	15.25	12.30	8.88
1864	5.46	4.50	3.66	1882	11.09	10.54	7.53
1865	6.53	5.12	4.02	1883	11.33	11.26	8.—
1866	6.21	6.08	3.80	1884	11.60	11.36	8.37
1867	9.50	6.71	4.64	1885	9.28	9.62	7.09
1868	7.72	7.46	5.31	1886	9.49	9.20	6.78
1869	5.46	4.66	3.30	1887	8.53	8.91	6.21
1870	6.25	5.47	3.80	1888	9.85	9.40	6.65
				1889	10.86	10.55	7.82
				1890	10.69	9.74	6.95
	kr. ö.	kr. ö.	kr. ö.	1891	14.21	11.28	8.72
1871	13.98	11.89	7.81	1892	10.25	9.27	7.03
1872	13.39	12.85	7.89	1893	9.68	9.30	7.58
1873	16.48	14.23	9.39	1894	8.11	8.36	6.16
1874	14.43	14.—	10.28	1895	8.27	8.31	6.06
1875	13.69	13.17	9.61	1896	8.74	8.95	6.72
1876	14.46	13.45	10.08	1897	9.88	9.17	7.10
1877	12.30	12.78	8.26	1898	10.38	9.54	6.95
1878	11.05	11.29	7.08	1899	10.74	10.12	7.01
1879	12.35	12.18	7.48	1900	9.88	9.28	6.84

Svédország.

Az árak országos árak, úgynevezett »Markegangpreise«, melyek évenként hivatalosan összeállítatnak. — Mérték: 1834—1870-ig kubikfot = 26.173 liter, 1871—1900-ig hektoliter. — Pénz: krona = 1.39 frank. — Forrás: a svéd statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Buza	Rosz krona és kubikfot	Árpa	Zab
1834	2.50	1.84	1.42	0.78
1835	2.23	1.80	1.43	0.76
1836	2.24	1.84	1.52	0.91
1837	2.46	2.14	1.73	1.10
1838	3.39	2.32	1.83	0.98
1839	2.89	2.01	1.58	0.90
1840	2.94	2.08	1.45	0.80
1841	5.51	2.59	1.41	0.73
1842	3.04	2.42	1.58	0.80
1843	2.43	2.11	1.53	0.84
1844	2.42	1.65	1.19	0.64
1845	3.09	2.49	1.70	0.93
1846	3.13	2.48	2.01	1.11
1847	3.02	2.32	1.87	0.98
1848	2.55	1.81	1.49	0.79
1849	2.69	1.83	1.38	0.78
1850	2.76	2.12	1.52	0.90
1851	2.95	2.44	1.86	1.07
1852	2.79	2.34	1.80	0.97
1853	4.07	2.78	2.08	1.17
1854	3.27	2.45	1.92	1.18
1855	4.95	3.24	2.42	1.49
1856	5.12	3.07	2.66	1.55
1857	4.09	2.67	2.30	1.33
1858	3.—	2.09	1.78	1.18
1859	2.89	2.05	1.82	1.16

	Buza	Rozs krona és kubikfot	Árpa	Zab
1860	3.45	2.34	2.04	1.21
1861	3.80	2.86	2.19	1.20
1862	3.56	2.58	2.02	1.10
1863	2.94	2.36	1.92	1.06
1864	2.61	2.03	1.70	0.99
1865	2.99	2.15	1.68	1.07
1866	3.24	2.35	2.02	1.18
1867	4.82	3.54	2.54	1.51
1868	4.10	3.23	2.81	1.60
1869	3.03	2.34	1.90	1.12
1870	3.11	2.27	1.88	1.20
1871	3.65	2.44	2.—	1.20
1872	4.01	2.59	2.20	1.30
1873	4.34	2.92	2.52	1.47
1874	3.59	2.90	2.69	1.68
1875	3.39	2.63	2.30	1.47
1876	3.56	2.63	2.37	1.56
1877	3.81	2.64	2.41	1.52
1878	3.15	2.28	2.07	1.18
1879	3.35	2.27	2.03	1.17
1880	3.49	2.81	2.24	1.30
1881	3.74	2.97	2.27	1.34
1882	3.33	2.38	2.—	1.18
1883	3.24	2.31	1.94	1.16
1884	2.75	2.14	1.89	1.18
1885	2.47	1.87	1.77	1.12
hektoliter és korona				
1886	9.17	6.80	6.53	4.13
1887	8.37	5.76	5.52	3.38
1888	10.68	7.50	6.62	3.69
1889	10.64	7.98	6.96	3.93
1890	10.83	8.13	7.01	4.—
1891	12.25	10.90	8.11	4.85
1892	10.22	8.51	7.27	4.25
1893	9.36	7.53	7.—	4.71

Naptárév	Buza	Hektoliter és korona		Zab
		Rozs	Árpa	
1894	7.71	6.41	6.05	3.71
1895	8.41	6.98	6.41	3.59
1896	9.66	7.46	6.86	3.94
1897	11.45	8.10	7.74	4.33
1898	11.29	8.39	7.57	4.35
1899	10.97	9.33	7.90	4.73
1900	10.73	8.94	7.81	4.56

Norvégia.**a/ Buza. 1820—85.**

Az árak országos hivatalos árak, csak 1861—85 piaci árak. —
Mérték: 1820—55-ig tönde, 1861—85-ig hektoliter. — Pénz: krona. — 1856—66-ig az árak hiányzanak.

	Tönde		Tönde		Tönde
1820	25,93	1834	19,67	1848	23,37
1821	20,33	1835	15,47	1849	19,90
1822	23,03	1836	15,80	1850	22,03
1823	26,57	1837	17,77	1851	20,17
1824	19,90	1838	16,87	1852	21,—
1825	17,10	1839	18,90	1853	22,53
1826	13,93	1840	25,93	1854	32,47
1827	19,83	1841	19,90	1855	29,70
1828	18,87	1842	22,77	1856	—
1829	25,40	1843	19,57	1857	—
1830	25,83	1844	18,93	1858	—
1831	29,13	1845	15,97	1859	—
1832	25,50	1846	20,30	1860	—
1833	23,83	1847	26,63		

	Hektoliter		Hektoliter		Hektoliter
1861	18,62	1870	15,85	1878	17,07
1862	18,62	1871	16,34	1879	15,12
1863	15,99	1872	15,89	1880	16,36
1864	14,96	1873	16,44	1881	16,71
1865	14,16	1874	17,20	1882	16,10
1866	16,23	1875	16,24	1883	15,21
1867	18,01	1876	16,18	1884	14,47
1868	19,98	1877	17,11	1885	13,16
1869	17,67				

b/ Egyéb gabonaneműek. 1820—85.

Az árak országos árak. — Mérték : hektoliter. — Pénz : krona = 1.39 frank. — Forrás : 1820—1885. Jordbrug, 1886—1900-ig a norvég statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Rozs	Árpa	Zab		Rozs	Árpa	Zab
	krona	és hektoliter			krona	és hektoliter	
1820	13.09	9.93	5.95	1850	9.47	7.60	5.06
1821	13.47	10.19	6.52	1851	9.81	7.84	5.06
1822	14.08	10.52	6.62	1852	11.46	8.83	5.66
1823	14.10	10.55	6.71	1853	11.54	8.94	5.56
1824	10.50	7.91	5.30	1854	14.15	10.12	5.99
1825	8.51	6.76	4.55	1855	14.46	10.36	6.26
1826	9.09	6.96	4.75	1856	15.88	11.68	7.05
1827	13.55	10.48	6.60	1857	14.51	11.87	7.12
1828	11.99	8.94	5.61	1858	12.11	10.30	6.09
1829	12.40	8.97	5.54	1859	11.63	9.66	6.02
1830	12.21	8.56	5.40	1860	11.80	9.69	6.40
1831	14.70	10.88	6.69	1861	12.54	10.91	6.69
1832	14.08	11.06	6.91	1862	13.19	10.36	6.28
1833	13.40	9.33	5.73	1863	12.47	9.78	5.88
1834	11.46	7.53	4.65	1864	11.65	8.83	5.52
1835	11.24	7.63	4.91	1865	10.93	9.14	5.42
1836	10.86	8.29	5.30	1866	11.65	9.47	5.78
1837	11.37	9.11	6.17	1867	12.66	10.70	6.45
1838	11.92	9.55	6.47	1868	14.82	12.14	7.00
1839	12.52	10.58	6.81	1869	15.73	12.37	7.19
1840	11.73	9.55	6.35	1870	12.73	10.43	6.31
1841	10.91	7.99	5.23	1871	12.18	10.14	6.09
1842	11.53	7.84	4.75	1872	11.99	10.00	5.97
1843	10.99	7.91	4.80	1873	12.18	10.41	6.04
1844	10.45	8.13	5.01	1874	12.71	11.65	6.52
1845	10.14	7.75	4.65	1875	12.83	11.03	6.88
1846	11.84	8.51	4.99	1876	12.50	11.03	6.60
1847	15.70	11.92	7.12	1877	12.88	11.32	6.90
1848	12.64	10.22	6.11	1878	12.32	11.21	6.73
1849	10.22	8.27	5.13	1879	10.74	9.89	5.76

	Rozs krona és hektoliter	Árpa krona és hektoliter	Zab krona és hektoliter		Rozs krona és hektoliter	Árpa krona és hektoliter	Zab krona és hektoliter	
1880	11.72	10.33	5.90		1883	11.65	9.71	5.85
1881	13.06	10.47	6.14		1884	11.35	9.58	5.76
1882	12.79	10.27	5.23		1885	10.68	9.25	5.67

c) Összes gabonaneműek.

	Buza	Rozs krona és hektoliter	Árpa krona és hektoliter	Zab
1886	13.05	10.02	9.11	6.23
1887	12.13	9.26	8.34	5.66
1888	11.96	8.81	7.93	5.54
1889	12.27	9.48	8.46	5.96
1890	13.01	9.99	8.70	6.58
1891	13.81	11.27	9.61	6.51
1892	14.04	12.80	10.15	7.31
1893	12.41	10.16	8.61	6.78
1894	11.64	8.77	7.47	6.23
1895	11.28	8.55	7.06	5.76
1896	11.22	8.28	7.40	5.56
1897	11.85	8.55	7.48	5.95
1898	12.97	9.46	7.90	6.53
1899	12.69	9.68	8.18	6.68
1900	12.02	9.81	8.55	6.87

Finnország.

Az árak országos árak. — Mérték: 1801—1885. tynnyri = 1,6489 hektoliter, 1886—1900. hektoliter. — Pénz: markka = frank. —
 Forrás: A finnországi statisztikai hivatal írásbeli közleményei.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		markka és	tynnyri	
1801	25.56	17.04	15.—	7.72
1802	19.70	14.85	12.31	6.78
1803	12.78	9.14	7.16	4.26
1804	13.49	9.54	7.54	4.64
1805	14.20	9.80	7.67	4.73
1806	14.91	12.28	9.34	5.81
1807	18.11	12.90	10.41	6.32
1808	20.10	17.45	14.40	8.99
1809	26.25	21.38	18.43	10.83
1810	28.63	21.75	18.90	11.36
1811	36.—	23.27	19.10	10.93
1812	28.67	22.14	18.14	10.38
1813	32.—	21.52	18.12	10.23
1814	33.67	22.34	19.18	11.89
1815	33.67	22.72	17.63	10.52
1816	35.17	23.14	18.20	10.76
1817	35.—	25.33	20.33	12.76
1818	37.—	27.72	23.43	14.48
1819	31.40	20.57	17.14	10.74
1820	29.93	17.43	13.77	8.82
1821	36.80	24.—	20.—	12.—
1822	31.33	20.86	17.76	11.14
1823	30.—	20.—	16.66	11.24
1824	28.—	19.81	16.57	10.67
1825	28.—	20.19	16.49	10.50
1826	26.67	18.86	16.95	11.24
1827	24.—	15.81	14.28	9.24
1828	25.33	15.72	13.38	8.50
1829	25.60	15.56	13.27	8.47

	Ruza	Rezs markka és	Árpa és tynnyri	Zab
1830	27.33	17.14	13.81	7.92
1831	28.—	17.91	15.05	8.59
1832	26.67	18.53	14.58	7.67
1833	27.20	18.—	14.40	7.27
1834	28.—	19.35	15.75	8.85
1835	30.—	22.—	16.—	9.42
1836	29.34	20.33	16.25	9.92
1837	29.34	20.17	14.83	8.75
1838	29.33	18.67	14.67	8.75
1839	29.33	19.42	14.47	8.92
1840	26.20	19.23	14.22	8.50
1841	27.20	19.62	13.75	7.85
1842	24.80	18.—	13.50	8.20
1843	26.—	18.25	14.08	8.75
1844	25.80	17.72	13.05	8.25
1845	27.—	18.62	14.30	9.50
1846	26.—	17.90	14.15	9.45
1847	25.60	17.15	13.50	8.15
1848	25.60	17.15	13.60	7.95
1849	27.20	16.85	12.88	8.08
1850	27.20	16.83	12.55	8.15
1851	27.20	17.80	13.70	8.65
1852	27.20	18.20	14.20	9.05
1853	28.—	19.36	15.51	10.83
1854	28.—	19.04	16.36	10.88
1855	28.—	19.67	17.67	13.57
1856	30.—	22.14	19.57	11.77
1857	30.—	23.50	20.—	11.40
1858	30.—	20.85	19.55	11.90
1859	30.—	19.15	16.70	9.43
1860	29.—	18.93	16.03	9.58
1861	32.50	22.48	17.—	10.15
1862	34.—	28.43	22.—	11.43
1863	31.75	24.25	19.13	10.07
1864	30.50	21.25	17.75	11.38
1865	28.76	22.50	17.64	10.36

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		markka és tynnyri		
1866	28.—	18.50	15.63	9.25
1867	32.—	25.63	20.50	11.25
1868	32.—	25.88	20.31	11.88
1869	28.—	20.86	18.43	10.—
1870	26.50	16.79	14.57	9.79
1871	28.50	22.25	17.37	10.44
1872	30.75	24.37	18.50	10.94
1873	30.25	22.56	18.37	11.31
1874	32.—	24.56	20.12	12.82
1875	31.50	24.50	20.12	13.06
1876	32.50	25.—	20.50	13.37
1877	31.25	22.75	18.50	11.50
1878	30.—	22.—	17.50	9.75
1879	29.—	20.75	16.62	9.37
1880	30.25	24.44	18.62	11.—
1881	34.75	28.06	20.12	12.—
1882	31.15	23.—	18.25	10.56
1883	30.75	22.12	17.37	10.50
1884	30.50	22.—	17.25	10.56
1885	29.75	21.25	16.81	10.25
		markka és hektoliter		
1886	15.31	10.50	8.79	5.49
1887	14.41	8.64	7.20	4.55
1888	14.71	9.54	7.73	5.16
1889	14.78	10.38	8.34	5.54
1890	15.40	11.50	8.89	5.93
1891	19.—	15.94	10.88	7.81
1892	19.63	16.44	11.56	7.69
1893	17.50	13.—	10.19	7.—
1894	15.67	10.56	8.44	6.—
1895	14.50	9.75	8.—	5.44
1896	14.—	9.41	7.69	5.56
1897	14.83	10.28	8.09	6.03
1898	15.50	11.19	8.63	6.50
1899	17.33	13.41	10.06	7.88
1900	17.67	12.69	9.88	7.31

Oroszország.

Az árak Odessára vonatkoznak. — Mérték: 1842—85-ig tsetvert = 2.0991 hektoliter, 1885—1900-ig púd. — Pénz: ezüstrubel. —
 Forrás: A cs. és kir. osztrák-magyar főkonzulátus írásbeli közleményei, Odessa.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		r u b e l		
1842	4.15— 6.70	3.70—4.85	2.86—3.15	2.60—3.30
1843	3 ³ / ₇ — 5 ² / ₇	2.00—2 ² / ₇	1 ³ / ₇ —2 ¹ / ₇	1 ⁵ / ₇ —2 ³ / ₇
1844	2.70— 5.40	2.14—2.40	2.14—2.30	2.00—2.60
1845	2.85— 7.70	2.00—4.00	—	—
1846	3.73— 8.15	2.35—4.52	2.42—3.15	1.76—2.85
1847	4.57—11.42	3.00—5.71	2.57—4.00	2.60—4.28
1848	3.57— 7.28	2.85—4.14	2.21—3.57	2.00—4.22
1849	4.20— 7.28	2.12—4.71	2.57—3.71	2.57—5.70
1850	4.15— 7.00	2.57—4.00	2.85—4.28	2.00—3.71
1851	3.14— 6.21	2.32—4.00	2.28—3.71	2.71—3.42
1852	3.50— 6.70	2.29—4.00	2.28—3.42	2.00—2.85
1853	3.50— 9.00	2.10—6.00	1.71—4.29	2.00—4.00
1854	7.00— 9.50	2.60—3.50	—	—
1855	5.50— 8.00	—	—	—
1856	7.50—14.00	3.80—5.60	3.00—5.20	3.20—4.10
1857	5.00— 9.00	3.70—4.90	2.50—3.70	—
1858	4.50— 9.00	3.80—4.70	3.00—3.60	3.00—3.20
1859	5.00—10.75	3.20—5.15	2.90—4.10	2.40—3.80
1860	6.50—10.75	3.75—5.50	3.60—4.65	2.60—3.85
1861	7.00—11.00	3.75—5.60	3.50—5.25	2.75—4.80
1862	5.75—10.00	3.75—5.50	3.00—3.75	3.25—4.25
1863	4.75— 9.75	4.25—5.35	2.75—4.15	3.75—4.25
1864	5.75— 8.50	3.85—5.00	2.85—3.25	2.75—3.60
1865	5.37—10.00	3.74—5.37	2.25—4.30	2.35—4.00
1866	7.50—13.75	4.00—6.45	3.90—5.35	3.50—5.25
1867	8.62—14.75	5.80—9.75	4.32—6.00	—
1868	8.00—15.70	5.50—9.50	4.70—6.25	3.75—5.50

	Buza	Roza	Árpa	Zab
		r u b e l		
1869	8.00—12.25	6.00—7.00	4.60—5.25	3.97—5.35
1870	7.17—12.00	5.00—6.90	4.22—5.87	3.25—5.22
1871	12.50	7.00	5.40	5.10
1872	12.25	6.50	4.50	5.10
1873	14.50	7.75	6.00	3.40
1874	14.00	7.00	5.75	6.30
1875	12.50	7.00	5.75	5.00
1876	12.00	8.00	5.30	5.50
1877	9.60	6.00	5.00	6.50
1878	14.50	7.00	7.00	7.20
1879	10.00	11.00	8.50	8.80
1880	13.25	11.00	8.60	8.25
1881	16.00	12.00	8.50	8.00
1882	12.00	9.90	8.00	8.00
1883	13.50	9.00	8.00	7.00
1884	13.00	9.00	8.00	8.50
1885	11.00	8.00	6.70	6.70

púd és kopek

1886	94—129	64— 85	59—75	60— 73
1887	106—140	60— 78	50—72	55— 72
1888	107—126	57— 71	51—71	63— 76
1889	92—110	53— 80	43—73	70— 72
1890	92—110	58— 80	53—70	54— 60
1891	92—137	75—152	63—86	58— 82
1892	90—120	75—125	53—54	66— 95
1893	66—105	52— 82	42—63	50— 83
1894	44— 80	41— 55	34—46	45— 65
1895	63— 83	46— 67	43—52	49— 63
1896	72—103	45— 62	45—56	50— 65
1897	80—122	49— 74	40—55	56— 78
1898	89—150	62— 96	48—74	55—100
1899	84—106	66— 80	61—76	57— 78
1900	84—100	65— 75	63—78	56— 78

15. sz. tábla.

Spanyolország.

A buza ára. — Mérték: métermázsa. — Pénz: Pesetas (= Frank.)
 — Forrás: az »Instituto geográfico y estadístico Madrid«, írásbeli közleményei.

év	Buza P.	év	Buza P.	év	Buza P.	év	Buza P.
1801	41.05	1827	20.57	1853	20.84	1879	33.32
1802	43.48	1828	19.84	1854	24.93	1880	31.23
1803	45.93	1829	17.17	1855	25.99	1881	29.96
1804	45.55	1830	17.52	1856	32.95	1882	35.24
1805	41.07	1831	19.26	1857	34.06	1883	31.38
1806	32.58	1832	23.09	1858	23.92	1884	27.09
1807	31.28	1833	20.14	1859	25.66	1885	25.24
1808	30.01	1834	20.73	1860	26.75	1886	26.08
1809	32.18	1835	24.76	1861	27.71	1887	27.47
1810	39.91	1836	27.71	1862	28.64	1888	27.76
1811	55.97	1837	27.44	1863	27.82	1889	23.77
1812	67.75	1838	27.12	1864	26.79	1890	24.36
1813	48.02	1839	23.71	1865	23.64	1891	27.07
1814	41.97	1840	19.27	1866	25.06	1892	29.69
1815	38.08	1841	18.57	1867	32.16	1893	29.14
1816	38.48	1842	20.32	1868	36.92	1894	26.85
1817	35.29	1843	21.72	1869	27.66	1895	21.20
1818	29.03	1844	21.71	1870	27.36	1896	24.33
1819	24.12	1845	19.90	1871	29.23	1897	29.45
1820	22.53	1846	21.18	1872	27.29	1898	29.96
1821	21.43	1847	28.05	1873	26.41	1899	27.69
1822	22.61	1848	21.50	1874	28.10	1900	27.50
1823	21.29	1849	19.77	1875	26.87	1901	26.00
1824	23.09	1850	18.75	1876	27.00	1902	25.24
1825	22.51	1851	19.43	1877	28.27	1903	25.80
1826	22.78	1852	19.23	1878	30.71	1904	28.07

Észak-Amerika.¹

I. Az árak országos árai. — Mérték: bushel = 35.2 liter. —
Pérez: cent. — Forrás: Report of the Commissioner of agriculture.

	Buza	Tengeri	Rosz	Árpa	Zab
1862....	93.7	35.1	70.0	36.6	86.0
1863....	114.0	69.9	103.0	62.3	111.0
1864....	183.1	99.5	160.9	79.2	158.1
1865....	146.3	46.0	109.2	41.6	90.7
1866....	219.5	68.2	118.2	50.4	100.9
1867....	198.5	80.0	140.2	61.9	88.8
1868....	142.4	62.8	127.4	55.9	130.2
1869....	94.1	75.3	97.1	47.6	81.6
1870....	104.2	54.9	81.5	43.3	84.5
1871....	125.8	48.2	79.0	40.1	80.6
1872....	124.0	39.8	76.3	33.6	73.9
1873....	115.0	48.0	76.2	37.4	91.5
1874....	94.1	64.7	85.8	52.0	92.1
1875....	100.0	42.0	76.9	36.5	81.3
1876....	103.7	37.0	66.9	35.1	66.4
1877....	108.2	35.8	59.2	29.2	64.0
1878....	77.7	31.8	52.6	24.6	58.0
1879....	110.8	37.5	65.6	33.1	58.9
1880....	95.1	39.6	75.6	36.0	66.6

¹ Az 1835—1861-ig terjedő árakra nézve Foville, La transformation des moyens de transport, Paris 1880, következő adatokat közöl: egy hektoliter buza ára (frankban)

1835	18.45	1841	17.13	1847	20.30	1852	14.74	1857	21.92
1836	25.79	1832	16.02	1848	17.66	1853	23.20	1858	18.75
1837	30.76	1843	14.12	1849	17.—	1854	30.09	1859	20.—
1838	25.50	1844	13.35	1850	17.22	1855	34.85	1860	21.15
1839	22.04	1845	15.26	1851	14.24	1856	24.49	1861	20.20
1840	15.44	1846	15.36						

	Buza	Tengeri	Rozs	Árpa	Zab
1881....	119.3	63.6	93.3	46.4	82.3
1882....	88.2	48.5	61.5	37.5	62.9
1883....	91.0	42.0	58.0	32.7	58.7
1884....	64.5	36.0	52.0	28.0	49.0
1885....	77.0	33.0	58.0	29.0	56.0

II. Árak Chicagoban decz. 1. — Forrás: Yearbook of the U. S.
Dep. of Agricult., 1902.

	Buza ¹	Rozs	Árpa	Zab
1866	152.7	82.2	70.2	35.1
1867	145.2	100.4	70.1	44.5
1868	108.5	94.9	109.1	41.7
1869	76.5	77.9	70.8	38.0
1870	94.4	73.2	79.1	39.0
1871	114.5	71.1	75.8	36.2
1872	111.4	67.6	68.6	29.9
1873	106.9	70.3	86.7	34.6
1874	86.3	77.4	86.0	47.1
1875	89.5	67.1	74.1	32.0
1876	96.3	61.4	63.0	32.4
1877	105.7	57.6	62.8	28.4
1878	77.6	52.5	57.9	24.6
1879	110.8	65.6	58.9	33.1
1880	95.1	75.6	66.6	36.0
1881	119.2	93.3	82.3	46.4
1882	88.4	61.5	62.9	37.5
1883	91.1	58.1	58.7	32.7
1884	64.5	51.9	48.7	27.7
1885	77.1	57.9	56.3	28.5
1886	68.7	53.8	53.6	29.8
1887	68.1	35.5	51.9	30.4
1888	92.6	58.8	59.0	27.8
1889	69.8	42.3	41.6	22.9
1890	83.8	62.9	62.7	42.4
1891	83.9	77.4	52.4	31.5

¹ Average farmprice for bushel (= 35.2 L.) 1. Dec. Chicagoban.

	Buza	Roza	Árpa	Zab
1892	62.4	54.2	47.5	31.7
1893	53.8	51.3	41.1	29.4
1894	49.1	50.1	44.2	32.4
1895	50.9	44.0	33.7	19.9
1896	72.6	40.9	32.3	18.7
1897	80.8	44.7	37.7	21.2
1898	58.2	46.3	41.3	25.5
1899	58.4	51.0	40.3	24.9
1900	61.9	51.2	40.8	25.8

Függelék.¹

A buza ára 1401—1900.

Anglia: Imperial-Quarter és shilling; Franciaország: 1756-ig sétier = 1½ hektoliter, azután hektoliter és frank (összesítés: hektoliter); Poroszország: seffel és ezüstgaras; Elzász: hektoliter és frank; Németalföld: hektoliter és németalf. forint.

	Anglia	Franciaország	Poroszország (Berlin)	Alsó-Elzász
1401—1410	5.7 ²	7.79	—	—
1411—1420	7.6	4.58	—	—
1421—1430	6.1	10.17	—	—
1431—1440	11.1	16.84	—	—
1441—1450	5.4	5.16	—	—
1451—1460	5.0	4.31	—	—
1461—1470	5.3	3.—	—	—
1471—1480	8.0	3.55	—	—
1481—1490	6.4	5.87	—	—
1491—1500	6.4	3.68	—	—
1501—1510	5.9	4.39	—	—
1511—1520	9.8	5.62	—	—
1521—1530	14.1	10.58	—	—
1531—1540	12.11	11.94	—	—
1541—1550	17.0	9.56	—	—
1551—1560	14.7	13.82	—	—
1561—1570	16.9	19.47	—	—
1571—1580	22.0	23.20	—	—
1581—1590	21.4	20.80	—	—
1591—1600	31.11	44.22	—	—

¹ Források. Anglia és Franciaország: Tooke-Newmarch: Geschichte und Bestimmung der Preise (Uebersetzung von Asher), II. Bd., 506. s k. l. Poroszország: Jahrbuch für die amtliche Statistik, II. Jahrgang. Elzász: Hanauer, Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne, II. k.

² A pontok utáni szám nem tizedes tört. hanem penny.

	Anglia	Franciaország	Poroszország (Berlin)	Alsó-Elzász
1601—1610	29.6	18.15	—	10.08
1611—1620	34.10	18.20	—	9.51
1621—1630	37.5	24.06	24—30 40.06	16.53
1631—1640	42.11	24.76	47.6 ¹	27.94
1641—1650	46.7	28.71	38.9	13.26
1651—1660	38.9	28.87	32.4	6.80
1661—1670	40.6	29.64	31.6	7.36
1671—1680	41.3	21.80	28.6	13.92
1681—1690	32.0	20.86	25.4	9.39
1691—1700	47.0	32.97	39.1	14.94
1701—1710	35.4	23.60	32.1	13.82
1711—1720	37.5	21.31	41.9	10.61
1721—1730	36.2	19.45	33.2	7.35
1731—1740	31.7	16.05	?	9.36
1741—1750	28.6	17.78	41.6 ²	10.39
1751—1760	37.10	51—55 19.49 56—60 13.27	44.1 ³	9.87
1761—1770	42.11	12.81	54.3 ⁴	11.06
1771—1780	45.10	14.91	51.4	12.59
1781—1790	48.0	15.99	50.8	14.18
1791—1800	63.6	18.27	59.8	16.43 ⁵
Összesítés				
1401—1500	7.8	4.31	—	3.75
1501—1600	16.8	10.91	—	6.73
1601—1700	39.0	16.54	35.5	12.97
1701—1800	42.7	14.29	45.4	11.18
1801—1900	56.0	20.62	62.11	75:20.65

¹ 1634 hiányzik.² 41—44 hiányzik.³ 54—57 *⁴ 52—65 *⁵ 94—95 *

árcsökkenés főtenyezői a közlekedés terén bekövetkezett nagy forradalom és a szabadkereskedelem.

Az egyes gabonaneműek viszonylagos árában jelentékeny változás következett be. Ha a búza ára = 100, akkor

	búza	árpa	zab
1801— 10.	100	50,8	38,0
1891—900.	100	88,3	61,8

Látjuk tehát, milyen jelentékeny mértékben emelkedett az árpa és zab ára viszonyítva a búzáéhoz.

Vizsgáljuk végül még az árkülönbözet nagyságát. A búzá-nál volt a legnagyobb különbség:

az első évtizedben 119,6—58,10

az utolsó évtizedben 37,0—22,10

vagyis árminimum és ármaximum aránya:

az első évtizedben 1: 2.03

az utolsó évtizedben 1: 1.62

Az árhullámok tehát szőkébb határok között mozognak.

Még jobban látjuk az árhullámok jellegét, ha azokat évTŐl-évre vizsgáljuk. Alapul veszszük az angol árakat, melyek a világpiac viszonyait legjobban tüntetik fel: A tizenkilencedik század első tizedében évről-évre a hullám intenzitása volt (az árkülönbség százaléka mindig az előbbi év árához hasonlítva):

1802 -+4

1803 —15

1804 + 5

1805 +45

1806 —12

1807 — 5

1808 + 8

1809 + 9

1810 +10

Ellenben a század utolsó tizedében:

1902 —15

1903 —13

1904 —13

1905	+ 1
1906	+13
1907	+16
1908	+13
1909	-24
1910	+ 5

Az összes árkülönbözetek tették eszerint:

1801— 10	153%-ot
1891—900	113%-ot

Ez adatok szerint tehát az első évtizedben nagyobb árulámok fordultak elő, mint az utolsóban és az összértéke a hulamoknak 40%-kal nagyobb az első évtizedben, mint az utolsóban.

2. Franciaország.

Franciaország részéről az adatok csak korlátozottabb mértékben állanak rendelkezésre. Régebbi dolgozatainkban egyáltalában csak a búza árára lehattunk tekintettel; ezeket közölte a Statistique générale de Francé. Újabb időben itt is kedvező fordulat állott be, minthogy sokkal kimerítőbb közleményeket nyújt tárgyunkra vonatkozólag a Statistique agricole annuelle. Ezen forrásból, ill. a Bulletin de l'agriculture-ból (V. année) merítettük az 1866—1900-ig terjedő adatokat. Az árak hektoliterre vonatkoznak és frankban vannak kifejezve.

A XIX. századra vonatkozólag a következő áralakulást:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—1810	19.25	—	—	—
1811—1820	24.61	—	—	—
1821—1830	22.39	—	—	—
1831—1840	19.87	—	—	—
1841—1850	19.74	—	—	—
1851—1860	22.11	—	—	—
1861—1870	21.49	—	—	—
1871—1880	23.09	15.11	13.12	10.15
1881—1890	18.89	12.59	11.26	8.96
1891—1900	14.77	12.79	10.74	8.45

Ezen adatokból mindenekelőtt azt a tanulságot merítjük, hogy az árak legmagasabbak voltak 1811—20. és 1871—80-ban, Legalacsonyabbak voltak az árak az utolsó évtizedben.

Ha különösen szemügyre vesszük az utolsó évtizedet, a következő képet nyerjük:

Az utolsó évtizedben az árak kettős irányban mozogtak; miután az évtized közepe felé igen alacsonyra csökkentek, ismét emelkedő irányzatot tanúsítanak, 1898-ban eléri a legmagasabb pontot, innét pedig ismét csökkennek a század végéig.

Az egész századra nézve a búza hektoliterje 20.62. Előbbi századokkal¹ összehasonlítva az eredmény a következő:

1101—1500	4.31
1501—1600	10.91
1601—1700	16.54
1701—1800	14.29
1801—1900	20.62

Tehát különösen a XVII. és XIX. században mutat a búza ára nagy emelkedést.

Az árkülönbözet tekintetében a következőket találjuk:

első évtized	25.14—15.17
utolsó évtized	20.58 —14.40

vagyis az árminimum és ármaximum aránya:

első évtized	1 : 1.66
utolsó évtized	1 : 1.43

Az árkülönbözet tehát újabban valamivel csökkent.

3. Olaszország.

A gabonaárak statisztikája Olaszországra nézve következő forrásművekre támaszkodik. 1870-ben tette közzé az olasz statisztikai hivatal a »Movimento dei prezzi delle derrate alimentan« című munkát. Ebben találunk árakat különböző piacokra vonatkozólag, de csak 1862—85-ig. Ellenben tartalmaz a munka

¹ Az adatokat az 1800. előtti időre *Tooke*ből vettük. (Geschichte und Bestimmung der Preise. II. 494. 1.)

régi árjegyzéseket számos városra vonatkozólag, így Udine, Mantova, Milano, Brescia, Róma, Rovigo, Ferrara. A következőkben kénytelenek leszünk Róma városának árait alapul venni. 1870 óta közöltetnek az árak rendszeren az »Annuario Statistico«-ban, de csak búzára és tengerire vonatkozólag. Azonkívül szíves volt az olasz statisztikai hivatal nekem írásbeli közleményeket küldeni, melyek azonban 1896-tal megszakadnak, miért is a következőkben az Annuarióban közölt adatokra szorítkozunk.

A XIX. századra vonatkozólag a következő áttekintést állíthatjuk össze: hektoliterként tett az ár lírában:

	Búza	Tengeri
1803—1810	19.24	—
1811—1820	25.58	17.66
1821—1830	15.98	10.96
1831—1840	17.65	12.43
1841—1850	16.99	11.76
1851—1860	20.36	14.87
1861—1870	21.55	14.77

Míthogy Olaszországra nézve nem rendelkezünk egy megbízható átszámítási kulccsal, a későbbi évekkkel való összehasonlításról le kell mondanunk, mert a további adatok métermázsára vonatkoznak. Az árak következőkép alakultak:

	Búza	Tengeri
1871—1880	32.80	21.73
1881—1890	23.47	?
1891—1900	23.84	?

Tehát Olaszországban is legmagasabbak voltak az árak

1 8 1 1 — 2 0 ., 1 8 5 1 — 7 0 ., 1 8 7 1 — 8 0 . ; ellenben legolcsóbbak 1 8 2 1 — 3 0 .

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, a búzaárak következőkép alakultak :

1891	25.29
1892	24.81
1893	21.53
1894	19.22
1895	20.77
1896	22.56
1897	26.—

1898 27.01

1899 25.52

1900 25.70

Különösen 1897. és 1898. mutatnak magas árakat, ellenben legmérsékeltőbbek voltak az árak 1894. és 1895.

A XVIII. századra vonatkozólag az idézett forrásból Rómára vonatkozólag következő árakat számíthatunk ki (hektoliter és líra):

1703—1710 10.81

1711—1720 10.60

1721—1730 10.09

1731—1740 10.61

1741—1750 10.13

1751—1760 11.97

1761—1770 13.36

1771—1780 13.89

1781—1790 15.03

1791—1800 17.23

Általában látjuk, hogy az árak nem mutatnak túlságos nagy ingadozásokat.

Ha az árfeszülést vizsgáljuk, úgy a XIX. századra vonatkozólag a következőket találjuk: Legnagyobb volt a különbség minimum és maximum között az első három évtizedben (148, 110, 105%), legkisebb 1861—90-ig (30, 32, 23%), míg 1891—1900-ig ismét 40%-ot tesz. Legkisebb volt tehát az árfeszülés 1881—90-ig, tehát általában kisebbedtek a különbségek.

4. Poroszország.

Valamint Angliában, úgy Poroszországban is a gabonaárak statisztikájára mindig, de különösen az újabb időben különös gondot fordítottak. Azért itt is az adatok megbízhatóságában kételkednünk nem kell. Az adatok rendszeresen gyűjtetnek a porosz állam sok piacán és áttekinthető táblákban közöltéinek a porosz statisztikai hivatal folyóiratában hónapok, évek, még pedig naptári és termési évek szerint. 1870-ig az adatok seffelen és ezüstgarasban fejeztettek ki, 1871 óta 1000 kiló- és márkában, vagyis 100 kiló és $\frac{1}{10}$ = 1 ezüstgarasban.

A búza és rozs ára legalacsonyabb volt 1894-ben, árpáé és zabé 1895-ben. Legmagasabbak voltak minden gabonanemnél az árak 1891-ben. 1897-ben az árak általában emelkedést mutatnak és az évtized, illetőleg évszáz végén ismét csökkennek.

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1821—1830	92.7	63.0	47.3	34.5
1831—1840	105.5	72.7	56.4	40.0
1841—1850	127.3	89.1	69.1	47.3
1851—1860	161.9	120.0	92.7	63.6
1861—1870	156.4	112.8	90.9	61.8
1871—1880	167.4	132.1	99.8	60.7
1881—1890	133.7	104.9	88.2	58.5
1891—1900	121.2	98.6	85.2	58.5

Az árak legmagasabbak voltak 1871—1880-ig; zabnál 1851—1860-ig. Legalacsonyabbak voltak itt is az árak az 1821-től 1830-ig terjedő évtizedben.

A mi különösen a századvégi árak alakulását illeti, ezek iránt a következő adatok nyújtanak felvilágosítást (1000 kiló és márka):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	222	208	171	162
1892	189	178	156	149
1893	152	135	143	158
1894	135	118	132	139
1895	140	121	125	121
1896	153	122	130	126
1897	165	126	135	134
1898	186	145	149	148
1899	155	143	144	137
1900	150	143	143	137

A búza és rozs ára legalacsonyabb volt 1894-ben, árpáé és zabé 1895-ben. Legmagasabbak voltak minden gabonanemnél az árak 1891-ben. 1897-ben az árak általában emelkedést mutatnak és az évtized, illetőleg évszáz végén ismét csökkennek.

¹ Sonndorfer: Usancen und Paritäten des Getreidehandels. Berlin 1882.

Az egész XIX. századra a következő árakat találjuk (hektoliter és $\frac{1}{10}$ márká):

búza	133.2
rozs	99.2
árpa	78.7
zab	53.1

A gabonaneműek viszonylagos ára következő változást mutat: ha a búza ára = 100, akkor:

1816—1820	70 51 36
1891—1900	81 70 48

Itt is tehát az összes gabonaneműek viszonylagos ára a búzához képest emelkedett.

A legnagyobb árfeszülés volt búzánál:

1816—1820	122—56
1891—1900	222—140

vagyis a minimum és maximum aránya:

1816—1820	1: 2.18
1891—1900	1: 1.58

Az árkülönbözetek nagysága tehát az újabb időben csökkent.

5. Ausztria.

A mi az általunk használt adatokat illeti, e tekintetben mindenekelőtt a következők jegyzendők meg. Az 1801—1870-ig terjedő adatokat a következő forrásból merítettük: Tafeln zur Statistik des Steuerwesens 1858.« A következő évekre használtuk a »Statistisches Jahrbuch« és az »österreichisches statistisches Handbuch« című közleményt. A legújabb időre különben kétféle adat áll rendelkezésre. Egyfelől a mezőgazdasági termékek áráról szóló feljegyzések, melyeket a központi osztrák statisztikai hivatal kézikönyvében közöl. Azonban ez adatok nem egészen megbízhatók. Így az 1873-diki évkönyv következőket mond: »Die ohnehin nur approximative Richtigkeit der auf zahlreichen Berechnungen mit Abrundung beruhenden Preisangaben . . .« Azért czélszerűbbnek tartjuk, ha vizsgálódásainknál főleg azokat az adatokat használjuk, melyek a bécsi gabona-

és lisztőzsde feljegyzésein alapulnak. Ezen adatok 1872-től kezdve a statisztikai kézikönyvben közöltek; az 1871-re vonatkozó adatokat a bécsi gabona- és lisztőzsde titkárságának közvetlen írásbeli közleményeiből merítjük. A mérték 1801-től 1870-ig az alsó-ausztriai mérő, 1871-től kezdve a métermázsa, illetőleg a táblázatban, hol az eredeti adatokat megtartjuk, $\frac{1}{2}$ métermázsa. A pénznem 1801-től 1857-ig a konvencziós pénzlábnak felel meg, 1858-tól 1870-ig osztrák érték, 1871-től (átszámítva) 1900-ig koronaérték.

A XIX. század egyes évtizedeiben az árak következőképp alakultak: 1801-től 1820-ig alsó-ausztriai mérő, 1821-től kezdve hektoliter után és forintban:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—1810 ¹	4.65	3.41	2.53	1.51
1811—1820	4.55	3.26	2.40	1.31
1821—1830	4.24	2.66	2.30	1.77
1831—1840	4.35	3.41	2.47	1.87
1841—1850	5.28	3.70	2.55	1.96
1851—1860	7.48	5.41	4.35	2.81
1861—1870	7.04	4.87	4.05	2.71
1871—1880 ²	10.03	6.60	5.88	3.01
1881—1890	7.50	5.54	5.85	2.71
1891—1900	7.08	5.33	5.26	2.54

Ha csak az 1820 utáni éveket szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy főleg 1851—1860 és 1871—1880 mutatnak igen magas árakat; ez utóbbi évtized általában a század legmagasabb árait mutatja. Attól kezdve az árak jelentékenyen csökkennek.

Ha különösen az utolsó évtized árait vizsgáljuk, a következő eredményhez jutunk (50 kilogramm és korona):

¹ Tekintettel a zavaros pénzvviszonyokra az átszámítást 1801—20-ig elhagytuk.

² 1071-től kezdve az árak 50 kilogrammra vonatkoznak és az összehasonlítás kedvéért átszámítottak. Azonban közöljük itt az 50 kilogramm szerinti árakat is:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1871—1880	13.29	9.50	9.80	7.82
1881—1890	9.94	7.98	9.76	7.04
1891—1900	9.38	7.68	8.77	6.61

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	10.72	9.41	8.57	7.05
1892	9.70	8.67	8.25	6.18
1893	8.56	7.—	8.81	7.02
1894	7.66	5.99	8.96	6.99
1895	7.46	6.47	8.56	6.73
1896	7.82	7.01	8.26	6.61
1897	10.80	8.05	9.52	6.62
1898	12.38½	9.01½	9.78½	7.03½
1899	10.06	7.74	8.73	6.11
1900	8.70	7.50	8.40	5.80

A legmagasabb árakat majdnem minden gabonanemben az 1898-diki év hozta, ép úgy mint Magyarországon; de rozsnál és zabnál 1891 még magasabb árakat mutat. A legalacsonyabb árak a különböző gabonaneműeknél különböző évekre esnek: búzánál 1895-re, rozsnál 1894-re, árpánál 1892-re és 1896-ra, zabnál 1900-ra.

Az egész századra (illetőleg 1820—1900) a következő átlagokat nyerjük (hektoliter és forint):

búza	6.62
rozs	4.69
árpa	4.09
zab	2.42

A XVIII. századra vonatkozólag *Inama-Sternegg* (Statistische Monatschrift 1887: »Die Wiener Getreide preise im XVIII. Jahrhundert«) következő adatokat közöl. A búza ára volt (hektoliter után és gramm ezüst):

1706—1710	41.7
1711—1720	47.3
1721—1730	34.8
1731—1740	37.9
1741—1750	47.6
1751—1760	30.8
1761—1770	37.5
1771—1780	45.8
1781—1790	52.1
átlag 1706—1790	43.0

Az összehasonlítás céljából az Inama-féle adatokból még a következő számításokat tehetjük: Becsben került egy hektoliter búza gramm ezüstben:

1706—1790	43.0
1821—1850	57.4
1851—1880	93.8

Ez adatok a búzaárak jelentékeny emelkedését tanúsítják szemben a XVIII. századdal.

A búzához hasonlítva a többi gabonanemek ára következőkép változott:

	Búza	Rozs	Arpa	Zab
1801—1810	100	73	54	32
1891—1900	100	87	76	70

Az árfeszülés búzában következőkép változott:

első évtized	6.10—3.50
utolsó évtized	12.38%—7.46

vagyis a minimum és a maximum aránya:

első évtized	1: 1.75
utolsó évtized	1: 1.65

Az árfeszülés csekély mértékben csökkent.

6. Magyarország.

Hazánkra nézve a gabonaárak tanulmányozásánál két forrás áll rendelkezésünkre; az egyik a fővárosi statisztikai hivatal egy munkálata, mely a »Pestvárosa Évkönyve« című közleményben megjelent (Pest 1873); a másik a pesti kereskedelmi és iparkamara a bécsi világkiállításra készült nagy ármunkája. Mindkét munka a pesti piac áraira támaszkodik. 1870 óta a fővárosi statisztikai hivatal közli a tőzsdén jegyzett árakat. Újabban a központi statisztikai hivatal is összeállítja a tőzsdei árakat. A jegyzések 1801—70-ig alsó-ausztriai mérőre és osztrák értékre vonatkoznak, 1871 óta 50 kilogramm árara koronában. Az előbbi évtizedekkel való összehasonlítás céljából az egész század árait redukáljuk hektoliterre a Sonndorfer-féle kulcs felhasználásával.

A fontosabb gabonaneműek ára következőkép alakult (az első két évtized a zavaros pénzviszonyok miatt nem nyújt biztos alapot összehasonlításra és azért mellőzzük) hektoliterben és forintban:¹

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1821—1830	3.31	1.82	1.51	1.15
1831—1840	3.64	2.14	1.82	1.39
1841—1850	4.74	3.04	2.32	1.78
1851—1860	7.28	5.10	3.66	2.71
1861—1870	7.70	5.13	3.88	2.84
1871—1880	8.86	5.97	4.12	2.74
1881—1890	6.80	5.73	3.82	2.52
1891—1900	5.53	4.84	3.46	2.37

Mint a legtöbb államban, nálunk is a legmagasabbak voltak az árak 1871—1880-ig. Az utolsó évtized alacsony árakat mutat. Általában magasak voltak az árak 1851—70-ig, igen alacsonyak 1821—40-ig. *Az évszázad második felében 30 éven keresztül a mezőgazdaság magas áraknak örvendhetett.*

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, az árak következőkép alakultak (50 kiló, koronában):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	10.07	8.64	6.56	6.60
1892	9.09	7.91	5.62	5.91
1893	7.98	6.29	5.82	6.61
1894	7.05	5.36	6.12	6.59
1895	6.86	5.80	5.72	6.35
1896	7.30	6.31	4.53	6.08
1897	10.36	7.39	5.26	6.17
1898	11.70	8.35	6.26	6.35
1899	9.12	7.04	6.05	5.61
1900	7.54	6.64	5.74	5.33

Az évszázad közepe felé tehát jelentékeny árcsökkenést veszünk észre. A búza ára 1895-ben éri el legmélyebb pontját,

¹ 1821—70-ig használjuk a kereskedelmi kamara adatait, 1870 után a fővárosi statisztikai hivatal adatait. Különbözik a két forrás nem mutat jelentékeny eltéréseket.

de 1897, 1898, még 1899 is magasabb árakat hoznak. A rozs ára legalacsonyabb 1894-ben, az árpáé 1896-ban, a zabé 1900-ban.

Az egész századra (illetve 1820—1900) a következő képet nyerjük (hekt. és frt o. é.):

búza	6.10
rozs	4.22
árpa	3.07
zab	2.18

Mint említettük, a XIX. században jelentékenyen változott a gabonanemek viszonylagos ára. A búza árához hasonlítva volt:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1821—1830	100	58.0	45.8	31.6
1891—1900	100	74.1	52.9	36.3

Az összes gabonaneműek ára a búzához képest tehát emelkedett.

Mínthogy nagy fontosságot kell tulajdonítani annak a körülménynek, mily nagyok a mai árkülönbségek összehasonlítva előbbi időkkel, a búzára nézve következő eredményt konstatálhatunk. A legnagyobb és legalacsonyabb ár volt

1821—1830	2.91—1.23
1891—1900	11.70—6.86

vagyis a minimum és maximum aránya:

1821—1830	1: 2.46
1891—1900	1: 1.70

Látjuk ebből, hogy — mint azt már általában megjegyeztük — az árkülönbségek ma is jelentékenyek, a hullámzások elég erősek.

Összehasonlítást akarunk még tenni a bécsi és budapesti árak között. 1821—900-ban átlagban volt az ár:

	Magyarország	Ausztria
búza	6.10	6.62
rozs	4.22	4.69
árpa.....	3.07	4.09
zab	2.18	2.42

Az árak természetesen minden gabonanemnél Ausztriában magasabbak. A nagy különbség árpánál azonban minőségi különb-

ségekre és arra vezetendő vissza, hogy Ausztriában a legmagasabb árak jegyeztettek. Ha az árpától eltekintünk, úgy a többi gabonaneműeknél együttvéve a különbség a következő:

Magyarországon	12.50
Ausztriában.....	13.73

A különbség tehát körülbelül 10% (9.8%).

7. Svájc.

A Svájc számára többrendbeli adatok állanak rendelkezésre, melyeket részben a VII. táblázatban össze is foglaltunk. Azonban ez adatok igen különböző jellegűek, részben hézagosak is és áttekintő összefoglalásokra sem alkalmasak. A svájci statisztikai évkönyv adatai is hézagokat mutatnak és tulajdonképp egy magánforrás közlésein alapulnak. A mértékek is igen különbözők. Azért a század jellemzésére a következő adatokra szorítkozunk. A berni piacon volt az ár (Mérték: Viertel = 15 liter) frankban:

	Rozs	Árpa
1801—1810	1.16	1.80
1832—1840	1.67	1.51
1841—1850	2.20	1.72
1851—1860	2.43	1.86
1861—1870 ¹	2.05	1.83
1871—1880	2.24	2.29
1881—1885	2.05	2.11

8. Belgium.

A Belgiumra vonatkozó adatokat nagyobbára a belga statisztikai hivatal írásbeli közleményeinek köszönjük. Csak az 1801—14-ig terjedő adatokat a következő forrásból merítettük: Situation du royaume 1841—50. 1861-ig az árak hektoliterben vannak kifejezve, onnét kezdve 100 kilogrammban. A pénz nem a frank.

¹ Itt hiányoznak az 1864-re vonatkozó adatok.

A XIX. században évtizedenként következőkép alakult az ár (hektoliter):

	búza	rozs		árpa
1801—1810	17.94	11.82		—
1811—1820	23.66	15.50		—
1821—1830	16.10	9.86		—
1831—1840	18.29	11.50	1835—1840	6.70
1841—1850	19.98	12.86		6.77
1851—1860	24.14	16.07		8.74
1861—1870 ¹	22.80	14.93		9.33
1871—1880	23.84	15.73		9.96
1881—1890	16.74	11.54		7.81
1891—1900	13.23	9.79		7.38

Az árak igen magasak voltak 1811—20. és 1851—80. A két utolsó évtizedben az árak csökkennek, a búzánál majdnem 50 százalékkal.

A mi különösen az utolsó évtized árhullámszásait illeti, e tekintetben a következőket találjuk (100 kg.):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	22.90	19.26	18.64	16.66
1892	19.40	16.44	16.00	14.86
1893	15.52	12.85	15.78	16.40
1894	13.61	10.89	14.72	14.39
1895	13.98	10.81	13.87	13.31
1896	15.47	11.12	14.32	15.08
1897	18.03	12.35	14.37	15.99
1898	20.55	14.31	15.74	16.93
1899	16.19	13.75	16.32	16.70
1900	16.25	14.28	16.37	16.79

¹ 1861-től kezdve az adatokat a Sonndorfer-féle adatok alapján az összehasonlítás kedvéért átszámítottuk (a francia usance szerinti), az eredeti adatok alapján 100 kiló ára:

	búza	rozs	árpa	zab
1861—1870	29.62	20.74	22.24	19.87
1871—1880	30.95	21.86	22.62	21.21
1881—1890	21.75	16.04	17.92	16.62
1891—1900	17.19	13.60	15.61	15.71

Legmagasabbak voltak az árak búzánál 1891-ben és 1898-ban, rozsnál 1891-ben és 1892-ben, árpánál 1891-ben és 1900-ban, zabnál 1898-ban és 1900-ban. Az árhullámozás itt kevesebb egyenletességet mutat mint más államokban. Az utolsó évtizedben az árak, más államok viszonyaitól eltérőleg, némi emelkedést mutatnak.

Az egész századra a következő árakat találjuk:

búza	19.67
rozs	12.96
zab	8.09

A búza árához hasonlítva a többi gabonaneműek ára volt:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—1810	100	65.8	?	?
1891—1900	100	79	90.7	96.3

Tehát csak a rozusra vonatkozólag rendelkezünk az adatokkal, melyek itt is a viszonylagos ár emelkedését mutatják, különben feltűnő a viszonylagos ár rendkívüli magassága.

Az árfeszülés következő mértékben változott búzánál:

első évtized	22.07—15.52
utolsó évtized	22.40—13.61

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized	1 : 1.42
utolsó évtized	1 : 1.68

A század végén tehát nagyobb különbségek mutatkoztak mint annak elején.

9. Németalföld.

A régibb dolgozatainkban a Németalföldre vonatkozó adatok a németalföldi statisztikai hivatal írásbeli közleményein alapultak. De 1903-ban igen becses dolgozat jelent meg a gabonaárak alakulásáról 1544—1901: Overzicht van Marktprijzen van Granen te Arnhem in de jaren 1544—1901. (Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, 's Gravenhage 1903.) Az itt közölt adatok némi eltérést mutatnak a régibbektől, azért most egészen

a hivatalos közleményhez tartjuk magunkat. Az árak hektoliterre vonatkoznak és németalföldi forintban vannak kifejezve.

Az egyes évtizedekben az árak következő alakulást mutatnak:

	búza	rozs	árpa	zab
1801—1810	11.89	8.63	6.10	3.54
1811—1820	12.23	8.48	5.98	3.98
1821—1830	5.75	4.63	3.33	2.33
1831—1840	7.65	5.49	3.94	2.47
1841—1850	8.87	6.24	4.74	2.81
1851—1860	11.22	7.75	5.81	3.85
1861—1870	11.55	7.50	5.97	4.11
1871—1880	11.17	7.84	6.35 ¹	4.36
1881—1890	8.34	6.21	5.45 ²	3.78
1891—1900	6.85	5.12	—	3.38

Az árak magasak voltak általában a század első két évtizedében és 1851—60-ig. Legalacsonyabbak voltak az árak 1821—30-ig.

A mi különösen az utolsó évtized árait illeti, ezek következőkép alakultak: (Az árpára hiányzanak az adatok.)

	Búza	Rozs	Zab
1891	7.88	5.82	3.86
1892	9.92	7.01	3.90
1893	6.60	5.39	3.72
1894	5.72	4.97	3.87
1895	5.20	4.19	2.76
1896	6.10	4.09	2.70
1897	6.27	4.15	3.19
1898	8.05	5.08	3.09
1899	6.60	4.89	3.43
1900	6.21	5.61	3.28

A legalacsonyabb árak 1895-ben jegyeztettek; a legmagasabbak 1882-ben. Az évtized végén csökkenés mutatkozik.

¹ Csak 9 évi átlag.

² Csak 7 évi átlag.

Az egész évszázadra következő eredményt találunk:

búza	9.56
rozs	6.79
árpa	5.53
zab	3.46

Az utolsó évszázadok folyamán a búza ára következő alakulást mutat (hektoliter és németalföldi forint):

1568—1600	6.45	1701—1800	6.09
1601—1700	6.70	1801—1900	9.56

A búza árához viszonyítva, tett a többi gabonaneműek ára:

1801—1810	100	72.6	29.8
1891—1900	100	74.7	49.3

A rozs viszonylagos ára tehát csak igen csekély mértékben változott, azonban a zabé jelentékenyen.

A legnagyobb árkülönbözet tett búzánál:

első évtized	15.59—8.61
utolsó évtized	9.92—5.20

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized	1 : 1.81
utolsó évtized	1 : 1.90

Az árkülönbözet tehát egy kissé emelkedett.

10. Dánia.

Az 1801—1870-ig terjedő adatokat annak idején *Scharling* tanár volt oly szíves velem közölni. Az 1871—85-ig terjedő adatokat közvetlenül a statisztikai hivatal írásbeli közleményeiből merítettük. Ezen adatok természetére vonatkozólag megjegyezzük, hogy azok a Seelandra vonatkozó hivatalos árak, Kopenhágát beleértve.

Az 1886—1900-ig terjedő adatokat hasonlóképen a statisztikai hivatal írásbeli közleményeinek köszönjük.

A XIX. századra vonatkozólag az eredeti adatokból a következő tízéves átlagokat számíthatjuk ki. Volt az ár tönde szerint (= 1.3912 hektoliter) és koronában (ill. öre-ben):

¹ Csak 9 évtized

	rozs	árpa	zab
1801—1809	16.82	9.60	6.52
1819—1830	6.56	4.68	3.38
1831—1840	8.60	5.78	5.60
1841—1850	9.20	7.—	4.94
1851—1860	12.70	10.22	7.08
1861—1870	12.66	11.56	7.36
1871—1880	13.81	12.87	8.66
1881—1890	10.79	10.28	7.42
1891—1900	10.01	9.35	7.01

Különösen magas árak jegyeztettek az első évtizedben (a második évtizedre vonatkozólag az árak hiányoznak), továbbá 1851—60 és 1871—80. 1880 óta az árak csökkennek. Legalacsonyabbak voltak az árak 1821—30.

A mi különösen az utolsó évtized árait illeti, ezek következőkép alakultak:

	Búza	Rozs	Arpa	Zab
1891	15.63	14.21	11.28	8.72
1892	11.74	10.25	9.27	7.03
1893	10.97	9.68	9.30	7.58
1894	8.87	8.11	8.36	6.16
1895	9.64	8.27	8.31	6.06
1896	11.83	8.74	8.95	6.72
1897	13.11	9.88	9.17	7.10
1898	12.08	10.38	9.54	6.95
1899	10.83	10.74	10.12	7.01
1900	10.48	9.88	9.28	6.84

A búza és zab árai legmagasabbak voltak 1891-ben és 1897-ben, a rozs és árpa árai 1891. és 1899-ben.

Az egész századra következő árakat találunk :

rozs	11.24
árpa	9.04
zab	6.44

Ama közlemény¹ alapján, melyben a dán statisztikai hivatal újabban igen becses adalékot nyújt az ártörténethez, 1600 óta

¹ Kapitalstakster i aeldre og nyere Tid. (Kobenhavn, 1904.)

Spaellandstiftre vonatkozólag több századra terjedőleg hasonlíthatjuk össze az árak alakulását. Volt a rozs ára tönde szerint koronában:

1601—1700 7.49 1701—1800 7.98 1801—1900 11.18

A XIX. század tehát jelentékeny áremelkedést mutat.

A legnagyobb árkülönbözet tett:

első évtized 10.86— 5.36

utolsó évtized 14.21—10.74

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized 1: 2.02

utolsó évtized 1: 1.32

Az árkülönbözet tehát csökkent. Ugyanezt más adatok is mutatják. Az előbb említett közlemény mutatja, hogy a minimum és maximum aránya az 1: 2-nél nagyobb volt

a XVII. században 8-szor

a XVIII. században 7-szer

a XIX. században 4-szer

A legnagyobb árkülönbőség volt:

a XVII. században 1: 4.50

a XVIII. században 1: 3.01

a XIX. században 1: 2.76

11. Svédország.

A rendelkezésre álló árak, úgynevezett »marke gangs« taxa-árak, melyek évenként, bizonyos természetbeni szolgáltatások át-számítására gyűjtetnek. Általában ez árak valamivel alacsonyab-bak mint a piaciárak. Az adatokat a svéd statisztikai hivatal írásbeli közlésének köszönjük. A mérték a kubikfot =26.173 liter; 1881-től számítva az árak hektoliterre vonatkoznak. A pénz a krona = 1.39 frank.

A XIX. században az egyes évtizedek szerint az árak következőképp alakultak (kubikföt és krona):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1834—1840	2.63	2.—	1.56	0.88
1841—1850	2.86	2.18	1.56	0.85
1851—1860	3.65	2.54	2.06	1.23
1861—1870	3.42	2.57	2.06	1.20
1871—1880	3.63	2.61	2.28	1.38
1881—1890	2.85	2.10	1.84	1.09
1891—1900	3.14	2.16	1.90	1.12

Ez adatokból látjuk, hogy itt is legmagasabban állottak az árak 1871—1880-ig, ellenben feltűnő, hogy az 1881—1890-iki évek igen alacsony árakat mutatnak. Az utolsó évtized ismét valamivel magasabb árakat hozott, de azért mégis az olcsóbb évtizedek közé tartozik.

A mi különösen az utolsó évtized áralakulását illeti, úgy az árak következőképp alakultak (hektoliter és krona):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	12.25	10.90	8.11	4.85
1892	10.22	8.51	7.27	4.25
1893	9.36	7.53	7.—	4.71
1894	7.71	6.41	6.05	3.71
1895	8.41	6.98	6.41	3.59
1896	9.66	7.46	6.86	3.94
1897	11.45	8.10	7.74	4.33
1898	11.29	8.39	7.57	4.35
1899	10.97	9.33	7.90	4.73
1900	10.73	8.94	7.81	4.56

Kivétel nélkül legmagasabbak voltak az árak 1891-ben, legalacsonyabbak 1894-ben, csak a zabnál 1895-ben. Az utolsó évben az árak némileg csökkennek.

Az egész évszázadra — illetőleg 1834—1900. — következő adatokat nyerünk:

búza	3.17
rozsa	2.31
árpa	1.89
zab	1.10

A búza árához hasonlítva, a többi gabonaneműek ára következőleg alakul:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1834—1840	100	76.0	59.3	32.4
1891—1900	100	68.8	60.5	35.7

Feltűnő, hogy a rozs viszonylagos ára csökkenést mutat, de a többi gabonaneműeknél itt is, habár csak csekély, emelkedés mutatkozik.

A legnagyobb árkülönbözet volt búzánál:

1834—1840 3.39—2.23 1891—1900 12.25—7.71

vagyis a maximum és minimum aránya:

1834—1840 1: 1.52 1891—1900 1: 1.59

Az árkülönbözet a század végén e szerint inkább valamivel nagyobb.

12. Norvégia.

A Norvégiára vonatkozó adatokat is a statisztikai hivatal írásbeli közleményeinek köszönjük. Az árak hivatalos árak, melyek úgy mint Svédországban évenként bizonyos gabonában megállapított szolgáltatások átszámításánál használatnak. Az 1871 — 1885-ig terjedő évekre piaci árak is állanak rendelkezésre, melyeket egyik dolgozatunkban (Die Getreidepreise im Norden, Statistische Monatschrift. 14. évf.) közöltünk. Az összehasonlítás kedvéért azonban a következőkben a hivatalos árakra támaszkodunk. Az árak — ezt jegyzi meg a statisztikai hivatal az 1885—1890-ig terjedő árak közlése alkalmából — a termelési helyek árai. Az árak vonatkoznak hektoliterre kronában = 1.39 frank;• első közleményünkben (Statistische Monatschrift 5. évf.) az árak tündében voltak kifejezve. Az összehasonlítás céljából a következőkben az árakat frankra számítjuk át.

A XIX. század folyamán évtizedek szerint következőkép alakultak az árak (hektoliter és frank):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1821—1830	21.08	16.66	12.49	8.01
1831—1840	21.89	17.13	13.—	8.01
1841—1850	20.99	15.83	11.97	7.35

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1851—1860	—	17.70	13.80	8.50
1861—1870	—	17.84	14.46	8.68
1871—1880	—	16.97	14.87	8.79
1881—1890	19.16	14.32	13.11	8.64
1891—1900	17.22	13.53	11.45	8.90

Búzáról hiányzanak a jegyzések három évtizeden át. A rozs ára legmagasabb volt 1861—1870, legalacsonyabb 1891—1900; az árpa ára legmagasabb volt 1871—1880, legalacsonyabb 1891—1900; a zab ára legmagasabb volt 1891—1900, legalacsonyabb 1841—1850. Az egyes gabonaneműek eszerint nem mutatnak párhuzamos áralakulást.

Ha az utolsó évtizedet szemügyre vesszük, a következőket látjuk (hektoliter és krona):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	13.81	11.27	9.61	6.51
1892	14.04	12.80	10.15	7.31
1893	12.41	10.16	8.61	6.78
1894	11.64	8.77	7.47	6.23
1895	11.28	8.55	7.06	5.76
1896	11.22	8.28	7.40	5.56
1897	11.85	8.55	7.48	5.95
1898	12.97	9.46	7.90	6.53
1899	12.69	9.68	8.18	6.68
1900	12.02	9.81	8.55	6.87

A legalacsonyabb pontot érték el az árak (az árpától eltekintve) 1896-ban. A búza, rozs, árpa ára 1900-ban alacsonyabb volt mint átlagban 1821-1830 (frankba átszámítva 16.70, illetve 13.63 és 11.88).

Az egész századra (tekintettel a búzánál mutatkozó hézagokra), illetőleg az 1821—1900-ig terjedő 8 évtizedre következő árakat találunk. Egy hektoliter került frankban:

búza.....	20.05
rozs.....	16.24
árpa.....	13.14
zab.....	8.36

Az egyes gabonaneműek ára a búza árához viszonyítva következő változást szenvedett.

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1821—1830	100	79.0	59.2	37.9
1891—1900	100	78.5	66.4	51.6

Itt is tehát mint Svédországban a rozsnál egy kis csökkenés mutatkozik; de árpánál és zabnál elég jelentékeny az emelkedés.

A legnagyobb árkülönbözet tett búzánál:

1821—1830	14.10— 8.51
1891—1900	14.04—11.22

vagyis a minimum és maximum aránya:

1821—1830	1: 1.65
1891—1900	1: 1.25

az árkülönbözetek tehát csökkentek.

13. Finnország.

Finnországra vonatkozólag az adatokat a finnországi statisztikai hivatal volt szíves írásbelileg közölni. Az 1885—90-iki adatokat a következő megjegyzésekkel kíséri a hivatal: Finnországban nincs gabonatőzsde, melynek jegyzései a tényleges nyereskedelmi árak mértékéül szolgálhatnának. Az adatokat, amelyeket önnel közlök, tehát csak mint a helyes kereskedelmi árak pótlása tekinthetők; négy jegyzés közöltetik: 1. a hivatalos árak hektoliterben és frankban; 2—4. a külkereskedelmi statisztikában elfogadott árak kilogrammban és frankban, még pedig 2. az Oroszországból behozott gabonára nézve; 3. a más országokból behozott gabonára nézve; 4. a kivitt gabonára nézve. A száz évre vonatkozó árakat a hivatalos jegyzések alapján állítottuk össze; ez árak vonatkoznak tynnyire = 1.6489 hektoliter márkában = frank. Még megjegyzendő, hogy 1853—64-ig kényszerfolyammal ellátott papírpénz volt forgalomban. Az árak következőkép alakultak:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—10	19.37	14.61	10.12	7.14
1811—20	32.25	22.62	18.50	11.15
1821—30	28.31	18.79	15.92	10.09
1831—40	28.34	19.36	15.02	8.66
1841—50	26.24	17.81	13.54	8.43
1851—60	28.74	19.87	16.93	10.73
1861—70	30.40	22.66	18.30	10.56

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1871—80	30.60	23.32	18.52	11.35
1881—90	27.99	19.97	15.72	9.79
1891—900	27.29	20.16	15.39	11.07

Általában legmagasabbak voltak az árak minden gabona-nemnél 1871—80-ig, csak a búza ára még valamivel magasabb volt 1811—20-ig. Legalacsonyabbak voltak az árak 1801—10-ig és 1841—50-ig.

Az utolsó évtizedben az árak következőkép alakultak (hektoliter és frank):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1891	19.00	15.94	10.88	7.81
1892	19.63	16.44	11.56	7.69
1893	17.50	13.—	10.19	7.—
1894	15.67	10.56	8.44	6.—
1895	14.50	9.75	8.—	5.44
1896	14.—	9.41	7.69	5.56
1897	14.83	10.28	8.09	6.03
1898	15.50	11.19	8.63	6.50
1899	17.33	13.41	10.06	7.88
1900	17.67	12.69	9.88	7.31

Az árak az évtized közepén jelentékenyen csökkentek és 1896-ban (zabnál 1895) elérték a legalacsonyabb pontot, sőt ez évben az árak alacsonyabbak voltak, mint a század első tizedé-ben. 1897-el ismét emelkedő irányzat érvényesül.

Az egész évszázadra a következő árakat nyerjük. Egy tynnyri ára volt:

búza	27.95 frank
rozs	19.91 »
árpa	15.79 »
zab	9.89 »

Az egyes gabonaneműek viszonylagos ára következőleg alakult:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—10	100	75.4	52.2	36.8
1891—1900	100	73.8	56.3	40.5

A század elejéhez képest úgy az árpa, mint a zab viszonylagos ára emelkedett, csak a rozsnál mutatkozik egy kis csökkenés.

Az árkülönbözet maximuma volt búzánál:

első évtized 10.86—5.36

utolsó évtized 15.63—9.64

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized 1: 2.02

utolsó évtized 1: 1.62

Az árkülönbözetek tehát a század folyama alatt csökkentek.

14. Oroszország.

Oroszországra vonatkozólag még mindig nehéz adatokat szerezni. Annak idején, minthogy más irányú lépéseim nem használtak, az odesszai osztrák-magyar főkonzulátushoz fordultam, tekintettel arra, hogy Odessza a legfontosabb orosz kereskedelmi város. Az adatokat egyike a legnagyobb gabonakiviteli czégeknek gyűjtötte és közölte és — mint az említett főkonzulátus megjegyezte — egészen megbízhatóknak tekinthetők. Az adatok 1885-ig csetvertre vonatkoznak, attól kezdve púdban. A táblában — mint azt már más helyen megjegyeztük — az eredeti adatokat közöljük. Az árak rubelben vannak kifejezve, de ennek árfolyama nagyon ingadozó. Az újabb adatok négy különböző minőségre vonatkoznak; mi az ozima-búzáat választottuk, mely egy keresett téli búza. Még meg kell jegyeznem, hogy az árak nem átlagban közöltéinek, hanem minimák és maximák, mi mindenesetre az adatok felhasználását nehezíti.

A XIX. században az egyes évtizedek szerint következőkép alakultak az árak:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1842—50	5.53	3.33	2.55	2.98
1851—60	7.20	3.94	3.37	3.08
1861—70	9.12	5.60	4.28	3.97
1871—80	13.11	7.75	6.20	5.96
1881—90	11.82	8.02	6.81	6.87
1891—1900 ¹	8.83	6.84	5.32	6.07

¹ A főkonzulátus utasítása szerint a csetvertet egyenlőnek vettük 3% púddal. Más forrás szerint azonban a kulcs rozsnál = 9, árpánál = 8, zabnál = 6. Ezen kulcs szerint fenti számok következőleg változnak:

	rozsa	árpa	zab
1891—1900	6.48	4.88	3.83

A búzától eltekintve, mely 1871—80-ban érte el a legmagasabb árat, az árák az utolsóelőtti évtizedben voltak a legmagasabbak. A század vége felé Oroszországban is az árák csökkennek.

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, úgy az árák következőképen alakultak (púd és kopek):

	búza	rozs	árpa	zab
1891	119	113	74	70
1892	105	100	53	80
1893	85	67	52	66
1894	61	48	40	55
1895	73	56	47	56
1896	89	53	50	57
1897	101	61	47	67
1898	119	79	61	77
1899	95	73	68	67
1900	92	70	70	67

1894-ben az árák elérték a legmélyebb pontot, innét ismét emelkedtek 1898—99-ig, de 1900-ban ismét csökkennek.

Az elmúlt századra (ill. 1842—1900.) következő átlagárakat találunk (csetvert és rubel):

búza	9.27
rozs	5.91
árpa	4.80
zab	4.82

A viszonylagos ára az egyes gabonaneműeknek következőleg alakul:

	búza	rozs	árpa	zab
1842—50	100	60.2	51.5	53.9
1891—1900	100	77.4	60.2	68.7

A gabonaneműek viszonylagos ára a búzáéhoz képest tehát itt is emelkedett.

A legnagyobb árkülönbözet volt búzánál:

1842—1850	7.99—4.05
1891—1900	119—61

vagyis a minimum és maximum aránya:

1842—1850 1: 1.97

1891—1900 1:1.95

Az árkülönbözet tehát alig változott és még az utolsó évtizedben is nagy különbsétek mutatkoznak.

15. Spanyolország.

Spanyolországra nézve az Instituto geográfico y Estadístico közölte velem a búzára vonatkozó adatokat. Az árak métermázsára vonatkoznak pesetában (= frank).

A XIX. század egyes évtizedeiben ez adatok szerint a búza ára a következőleg alakult:

1801—10 38.30

1811—20 40.12

1821—30 20.88

1831—40 23.32

1841—50 21.14

1851—60 25.37

1861—70 28.37

1871—80 28.84

1882—90 27.03

1891—1900 27.28

A legmagasabb árak jegyeztettek tehát itt is a második évtizedben, a legalacsonyabbak a harmadikban. Általában kisebbek az árkülönbségek. Hogy az utolsó évtizedben az árak nem alacsonyabbak, az alkalmasint az akkori magas ársziónak tulajdonítandó.¹

Az egész évszázadra a búza átlagos ára 28.06.

Az árkülönbözet a következő:

1801— 10 45.93—30.01

1891—1900 29.96—21.20

¹ A pénz értéke nagy ingadozást mutat az utolsó évtizedben, mint azt a Parisra szóló váltóárfolyam kifejezi. A statisztikai hivatal adatai szerint a következő: 1890 4.270, 1891 6.687, 1892 15.345, 1893 18.929, 1894 19.654, 1895 14.594, 1896 20.688, 1897 29.605, 1898 54.156, 1899 24.590, 1900 29.545.

vagyis az árminimum és ármaximum aránya:

1801—10 1: 1.53

1891—1900 1:1.41

Az árkülönbözetek az utolsó évtizedben jelentéktelenül kisebbek.

16. Északamerikai Egyesült-Államok.

Az Egyesült-Államokra vonatkozólag újabban az adatok teljesebben állanak rendelkezésre, mint azelőtt. Rendesen közölni a Department of agriculture havi és évi közleményeiben, valamint a »Statistical Abstract for the United States« című közleményben. A havi közlemények tartalmazzák azonkívül »kivitel-árakat«. A »Yearbook of the United States, Department of agriculture« közli a farm-árakat, valamint a Chicagóban jegy-

1835—40 22.99

1841—50 16.34

1851—60 22.34

1861—70 18.33

1871—80 14.71

1881—90 12.79

1891—1900 10.72

zett legmagasabb és legalacsonyabb árakat. A különböző források adatai eltéréseket is mutatnak. Az adatok csak 1862 óta állnak rendelkezésre. Az előbbi évekre vonatkozó adatokat »Foville, la transformation des moyens de transport. Páris, 1880.« című munkájából vettük. Szorítkozunk az adatoknak táblás közlésére, itt pedig csak sommás áttekintést nyújtunk a búza árára nézve hektoliterben és frankban. Az ár 1835—70-ig New-Yorkra vonatkozik (Foville), 1871—1900-ig Chicagóra (December, Yearbook 1902, 772. 1.)

Az árak 1851—60 óta következetesen csökkennek.

II. Fűgelék.

A gabonaárak történetének bibliográfiájához.

N é m e t o r s z á g.¹

U n g e r, Von der Ordnung der Frachtpreise und deren Einflüsse in die wichtigsten Angelegenheiten des menschlichen Lebens, 1752.

Mittelmarktpreise der hauptsächlichsten Getreidearten in der Stadt Zwickau 1000—1819. — Zusammenstellung der Marktmittelpreise genannter Getreidearten in der Stadt Dresden auf die Zeit vom Jahre 1602—1830. (Mitteilungen des Statist. Vereins in Sachsen, 1831.)

E n g e l. Die Getreidepreise, die Ernteerträge und der Getreidehandel im preuss. Staate. (Zeitschr. d. königl. preuss. stat. Bureaus 1861.)

H a n a u e r, Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne. T. 2: Denrées et salaires Paris. Strassbourg 1878.

Beiträge zur Geschichte der Preise und des Tagelohnes in Hessen. (Hildebrandsche Jahrbücher, 10. Jahrg.)

Die Getreidepreise im Grossherzogtum Mecklenburg-Schwerin während des Zeitraumes 1771—1870. (Beiträge zur Statistik Mecklenburgs, 7. Bd.)

Die Preise und Löhne. (Jahrbuch für die amtliche Statistik des preuss. Staates, 2. Jahrg.)

Durchschnittspreise des Getreides und einiger anderer Nahrungsmittel im Grossherzogtum Oldenburg aus den Jahren 1817—1858. (Statische Nachrichten über das Grossherzogtum Oldenburg, 1860, 4. Heft.)

F a l c k e, Geschichtliche Statistik der Preise im Königreich Sachsen. (Hildebrandsche Jahrbücher, 1871.)

S o e t b e e r, Jahresdurchschnittspreise in den Jahren 1816—1857. Hamburg, Holte u. Köhler.

G ü l i c h. Tabellarische Uebersichten zu der geschichtlichen Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaues (Tartalom: Uebersicht der Durchschnittspreise von mecklenburgischen und märkischen Weizen von 1791—1829 in Hamburg; Uebersicht der Preise des Weizens in London und in der Nähe dieser Stadt von 1595—1826; Uebersicht der Getreidepreise nach der Blasianischen Fruchttaxe in der Stadt Braunschweig 1330—1819; Uebersicht der Königsberger und Magdeburger Preise von 1797—1826; Uebersicht der Preise des Weizens in mehreren der wichtigsten europäischen Seestädte 1700—1826; Durchschnittspreise

¹ Lásd még: H e i t z, Uebersicht der Literatur der Preise in Deutschland und der Schweiz aus den letzten 60 Jahren. Jena 1876.

des Getreides auf dem Markte zu Jena 1790—1839; Weizenpreise in Berlin und England 1791—1840 etc.).

Kühne, Beiträge zur Geschichte der sozialen Zustände. Gotha 1862. Kornpreise von 1597—1756 in der Gegend von Göttingen. (Hannoverisches Magazin, 1777.)

Kornpreise von 1528—1780 von 18 Dörfern. (Ibidem 1781.)

Durchschnitt der Münchner mittlern Schrankenpreise von 1747—1820. (Bayerische Wochenschrift für 1821—1822.)

Die Brot- und Getreidemärkte Breslaus. Bericht des kaufmännischen Vereins zu Breslau, 1862 (vom Jahre 1200 ab).

Durchschnittspreise der vier Hauptfruchtgattungen im Gross-, herzogtum Hessen von 1820—1821 bis 1869. (Notizblatt der Grossherz, hessischen Zentralstelle für Landesstatistik.)

Wildt, Bewegung der Getreidepreise des Königreichs Bayern vom Jahre 1780 bis auf unsere Zeit. München, Giel.

Württembergische Getreide- und Weizenpreise von 1456—1628. (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, Tübingen, 14. Bd.)

Die Preis- und Lohnverhältnisse des 16. Jahrhunderts in Thüringen. (Hildebrands Jahrbücher, 1. Bd.)

Laspèyres, Welche Waren werden im Laufe der Zeit immer teurer? (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, Tübingen 1871.)

Schürich, Uebersicht über die wöchentlichen Getreidepreise auf dem Getreidemarkt der Stadt Altenburg von 1746—1846. Altenburg 1847.

Rau, Getreidepreise im südwestlichen Deutschland 1744—1843. (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, Tübingen, N. I. IV.)

Die Teuerung und die Landwirtschaft. (Deutsche Vierteljahresschrift 1868. Enthält die Preise von Roermünde 1685—1785, Paderborn 1675—1784 etc.)

Laurent, Aachener Stadtrechnungen aus dem XIV. Jahrhundert. Aachen 1866.

Thümmel, Tabellarische Uebersicht der Getreidepreise im Herzogtum Altenburg vom Jahre 1650—1817. Altenburg 1818.

Seuffert, Statistik des Getreide- und Viktualienhandels im Königreich Bayern 1817.

Roscher, Ein Beitrag zur Geschichte der Kornpreise und der Bäckertaxen. (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, 13. Bd.)

Frohn, Ueber Kultur, Handel und Preise des Getreides in Bayern. München 1799.

Rosenthal, Geschichte des Getreidepreises in der kais. freien Reichsstadt Nordhausen von 1676—1775 (1783). — Geschichte des Erfurtischen Getreidepreises von 1651—1775 (1784).

Bildliche Darlegung des einhundertjährigen Ganges der Kornpreise in der Stadt Nürnberg vom Jahre 1744—1843.

Ersch und Gruber, Encyklopädie, Getreidepreise. (Gazdag anyaggyűjtemény az árák történetéhez.)

W e g e n e r, Ein pommersches Herzogtum und eine deutsche Ordens-Komthurei. Posen 1872. (Számos áradatot tartalmaz.)

B o a s, Zur Geschichte der Preisbewegung. (Vierteljahresschr. f. Volkswirtschaft und Kulturgesch., Berlin, 10. Jahrg.)

Beiträge zur Geschichte der Preise. (Württembergische Jahrb.. 1873.)

S e u f f e r t, Statistik des Getreide- und Viktualienhandels im Königr. Bayern, 1857.

T i t o t, Hundertjährige Uebersicht der Lebensmittelpreise in Heilbronn von 1744—1843. Heilbronn 1843.

Ueber die Marktpreise des Getreides in Berlin seit dem Jahre 1624. (Mitteilungen des statistischen Bureaus, 1853.)

C o n r a d, Preise in Halle. (Jahrb. f. Nat. u. Stat., 1879.)

H e l l e r, Zur Geschichte der Preisbewegung in Deutschland während der Jahre 1466—1525. (Jahrb. f. Nat. u. Stat., 1880.)

Ausztria.

Tafeln zur Statistik des Steuerwesens. Wien 1858. (Tartalmaz gabonaárakat 1774—1857.)

S e i l e r, Geschichte der Preisbewegung in Niederösterreich. Wien 1871.

S c h e b e c k, Geschichte der Preise. Prag 1873. (Számos adatot tartalmaz, különösen a prágai gabonaárakat 1655—1872.)

I n a m a - S t e r n e g g, Die Wiener Getreidepreise im 18. Jahrhundert. (Statist. Monatschrift 1887.)

Magyarország.

Magyarország nyersteinényeinek ártörténete. Kiadja a budapesti keresk. és iparkamara, 1873.

K ö r ö s i, Adalékok az árak történetéhez. (Statiszt. Évk. 1873.)

F ö l d e s, Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásáról a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásáról, Budapest 1882.

Franciaország.

Prix et salaires à divers époques. Publié par le Bureau de statistique de la France. (Archives statistiques, Paris 1837.)

M o n t v é r a n, Tableau des variations du setier de froment depuis 1515 jusqu'en 1835.

M a n t e l l i e r, Mémoire sur la valeur des principales denrées. Paris 1862.

D u p r é d e S t. M a u r, Recherches sur la valeur des monnaies et sur les prix des grains avant et après le concile de Francfort. Paris 1762.

A r n o u l d, Balance du commerce (tartalmazza a »Rosox«-árakat: Essai sur les monnaies ou reflexions sur le rapport entre l'argent et

les denrées depuis 1643 jusqu'à 1673; reflexion sur la valeur du blé en France 1674—1763.)

Prix du blé à Paris du XIV-e au XVIII-e siècle d'après les registres du chapitre de Notre-Dame. (Extrait du Bulletin de la Société de l'histoire de Paris 1881.)

Essay sur la police générale des grains, sur leur prix et sur les effets de l'agriculture. Berlin 1750.

Le prix du blé en Angleterre comparé au prix du blé en France en 1771—1884. (Bulletin de statistique et de législation comparée, 1886 Septembre.)

D'A v e n e l, Histoire des prix. Paris 1894.

Le v a s s e u r, Les prix. Aperçu de l'histoire économique de la valeur et du revenu de la taxe en France. Paris 1893.

Svájcz.

M ü h l e m a n n, Einfluss der wichtigsten Nahrungsmittelpreise auf die Bewegung der Bevölkerung, Preise von 1782. (Zeitschrift f. Schweiz. Statistik, 1882.)

Olaszország.

Movimento dei prezzi e di alcuni generi alimentari dal 1862 al 1885 e confronto fra essi e il movimento déllé mercedi, col aggiunta di notizie storico-statistiche sui prezzi del frumento e del grano turco risalenti più addietro del corrente secolo. Roma 1886.

Movimento dei prezzi delle derrate alimentari. Roma 1876.

P a g n i n i, Saggio sopra il giusto prezzo delle cose 1751. (Custodi, Economist! classici.)

Notizie storiche sui prezzi e safari. Roma 1878.

Németalföld.

S l o e t v a n d e B e e l e, Diagramme représentant les prix moyens des céréales au marché d'Arnhem de 1544 à 1869. La Haye 1869.

S i l l e m, Tabellen von marktprijzen von granen to Utrecht in de jaren 1393 bis 1644. (Verb. v. S. K. A. S. W. 1901.)

Marktprijzen von Granen te Arnhem 1544—1901. s'Gravenhage 1903. (Bijdragen tot de Statistiek von Nederland XXVI.)

Marktprijzen von Granen to Middelburg etc. 1801—1900. (Bijdragen tot de Statistiek von Nederland, Nieuwe Volgreeks XLVI.)

Anglia.

F l e e t w o o d, Chronicon preciosum or an account of english gold and silver money, the price of corn and other commodities and of stipends, salaries, wages, jointures, positions, day labour of England for six hundred years last past shewing from the decrease of the value of

money and from the increase of the value of com and other comodities. London 1745.

Smith, Adam, Wealth of nations. (Enthält die »Eleetwood«-Tabelle. [1202—1601] und die »Windsor«-Tabelle [1595—1764].)

Tooke, A history of prices. London 1857.

Rogers, A history of agriculture and prices. I —VI. Oxford 1866—1887.

An inquiry into the prices of wheat, malt and occasionally other provisions from the year 1000 to the year 1763. Longman 1758.

Eden, History of the poor. London 1799.

Lloyd, Prices of corn in the beginning of the 14. century and also from 1583 to the present time (1830).

Comparative tables of taxation, currency and prices in the year 1784 and ending in the year 1837.

Dánia.

Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. (Danmarks Statistik) Kobenhavn 1904. Tartalmazza a gabonaárakat 1600—1902.

A TÖMEG BÜNTETEI

*

DR ANGYAL PÁL
BUDAPESTI TUD. EGYETEMI MAGÁNTANÁRS
PÉCSI NYILV. RENDES JOGTANÁRTÓL.

(Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia II. osztályának 1905. május 8-iki ülésén.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1905.

Budapest, az Athenaeum r.-társ. könyvnyomdája.

BEVEZETÉS.

A büntetőjog felelősségi rendszere a legrégebb időktől fogva napjainkig három fejlődési fokozatot tüntet fel. Eredetileg ismeretlen fogalom volt az egyéni felelősség; a kezdetleges büntetőjog nem tett különbséget felelősség és bűnösség között, hanem kiindulva abból az alapgondolatból, hogy egyfelől a büntetendő cselekmény megítélésénél csupán a külső eredmény veendő figyelembe, másfelől, hogy az akkori társadalmi felfogásnak megfelelően az egyén nem mint önálló lény, hanem mint a családnak, törzsnek tagja szerepel, azaz mint szerv beleolvad valamely szervezetbe, melynek tehát csupán részét képezi, mondom, a kezdetleges büntetőjog ily gondolatoktól telítve, arra az eredményre jutott, hogy az elkövetett büntetendő cselekmény nyomán beálló felelősség és az eredmény súlya szerint mérlegelendő bűnösség nemcsak a tettet, hanem az egész családot, a hozzátartozókat, illetve a törzset terheli, és hogy ezeknél fogva a büntetés nem érheti csupán az elkövetőt, hanem mindazokra ki kell terjednie, kikkel együtt a tettes valamely kisebb-nagyobb csoportot képezve, társadalmi szervezetet alkot. A mint ma képtelenségnek tartjuk a büntetésben rejlő érzéki rosszat a tettesnek csupán ama szervére alkalmazni, melylyel a büntetendő cselekményt elkövette, épp úgy teljesen érthetetlen lett volna az említett kor gyermeke előtt csupán az elkövetőnek, mint önállósággal nem bíró szervnek felelősségre vonása és büntetése.¹ Nem a sértő, hanem ennek családja volt felelős

¹ A kollektív felelősség és bűnösség, valamint büntetés jellemző példáira v. ö. *Post*, Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft című Oldenburgban, 1880-ban megjelent művét: I. köt. 237—240. l.,

az okozott sértésért, és a megtorlás is vérbosszú alakjában a sértő családja, törzse ellen irányult. Évszázadoknak kellett elmúlniuk, míg a kollektív felelősség és bűnösség, valamint az együttes büntetés eszméje teljesen elhomályosult.¹

Gyökeres változás csak a XVIII. század végével, az egyéniség autonómiájának eszméjét kifejezésre juttató felvilágosodás korában következett be. A mindinkább nagyobb hullámokat verő mozgalom egyaránt átalakította az erkölcsant (Kant), a nemzetgazdaságtant (Smith Adám) és a jogi tudományokat. Minden téren az egyén önállóságának eszméje emelkedik ki és lesz uralkodóvá.

E fordulat nem maradhatott befolyás nélkül a büntetőjogra sem. A már ügyis mindinkább gyengülő ósdi eszmék kénytelenek voltak helyet engedni az újaknak, melyek erős harc után először a tudományban, majd a törvénykönyvekben is teljes győzelmet arattak. Mai büntetőtörvénykönyveink s az ezek nyomán fejlődött tételes büntetőjogok már egészen száműzték a kollektív felelősségre, bűnösségre és büntetésre vonatkozó régi és immár elavult tételeket; a büntetendő cselekményt az elkövetőnek mint önálló egyénnek számítják be; nem ismernek mást, mint egyéni felelősséget és egyéni bűnösséget; büntetéssel is csak azt sújtják, ki a büntetendő cselekményt elkövette, vagy abban fizikailag (tettes, tettestárs, bűnsegéd), illetőleg pszichikailag (felbújtó, bűnsegéd) részt vett. A felelősségi rendszerek fejlődéstörténetének e második fokozatában alap-tétel tehát, hogy a büntetendő cselekmény az egyén sajátja annak minden következményeivel együtt, minélfogva a büntetés is csak az elkövetőt érheti. Ezeken a pillérekén épült fel a klasszikus büntetőjogi iskola az ő egocentrizmusával, melynek hívei a súlypontot arra a kérdésre helyezik: meg vannak-e

továbbá *Tarde*, La pliilosophie pénale; III. kiadás, Lyon—Paris, 1892; 134. s köv. 1.; *Sighele*, Psychologie des AuHaufs und der Massenverbrechen; Drezda—Lipce, 1897; 156—159. 1.; *Prins*, Science pénale et droit positif; Brüsszel—Páris, 1899; 5. és 119. 1.

¹ Még a XVIII. században is kísért a XV. Lajos ellen merényletet elkövetett Damiens esetében, midőn az igazságszolgáltatás nem elégedett meg a merénylő kivégeztésével, hanem ennek nejét, atyját, gyermekeit, nővéreit s mindazokat, kik a Damiens nevet viselték, száműzte.

a törvény által büntetendőnek nyilvánított cselekmény elkövetőjében a felelősség és bűnösség törvényi előfeltételei, s igenlő felelet esetén — bár figyelembe veszik a külső eredmény mellett a belső tényezőket is, mindazonáltal — a cselekményt úgy szólván teljesen abstrahálják az elkövetőtől, s azt, mint merőben jogi lényt bírálva el, az egyénileg felelősségre vont és a cselekmény belső és külső elemei arányában büntetéssel sújtott emberre legföllebb csak attól a pillanattól kezdve tekintenek, a mikor a büntetés végrehajtása megkezdődik. Az a kapocs, mely az embert, a bűntevőt a büntetőjogviszonyon keresztül és egyébként is a környezettel és a társadalommal összeköti: a klasszikus iskola képviselője előtt figyelembe nem jön.

A kizárólagos egyéni felelősség eszméjén alapuló, s a gyakorlati életben ma is még uralkodó büntetőjog azonban, mint ezt mind általánosabban elismerik, nem tudta célját elérni. A társadalom hathatósabb védelme, a büntettek számának csökkenése helyett az ellenkező állott elő; »a bűnösség — mint Földes mélyreható statisztikai fejtegetések alapján megjegyzi — nem csökkent abban a mértékben, melyben ismereteink gyarapodtak és az anyagi jólét emelkedett«.¹

Ez a tagadhatatlan tény megdöbbenetete a gondolkodókat, s új irányba terelte a tudományos kutatásokat. Orvosok, természettudósok, lelkészek, fegyházi tisztviselők lépnek először sorompóba, s bár más-más úton keresik a sikertelenség okait, végezetül mégis összetalálkoznak azon a területen, mely a forrongó reformeszmék gyökérszárait táplálja. Ez a terület, melyre csakhamar a büntetőjogászok tekintélyes száma is rálép, termékenyítő erejét abból az alap gondolatból meríti, melyet már nem az önálló és mindenektől független egyéniség eszméje táplál, hanem a mely az induktív módszer alkalmazása révén nyert tények alapján megállapítja, hogy az ember elsősorban saját személyiségének bélyegét viseli magán, de ezenkívül a környezet »szertelen szövevényes és változó hatása alatt is áll, mely — Vargha szerint — úgy játszik egyéniségünkkel, mint száraz falevéllel a vihar«.² A felfedezett új terület kétségen kívül hálás munkát ró az arra lépő lelkes kutatóra, de éppen mert még

¹ V. ö. *Földes*, Statisztikai előadások; Budapest, 1904; 134. 1.

² V. ö. *Vargha*, Szociológia és büntetőjog'. Budapest, 1902. 11. 1.

legnagyobbrészt járatlan és sem útjelzőkkel ellátva, sem kellően körülhatárolva nincs, olyan természetű, melyről a — talán kalandozásokra amúgy is hajló — büntetőjogász igen könnyen letéved s oly helyekre jut, melyeken vagy elvész eszméivel együtt, vagy veszélybe sodorja azokat, kik hívó szózatára megfontolás nélkül követőikül szegődnek.

A klasszikus iskolával szemközt kifejlődött ú. n. »újabb irányok« közül ily veszélyes területre tévedtek nézetem szerint a bűnügyi embertani iskola, mely túlzásai következtében alapítóján kívül ma már alig számlál egy-két kitartó hívót, — és a büntető szociológiai felfogás, mely ugyan számos lelkes követővel dicsekszik, de a mely midőn a büntetendő cselekményben csak társadalmi jelenséget lát,¹ s azért csupán a társadalmat teszi felelőssé, és az elkövetővel szemben az ugyan büntetésnek nevezett védelmi kényszereszközöket, nem a bűnösség és a múlt, hanem a feltételezett veszélyesség és a jövő alapján alkalmazza, az egyén autonómiáját s a vérrel kivívott polgári szabadságot teljesen áldozatul ejti.

Meggyőződésem szerint az új irányok közül egyedül az ú. n. közvetítő iskolának s ennek körén belül is csupán annak az árnyalatnak van létjogosultsága és jövője, mely nem hagyja magát a tetszetős gondolatoktól elragadtatni, mely nem agyaglábakra épít, s nem a túlmodern szociológiai irány cseppfolyós anyagát, vagy az anthropologiai felfogásnak önmagában építésre nem alkalmas homokját használja fel, hanem a mely e két iskola értékesíthető és becses termékeit helyes arányban összevegyítve, a klasszikus iskola mesterei által teremtett sziklaszilárd alapépítményekre rakja.

Részemről azt vitatom, hogy a büntetendő cselekmény összetett jelenség, melynek létrejötténél jelentős szerepet játszanak ugyan az egyént befolyásoló belső (faj, jelleg, kor, nem, öröklött tulajdonságok, somatologiai és pszichologiai rendellenességek stb.) és külső (éghajlat, évszakok, táplálkozás, alkohol stb.), valamint ez utóbbiak között különösen a szociális (családi állapot, foglalkozás, gazdasági helyzet, városi vagy falusi

¹ »Les homraes de génie d'une société lui appartiennent, mais ses criminels aussi; v. ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule*; II. kiadás. Paris, 1904; 207. l.

élet stb.) tényezők, de a melynek léte végeredményben az egyéni akarattól függ¹

Az orthodox klasszikusok a minden befolyástól ment egyéni akaratot tekintik középpontnak, a közvetítő iskolának azon árnyalata ellenben, melyhez csatlakoztam, állandó vizsgálat tárgyává teszi az említett belső és külső tényezőket s felállítja a tételt, hogy: minél nagyobb ezeknek hatása, annál gyengébb az akarat szerepe s megfordítva. Az egyéni felelősség eszméje tehát nem esik áldozatul, mert a míg a cselekmény az akaraté, addig nincs ok, mely az akarat alanyának egyéni felelősségét kizárná; mindazonáltal maga az eszme — szemben a klasszikusok tanításaival — némileg módosul. Ezek ugyanis a túlzó indeterminizmus alapján állva a kizárólagos és megosztást nem tűrő egyéni felelősség elvét hirdetik, mi pedig a mérsekelt indeterminizmus levegőjét szíva, azt vitatjuk, hogy a büntetendő cselekmény nyomán előálló felelősség osztható; részben az egyént, részben az egyéni akaratot befolyásoló tényezőket, illetve ezeken keresztül a társadalmat terheli és pedig abban az arányban, melyben a cselekmény létrejötténél részük volt.

E fejlődésnek induló harmadik korszak tehát az egyéni és együttes felelősség eszméit összekombinálja. A felelősség aránylagos részét a társadalomra hárítja, visszatér a kollektív felelősség elvét hirdető első korszakhoz, de a felelősségrevonás és ezzel kapcsolatosan a bűnösség és büntetés kérdésében már az individualizmus alapjára helyezkedik. A társadalom felelős ugyan bizonyos határig, de nem bűnös, mert a tényezők *hatása*, nem áll összefüggésben akaratával, tehát felelősségre sem vonható és nem is büntethető, hanem köteles a kriminalitás azon tényezőivel szemben, melyekre hatni lehet, a harcot felvenni. Szóval: *a társadalom felelőssége preventív munkára hí fel, és csökkenti az egyéni felelősséget, mely viszont repressziót von maga után*, mert a büntetendő cselekmény elkövetőjének felelőssége ennek akaratán alapszik, az egyén tehát felelősségre vonandó s bűnössége arányában megfelelő büntetéssel sújtandó.²

¹ V. ö. *Angyal*, Büntetőjogi előadásai; Pécs 1904—1906; 115. és 134. s.köv. 1.

² A büntetés eszközeinek megválogatásánál s a végrehajtás körül

Az átalakulóban levő büntetőjog tudományának elsőrendű feladata ezeknél fogva a bűnösség tényezőinek vizsgálata s egyfelől az ezek elleni okszerű liarcz megindítása, másfelől annak a mértéknek felkutatása, melynek segítségével megállapítható, hogy mennyiben hatnak az egyes tényezők külön-külön, és adott esetben összességükben az egyéni akaratra, mily területre szorítják vissza az egyéni felelősséget és mennyiben csökkentik az elkövetőnek bűnösségét.

E különböző tényezők közül ezúttal a tömeg hatását az annak részét képező egyénre teszem vizsgálat tárgyává, mire a kérdés fontosságán és érdekességén kívül főleg az a körülmény ösztönöz, hogy a tömegjelenségeknek *büntetőjogi szempontból* való megvitatása nemcsak a magyar, de még a német irodalomban ¹ sem került eddigelé szőnyegre. Hazánkban tudtommal *Balogh Jenő* az egyedüli, ki a tömegek kriminalitásával foglalkozott és pedig a népszerű főiskolai tanfolyamon 1904. év őszén tartott harmadik előadásában;² *dr. Sárffy Aladárnak* »A tömegek lelke és a suggestio« című tanulmánya harczi-lélektani szempontból,³ *Jászi Viktor*nak »Kollektív lélek« című értekezése pedig általánosságban és inkább szociológiai alapon vizsgálja a tömegjelenségeket.⁴ Külföldön az olasz *Sighele* s a francia *Tarde*, *Le Bon*, *Fouille'e*, és *Vidal*, valamint a belga *Prins* szereznek maguknak e téren elévülhetetlen természetesen a preventív gondolatnak is érvényesülnie kell, mert a helytelen, illetőleg rosszul végrehajtott büntetés maga is tényezője a kriminalitásnak.

¹ *A schaffenburg* csak pár sort szentel a tömegkriminalitás tanának; v. ö. *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*. Heidelberg. 1903. 98—99. és 168. 1. Távolról idevág még *Ö. Goehrs*, *Der Rechtsfrieden als besonderes Rechtsgut im modernen Strafrechts-system und seine Stellung im geltenden Reichsstrafrecht* című Strassburgban, 1900-ban megjelent műve, 1 — 297. 1.

² *Dr. Balogh Jenő*, Büntetőjog és társadalom. XXIII. Syllabus. Bpest, 1904.

³ V. ö. A Ludovika Akadémia Közlönye, XXVII. évf. Bpest, 1900. 983—994. 1.

⁴ V. ö. *Jászi Viktor*, Kollektív lélek: Huszadik Század V. évf. 9., 10. és 11. számai; különösen 267—279. 1.

érdemeket.¹ Már pedig — hogy Carlyle² szavait idézzem — »igen kevés földi tünemény van, mely méltóbb volna a szemléletre és vizsgálódásra, mint a népfölkelések . . . Ám borzadj meg tőle vagy éppen jajgass fölötte, ha kénytelen vagy vele: de egyszersmind vizsgálj is meg«. A tömegben az, a mit ennek tagjai tenni fognak, nincs tudva senki előtt, legkevésbé önmaguk előtt. A leggyülekezőbb és egyszersmind megmérhetően az, mely föllobban és önmagát emészti.

¹ V. ö. *Sighele-nek* már idézett művét és *La delinquenza settaria* ezimű 1897-ben Milánóban megjelent tanulmányát s főleg ennek 39—66. l.; *Tarde-nak* már idézett s következő műveit: *Les lois de l'imitation*. Paris, 1904.; *Études pénales et sociales*, Paris, 1902.; *Le Bon*, *Psychologie des foules*, Paris, 1905. IX. kiadás; *Vidal*, *Cours de droit criminel*, II. kiadás, Paris, 1902. 519—522. l. V. ö. még különösen az 1901. évi Amsterdamban megtartott V. nemzetközi bűnügyi anthropologiai kongresszusra beküldött raportok közül: *Jelgersma*: *Quelques observations sur la Psychologie des foules*, I. *Compte rendus des travaux etc.* Amsterdam, 1901. 5. s. köv. 1.; *Sighele*, *Le crime collectif* u. o. 68. s. köv. 1.; *Carrara*. *Le couple criminel etc.*, u. o. 290. s. köv. 1.; v. ö. még *Steinmetz*. *Dekterew*, *Benedikt* és *Sighele* között lefolyt vitát, I. u. o. 414—421. l. V. ö. az 1889-iki párisi, 1892-iki brüsszeli és 1896-iki genfi nemzetközi bűnügyi embertani kongresszusok vonatkozó iratait.

V. ö. még: *Proal*, *Le crime et la peine*, Paris, 1892. 208. s. köv. 1.; *Joly*, *La francé criminelle*, II. kiadás, Paris 1889. 404. s. köv. 1., u. a. *Le crime*, IV. kiadás, Páris (évszám nélkül), 112. s. köv. 1.; *Prins*, i. m. 121—123., 350—354., 366—371. l.; *Lomhroso*, *Der politische Verbecher und die Revolution*, Hamburg, 1891; u. a. *Les applications de l'anthropologie criminelle*, Paris, 1892, 98—103. l.; *Neue Fortschritte in den Verbrechersstudien*, Gera, 1899, 212. s. köv. 1.; u. a. *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechens*. Berlin, 1902.; *Ferri*, *Das Verbrechen als sociale Erscheinung*, Lipcse, 1896.; u. a. *Les criminels dans l'art et la littérature*, Paris, 1902. 105. s. köv. 1.; *Pugliese*, *Il delitto collettivo*, Turin, 1887; *Sighele* és *Ferri* vitája a *Scuola positiva* 1894-iki évfolyamában; *Herz*, *Die Kriminalität der Mafia*, v. ö. *Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform*, I. Jahrgang, 385—396. l.

A szépirodalmi művek közül: *Zola*, *Germinal*, Adorján Sándor fordítása, Budapest (évszám nélkül); *Guy de Maupassant*, *Sur l'eau*. 150. s. köv. 1.; *Gerhart Hauptmann*, *A* takácsok, Komor Gyula fordítása. Budapest 1901., *Manzoni* I *promessi sposi*. Milano II. kiadás, 1898. 195. s. köv. 1.

² V. ö. *Carlyle*, *A* francia forradalom. *A* m. tud. Akadémia megbízásából fordította Baráth Ferencz. Budapest, 1875. I. köt. 377. l.

A lázongó tömeg az emberi társadalomnak csakugyan egyik legfélelmetesebb jelensége; a hol pusztítva végigvonul, ott nem kiméi sem életet, sem vagyont; ölés, rablás, testi sértés, vagyonrongálás egymást követik! És e cselekmények-elkövetői nem ritkán a legjámborabb egyének, kik a láz elmúltával alig emlékeznek arra, a mit tettek s legtöbbször keserűen bánják a történeteket.

Lehet-e vájjon a tömegben cselekvő egyén bűnösségét oly mértékkel mérni, mint a magános bűntevőét? Nem redukálódik-e úgyszólván a minimumra az ily büntettes akaratereje? Mily hatással van egyáltalában a tömeg a benne elmerülő egyénre? Nem hárul-e a felelősség legnagyobbbrészt magára a tömegre, illetőleg ennek sugallóira, vezetőire? Mily eszközökkel küzdhetünk legsikeresebben a tömegkriminalitás ellen?

Ezernyi kérdés tolu egymásra; mind feleletre vár. Ismerem feladatom nehézségeit s ha mégis azoknak leküzdésére határozom magam, a bűvár példája lebeg előttem, ki hivatása tüzetől üzetve még a háborgó tenger mélyére sem állal leszállani.

Mielőtt az érdemi tárgyaláshoz fognék, szükségesnek vélem az anyagot rendszerbe foglalni s a kiemelkedő főbb eszméket bizonyos útjelzőkhöz kötni.

Első feladatom a tömeg fogalmának körülírása, illetőleg más, többé-kevésbé hasonló fogalmaktól való megkülönböztetése; ezt követőleg a tömeg különböző neveit fogom vizsgálni, majd rátérek azoknak a sajátsterü tulajdonságoknak megvilágítására, melyek a tömeget, mint ilyent jellemzik. Megismerkedve így az alapfogalommal, annak különböző neveivel és tulajdonságaival, áttérek annak a kérdésnek tárgyalására, mely az egyén és a tömeg viszonyára vonatkozik, mikor is főleg azt fogom kutatni, vájjon nem változik-e át az egyéniség a tömegben, s ha igen, mily mérvben és mily következményeket teremtve?

Értekezésem második részében a tömeget alkotó egyének felelősségét s bűnösségét igyekszem valamely alapelvre visszavezetni és végezetül felvetem és megoldani törekszem a kérdést, hogy vájjon mily szerepet juttassunk a tömeg büntetteivel szemben a büntetésnek s milyent a megelőzésnek?

ELSŐ RÉSZ.

I. A tömeg fogalma és nemei.

1. Büntetőtörvénykönyveink nem használják a »tömeg« kifejezést; mindenütt, hol e fogalomra utalnak, a *csoport* (btk. 154., 155., 168., 175., 176., 424. §§.), illetőleg *csoportosulás* (btk. 152., 153., 163., 177., khtk. 42. §§.) műszavakat alkalmazzák, de ezeket sem írják körül. A miniszteri indokolás már ad némi útmutatást, midőn kijelenti, hogy »a csoport egyértelmű a tömeggel s nagyobb számú emberek összegyűlését jelenti . . . , annyi ember egyiüttléte kívántatik, hogy azok száma is jelezze, hogy az nem egy közönséges bűntársaság, hanem a közbéke megzavarására alkalmas tömeg«.¹ E szavakból kétségtelen, hogy a törvény alkotója a csoport alatt tulajdonképpen tömeget ért s következtethető, hogy csak azért használja a csoport kifejezést, mert ezzel, mint nagyobb számú emberek *együttlétét* feltüntető műszóval szemben csakis a *csoportosulás* kifejezéssel jelölheti meg azt a fogalmat, melyre szinte szüksége van, t. i. több ember összegyülekezésének folyamatát.

Csoport és tömeg egyébként azonos fogalmat takarnak; nyelvtani alapon legfőllebb annyi állapítható meg, hogy itt bizonyos — pontosan meg nem határozható — mennyiségi különbséggel állunk szemben; a csoport kisebb, a tömeg nagyobb számú emberek együttléte. Hol, mekkora számnál kezdődik a csoport, mikor megy az át a tömegbe: az meg nem állapítható. A római jog e szavai nyomán: »Si plures fuerint, decem aut quindecim homines turba dicitur«, többen

¹ V. ö. *Lőw*, Anyaggyűjtemény, II. köt. 116. 1.

legalább tíz egyén együttlétét kívánták meg, s e szerint intézkedtek az 1813. évi bajor, s az 1814. évi oldenburgi büntető-törvénykönyvek is,¹ sőt ily körülírást ad az olasz büntető-törvénykönyv is, midőn 189. §-ában a »radunata« fogalmát tíz vagy több személy együttlétéhez köti.«²

Semmiesetre sem helyeselhető a bíró kezének ilyen módon való megkötése; a mennyiségi különbségek ingadozó határvonalainak önkényes meghúzása mindig veszélyes, viszont, ha a törvény szabad kezet ad a bíróságnak, ez rendszerint megtalálja az adott körülmények között a helyes útát. A Curia gyakorlata szerint: »a csoport nem néhány, öt-hat, embernek összegyűlését, hanem tömeget, nagyobb számú embereknek összegyűlését jelenti«;³ más esetben pedig azt vitatja legfelsőbb bíróságunk, hogy »a csoport egyrésztől több, vagy néhány ember, másrésztől a tömeg között képezi a közbelső fokot, s így mindenesetre három-négy ember együttléténél nagyobb számú emberek egybegyűltét tételezi fel«.⁴

A tudomány szempontjából az az egy kétségtelen, hogy a tömeg *sokaságot*, sok ember együttlétét jelenti. De vajjon kimerül-e ez a fogalom a sokaság fogalmi jegyével? Beszélhetiink-e csoportról vagy tömegről abban az esetben, ha bizonyos helyen, egy ugyanazon időben több ember együtt van, kiket semmiféle közös cél vagy eszme, közös gondolat vagy érzés össze nem kapcsol? Tömeg-e valamely népes utcán járókelő, vagy a hajó fedélzetén — bár utazás céljából — egybegyűlt, de különböző gondolatokkal foglalkozó egyének összessége? A közönséges szóhasználat alkalmazza ugyan már ilyenkor is « kifejezést, de mégis leginkább olyankor él azzal, midőn az embersokaságot valamely bármily halvány közös cél, eszme, gondolat vagy érzés fűzi össze, vagy a megfigyelő ilyenmú közösséget feltételez. Tömegről beszélünk pl., midőn merőben séta kedvéért többen valamely sétahelyen együttvannak, midőn a hajó számos, egymást talán nem is ismerő kirándulót visz a Margitszigetre stb.

¹ V. ö. *Illés*, A büntető-törvénykönyv magyarázata; II. kiadás, II. köt. 47. l.

² »Chiunque fa parte di una radunata di dieci o piú persone . . .«

³ V. ö. Bjt. XXIX. köt. 108. l.

⁴ V. ö. *Márkus*, Felsőbíróságaink elvi határozatai. V. köt. 188. I.

Objektíve tehát a tömeg valamely közös cél, eszme, gondolat vagy érzés által egybekapcsolt embersokaság. Maga a sokaság még nem tömeg, de azzá válhatik, mihelyt valamely esemény azonos gondolatot vagy érzést kelt fel a jelenlevőkben. Az utcán járó-kelő, dolgaikra siető emberek nem alkotnak tömeget, de történjék, hogy a villamos valakit elgázoljon, hogy egy üzletből kirohanó ember tolvajt kiáltson, hogy tűzi láрма keletkezzék: a járó-kelők összecsoportosulnak, úzóbe veszik a tolvajt, a tűz helyére sietnek stb.

Az ily meglepetésszerűen, egy pillanat alatt keletkezett tömeg mindig szervezetlen és a legkülönbözöbó nemű elemekből alakul; találkozzunk benne férfival, nővel, — gyermekkel, felnötéttel, öreggel, — a legkülönbözöbó társadalmi osztályokhoz tartozókkal.

Az embersokaságot többé-kevésbé egygyé forrasztó közös cél, eszme, gondolat vagy érzés azonban nem szükségképpen a pillanat hatása alatt keletkezik; előfordul, hogy már előzőleg ismeretes és vagy több embernek egybehívására ad alkalmat, vagy jogi, erkölcsi, illetve társadalmi kötelezettséget teremt, melynek tudatában számosán összegyülekeznek, — vagy végül általános érdeklödést kelt, s mintegy ösztönöz a megjelenésre. Az ilyen embersokaság szintén tömeg, mert az egyiittlevöket ugyanaz a cél stb. füzi össze, s a váratlanul keletkezett tömegettől csak abban különbözik, hogy ugyan szervezetlen, de könnyen hajlik a szervezettségre, és hogy — bár heterogén elemekből is alakulhat, de — többnyire egynemű, hasonló társadalmi osztályból származó, vagy legalább is azonos gondolkozású, illetve érzésű elemekből tevödik össze. A tömegek illetén sorába tartoznak pl. a programm-beszéd meghallgatására összegyüült választók, a templomban ájtatoskodó nép, a temetés alkalmán megjelent rokonok, jó barátok, ismerösök, a király bevonulására várakozó kíváncsiak, a tanár vagy felolvasó hallgatósága, a színházközönség stb.

A tömegettől élesen megkülönböztetendök azok az embersokaságok, melyeket a szervezettség és az elemek egyneműsége jellemez, a milyenek pl. a különbözö jogi vagy társadalmi alapon szervezett gyülések. Megjegyzendö, hogy a gyülésen jelenlevö embersokaság is átalakulhat tömeggé, ha pl. valamely váratlan fordulat a jelenlevöket az előre szabályozott

mederből kisodorja és ugyanakkor bizonyos nem számított vagy csak néhány egyén által ismert cél, eszme vagy érzelm köré csoportosítja. A vármegye székházába összehívott törvényhatósági bizottsági tagok gyűlést alkotnak; de történjék, hogy valamely bizottsági tag a gyűlést, mint ilyent, vagy a közszeretben álló alispánt megsértse: a szikra fellobbantja a szenvedélyeket, megszakad az eddig tán higgadt tárgyalás fonala, a feltámadt új érzés új kapcsolatot teremt, melyet a pillanat tüze kovácsolt össze, s íme: előttünk áll a tömeg.

Egyfelől az embersokaság, másfelől a tömeg és a szervezett emberösszességek között tehát az a különbség, hogy míg az embersokaság csak *fizikai* csoportot jelent: több embernek egyszerű együttlétét ugyanazon helyen és ugyanazon időben, minden összefüggés nélkül, addig a tömeg és a szervezett emberösszesség eseteiben *szociális* csoporttal állunk szemben: több embernek egyidőben, ugyanazon helyen való együttlétével, melyet némi majd erősebb, majd gyengébb kapcsolat: cél, eszme, gondolat vagy érzésközösség jellemez.

A tömeget összefűző kapcsolat múló, rövidebb ideig tart, könnyen és hamar felbomlik, a szervezett emberösszesség ellenben állandó, vagy legalább is hosszabb életű s ugyanazon elemeknek többszöri egybegyűjtésére képes, szóval ismétlésekre hajló.

Mindazonáltal a tömeg s a szervezett emberösszesség között a leglényegesebb különbség abban rejlik, hogy míg a tömeg mindig szervezetlen és inkább különnemű, mint egy-nemű elemekből áll. addig az organizált emberösszességet a szervezettség és az azt alkotó elemeknek többé-kevésbé egy-nemű volta jellemzi.

Összefoglalva az eddig mondottakat, megállapíthatjuk, hogy: a tömeg oly szervezetlen és többnyire igen különböző nemű, ugyanazon helyen és egyidőben jelenlevő egyénekből álló ember sokaság, melyet valamely közös cél, eszme, gondolat vagy érzés kapcsol egybe.¹

¹ V. ö. Tarde, L'opinion et la foule .32., 167. s köv. 1.; Sighele. Psychologie des Auflaufs, 28. 1.; u. a. La deliquenza settaria, 51. s köv. 1.; Le Bon, i. m. 144. s köv. 1.; Vidal, i. m. 520. 1.; Prins, i. m. 121. 1.; Jászi, i. m. 269. 1.

2. A tömeg különböző neveit felsorolni úgyszólván a lehetlenséggel határos; legfölebb némi kategorizálásról lehet szó.

E helyütt főleg azoknak a különbözőségeknek szembeállítására szorítkozom, melyeknek ismerete a tömegtulajdonságok vizsgálatánál hasznosítható, s a melyek a tömegbűn keletkezésénél elsőrendű szerepet játszanak.

Merőben *külső* tulajdonságok szerint megkülönböztetendők *a szabad ég alatti s a négy fal közti* tömegek; már itt jelzem, hogy a nyílt helyen, szabad ég alatt összegyűlt tömeg sokkal inkább hajlik a bűnre, mint a zárt helyen levő. A büntetendő cselekmény elkövetése ugyanis bizonyos mozgás-szabadságot tételez fel, már pedig a falak közé zsúfolt tömeg többnyire többé-kevésbé akadályozva van a szabad mozgásban; de ettől eltekintve: a tömegben levő egyénre — mint ki fogom mutatni — óriási befolyást gyakorol a nagy szám, mely egyfelől erőt növeli, másfelől azáltal, hogy a cselekmény elkövetése után könnyíti az eltűnés alkalmát: benne a felelősség érzetét csökkenti, — már lsdig szabad ég alatt korlátlanul növekedhetik a tömeg, ellenben valamely zárt helyiségben csak bizonyos számig szaporodhatnak, s minél nagyobb, minél inkább betölti a termet, annál jobban akadályozza a cselekvést és annál inkább nehezíti az eltűnés lehetőségét.

Igen jelentős különbséget eredményez továbbá a tömeg külső megjelenése és illetőleg az a körülmény, hogy a tömeget alkotó egyesek ülnek-e vagy állanak, illetőleg mozognak. Ez alapon különbség tehető az *ülő*, *álló* és *haladó* vagy *mozgó* tömeg között. Azok a sajátos tulajdonságok, melyek a tömeget jellemzik, legélesebben a haladó vagy mozgásiján levő tömegnél domborodnak ki, az álló tömegnél már halványabbak, s az ülő tömegben alig ismerhetők fel. A szuggesztívó, mely a tömegjelenségek létrejöttének egyik legerősebb tényezője, mely a tömegben elmerülő egyént olyannyira átalakítja, rendes gondolköréből kiragadja és mintegy más egyéniséggé teszi: leg-hatékonyabb és leggyorsabb a mozgásban levő, nyüzsgő tömegnél, melyben az egyén szomszédjai folyton változnak. A ragály terjedésének is előfeltétele: a minél több emberrel való érintkezés. Az álló tömeg, melyben az egyén az egész idő alatt ugyanazokkal cseréli ki gondolatait és érzelmeit, már sokkal

kevésbé. fogékony a szuggesztióra; az egyéniség is kisebb mértékben változik meg. Legcsekélyebb a szuggesztió hatására az ülő tömeg esetében, melynek elemei rendszerint teljesen megtartják egyéniségüket. Itt az érzelmek nem szomszédról szomszédra és így fokozatosan erősödve, hanem csak egy pontról ragályozódnak a halló vagy látószervek közvetítésével. Jól mondja Tarde: »S'asseoir c'est commencer à s'isoler en soi«.¹

Az ülő s álló tömeg csak érzelmeinek, gondolatainak kifejezésére képes; a mint a szoros értelemben vett cselekvés terére lép: mozgásba jön; kétségtelen ezek alapján, hogy az ülő vagy álló tömeg, illetve ennek tagjai csupán az érzelmek vagy gondolatok egyszerű kifejezésével elkövetett büntetendő cselekmények (becsületsértés, rágalmaság, istenkáromlás, hamis vád stb.) esetében jöhetnek a büntetőtörvénykönyvvel ellenkezésbe; valóságos cselekvésre csak a haladó vagy mozgásba jött tömeg, illetve ennek tagjai alkalmasak; ölést, rombolást, gyújtogatást álló vagy ülő tömeg nem követ el.

Tekintettel a tömeget alkotó és túlsúlyban levő elemekre, a megkülönböztetés további alapjául szolgálhat: a kor, a nem, a fajjelleg, a városi vagy falusi eredet, a bizonyos társadalmi osztályhoz tartozás.

A *gyermekkorban levők* az iskolán s a játszóhelyeken kívül alig alkotnak tömeget; az említett helyeken is különben rendszerint oly szigorú ellenőrzés alatt állanak, hogy legföllebb gyermekies lelkesedésüknek adnak kifejezést és ha a felügyelő távollétében rövid időre fel is bomlik közöttük a rend, kitöréseik inkább csak pajzanságnak vagy csintalanságnak minősíthetők.

Az *ifjúkorban* már sokkal sűrűbbek a valóságos tömegjelenségek. Az amúgy is inkább kedélyi életet élő ifjú, ki gondolatainak szabad kifejezésében, mozgásában, önállóságában immár korlátokat alig ismer, s a meglévőön is fiatalos hévvel igen könnyen túleszi magát, erős hajlammal bír a csoportosulásra; a legkisebb valódi vagy vélt sérelem tömegbe gyűjti az elégedetleneket. Elég e tekintetben a főiskolák hallgatóságának magatartására a ügyeimet felhívni. A legkisebb ok elegendő

¹ V. ö. Tarde, *L'opinion et la foule*; 192. 1.

sokszor, hogy a tanár szembetalálja magát a mellette vagy ellene tüntető tömeggel. Az ifjúkorban levők tömeget alkotva nem ritkán büntetendő cselekményeket is követnek el; e cselekmények rendszerint a szóbeli sértések, személy elleni erőszak s a vagyronrongálás köréből kerülnek ki; az indulat igen magas fokára kell jutnia az ilyen tömegnek, hogy annak elvakult tagjai testi sértés vagy öles elkövetésére ragadtassanak, bár e tekintetben sok függ a tömeget alkotók faji hovatartozásától és műveltségi állapotától.

Megemlítem még, hogy az ifjúkorban levők, mint ezt a mindennapi tapasztalat igazolja, nagy hajlandósággal bírnak a bármi okból keletkező s bármely elemekből álló tömeghez kapcsolódni. E körülmény figyelembe vétele főleg azért jelentős, mert sokszor csak a fiatal elemeknek csatlakozása révén magyarázhatók meg azok a változások, melyek valamely tömeg jellegén, magaviseletén némelykor oly rohamosan előállanak.

A legtöbb tömeg a *férfikorban* levőkből alakul. A tömeg e neme alkotja az alaptypust; ennél ismerhetőek fel azok az általános tulajdonságok, melyek minden tömegnél jellemzők. Az esetleg jelentkező sajátos jellemvonások mindig valamely különös okra vezethetők vissza, így a nők vagy a fiatal-korban levők csatlakozására.

Az *öregkorúak* ritkán verődnek össze tömeggé, s ha mégis, többnyire higgadtak. Cselekvésre már gyengébb testi erejüknel fogva is alig képesek, tehát legfőlebb szóval követnek el büntetendő cselekményt. Ha a fiatakorúak vagy férfikorban levők alkotta tömegben nagyobb számmal vannak jelen, többnyire a csitító, mérséklő elemet képviselik.

A kor hatását a tömegek alakulására s nemeire találoán jellemzik Tardenak következő szavai: »Il semble que la tendance à s'attouper aille en grandissant de l'enfance à la pleine jeunesse, puis en décroissant de cet âge à la vieillesse.«¹

A *nemi különbség* alapján megkülönböztethető a túlnyomó részben férfiakból, illetőleg nőkből álló tömeg. Figyelemmel úgy a régmúlt, valamint az utolsó idők példaira, megállapítható, hogy a nők tömege sokkal ritkább jelenség, mint a férfiaké.

¹ V. ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule*, 31. l.

A nők életmódja ugyanis kevésbé ad alkalmat tömegek alkotására, mint a férfiaké; az előbbieknél hivatása a házi tűzhelyhez fűződik, az utóbbiaké a külvilágban találja terét. A nők távolmaradása a tömegtől, illetve rendszerint csekély számmal való részvétele egyébként nagy szerencse a társadalomra; az a kevés példa, melyet az úgyszólván csupán vagy legalább is túlnyomóan nőkből álló tömegekről a történelem tudomásunkra hoz, igen borzalmas színekben tárul elénk. Elég e tekintetben az 1789. év október 5-én és 6-án orkánként pusztító francia nők tömegének példáját felidézni, melynek pusztításait s kegyetlenkedéseit midőn Taine oly élethűen lefesti, így kiált fel: »e tömeg valóságos csorda, az állati erőszak kifolyása, mely fejtelenség és zsarnoki egyaránt.«¹ A tömeg, melyben sok a nő, igen gyakran elveszti uralmát s a legborzalmasabb tettekre kész; »je mehr Frauen mit ihrer grösseren Eindrucksähigkeit sich unter der Menge befinden — úgymond Aschaffenburg um so grösser wird die Gefahr.«² A nők szereplése a tömegben egyébként még annyiban is jelentős, hogy azok rendkívüli tüzelő hatással vannak a férfiakra; a talán tépelődő férfi, ha attól tart, hogy a nő gyávasággal fogja vádolni, azonnal megváltozik s férfiaságát hiszi érvényre juttatni, midőn a serkentő szavakra cselekvéshez lát. A férfi természetnek e sajátos tulajdonságát rajzolja meg Gerhart Hauptmann a »Takácsok«-ban, midőn a sokáig tűnődő Gottliebét egyik takácsasszony gúnyolódó szavainak hatása alatt küldi a tömegbe. Nehány percczel előbb még eléggé higgadt Gottlieb, sőt azt mondja: »Megyek a dolgomra, tőlem történhetik akármilyen«, de midőn a takácsasszony gúnyosan bekiált: »Gottlieb! nézd a feleségedet! Több a bátorsága, mint neked! Úgy ugrál a panganétok előtt, mintha muzsikára járná!« kirohan, s belevegyül a lázongó tömegbe.³

¹ *Taine*, A jelenkori Franciaország alakulása; fordította Toldy László; Budapest, 1882, II. kötet 155—170. 1.

² V. ö. *Aschaffenburg*, i. m. 98. 1.

³ V. ö. *Gerhart Hauptmann*, A takácsok, színmű; fordította Komor Gyula; Magyar Könyvtár 219. sz. 84. és 92—93. 1. A nőkből álló tömeg jellemvonásaira v. ö. még *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 126—128. 1.; *Tarde*, L'opinion et la foule, 29—30. és 195. 1.; *Joly*, La francé criminelle, 408. 1.

A *faj-* és illetőleg *nemzeti jelleg* szintén rendkívül éles különbségeket hoz létre a tömegben. A tömeg ugyanis — mint erről meg fogok emlékezni — leginkább azokat a tulajdonságokat hozza felszínre, melyek az együttlevő sok embernél közösek. A nevelés, a foglalkozási ág, a társadalmi környezet is teremtenek azonos tulajdonságokat, de mindezeket felülmúlják a faj-közösségből eredő s az embert egész életén át kísérő azonos sajátosságok, melyek az elszigetelten élő vagy cselekvő embernél sokszor elmosódnak ugyan, de előtérnek és érvényesülnek, mihelyt az egyén tömegbe jut. »L'âme de la race domine donc entièrement l'âme de la foule« — mondja Le Bon ¹ — s hogy mily igazak e szavak, azt bizonyítani alig is szükséges; hasonlítsuk csak össze az angol s az olasz főváros színházainak mindennapos közönségét; ott a hideg nyugalom, itt a legnagyobb mérvű hevülékenység jellemzik a tömeget. Általános szabályként állítható fel körülbelül, hogy minél vérmesebb a faj, annál hamarabb ragadtatja el magát az annak elemeiből alakult tömeg a cselekvésre és tehát büntetendő cselekmények elkövetésére, — és megfordítva. Le Bon szerint: »Les foules sont partout féminines, mais les plus féminines de toutes sont les foules latines.« ²

Tarde, ki a bűnösségnek a városi és illetőleg a falusi étellel való viszonyát általában nagy alaposággal fejtegeti, különbséget tesz a *városi és falusi tömeg* között. E megkülönböztetés annyiban jelentős, a mennyiben a városi nép a folytonos zaj, lárma és ennek következtében kifejlődő idegesség folytán sokkal gyorsabban verődik össze tömeggé és sokkal ingerlékenyebb, mint a falusi nép, melyet inkább a türelmesség és a nyugodtság jellemez. A falusi tömeg nehezebben alakul meg és csak igen erős inger hatása alatt jön izgalomba, de ha egyszer felverték, félelmetesebb, mint a városi tömeg. »Les foules rurales, plus difficiles à mettre en mouvement, sont plus redoutables une fois lancées.« ³

¹ V. ö. *Le Bon*, i. ra. 145. 1.

² V. Ö. *Le Bon*, i. m. 27. 1. V. ö. idevonatkozólag még: *Tarde*, *L'opinion et la foule*, 13—16., 202—203. 1.

³ V. ü. *Tarde*, *L'opinion et la foule*. 34—35. 1., 195 1.; u. a. *La Philosophie pénale*, 327. 1.

Tekintettel a tömeg elemeinek *társadalmi állására*, különbség tehető a magasabb és illetőleg alsóbb társadalmi osztályokból eredő egyének alkotta tömegek között, A műveltség magasabb fokán állók tömege rendszerint csak az érzelmek kifejezésének területén marad, de azért előfordul, hogy valamely nagyobb izgalom hatása alatt rombol, tör, zúz, testi sértést követ el, sőt ölésre ragadtatik.¹ A kevésbé művelt elemekből alakuló tömeg már sokkal többször jön összeütközésbe az állami renddel; az alacsonyabb sorsból származó ember önmagában többnyire sokkal gyengébb, semhogy érdekeit kiülönkülön érvényesíthetné; elégtelensége a tömegben — hol a gyengék egyesülve nagy erőre tesznek szert — jut felszínre, és rendszerint erőszakos cselekményekben nyilvánul meg. Az alsóbb társadalmi osztályok tömege nem ritkán eredetileg csak kívánságát óhajtja nyomosabb alakban kifejezni, s ha a »tettek mezejére« lép, ennek oka többnyire abban keresendő, hogy a tömeg összetehozza s magába szívja az ú. n. gyanús elemeket (csavargók, koldusok, lézengők, prostituált nők, szokásos büntettek stb.) s így kiegészülve a tulajdonképpeni izgatok, és cselekvésre ösztönzők seregével: romboló, pusztító vagy vérengző tömeggé alakul át. Joly szerint: »chaque fois qu'on voit quelque orage politique poindre à l'horizon, les mêmes gens arrivent, comme certains animaux, qui viennent de loin quand ils sentent un corps en décomposition«.²

Az embersokaságot egybefűző közös cél, illetőleg az összes egybegyűlteket átjáró közös gondolat, eszme vagy érzés iránya és tartalma alapján megkülönböztetendők: a vára-

¹ Például szolgálhat az 1707. évi ónodi országgyűlésen a túróczi követek megölése; v. ö. *Áldásy Antal*, Az 1707. évi ónodi országgyűlés története, Századok, 1895. évf. 718. s. köv. 1.

² V. ö. *Joly*, La francé criminelle, 413. 1. *Taine* is utal e saját-szerű jelenségre: »Minden nagyobb felkelésben vannak ily gonosztevők, foglalkozás nélküli emberek, a törvény ellenségei, vad és kétségbeesett csavargók, kik, mint a farkasok, mindenütt megjelennek, hol zsákmányt szagolnak«, i. m. II. k. 26. 1. »Ezentúl ezek az új vezérek: mert minden csoportosulásban az a legbátrabb, a legkevésbé aggódó lelkiismeretű, ki a csőcselék élén jár és példát ad a rombolásban« u. o. 27. 1.; v. ö. még u. o. 43., 53. 1., valamint *Sighele*, Psychologie íles AuHaufs. 121. s. köv. 1.

kozó, ügyelő, érzelmeit vagy gondolatait nyilvánító és cselekvő tömeg.

A *várákózó tömeg* már keletkezését tekintőleg is eltér a többitől; létrejöttének oka többnyire valamely előzetesen felkeltett vagy felébredt érdeklődés, mely kíváncsiságot teremt s összegyűjti, összetereli mindazokat, kiket hatalmába kerít arra a helyre, hol az érdeklődés tárgya fel fog tűnni. Jellemző példája a várákózó tömegnek a király, győztes hadvezér bevonulását látni kívánó embersokaság, a színház-közönség, mielőtt a függöny felgördül stb. A tömegnek e neme rendszerint igen türelmes,¹ bár bizonyos esetekben hamar elveszti türelmét, minek azután jelét is adja a megszokott külső kifejezésekkel, pl. a színház közönsége topogással, midőn a túlhosszúra nyúlt felvonásközt meg akarja rövidíteni. A várákózó tömeg, melyet a passzivitás jellemez, sohasem követ el büntetendő cselekményt.

A *figyelő tömeg* többnyire a várákózó tömegből alakul át; példája a tanár, felolvasó, egyházi szónok előadását, felolvasását, illetve beszédjét hallgató, a király bevonulását figyelő embersokaság, a színház közönsége, midőn látó és halló szerveivel figyelemmel kíséri az előadást stb. A figyelő tömeg abban az esetben, midőn a látottak vagy hallottak mintegy elbűvölik, midőn úgyszólván a szónak igézete alatt áll: a feszültség bizonyos fokára emelkedik, majd kitör és érzelmeit a legnagyobb erővel kifejezésre juttatja. Nem ritkán oly sajátságos az igézet hatalma, hogy a lelkeket elragadó jelenet már elmúlt, a gyújtó szavak már elhangzottak s a tömeg még csendes, mindenki elbűvölve áll meg, vagy marad ülve néhány pillanatig, de azután annál nagyobb a lelkesedés; a felszabadult érzelmek és gondolatok féket nem ismerve fellobbannak s a felcsapó óriási láng sokszor azonnal a cselekvés terére úzi a tömeget. Igézet hiányában a tömeg figyelme rendszerint abban az arányban csökken, a mely arányban a jelenlevők száma emelkedik. Tarde beszéli el, hogy a főiskolák hallgatósága annál figyelmesebb, minél kevesebben vannak; a hol 100, 200, 300 hallgató van jelen a

¹ »Pendant les fêtes franco-russes, des multitudes parisiennes stationnaient trois au quatre heures, immobiles, pressées, sans signe aucun de mécontentement, sur le trajet que le cartége du tzar devait suivre.«
V. ö. Tarde, L'opinion et la foule, 39. l.

tanár előadásán, ott mindig hallható némi zaj, suttogás, és ha ugyanazt a 100 hallgatót huszonötével négy terembe osztjuk fel, e kisebb szám az előadást rendszerint a legnagyobb csendben és figyelemmel hallgatja. E sajátos jelenség magyarázata Tarde szerint a nagy szám hatalmában keresendő, »c'est que l'orgueilleux sentiment de leur nombre enivre les hommes rassemblés et leur fait mépriser l'homme isolé qui leur parait, à moins que celui-ci ne parvienne à les éblouir et à les charmer.«¹

A büntetőjogot érdeklően meg kell jegyezni, hogy a figyelő tömeg is passzív, nem cselekszik, tehát míg e stádiumot el nem hagyja, büntetendő cselekményt nem követ el.

Említettem, hogy a figyelő tömeg, főleg ha az igézet hatása alatt áll, néhány pillanat alatt átalakul érzelmeit nyilvánító, sőt nem ritkán alig észrevehető átmenet után cselekvő tömeggé. A büntetőjog szempontjából különösen ez utóbbi hívja fel figyelmünket.

Az *érzelmeit vagy gondolatait kifejező tömeg* már aktív s igen különböző a szerint, a mint a nyilvánuló érzelmek vagy gondolatok az erkölcsösség vagy erkölcstelenség, jogosság vagy jogtalanság tövéről fakadnak. A temetesen jelenlevő siránkozó tömeget számos árnyalat választja el a bérviszonyokkal elégedetlen munkások tömegétől, mely a strike-vezér izgató és gyújtó szavainak hatása alatt halált kiált a munkaadókra.

Az *érzelmeit nyilvánító tömeg* legfőllebb szóval követ el büntetendő cselekményt, jelentősége inkább abban a veszélyességben rejlik, mely cselekvésre irányuló hajlamában és készségében jut kifejezésre s indokoltá teszi a rendőri beavatkozást.

A tömeg büntetteinek elkövetőit tulajdonképpen a *cselekvő tömeg* szolgáltatja. A tömegnek e neme ugyan igen gyakran nemes utakon halad, a mikor például örömét, szeretetét, bánatát, vígságát vagy hazafias érzelmeit fejezi ki tettekben,² de viszont

¹ V. ö. Tarde, *L'opinion et la foule*, 41. l.

² Legmegkapóbb példa e helyütt az 1848. évi nemzeti adakozás esete. Vasváry Pál szavaira és Rottenbiller s Kacsokovics példájára: »a tömeg mint a megzavart hangyaboly egyszerre csak megmozdult. A lelkesedés láza remegtette meg az embereket. Nyüzsgés támadt. Mindenki az oszlopcsarnok felé igyekezett, hogy mielőbb meg hozza szent áldozatát.« V. ö. *Gracza*, *Magyar szabadságharc története*, I. köt. 358. l.

lia a gyűlölet, boszú, harag vagy elkeseredés vezeti: mindenre kész, nem kiméi sem életet, sem vagyont, sem szabadságot. Gyönyörűen mondja Tarde: »Pour quelques maigres arbres de la Liberté qu'elles ont plantés, combien de forêts incendiées, d'hôtels pillés, de châteaux démolis par elles! Pour un prisonnier populaire qu'elles ont parfois délivré, combien de lynchages, combien de prisons forcées par des multitudes américaines, ou révolutionnaires, pour massacrer des prisonniers liais, enviés ou redoutés!«¹

II. A tömeg tulajdonságai.

Nem czéлом ugyan a tömegjelenségeket összes vonatkozásaikban kutatás tárgyává tenni és minden oldalról: a reájuk liató tényező világában, továbbá egész teljességgel lélektani és erkölcsi, valamint értelmi szempontból ismertetni, mindazonáltal tekintettel arra, hogy a tömeg büntetteinek és az ezek nyomán előálló felelősség, valamint a represszió és prevenczió kérdéseinek beható tanulmányozása eredményre csak úgy vezet-het, ha ismerjük a cselekmény elkövetésére befolyást gyakorló tényezőket, a tömeg értelmiségét, erkölcsi és lelki állapotát: bár vázlatosan, csupán e czél vonta határokon belül, az említett vonatkozásokat is be kell vonnom fejtegetéseim keretébe.

Jórészt csak arra szorítkozom, hogy a tudomány által feltárt eredményeket leírjam s a tömegtulajdonságok közül főleg azokat emeljem ki, melyek a bűnösség területére tévedt embersokaságot jellemzik.

Vizgálni fogom különösen a természeti tényezők hatását; a tömeg érzelmeinek, vágyainak, eszméinek s gondolatainak összefüggését a közvéleménnyel és e helyütt az ú. n. vezetők befolyását; majd reámutatok azokra a sajátyszerű értelmi, lelki és erkölcsi tulajdonságokra, melyek minden, de főleg a bűnös tömegnél felismerhetők.

1. Évtizedek óta vizsgálják nemcsak a büntetőjogászok, de a statisztikusok, a lélektan, erkölctan és szocziológia műve-

¹ V. ö. *Tarde, L'opinion et la foule*, 44. 1.

lői is: a természeti tényezőknek hatását az emberi cselekményekre s általában a társadalmi élet alakulására.¹ E tényezők közül főleg a földrajziaknak és hőmérsékletieknek befolyása tagadhatatlan, de viszont kétségtelen az is, hogy azoknak az egyes ember nincs kérelhetetlenül alávetve. A földrajzi fekvés, a levegő páratartalma, az évszakok, a hőmérséklet mind csak egy-egy tényezőt alkotnak, melyek a szociális és egyéni tényezőkkel együtt éreztetik hatásukat és bizonyos összműködésben leginkább mint gazdasági és műveltségi faktorok érvényesülnek; csak másokkal együtt működnek, melyek azokat módosíthatják, megsemmisítik vagy élesztik.²

Kellő óvatossággal szabad tehát csak azokra az eredményekre támaszkodnunk, melyeket e részben a kutatók felszínre hoznak.

A természeti tényezők s a tömegjelenségek összefüggését különösen Lombroso és Laschi tanulmányozták nagy előszere-ttel. Vizsgálódásaik során arra a — többé-kevésbé statisztikai adatokkal is támogatott — eredményre jutottak, hogy a tömegbűntettek sokkal sűrűbbek a délvidéken, mint északon, gyakoribbak a meleg hónapokban, mint a hideg évszakokban.³ A tények ilyeszerű alakulására ugyan nézetem szerint a faj-jelleg s az általános társadalmi állapotok is jelentékeny befolyást gyakorolnak, mindazonáltal nem tagadható az éghajlati és hőmérsékleti tényezők közvetlen hatása sem. Az egyedül álló ember ugyanis sokkal könnyebben tud ellentállani az élettani változásokat előidéző kosmikus tényezőknek, mint a tömegben levő, ki — mint ki fogom fejteni — alig marad ura akaratának. Maga Tarde is, ki különben tagadásba veszi a földrajzi és éghajlati tényezők befolyását, kénytelen beismerni azoknak a

¹ V. ö. *Földes*, i. m. 118. s köv. 1.; *Aschaffenburg*, i. m. 11. s köv. 1.; *Angyal*, Büntetőjogi előadásai 141. s köv. 1.

² V. ö. *Földes*, i. m. 118. 1.

³ Lombroso, ki közel száz év (1791 —1880.) adatait közli, kimutatja, hogy a lázadások maximuma Európában júliusra, Dél-Amerikában a legmelegebb hónapra: januárra esik; viszont, hogy⁷ a minimum Európában december és január, Dél-Amerikában június hónapban mutatkozik; továbbá, hogy 10 millió lakosra Európa északi részeiben 12, Közép-Európában 25, a déli országokban pedig 56 lázadó esik. V. ö. *Lombroso*, *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechens*, 5. s köv., 12. 1.

tömeg alakulásánál s a tömegcselekményeknél észlelhető szerepét. »La pluie et le soleil, l'hiver et rété, ont une action directe sur la formation des rassemblements extérieurs de personnes, condition première des attroupements séditieux.«¹ Az eső határozott ellensége a tömegnek,² ellenben a napsugár életetője;³ nem csodálhatni, hogy Bailly, a forrongó Páris polgármestere áldotta az esős napokat és izgatottan ébredt, ba a reggel derült és napsugaras volt.⁴

2. Az érzelem, mely a tömeget alkotók lelkét betölti, az eszme, melyért lelkesülnek s a cél, melynek megvalósítására törnek, csak a váratlanul feltűnt esemény hatása alatt keletkezett tömegnél születik meg a pillanat hevében. Az utca közönsége, melyet a tüzilárma tömeggé ver össze, vagy a mely a szemeláttára elkövetett gyilkosság tettesét üzöbe veszi s ezt hatalmába kerítve, a fellobbant bosszú érzetének tövéből fakadt szenvedélyességgel megöli: nem valamely — már előzőleg társadalmi úton — felkeltett érzelem, eszme vagy cél befolyása alatt áll,⁵ és ha az üt, melyre lép, nem is járatlan, de semmiestre sincs úgy előkészítve, mint az, melyet a rövidebb-hosszabb időn keresztül bizonyos kimagasló gondolat rabjává tett egyének tömege választ. A meglepetésszerűen keletkezett tömeg ennél fogva többnyire a tömegalakulás okául szolgáló esemény fakasztotta közvetlen és legtermészetesebb érzelem rabja, a cél is, melyet esetleges cselekvésénél mintegy öntudatlanul kitűz: a legteljesebb összhangzásban van az illető esemény vagy ok lényegével; a mesterkéeltségnek többnyire még az árnyéka is hiányzik. Az ily tömeg egyike azoknak a társa-

¹ V. ö. *Tarde*, *Etudes pénales*, 302—303. l.; u. a. *L'opinion et la foule* 13., 31. és 201. l.; v. ö. idevonatkozólag még: *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs*, 85. l. 2. jegyz.

² Bár ez alól is van kivétel, pl. a sajtószabadságot kivívó tömeg 1848. évi márcz. 15-ikén.

³ »Un rayon de soleil la rassemble, une averse la dissipe«, v. ö. *Tarde* *L'opinion et la foule*, 13. l.

⁴ V. ö. *Taine*, i. m. II. köt. 135. l.

⁵ Bár az előzmények hatása rendszerint itt is felismerhető, ha nem is oly élességgel és közvetlenséggel, mint egyebütt. Az ily meglepetésszerűen keletkezett tömeg többnyire valamely előző példa nyomán alakul, érez és cselekszik.

dalmi jelenségeknek, melyek leghívebben tükrözik le az emberi természetnek eredeti sajátosságait. A tömeg e neménél rendszerint nincs határozottan felismerhető *vezető*, legföllebb az történik meg, hogy az összegyültek egyike vagy másika, többnyire a vérmesebb, szenvedélyesebb egyének, maguk is a meglepetés hatása alatt; a többieket megelőzve fejezik ki bennük már lángra gyült érzelmeiket s még mielőtt a higgadtabbak felocsúdnának, kiadják a jelszót, megkezdik a cselekvést. A felelősség szempontjából már itt erősen hangsúlyozandónak tartom *a meglepetésszerűen keletkezett tömegnek* e sajátos tulajdonosságát, mely — hogy ismétljem — abban áll, hogy tulajdonképpen, a szó valódi értelmében vett vezetői rendszerint nincsenek.¹

Egész más kép tárul elénk a tömegek azon neménél, melyeket *előkészített tömegeknek* nevezhetünk. Ezek nem a pillanat művei, hanem rövidebb hosszabb idő munkájának eredményei, s ha váratlanul, talán formailag előkészítés nélkül jönnek is létre, tényleg nem valamely rögtön támadt érzelmet fejeznek ki, vagy hirtelen kitűzött cél irányában mozgósítják erőiket, hanem bizonyos — az egyesekben — már régóta lapangó eszme által üzetve örülnek, lelkesednek vagy átkozódnak, dühöngnek és követnek el ezen érzelmeknek megfelelő cselekményeket.

A népben elégületlenség támad, vagy gyűlölet keletkezik bizonyos osztály iránt; megjelennek a látóhatáron az eleinte titkosan, majd nyíltan működő izgatok; a hírlapok állandóan szítják ez érzelmeiket; kifejlődik a közvélemény, mely mindjobban tért foglal. Az így összegyűlt gyűlékony anyag most már csak arra vár, hogy valaki szikrát vessen közé, vagy azt valamely véletlen esemény lángbaborítsa. »Le plus souvent, quand une foule commet des crimes ... il y a derrière elle un public qui la meut«.²

A mesterségesen szított közvélemény és a tömegalakulás

¹ De azért itt is előtérbe lép mindig egy vagy több egyén, kik a tömegből kiválva, a cselekvésnek irányt adnak.

² V. ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule* 57. 1. u. o. *Etudes pénales* 303. 1.; *Le Bon*, i. m. 68., 129. s köv. 1.; *Sighele*, *Psychologie des Aufbaus* 115. s köv. 1.

viszonyára jellemző példa az 1831. évi felvidéki tót parasztlázadása, melyet lelketlen bujtogatók készítettek elő. A kolera pusztításai közepette a műveletlen tót nép, midőn azt tapasztalja, hogy az intelligencia és a zsidóság közt sokkal kevesebb a betegedések és halálozások száma, korlátozottságában nem jön rá, hogy ez a kedvezőbb életmód, a nagyobb tisztaság és rendszertetés s a csekélyebb létszám következménye, hanem inkább hisz a bujtogatóknak, kiknek izgató szavaira borzasztó gyanú vesz rajta erőt s elhitei magával, hogy nem a kolera, hanem az urak és zsidók gonoszsága oka a nép pusztulásának, azok mérgezik meg a kutakat, azok osztanak ki orvosság helyett mérget, hogy kiirtsák a parasztot. A szenvedélytől elvakított nép, hogy képzelt ellenségein bosszúját kitöltse, azoknak nemcsak életére, hanem vagyonára is ráeszi a kezét.¹ Az utolsó idők horvátországi és alföldi szocialisztikus parasztlázadásai, valamint az ipari munkásoknak munkabeszüntetéseivel kapcsolatos tömegmozgalmak is mind erős közvéleményre támaszkodnak, melyet úgyszólván kivétel nélkül vakmerő izgatok teremtenek meg.

Az ú. n. *előkészített tömeg* tehát már megalakulása előtt vezetők hatása alatt áll, kik egész rendszeresen izgatnak s terjesztik azokat az eszméket, melyek majdan, ha az alkalmas pillanat elérkezik, a tömeget rabul ejtik.² Ezek az izgatok a cselekvés idején rendszerint eltűnnek s helyüket más, a tömeget irányítani jobban képes egyéneknek engedik át, bár nem ritkán maguk állanak a tömeg élére.

Büntetőjogi szempontból minket ebben az egész kérdésben főleg az érdekel, hogy az előkészített tömeg mindig vezetők után indul. Az 1892. évi brüsszeli nemzetközi bűnügyi anthropologiai kongresszuson e tétel helyességét ugyan kétségbe vonták, a felhozott bizonyítékokat azonban fényesen megcáfolta Tarde.³

¹ V. ö. A magyar nemzet története; szerkeszti *Szilágyi Sándor*; IX. köt. 236. l.

² V. ö. *Le Bon*, i. m. 107. s köv. 1.; *Tarde*, L'opinion et la foule, 15., 54., 166., 172. s köv. 1.; *Sighele*, Le crime collectif; 72. s köv. 1.

³ V. ö. *Tarde*, L'opinion et la foule 170., 173. s köv. 1.; ugyanígy *Le Bon*, i. m. 105. s köv. 1. — *Taine*: »A népnek mindig van szüksége vezetőkre és ezeket onnan veszi, a hol őket találja, majd a válogatottak, majd a söpredék közül« i. m. II. köt. 414. l.

Tényleg a tapasztalat s az ismert példák is mind azt igazolják, hogy a tömeg érzelmeinek alaphangját, mely azután ezerszeresen visszhangzik, a vezető szólaltatja meg, — hogy az eszmét, mely az egybegyűltek bensejében talán még a hamu alatt formátlanul rejtőzik, a vezető önti szavakba, s hogy a cselekvés irányát és célját is ez szabja meg. Rendkívül fontos ezeknél fogva — főleg a felelősség kérdésének tanulmányozásánál — a tömeg ama tulajdonságának tígyelemmel kísérése, mely a vezetők és vezetettek közötti megkülönböztetésben gyökerezik. A vezetettek úgyszólván vakon követik a vezetőket; amazok igen közel jutnak az öntudatlan állapot határához, sőt nem ritkán át is lépik azt, — ezek ellenben csak a láz hatását érzik és csupán akkor jutnak a tömegben uralkodó s az öntudat erejét csökkentő lelkiállapotba, ha nem a huzamosabb időn keresztül működő izgatok sorából kerülnek ki, hanem vagy velük született szenvedélyességüktől úzelve, vagy a tömeg által vezetőnek kikiáltva állanak annak élére, azaz ha maguk is a vezetettek érzelmeinek tajtékozó hullámain kerülnek felszínre.

3. Minden emberi cselekmény tübbé-kevésbé a cselekvő egyéniségének bélyegét hordván magán, annak erkölcsi és társadalmi megítélése csak úgy állhatja ki a bírálatot, ha az Ítéletet megelőző vizsgálódás az egyéniségből indul ki és állandóan figyelemmel kíséri mindazokat az elemeket, melyekből a cselekvőnek egyénisége a cselekvés idejében összetevődik és mindazokat a tényezőket, melyek az egyéniségre erősítő vagy gyengítő hatást gyakorolnak, illetőleg a cselekvés irányát megszabják vagy legalább is majd eléggé szoros, majd rugalmasabb határok közé szorítják.

A tömeg körében elkövetett cselekmény helyes megítélése is feltételezi tehát az egyéniséget befolyásoló tényezőknek ismeretét, melyek közül minket elsősorban maga a tömeg érdekel, melyhez az egyént a cselekvés idején ezernyi szál köti, s mely a többi tényezők hatását olyannyira megváltoztatja, sőt nem ritkán megsemmisíti, hogy benne a cselekvő mintegy új egyéniséggé lesz, miért is ennek cselekménye csak úgy érthető meg, ha azt mint legnagyobbbrészt a tömeg befolyása alatt keletkezett jelenséget állítjuk a szemlélődő elé.

E megfontolás ösztönöz arra, hogy mindenekelőtt magát

a tényezőt ismertessem, azaz rámutassak azokra a sajátyszerű tulajdonságokra, melyek a tömeget általában, de különösen a bűn útjára tévedt tömeget jellemzik.

Tapasztalati tények bizonyítják, hogy a tömeg lelki jelenségei különbözök a tömeget alkotó egyesekétől, sőt ezeknek egyszerű sommázatától vagy átlagától is;¹ a legtisztességesebb elemekből alakult tömeg is nem ritkán büntetendő cselekmény elkövetésére ragadtatja magát és viszont elég példát idézhetnénk a történelemből, melyeknek esetében a legnagyobb részt gyanús egyénekből összeverődött tömeg dicsérendő tetteket hajtott végre s magának elismerést vívott ki.

Az írók, kik a tömegjelenségeket tanulmány tárgyává tették, e sajátyszerűséget általában egy új psyche keletkezésére vezetik vissza. Úgy szólván egyértelműleg vitatják, hogy a tömegben új lélek alakul, melynek jellemvonásai szerfelett különbözők a tömeget alkotó egyesek lelki tulajdonságaitól.² A részletkérdésekben már eltérnek egymástól a nézetek; így Sighele szerint új lelki jelenségek csak különemű elemekből álló és szervezetlen tömegeknél jönnek létre, miért is szerinte Spencernek az a közismert tétele, hogy a halmaz jellege azon egységektől nyeri színét, melyekből alakul,³ csupán az egynemű egyénekből álló szervezett összességekre alkalmazható.⁴ Ez alapon — Ferri nyomán — Sighele a kollektív pszichológiának mint önálló tudománynak felállítását sürgeti azzal, hogy az egyént az individuális pszichologia, a társadalmat és a homogén elemekből álló szervezett emberösszességet a szociológia vonja a tudományos kutatás körébe, a szoros értelemben vett tömegre ellenben a kollektív pszichológiának még csak felszínre hozandó

¹ *Jászi*, i. m. 269. 1.

² V. ö. *Tarde*, Études pénales, 296—297. 1.; *Prins*, i. m. 121. 1.; *Le Bon*, i. m. 12. 1.; *Sighele*, Psychologie des Auflaufs 12. s köv. 1.; *Aschaffenburg*, i. m. 98. 1. Tudtommal csak Jelgersma utasítja vissza a tömeglélek létezésére vonatkozó tételt, melyet confugium ignorantiae-nak minősít, v. ö. i. m. 6. 1.

³ V. ö. *Spencer*, Die Principien der Sociologie. Stuttgart, 1877. I. köt. 10. s köv. 1.

⁴ V. ö. *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 12. s köv., különösen 26—29. 1.

és rendszerbe foglalandó tételei nyerjenek alkalmazást.¹ Eltekintve ez utóbbi eszmétől, melyet Steinmetznek az amsterdami kongresszuson tett felszólalására² válaszolva, maga Sighele is csak a dolog lényegét nem érintő — tudományos határkérdésnek minősít,³ — Sighele első tételével szemben arra a Tarde s nálunk Jászi által képviselt álláspontra helyezkedem, mely azt vitatja, hogy a tömeglélek léte független a tömeget vagy szervezett emberösszességet alkotó elemek egyneműségétől, s a homogenitás csak annyiban jelentős, hogy minél egyneműbb egyénekből alakul meg a tömeg, annál inkább fognak annak lelki jelenségei az egyesekéhez hasonlítani.⁴ Teljesen igaza van ugyanis szerintem Tardenak, midőn azt mondja, hogy még a legkülönbözőbb nemű elemekből összeverődött tömeg is egyneművé lesz bizonyos tekintetben,⁵ sőt ott, hol nincs az együttlevő embersokaságban némi — akár a nemzeti, akár a vallási, akár a politikai vagy gazdasági téren nyilvánuló — érintkezési pont vagy legalább is valamelyes érzelem, gondolat vagy célközösség, ott tömeg létre sem jöhet. »L'hétérogénéité relative, en effet, et non absolue, importe seule à considérer. Si dissemblables que soient d'autre part les éléments d'une réunion, ils peuvent être dits homogènes quand ils se ressemblent au point de vue d'idée, du but, de la curiosité, de la passion, de la conviction, qui est l'âme de leur réunion.«⁶

Ha sikerül kimutatnunk, hogy a tömeg értelmi, érzelmi és erkölcsi magatartása nem egyezik a benne elmerülő egyesek lelki tulajdonságaival, úgy egyszersmind bebizonyítottuk a tömeg külön psychéjének létezését, mely tehát nem egyszerű sommázata a tömegtagok lelki tulajdonságainak, hanem lényegileg új termék.

¹ V. ö. *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs*, 27. 1. és *Le crime collectif*, 68—69. 1.

² V. ö. az amsterdami kongr. iratai. 414. 1.

³ V. Ö. u. o. 419. 1.

⁴ V. Ö. *Tarde*, *Études pénales* 296—297. 1. és *Jászi*, i. m. 269. 1. l-jegyz.

⁵ »une foule est toujours ou ne tarde jamais à être parfaitement homogène dans le sens parfait du mot«, v. Ö. *Tarde*, *Études pénales*, 297. 1.

⁶ V. Ö. *Tarde*, *Études pénales*, 297. 1.; ugyanígy az amsterdami kongresszuson tett felszólalásában Benedikt, v. ö. i. m. 416. s köv. 1.

A) A tömeg *értelmileg* rendszerint nem emelkedik arra a fokra, melyen az azt alkotó egyének értelmének sommázata vagy csak átlaga is áll. Még a szervezett emberösszeségeknél is hányszor előfordul, hogy a közösen végzett értelmi munka eredménye silányabb, mint az, melyet az egyesek külön-külön létesítenek; hányszor tapasztalható, hogy maguk az esküdtek helytelenítik legjobban a verdiktet, melyet pedig ők hoztak meg. E sajátságoknak, mely a szoros értelemben vett tömegnél úgyszólván szabályt képez,¹ oka abban keresendő, hogy a suggestiónak, mely a tömegjelenségek alakulásánál oly jelentős szerepet játszik, az értelmi körben közvetlenül nincs tere. Az érzelmek mint látni fogjuk — villámgyorsan mennek át egyik egyénről a másikra: az izgató vagy vezető egy pillanat alatt bátorságot vagy elszántságot kelthet a tömegben, — a zsúfolásig megtelt színházban nem kell több, csak hogy valaki tüzet kiáltson s a közönségen nyomban erőt vesz a rémület érzése, melynek hatása mindenkin egyaránt észrevehető. A felkeltett érzelem erejében sokszorozódik és egyenlővé teszi az egyeseket; de vájjon gyarapszik-e mennyiségileg valamely a tömegben felmerült eszme? emeli-e értelmileg mindazokat, kik arról tudomást vettek? Éppen nem. A kik tömeget alkotva pl. a szónok eszméit tetszéssel fogadják, értelmileg nem változnak meg, szellemi képességeik ugyanazok maradnak, mint annak előtte. Az érzelmeket felébresztő vezető *hasonlókká* teszi a tömeg tagjait, a csupán eszméket hirdető izgató ellenben csak *követőket* teremt, kik ugyanazon az értelmi színvonalon maradnak *rendszerint*, melyen voltak. Az érzelmek terén ennél fogva majdnem mindig meghaladja a tömeg vezetőjét, az értelmi körben azonban legföllebb csak arra a fokra emelkedhetik, melyet az eszme fölvetője elfoglal. És a tömegek viselkedésének e sajátságosága társadalmi szempontból sokkal üdvösebb is, mint az ellenkező, mert mint találóan mondja Sighele: a válságos történeti időkben elég egy szellemóriás, de nem elég egy hős.²

¹ *Le Bon* szerint: »la foule est toujours intellectuellement inférieure à l'homme isolé«, v. Ö. i. m. 21. l.; ugyanígy *Sighele*, v. 6. *Psychologie des Aufiaufs*, 12. s köv. 1.. és 201. s köv. 1., valamint *Tarde*, *L'opinion et la foule*, 179. s köv. 1.

² V. ö. *Sighele*, *Psychologie des Aufiaufs* 206. 1.

A tömeg *ítélő képessége* is rendszerint sokkal alacsonyabb fokú, mint az izolált emberé; többnyire igen kezdetleges eszmétársításokon épül fel és általánosításokra hajló. A munkás, kit a munkaadó kifosztott, abban a nézetben van, hogy minden munkaadó rabló, és a munkást, ha négy szemközt meg is lehet néha győzni feltevésének alaptalanságáról, de a tömeget, mely ily eszme rabjává lesz, abból kijózanítani úgyszólván lehetetlen. Logikai okoskodással a tömegre nem lehet hatni. És mindezt többnyire a vezetők is nagyon jól tudják: nem az észhez, hanem a szívhez szólnak s az eszmét is, melynek érdekében a tömeget cselekvésre bírni akarják, érzelmi köntösbe öltöztetik és nem logikai okoskodással támogatják.

B) A tömeg sajátos lelkitulajdonságai között talán leginkább szembeötlik a *hatalomérzetet*, mely az ugyanazon cél, eszme vagy érzelem által egybekapcsolt embersokaságot, főleg ha ez indulatba jön, oly erővel ruházza fel, hogy az kifelé, azaz cselekvéseiben lehetetlenségeket úgyszólván nem ismer, befelé, azaz tagjai részéről pedig ellentmondást nem tűr.

A nagy erő s az ennek nyomán felébredt hatalomérzet annál fokozottabb arányokban növekszik, minél több emberből áll a tömeg. Tapasztalati s tudományosan ¹ is bebizonyított tény, hogy másnak jelenléte fokozza erőinket illetve erélyünket; egyedül haladva sokkal hamarabb elfáraszt a nagy séta, mint ha ugyanazt társaságban teszszük; két-három embernek nincs bátorsága a rendőrséggel szembeszállani, a négy-öt száz főből álló tömeg már nem ijed attól vissza.

A hatalomérzet forrása ezeknél fogva kétségtelenül a nagy szám, mely akárcsak a fizikai tömeg: *vonzóerőt* is gyakorol s magába szívja és *olvasztja* mindazokat, kik közelében vannak. Czéltudatosan mondtam, hogy magába olvasztja az egységeket, mert a tömeg nemcsak csatlakozni kényszeríti a talán vonakodókat² s nem elégszik meg azzal, hogy a kíván-

¹ V. ö. *Tarde*, Études pénales 297. 1.; *Sighele*, Psychologie des Aufbaus 100. s köv. 1.

² A párizsi forradalmi nők tömegéről írja Carlyle: »Nincs oly hirtetés úrhölgy, a kinek — akárhogy ájuldozzék is — le ne kellene szállania a sáros országútra selyem cipőivel, s mennie a sereggel.« V. ö. i. m. I. köt. 385. 1.

csiságból csatlakozóitokat felvegye, hanem ezeket teljesen magáévá is teszi. A hangulat, mely a tömegben erőt vesz, mindenkit hatalmába ejt: ha a tömeg érzelmeit kifejező cselekmény elkövetésében közvetlenül nem is vesz részt mindenki, de alig van, ki ne osztoznék az embersokaság alaphangulatát képező öröm, lelkesedés, felindultság, meghatottság vagy düh érzelmeiben. Sőt: a kit a tömeg talán akarata ellenére hurczol magával, az sem mer szembeszállani az általános hangulattal, mert könnyen áldozatul esketik: tehát kénytelen az árral úszni.¹

Csak természetes tehát, hogy egy ilyen minden izében ugyanazon érzelmek és gondolatok rabjává lett embersokaság magánál nagyobb hatalmasságot rendszerint nem ismer, ellentmondást nem tűr s az egyedül álló ember szemében talán lehetetlennek tartott vállalkozástól sem riad vissza.

Egyedül egy esetben vész ki a tömegeből a hatalomérzet s az erő tudata; akkor ugyanis, midőn valamely, az egyiitlevőknek talán téves felfogása szerint nagyobb hatalmassággal, vagy valóban leküzdhetetlen erőhatalommal (tűzvész, árvíz) kerül szembe, mikor is mindenkin a menekülés vágya vesz erőt. Nem ritka eset, hogy egy kisebb csoport néhány csendőr láttára szétfut, és viszont kétségtelen, hogy egy bármekkora lázongó és hatalmas tömeget hamarabb szétver valamely életet veszélyeztető hirtelen jégeső, mint egy század katonaság. A fanatizált, és hatalmának tudatában levő embertömeg a végletekig *bátor*, de ha rémületbe esik vagy a félelem vesz rajta erőt, *gyávaságának* nincs határa.²

C) A tömeget, bármily érzelem uralkodjék is fölötte, általában a *végletekre való hajtság* jellemzi: vagy nagyon bátor, vagy nagyon gyáva, — vagy a rajongásig fejezi ki szeretetét, vagy barbár kegyetlenkedésekben nyilvánítja dühét.

A cselekvő és főleg büntetendő cselekményt elkövető tömeg meg éppen mindig túlzó érzelmeiben. Nem is érzelmek, hanem rendkívül heves indulatok hatása alatt áll s ez indulatok

¹ V. ö. *Joly*, La francé criminelle 406. 1.; *Sighele*, Psychologie des Auüaufs 86. s köv. és 91—92. 1.; *Le Bon*, i. m. 41.1.; *Tarde*, L'opinion et la foule 194. 1. V. ö. még *Manzoni* mesteri leírását az I promessi sposi-ban, 191—194. 1. — valamint *Taine* i. m. II. köt. 57. és 137. 1.

² V. ö. *Tarde*, L'opinion et la foule 183. 1.

hevességét csak fokozzák a kedélyek felizgatott s mind nagyobb izgalomra fogékony volta. A bűnös tömeg legszokásosabb és leggyakrabban előforduló indulatai: a *fanatismus*, mely minden eszközt megragad, csakhogy kitűzött célját elérje, és a harag legfelsőbb fokozata a *düh*, mely elfojtva a józan gondolkozást, elhamarkodott s meggondolatlan tettekre ragadja az embert. Mind a két indulat olyan természetű, mely villámgyorsan ragadja át a hatalmába kerített egyént a gondolat és képzet területéről a tettek mezejére. Innét az a sajátságosság, hogy az izgalom tetőpontjára jutott tömeg egy röpke szó hatása alatt minden ízében megrázkódik és a következő pillanatban akadályokra való tekintet nélkül minden megfontolás nélkül vakon neki rohan mindennek: fékvesztetten rombol, pusztít, öl.¹

A tömeg indulatainak hevességét különböző, többnyire együttható tényezők növelik. Így mindenekelőtt a *fizikai kísérő jelenségeket* kell felemlítenem, melyek a lélektan tanítása szerint kettős sajátsággal bírnak: egyfelől erősítik az indulatot, másfelől az ezeket észreévó többi egyénben hasonló indulatot gerjesztenek.² Már Horatius is utal a kísérő mozgások e hatására, midőn *Ars poetica*-jában így szól:

»Ut ridentibus ardent, ita flentibus afflent
Humani vultus. Si vis me flere, dolendum est.«³

Jelentékeny szerepe van tehát a tömeg indulatainak erősítésénél ismét a nagy számnak, azaz ennek körében annak a kölcsönös hatásnak és visszahatásnak, melyet a tömegben levők egymásra: egy valamennyire, s valamennyi egyre gyakorol.⁴

Az értelmi téren a tömegben levő egyesek ugyanazok

¹ V. ö. *Tarde*, L'opinion et la foule 184. 1.; *Le Bon*, i. m. 24—25. 1. és 41. 1.; *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 85—86. 1. *Joly*, La francé criminelle 406. 1.

² V. ö. *Wundt*, A lélektan alapvonalai; fordította: Rácz Lajos; Budapest, 1898. 167. s köv. 1. *Jelgersma*, i. m. 14. 1.; *Sighele*, Psychologie des Auflaufs 93. s köv., 203. 1.

³ V. ö. Q. Horatii Placci de arte poetica liber; 101—102 sor.

⁴ Különösen érdekes e részben az a magyarázat, melyet az érzelmekek és indulatok fokozódására *Espinus ad*; v. ö. *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 101—102. 1.

maradnak, a kik voltak, szellemi képességeik nem emelkednek s mint említettem: csak *követni* lesznek a közjük vetett eszmének, — az érzelmek világában azonban egymáshoz *hasonlókká* válnak s az őket összefűző érzelmet csakhamar az indulat legmagasabb fokára emelik. Az öröm rövid idő alatt mámorra, a remény képzelgéssé, a félelem rémületté, a harag dühhé fajul.

Az indulatok ereje szorosan összefügg még azzal a körülménnyel is, hogy vájjon az azok alapját képező érzelem hirtelen támad-e a tömegben, vagy már *huzamosabb időn* keresztül tölti he az egyesek lelkét. Minél gyakrabban foglalkozunk valamely érzellemmel, annál jártabbak annak útjai s annál gyorsabban változhatnak az át — főleg a tömegben — indulattá. A tömeg alakulását megelőzően működő izgatok és hírlapok szereplése tehát éppen nem kicsinylendő tényező a tömeg indulatainak kifejlődésénél. Az izgató fogékonyra teszi az egyeseket bizonyos érzelmek iránt, az alapot ez rakja le; a vezető már csak ezen az alapon épít, midőn a tömeget az indulat tüzébe kergeti. A fogékonyság ingerlékenységet teremt, már pedig a lélektan tanításai szerint minél érzékenyebb vagy ingerlékenyebb valaki, annál élénkebbek és hevesebbek érzelmei; ha tehát az egyén ily folyton élesztett érzelmekkel lép a tömegbe, kétségtelen, hogy a tömeg alaphangulata az ingerlékenység lesz, mely egyfelől türelmetlenségben nyilvánul, másfelől megkönnyíti az érzelmeknek indulatokká való átváltozását s ezeket rendkívüli módon fokozza.¹

Az indulat hevét végezetül szintén igen erős mértékben növeli a *képzelet* (fantázia) és az *érezécsalódás* (hallucináció), mely a tömeget oly sűrűen rabul ejti. A mint a felizgatott embernek, úgy az izgalom hatása alatt álló tömegnek is rendkívüli módon fokozódik képzelődő ereje. Általános érvényű lélektani törvény, hogy az ember azt, a mitől fél, vagy a mire vár, továbbá azt, a mivel gondolatban gyakran és behatóan foglalkozik, mindenütt hajlandó észrevenni. A fantáziának e működése a tömegben, hol az értelmi ellenőrzés hiányzik és a megfigyelő képesség olyannyira csökkenik, a legmagasabb

¹ V. ö. *Le Bon*, i. m. 60. s köv. 1.; *Tarele*, L'opinion et la foule 36. 1.

fokot éri el.¹ A legkisebb gyanú meggyőződéssé lesz s vad indulatra gerjeszti az amúgy is izgatott embersokaságot, — s ilyenkor hiába minden ellenkezés, minden bizonyíték: a tömeg vadul ront előre s leteperi a képzelt ellenséget.²

A képzelődő erőnek e rendkívüli élénksége egyszersmind *hiszékenynyé*,³ *ingataggá* és *következetlenné* is teszi a tömeget. Nincs könnyebb mint egy felizgatott embertömeget hangzatos szavakkal s benne ábrándokat keltve félrevezetni és viszont ismerve az eszközöket: egyik végétből a másikba terelni. Egy erős szó, egy véletlen esemény, egy szerencsés gondolat elég néha, hogy a düh rajongássá, a bosszú érzete kegyelem érzetévé alakuljon.⁴ S mindezt rendszerint igen jól tudják a vezetők, kik a kápráztatás minden eszközét felhasználják, csakhogy a tömeget eszméjüknek megnyerjék. »Qui connaît l'art d'impressionner l'imagination des foules — úgymond Le Bon connaît aussi l'art de les gouverner« és utóbb: »Donner à l'homme une foi, c'est décupler sa force.«⁶

A tömeg mindig a pillanat hatása alatt áll; rendkívül

¹ V. ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule* 55., 221. 1.; *Le Bon*. i. m. 55—59., 91., 98. 1. *Joly*, *La francé criminelle* 406. 1. V. 5. Taine leírását, i. m. II. köt. 96—100. 1.

² V. Ö. *Tarde*, *La philosophie pénale* 325—326. 1-, u. a. *L'opinion et la foule* 187—188. 1.

³ V. Ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule* 54. 1.

⁴ A magyar szabadságharcz idején Nyáry Pálnak volt ily bűvölő ereje, v. ö. *Gracza*, i. m. I. köt. 256., 343. 1. Igen érdekes esete az indulat hirtelen megváltozásának az, melyet a francia forradalom idejéből *Carlyle* beszél el: »A tömeg az öreg Sombreuilt halálra ítélte; leánya felkiált: »Atyám nem arisztokrata: óh jó urak, én megesküszöm rá, állítom és bebizonyítom minden módon; mi nem vagyunk azok, mi gyűlöljük az arisztokratákat!« — »Fogsz inni arisztokrata vért '!< kérdi egy ember, ki valami edényben vért nyújt neki; a szegény leány iszik belőle. — »Akkor hát ez a Sombreuil ártatlan.« Igen, az; s most nézd — folytatja Carlyle — különösen azt, hogy a véres dárdák erre a kijelentésre hogyan esnek a földre s a tigris-üvöltés örömkialtássá változik egy megmentett testvér fölött, s az öreg embert és leányát véres keblükre ölelik, forró könnyek között s diadallal viszik haza.« V. ö. i. m. III. köt. 50. 1. V. ö. még *Taine* i. m. II. köt.; 68. 1.

⁵ V. ö. *Le Bon*, i. m. 59. 1., 107. s köv. 1.; — valamint *Tarde*, *L'opinion et la foule* 49. s köv. 1.

befolyásolható: épp úgy lehet jóra, mint rosszra vezetni; sem érzelmei, sem indulatai nem tartósak; a mily hirtelen keletkeznek, épp oly gyorsasággal le is lohadnak. A vakmerő fellépés gyakran a legvadabb tömeget is lecsillapítja és megfordítja.¹

Összefoglalva a mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a tömeg érzelmei s indulatai mindig magasabb fokra emelkednek, mint a minőre az egyesekéi külön-külön jutnak.² A bűnös tömeg nem ritkán az örütség határához jut közel, különösen, ha vért lát. Ilyenkor a fölgerjedt indulat tüzeben elég minden nemesebb érzelm; a levegő izzó párákkal telik meg, s a kés, melyet a szenvedély köszörül: egyaránt öl ellenséget s barátot; sőt az ilyen fékvesztett tömeg gyakran még az üléssel sem elégszik meg; elvakultságában és szertelenségében elmegy a vadság és kegyetlenség legszélsőbb határáig, s nem ismer már sem Istent, sem embert.⁵ »A hirtelen elért mindenhatóság s az öldöklés féktelensége oly hatást gyakorol az emberi termé-

¹ Lamberg már-már a tömeg kezei közé kerül, midőn Stern nemzetőrszádosnak mentő ötlete támad. Az őrház ajtajában áll. s érczes hangon kiáltja: »Egy szót uraim! Lamberg úgy sem szabadulhat már meg. Ettől ne féljünk. Ámde nekünk nincs jogunk őt bántalmazni. Kísérjük a foglyot a nemzetőrség fedezete alatt Pestre, adjuk át az országgyűlésnek, a mely azután Ítéljen felette«. A vakmerő fellépés használ. A nép tomboló haragja egy perezre lecsillapodik. Zúgolódva bár, de elfogadja Stern indítványát s felhagy az őrház ostromával. V. ö. *Gracza*, i. m. II. köt. 252. 1.

² V. ö. *Tarcle*, L'opinion et la foule, 55. s köv. 1., 176. 1.; u. a. Études pénales, 299. 1.; *Le Bon*, i. m. 16. s köv. 1., 38. 1.; *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 101. s köv. 1., 133., 204. s köv. 1.

³ Az 1848. évi ápr. 24-én lefolyt nagyikindai szerb lázadás jellemző példa a tömeg örületére; a vérszomjas tömeget annyira elvakította dűhe, hogy azt sem nézte, kit támad meg; az elmenekült magyar tisztviselők helyett két szerb származású városi tanácsoson: Csuncsics Jánoson és Izákovics Sándoron állt bosszút. Csuncsicsot előbb megcsónkították, orrát levágták, szemeit kiszúrták; aztán a véres holttetemet, fejére csorba fazekat nyomva egy vásáros bolt ajtajába ültették; Izákovicsot pedig pocsolóba fullasztották: bedugták fejét a bűzös ganajlébe, s addig tartották ott, míg iszonyatos kínok közt meg nem halt. V. ö. *Gracza* i. m. I. köt. 280. 1. Erős, de igaz vonásokkal festi a tömeg kegyetlenkedéseit *Zola*, *Germinal*-jában, II. köt. 178—180.

szetre, mint az erős bor; beáll a szédület, az ember vért lát és őrzöngése kegyetlenségbe csap át.«¹

D) *Erkölcsei* szempontból épp úgy különbözik a tömeg az azt alkotó egyesektől, mint érzelmeiben. A legerkölcösebb s a törvények tiszteletétől bármily erősen áthatott egyénekből alakult tömeg is követ el néha büntetendő cselekményt; gondoljunk csak az 1707. évi ónodi országgyűlésen történt öldöklésekre, vagy a vallásrajongók által elkövetett sokszor oly szegyenletes cselekményekre;² és viszont nem ritka eset, hogy az erkölcsileg igen alacsony színvonalon állók tömege, elismerésre méltó, hazafias vagy legalább is az egyes tömegtagoktól nem várt cselekedetekkel tűnik fel. A mint az önfeláldozás legmagasabb fokára csak tömegben juthat az egyén, épp úgy a legembertelenebb és legiszonyúbb büntetendő cselekményeknek talaját is a tömeg készíti elő.

A tömeg erkölcsileg tellát épp úgy a végletekre hajló, mint érzelmileg, a minék oka abban a körülményben rejtőzik, hogy az erkölcsösség és erkölcstelenség, akár csak az érzelem vagy indulat rendkívül gyors átmenetekben fokozódbatik s emelkedbetik főleg a tömegben, hol a korlátozó és visszatartó motívumok ereje — mint látni fogjuk — jelentékenyen csökken.³

Az irodalomban elterjedt nézet, hogy a tömeg inkább hajlik az erkölcstelenség s a bűn felé, mint az ellenkező irányban.⁴ A tények látszólag ezt igazolják s a közvélemény is inkább rosszat vár a tömegtől, mint jót. Nézetem szerint minden attól függ, hogy mily cél hozta össze a tömeget, mily természetű érzelmek válnak uralkodókká, mily elemek jutnak túlsúlyra, hogy vájjon az az út, melyre a tömeget befolyásoló eszme esik, az erkölcsösség vagy erkölcstelenség, illetve a bűn birodalmába vezet-e inkább, és végül, hogy mily gondolatok rabja a tömeg élén álló vezető? A szórakozás céljából össze-

¹ V. ö. *Taine*, i. m. II. köt. 73. 1. valamint 78. s köv. 1. (Foulon megölése), 110. 1. (Huez kivégzése.)

² Valóban rendkívül találó az a közkeletű régi latin közmondás r »Senatores boni viri, senatns autem mala bestia«.

³ V. ö. *Tarde*, *L'opinion et la foule* 163. s köv. 1.

⁴ *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs*, 71—83, 107—112. 1.; *Le Bon*, i. m. 44—47. 1.; *Jászi*, i. m. 271. 1.

gyűlt színház-közönség nem vetemedik bűnre, de a bérvizonyokkal elégedetlen munkások felizgatott tömege, vagy a gyilkost üldöző embersokaság: alig fog az erkölcsi és jogi törvények által vont határokon belül maradni.

Azzal a kérdéssel különben, hogy vájjon inkább jóra, vagy rosszra hajlik-e a tömeg, azt hiszem, úgy vagyunk, mint sok más esetben, midőn valamely jelenségnek hasznos vagy káros, jó vagy rossz voltáról kell Ítéletet mondanunk: a hibákat és rossz tulajdonságokat megjegyezzük, az előnyöket figyelmen kívül hagyva, elfelejtjük; azok az esetek, melyekben a tömeg rombolt, pusztított, ölt, hosszú időközön keresztül emlékünkenben maradnak, keressük a megfelelő megtorlás módjait s a megelőzés eszközeit, félünk és rettegünk tőle, de e közben nem jut eszünkbe, hogy a társadalmi élet kapcsait szintén a tömegek, a szórakozó, eszméket cserélő, vígadó stb. tömegek erősítik. Nagyon igaz a van Tardenak, midőn így szól: »Les foules, donc, les rassemblements, les coudoiments, les entraînements réciproques des hommes sont beaucoup plus utiles que nuisibles au déploiement de la sociabilité. *Mais ici, comme partout, ce qui se voit empêche de songer à ce qui ne se voit pas.*«¹

Az uralkodó elmélettel szemben azt vitatom, hogy a mint az emberek között is vannak, kik inkább az erkölcsösségre bírnak hajlandósággal és viszont, épp úgy a tömegeknél is megtehető ez a különbség, tekintettel az uralomra jutott czél, eszme, érzelem vagy indulat minőségére, s a tömeg alkat-elemeire, valamint a vezetőkre.

Egy ponton mindazonáltal erős eltérés mutatkozik a tömeg s az egyedül álló egyén között. Az utóbbi ugyanis, ha bűnösök is hajlamai, nem ragadtatik olyan — majdnem ellenállhatatlan — erővel a kriminalitás területére, mint az indulatok által elvakított s a társadalmi rend megzavarása vagy megsértése czéljából összeverődött tömeg. Az izolált egyénnek rendszerint van elég ideje gondolkodni, a serkentő és visszatartó motívumok erejét mérlegelni; és csakugyan nem ritkán inkább a visszatartó motívumokra hallgatva: nem követ el

¹ V. ö. *Tarde, L'opinion et la foule* 47. 1.

büntetendő cselekményt; a tömeg ellenben, ha céljai jogtalanok, érzelmei erkölcstelenek, eszméi bűnösök, azaz ha alapjában bűnös hajlamok jellemzik: valóban kikerülhetetlenül, vagy legalább is az esetek legnagyobb részében összeütköznek az erkölcsi és jogi törvényekkel. E sajtószerszűségnek magyarázata igen egyszerű; a tömeg, mely már céljaiban, eszméiben, érzelmeiben erkölcstelen és bűnös, elhomályosítja a nemesebb gondolatokat; a felgerjedt indulat nem enged idöt a fontolgatásra, minek következtében a visszatartó motívumok erejüket veszítik; az egyesekben élö és egyéb körülmények között rejtve lappangó vad ösztönök felszabadulnak s az egyént, ki szenvedélyeinek áldozatul esik, villámgyorsan ragadják magukkal és úzik a megfogamzott gondolat területéről a tett mezejére.¹

Az izolált egyén s a tömeg között megállapítható e különbség főleg következményeiben jelentös. Az egyénről úgyszólván sohasem tudhatjuk: fog-e a jövöben büntetendő cselekményt elkövetni és mikor? miért is részemről nemcsak alaptalannak de a polgári szabadság szempontjából egyenesen veszélyesnek tartom az »új irányok« egyik-másik árnyalata által felállított ama tant, mely a bűnösség fogalmát a veszélyesség fogalmával cseréli fel s a mai — vegyesen repressiv és praeventiv jellegű — büntetések helyébe a merö megelőzés eszközeit iktatja. Az izoláltan büntetendő cselekményt elkövetett egyénnel elsösorban mint *bűnössel* kell elbánnunk.

A tömeg büntettei esetében már lényegesen megváltozik a helyzet. Az élesszemű s a tömeg lelki életének fejlődésére vonatkozó szabályokat ismerö egyén ugyanis, ha figyelemmel kíséri az öszszegyülekezés módját, az együttlevök viselkedését, ha ismeri a célót, az alaphangulatot s legalább némileg a vezetök egyéniségét, rendszerint egész biztossággal megállapíthatja, hogy vájjon nem fog-e a tömeg bűnös útra tévedni. Itt már csakugyan joggal beszélhetünk *veszélyességröl*, mely indokoltta, söt szükségessé teszi a megelőző beavatkozást.

¹ V. ö. *Taine*, i. m. II. köt. 73. 1., 87. 1. és 565. 1.

III. A tömeg hatása az egyénre.

Értekezésem bevezető részében arra — a ma már általánosan elfogadott — álláspontra helyezkedtem, mely az emberi cselekményt összetett jelenségnek tekinti, s azt egyfelől egyéni, másfelől társadalmi tünetnek minősíti.

Mint a mérsékelt indeterministák táborához tartozó, azt vitatom, hogy cselekményről csak abban az esetben lehet szó, melyben az alaprugót az akarat képezi,¹ szóval, hogy a cselekmény — mint az akaratnak a külvilágban való megnyilatkozása — egyéni tünet; de társadalmi tünet is, mert a megnyilatkozásnak módja, tartalma, alakja és célja a legszorosabb összefüggésben áll egyrészt azzal a múltba visszanyúló környezettel, melyben a cselekvő ezideig élt s mely az ő egyéniségét kifejlesztette, akaratának, eddigi cselekvősegeinek bizonyos szint kölcsönzött, másrészt azokkal a társadalmi és egyéb külső okokkal, melyek a cselekvés pillanatában gyakoroltak az akaratra és a cselekvőnek egyéniségére majd erősebb, majd gyengébb befolyást.² Szóval bár azt állítom, hogy a cselekmény rugója az akarat, de e mellett elismerem, hogy ennek a rugónak általános, és az egyes tevékenység kifejtésénél tapasztalható különös erőssége vagy gyengesége ép úgy függ azon anyagtól, melyből készült, és azon mesterektől, kik azt megalkották, valamint azoktól a súlyoktól, melyek adott pillanatban ránehezednek. Lehet a rugó szerkezetileg s anyagában oly gyenge, hogy a legkisebb súly is lenyomja, de viszont, legyen bármily erős és legyen bármennyire is kipróbálva, ha a rávetett nehezék szerfelett nagy, úgy ennek ellentálni nem képes: ereje úgyszólván megsemmisül s vagy összetörik, vagy annyira összelapul, hogy a nagy súly alatt észre sem vesszük.

Az anyag, melyből az egyéniség kialakul: ivadékról-ivadékra szálló, ú. n. öröklött tulajdonságokból tevődik össze; a jelleg, melyet e nyers anyag idők folyamán nyer, a környe-

¹ V. ö. *Angyal*, Büntetőjogi előadásai, 145., 173 és 178. l.; és u. a. A személyes tulajdonságok és körülmények tana, Budapest, 1902. 122—123. l.

² V. ö. *Liszt*, Die gesellschaftlichen Faktoren der Kriminalität. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft; XXIII. köt. 208. l.

zet munkája. Minél nemesebb az anyag és jobb a környezet, mely azt megmunkálja, annál tökéletesebb az egyéniség és viszont. De bármily ellenálló erőt rejtson is magában az egyén, és bármennyire idomuljon is rendes körülmények között az erkölcs, jog és társadalmi élet szabályaihoz, ba oly erős tényezők hatása alá kerül, melyeket legyőzni nem képes, vagy melyek alapjellegét, bár talán csak átmenetileg, megváltoztatják: cselekményeiben már nem rendes és kiforrott, hanem átalakult egyéniségét juttatja kifejezésre. Az ily tényező erőssége természetesen viszonylagos: függ a vele szemben álló egyén határozottságától illetve határozatlanságától; a gyenge jellemű egyént a szellő is kimozdítja helyéből, az erős még a viharral is daczol; annyi azonban kétségtelen, hogy minél váratlanabból lepi meg az egyént a különben is ritkán fel-lépő tényező, annál biztosabban győzi azt le.

Az egyénre ily időleges átalakító hatást gyakorló tényezők közül egyike a legerősebbeknek a tömeg. A társadalmi környezet, mely állandóan hat: *egyéniséget alkot*, a tömeg, mely hirtelen lepi meg s ragadja magával az embert: *egyéniséget rombol*. Az egyén az által, hogy valamely tömegnek tagjává lesz, értelmének, érzelmeinek s erkölcsiségének ama vonásait, melyekből jelleme összetevődik, addig, míg a tömegben van elveszti, s oly lelki tulajdonságokat vesz fel, melyek vagy teljesen idegenszerűek nála, vagy legalább is olyanok, melyeknek felszínre jutása ellen rendes körülmények között sikerrel küzdött. A vérengző tömeg közepette a legszelídebb ember sem áll kést ragadni, viszont a hitbuzgalomtól áthatott és éneklő búcsusokkal tartó, sőt még a velük találkozó is, legyen bár más felekezetű, vagy kevésbé vallásos: cselekményeiben a tömeghez idomul: arczkifejezése áhítatot árul el, imára kulcsolja kezeit, térdet hajt vagy legalább is leveszi kalapját. És sajátságos: a mint az egyén, kinek jelleme a tömeg jellegével egyébként ellenkezik, ennek hatása alól felszabadul: visszanyeri némi utórezgés után eredeti jellemvonásait; az a szelíd lelkületű kimondhatatlanul bánja a történeteket, az a vallástalan többé-kevésbé restelli, hogy térdet hajtott, kalapot emelt.

És mi az oka ennek a változásnak, mely így a tömegbe

jutott ember egyéniségén időlegesen végbemegy? Mi idézi elő azt az átmeneti átalakulást, mely a szemlélődőt nem ritkán olyannyira meglepi?

Ezekre a kérdésekre fogom a következőkben a feleletet keresni, s bár a fősúlyt azokra a tömegekre helyezem, melynek tagjai büntetendő cselekményeket követnek el, mindazonáltal fejtegetéseim során a szükséghez képest az egyéniségnek egyéb tömegek körében bekövetkező átalakulását is figyelemmel kísérem.

Mindenekelőtt lássuk azokat a lelki tulajdonságokat, melyeket úgyszólván minden tömegben levő egyénnél, de különösen a bűnös útra tévedt tömeg tagjainál tapasztalati úton felismerhetünk.

Az első ily tulajdonság, mely figyelmünket fölkelti: *az öntudat csökkenése* s ennek következtében a gondolkodás nyugodtságának és higgadtságának alábbszállása. A tömeg közé keveredett egyénnél ugyanis a tudat külső tárgya oly erős, a figyelem olyannyira egy — az egyénen kívül eső — egyetlen pontra irányul, hogy az egyén saját magáról úgyszólván megfeledkezik s mint mondani szokás, csupa szem és fül. Minél mélyebben merül el a tömegben levő egyén figyelme a kívülről eső tárgyban, s minél hevesebb indulatok környékeznek, annál fokozottabban veszti el az értelem ellenőrző és irányító erejét s annál könnyebben történik meg, hogy az ember oly magatartást tanúsít, melyet egyébként, a mikor sem a minden idegét megfeszítő figyelem, sem az indulatok értelmét el nem homályosítják, helytelenít, rosszal és magától távol tart.

A második sajátos lelki tulajdonság, mely a tömegben levő egyént jellemzi: *az a rendkívüli készség, melylyel az ember a tömeg alaphangulatához idomul.* A tapsolókkal együtt tapsolunk, a zúgolódókkal együtt zúgolódunk, sőt a cselekvésekben is, melyek a tömeg alaphangulatából folynak, részt veszünk. Az idomulásra való e szokatlan hajlandóság sokszor abban leli magyarázatát, hogy félünk a botránytól¹ vagy legalább is a megszólástól; de nem ritkán az »én« megmentésének érdeke parancsolja az együttcselekvést, különösen, ha attól

¹ V. ö. *Tarde, L'opinion et la foule* 193 s köv. 1.

lehet tartani, hogy az ellentmondást nem tűrő felizgatott tömeg eltíporja nemcsak az ellenszegülőt, de még a tartózkodót is.¹ A botránytól vagy megszólástól való félelem, illetőleg az »én« megmentésének érdeke azonban mégis inkább negative hat; a ki *nem* válást mozdíttja elő, az ellenszegülés gondolatát győzi le, de cselekvésre egymagában nem ösztönöz. Pozitív irányban inkább *a restelkedés érzetének gyengülése*² gyakorol befolyást. Az egymagában álló ember rendszerint idegenkedik attól, hogy szokatlan cselekvésekkel feltűnést keltsen; ha csak különös oka nincs, nem fog az utcán kiabálni, boltajtókat döngetni, másra botot emelni vagy kést ragadni; ilyen és hasonló magatartásoktól egyebektől eltekintve a restelkedés érzete is visszatartja az egyént. A tömegben elmerült embernél ez az érzés szerfelett elhomályosul, sőt igen sokszor egyáltalán nem is jut felszínre, mert annak alapját a feltűnéstől való idegenkedés képezi, már pedig akkor, a mikor mindenki kiabál, a mikor az egyén körül levők mindegyike döngeti a boltajtókat és így tovább, szóval, a mikor mindenki olyast tesz, a mi máskor feltűnést kelt vagy legalább is szokatlan, akkor az egyébként talán legtartózkodóbb és legkomolyabb egyén sem marad passiv: ő is együtt éljenez vagy együtt zúg a tömeggel, épp úgy liadonáz, mint a többiek, részt vesz az ablakbetöréstől az ölésig mindenben és ha talán súlyosabb cselekményt nem is követ el, mert talán hiányzott az alkalom, vagy mert nemesebb érzelmei az utolsó pillanatban mégis felülkerekedtek és gátló motívumokat teremtettek, az kétségtelen, hogy — bár sokszor akaratán, sőt tudatán kívül — még ezeknek a súlyos cselekményeknek elkövetését is előmozdítja annyiban, a mennyiben a tulajdonképeni tettesekre magatartásával buzdítólag, bátorítólag, erősítőleg hat.

Az egyénben végbemenő e változásnak, mely tehát a szokatlan, de a tömeg alaphangulatának megfelelő, esetleg büntetendő cselekmények elkövetésére való hajlandóságot növeli, egyik erősen kiemelkedő oka még az a *névtelenség is*, mely a tömegben levő egyént körülveszi. Akármely pontját foglalja

¹ V. ö. *Joly*, *La francé criminelle* 406. l.; *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs* 91. s köv. 1. és *Tarde*, *L'opinion et la foule* 194. l.

² V. ö. *Jászi*, i. m. 272. l.

is el az egyén a tömegnek, ha csak nem vezető szerepet tölt be: többnyire ismeretlenek környékezik, de még ha ismerősök is közvetlen szomszédjai, ezeknek figyelme nem rá, hanem a tömeget mozgásba hozó eseményre, vagy a vezetőkre irányul. Az egyes ember épp úgy eltűnik a tömegben, mint akár csak egy csepp víz a tengerben: észre sem vesszük. S ez a névtelenség rendkívül fontos és pedig különösen büntetőjogi szempontból, mert míg a nyilvánosság, vagy helyesebben mondva a cselekmény tudomásra jutásának könnyűsége visszatartó motívum, addig az a tudat, hogy a történeteket bizonyos személyhez kapcsolni majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik: cselekvésre ösztönöz. A büntetéstől való félelem ugyan nem sok embert gátol meg abban, hogy a tervezett büntetendő cselekményt végrehajtsa, mire talán legfeltűnőbb a pénzhamisító példája, ki a büntetéssel való fenyegetést is kőbe vési, mindazonáltal e visszatartó motívum hatása általában mégis észrevehető. Annyi azonban bizonyos, hogy minél kevésbé kell az egyénnek a büntetéstől félnie, s minél inkább remélheti, hogy a cselekmény rábizonyítható nem lesz, annál kevesebbet tépelődik és annál könnyebben határozza el magát az elkövetésre. Ez a tudat, mely tehát végeredményben a *felelőség érzetét*¹ gyengíti, a tömeg minden tagjában él; mindenki tudja, hogy a tömegben elkövetett cselekményeknek nincs gazdája. Jól mondja Jászi: »senki sem tudja megmondani, melyik követ ki röpítette, a földön fekvő rendőrre ki s mennyit ütött.«^{2,3}

Az egyén lelki világában beálló ama változások mindazonáltal, melyekről mint tapasztalati úton megállapíthatókról eddigelé szólottam, még nem magyarázzák meg teljesen azt a kérdést, hogy vajjon miért követ el különösen valamely elégtelen és lázangó tömegbe jutott egyén oly hamar büntetendő cselekményt? hogy mi az oka annak, hogy sokszor a leghigadtabb embert, ki magányában a legerősebb kísértésnek is

¹ V. ö. *Le Bon*, i. m. 20. 1.; *Vidal*, i. m. 520 1.; *Tarde*, *L'opinion et la foule* 36. 1.; *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs* 117. 1.; *Joly*, *La francé criminelle* 406.1.; *Tarde*, *Etudes pénales et sociales* 299. 1.

² V. ö. *Jászi*, i. m. 272. 1.

³ »Poter mai far, grande é al mai faré invito« vagy mint a magyar közmondás kifejezi: az alkalom szüli a tolvajt.

ellent tud állani, elragadja az ár? Az öntudat csökkenése, a kifejlődő készség a tömeg alaphangulatához idomulni, a restelkedés és felelősség érzetének gyengülése mindenesetre jelentékenyen előkészítik a talajt, melyen a büntetendő cselekmény gyökeret verhet, mert bénítják a gátló szerkezetnek működését s az egyént a szenvedélyek játéktárgyává teszik, mindebből azonban csak annyi következik, hogy az egyént a jó irány felé vonzó tényezők ereje megsemmisült vagy legalább is igen megfogyott. De ezzel a feladatnak csak egyik része van megoldva; mert valamint abból az egy adatból, hogy valamely égi testre eddig vonzást gyakorolt erő megszűnt, vagy gyengült. még korántsem tudjuk kiszámítani, hogy az az égi test mily irányú pályát fog befutni, illetőleg nem tudjuk a megfigyelés alapján megrajzolt pálya természetét megérteni, — épp úgy a tömegbe került egyén cselekményeit sem vagyunk képesek kimagyarázni és kellően megvilágosítani, ha csak az eddigi vonzás hiányára vagy megfogyatkozására ügyelünk; az égbolton sem szabad figyelmen kívül hagynunk az új erők hatását, itt is tudnunk kell, hogy mi húzza vagy taszítja a tömegben levő egyént a bűnösség területére.

A tömegnek — legyen előkészített vagy váratlanul összeverődött — jegezesedő középpontját valamely közös cél. eszme, gondolat vagy érzés képezi; ha ez a cél olyan, melyet a vezetők s az ezeket követő tömeg felfogása szerint másként, mint büntetendő cselekmény elkövetésével megvalósítani nem lehet, vagy ha a tömeg felett uralkodó eszme, gondolat vagy érzelem éltető erejét a bűnösség talajába eresztett gyökérszálakon keresztül szívja, akkor csakhamar az egész tömegben, tehát minden egyesben kifejlődik a cselekvésre és pedig büntetendő cselekmények elkövetésére való készség. A tömeget alkotó egyesek lelkivilágában azonos húrok pendülnek meg s még azokban is, kik egyébként szelíd lelkületűek: az indulat tiizében vad ösztönök kerülnek felszínre. A társadalmi rend szabályai hatályukat veszítik, általános zűrzavar keletkezik, az egyénben eddig rejtve volt s a fékező motívumok által visszaszorított bűnös hajlamok felszabadulnak és már csak azt a szikrát várják, mely őket lángra lobbantja. Elég néha egy kiáltás, a vezetőnek egy szenvedélyes szava, vagy egy az alaphangulatnak megfelelő

cselekvés, s nincs, mi az érzelmeiben s jellemében olyannyira átalakult egyént a büntetendő cselekmények elkövetésétől, vagy legalább is az ezekben való közelebbi vagy távolabbi részvételtől visszatarthatná.¹

Az önző és többnyire egyszersmind bűnös hajlamok erejét rendkívül módon fokozza egyébként a *hatalomérzet*, mely a tömeg minden egyes tagját eltölti. A leggyengébb ember is erősnek érzi magát, mihelyt tömegbe jut, és vájjon nem téríti-e le a jó útról a váratlanul nyert hatalom gyakran még a szilárd jellemű embert is; nem gyakori eset-e, hogy a hatalmi polczra hirtelen emelkedett egyén hatalmával visszaél? Ha az erő és hatalom tudata oly erős ingert kelt az egyedül álló emberben a rossz útra térni, mennyivel inkább ragadja el az a tömegben levő egyént, ki a szenvedélyek rabjává lett, ki elhomályosult szemmel minden meggondolás nélkül ront előre s használja jelentékenyen gyarapodott erőt!

E különböző tényezők együtthatasukban azután azt eredményezik, hogy a tömegben együttlevők lelkivilágából bizonyos egyező elemek, közös vonások kelnek ki, a melyek midőn így uralkodókká lesznek, minden más érzelmi vagy értelmi elemet elhallgattatnak. »És miután az emberek között — mint Jászi igen helyesen megjegyzi — a legáltalánosabbak és így leginkább közösek a legprimitívebb lelki jelenségek« és ezek között az egoizmus,— kétségtelen, hogy legtöbbször ezek fognak uralomra jutni a tömegben.² A különböző egyéni sajátosságok ellensúlyozzák egymást: bizonyos középjelleg jön létre, mely a primitív lelki jelenségek uralomrajutása folytán alacsonyabb rendűvé vált egyének közös jellemvonásaiból tevődik össze.

Mindazok, kik a tömeg pszichológiájával foglalkoznak: a tömeg tagjainál tapasztalható értelmi, érzelmi és erkölcsi egyezőség keletkezését s általában az ú. n. tömeglélek létre-

¹ V. ö. *Le Bon*, i. m. 38. s köv. 1.; *Tarde*, Études pénales et sociales 301. 1.; *Sighele*, Psychologie des AuHausfs, 41. s köv., 74. s köv., 116. s köv., 133. s köv. 1.; *Lombroso*, Der politische Verbrecher und die Revolution; Hamburg, 1891; Kurella fordítása. 147. 1.; *Benedikt* felszólalása az amsterdami kongresszuson, i. m. 417; *Carlyle*. i. ni. 268. 1.; *Joly*. La francé criminelle, 406. 1. 1. jegyz.

² V. ö. *Jászi*, i. m. 274. 1.

jöttét az *utánzás*, illetőleg a szuggesztió jelenségével magyarázzák.¹

Kétségtelen és vitán kívül álló tétel ugyanis, hogy az emberben igen nagy az utánzásra való hajlandóság. A mindennapi élet igazolja, hogy az ember rendes körülmények között sem képes magát kivonni a környezet hatása alól; igen kevés azoknak a száma, kik új utakat törnek; a nagy többség járt ösvényeken halad.² És vajjon nem hat-e az utánzás fokozottabb erővel a tömegben? ott, hol mindazok a tényezők, melyek annak kiváltását rendes körülmények között esetleg akadályozzák, háttérbe szorulnak és helyüket oly tényezőknek engedik át, melyek nemcsak biztosítják az utánzás sikerét, sőt legtöbbször szuggesztív erővel ruházzák fel az alapmozgást?

Ha elemzés tárgyává tesszük a tömegben levő egyén lelki állapotát, csakugyan arra az eredményre jutunk, hogy a tömeg egyes tagjai sokkal fogékonyabbak az utánzásra, mint az egyedül álló ember. A tömegbe zárt egyént ugyanis oly szokatlan fizikai körülmények övezik, melyek hatásukban a hypnozishez hasonló állapotot idéznek elő.³ E sajátságos fizikai körülmények közül főleg azt a kettőt tartom szükségesnek kiemelni, melyre Jászi hívja fel figyelmünket. Az egyik a tömegben levő egyén *szabad mozgásánál korlátozottsága*, a másik *a látókör szűkülése*. Mind a két körülmény oly pszichikai hatásokat vált ki, melyek a szuggesztibilitást erősítik; a szabad mozgás korlátozottsága szorongó érzést kelt, az embert izgatottá s ezáltal minden behatásra fogékonyná és gyorsan reagálóvá teszi; a

¹ V. ö. *Sighele*, Psychologie des Aufbaus 45. s köv., 184. 1.; *Le Bon*, i. m. 28. s köv., 114. s köv. 1.; *Tarde*, L'opinion et la foule 54., 190. s köv. 1.; u. a. Etudes pénales 299. 1.; u. a. La philosophie pénale 325—326. 1., u. a. Les lois de l'imitation; *Jelgersma*, i. m. 9—12. 1.; *Sighele*, Le crime collectif, 76. 1.; *Proal*, i. m. 209. 1.; *Jászi*, i. m. 274—279. 1. *Sárffy*, i. m. 985. s köv. 1.

² *Tarde* szerint, a társadalom: »une collection d'êtres en tant qu'ils sont en train de s'imiter entre eux ou en tant que, sans s'imiter actuellement, ils se ressemblent et que leurs traits communs sont des copies anciennes d'un même modèle; v. Ö. Les lois de l'imitation 73. 1.

³ V. Ö. *Sighele*, Psychologie des Aufbaus, 69. s köv. 1.; u. a. Le crime collectif, 76. 1.; *Tarde*, Études pénales, 299. 1.; *Le Bon*, i. m. 19. és 114.; *Jászi*, i. m. 273. 1.

látókör szűkülése fárasztólag hat az agyra s egyfelől a benyomások erejét növeli, másfelől az ellenálló erőt csökkenti.¹

E pszichikai hatásokat rendkívül fokozza az a további körülmény, hogy a tömeg minden egyes tagja csupán egy, illetőleg ezzel összefüggő néhány gondolatra, eszmére vagy célra figyel, szóval mint Jelgersma az amsterdami bűnügyi embertani kongresszusra beküldött véleményében megjegyzi: a *monoideismus* állapotában van;² már pedig az ilyen lelki-állapot oly irányú eszmetársításokat és érzelmeket vált ki, melyek nemhogy gyengítik, sőt növelik az utánzás erejét. Az érzelmeket kísérő mozgások követik, ezek pedig — mint már említettem — ragályozódnak s azokban, kik e mozgásokat utánozzák, hasonló érzelmeket s ezeken keresztül hasonló eszméket ébresztenek.

Az érzelmekek azon folytonos kölcsönhatás folytán, melyet az egyesek egymásra s a tömeg az egyesre gyakorol, indulatokká fokozódnak s ezeknek erősségét az utánzás valósággal többszörözi.³

A mondottak nyomán megállapítható tehát, hogy a tömeg, és pedig különösen a bűnös tömeg csakugyan *egyéniséget rombol*: azokat a jellemvonásokat, melyek az embert a társadalmi élet rendes útjain kísérik, elnyomja, s olyanokat hoz felszínre, melyek általában szokatlan cselekvésre ösztönöznek, illetve bűnös területre űznek.⁴

Maga a tömeg ily átalakult egyéniségekből áll, melyeknek mindegyikében ott szunnyad a cselekvésre való készség. Az irány, melyet a tömeg és illetőleg ennek tagjai cselekvésükben követnek vagy előzetesen ki van már tűzve (előkészített tömeg), tehát a vezetőktől ered, vagy a pillanat hevében születik meg (meglepetésszerűen keletkezett tömeg), de ez utóbbi esetben is mindig egy, vagy néhány — a tömeg élére állt — egyén fellépésére vezethető vissza.

¹ V. ö. *Jászi*, i. m. 272—274. 1.

² V. ö. *Jelgersma*, i. m. 9—13. 1.

³ V. ö. *Tarde*, La philosophie pénale 325. 1.; *Jászi*, i. m. 277—279. 1.

⁴ »L'esprit de foule traverse l'âme comme une orage l'air«: V. ö. *Tarde*, Etudes pénales et sociales, 301. 1.

A vezetők is részt vesznek néha a cselekvésben, rendszerint azonban csak az eszmét adják meg, a jelszót kiáltják ki, s mintegy szuggerálják a tömeg többi tagjainak, az ú. n. vezetetteknek a cselekvést.¹ Többnyire maguk is az igézet hatása alatt állanak, mindazonáltal, midőn a tömegeből kiválnak és varázslatot keltő szavaikkal az irányt megszabják, szereplésük jelentékenyen különbözik az őket követőkéétől. A tömeg tagjai az erőt fejtik ki, közvetlenül a cselekvésben vesznek részt, de a ki a cselekvés szelepeit megnyitja, ki a ravaszt elhúzza, ki a vezetettek erőit mozgásba hozza, és a legközelebbi célokat kitűzi, tehát, ki a tömeggel úgyszólván rendelkezik: az a vezető.

¹ V. ö. *Le Bon*, i. m. 103. s köv. 1.; *Sighele*, *Psychologie des Auflaufs*, 84. s kjiv. 1.; *Tarde*, *L'opinion et la foule* 166., 204. 1.; u. a. *Études pénales et sociales*, 299. 1.; *Vidal*, i. m. 521. 1.

MÁSODIK RÉSZ.

I. A felelősség.

A büntetőjogi felelősség kérdése, ha az annak alapjául szolgáló cselekmény tömegben követtetett el, régtől fogva vitás úgy a tudományban, mint a gyakorlatban.¹

A legrégebb nézet abból az alapgondolatból indul ki, hogy egyrészt nem lehet megtudni, ki a valódi tettes, másrészt, hogy a cselekményben, ha közvetlenül nem is, de közvetve a tömeg minden egyes tagja részt vesz; — már pedig a bűnösnek bűnhődnie kell, tehát nincs más mód, mint: *a tömeg összes tagjait felelősségre vonni s valamennyit egyformán büntetni*. Ez a felfogás ma már teljesen elvesztette hitelét, a min nem csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy korunk büntetőjogának egyik kimagasló alapelve, hogy: »inkább meneküljön ezer bűnös, mintsem egy ártatlan is elítéltesék.« Ily eszme nem tűrheti meg egy pillanatra sem azt a nézetet, mely — csak azért, hogy a valódi bűnösök ne menekülhessenek — mindenkit börtönbe küld, tehát esetleg azt is, kit a tömeg akarata ellenére ragadott magával.²

Még kevésbé felel meg korunk büntetőjogi felfogásának az az elmélet, mely — valószínűleg az erőkimélés szempontjából — a *tizedelés* rendszerét fogadta el.³ Ez a nézet még embertelenebb és igazságtalanabb, mint az előbbi. Az első

¹ V. ö. *Sighele*, Psychologie des Aufbaus. 30. s köv., 154. s köv. 1.

² E nézetnek egyedüli maradványa a btk. 308. §-a, mely az oppor-tunizmus szülte s melyről maga a btk. alkotója is megjegyzi, hogy: »itt bizonyos önkény nem kerülhető ki.« V. ö. Min. ind. Löw, II. köt. 561. 1.

³ V. ö. 1855. évi katonai btk. 168. §. (lázaság) és 250. §. (gyávaság).

szerint ugyanis legalább el volt érve¹ az, hogy a sok ártatlannal, vagy csak alig bűnössel együtt a tulajdonképpeni bűnösök méltó büntetésüket elnyerték; a tizedelés rendszere még ezt sem biztosítja, mert merőben a véletlentől függ, hogy kit ér a balsors; lehet, hogy éppen a valódi bűnösök szabadulnak és az ártatlanok szenvednek.

E két felfogás szigorát némileg enyhíti az a szabály, mely a büntetés aránylagos leszállítását rendeli el. A mérséklés mindazonáltal az alapelvek tarthatatlanságát nem czáfolja meg.

A gyakorlatban régtől fogva az elmélet uralkodik, mely különbséget tesz vezetők és vezetettek között. Ennek egyik árnyalata szerint csak a vezetők büntetendők: »non oinnes, qui tumultui se immiscuerint, sedatores dumtaxat et principes seditionis.« A római jog is ezt az alapelvet fogadta el a seditio esetében: »qui auctor seditionis veī in populo veī in exercitu fuerit, incendio concremetur.«² Hasonló értelemben rendelkeztek hazai régi törvényeink is; így pl. az 1655. évi 76. t.-cz. 1. §-a, mely szerint: ».. . *antesignanos* nihilominus ipsorum, ad tollendas causas ulteriorum seditionum, *capitaliter punire*; omnesque in pristinum statum, ac debitam suis dominis terrestribus obedientiam . . . redigere.«

Ez az elmélet hibás ugyan, mert bár a felelősség legnagyobbrészt és legerősebb súlylyal csakugyan a vezetőket terheli, mindazonáltal — mint ki fogom mutatni — a vezetettek sem büntelének. Mindazonáltal nagy érdeme ennek a felfogásnak, hogy megmutatta azt az utat, melyen előrehaladva, az emberi igazságnak leginkább megfelelő megoldáshoz juthatunk.

A jelenleg követett s a modern büntetőtörvénykönyvekben is elfogadott elmélet a most vázolt felfogástól csak abban különbözik, hogy nemcsak a vezetőket, de a vezetetteket is

¹ De természetesen csak akkor, ha a tömeg minden egyes tagja nyomban a hatóság kezébe került.

² V. ö. *Mommsen*, Römische Strafrecht; Leipzig, 1899. 564. 1. 5. jegyz.; 1. még 657. s köv. 1., hol szerző oly törvényhelyeket közöl, melyekből az tűnik ki, hogy bizonyos esetekben a tömeg minden tagja egyenlően lett büntetve.

tüntetés alá vonja, mégis az előbbieket súlyosabban, az utóbbiakat enyhébben rendeli büntetni. Így a mi büntetőtörvénykönyvünk is a 153., 154., 155., 159. és 168. §§-ban kifejezetten súlyosabb büntetéssel fenyegeti a vezetőket, mint a vezetetteket; egyéb szakaszok (152., 175., 176. és 177. §§.) alkalmazásánál pedig ugyanezt az elvet a miniszteri Indokolás hangsúlyozza.¹

Nézetem szerint ez az egyedül elfogadható elmélet, mert — mint megkísérlem bizonyítani — nemcsak a klasszikus iskola tanításaival hangzik össze, hanem az új irányok alapelveivel is összefér, a mennyiben — magában hordva a továbbfejlődés csiráit — lehetővé teszi az egyéniesítés eszméjének legmesszebb menő érvényesítését.

A tömeg büntettei nyomán előálló felelősség kérdésében fejtegetéseim alap gondolatául az a tétel szolgál, melyet értekezésem bevezető részében állítottam fel, hol azt vitattam, hogy *a büntetőjogi felelősség osztható*: részben az egyént, részben az egyéni akaratot befolyásoló tényezőket, illetve ezeken keresztül a társadalmat terheli, és pedig abban az arányban, a melyben a cselekmény létrejötténél részük volt. Minél erősebb a külső tényezők pillanatnyi vagy állandó hatása, annál kisebb az egyéni s nagyobb a társadalmi felelősség, a mi következményeiben úgy értendő, hogy: minél nagyobb az egyéni s kisebb a társadalmi felelősség, annál indokoltabb az elkövetett cselekményre törvényileg megállapított *büntetésnek* alkalmazása, és viszont: minél kisebb az egyéni s nagyobb a társadalmi felelősség, annál inkább mellőzhető a büntetés és helyettesítendő más elbánási móddal, és annál inkább hárul a társadalomra az a kötelesség, hogy felvegye és kellő erélyvel folytassa a harezot az egyéniségeket antiszociális irányba terelő tényezőkkel szemben.

A bosszúból emberölést elkövetett egyént büntetnünk kell, ellenben a bűnös légkörben felnevelkedett és csak rossz példákat látott gyermeket — bár büntetendő cselekmény terheli — javító nevelésben kell részesítenünk és egyszersmind

¹ V. ö. Löw, Anyaggyűjtemény II. köt. 234. 1.

oda kell törekednünk, hogy az erkölcsileg veszélyes környezetben levő gyermekeket a posványból kiragadva, lehetőleg megmentsük.

De ha ilyenén módon indokoltnak, sőt szükségesnek mutatkozik az izoláltan cselekvő büntettes egyéni felelőssége mérvének megállapításánál a társadalmi és egyéb tényezők hatásának figyelembe vétele, úgy mindenesetre már a következetesség elvénél fogva sem szabad a tömegben büntetendő cselekményt elkövetett egyén felelősségének kérdésénél a tömeg befolyását mellőznünk.

Túlzónak jeleztem azt az irányt, mely az egyéni felelősség eszméjét áldozatul ejti és mindenért, legyen szó erényről vagy bűnről: a társadalmat teszi felelőssé; de helyeseltém azt a felfogást, mely a két nézetet egyensúlyba hozza. Szerintem ma még csak a tudománynak, de a közel jövőben a gyakorlatnak is az leendő feladata, hogy az egyéni felelősséget csökkentő tényezők erejét lemérje és ez alapon megállapítsa egyfelől az elkövető bűnösségének súlyát, másfelől a büntetés mérvét, illetve annak az elbánásnak módját, mely a büntetéssel szemben alkalmazandó és végül előkészítse, illetőleg végigküzdje azt a harcot, mely a bűnösség tényezőinek legyőzését vagy legalább is erőltetését tűzi ki céljául.

A tömeg büntetteinél is ez a feladat, melynek keretében különösen a következő három főkérdés vár megoldásra: *a)* kik és mily mérvben felelősek a tömeg büntetteiért? *b)* mily fokú a felelősségre vonható egyének bűnössége, és mily büntetéssel sújtandók ezek? *c)* végül: beérhetjük-e a tömegkriminalitás elleni küzdelemben mint egyedüli fegyverrel: a büntetéssel, azaz nem kell-e más pontokon is felvenni, vagy talán megelőzni a harcot?

Megállapítandó a felelősség fokát, mindenekelőtt különválasztandók a vezetők a vezetettektől. Az előbbieket mindenesetre nagyobb felelősség terheli, mint az utóbbiakat, mert a tömeg viselkedésének jellege, az elkövetett cselekmények erkölcsi, jogi vagy társadalmi minősége legnagyobbbrészt a vezetők magatartásától függ. A már-már cselekvésre kész tömeg igen gyakran lecsendesíthető és úgy az egyszerű rendbontástól, mint a büntetendő cselekmények elkövetésétől visszatartható, ha a vezető, kellő időben — akár erélyes fellépésével, akár más módon,

pl. a figyelmet a bűnös céltól elterelve — a tömeget szétosztásra bírja, vagy várakozó, illetve figyelő állapotában tartja fenn, vagy ha már a cselekvéstől visszatartani nem tudja, ennek legalább oly irányt ad, mely nem a bűnösség területére vezet; — de viszont: az eléggé nyugodt és tatán bűnös cselekvésekre nem is gondoló tömeg néhány perez alatt izgalomba hozható, és a cselekvés terére űzhető, ha az összegyűlt embersokaság élén álló és szavainak ígéző hatását ismerő egyén, azon cél, eszme, gondolat vagy érzés keretében, mely a jelen levők lelkivilágát betölti, indulatokat kelt, majd cselekvésre való készséget ébreszt, végül a rombolás, gyűjtogatás, ölés vagy egyéb erőszakos cselekmények képzetét felidézve: a cselekvésnek határozott irányt ad.

Első pillanatra úgy látszik, mintha a vezető szereplése egyeznék a felbujtó magatartásával; mélyebb átgondolás után azonban csakhamar feltűnnek e két működés különbségei. A felbujtó: egy vagy több, de mindenesetre kevés számú, általa ismert egyénhez fordul, — a vezető: embersokasággal, többnyire ismeretlen, nagyszámú egyénnel áll szemben; a felbujtó pontosan meghatározott cselekmény elkövetésére bírja rá azt, a kihez szól, — a vezető inkább csak általánosságban izgat: gyúlékony anyagot halmoz fel az egyesek lelkében, vagy ezt a felszínre hozza s aztán kellő pillanatban lángra lobbantja;

— a felbujtó többnyire lerakja azokat a határjelzőket, melyeken belül a tettesnek mozognia kell, — a vezető már nem gondoskodik keretéről, de rendszerint nem is áll módjában a felszabadított és cselekvéshez fogott tömeget korlátok között tartani; a felbujtó a mai felfogás szerint csak akkor büntethető,

— eltekintve néhány szórványos kivételtől — ha a cselekményt a tettes befejezte vagy legalább is megkísérelte, a vezetőt ellenben — figyelemmel a veszély nagyságára — igen helyesen a legtöbb büntetőtörvénykönyv akkor is büntetni rendeli, ha a tömeg valamely oknál fogva (pl. a rendőrség akadályozó fellépése folytán) a cselekvés terére nem léphetett, azaz: ha más nem történt, mint bűnös ezélű csoportosulás (btk. 153. §.). Szóval: a felbujtó felelőssége *járvulékos*, a mennyiben alapját az elkövetett vagy megkísérelt büntetendő cselekmény képezi, melynek ebben a körben *konstitutív* jellege van, a vezető fele-

lőssége ellenben *önálló*, mert nem az esetleg elkövetett vagy megkísérelt cselekményeken nyugszik, hanem az előidézett veszélyen; a tömeg tagjai által elkövetett cselekmények a vezető felelősségének megállapításánál csak *quantitativé* hatnak.

Objektíve annál nagyobb a vezető felelőssége, minél súlyosabb cselekmények képzetét ébresztette fel a tömegben s minél közelebb vitte azt a cselekvéshez; ezek az objektív elemek igen szoros összefüggésben vannak a vezetőnek külső magatartásával, melynek jellegére viszont a szubjektív elemek gyakorolnak elhatározó befolyást. Így mindenesetre nagy különbség, hogy vajjon előzetes megfontolás és bizonyos előkészítő munkálatok után lépett-e a vezető a tömeg élére, vagy csak a pillanat hevében vált ki a sokaságból s vállalt — akár a közóhajnak engedve, akár a benne égő tüztől űzve — vezérszerepet; az első esetben kétségtelenül nagyobb fokú felelősség terheli, mint a másodikban.

E szubjektív s objektív elemeken kívül figyelembe veendő még *a tömegnek a vezetőre gyakorolt hatása*. A tömeg ugyanis — mint kimutattam — többé-kevésbé minden egyes tagját átalakítja; a vezetettek egyéniségét mindenesetre jelentékenyebb mérvben, mint a vezetőkéét, de azért az sem ritka eset, hogy a vezető úgyszólván rabszolgája lesz a felizgatott embersokaságnak. Hányszor előfordul, hogy az, ki egy perczzel előbb még uralkodott a tömeg fölött, rövid néhány pillanat múlva — akarva, nem akarva — kénytelen úgy beszélni és viselkedni, a mint ezt a tömeg változott alaphangulata parancsolja.

A tömeg részéről tapasztalható ilyenmű visszahatás minden egyes esetben számításba veendő, mint az egyéni felelősséget csökkentő tényező, s bár ereje pontosan alig mérhető le, mindazonáltal hozzávetőleg mindig megállapítható, hogy vajjon a vezető magatartása inkább *eredeti*, vagy a tömeg befolyása folytán *átalakult* egyéniségének terméke-e? Ha a vezető mindig ura maradt akaratának s a tömegnek: *felelőssége teljes*. és viszont minél inkább úszott az árral, azaz minél kevésbé járt el saját elhatározása szerint s volt inkább csak szócsöve az általános tömegakarotnak, annál kisebb fokú felelőssége.

A felelősség súlypontja a mondottak szerint a vezetőkre nehezedik. E tételből azonban korántsem következik a veze-

tettek felelőtlensége. A jutalmazásnál is, bár kiemeljük az eszme szülőjét, de azért nem feledkezünk meg annak megvalósítóiáról sem; á győzelmet aratott hadsereg vezérét dicsóítve megemlékezünk a »névtelen hősök«-ről is, sőt azon iparkodunk, hogy a névtelenség homályát szétoszlassuk, és a legutolsó közkatonát is a megérdemelt elismerésben részesítsük.¹ Épp így a tömeg büntetteinek esetében is: felelősségre kell vonnunk a vezetőt, sőt tekintettel arra, hogy ő az, ki a tömeget cselekvésre ösztönözte és a bűnös útra terelte, első sorban vele szemben kell levonnunk a történetek következményeit, — mindazonáltal a vezetetteket sem mentesíthetjük, mert ők azok, kik részint közvetlenül, részint közvetve a bűnös eredményeket létrehozták, illetve a veszély csiráit magukban hordták.

A vezetettek felelőssége rendkívül sok árnyalatban jelentkezik. Lehet közöttük olyan, kit a véletlen sodort a tömegbe, kit a kíváncsiság, vagy talán a lecsendesítés vágya vitt a zúgó embersokaság közé; az ilyent csak fizikai kapcsok fűzik a tömeghez, sőt ha csupán kénytelenségből tart a tömeggel, vagy éppen mindvégig az ellenkező irányt képviseli és legfőlegb csak azért nem szegül ellen nyíltan a bűnös tömegakaratra, mert ezzel tán életét kockáztatná, vagy csak azért nem válik ki, mert lehetetlen: az ilyen voltaképpen nem is tartozik a vezetettek közé, tehát *nem is felelős*; viszont főleg azok, kik az ú. n. előkészített tömeg összetoborzásában vesznek részt, kik a cselekmények sorát megnyitják, kik — sejtve, hogy az egybeverődő vagy összehívott tömeg az erőszakoskodás terére fog lépni — felfegyverkezve, illetve bizonyos szükségesnek vélt eszközöket hozva magukkal lépnek a tömegbe, továbbá, kik szomszédjaikat folyton és kitartóan cselekvésre buzdítják, szóval azok, kiknek szereplése sokban hasonlít a vezetőkéhez, alig felelősek kisebb fokban, mint maguk a vezetők.

A két véglet közé esnek a többiek, kik tehát sem a jobb, sem a rosszabb irányban nem válnak ki, hanem a kik egyéniségükben az egymásra hatás és a tömeg befolyása alatt megváltozva a cselekmények elkövetésében, illetve a veszély előidézésében

¹ V. ö. *Benedikt* felszólalása az amsterdami kongresszuson; i. m. 417. lap.

majd közvetlenül, majd közvetve, azaz heves indulataikat hangos szavakkal és mozdulatokkal kifejezve és így a körülöttük levőket bátorítva, részt vesznek.

A tulajdonképpeni nehézségek a tömeg ezen elemeinél megállapítandó felelősség kérdése körül merülnek fel; gyakorlatilag kétségtelenül nem könnyű feladat a most leírt árnyalatok megkülönböztetése, mindazonáltal kellő körültekintéssel megközelítőleg sikerül kiválasztani egyfelől a vezetőket, másfelől a vezetőket, s ez utóbbiak közül azokat, kiket — mert *quasi vezérszerepet* játszottak — igen súlyos felelősség terhel, és azokat, kik — mint a tömeghez csupán fizikailag kapcsolódott egyének — egyáltalán nem felelősek.

Ha e megkülönböztetést keresztülvittük, visszamaradnak a *tulajdonképpeni vezetettek*. Vájjon terheli-e ezeket felelősség s ha igen, mily fokú?

Az első kérdésre igenlőleg kell felelnünk, leszámítva azt az esetet, melyben bizonyítva van, hogy az elkövető, vagy a tömegcselekményekben egyébként résztvevő a tömeg hatása következtében oly heves indulatoknak lett rabjává, melyek: »akarátának szabad elhatározási képességét« megszüntették, mikor is a btk. 76. §-a alapján felmentésnek kell bekövetkeznie. Hangsúlyozom azonban, hogy a btk. 76. §-ával nem szabad e helyütt visszaélni és azt tágan magyarázva mindazon esetekben felhívni, a mikor az indulat bizonyítva van, mert akkor mindenki fel volna menthető. A tömeg azon tagjait ugyanis, kikről szó van, kivétel nélkül a heves szenvedély és nagyfokú indulat ragadja el, de csak ritkán annyira, hogy az akarat szabad elhatározási képességét teljesen kizárná. Büntető-törvénykönyvünk miniszteri indokolása is azt mondja, hogy: »A szenvedély, az indulat elhomályosítja ugyan az értelmet s akadályozza a tiszta felismerést, de nem szünteti meg rendszerint a szabad akaratot.«¹

Elteltekintve ezektől a szórványos és különben is igen nehezen bizonyítható esetektől: a felelősség megállapítandó, mert igaz ugyan, hogy a tömegnek minden egyes vezetett tagja erősen szugesztív hatások alatt áll, s a cselekményekben átalakult

¹ V. ö. Löw, I. köt. 506. 1.

egyéniségével vesz részt, mindazonáltal eredeti jellemének alapvonásait és akaraterejét teljesen nem veszi el, sőt tekintettel a gátló szerkezet bénult működésére, a felelősség érzetének csökkenésére és az értelem ellenőrző erejének gyengült voltára, éppen ezeket a — mindennapi életben elnyomott — mélyen fekvő ösztönöket és hajlamokat hozza felszínre.

A hypnotizált sem engedelmeskedik minden szuggeszióknak egyenlően; azokat a cselekményeket, melyek alaptermészetével megegyeznek, ellenállás nélkül hajtja végre; viszont az egyéniségével ellenkezők elkövetésére vagy éppen nem, vagy csak nagy küzdelem után vehető rá.¹ A részegség állapotában levő egyénnek cselekményei is a mély gyökerekkel bíró, egyébként talán még az illető előtt sem ismert lelki tulajdonságokat tükrözik le (in vino veritas). Képzhető-e tehát, hogy a tömegben cselekvő egyéniségének eredeti jellemvonásaival *homlok-egyenest* ellenkező magatartást fejtsen ki? Nézetem szerint ez az eset csak akkor fordulhat elő, ha a tömeg az egyéniséget ad hoc ugyan, de *teljesen* átalakította, vagyis, ha az illetőnek *akaratképességét megszüntette*, mikor is — mint említettem — a felelősség elenyészik és a btk. 76. §-a alapján felmentő Ítélet hozandó; a mennyiben azonban az egyéniségnek ily teljes lerombolása meg nem állapítható, úgy gondos kutatás alapján mindig felismerhető az a majd gyengébb, majd erősebb szál, mely az elkövetett cselekményt vagy a tanúsított magatartást az illető egyén jellemének mélyebben fekvő rétegein keresztül az akarathoz fűzi. Az erőszakosságokra könnyen hajló ember mindenesetre hamarabb vesz részt a rombolásban, pusztításban vagy ölésben, mint a szelíd természetű; szóval ha valahol, úgy éppen *a tömegben lehet az egyén valódi jellemvonásait felismerni*.

De ha a tömeg-büntett ilyenén körülmények között — bár távolról — de összefüggésben áll az elkövetőnek akaratával, úgy ennek felelőssége mindenesetre megállapítandó.

Ezek után már most csak az a kérdés, hogy mily fokú felelősség terheli az egyes tömeg-tagokat?

¹ V. ö. *Sighele*, Psychologie des Auflaufs, 165. s. köv. 1.; *Szilvek*, Hypnotismus; Budapest, 1900., 44. 1.

Sighele szerint: *elméletileg* a büntettek között tehető megkülönböztetés veendő alapul; megállapítandó, hogy vajjon a született vagy szenvedélyes, illetőleg alkalmi büntettek osztályához tartozik-e az, ki felett Ítélet hozandó;¹ *gyakorlatilag* beéri szerzőnk a Pugliese által ajánlott fél-beszámítási képesség megállapításával.² Részemről Sighelének sem elméleti, sem gyakorlati álláspontját nem tartom helyesnek. Az elméletit azért nem, mert nézetem szerint a felelősség, valamint a bűnösség és a büntetendő cselekmény jogi következményeinek megállapítása kérdésében nem szabad a tényálladéknak csupán belső oldalát venni alapul és mellőzve az épp oly fontos külső oldalt, csak az elkövetők jellemére, lelkületére és egyéniségére hagyatkozni; de a Pugliese-féle gyakorlati nézettel sem rokonszenvezek, mert az a tétel, hogy a tömegben cselekvő fél-beszámítási képességgel bír, rendkívül homályos s tulajdonképpen egy hajszállal sem viszi előre a kérdést, a mennyiben a nélkül, hogy valami támpontot nyújtana, csak arra figyelmeztet, a mit körülbelül úgyis tudunk, hogy t. i. a tömeghatás alatt büntetendő cselekményt elkövetett egyén felelősségének foka kisebb, mint az izoláltan cselekvőé.

Úgy gondolom, hogy ezzel az eléggé üres tétellel nem elégedhetünk meg. Arról ugyan nem lehet szó, hogy pontos mértéket készítsünk és bocsássunk a bíróság rendelkezésére, melylyel a felelősség mennyiségi különbségeit lemérhesse, mert erre ember, ki »a vesékbe nem lát« nem képes, de igenis kötelességünk legalább azokat a vezérlő elveket felkutatni és megjelölni, a melyeknek segítségével hozzávetőleg, az emberi igazságnak megfelelően a felelősség foka meghatározható.

Mindenekelőtt megállapítandó, hogy mi történt? Vajjon csupán a btk. által veszélyesnek minősített *csoportosulás* határáig jutott-e el a tömeg, vagy ezen túl haladva: *büntetendő cselekményeket is követtek már el abban?*

Az első esetben, midőn a csoportosulás célja határozottan bűnös és a törvény által tiltott eredmények előidézése irányul (pl. a btk. 152., 153. és 163. §§-ban), a felelősség

¹ V. ö. Sighele, Psychologie des Auflaufs, 178. s köv. 1.

² V. ö. Sighele, Psychologie des Auflaufs. 194—196. és 35. s köv. 1.

alaját a tömeg céljára vonatkozó tudat és az eredmények létrehozására irányuló akarat képezi. Minél kiképzettebb e tudat és intenzívebb ez akarat, annál nagyobb az egyes résztvevők felelőssége. A ki előzetesen tudomást szerzett a kitűzött célról, az összegyülekezés idejéről és helyéről, nagyobb fokú felelősség alatt áll, mint az, kit ugyan csak a véletlen vagy a kíváncsiság sodort a gyülekezők közé, de a ki értesülvén a bűnös szándékról, ezt magáévá tette s a helyszínén maradt, daczára annak, hogy még eltávozhatott volna. Hasonlóképen az akarat erősségének fokozata is befolyásolja a felelősséget; az akarat természetesen feltételezi az előidézendő eredmények tudatát, de létezése bizonyítottnak vehető, mihelyt igazolást nyert, hogy a csoportosulásban részt vett egyén a célzott előzetesen ismerve jelent meg, vagy arról bár csak a gyülekezés idején szereve tudomást, az alakuló tömegből nem vált ki. Holott meglehetne volna.

A ki azzal az akarral lépett a tömegbe, vagy maradt a csoportosulók között, hogy közvetlenül is részt fog venni a cselekményekben, mindenesetre sokkal nagyobb fokban felelős, mint az, ki inkább csak passzív szerep betöltésére határozta el magát.

Ha büntetendő cselekmények is követték el a tömeg körében, úgy lehetőleg fel kell deríteni, hogy az egyes tömegtagok mily módon vettek részt azokban? A részvétel módjának megállapítása rendszerint ugyan majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik, mert a tanúk egyfelől érdekeltek, másfelől megbízhatatlanok, a mennyiben az észlelés idején maguk is a tömeg hatása alatt állanak s így az események gyors egymásutánra következését s általában a történeteket izgatott lelkiállapotukban többnyire tévesen figyelik meg,¹ mindazonáltal, ha részint a beismerés, részint az ezt támogató, gondosan megbírált tanúvallomások és egyéb bizonyítékok² alapján sikerül megállapítani, hogy kik vettek részt a cselekmények

¹ V. ö. *Vidal*, i. m. 521—522.; *Sighele*, *Le crime collectif*, 76—77. 1.

² Pl. ha bizonyítva van, hogy a megöltnek halálát fejszecsapás okozta, és megállapított, hogy fejsze csak egy embernél volt, ki azt az egész idő alatt nem adta ki kezéből, úgy ez mindenesetre erős bizonyíték a mellett, hogy az ülést az követte el. kire a fejszének birtoklása rábizonylt.

elkövetésében *közvetlenül* és kik csupán *közvetve*, azaz jelenlétükkel és viselkedésükkel bátorítva a tulajdonképpeni tettéseket, úgy mi sem akadályozzunk abban, hogy ez alapon különbséget téve: *a közvetlen résztvevőket nagyobb, a közvetett közreműködőket pedig kisebb fokú felelősséggel terheljük.*

A felelősség fokának egyénenkénti meghatározásánál ismét ügyelnünk kell arra a már említett s itt is érvényesülő különbségre, mely az egyes tömegtagokat szétválasztja a szerint, a mint a bűnös célokat átfoglaló előzetes tudattal és akarattal vegyültek a tömegbe, vagy csak az utolsó pillanatban, már a tömegben létük idején értesültek azokról a bűnös törekvésekről, melyeket magukévá tettek és megvalósulásukban elősegítettek.

Legtöbbször azonban nem bizonyítható sem a részvétel módja, sem a tudat és akarat minősége, illetve ereje.

A vezetőket, izgatókat, sőt néha még a quasi vezetőket is sikerül kipuhatolni és utolérni; — az ártatlanok nem ritkán szintén igazolják magukat; — a tulajdonképpeni vezetettek sorában azonban többnyire képtelenek vagyunk az eddig említett megkülönböztetéseket megtenni. Nem tudjuk meg sem azt, hogy ki mily tudattal s akarattal lépett a tömegbe, sem azt, hogy mily módon és mértékben vett részt a cselekmények elkövetésében.

Ilyenkor nincs más mód, mint az, hogy az összes vezetőket *egyenlően* vonjuk felelősségre, s hogy a felelősség fokát — mely ha csak csoportosulás történt: általában kisebb, ha pedig büntetendő cselekmények is követték el: nagyobb — figyelemmel a tömeg-hatásra: aránylagosan *leszállítsuk.*

Az ilyenén *egységes* felelősség fokozatának megállapításánál mindazonáltal tekintettel kell lennünk arra, hogy vájjon előkészítve, vagy meglepetésszerűen jött-e létre a tömeg. A meglepetésszerűen keletkezett vagy eredetileg jóra való s csak utóbb — valamely különös ok következtében — bűnös útra tévedt tömeg tagjainak felelőssége ugyanis általánosságban kisebb, mert a tudatot zavaró s az akaratot befolyásoló tömeghatás ilyen esetekben érvényesül legerősebben. A csel kitévése s megvalósítása: egy pillanat műve; az egyesek a tömegnek hirtelen keletkezett alaphangulatához idomulva

rendkívül erős suggestiónak vannak kitéve; nincs idejük választani a megengedett és tiltott cselekmények között, — szóval maguktartása legnagyobbbrészt a tömeghatás terméke.

Már az előkészített tömeg tagjának egyénisége nem alul át ennyire; ha el is ragadja a szenvedély, ha meg is perzseli az indulatok futó tüze, szóval: ha többé-kevésbé le is vetkezi rendes jellemvonásainak egy részét: felelőssége fokozottabb, s némileg az *actio libera in causa* esetére vonatkozó szabályok szerint igazodik, mert tudta vagy tudhatta, hogy az embersokaság közepette át fog alakulni, meg fog változni s a szenvedélyek rohanó sodrába jutva vad ösztönei fel fognak szabadulni: s mégis belevegyült a tömegbe.

De bármi legyen is a bizonyítás eredménye: ne feledjük, hogy a vádlott az elkövetés, illetve részvétel idején tömeghatás alatt állott, hogy tehát egyéni felelőssége csökkentendő, miért is nem szabad csupán arra szorítkoznunk, hogy a vádlottnak rendes társadalmi viszonyok között érvényesülő egyéniségét és gondolkodását vizsgáljuk, hanem vissza kell őt helyeznünk képzeletileg abba a zavaros környezetbe, melyben a cselekvés idején volt.¹

II. A büntetés.

A felelősségre vonható egyénnel szemben törvényileg megállapítandó büntetés-nemek és bíróilag kiszabandó mérték kérdésében egyfelől az előidézett veszély nagyságára és az elkövetett cselekmények súlyára illetve minőségére, másfelől a motívumokra kell tekintettel lennünk.

Minél nagyobb veszélyt hordott méhében a csoportosulás, és minél erőszakosabbak, durvábbak, kegyetlenebbek a tömeg-cselekmények, annál nagyobb az azok nyomán előálló bűnösség. Maguknak a cselekményeknek bűnössége egyébként csak annyiban nyugszik objektív ismérveken, a mennyiben azokat az uralkodó általános társadalmi felfogás és illetőleg a fennálló törvények antiszociálisaknak és büntetendőknak nyilvánítják; a subjektív ethika szempontjából rendszerint nem

¹ V. ö. *Tarde*, Études pénales 299—300. 1.

beszélhetünk kriminalitásról, mert a tömeget majdnem mindig az a meggyőződés vezeti, hogy az igazság az ő részén van, hogy a tényleges hatalommal szemben jogos vagy jogosnak vélt igényeit másként, mint erőszakkal nem érvényesítheti; és viszont az egyesek is, kik a velük szemben álló társadalom felfogása szerint büntetendő cselekmények elkövetésével igyekeznek kivívni a tömeg vagy az »elnyomott nép« jogait: hazafias és illetőleg a közérdeknek megfelelő kötelességet vélnék teljesíteni és bár rombolnak, ölnek, pusztítanak, azaz erőszakos eszközöket használnak, de mindezt rendszerint abban a szent meggyőződésben teszik, hogy ők igazságot szolgáltatnak.¹ Valóban elmondhatjuk Hamlettel: »... nincs a világon se jó, se rossz; gondolkozás teszi azzá«.²

Ez a gondolatmenet szolgálhatott alapul Laschi azon megkülönböztetésének, melyet az 1889. évi párisi nemzetközi bűnügyi embertani kongresszuson a forradalom (révolution) és lázadás (révolté) között tett, mondván: »Les premières seraient donc des phénomènes psychologiques, les secondes des phénomènes pathologiques; celles-là ne sont jamais un délit, parce que l'opinion publique les sanctionne et leur donne son appui, tandis que celles-ci sont toujours l'équivalent d'un délit, et représentent l'exagération des rébellions ordinaire«.³

Nézetem szerint a bűnösség mérlegelése körül a fősúlyt a *motivumokra* kell helyezni. Azon az alapon ugyanis, hogy a tömeg s annak minden egyes tagja az elkövetett cselekményeket szükségeseknek és a társadalom érdekében állóknak tartotta, szabályszerint nem menthetjük fel a tömeg tagjait az ily felfogás anarchiára vezetne s lehetetlenné tenne minden létező rendet. A bűnösség megállapítása elől az uralkodó társadalom nem térhet ki, de azt már megteheti, hogy tekintettel a tömegmozgalom alapmotívumára, súlyosabban vagy enyhébben büntet, sőt opportunizmusból — nehogy éleszsze az

¹ V. ö. *Le Bon*, i. m. 147—149. 1.; *Tarde*, L'opinion et la foule 53. 1. A lynchelés alapgondolata sem más, mint az igazság-szolgáltatás.

² II. felvonás, 2. szín; v. ö. Shakspeare tragédiái Budapest, 1902. Hamlet, Arany János fordításában 532. 1.

³ V. ö. Actes du deuxième congrès international d'anthropologie criminelle (Paris août 1889); Lyon—Paris, 1890; 230. 1.

általános izgatottságot — el is engedheti a büntetést. Ha a tömeget világosan altruisztikus érzelmek, indulatok, vágyak vezették, tehát pl. a haza vagy vallás iránti őszinte lelkesedés, a jogtalanul megtámadottak iránti részvét, vagy a jogos felháborodás,¹ úgy a bűnösség aránylag enyhe, s elegendő az egyszerű szabadságelvonás, illetve oly büntetésnek alkalmazása, melynek célja úgyszólván csak az állam büntetőhatalmának éreztetése. Ha ellenben merőben egyéni önzésből fakadó vagy általában erkölcsileg elítélendő és társadalmilag káros motívumok jellemezték a tömeget, tehát pl. a haszonlesés, a haza iránti ellenséges érzelmek, a társadalom egyes osztályainak megsemmisítésére irányuló vágy, a nemtelen boszú vagy gyűlölet, a pusztítás vagy rombolás vágya, úgy az egyes tömegtagok bűnössége súlyosabb, miért is velük szemben felelőségük fokához mérten szigorúbb szabadságvesztés-büntetésnek kiszabása mutatkozik indokoltnak, melynek során főleg a társadalmi javítás eszméje érvényesítendő.

E megfontolás arra a meggyőződésre vezet, hogy a mi btk-ünk mai rendszere szemben a tömeg büntetteivel: nem helyes. Hibásnak tartom egyfelől a lázadás bizonyos eseteiben (152., 153., 154. §§.) az államfogház kizárólagos megállapítását, másfelől ugyan a lázadás megkülönböztetett esetében (155. §.), valamint a hatóság elleni erőszak és a magánosuk elleni erőszak (163., 168., 175., 176., 177. §§.) szakaszaiban a fegyház, börtön, illetőleg fogház kivételt nem tűrő alkalmazásának előírását, mert míg az egyszerű csoportosulással elkövetett lázadás is eredhet aljas motívumokból, addig viszonylagos esetben a hazaszeretet érzelme uralkodik a bár »pusztító és egyes személyek ellen erőszakot elkövető« lázadó tömegen, illetve a jogtalanul megtámadottak, iránti részvét vagy jogos felháborodás ragadja el a többnyire igazságot szolgáltatni kívánó tömeget a magánosuk elleni erőszak terére.

Ha valahol, úgy nézetem szerint éppen a tömeg-büntetekre vonatkozó szakaszokban kívánatos, sőt szükséges a *párhuzamos büntetések* rendszerének bevezetése: államfogház vagy fegyház, az alapmotívum különbsége szerint!

¹ V. ö. *Finkey*, A motívumnak tana a büntetőjogban; Budapest, 1903. 54. 1.

III. A megelőzés.

A büntetés — bármily tökéletes törvényi szabályokon, és a tömeg hatását, továbbá a motívumokat lelkiismeretesen számításba veendő bírói Ítéleten nyugodjék, valamint bármennyire az egyéniesítés elvei szerint hajtassák is végre — tömegkriminalitást egymagában leküzdeni, de még csak enyhíteni sem képes. Az új alkalom új csoportosulást szül, melyben új elemek vesznek részt; a már büntetett egyént is rendszeriut újból elragadja a tömeg, a büntetlent még inkább; a kiállott büntetés motiváló ereje ugyanis rendkívül sokat veszít, a fenyegetés vagy intés képében jelentkező pedig teljesen elenyészik a tömegnek vonzó és cselekvésre ösztönző rendkívül nagy erejével szemben, miért is abban a harcban, mely a tömegbűn ellen folyik, nem elégedhetünk meg a büntetéssel, nem érhetjük be a represszióval, hanem inkább praeventive kell küzdenünk.

»Tekintsük úgy, mint a kígyótojást,
 Mi, ha kikél, mérges lesz, mint faja;
 Azért a héjban gyilkoljuk meg őt.«¹

Mi is elmondhatjuk Shakspere Brutusával, hogy lehetőleg héjában, csirájában nyomjuk el a tömegkriminalitást. Szóval helyezzük át a súlypontot a megelőző tevékenységre, melyben vállvetve kell részt venniük a büntető és közigazgatási közegeknek egyaránt, és a melynek körében oda kell törekednünk, hogy az igen sokszor jogosultan békétlen munkásosztály úgy gazdaságilag mint a kultúra területén emelkedjék. Szüntessük meg a békétlenség okait, adjuk meg a népnek, a mi a népé, szóval előzzük meg a betegség kitorését s akkor legalább is kevésbé kell tartanunk a tömegkriminalitástól.

A *közigazgatási közegek* működési tere ott kezdődik, ahol a tömeg, melynek veszélyessége megállapított, alakulóban van, sőt ha az nem meglepetésszerűen, hanem összehívás folytán jön létre, a beavatkozás joga abban a pillanatban megilleti az illetékes hatóságot, melyben tudomást szerez a terve-

¹ Julius Caesar, II. felvonás, 1. szín: v. ö. Shakspere tragédiái. II. kötet, 312. 1.

zett gyülekezésről. A beavatkozás, melynek minősége és mérve a gyülekezeti jogban nyeri szabályozását, ott, hol az engedélyezés rendszere dívik: az *engedély-megtagadás*, a bol pedig a bejelentés rendszere van érvényben: a *betiltás* és illetőleg a *feloszlatás* jogának gyakorlásában áll.

Megjegyzendő azonban, hogy úgy az engedély-megtagadás, valamint a betiltás joga a legnagyobb körültekintéssel és inkább mint kivétel szabályozandó s csak a gyülekezési szabadságjog sérelme nélkül gyakorolható, mert ellenkező esetben, azaz, ba módot nyújtunk a hatóságnak arra, hogy teljesen szabad belátása szerint adjon engedélyt, vagy tiltson be, úgy áldozatul ejtjük egyik legfontosabb szabadságiogunkat.

Nem bocsájtkozom annak a kérdésnek megvitatásába, hogy vájjon az engedélyezés vagy bejelentés rendszerének adandó-e az elsőség, de hangsúlyozom, hogy akármelyik rendszert fogadja is el az állam: sem az engedély-megtagadást, sem a betiltást nem szabad korlátok nélkül a hatóságok kezére bízni. Leghelyesebbnek mutatkozik e jogok gyakorlását a lehető leghatározottabb ismérvekkel megjelölt és tüzetesen felsorolt esetekre szorítani, a milyenek pl. a kétségtelenül büntetendő vagy társadalom-ellenes cél elérésére törekvő, valamint a fegyveres gyülekezetek; ilyen továbbá pl. a hely szempontjából a rendészeti ellenőrzés alól való kibúvás végett templomba összehívott embersokaság; ilyen a tömegeket rendszerint lázba ejtő felekezeti vagy nemzetiségi érdekek megvitatása végett egybehívott népgyűlés stb.¹

Általános elvi szabályul szolgálhat, hogy a bizonyos néprétegeket hatalmában tartó nagyobb izgalmak, különösen erős felekezeti, nemzetiségi vagy szocziális villongások idején lehetőleg arra törekedjünk, hogy tömegek ne alakulhassanak, vagy csak igen erős biztosítékok mellett, mert ily időkbén kétségtelenül rendkívül nagy a közbiztonság és társadalmi béke megzavarásának veszélye.

A mi a *feloszlatás* jogát illeti, ez — bizonyos garanciák mellett — szintén megadandó a hatóságnak. A gyülekezeti jog terén kétségtelenül legszabadelvűbb angol jog sem

¹ V. ö. Rényi: A gyülekezeti jog. Budapest, 1900. 192. s köv. 1.

mellőzte e rendszabályt, kimondván, hogy: »a tisztviselőknek, rendőröknek és minden jó polgárnak nemcsak joga, de kiite-
essége is a törvénytelen gyűlést feloszlatni s erre, ha szüksé-
ges, erőszakot is használhatnak«. ¹

A felosztatás *célja* egyfelől a gyülekezeti szabadsággal
való visszaélésnek, másfelől a tömeg túlkapásaiból eredő veszé-
lyeknek megelőzése; *hatálya* a gyülekezetekre vonatkozó ked-
vezményes jogállapot megszűnésében, illetve abban nyilvánul,
hogy a tömeg tagjai azonnal elszéledni tartoznak, mire enge-
detlenségük esetén kényszerrel is szoríthatók. ²

Mindenesetre itt is kívánatos szabatosan meghatározni
azokat az eseteket, melyekben a hatóság a felosztatás jogával
élhet. Általánosságban szem előtt tartandó, hogy a felosztatásnak
csak akkor szabad bekövetkeznie, ha a tömeg magatartása vagy
már határozottan bűnös illetve törvénytelen, vagy erős gyanú-
okok alapján feltehető, hogy azzá fajul. Különös támpontokat
adni és illetőleg határvonalat vonni alig lehet, de veszélyes is,
mert majd tehetetlenségre kárhoztatjuk a hatóságot, vagy túl-
ságos hatalmat adunk kezébe. Meg kell tehát elégednünk az
általános körvonalozással s bizonyos vezérlő elvek kijelölésével,
és inkább arra kell törekednünk, hogy az a hatóság, melyre e
jog gyakorlását bizzuk, ne csak hatalmának tudatától legyen
áthatva, hanem tisztelje az alkotmányjogokat is.

Büntetőjogi téren a megelőző tevékenység a bűnös tömeg-
jelenségek távolabbi okait létesítő cselekmények kellő szigorú
megfenyítésével merül ki. Főleg az izgatások megfékezéséről
kell gondoskodni, mert mint Wlassicsnál olvassuk: »A nagy
tettek rugói az izgató, gyűjtő szavak. Lelkesedést, rajongást
kelt fel az ihlett szónok. A költő, művész és az író műve föl-
korbácsolhatja a jó és rossz szenvedélyeket egyaránt, A meddig
egyik ember eszmevilága a másikra hat, a míg a szónok ereje
egy egész tömeget fegyverre szólíthat, míg Danton és Kobes-
pierre szavára ezrenként válnak gyilkosokká, míg Michel Lujza
szavaira lángba borítják a gazdagok palotáit, míg egy prokla-
mációra trónok dőlnek össze: addig az állam nemcsak a vad

¹ V. ö. *Dacey*, Bevezetés az angol alkotmányba; fordította: Tarnay;
Budapest, 1902. 445. 1.

² V. ö. *Renyi*. i. m. 302—303. 1.

erőszak ellen fogja magát oltalmazni, hanem azon veszélyek ellen is védi magát, mely az állam és társadalom alapintézményeit bizonyos eszmék nyilvános terjesztése által fenyegetik».¹

Mindenesetre be volna töltendő büntetőtörvénykönyvünknek ama hézaga, melynek folytán a büntetlenség tudatában az izgatok legveszedelmesebb alakjai oly lelkiismeretlenül terjesztik veszélyes eszméiket, kerítik hálójukba a hiszékeny és hajlítható lelkeket, s készítik elő az elvakított tömeg erőszakoskodásait és büntetteit. A míg törvényhozásunk meg nem állapítja azt, hogy a nemzeti állam és a magyar államnyelv ellen való izgatás is büntett, míg a csupán saját hasznukra dolgozó s a jóhiszemű munkás-népet oly könnyen tévútra vezető szocziálista izgatókkal szemben erélyesebb rendszabályokhoz nem nyúl, addig a társadalmi békét olyannyira fenyegető tömegekkel szemben tehetetlenek maradunk.

¹ V. ö. *Wlassics*, A tettesség és részesség tana. Budapest, 1893. 288—289. l.

A

SZÖVETKEZETEK

ALAPELVE

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

NAGY FERENCZ

RENDES TAGTÓL.

(Felolvasatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1906. február 12-én tartott ülésén.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1906

Budapest, az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Tisztelt Akadémia!

Első sorban mély hálámát fejezem ki 1903 május 8-án a II. osztály rendes tagjává történt megválasztatásomért. Egyszersmind bocsánatot kérek, hogy székfoglaló értekezésem az Alapszabályok rendelkezése ellenére elkésztetten csak most adom elő. Hogy ebbeli mulasztásomnak nem az az oka, mintha szerény tudományos működésem az utóbbi időben szünetelt volna, annak bizonyítására bátor vagyok arra utalni, hogy megválasztatásom óta két kötetes kereskedelmi jogomat átdolgozva 6-ik kiadásban, váltójogomat szintén átdolgozva 4-ik kiadásban tettem közzé s az igazságügyminiszter megbízásával új törvényjavaslatot dolgoztam ki a szövetkezetekről. Ezek a munkák talán felmentenek azon vád alól, hogy a midőn a t. Akadémia fokozott kitüntetésre érdemesített, ezt jogcímnek tekintetem volna arra, hogy most már a tudomány nyugállományába lépjek.

I.

Székfoglaló értekezésem tárgyául a *szövetkezetek alapelveinek* kérdését választottam. Oly kérdést, mely nemcsak elméleti alapul szolgál ügy nemzetgazdasági, mint jogi tekintetben a szövetkezetek valódi természetének és hivatásának megállapítására; hanem a mely azt az irányt is kijelöli, melyben a szövetkezetek törvényhozási szabályozásának mozognia kell, ha azt akarjuk biztosítani, hogy igazi céljuktól el ne térjenek. Sajnos, a kérdés még nincs kellő határozottsággal tisztázva s ez magyarázza meg, hogy a törvényhozások a szövetkezetek jogi szabályozásánál bizonyos tartózkodást tanúsítanak a céljukat biztosító rendelkezések felállításánál s ez a tartózkodás vonta maga után azokat a nagymérvű rend-

ellenességeket, melyeket a szövetkezetek terén tapasztaltunk, s melyek azt eredményezték, hogy a szövetkezetek gyakran nemcsak nem teljesítették nagy szociálpolitikai hivatásukat, hanem ellenkezőleg éppen az általuk felsegítendő gyengébb társadalmi osztályok kizsákmányolásának eszközeivé váltak. Még sajnosabb, hogy a szövetkezetek alapelveinek felismerése körüli határozatlanság s a törvényhozás tartózkodása éppen hazánkban szülte a legnagyobb fokú visszaéléseket és kinövéseket, s hogy ennek folytán sehol sem mutatkozik égetőbbnek a helyes alapelv következőtes alkalmazásával keresztülvitt *reform* ezen a téren, mint nálunk.

II.

Abban nincs véleménykülönbség, hogy a szövetkezetek *anyagi, gazdasági* célú társulatok; hogy hivatásuk abban áll, miszerint a gyengébb társadalmi osztályok anyagi erejét fokozzák s azokat arra képesítsék, hogy a létért való küzdelmet s a nagy tőkével való versenyt nagyobb sikerrel folytathassák, mint ez az egyesek által elszigetelve lehetséges. Ez nem zárja ki ugyan, hogy a szövetkezetek tulajdonképeni céljuk mellett egyéb: nem-gazdasági, *szellem-erkölcsi, társadalmi* célokat is ne tűzhessenek ki maguknak, a mint azt különösen *Angliában* teszik; de ez csak mellékes szerepet játszik, mely a főcél nemcsak nem szorítja háttérbe, hanem inkább annak megvalósítását elősegíti. A törvényhozások a szövetkezeteket kivétel nélkül a tágabb értelemben vett közkereseti társaságok ¹ közzé sorozzák;² sőt a legtöbb a szövetkezeteket a

¹ Tágabb értelemben véve, vagyis mint általában keresetre irányuló társaságok: *societates quaestuariae*. Lásd e kitételt ebben a tágabb értelemben az 1840: XVIII. t.-cz.-ben. Szűkebb értelemben használja a kereskedelmi törvény, t. i. csupán mint a kereskedelmi társaságok egyik fajtát.

² A német megjelölés: »*Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*« ezt határozottan kifejezésre hozza; míg a »*Genossenschaften*« általánosabb kifejezése nem mindig csak a szövetkezetek, hanem más társaságok megjelölésére is használtatik. Ily tágabb értelemben használja különösen *Gierke* »*Das deutsche Genossenschaftsrecht*« című három kötetes munkájában.

kereskedelmi társaságok körében szabályozza.¹ Ezt teszi különösen a magyar kereskedelmi törvény is;² kifejezetten akként jelölván meg a szövetkezetek célját, hogy azok tagjaik »*hitelének, keresetének* vagy *gazdálkodásának*«³ — tehát anyagi érdekeik előmozdítására alakulnak.

De ha a szövetkezetek éppen olyan *anyagi*, gazdasági célú társaságok, mint a többi kereskedelmi társaság; szabad-e ebből arra is következtetni, hogy a szövetkezetek éppen olyan *nyerészkedő, lucrativ* célú társaságok, mint a többi, például a részvénytársaság? Fedi-e egymást a szövetkezetnél is az anyagi cél a nyerészkedési céllal, avagy ezt a két célt a szövetkezetek igazi természetének meghatározásánál el kell-e választani s az anyagi cél daczára a nyerészkedési célt a szövetkezeteknél kizárni?

Ez az a kérdés, mely körül nálunk a vita foly s éppen erre vonatkozólag kell tisztázni az eszméket, ha biztos alapot akarunk szerezni a szövetkezetek jogviszonyainak helyes szabályozásához.

Már akkor, mikor 1894-ben *Szilágyi Dezső* igazságügy-miniszter megbízásából az első szövetkezeti törvényjavaslatot készítettem,⁴ sok támadásban részesültem azon korlátozó rend-

¹ Így az 1867. évi *francia* társasági törvény, az 1873. évi *belga* társasági törvény, az új *olasz, román, spanyol, portugáliai* kereskedelmi törvények (a régiek még nem is ismerik). Németországban és Ausztriában a szövetkezetek külön törvényekben vannak szabályozva s nem soroztának a kereskedelmi társaságok közé, de ennek daczára kereskedőknek tekintetnek. V. ö. 1889. évi német szöv. t. 17. §.; 1873. évi osztrák szöv. t. 13. §. (Utóbbi szerint azonban csak akkor, ha a szövetkezet egészen vagy részben kereskedelmi ügyletekkel foglalkozik.)

² V. ö. K. T. 61. §. és I. rész, 11. czím. Vájjon a szövetkezet *kereskedelmi ügyletekkel* foglalkozik-e vagy nem? époly közömbös, mint a részvénytársaságnál. V. ö. *Szerző* »A kereskedelmi jog kézikönyve« 6. kiadás I. kötet 47., 102. §§.

³ K. T. 223. §. Hasonlóan német és osztrák szöv. t., bár ezek a *hitelt* mint önálló célt nem említik, az osztrák is csak mint a kereset és gazdálkodás eszközt. V. ö. erre nézve *Szerző* törvényjavaslatának indokolását.

⁴ *Törvényjavaslat a szövetkezetekről.* Előadói tervezet indokolással. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készítette *Dr. Nagy Ferenc* egyetemi tanár. Budapest. 1894.

szabályok miatt, melyeket a kereskedelmi törvény túlliberális álláspontjával szemben a szövetkezetek nyereszkedési törekvéseinek meggátálása végett javaslatba hoztam. 1895 december 8-án országos congresszust is tartottak az úgynevezett »önállóan működő hitelszövetkezetek«, hogy állást foglaljanak javaslatom ellen¹ s ezek a támadások meg is ingatták a következő kormányt a szövetkezetek általános reformjára irányuló törekvésében. Mindazonáltal sikerült a javaslatba hozott rendszabályok nagy részét egyelőre legalább abban a szűkebb keretben megvalósítani, mely *Erdély Sándor* igazságügy-miniszter előterjesztésére a »*gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről*« szülő 1898: XXIII. t.-cikkből létesített s a mely, midőn azt vette célba, hogy a kisebb gazdák és iparosok helyzete az állami segély mellett felállított »*Országos Központi Hitelszövetkezet*« által alapítandó és támogatandó szövetkezetek útján javíttassék, egyszersmind kellő biztosítékokról gondoskodott, hogy ezek a szövetkezetek igazi rendeltetésüknek teljesen megfeleljenek.² S egyrészt azok a nagy és áldásos eredmények, melyeket ez a törvény már eddig szült, a mennyiben a központi intézet kötelékébe tartozó szövetkezetek száma 1905 végén már 1814-re emelkedett, melyek kifogástalan működés mellett nem kevesebb, mint 125 millió koronát bocsátottak tagjaik rendelkezésére;³ másrészt az a szomorú tény, hogy eredeti javaslatom megjelenése óta a nyereszkedésre s ezzel a gyengébb társadalmi osztályok kizsákmányolására irányuló szövetkezetek, különösen az évtársulati rendszeren

¹ A congresszus *Erdély Sándor* igazságügyminiszterhez intézett »Emlékirat«-ban foglalta össze kifogásait, melyek azonban csak a tervezet egyes intézkedései ellen szólnak, míg annak azt a törekvését, »hogy a szövetkezeteket eredeti rendeltetésüknek visszaadja és szigorú korlátot vonjon a szövetkezetek és részvénytársaságok között«, az Emlékirat is helyesli. De e helyeslés nem igen egyezik a kifogásokkal, tehát csak arra való, hogy a kifogások igazi forrása elhomályosíttassék.

² Lásd a törvényjavaslat indokolását és *Szerzőnek* a törvényhez írt magyarázatát. Budapest, 1898. Bevezetés.

³ Lásd a Központi Hitelszövetkezet 1905. évi üzleti jelentését. Ez az összeg magában foglalja úgy a központ által nyújtott hitelt, mint a szövetkezetek által közvetlenül szerzett összegeket (takarékbetétek stb.), és saját tőkéjüket.

alapuló úgynevezett »koronaszövetkezetek«,¹ ijesztő mérvben szaporodtak: * nemcsak nem czáfolták meg az általam elfoglalt álláspont helyességét, hanem ellenkezőleg még megerősítették azt; minélfogva semmi okom sem volt a múlt évben újonnan átdolgozott javaslatomban³ attól eltérni. Minthogy azonban ezen újabb javaslatom kapcsán újból megindult a vita a szövetkezetek igazi természetere és hivatásuk alapelveiránt⁴ s attól kell tartanom, hogy az érdekelt köröknek ismét

¹ A kifejezés onnan származik, hogy a tagok időszakonként (rendszeresen hetenként) egy vagy több koronát fizetnek be az üzletrészekre, illetve törzsbetétekre mindaddig, míg az illető évtársulat tart (4—6 évig). Az évtársulat felszámolásakor a felvett kölcsön a befizetett összegből levonatik s a maradék kifizetetik. Ha a kölcsön a befizetések által successive törlesztetnék, e rendszer ellen nem lehetne kifogást tenni. De túlnyomóan az eredeti kölcsönösszeg után fizetetik a kamat az egész évtársulati időszak alatt, holott a befizetések által a tartozás folytonosan csökken. Ez s a különböző mellékjárandóságok és bírságok teszik lehetővé a tagok uzorszerű kizsákmányolását, mire nézve I. különösen a *budapesti kereskedelmi és iparkamara emlékiratát* 1904. évi törvényjavaslatom függelékében és *Budai Barna: Az uzorás szövetkezetekről a magyar gazdaságvizsgáló bizottság 1903. évi közgyűlésén tartott előadását*. L. szövetkezeti törvényhozásunk reformja. Kiadja a Magyar Gazdaságvizsgáló Bizottság, Budapest, 1903. 102. sk. 1.

² A *hitelszövetkezetek* összes száma 1904 július 1-én volt a magyar korona egész területén (beleértve Horvát-Szlavonországot) 3088. Ebből alakult első javaslatom vagyis 1893 óta összesen 2306. V. ö. A magyar szent korona országában fennálló szövetkezetek jegyzéke. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter. Budapest, 1905. A korona-szövetkezetek száma, sajnos nincs külön kimutatva. Budapesten ez idő szerint 132 hitelszövetkezet működik s ezek közül legalább 100 számítható a nyereszkesítő korona-szövetkezetek közé. L. *Mátrai Arnold* érdekes cikkét: Az osztrák-magyar bank és a szövetkezetek. Pesti Hírlap 1906 február 2. szám.

³ *Törvényjavaslat a szövetkezetekről*. Újonnan átdolgozott előadói tervezet indokolással. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készítette *dr. Nagy Ferencz*. Budapest, 1904.

⁴ Így különösen a magyar jogászegylet körében *dr. Navratil Ákos* előadása alapján. L. Jogászegyleti értekezések 244., 247. füzet. Továbbá a Magyar Gazdaságvizsgáló Bizottság által 1904 november hó 5. és 6-án tartott szaktanácskozáson. L. A szövetkezeti törvényjavaslat tárgyalása stb. Külön lenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéből. Budapest 1904. A számos külön bírálatok közül különösen: *Beck Dénes* Tanulmány *dr. Nagy Ferencz* szövetkezeti törvénytervezetéről stb. Budapest, 1904. foglalkozik a szövetkezetek alapelveivel s támadja a javaslat e részbeni álláspontját.

sikerülhet annak elhomályosításával a helyes következmények levezetését megakadályozni, a miben sajnos politikai okok is közreműködnek, szükségesnek tartom ezt az alapvető kérdést tudományosan is megvilágítani, a mi eddig sem nálunk, sem a külföldön tüzetesen, *ex asse*, nem történt.

III.

Nem vagyok barátja a jelszavaknak, még a politikában sem, a hol már elég sok bajt okoztak. Tudományos értéket még kevésbé szabad nekik tulajdonítani. Ez okból a szóban forgó kérdés szempontjából nem helyezek súlyt arra, ha régtől fogva a szövetkezeteket mint az *önsegély* elvén alapuló társaságokat jelölik meg, s ennek alapján gyakran »*önsegélyező egyletek*« -nek nevezik el. Ez a jelszó voltaképpen csak azt akarja kifejezni, hogy a szövetkezetben résztvevő egyének nem kívánnak külső, nevezetesen *állami* támogatást, hanem csakis saját egyesített erejükből akarják megszerezni a gazdálkodásukhoz szükséges eszközöket. Ismeretes, hogy ezen jelszó alatt küzdött Németországban a szövetkezeti ügy főapostola: *Schulze-Delitzsch*, az állami segélyt követelő lángeszű szocialista-vezér: *Lassalle* ellen. De nem lehet tagadásba venni, hogy az önsegély eszméje nehezen fér össze a nyereszkesedés eszméjével, mert ha általában lehet is szó segélyről, habár a segélyező a segélyből nyereséget, pl. a kölcsönadó a megszorult adóstól magas kamatot húz: azt mégis bajos összeegyeztetni, hogy azok, a kik saját erejükből akarják közösen megszerezni a szükséges segélyt, önmagukon akarjanak ezen segélyezés révén nyereszkesedni.

Még erősebben fejezi ki egy másik jelszó a nyereszkesedés kizárását a szövetkezeteknél. Ez a »*kölcsönösség*«. A mi kereskedelmi törvényünk ezt a szövetkezetekről felállított *fogalom-meghatározásba* vette fel¹ s gyakran a szövetkezeteket egye-

¹ K. T. 223. §. »Szövetkezetnek ezen törvény értelmében meg nem határozott számú tagokból álló azon társaság tekintetik, mely tagjai hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának közös üzletkezelés mellett, illetőleg a *kölcsönösség* alapján előmozdítására alakul.« A német és osztrák szövetkezeti törvény fogalom meghatározásában e kellék hiányzik.

nesen »Kölcsönösségi társaságok«-rak nevezik is.² A kölcsönösség olyan kellék ugyan, mely minden társaságnál szükséges; miért is nem tekinthető érvényes társasági szerződésnek az ú. n. *societas leonina*, melynél az egyik tag csak a veszteségben részesedik, a nyereségben ellenben nem. De a kölcsönösség, vagy az azzal gyakran egyértelműen használt »*egyetemlegesség* < (*solidaritás*) a szövetkezetnél egészen más értelemben szerepel, mint más társaságnál. A míg ugyanis más társaságnál a kölcsönösség csak a tagok egymásközi *társasági viszonyára* s a mi abból következik: vagyoni hozzájárulás, ügyvezetés, nyereség- és veszteségfelosztás stb. értetik, nem pedig a társaság által folytatott *üzletre* s az abban előforduló egyes ügyletekre — mert hisz' azok, a kikkel a társaság rendszerint üzleti összeköttetésbe lép, a társasági viszony szempontjából idegenek —: addig a szövetkezeteknél a kölcsönösség annak folytan, hogy, mint látni fogjuk, a tagok a társasággal üzleti viszonyban is állanak, tehát a társasági üzletre nézve sem idegenek, nemcsak a társasági viszonyokra, hanem a társaság által folytatott üzletre mint ilyenre is értetik s csakis erre való tekintettel szerepel a szövetkezeteknél mint különleges criterium. Már pedig valamint a többi társaságnál a társasági viszonyra vonatkozó kölcsönösség kizárja azt, hogy a tagok ebből a viszonyból kifolyólag egymáson nyereszkedjenek, azonképen a szövetkezeteknél a tagokkal folytatott üzleti tevékenységre vonatkozólag sem lehetne kölcsönösségről szó, ha ez nyereszkedési szándékkal történnék.

Ismétlem azonban: nem akarom a szövetkezetek igazi természetét csupán jelszavakkal bizonyítani. Nincs is arra szükség; mert úgy a szövetkezetek *czélja* és *hivatása*, mint a *közfelfogás* azokban az országokban, melyekből a szövetkezetek

¹ Így akarta őket nálunk törvényesen is elnevezni a kereskedelmi törvény szövetkezeti részének tervezete. De az annak tárgyalására összehívott szakértekezet ezt mellőzte s a »szövetkezetek« kifejezését fogadta el. L. az Értekezetlet jegyzőkönyveit 222. sk. 1. Meg van azonban a kölcsönösség a törvényes elnevezésben a »*kölcsönös biztosító-társaság*«-nál; németben is: »Versicherungs-Verein auf Gegenseitigkeit«, mely azonban az 1901. május 12-iki birodalmi törvény által önállóan s nem mint a szövetkezetek egyik faja van szabályozva; francziában: »sociétés d'assurances mutuelles« (1868. január 22. décret) stb.

hozzánk átszámztak, elég bizonyítékot szolgáltatnak arról, hogy a szövetkezetek alapelve a cél materialisztikus volta dacára a *nyerészkedés kizárása, az együttműködés önzetlensége.*

IV.

A szövetkezetek *célja* és *hivatása* határozott kifejezést nyer abban a már érintett fogalommeghatározásban, melyet a kereskedelmi törvény épűgy, mint a német és osztrák szövetkezeti törvény a szövetkezetekről felállít. Világosan kimondja a törvény, hogy szövetkezetnek azon társaság tekintetik, »mely *tagjai* hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának . . . előmozdítására alakul«. ¹ Kiténik ebből a meghatározásból, hogy a midőn a szövetkezetek tagjaik anyagi érdekeit szolgálják, ezt nem úgy teszik, mint a többi kereskedelmi vagy általában kereseti társaság, a melyeknél a tagok elvileg csak a közös vállalat *eredményében, hasznában* osztozkodnak, tekintet nélkül arra, hogy a társaság kikkel lép üzleti összeköttetésbe? A szövetkezeteknél sincs ugyan kizárva, hogy a társaság oly közös üzleti eredményre ne törekedjék, mely az üzleti költségek fedezésén felül a tagoknak bizonyos haszonrészesevést, osztalékot biztosít. Ez azonban a szövetkezeteknél nem a tulajdonképeni, nem a főcél, hanem ellenkezőleg egészen alá van rendelve a szövetkezetek azon feladatának, a mely abban áll, hogy a társaság üzleti tevékenysége épen *saját tagjaira* legyen irányozva, saját tagjai gazdaságának közvetlen eszköze, előmozdítója legyen. Egy részvénytársasági banknál pl. elvileg egészen mindegy az egyes részvényesekre nézve, hogy kinek ad kölcsönt, kinek a váltóját számítja le, kinek vásárol papírokat vagy ad el? Hogy maga a részvényes is fordul a saját bankjához: az merőben esetleges; ő ilyenkor nem is *mint részvényes*, hanem épűgy mint *harmadik* személy szerepel,

¹ K. T. 223. §. *Német* szöv. t. 1. §.: »Gesellschaften von nicht geschlossener Mitgliederzahl, welche die Förderung des Erwerbes oder der Wirtschaft *ihrer Mitglieder*... bezwecken.« *Osztrák* szöv. t. 1. §.: »Vereine von nicht geschlossener Mitgliederzahl, welche die Förderung des Erwerbes oder der Wirtschaft *ihrer Mitglieder* . . . bezwecken.«

mint az, a ki *nem* részvényes. Reá nézve, *mint részvényesre* nézve csak az a fontos, hogy a társaság minél jobb üzleteket csináljon s azoknak végeredményeképen minél nagyobb osztalékot fizessen. Ezzel szemben egy *hitelszövetkezetrél* épen arról van szó, hogy a társulat *saját tagjainak* adjon kölcsönt, saját tagjainak váltóit számítja le stb. Az a részvényes, a kinek kölcsönre van szüksége, esetleg nem is a saját bankjához fordul, hanem más intézetnél keresi hiteligényének kielégítését. Az a szövetkezeti tag ellenben más intézethez hiába fordulna; ő épen azért fordul a saját szövetkezetéhez, épen azért járult hozzá a szövetkezet létesítéséhez, mert másutt hiteligényeit egyáltalában vagy megfelelően kielégíteni nem képes. Hasonlóképen áll a dolog a szövetkezetek többi fajainál: a *fogyasztási* szövetkezeteknél, melyeknél az a cél, hogy a társaság által nagyban vásárolt fogyasztási cikkek saját tagjainak továbbadassanak; a *nyersanyag-beszerzési* szövetkezeteknél, melyek tagjaik számára az iparüzletükhöz szükséges nyersanyagokat szerzik be; a *termelő- és értékesítő*-szövetkezeteknél, melyek saját tagjaik közösen vagy külön-külön előállított áruit eladják stb. Ezzel nem akarom azt mondani, mintha a szövetkezetek *másokkal* egyáltalában nem köthetnének ügyleteket; hogy egy hitelszövetkezet másnak is ne adhatna kölcsönt, a fogyasztási szövetkezet nem tagoknak is ne adhatna el stb. Ezt feltétlenül már azért sem szabad kizártnak tekinteni, mert lehetnek körülmények, melyeknél fogva a szövetkezet kénytelen nemtagokkal ügyleteket kötni, vagy azért, hogy magát egyenes veszteségektől megóvja, pl. a fogyasztási szövetkezet megromlásnak kitett áruin gyorsan túl kell hogy adjon, vagy mert csak nagyobb forgalom mellett képes saját tagjai számára is a szövetkezeti előnyöket biztosítani. De ha e tekintetben korlátok nem is állítanak fel, a mire nézve lehetnek és vannak nagy véleményeltérések nálunk épúgy, mint a külföldön: ¹ annyi kétségtelen, hogy a szövet-

¹ A keresk. törvény nem tartalmaz kifejezett korlátozást a nemtagokra való üzletkiterjesztésre nézve. Némelyek ugyan ezt már a szövetkezetek fogalom meghatározásából vezetik le. De ezzel szemben utalunk az 1880. évi XL. törvényekre, mely szerint csak azok a szövetkezetek részesülnek *adómentességben*, »melyek üzletüket a tagjaiknak nyújtott

kezeteknél a tagok körén túl való üzletkiterjesztés *csak mint kivétel* szerepel; *szabály szerint* és *elvileg* maguk a tagok azok. a kiknek közvetlen szolgálatában a szövetkezet áll. Ebben fekszik a szövetkezet tulajdonképeni súlypontja, ez a *főcriterium*, mely a szövetkezeteket minden más társasági alaktól lényegesen megkülönbözteti.

V.

Bármily nagy legyen azonban e különbség a szövetkezetek és más társaságok között, ez magában véve még csak *külső* különbség, melyről azt lehetne mondani, hogy az semmi további mélyebb, *belső* különbséget nem foglal magában. Nem ugyanolyan kölcsön-e az, melyet a hitelszövetkezet saját tagjainak nyújt, mint a melyet a részvénytársasági bank ad a hozzáforduló cliensnek? Ha a szövetkezeti tag azért fordul a saját szövetkezetéhez kölcsön végett, mert azt nála oly feltételek mellett kapja, melyeket más nem hajlandó engedélyezni: nem époló előnyös feltételek mellett akarja-e a kölcsönt az, a ki a részvénytársasági bankhoz fordul? Legfelebb abban van a

segélyen, előlegezésen vagy kölcsönön túl más nyereségre vagy kereseti ágra nem terjesztetik ki», a mely tehát egyenesen feltételezi, hogy olyan szövetkezetek is lehetnek, melyek üzletüket nemtagokra is kiterjesztik. V. ö. *Szerző* Keresk. jog 6. kiadás, I., 436. 1. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898: XXIII. t.-cz. 4. §-a azonban a nemtagokra való üzletkiterjesztést elvileg kizárja s csak a takarékbetétekre és hitelnyerésre nézve tesz kivételt; míg az én új törvényjavaslatom a nemtagokra való üzletkiterjesztést általában véve megengedi ugyan, de a hitel- és fogyasztási szövetkezeteknél korlátokat állít fel (75—77. §§.), melyeknek igazolására nézve l. a javaslat indokolását 92. sk. 1. Ez egyike azon kérdéseknek, melyek különösen a fogyasztási szövetkezetekre nézve legnagyobb hullámokat vertek fel a közvéleményben s az 1905-ben Budapesten tartott *nemzetközi* szövetkezeti congresszuson is élénk vitát keltettek. *Németországban* az 1868. évi szövetkezeti törvény még nem tartalmazott korlátokat, sőt egy 1871 május 19-iki magyarázati törvény kifejezetten megengedettnek nyilvánította a nemtagokra való üzletkiterjesztést. Az 1889. évi új szövetkezeti törvény azonban már szintén korlátokat tartalmaz a hitel- és fogyasztási szövetkezetekre nézve, melyek az 1896 augusztus 12-iki törvény által még szigorítottak. Az 1888. évi *francia* javaslat is állít fel korlátokat a hitel- és fogyasztási szövetkezetekre nézve (31., 33. ez.).

különbőség, hogy a szövetkezeti tag annyira utalva van a szövetkezetre, hogy más intézetnél kölcsönt egyáltalában nem is kap, s épen azért van szükség a szövetkezetekre olyan emberek számára, a kik másutt hiteligenyeiket kielégíteni nem képesek; holott más, hitelképes egyén bármely pénzforráshoz fordulhat, úgy, hogy csak arról van szó, melyiknél kap előnyösebb feltételeket?

Hát én megengedem, hogy az egyes hitelkereső egyénekre nézve csakugyan mindegy, vajjon a kölcsönt szövetkezettől vagy részvénytársaságtól kapják; mindegyik esetben azt akarja az illető, hogy a kölcsönt először egyáltalában, és másodsor: minél előnyösebben kapja. S ha a szövetkezeti tag kivételesen oly hitelnek örvend, hogy nemcsak saját szövetkezetétől, hanem mástól, pl. valamely takarékpénztártól is kaphat pénzt, bizonyára ő is ehhez fog fordulni, ha ennél olcsóbban kapja. A fogyasztási szövetkezet tagjaira nézve is ugyanaz áll, mint más vásárlóra nézve. A ki nem tagja a fogyasztási szövetkezetnek. épúgy néz arra, hogy jól és olcsón bevásárolhasson, mint a szövetkezeti tag, s ha az utóbbi azt találja, hogy másutt jobban és olcsóbban vehet, mint saját szövetkezeténél, az ő tagsági minősége őt nem fogja visszatartani attól, hogy máshoz menjen bevásárolni.

De vajjon ugyanolyan egyforma az álláspont *magára a szövetkezetre* nézve, szemben a többi társasággal, szemben a részvénytársasági bankkal, szemben a nyílt boltban áruló közkereseti társasággal vagy akár egyéni vállalkozóval? Lássuk!

A mikor a kereskedő árúit a közönségnek kínálja, ezt nyilván azért teszi, hogy az eladásnál nyeresége legyen. Ha kivételesen elő is fordul, hogy a kereskedő haszon nélkül dolgozik, *állandóan* ez nem képzelhető. Az a részvénytársasági pénzügyintézet is, mely a kölcsönt adja, ezt szintén azért teszi, hogy a kölcsönadásból nyeresége legyen s ennek alapján részvényeseinek osztalékot adjon. Minél többet tud nyerni, annál nagyobb osztalékot adhat; természetes tehát, hogy a részvénytársaság nem arra törekszik, hogy a hozzáforduló kölcsön vevő, a ki neki idegen harmadik személy, minél olcsóbban kapja a pénzt, hanem ellenkezőleg arra, hogy azt neki minél drágábban adja. Ha tényleg nem adja drágán, ezt csak azért teszi,

mert a verseny erre kényszeríti, vagy mert saját érdekében is áll, hogy az ő cliensei a kölcsönfeltételeknek könnyen eleget tehesenek. De ez a couláns eljárás csak addig terjedhet, a meddig a társaságnak legalább annyi baszna van, hogy a részvényesek érdemesnek találják a társaságot fen tartani. Mihelyt az üzlet megfelelő nyereség nélkül nem folytatható, semmi érdekük, hogy azt továbbra is fentartsák.

Épen ellenkezőleg áll a dolog a szövetkezeteknél. Itt nemcsak a tagoknak érdekéről van szó, hogy minél olcsóbban vásárolhassanak, minél előnyösebb kölcsönt kapjanak stb., hanem *magának a szövetkezetnek* is ez a célja. A szövetkezet nem azért alakul, hogy a tagokkal folytatott üzletből minél több nyeresége legyen; hanem ellenkezőleg épen a végből, hogy a tagok minél olcsóbban vásároljanak, minél jutányosabb kölcsönt kapjanak; s ezt épen az által éri el, ha nyereségre nem törekszik. Mihelyt a szövetkezet nyereségre akar szert tenni: drágábban kell hogy eladjon, nagyobb kamatot kell hogy szedjen; tehát egyenes ellenmondásba jut azzal a céllal, melyre alakul. A míg tehát más társaságnál a fenmaradás biztosítéka, a *létfogosultság*, épen a minél nagyobb nyereség, addig a szövetkezet létjogosultságát megfordítva épen abban kell hogy találja, hogy a tagok szükségleteinek minél előnyösebb kielégítése külön nyereség által ne csorbíttassék. Ha a szövetkezet tagjait époly drágán, vagy még drágábban látja el, mint más vállalkozó a maga clienseit: ez csak abban az esetben egyeztethető össze a szövetkezet céljával, ha az ebből eredő nyereség ugyanazon tagoknak, a kiktől származik s ugyanazon arányban, a melyben egyes ügyleteik alapján a nyereséghez járultak, ismét *visszatérítetik*. Ez az eljárás, a mely különösen a *fogyasztási* szövetkezeteknél szokásos,¹ eredményben ugyanaz,

¹ Így különösen Angliában, hol már az úttörő *rochdale-i* takácsok honosították meg. Innen ezen eljárás elnevezése is. mint **Rochdale-plan**. Vannak azonban Angliában olyan fogyasztási szövetkezetek is, melyek egyenesen olcsóbban látják el tagjaikat, a kik aztán nem is részesülnek visszatérítésben, hanem a nyereség az üzletrészek arányában osztatik fel. Ezt az eljárást különösen a londoni tisztviselői fogyasztási szövetkezetek követik s ezért »*Civil Service Plan*«-nak nevezik. Az angolok az ezt követő szövetkezeteket nem is tekintik igazi szövetkezeteknek. V. ö. *Crüger*

mint ha a szövetkezet *egyenesen* olcsóbban látja el tagjait s éppen azért nemcsak nem kifogásolható, hanem a tagokra nézve még előnyösebb is.¹

Látni való ezek szerint, hogy a szövetkezet üzletkörének saját tagjaira való kijelölése nem csupán az üzletkör *külső keretének* korlátozása szemben más társasággal, hanem *belső*, az üzletvitel *alapelvének* különbségét foglalja magában; hogy abból, miszerint a szövetkezetek saját tagjaik hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának előmozdítására alakulnak, szükségképpen az is következik, hogy a szövetkezetek, ellentétben más kereseti társaságokkal, nem *haszonra*, nem *nyereségre* irányuló társaságok, alapelvük nem a nyereszkesedés, hanem az *önzetlenség*, nem az egoizmus, mely csak a saját jólétével törődik, a máséval pedig legfeljebb annyiban, a mennyiben ez saját magának is hasznos; hanem az *altruizmus*, mely nem arra irányul, hogy a saját, hanem arra, hogy másnak a boldogulását mozdítsa elő.

VI.

A szövetkezetek ezen alapelvének igazságán semmit sem változtat az a körülmény, hogy a szövetkezetek is kénytelenek bizonyos *üzleti spekulációt* folytatni, hogy céljuknak megfelelhessenek. A hitelszövetkezetnek is arra kell törekednie, hogy minél kedvezőbb feltételek mellett szerezzék meg azt a pénzt, melyet tagjainak juttat s épúgy kell vigyáznia arra,

Die Erwerbs- und Wirthschaftsgenossenschaften in den einzelnen Ländern. Jena, 1892. 49. l. A visszatérítési rendszer nálunk is el van terjedve a fogyasztási és értékesítő szövetkezeteknél s már 1869-ben ajánlatott *Vécsey* Tamás által a »fogyasztási egyletekről« tartott akadémiai értekezésében. Az én törvényjavaslatom általánosítja mindennemű szövetkezeteknél, de csak az üzletrészekre fizethető 5% osztalékot meghaladó nyereségre nézve, amennyiben az az alapszabályok értelmében atartalékalap növelésére, vagy jótékony vagy közhasznú célokra nem fordítandó (24. §.).

A főelőny abban áll, hogy a tagok a visszatérített összegben olyan megtakarításhoz jutnak, melyet az olcsóbb vásárlásnál nem tettek volna félre. Magára a szövetkezetre nézve is előnyösebb annak folytán, hogy a tagok szorosabban köttetnek a szövetkezethez s nem csábítatják el magukat a szövetkezetek ellen dolgozó verseny által. Éppen ezen rendszernek köszönhetőek a *roclulale*-i takácsok s az angol fogyasztási szövetkezetek általában bámulatos eredményeiket. V. ö. *Cirilger* id. m. 46. l.

hogy az adott kölcsönök az igénybe vett hitellel összhangzásban álljanak, mint más pénzügyintézetnek. A fogyasztási szövetkezet csak úgy elégítheti ki jól tagjainak szükségleteit, ha maga is minél előnyösebben vásárol, a mi reá nézve semmivel sem könnyebb, mint más kereskedőre nézve. A termelő és értékesítő szövetkezet csak akkor szerezhethet tagjainak minél nagyobb bevételt az általuk előállított vagy beszolgáltatott cikkek után, ha minél ügyesebben tudja azokat árusítani s megállja a versenyt a többi kereskedővel vagy iparossal stb. Ebből a szempontból a szövetkezetek épen olyan vállalatok, mint más társulati vagy egyéni vállalat s ugyanolyan kockázatot is viselnek,¹ hacsak ezt az üzleti spekulációt más, nevezetesen pl. valamely szövetkezeti központ, nem teljesíti helyettük.² Azért nem is lehet csodálkozni azon, hogy még olyanok is, a kik nincsenek a nyereszkesző szövetkezetek körül érdekelve, az ügyvitel ezen oldala miatt nem látják át a szövetkezetek igazi természetét s nem akarják elismerni, hogy a szövetkezetek valódi hivatása a nyereszkeszési célt kizárja. Pedig ha jól szemügyre veszik a »nyereség« fogalmát, lehe-

¹ Különösen lila a szövetkezet által igénybe vett hitelek az egyes tagoknak nyújtott hitekkel kellő arányban nem állanak. Ez főleg a *fogyasztási* szövetkezeteknél tapasztalható, melyeknél épen azért jogosult a tagok hitelvásárlásait korlátozni, a mint azt az én törvényjavaslatom is teszi (78. §.).

² Így a központi hitelszövetkezetek vagy más pénzügyintézetek a kötelékükbe tartozó egyes szövetkezetekkel szemben, melyek tőlük kapják, rendszerint vizleszámitolás útján, a szükséges pénzt. Így a központi bevásárlási szövetkezetek, pl. nálunk a »Hangya« és a »Keresztény szövetkezetek központja« a hozzájuk tartozó fogyasztási szövetkezetekkel szemben, melyek tőlük kapják az árúkat stb. A pénz- és árubeszerzés körüli üzleti spekulációt illetően módon teljesen a központ végzi, s az egyes szövetkezet nincs kitéve az azzal járó rizikónak, a mi annál nagyobb jelentőséggel bír reájuk nézve, mert egyrészt nem is rendelkeznek kellő szakképzettséggel bíró vezetőkkel, másrészt nem is érhetnek el olyan kedvező feltételeket, mint a nagy üzletkörrel bíró központ. Hogy az egyes szövetkezetek ilyen viszony mellett nem elég önállóak s nem teljesíthetik annyira az önnevelés feladatát, az bizonyos; viszont azonban biztosabb létük van s a központ által folyton ellenőrzöttek. A *külföldi* központi hitelszövetkezetek szervezetéről és működéséről részletes kimutatót találni a Budapesten 1905-ben tartott nemzetközi szövetkezeti congressus közleményeiben.

tetlen észre nem venniök, hogy az arra való törekvésről: nyereszkedésről csak ott beszélhetünk, a hol nagyobb bevételre akarunk szert tenni, mint a mennyi kiadásunk volt. Bár-mennyire törekedjünk arra, hogy minél olcsóbban szerezzük be a kölcsönadáshoz szükséges pénzt, az eladandó árút: ha leg-felebb az üzleti költségek hozzászámításával nem adjuk drá-gábban, mint a hogyan beszereztük, nyereségről s arra való törekvésről nem lehet szó. A »nyereség« nem önmagában létező absolut fogalom, hanem a vétel és eladás, a hitelszerzés és hitelnyújtás egymáshozí viszonyának eredménye s valamint akkor is lehet nyereség, ha drágán szereztük be az eladandó árút, a kikölcsönzendő pénzt, ha t. i. még drágábban adjuk: azonképen megfordítva a legolcsóbb beszerzés esetében sincs nyereség, ha épen olyan olcsón adjuk, mint a hogyan beszereztük. Ha tehát a szövetkezetek csak azért törekszenek arra, hogy a beszerzendő pénzt vagy árút minél jutányosabban szerezzék be, hogy azt annál jutányosabban adhassák tagjaik-nak, vagy a termelő és értékesítő szövetkezet azért törekszik a tagok árúinak minél drágább eladására, hogy a tagok minél többet kaphassanak: ebben magában véve még semmi nyeresz- kedési czél nincs. Ilyen csak akkor van, ha a szövetkezet arra is törekszik, hogy az általa beszerezett pénzt vagy árút drá-gábban adja tagjainak, mint a hogyan maga szerezte, a tagok-nak az általuk beszolgáltatott árúért kevesebbet fizet, mint a mennyiért eladja.¹ De ha ezt teszi, megfelel-e abbeli czéljának,

¹ Természetesen az üzleti költségeket is számításba véve, úgy, hogy még nem lehet nyereségről beszélni, ha csak annyi a kamat vagy ár-különbözet, a mennyi azoknak fedezésére szükséges. Tartalékalapról is kell gondoskodni esetleges veszteségek pótlására. De arra is tekintettel kell lenni, hogy a szövetkezetek annál nagyobb hasznot juttathatnak tagjaiknak, minél takarékosabban igazgattatnak; különösen a vezetők díjazásának nem szabad olyannak lenni, hogy köztük és a tagok között érdekellentét keletkezzék, úgy, hogy a díjazás voltaképen csak a nyeresz- kedés egyik alakja. Ez indokolja annak törvényes korlátozását, a mint azt az én javaslatom (50., 65. §§.) s az 1898: XXIII. t.-cz. (30., 36. §§.) az igazgatóság és felügyelő-bizottságra nézve teszi. Nem képez nyereséget az a kamat- vagy árkülönbözet sem, mely a tagoknak az év végén *viszsa- tértetik* (1. fentebb); ugyanazért nem is szabad azt mint jövedelmet *megadóztatni*, bár a kereskedők ezt erősen kifogásolják.

hogy saját tagjai hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának olyatén előmozdítására szolgáljon, a minőt a tagok a szövetkezettől várnak, a miért a tagok a szövetkezetbe léptek? Nyilvánvalóan nem. Csakis a *tagok* azok, a kiknek az előnyös szövetkezeti ügyvitelből hasznuk, nyereségük szabad hogy legyen:¹ *magának a szövetkezetnek* ellenben a tagok rovására spekulálnia, nyereszkednie nem szabad, ha egyenes ellenmondásba nem akar jutni azzal a czéllal, melyre alakul.

VII.

Hogy ez teljesen megfelel a *közfelfogásnak* is a külföldön: azt könnyű kimutatni. Megengedem ugyan, hogy a tétel *törvényhozások* kevésbé fejezik ki a nyereszkedési elv kizárását és pedig nemcsak mint *elvnek*, a mi úgy sem törvénybe való, de annak következményei gyanánt sem. Ez áll különösen a régibb szövetkezeti törvényekről. Így nem tartalmaz semmiféle korlátot a nyereszkedésre nézve az 1867. évi *francia* társasági törvény, mely a midőn a szövetkezeteket mint változó tőkeegyesületeket (sociétés; i Capital variable) szabályozza, nem is tekinti azokat önálló társasági alaknak, hanem a keresk. társaságok bármelyik alakjában akár a közkereseti, akár a betéti vagy részvénytársaság alakjában engedi meg. Hasonló-

¹ Ebből a szempontból sem szabad azonban arról beszélni, mintha a szövetkezetek is nyereségre irányuló társaságok: mert a tagokra nézve az az előny, melyet a szövetkezet útján szereznek, csak az ő *külön* gazdaságuk, iparuk, háztartásuk körében képez hasznot, nyereséget; nem pedig a *szövetkezet* irányában. Leginkább a termelő- és értékesítő szövetkezeteknél hajlandó az ember a tagok nyereségére gondolni, mert ezeknél csakugyan az a cél, hogy a tagok minél drágábban adják el termelvényeiket. Pedig itt is csak annyiban lehet szó nyereségről, a mennyiben az eladási ár a termelési költségeket *az illető tagnál* meghaladja, nem pedig *maga a szövetkezet* irányában. Ha a szövetkezet még oly drágán adja is el a tagok által beszolgáltatott árúkat, a tagoknak még sincs nyereségük, ha az elért ár a termelési költséget meg nem haladja; bár természetesen annál inkább van nyereségük, minél többet érhetnek el a szövetkezet útján. Ennyiben ugyanaz áll. mintha önállóan hoznák termelvényeiket forgalomba. De éppen azért szövetkeznek, hogy közösen többet érjenek el s éppen azért nem szabad magának a szövetkezetnek *a tagokon* nyereszkednie, mert különben a tagok ebbeli céljukat nem érhetik el.

képen nem állít fel nyereszkeségi korlátokat az 1868. évi régibb *német* szövetkezeti törvény, az 1873. évi *osztrák* szövetkezeti törvény, az 1876. évi *angol* szövetkezeti törvény (industrial and provident societies act) stb. De ez nem magyarázható abból, mintha ezek a törvények a szövetkezeteket a nyereszkesedésre irányuló keresk. társaságokkal azonosaknak tekintették volna, hanem egyszerűen abból, mert nem mutatkoztak a szövetkezetek körében oly kinövések és visszaélések, melyek a nyereszkeségi korlátok felállítását szükségessé tették volna. A későbbi törvényekben azonban már találni némely rendelkezéseket, melyek a nyereszkesedés megszorítására irányulnak. Így az 1882. évi *olasz* keresk. törvényben, az ezzel hasonló 1887. évi *román* és 1888. évi *portugalli* keresk. törvényben, az 1889. évi új *német* szövetkezeti törvényben s még többet abban a törvényjavaslatban, mely 1888-ban a *francia* kamarák elé terjesztett, de még mindig tárgyalás alatt áll. Ennek folyamán már határozott kifejezést nyert az a törekvés, hogy a szövetkezetek a nyereszkesedéstől távol tartassanak. A szenátus, — mondja ennek előadója, — oly rendelkezések sorozatát fogadta el, melyeknek az a kettős célja, hogy a szövetkezetek a munkás osztályok által minél jobban megközelíthetők legyenek és a *speculatio* kizárassék. Ilyenek az üzletrészek névértékének korlátozása 20-tól legfeljebb 100 frankig s egy tagra nézve 5000 frankig, egy szavazat megállapítása tekintet nélkül az üzletrészekre, az osztalék korlátozása 5%-ra s az igazgatóság és a felügyelő bizottság jutalékának korlátozása 15%-ra stb.¹ S vájjon nem a szövetkezetek altruistikus jellege jut-e kifejezésre pl. *Angliában* abban a jogi helyzetben, hogy az ott leginkább elterjedt fogyasztási szövetkezetek nem a már említett külön szövetkezeti törvény, hanem az emberbaráti célokra alakult u. n. *friendly societies-t* szabályozó törvény alapján működnek ² s az előbbi egyenesen azt tűzi ki célul,

¹ L. *Lourties* szenátor jelentését 1893-ból 3. 1. (szenátusi irományok 270. szám).

² V. ö. *Gitle fñh.* Les sociétés cöppératives de consommation. Paris 1904. 67. 1., a ki a francia szövetkezetekre nézve is helyesebbnek találja, ha azok nem a keresk. társaságokról szóló, hanem a nyereszkesedésre nem irányuló egyesületekre (*associations*) vonatkozó törvény alá helyezkednének.

hogy az utóbbival lehető összhangot létesítsen?¹ a midőn továbbá a legtöbb államban a szövetkezetek épen altruistikus jellegük elismeréseképpen a nyereszkes társaságokat terhelő *adóktól* és *illetékektől* mentesítetnek? vagy a midőn az állam őket *subventiókkal* vagy más eszközökkel egyenesen támogatja? ²

VIII.

De ha maguk a külföldi törvényhozások általában még nem tartották szükségesnek a szövetkezetek nyereszkesedésre nem irányuló jellegét megfelelő rendelkezések által biztosítani: annál világosabban tűnik ki ennek általános elismerése és gyakorlati megvalósításának követelménye a szövetkezetek és szövetkezeti vezérférfiak *tényeiből* és a szövetkezetek nagy kiterjedésű *irodalmából*. Ebben a tekintetben utalok első sorban *Angliára*, a szövetkezetek igazi hazájára, a hol a szövetkezetek nagy kiterjedése és áldásos emberbaráti működése köztudomás szerint azon ideális gondolkodású férfiak folytonos agitációjának köszönhető, a kik mint *Maurice, Lndlow, Kingsley, Hughes, Neale, Holyoake* a »Keresztény socialisták« elnevezése alatt ismeretesek.³ Hasonlóképpen *Németországban*, a mely a szövetkezetek terén most már Angliát is túlszárnyalta: *Huber V. A., Schulze-Delitzsch, Raiffeisen*, ezek a nagy szövetkezeti apostolok, mindig előtérbe helyezték a szövetkezetek erkölcsi és nevelői hivatását.⁴ Utóbbinak egyik főmunkatársa és életírója 12 pontban összegezi azokat a főelveket, melyek a német

¹ Az 1876. évi szövetkezeti törvény bevezetése kifejezetten ezt mondja: »A kereseti és ellátási társaságokról (industrial and provident societies) szóló törvény megerősítése és javítása, továbbá *ennek a törvénynek bizonyos tekintetben a jótékony társaságokról (friendly societies) szóló törvényvel való összhangba hozása czélszerűnek mutatkoznán...* stb.

² Az állami támogatás különböző módjairól és terjedelméről a külföldi államokban 1. részletesen az 1905. évben Budapesten tartott nemzetközi szövetkezeti congressus közleményeit. — Annak jogosultsága a congressus egyik főtanácskozási tárgyát képezte, melyet érdekes előadással a francia *gróf Rocquigny* vezetett be.

³ V. ö. *Crüger*: Die Erwerbs- und "Wirtschaftsgenossenschaften in den einzelnen Ländern. Jena, 1892. 36. sk. 1.

⁴ *Crüger*: id. m. 151. 1.

szövetkezeti vezérferfiak, különösen Raiffeisen önzetlen fáradozásának eredményeképen a német szövetkezetek összfejlődéséből levezethetők.¹ Ezek közül különösen kiemelem a *8-dik pontot*.

1) *Fassbender*: F. W. Raiffeisen. Berlin, 1902. 274. sk. 1. Erdemesnek tartom ezeket eredetiben, teljes szövegben közölni:

»1. Das Genossenschaftswesen muss seinem eigentlichen Zweck erhalten werden, darf aber keine Ziele verfolgen, die sich nicht mit Nothwendigkeit aus dem Hauptzweck als Wirkungen ableiten lassen.

2. Der Zweck der Genossenschaften ist nach der Absicht des Gesetzes die wirtschaftliche Förderung der Mitglieder nach einer genau zu bestimmenden Richtung. Die Wirkungen des Genossenschaftswesens sind ethisch-socialer Natur und sind als solche ohne Beeinträchtigung der jederzeitigen freien Entschliessung der Mitglieder durch Belehrung und entsprechende Massnahmen der Geschäftsführung zu erstreben.

3. Sowohl für die einzelnen Genossenschaften als auch bei den Verbänden sind kleinere organische Gruppen in dem Umfange, als eine Lebensfähigkeit derselben gewährleistet ist, und zwar im Anschluss und auf Grundlage anderer schon bestehender socialer Gebilden (Pfarr- oder Civilgemeinde, Innung, Gewerkschaft etc. für Einzelgenossenschaft-Prövmz für Verband), in denen die Entwicklung eines genossenschaftlichen Lebens vor auszusehen, zu bilden.

4. Es ist jede Abhängigkeit der Genossenschaften von politischen Parteien, von anderen wirtschaftlichen Vereinigungen und von staatlicher Bevormundung (Behörde) zu vermeiden, indem bei dem Vorhanden sein solcher Beziehungen eine Verquickung verschieden gearteter Bestrebungen herbeigeführt wird, die eine Zersplitterung der Kräfte oder mangelhafte Entfaltung derselben im Gefolge hat.

5. Es dürfen die Statuten der Genossenschaften keine Bestimmungen enthalten, welche dem Princip der freien Selbstverwaltung widersprechen und bei der Wahl der Verwaltungsorgane der einzelnen Genossenschaften und Genossenschaftsverbänden andere Momente maßgebend sein lassen, als die freie Bestimmung der beteiligten Genossenschaften selbst.

6. Sowohl in den Statuten der Genossenschaften als auch in denen der Genossenschaftsverbände sind alle Bestimmungen zu vermeiden, welche in die freien Entschliessungen der einzelnen Genossenschaftsmitglieder weiter eingreifen, als es zur Erreichung des eigenen Zweckes der Genossenschaften dringend erforderlich erscheint.

7. Es dürfen sich die Verwaltungsorgane der Genossenschaften und Genossenschaftsverbände bei ihren Massnahmen niemals von anderen Rücksichten leiten lassen, als denen, welche durch die in den Statuten festgelegten Zweckbestimmungen der ersteren selbst gegeben sind.

8. Ob größere Geschäftsantheile einzuführen, hängt von den wirtschaftlichen Verhältnissen ab. Werden solche aber eingeführt, so dürfen auf die Geschäftsantheile keine höheren Dividenden an die Mitglieder

mely szerint a szövetkezeteknek nem szabad az üzletrészek után nagyobb osztalékot fizetni, mint a mennyi kamatot a tagoknak adott kölcsönök után szed. További nyereség felosz-

vertheilt werden, als die Genossenschaft von den letzteren für Darlehen erhält. Soll eine weitere Gewinnverteilung eintreten, so darf dieselbe nur erfolgen im Verhältnisse zur Beteiligung der Mitglieder an der Erfüllung des Genossenschaftszwecks, also als Rückvergütung von Zinsen auf Darlehen oder Rückvergütung auf den Kaufpreis von Bezügen, Nachzahlung auf Lieferung von abgesetzten Waren etc. je nach der Art der Genossenschaft.

9. In allen Genossenschaften ist auf eine ausreichende Ansammlung von gemeinsamen Vereinsvermögen Bedacht zu nehmen und zwar mindestens in dem Umfange, dass sie einschließlich der Geschäftsanteile der Mitglieder die Höhe der ausstehenden Dauerkapitalien (Hypothekendarlehen für Grundkapital und stehendes Betriebskapital) und sämtlicher der Genossenschaft gehörigen Liegenschaften (Grund und Boden, Gebäulichkeiten mit Inventar) erreichen.

10. Bei Aufwendungen zu gemeinnützigen Zwecken aus dem Vereinsvermögen sind nur solche Zwecke in's Auge zu fassen, welche im Interesse sämtlicher Genossenschaftsmitglieder liegen, mit Ausnahme des Falles, dass daraus auch kleinere Darlehen für Unbemittelte in Notfällen ohne Bürgschaft bestritten werden können.

11. Aus dem genossenschaftlichen Geschäftsbetriebe als solchen soll niemand einen Vortheil ziehen und jegliches Wageunternehmen ist zu vermeiden. Die Leitung der Verwaltung ist daher auch, soweit sie ohne verhältnißmäßige Inanspruchnahme der von sonstiger Berufstätigkeit freien Zeit der bei der Verwaltung thätigen Personen möglich ist, ehrenamtlich zu gestalten. Wo dies, wie bei den Verbänden in der Regel, nicht möglich ist, sollen die Gehälter der leitenden Personen aber so bemessen werden, wie es sich mit dem Charakter der Genossenschaften als Wohlfahrtseinrichtungen im Interesse der kleinen und mittleren Leute vereinbaren lässt.

12. Als Grundlage der genossenschaftlichen Bethätigung sind neben den Principien der Selbsthilfe, Selbstverwaltung und Selbstverantwortung auch die allgemeinen christlichen Principien der Nächstenliebe und des Gemeinsinns zu betonen. Bei der von der Genossenschaft ausgehenden erziehlischen Wirksamkeit ist auf die Verbreitung der sog. bürgerlichen Tugenden im christlichen Sinn der Nachdruck zu legen. Die Pflege des religiös-ethischen Lebens in der auf dem Boden der verschiedenen Religionsbekenntnisse erwachsenden Form gehört ebenso wenig, wie die Verfolgung politischer Ziele zu den Aufgaben der Genossenschaften und muss daher jede Benützung der Genossenschaft zu konfessionellen Zwecken streng vermieden werden, wie auch alle Erörterungen politischer Natur von den Verhandlungen auszuschließen sind.«

tásnak csakis abban az arányban szabad történnie, melyben a tagok a szövetkezeti cél végrehajtásában résztvesznek, tehát a szövetkezetek különböző fajai szerint: mint visszatérítés a kölcsönök után fizetett kamatokból, a vásárolt árúk vételárából, mint pótjutalék az eladott árúk eladási árából stb. Kiemelem továbbá a *11. pontot*, mely szerint a szövetkezeti üzletvitelből mint ilyenből senkinek sem szabad külön előnyt húzni s minden kockázatos vállalat kerüendő. Az igazgatás is, a mennyiben arra az illetők egyéb elfoglaltsága mellett fennmaradó szabad idő elégséges, *ingyenesen*, s a mennyiben nagyobb elfoglalást követel is, csak olyan javadalmazás mellett történhetik, a mely a szövetkezeteknek mint a kis és középsorsú emberek érdekében működő jótékonyági intézményeknek jellegével összeegyeztethető. A *12. pont* hangsúlyozza végül, hogy a szövetkezeti működés alapjai az önségély, önigazgatás és önfelöltség mellett a felebaráti szeretet és közösségi érzet általános keresztény elvei.

Jobban valóban nem lehet a szövetkezetek altruistikus jellegét kidomborítani, mint a hogyan ez ezekben a pontokban történik s nekem sincs szükségem nagyobb támogatásra azon rendszabályok igazolására, melyeket a szövetkezetek önzetlenségének alapelvéből kifolyólag codifikatórius munkálataimban megvalósítani törekedtem. Hogy azok az érdekeltek, a kik a szövetkezeteket csak azért alapítják és vezetik, hogy maguknak minél nagyobb hasznot és minél jövedelmezőbb állásokat szerezzenek, tovább is rajta lesznek, hogy ez az alapelv szövetkezeti jogunk reformjánál époly kevésbé érvényesüljön, mint a hogy arra keresk. törvényünk megalkotásánál nem gondoltunk: arra el kell készülvén lennünk. De bízom benne, hogy ezekkel az ismert forrásból eredő támadásokkal szemben az elfogulatlan közvélemény mindinkább fel fogja ismerni, hogy az a küzdelem, melyet párhuzamosan az önzetlen szövetkezetek alapítására és vezetésére irányuló társadalmi propaganda nemeslelkű előharczosainak, első sorban *gróf Károlyi Sándor*, fáradhatlan gyakorlati akciójával,¹⁾ immár több mint egy évtized óta

¹⁾ Eredetileg a *Pestvármegyei hitelszövetkezet* létesítésével 1886-ban, a mely mint a pestmegyei községi hitelszövetkezetek központja működött, de később más megyékre is kiterjesztette működését. Ennek helyébe

a szövetkezetek purifikációja érdekében folytatok: nem elméleti makacskodás, hanem a szövetkezetek terén elharapózott visszaélések és káros kinövések folytán szükséges megvédése azoknak a gyengébb társadalmi osztályoknak, melyeknek támogatása és megerősítése a szövetkezeteknek igazi és egyedüli hivatása. Nem akarok én a mi szövetkezeteinknél mást, mint biztosítani azt, a mit veterán mesterünk: *Kautz Gyula* már 36 évvel ezelőtt a szövetkezetek főfájának, a népbankoknak nevezett hitelszövetkezetek jelentőségéről mond, midőn helyesen kiemeli, hogy »a népbankok, mint egyik legszebb szüleménye és vívmánya a modern társadalmi mozgalomnak, valódi magasb közgazdasági, kulturári és *humanitárius* szerepet játszanak századunk szociális fejlődésében, névszerint az által, hogy az alsóbb osztályoknak s különösen a munkásoknak mind erkölcsi, mind anyagi fölemelkedését előmozdítják; a polgári középrendnek erősbödését, szilárdulását biztosítják; az emberi önbecsérzetet, törekvést, takarékossgot, szorgalmat ébresztik és fokozzák, a politikai életben oly főfontosságú *önkormányzat*

1894-ben ugyancsak gr. Károlyi Sándor vezérlete alatt a *Hazai szövetkezetek központi hitelintézete* lépett, melynek kötelékébe 1897 végén 379 községi hitelszövetkezet tartozott. Az 1898: XXIII. tcz. által felállított *Országos Központi Hitelszövetkezet* ezeket a szövetkezeteket átvette, gr. Károlyi Sándor azonban ennek életére állani vonakodott. E helyett különösen a fogyasztási szövetkezetek terjesztését tűzte ki célul, megalapítván a »*Hangya*« központi fogyasztási szövetkezeti, melynek kötelékében 1905 végén 577 községi szövetkezet állott. 1895-ben megalapította a Magyar Gazdaszövetséget, mely különösen a szövetkezeti ügy előmozdítását tűzte ki célul, a mely számára 1905-ben a »Magyar Szövetkezetek Szövetsége« -ben még külön egyesületet teremtett. Az 1905-ben Budapesten rendezett *nemzetközi szövetkezeti congressus* őt választotta elnökéül, mely minőségben magas szárnyalású megnyitó beszédet mondott a szövetkezetek jelentőségéről és az azokra vonatkozó feladatokról. — Mellette különösen gr. *Majláth József*-et kell említeni, a ki a congressus másodelnökévé választatott s a ki úgy gyakorlatilag, mint irodalmilag nagy szolgálatoakat tett a szövetkezeti ügynek; továbbá *Bernát Istvánt*, a ki mint a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, mint a »Magyar Gazdák Szemléje« és a »Szövetkezés« szerkesztője számos irodalmi dolgozataival és gyakorlati tevékenységével, legutóbb mint a nemzetközi congressus főtít-kára és előkészítője kiváló érdemeket szerzett a szövetkezeti ügy fejlődése körül.

eszméjének érlelődését elősegítik s egyáltalában az ipari és erkölcsi közállapotokra termékenyítő befolyást gyakorolnak, sőt mi több, a 19. század egyik legnagyobb kérdésének, a »*sociális kérdésnek*« megoldását is előkészítik és könnyítik.«¹

¹ A társulási intézmények a nemzetgazdaságban. A M. Tud. Akadémia által a Fáy-díjjal koszorúzott pályamunka. Pest 1871. 267. 1. V. ö. még 276. 291—292. 1.

SZÉCHENYI PROBLÉMÁK

I. SZÉCHENYI ÉS AZ ÉRZELMI POLITIKA
II. A KÖVETKEZETESSÉG ÉS SZÉCHENYI RENDSZERE

ÍRTA

RÉZ MIHÁLY

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1906. december 10-iki ülésén.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1907.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

A lüktető, lázas élet forrásaiban, az eleven érzések és erők harcaiban mi az, a mi oly ellenállhatlanul vonz annyiunkat elmúlt időknek elmúlt küzdelmei közé? Mi az, a mi elfeledteti a magunk minden szenvedélyeit és érdekeit, és elfordítja szemünket a jelentől, hogy lelkünk elé állítsa a régi időknek immár rég porladozó nagyjait?

A nagyság tisztelete az, mely lelkünkön vett erőt; a nagyság iránti kiolthatatlan vágy az, a mi a történelemhez menekülni kényszerít.

A történelem hivatásának nagy tisztelete mellett ez az erős, mély érzés az, a mi ellenállhatatlanul a múltakba vezet. Nemcsak az okulás vágya az, a mi oda visz, hanem a nagy emberekkel és nagy eszmékkal való foglalkozásnak soha meg nem szűnő vágya.

Mert vannak nemzedékek, melyeknek a nagyságot a múltukban kell keresniük.

SZÉCHENYI ÉS AZ ÉRZELMI POLITIKA.

»Minekünk, magyaroknak elemünk .. .« — mondja »A Kelet Népé«-ben Széchenyi — »nem kereskedési elsőbbség vagy dics és hírvágy, sem vallásosságból eredő elmékedési szenv, vagy a szépművészetek köre, vagy a magassabb és fellengző tudományokbani bűvárkodás, . . . nem elemünk, melynek említésénél vérünket forni, szívünket dobogni, idegeinket mintegy villany által érintve lenni éreznék; mert ilyes valami szavakkal le sem is írható, akkor megyen bennünk végbe s csak akkor emelkedünk földi erőnkön túl és érezzük keblünket isteni tűztől bevülni, mikor. . . nemzetiségünk fertőtlenítéséről van szó . . .«

Eme patbetikus szavakkal jellemzi Széchenyi a magyar nemzetet. Az azokban felismert igazság a helyes nemzeti politikának és egy életerős nemzeti kultúrának egyaránt mellőzhetetlen alapfeltételét képezi.

A magyar nemzetet a nemzeti érzés domináló ereje jellemzi. Annak, mint életerős, történelmi folytonossággal bíró érzésnek helyes irányban való vezetése a politikában és a tudományos téren egyaránt elkerülhetetlen feladat.

Mellőzése minden törekvésünket meddővé teszi; hibás irányba tévedése egész fejlődésünkre kihat.

A nemzeti érzés ezen domináló ereje a tudományos téren is érezteti befolyását. Nemcsak passive, a mennyiben a nemzeti vonatkozás nélküli kérdések közönyösen hagyják a tömeget; hanem imperatívé is, a mennyiben a tudományosság magyar jellegének kidomborítását követeli.

Valamint az egyes egyénekekkel szemben az az okszerű nevelés feladata, hogy felébreszse a bennük szunnyadó *egyéniséget*, hogy felébreszse a lelket s arra appellálva gyökereztesse meg bennük az eszmék rendszerét: a nemzettel szemben is ez a követendő út. És minél erősebben nyilatkozik meg a nemzeti egyéniség, annál világosabb és annál könnyebb a feladat. Annál világosabb, mert félreismerhetlenül ki van jelölve az irány és annál könnyebb, mert a kultúra nehéz munkájában annál erősebb lesz ez a mozgató rugó.

A nemzeti irány inkább érzelmeken, mint eszméken alapú s gyakran elfogad olyan eszméket is, melyek lényegével ellenkezők, hacsak az alap-érzelmekre hivatkoznak ez eszmék terjesztői. Ép azért hiba egy nemzet génuszát — politikában úgy mint kultúrában — figyelmen kívül hagyni, mert a nemzeti irány mindig erős marad és fognak akadni áramlatok, melyek azt felhasználják a magok előnyére. A tömeg pedig, hogy ha oly érzelmekre hivatkozunk, melyeket szentként tanult tisztelni: minden irányt, mely a nemzeti génuszra hivatkozik, annak természetes megnyilvánulásaként üdvözl és követ, az elvont igazság embere pedig igazságaival magára marad.

A tudomány embereinek azonban vezetniük kell és nem szabad magukra maradniok. A tudós első kötelessége az objektivitás. A tények erejének negligálása evvel ellenkezik. A nemzeti génusz adott tény, melyet nem az egyéni sympathia, hanem hatásának és erejének mértéke arányában kell számba venni. Mert éppen az abstract eszme követelménye első sorban az objektivitás, és éppen az abstract eszme sikeres érvényesítésének első feltétele: az adott viszonyok tekintetbe vétele.

Szükséges ennél fogva a nemzeti génuszt a művészetnek és a tudománynak is számbavenni, de nem szükséges mindazt helyesnek deklarálni, a mit a nemzeti génuszból a köztudat kimagyaráz.

»A nemzeti génusz az emberi rendeltetésnek, az emberre jönnek, hasznosnak, szépnek, sajátos, majd öntudatos, majd ösztönszerű képzete, mely az emberiségnek egy szervesen összefüggő részét cselekvésében irányozza.« (Conclia.)

Tehát a *sajátos felfogás* — nyilatkozzék bár öntudatosan, vagy öntudatlanul — és *nem a tárgy* adja meg pl. egy szépirodalmi mű nemzeti jellegét.

Nem a tárgy, általában nem a külsőségek teszik a nemzeti jelleget. Nem a felületen kell keresnünk annak ismérveit. De a tömeg könnyen abban véli feltalálni s mindig azokhoz vonzódik inkább, a kik a nemzeti érzésre appellálnak.

A legnagyobb biba lenne átadni, önként átengedni nekik a teret.

Gyakran a legsilányabb darab sikert arat, mert tárgya nemzeti; és a legkitűnőbb hatástalanul marad, mert nem az. Egyenlőtlen egy tusa ez, melyben a kevésbé kiváló természet-szerűen diadalmaskodhatik a génié felett. Az ő szavai nyomán erős indulatok támadnak és a léleknek hatalmas megrázkód-tatásai; a génié hangja a pusztában kiáltó szava, mely elvész nyomtalanul. Amaz nem bír teremtő erővel, szavának semmi önbecse nincs; de az ő szava hatalmas érzésekre appellál, melyek a szívekben szunnyadnak mindenütt. Elmúlt generációk hagyománya, őseinknek reánk maradt idealizmusa ébred fel az ő silány szavai nyomán s annak magasztos erejét a tömeg az író erejének hiszi. Hasonlók az ily művek azon szentképekhez, melyek művészi szempontból értéktelenek és mégis a legnagyobb műalkotásoknál mélyebb hatásúak, nem a kép kivitele, hanem tárgya miatt. Ha azonban egy vallásos néppel meg akarjuk értetni és szerettetni a művészetet, művészileg festett vallásos képekkel kell nevelését megkezdenünk, hogy így vallásos érzése értesse meg vele a művészetet s a tárgy iránti szeretet szerettesse meg. Minden lélek, mely valami nagy, nemes érzéstől van áthatva, fogékony *már ezáltal* a kultúra iránt, és éppen ez az érzés, mely áthatja, mutatja meg, hogy *hol* lehet és kell megtalálni a lélekhez az utat. A tömegeknek a kultúra iránti közönye mellett ez az egy reményt nyújtó pont, melyre építeni lehet.

Ezt kell megkísértenünk.

Azt mondtuk, hogy a nemzeti irány nem a tárgyban, hanem a sajátos felfogásban nyilatkozik. Jelen tanulmány iránya mindkét szempontból nemzeti. Tárgyánál fogva, mert nemzetünk történetének egyik korszakával foglalkozik. Fel-

fogása alapján is, mert a legnagyobb magyarnak gondolatvilágából, annak világnézetéből igyekszik általános érvényű tudományos tételeket vonni le. Ez a világnézet a nemzet sajátos felfogásával összeütközött, s bármelyik felfogás legyen is helyes, a *probléma* a mi sajátos, kiválóképpen nemzeti problémánk marad.

Az érzelmi politika jogosultságának kérdése egész nemzedékek súlyos problémája volt. Meg kellett vele legnagyobb politikusainknak küzdeniök s állást kellett vele szemben foglalniok. Egész nemzedékeket foglalkoztatott s — helyes vagy helytelen megoldással — ma is helyet foglal a nemzet világnézetében. Helyes megoldásától a nemzet jövő magatartása függ; helytelen megoldásából végzetes hibák támadhatnak.

Nemcsak gondolkozásának, de cselekvésének is alapkérdése ez s így a szó valódi értelmében nemzeti probléma.

Szükséges azonban a politika tudományos szempontjából is, hogy egyes korszakok problémái megvizsgáltassanak s azoknak egykori megoldása magyarázat tárgyává tétessék. Azoknak vizsgálata oly eredményekre vezethet, melyek általános érdekűek.

A Széchenyi-korszak erre különösen alkalmas. A kérdések, a politikai problémák egész tömege vált aktuálissá e korban s azok a tudományra nézve máig is érdekesekek. Maga Széchenyi István szereplése a kérdések egész sorára vet világot. A kiváló egyén viszonya korához, melyet át akar alakítani. A vezető egyén és a vezetett tömeg viszonya. A vezetés etikája és taktikája. A reformátor viszonya a túlzókhöz, felelőssége indirekt hatásai miatt. A társadalmi mozgalom hatása az államra; a magánjogi reformé a közjogra. Az anyagi és szellemi haladás aránya egymáshoz. Mindezek megoldásra váró problémák.

Legérdekesebb azonban mindezek között az a kérdés, melyet Széchenyi Kossuthal szemben felvetett s mely minden haladó és mozgalmas korszaknak problémája marad: az érzelmi politika jogosultságának kérdése.

Minden helyes politika feladata az, hogy a tényleges erőviszonyok alapján, ezeknek folytonos számbavételével igyekezzék megvalósítani céljait. A politikai kérdések eldöntése

— mindennél inkább — relatív, viszonylagos szempontok szerint történik. Elismerte ezt már a politikai elmélet is; a kiváló gyakorlati politikusok mindig is eszerint cselekedtek.

Az érzelmi politika legfőbb hibája ezzel szemben az, hogy a politikába *abszolút* szempontokat visz bele. Az érzelmi politika tehát egy oly szempontot visz a küzdelembe, mely a politika lényegével — a relatív mérlegeléssel — egyenes és merev ellentétben áll. Végeredményben mindig valamely *ethikai* követelményre hivatkozik (bátorság, kitartás, önértzet, szeretet, önfeláldozás) s így a politikai kérdést ethikai kérdéssé tévén, természetéből kiforgatja.

Az ethika természeténél fogva abszolút. A politika természeténél fogva relatív. Mert az ethika tárgya az abszolút igazság, az abszolút jó, a politikáé ellenben éppen a viszonylagos, megvalósítható jó.

A ki egy ethikai rendszer helyességét elismeri, annak ezen ethika abszolút érvényesülését kell követelnie. A vallási fanatizmus mindig is ezt követeli. Mert hiszen, a mi rossz, a mi bűn, az bűn és rossz mindenütt s a ki ezt el nem ismeri, az maga is rossz és bűnös.

Tényleg látjuk ugyan, hogy vannak különböző ethikai rendszerek és vallások a világ különböző részeiben, de azt nem mondhatjuk, hogy azok mindenike helyes. Nem mondhatjuk, hogy mindenik igaz a maga helyén. Mert az ethikai igazság csak egy lehet és csak abszolút.

A politikai rendszerekről ép az ellenkező áll- Lehetnek egymástól igen különböző rendszerek, melyek mindenike helyes azon viszonyok között, melyek közt fennáll s melyeknek legjobbika is helytelessé válik, ha általános érvényűvé akarnák tenni. Mert a politikai igazság annyiféle, a mennyifélék a viszonyok s így természeténél fogva mindig relatív.

A viszonyok tekintetbevételével kell megalkotnia a jxltikusnak rendszerét. Csak ez a helyes, számító politika. A ki politikáját nem a viszonyok követelményei szerint irányítja, a ki azt nem a dolgok természetéből állapítja meg — mint a tudós a természet törvényeit — az a reális étellel ellentétbe jut. Ezért nem szabad ethikai vagy érzelmi momentumokkal homályosítani el a politika igazságait.

Szükség van igenis erkölcsi szempontokra a politikában is, miként szükség van reá az egyes életének minden viszonyaiban. De miként a tudományos kutatásnál nem lehet a tisztelet postulatumával megbénítani a kritika erejét, a kegyelettel a történelmi igazságot, úgy a politikai kérdésekben sem szabad a viszonyok objektív mérlegelését a szubjektív szenvedélyeknek ethikai ürügyeivel háttérbe szorítania. A viszonyok mérlegelése megmutatja a követendő utat, annak *követésében* kell az ethikai szempontoknak érvényesülniök; miként a katonai bátorságnak is nem a hadi tanácsban, hanem a csatatéren kell megnyilatkoznia.

Az az érzelmi politika nagy hibája, — mint látjuk — hogy nemcsak ethikai (tehát helyén kívül alkalmazott) szempontokat visz a politikába, hanem azok alkalmazásának helyességét előre is bebizonyítottnak veszi. Nem a haditerv keretén belül alkalmazza a bátorságot, hanem a bátorság kizárólagos szempontjából kiindulva alkotja meg egész haditervét. A mi a különbség a félvad törzseknek pusztán bátorságukra alapított rohamai és a civilizált hadsereg haditerve között; az a különbség az érzelmi politikusok taktikája és a helyes politika között. A kiváló katona bármily bátor is, elismeri, hogy vannak pozíciók, melyekben győzni nem lehet s a hadvezért, a ki előnytelen pozícióból parancsol támadást, rossz hadvezérnek tartja, nem pedig bátor katonának.

Az érzelmi politikusok rendes tévedése, hogy ellenfeleik egész politikájának és tévedéseinek alapját abban keresik, hogy azok az ideális tényezőket nem veszik eléggé számba. Azonban lehetnek — és gyakran vannak — esetek, midőn az ideális erők maximális számbavétele is azt mutatja, hogy a többi erőviszonyokhoz mérten, relatíve, céljainak elérésére még mindig nem elégségesek. És itt mutatkozik az érzelmi politika rendkívüli veszélye, mert a küzdelembe általa oly abszolút szempontok vitettek bele, melyek minden relatív mérlegeléssel daczolnak.

Napóleon azt szokta volt mondani, hogy akkor kell megütközni, mikor száz esélyből kilenczvenkilencz esély van a győzelemre. Az érzelmi politikus akkor is megkísértendőnek tartja, ha százból csak egy az esély. Mert az ő szempontja abszolút.

Helyén kívül vitetnek be tehát a politikába — az érzelmek révén — az ethika abszolút szempontjai. Ezzel csak megerősítetik a tömegben a feltevés, hogy személyek és nem dolgok ellen kell küzdeni. És ez arra vezet, hogy mindig az ellenfélnek adjuk át a pozíció előnyét. Helytelenül legtöbbször azért is, mert a katonák bátorsága nem hozható fel oly haditerv ellen, mely azt már számba vette és a támadást ennek daczára sem tartotta megengedhetőnek. Az erőviszonyok *egyike* ilyenkor az érzelmi politikusok által az összes erőviszonyok mérlege ellenében állítatik fel s a bátorságnak oly ismérve állítatik fel — az előnytelen pozícióból való támadás — melyet az igazi katona nem ismer.

De ha ezen szempontból helytelenül ítéltetik meg, hogy mi a bátorság a nemzet részéről, még sokkal helytelenebb az ítélet, mely a politikusok bátorsága felől ezekből következik. Helytelenebb, mert míg a nemzetnél bátor politikának látszik — ezen szempontból — sok olyas, a mi tulajdonképpen csak rossz politika, az egyes politikusok közül azokat tartják bátoroknak, a kik helyeslik e rossz politikát; holott gyakran éppen ezzel szemben állani a legmerészebb feladat, míg az árral együtt úszni könnyű dolog.

Midőn a régi harczmodor szerint a hadvezérnek serege élén kellett harczolnia, oly esetben, midőn előnytelen pozícióból a siker jogos reménye nélkül támadott, legalább azt lehetett róla mondani, hogy rossz hadvezér ugyan, de vitéz katona.

De midőn a modern hadviselés rendszere szerint a hadvezér távol az ütközettől rendelkezik a hadsereg mozdulatai felett s — maga biztonságban lévén — minden túlmerész számításával ezekre mond halálos ítéletet: az előnytelen pozícióból támadó hadvezért bátornak senki sem fogja mondani.

A politikai mozgalmak vezetői is régebben kockára tették sokszor fejüket és vagyonukat, s ha egy Rákóczi az ország szabadságáért mindenét kockára tette, ez valóban bátor politika volt.

De midőn a modern alkotmányos küzdelmekben valaki egy mozgalom élére áll, ritkán veszíthet valamit, s minden-esetre nyer népszerűséget és nyeri mindazt a hatalmat, a mi egy népszerű ügy vezérének mindenkor rendelkezésére áll.

Ehhez nem kell bátorság.

De szembe állani a tömeg szenvedélyeivel, szembe állani az érzelmek viharával és megállni férfihoz méltó szilárdsággal: ehhez erkölcsi erő kell. Csak az ár ellen való úszás próbálja meg az úszó erejét. Mindenki arra fog úszni, merre útja vezet, s könnyebben czélt ér, a kit segít az árnak sodra; de a ki az árral úszik, annak gyors haladását nem csak az ő erejének kell betudni, hanem az ár sodrának is; senki azért ki nem fog térti útjából, ha az az árral éppen egy irányba vezet, hogy — az árral szemben úszva — megmutassa erejét. De a ki az árral szembe úszik, az már *ez által* megmutatta erejét, így van ez a politikai életben is s már felületes szemléletnél is feltűnhetik, hogy semmi sem kényelmetlenebb, mint védeni egy kényelmesnek nevezett politikát. És semmihez sem kell több bátorság, mint védeni egy gyávának nevezett politikát. Mert legnehezebb az ethikai vádakkal szemben megállani.

Ezek a tévedések mind az érzelmi politika abszolút szempontjainak és azok helytelen alkalmazásának következményei. Az ethikának ugyan változatlanak kell lennie és nem alakulhat át a viszonyok szerint. De a viszonyok alakulnak át olyan formán, hogy a mire régebb joggal volt alkalmazható valamely ethikai fogalom, az átalakulás folytán most már nem alkalmazható. A bátorság ethikai fogalma nem változó. De a *politikai* és hadvezéri bátorság megállapításának — a kockázatás megszűnésével, sőt áthárításával — meg kell változnia. Es pedig éppen azért, hogy az ethikai fogalom a maga eredeti jelentőségében *változatlanul* maradjon.

Az érzelmi politika — mint láttuk — a politika relatív számításai helyébe az ethika abszolút szempontjait teszi. Fej-tegetésünk elején láthattuk, hogy ezzel megrontja és össze-zavarja a politikai fogalmakat; most pedig láthattuk azt is, hogy — a politikus bátorságának elbírálásánál — az ethikai fogalmakat is összevarja.

De az érzelmi politika által felállított abszolút szempontoknak még számos más hátránya van.

Az érzelmi politika — minden látszólagos idealizmusa mellett is — alapjában a nyers erőkre való hivatkozás. Lénye-

gében anti-konstitucionális, mert nem tűr ellenmondást. Ethikai vonatkozása folytán dogmatikus és intransigens.

Az egyes pártok ezen tulajdonságokat rendesen valamely irány speciális sajátosságának hiszik; valójában ez az érzelmi politika abszolút szempontjából következik. És pedig szükségképpen. Mert hiszen vitának csak ott van helye, a hol viszonylagos számítások állanak egymással szemben; az egyes pártok fölmérik valamely politikai elv megvalósításának előnyeit és hátrányait. Ahol abszolút szempontok vannak, ott nincs vitának, csak liarcznak helye. Abszolút álláspontokat meggyőzni nem lehet. De nem győzheti meg a tapasztalás sem, és ez ismét egy hibája.

A hadviselésben mindig fontos szabály, hogy nem szabad előnytelen pozícióból elfogadni az ütközetet. Provokálni ilyenkor éppen nem szabad. Természetesen, mert hiszen az a feladat, elkerülni, hogy a győzelmet — még ha ily esetben lehetséges is — ne vásároljuk meg drágábban, mint a mennyivel elkerülhetlenül szükséges. Nagy hiba, ha a győzelmet oly áron vásároltuk meg, a mennyit meg nem ér. Az érzelmi politika azonban szükségképpen ide vezet; éppen azért, mert az események nem képesek meggyőzni az abszolúte elvek vallóit. Nekik győzelem kell minden áron, és ebben benne van, hogy olyan áron is — melyet nem ér meg. Mert hiszen éppen az az érzelmi politika hibája, hogy célját oly abszolút szükségesnek tartja, hogy azt véli, nincs oly ár, melyet a győzelem ne érne meg. Ez által válik mindig egyoldalúvá, mert egy célért mindig hajlandó *mindent* kockára tenni s egy jövődő eredményért feláldozni minden eddigi eredményeket. Kész elveszteni az egész hadjáratot, csak hogy megnyerjen egy ütközetet. '

És hogy a politikai eszmék zavarában azt az érzelmi politikust, kit számításai megcsaltak, mert hiszen teljesen és kizárólag senki sem lehet érzelmi politikus és így vannak neki is relatív számításai, csakhogy nem azoké a domináló szerep, nem rossz vezérnek tartja a tömeg és nem hibáztatja felületes számításaiért, hanem tovább is követi. És ha — minden áron akarván a diadalt — továbbra is ugyanazon politikát követi s igen drágán is fizeti meg a diadalt: bátor-

nak és kitartónak deklarálja. Ha pedig legyőzetik, nem azért hibáztatja, hogy nem volt bátorsága — népszerűsége árán is — egy helytelen és diadalt nem hozó irányt követni, hanem ethika nagyságát továbbra is csodáloan emlegeti. A vezér számításának minden tévedését elfeledi s ez eljárását azzal igyekszik palástolni, hogy a kivitel hiányait a cél nemes voltával védelmezi. Feledik, hogy az ellenfél célja, ép oly nemes lehet — sőt mint pl. Széchenyinél, Kossuthtal szemben — alapjában ugyanaz. De nem is a cél teszi valójában elnézővé a tömeget, hanem az, hogy kedvence azon az úton, azokkal az eszközökkel küzd, minőt a tömeg óhajt.

És ez természetes.

Mert hiszen az érzelmi politika: a census leszállítása a politikai vitában mindig és mindenütt. A relatív mérlegelés a viszonyok ismereteit és objektív mérlegelését kívánja. Pozitív tudás szükséges ehez és tárgyilagos, elvont gondolkodás. Erővel kell számolni és azokat mérlegelni. Mindez oly feladat, mely censust állít fel a politikával foglalkozók számára.

Az érzelmi politika ezt a censust lerontja. Behozatala *a demokracziát* jelenti és pedig nem *permissive* (mint a censusnak törvényhozási eltörlése), hanem *imperative*. Mert hiszen az érzelmi politika nem megengedi, hanem kötelességgé — mondhatni lelkiismereti kötelességgé — teszi az államügyekkel való foglalkozást és az abban való aktív, intransigens és mindig türelmetlen részvételt. Mert hiszen a mi abszolúte helytelen, azzal szemben a türelemnek helye nem' lehet. A türelmetlenség ennél fogva — az alapelv szerint egészen logikusan — erény és politikai kvalifikáció. Annál jobb politikusnak tekintetik valaki minél kevésbé veszi tekintetbe a körülményeket. Annál helyesebbnek tekintetik a vezetés, minél kizárólagosabban veszi zsinórmértékül az abszolút érzelmeket, s így minél kevésbé mérlegeli a diadal árát és lehetőségét, azaz minél kevésbé gyakorlati.

Az érzelmi politika eképpen a rossz teoriák hibájában osztozik, mert csak egy szempontot vesz tekintetbe és nem minden szempontot; mert egy abszolút elv kedvéért mellőzi a relatív számításokat, és mert nem az elveket állítja fel a körülmények szerint, hanem azt várja, hogy elveihez a körül-

mények igazodjanak. Mintha a hadvezér azt várná, hogy a terep igazodjék az ő terve szerint s az ellenség mozogjon az ő óhajtása szerint.

Mindez pedig az érzelmi politikából logice következik, mert hiszen az ethika abszolút szempontjait a viszonyokhoz alkalmazni nem lehet és nem szabad. Ez valóban úgy is van, és helyesen. De ha az ethikába nem szabad belevinni a politika relatív szempontjait; a politikába sem szabad az ethika abszolút szempontjait belevinni. Mert ha beleviszszük, akkor a tömeg az eseményekből semmit sem tanulhat s midőn a bal-siker a számítás helytelenségét mutatja és így a körülmények megállást parancsolnak: az ethikai szempont azt kívánja, hogy tovább haladjunk ez úton s így helyesnek deklarálja azt az irányt, melyről a körülmények és az események objektív bizonyossága tapasztalatilag mutatja, hogy helytelen. Ha azonban a politikai szempontok helyébe tettük a — helytelenül értelmezett — ethikaiakat, ha midőn a két szempont ellenkezőt rendel, az ethikait kell követnünk, előáll az az abszurd követelés, hogy a politikának mellőznie kell a politika, a gyakorlati, tapasztalati politika követelményeit.

Az ethika törvénye abszolút, semmi relatívnek abba nem szabad belejutnia. Mert a relatívnek egy paránya megrontja azt s a mulandónak szükségképpen elmúlása megingatja a hitet abban is, a minek örökkévalónak kell maradnia. Midőn azonban az ethika törvényei más kérdésekre is alkalmaztatnak s az ethika idegen terrénumokat hódítani látszik; a múltó és esetleges (relatív) az ethikai abszolút eszme örök glóriájával vétetik ugyan egy időre körül, de valójában a mulónak ezen ethikaivá tétele folytán, annak megdőltevel az egész ethikai felfogás megrázkódtatik.

Az érzelmi politika hibája ugyanez. Reá ruházza egy viszonylagosan helyes, a körülmények változatával változandó irányra az ethikai nagyság glóriáját és ez által azt ugyan egy időre az idealizmus fényével övezi; de ha ez az irány megbukik, *bukik vele az idealizmus* és az eszme erejébe, az eszme lehetőségébe vetett hit is. És midőn azt kellene tapasztalnak, hogy egy téves eszme az életben meg nem valósítható: az az érzésük támad, hogy *az* eszme (minden eszme,

mely ideális és nagy) a realitással ellenkezik. Midőn a tapasztalat — megmutatva a helytelen irányt — kijelöli a helyes utat, ők lemondanak minden útról, mert hiszen célhoz egy sem vezet. Az élet tapasztalást kínál nekik és ők nem fogadnak el mást mint csüggedést. Az elme nem okul, a jellem elernyed. A politika nem nyert, az ethika veszített.

Mert hiszen ha azonosítatik az idealizmus és a rossz politika, a politika rosszságának kiderültével annak az idealizmusnak is meg kell dőlnie, mely erre építettett s a mi az idealizmusnak csak *egy*, helytelen irányú, nyilatkozása volt, azonosítatik — általánosítás folytán — magával az idealizmussal *általában* (miként a megcsalódott szerelmes hűtlen kedvesével azonosítja és gyűlöli az egész női nemet) és a mi a helytelen politika szükségképpen kudarcza volt, az az idealizmus elszomorító vereségének nyilvánítatik.

Az érzelmi politika oka annak, ha az a vélemény keletkezik, hogy: ha az idealizmustól el nem választhatók azok a téves (érzelmi) irányok, melyek a tapasztalat által megczáfoltattak: akkor az idealizmusnak nincs létjoga.

Ilyen ferde következtetésekre vezet az abszolút érzelmi szempontoknak a tudományba és a politikába való bevitel. Nemcsak ezeket rontja meg, hanem megrontja épp azt az erkölcsi világnézetet is, melyet terjeszteni vélt.

Az érzelmi politikának ez az ethikai következménye az, a mi legsúlyosabban ellene szól.

Ritkán látjuk az érzelmi politikát a maga exclusivitásában lépni fel s teljesen kizárni a számító politikát. De gyakran eszközéül szegődik ennek, hogy igen gyorsan urává legyen. Lehetséges a siker ilyenkor is ugyan, de hisz a kockázatás sikere még nem igazolja a kockázatás helyes voltát, mely ellen épp a veszteség számos *lehetősége* szól. De ha az érzelmi politika néha sikert is arat, gyakran igen drágán fizette meg a diadalt. Mert hisz — mint kifejtettük — alapelve, hogy azt minden áron (tehát igen nagy áron is) megszerezze.

Az a politika, mely számításból használja fel az érzelmeket, gyakran csalódik, mert midőn az érzelmi politikával szövetkezik, letett a lehetőségéről, hogy alkalmas ponton kezdje

meg az ütközetet s a *pozíció előnyeit* az ellenségnek kell átadnia; de letett arról a lehetőségről is, hogy mérlegelhesse a *diadal árát*, mert ki kell vívnia akkor is, ha pyrrhusi lesz a diadal. Az érzelmi politika nem veszít ezzel, mert hisz őt szubjektív politika vezeti, mely már önmagában is célát lát s szenvedélyének kielégítését mindenek fölé helyezi. De veszít a számító politikus, ki vele szövetekezett, mert a *számítás további lehetőségét* eljátszotta, változnak az esélyek, változnak a célok; ő kötve van.

Ritka az érzelmi politika sikere, — mert hisz a *pozíció*, az esély és a diadal ára a mérlegelésből kiesett — bukásában pedig az idealizmust rontja meg.

Miként kihát a küzdelem alatt az ethikai fogalmakra s azokat meghamisítja; a vereség után az ethikai érzést tompítja meg. A küzdelem alatt meghamisította a bátorság, a következetesség és az önzetlenség fogalmát; a vereség után az idealizmus lehetőségét, kivihető voltát tagadja meg.

A harcz alatt bátornak mondja azt is, a ki valójában csupán az árral úszik; és bátorság nélkülinek azt is, a ki az érzések viharával meggyőződésért szembeszállóit. Következetesnek mondja azt is, a kinek a népszerűség és hatalom fényében már nem lehet kívánsága.

A levezetés után meggyengíti az ideálba vetett hitet. Nemcsak új politikát, de új idealizmust sem akar s a politikájának bukásával együtt el akarja temetni az ideált.

Múlnak az évek, a tapasztalás tanulsága szükségessé teszi az új politikát. Az érzelmek embere azonban ezzel szembe helyezkedik. És nem relatív, politikai alapon, hanem abszolút, ethikai alapon intézi ellene támadásait. Az észszerűség követelményeit megalkuvásnak minősíti s a tapasztalás szavában hívőket és az *ész* tanulságaiban hívőket ethikai érzék híjával vádolja.

Szomorú, sivár idealizmus nélküli korszak az ilyen; idealizmus nélküli az érzelmi politika hibájából. Mert disharmoniát terepit az emberek lelkében s kételkedni tanítja őket abban, mit tenniük világosan parancsol az *ész*.

Nincs harmónia annak lelkében, kinek tettei és érzelmei között ellentét keletkezett. Egész cselekvésében, magában az *ész* szavában is kételkedni kezdván, a lélek idealizmus nélküli

lesz és üres. Ha másként cselekedhetne, ez a kétely tettek rugója lehetne. De épp az az érzelmi politika — soha meg nem bocsátható — hibája, hogy oly irányra mond etliikai sújtó ítéletet, melylyel ellentétet követni lehetetlen. Nem képes mást teremteni az emberek lelkeben, mint disharmoniát. Mert egyre azt hallják, hogy »így nem szabad« és egyre azt tapasztalják, hogy »másként nem lehet«. A hol ez a két meggyőződés *együtt* vert gyökeret: ott többé nincs idealizmus.

Az nem valódi idealizmus, mely a *credo quia absurdum* alapul. Az idealizmusnak lehetetlen az észszel ellentétbe jutnia; a mi azzal ellentétbe jutott, az nem idealizmus. Az ideál célja nem az óhajtások, hanem a *valóság megnevezése*. Nem lehet tehát a tapasztalattal sem ellentétbe jutnia.

Nem az az idealizmus, a mi az ideált igen magasra tűzi; az az idealizmus, a mi azt leszállítja. Oly mélyen leszállítja, hogy meg lehessen valósítani. A nehézségi erőt negligálni nem lehet, figyelmen kívül hagyni botorság és nem idealizmus. A nehézségi erőt fel lehet használni, mint fel lehet ideális célra a természeti erőket egyáltalán. De nem úgy viszzük bele a természetbe az idealizmust, ha negligáljuk annak törvényeit s — tévesen értett — ethikai elvekkel állunk szembe vele. Saját természetéből kell levonni annak törvényeit; követni kell annak törvényeit: akkor lehet azt ethikai céljainak megvalósítására felhasználni. Az ember célját, az ideálért küzdő harcos célját szolgálja kardja és lőfegyvere. De hogy szolgálja: ismernie kell azoknak saját — belső természetéből eredő — törvényeit. A kéznek a kard markolatához kell alkalmazkodnia, a lövőnek a célhoz és a lövés szabályaihoz, számításaihoz kell alkalmazkodnia. A tüzér idealizmusa a matematika. És ha valaki oly pozícióból, vagy oly távolból akarna az ellenségre lőni, melyből nem lehet, nem azt kellene mondanunk, hogy idealista, hanem hogy rossz matematikus. És ha az illető egyébként bátor katona, azért még nem kell mondanunk, hogy csak az bátor, a ki rossz lövő.

A valódi idealizmus¹ kutatja a dolgok természetét

¹ Itt az idealizmust azon értelemben használom, a mint az a köznapri használatban értelmeztetik.

igyekszik felismerni annak belső törvényeit, alkalmazkodik hozzájuk s akkor — teljesen hatalmába ejtven — irányítja saját ideális céljai szerint. Igen magas ideált tűzni ki nem idealizmus, mert az idealizmus az eszme *megvalósítását* akarja s így annál valódiabb, minél inkább megvalósítható. Ez az idealizmus objektive.

Ezekbe a számításokba belevenni saját önzetlen, bátor, minden erkölcsi kíváncsúnak teljesen megfelelő tevékenységünket is: ez az idealizmus szubjektive. Lehetséges, hogy valakiben van ez a szubjektív idealizmus, de az objektív hiányzik; annál csak az egyéni *intenczió* ideális, *de nem az irány* melyet kitűzött. Ha azonban — mint néha látjuk a történelemben — e mellett az objektive hibás számítás mellett csupán a *másoké* teljes ethikai szerepére, bátorságára történik hivatkozás, akkor még a szubjektív idealizmusnak is minden nyoma hiányzik.

Az ethikai erőket számba kell venni; a magunkét is, a másokét is. A másokéinak reális számbavétele nem idealizmus, hanem helyes számítás az erőviszonyok iránt. Azoknak irreális túlbecsülése nem idealizmus, hanem tudatlanság a reális erőviszonyok körül. A magunk ethikai erejét a maga teljes erejével belevinni a küzdelembe mindig idealizmus; akár számba vettük, akár kicsinyítettük a mások ethikai erejét.

Az önzetlenség a szubjektív idealizmus (a miben a bátorság, a kitartás stb. mind benne foglaltatik), mert általa az egyén magát teljesen az eszmének adja. Az objektív idealizmus pedig az, mely a valóságot az eszmével meg akarja nemesíteni, mely nem tűri, hogy az eszme és a valóság egymástól érintetlen legyen s mely, hogy megnemesíthesse a valóságot, tekintetbe veszi annak természetét. A dolgok természetébe hatol, hogy saját egyéniségét abba belevigye; nem hizeleg az eszmének, hanem meg akarja azt valósítani.

Nem azok becsülik meg a törvénytablákat, kik azokat oly magasra helyezik, a honnan nem lehet elolvasni.

A festő alkalmazkodik a színek, a fény, a távlat törvényeihez; a kontár nem nagyon alkalmazkodik. Mégsem volna helyes azt mondani, hogy a festőben nincs egyéniség. Sőt annál erőteljesebben nyilvánul egyénisége, minél inkább

átadja magát művészete törvényeinek és annál tökéletesebben fogja megvalósítani az eszmét, minél inkább alkalmazkodik az anyag törvényeihez.

Az érzelmi politika nem alkalmazkodik s az alkalmazkodást ethikai hibának nevezi. Hasonló a tüzerhez, a ki nem célóz; a festőhöz, a ki mellőzi a perspektívát, a vívóhoz, a ki azt várná, hogy kardjának markolata alkalmazkodjék az ő — nemes célokat szolgáló — kezéhez.

Disharmoniát visz az emberek leikébe és beléjük oltja azt a tudatot, hogy egész életük csupa tévedés. Lehetetlenné tesz egy új idealizmust és egy új korszakot. Apái buzogányát ajánlja egy oly korszaknak, mely már ismeri a puskaport s az egyes korlátlan harczágyát dicséri egy oly nemzedéknek, melynek fegyelem alatt csatasorban kellene küzdenie. Oly érényeket kíván, melyek ma mellőzhetők s lerontja azoknak ideális fényét, melyek mellőzhetetlenek. Harci érényeket hirdet a munka napjaiban s míg gyakran csak ál harci szellemet ébreszt, — mert béke idején bátornak lenni könnyű dolog — sikeresen lerontja a munka tiszteletét.

A legnemesebb, a legmagasztosabb érzésekre appellálva, eképpen lehet az idealizmust megölni, lehetetlenné téve egy — a kor belátásának megfelelő — új idealizmus létrejöttét, melynek minden hibája csak az: hogy észszerű.

Ellenkezik tehát ilyenkor az idealizmussal az érzelmi politika, nemcsak azért, mert nem tudja megvalósítani az ideált, hanem azért is, mert azoktól, a kik megvalósítják a lehetőt, megtagadja az idealizmust s eképpen éppen az ethikai érzelmekre appellálva rontja meg egy egész nemzedék idealizmusát s önmagába, eszméibe vetett hitét.

Lássuk az érzelmi politikát az intézményekre való hatásaiban.

Az érzelmi politika demokratikus. De egyáltalán nem következik, hogy a haladás barátja lenne. Csak eszköze demokratikus, nem célja. Csak a nép akaratára támaszkodik, nem a nép érdekeire is. Szempontjai abszolútak lévén, a fokozatos fejlődést kizárja. Radikális vagy reakzionárius. A török birodalom reformálása a török nép — vallási fanatizmusában nyilvánuló — konzervatív érzelmein törik meg;

mint Spanyolország modernizálása is abban találta gátját annak idején.. A francia monarchia is abban találta alapjait.

Midőn Voltaire lerontotta a régi rendszer abszolút támaszait, nem a Montesquieu relatív elvei lettek népszerűekké, hanem Rousseau abszolút eszméi. Itt felmerül a kérdés, vajjon Széchenyi vádja az érzelmi politika ellen hogyan lehetne igazságos, midőn látjuk, hogy Rousseau forradalmár rendszere a legvilágosabb, érzélgéstől mentes logika, melynek éppen abszolút logikus voltát vetették szemére ellenfelei.

Ha vizsgáljuk Franciaország történetét, lehetetlen nem látni a nagy forradalom annyi nagy törekvésének kudarczait. Könnyű lesz észrevennünk, hogy annak oka Rousseau szempontjainak abszolút jellege. Ez a példa is arra tanít, hogy abszolút szempontoknak a politikában nincs helye s hogy azok hibás volta oly szükségképpen, hogy nemcsak az érzelmi politika, hanem az abstract logika is kudarczot vall vele.

Ha azonban tovább vizsgáljuk ez eseményeket, az érzelmi politika kérdése számára újabb szempontok kínálkoznak, látjuk, hogy az a rendszer csak formájában volt abstract, valójában pedig egy nemzedék minden érzelmeinek, minden szenvedélyeinek kifejezője volt. Minden elve megrendített egy szenvedélyt; egész rendszere lázba hozta a lélek szenvedélyeinek egyetemét.

Taine szellemesen mondja, hogy a *contrat social* minden egyes alsóbb osztálybelire úgy hatott, mintha régi írásai között egy okmányra bukkant volna, mely a trónhoz való jogát bizonyítja. Valóban úgy volt. Az elnyomottaknak a szabadságnál is többet, az uralomra való jogát, s az osztályuralom alatt szenvedőknek a teljes egyenlőség jogát proklamálta. Megmozgatott minden szenvedélyt s az érzések egész sorát. A forradalom minden eseménye esküvel, ölelkezésekkel és szenvedéllyel tele. Aminthogy maga Rousseau is minden más művében maga az érzélgés, s az ész által, a civilizáció által, csak megrontva hiszi az ősz tiszta érzelmeket, melyekre egyedül kell építeni.

A *contrat social* korának *érzelmeit* logikus alakban adja. Ez mutatja legjobban, hogy nemcsak az érzelmes stílussal lehet az érzelmi politikát felébreszteni. Valamely poli-

tika érzelmi jellege ellen felhozott kifogásunk tehát egyáltalán nem formai, hanem igenis lényegbeli. Nem az agitáció módjára, hanem annak irányára vonatkozik. Nem arra, hogy hogyan fejezi ki magát, hanem arra, hogy mik azok az erők, a mikre appellál. A ki a belátásra appellál, bármily ékeszszólan, szenvedélyesen is: az számító politikát csinál. A ki az érzelmekre hivatkozik, érzelmi politikát csinál, stílusa bármily száraz legyen is. Bürke ragyogó ékeszszólásával és túláradó szenvedélyvel védte a (relatív) számító angol politikai felfogást; Robespierre egy pedánsnak unalmas szörszálhasogatásaival élesztette a forradalom érzelmi politikáját.

Ez a tanulság mutatja, mennyire nem értették azok Széchenyit, a kik azt a kifogást emelték ellene, hogy Kossuthot csak szenvedélyes stílusa miatt tartja veszedelmesnek (bár irányát maga is helyesli) és mégis ellene beszél és pedig maga a legszenvedélyesebb stílusban.

Ez a kifogás alaptalan.

Ha Kossuth bármely száraz formában is követte volna azt az irányt, mely politikáját jellemezte: érzelmi politikus lett volna akkor is. Támadta volna Széchenyi akkor is. Mert nem az volt kifogása ellene, hogy mi módon hat, hanem hogy a szenvedélyekre hat és különösen az, hogy *oly* szenvedélyekre hat, melyek veszedelmesek a politikai számítás szerint.

Másik kifogása volt ellene, hogy az érzelmek által maga is elragadtatik; mert a számító embernek — mondta egyik bizalmasának — meg lehet alkudni, de a kit »keblének Istene« vezet, az nem képes megállani.

Ezzel szemben semmi súlya nincs annak a kifogásnak, hogy a »Kelet Népe« egyike politikai irodalmunk legszenvedélyesebb remekeinek s — érvekben gyakran hiányos maradvá — mindvégig érzelmeinek mélységével és erejével hat reánk. Nincs súlya ennek a kifogásnak azért, mert Széchenyit soha el nem ragadta keblének Istene, s mert ezen érzelmei mindig hidegvérrel kigondolt politikájának szolgálatában állottak. Éppen ez az pedig, a mit követel: »Rendszerem alapja — úgymond — hogy az érzelem az emberben ép oly elkülönözetlen működik: s egyik a másik körébe éppen oly kevésé vág, de nem is vághat, mint a szem és fül . . . és

így a szív mindarra tökéletesen alkalmatlan, a mi számláson alapú.¹« Még erőteljesebben pedig ezen szavakban: »Ország-lási rendszerem alapja az, hogy . . . ország-lásban, valamint például a gyógytanban, egyedül az észnek szabad működni, a szívnek ellenben jóra, nemesre gerjesztésén kívül még moc-zzanni sem.« Ennyi tehát a tér, a mely szerinte az érzel-meknek a politikában nyílik. Ez ismét egy adat, mely bizo-nyítja, hogy Széchenyi nem az agitálás módját, hanem irányát kárhoztatja. És kifejezése más szavakkal ugyanazon tételnek, mely ezen tanulmány első részében — úgy fejeztetett ki, hogy nem a bátorság kizárólagos — és még hozzá helytelenül felfogott — szempontjából kell a haditervet megalkotni, hanem az észszerűleg megalkotott haditerv keretén belül kell a bátorságnak érvényesülnie.

Jogosultnak tartja Széchenyi az ethikai momentumokra való hivatkozást, de úgy véli, hogy a politikai számításnak kell kijelölni: hogy mely ethikai momentumokra kell hivatkozni. És tiszta ethikai momentumok legyenek azok. Igenis hivatkozott Széchenyi is gyakran az érzelmekre. Az önzet-lenség, az alsóbb osztályok iránti kötelesség, a közérdekben való áldozás (közteherviselés), az ideálisabb érdekek iránti lelkesedés, mind lelkes szóvivőt talált benne. Számolva az érdekekkel, sohasem mulasztotta el az ethikai rúgókra is appellálni és azon lapok, melyek meleg és nemes érzelmi stílusának sajátos varázsában máig is értékes kifejezésüket nyerték, — műveinek legszebb lapjai.

Széchenyi számoló politikus volt, oly reálisan számoló, hogy számbavette és felhasználta az ideális érzelmeket is. Számításában helye volt az ethikai szempontoknak is s azokra éppen az érzelmeikkel hatott. *Az érzélem: inten-zivitás*; az ethikai elv pedig abszolút igazság. Feltétlenül helyes tehát az abszolút igazság erejének intenzívebbé tétele. Csakhogy az ethikai szempontoknak valóban *tisztán* ethikai-aknak kell lenniök, feltétlen igazságnak, mentesnek minden empirikus tévedéstől és szubjektivitástól.

Itt tűnik szemünkbe az ethikai szempontokra való hivatkozás kérdésének egy újabb nehézsége. Az ethikai fogalom objektív, abszolút, változatlan. A politikusnak nem lehet csupán

elvontan tekinteni az ethikai fogalmakat, melyekre hivatkozni akar; hanem első sorban gyakorlati szempontból, kora felfogásának szempontjából kell azokat néznie. Ne azt tekintse, hogy mit *mondanak* ezen fogalmak; hanem, hogy kortársai ez alatt mit *értenek*. Ne csak mint *igazságokat* tekintse a maguk tisztaságában; hanem mint *erőket* a maguk tényleges iránya szerint. Mert hiszen — ez Széchenyi álláspontja — a politikus nyilatkozata nem szó, hanem tett; nem intenciója, hanem hatásának iránya lényeges.

Vannak tehát — bármily paradoxnak is tessenek — ethikai igazságok, melyek nem aktuálisak és melyeknek élesztőse hiba lehet. Nem azért, mintha az ethikai érzelmek mindegyike nem volna nemes; hanem azért, mert az ethikai fogalmak alkalmazása néha hibás. Oly téves néha, hogy éppen magának az igazi ethikai elvnek is kárára van; és annyira áthatott a kor szubjektív indulataitól, hogy a ki rájuk hivatkozza azt hiszi, hogy ethikai elvekre hivatkozik, gyakran tapasztalni kénytelen, hogy csak (esetleg ép ellenkező irányú) szubjektív indulatokat ébresztett fel. Midőn azt hitte, hogy az erkölcs örök törvényeire hivatkozott s azoknak erejét fokozta érzelmeinek heves kitöréseivel, gyakran tapasztalnia kell, hogy csupán egy népszerű politikának aktuális tévedéseit erősítette meg.

Nem minden erkölcsi érzés fokozása aktuális, mert nem minden erkölcsi erő óvhatta meg — a kor szubjektívizmusától menten — abszolút tisztaságát. Csak az objektíve tisztákra szabad hivatkozni.

Gyakran egy helytelen politika a bátorság fogalmával azonosítatik. Megbukik a politika s a belátás egy új, munkás korszaknak veti meg alapjait. A ki ez új korszakban egyre hangoztatná a bátorság postulatumát, hibát követne el; nem azért, mintha a bátorság — a maga tiszta ethikai mivoltában — valaha nélkülözhető lehetne, hanem azért, mert kora szemében a bátorság még mindig a régi — hibás — politikával azonosítatik.

Viszont a békés korszakokban elernyedés vehet a nemzetben erőt és akkor nem helyes oly ethikai elvekre hivatkozni — s azoknak erejét fokozni — melyeket jelenlegi viselkedése

igazolására használhat a tömeg. A felebaráti szeretet szép és nemes elv, de a csatasorban álló katonák előtt annak nincs helye. Különösen akkor nincs, ha azokban a harcias szellem amúgy is kevés.

Olyannyira relatív természetű a politika, hogy magának az etikának — abszolúte igaz — elveire is csak a maga helyén és a maga idejében szabad hivatkozni s azoknak az intenzivítását az érzelmek által fokozni.

Vegyünk más példát.

Az egyéni függetlenség nagy és magasztos elv, mely az önérzet etikai elvén alapul. De ha akkor, midőn egy vad néptörzsnél a katonai fegyelmet — a mi az igazi etikai tisztaságában felfogott önérzettel nem ellenkezik — még alig sikerült közéjük behozni, valaki a fegyelem legsúlyosabb nyomása esetében az egyéni önérzetről s a szabad férfi büszke függetlenségéről beszél a tömeg előtt: az általa felszított érzelmek nem az önérzet etikai elveinek használnak, hanem annak az elvénült hadviselési rendszernek, melyet a kultúra már túlhaladott álláspontnak nyilvánított, melyet ők is elhagytak már, de mely az önérzet fogalmával náluk — fejlődésüknek ezen stádiumában — még össze van kapcsolva.

Nem az általános erkölcsi elvet vitte diadalra, hanem annak speciális, téves magyarázatát.

Nemcsak a politikai elvek helyessége, hanem az etikai elvek tisztasága is azt követeli, hogy a politikus ne engedje valamely erkölcsi elv speciális politikai természetű felfogását magával az általános erkölcsi elv tiszta fogalmával össze-téveszteni s egy helytelen politika számára lefoglalni a helyes elveket.

Ehhez azonban nem elég az, ha a politikus maga nem téveszti össze, hanem óvakodnia kell attól is, nehogy — szavai nyomán mások által összetévesztessenek. Nem szabad másra hivatkozni, mint tiszta — politikai elvtől ment — etikai elvre. De ezek közül is csak azokra szabad, melyekről tudja, hogy a tömeg tisztán — a maga etikai tárgyilagosságában — fogja fel.

A ki a maga politikáját úgy tünteti fel — az érzelmi politikusok szokása szerint — mint valamely etikai elv kizá-

rólagos megvalósulását, vagy pláne mint minden ethikai elvnek egyedül megfelelőt, az hibázott az ethika tisztasága ellen.

A ki oly ethikai elvre hivatkozik, mely magában helyes ugyan, de a melyet a kortársak csak hamis politikában láttak megtestesülve: helyes elvekkel helytelen irányba terelte a tömeget.

Széchenyi Kossuthot mindkettővel vádolta.

Ha azonban a politika relativ természete azt kívánja is, hogy az ethikai elvekre való hivatkozás helyes vagy helytelen voltát mindig a körülmények (a korszellem, az előzmények és a közfelfogás) szerint mérlegeljük; másrészt vannak ismét oly esetek, midőn minden érzelmi politika és minden ethikai hivatkozás is helyes lehet. Ha ezeket abszolúte kizárnánk a politikából, vétenénk éppen a relativitás elve ellen, melyet eddig követtünk.

Két körülmény van, mely az érzelmi politikát jogosulttá teheti: a teljes tespedés, vagy az érzelmi politikának már amúgy is teljes uralma. Ezek ellen szabad az érzelmi politika fegyvereivel élni, és pedig éppen a relativitás elve alapján.

Azt mondtuk, hogy csak akkor szabad elfogadni a hadvezérnek az ütközetet, midőn száz esély közül kilenczvenkilencz győzelmet ígér. Valóban így van. De az a dolognak csak egyik oldala. A másik az, hogy akkor is meg kell ütközni, mikor más mód a menekülésre nincs. Mert ily esetben az ütközet mégis nyújt legalább egy esélyt, míg annak elmulasztásával a menekülésnek egyetlen esélye sincs.

Ez áll a politikára is. Kelative kell mérlegelni a siker eseteit, de ép a relativ mérlegelés követeli, hogy olyankor, midőn egy nemzetnek a tespedésből, vagy a helytelen irányban haladó érzelmi politikából való kiragadásáról van szó, használjunk fel minden eszközt, magát az abszolút szempontokra támaszkodó érzelmi politikát is. Mert hiszen a relativ számítás célja az, hogy elkerülje a vereséget és hogy ne engedje igen drágán megfizetnünk a diadalt. Ilyen esetben azonban nincs mit veszíteni. És megengedett dolog a kockáztatás ott, a hol csak nyerni lehet, mert hisz ottan a kockáztatás jó számíttassá vált, minthogy káros következménye — a veszteség lehetősége — kizárt dolog.

(Ennek az esetnek beálltát azonban nem szabad a politikusnak szubjektív hangulatok szerint megítélnie.)

A számító politikusnak nem szabad oly ethikai elvekre hivatkoznia, melyek kortársai által egy helytelen politikával azonosítatnak s így annak erősítésére vezetnek. De azt sem szabad engednie, hogy az érzelmi politika a maga számára foglalja le az ethikát. Hivatkoznia kell tehát — folytonosan hivatkoznia — azon ethikai elvekre, melyeken politikája alapú, fokozni ezeknek erejét és — kimutatva saját politikájának ethikai alapját — megfosztani ennek monopóliumától az érzelmi politikát. Egyszersmind folyton ellenőriznie kell az érzelmi politikát, mert annak jellemző tulajdonsága, hogy politikáját ethika formájába öntve oly érzelmekre hivatkozik, melyekhez nincs köze.

Mivelésbe kell venni azt az ethikai terrénomot, mely a helyes politikát megilleti és el kell vonni az érzelmi politikától a terrénum azon részét, mely nem illeti meg.

Az érzelmi politika híve saját érzelmeit dogmákká teszi s azoknak ily módon keres csalhatatlansági nimbuszt és abszolút értéket.

Abszolút fogalom a bátorság ethikai fogalma s annak intenzív érzemmé fokozása helyes. De egyáltalán nem abszolút és egyáltalán nem tisztán ethikai természetű a bátorságnak azon fogalma, melyet az érzelmi politikus felállít.

Midőn Széchenyi haditervét megcsinálta s abba a bátorságot is belevette — a maga tiszta ethikai mivoltában, minden időleges hozzáadástól menten vette bele —: ez a szempont joggal volt abszolút, mert tisztán ethikai. Joggal volt érzelmek által intenzívvé is tehető. De midőn egy érzelmi politika valamely politikai irányt kizárólagosan bátornak és ethikailag helyesnek deklarált: ez a szempont nem volt tisztán ethikai, sőt az ethikai szempontnak múló felfogások által való elferdítése. És így nem volt joggal abszolút és érzelmek által intenzívvé tehető. Mert a helyett, hogy ethizálta volna a politikát, politikai szempontokból kiindulva csinált ethikát s így az érzelmek által adott intenzivitás nem az ethika — abszolúte helyes — hanem az érzelmi politikának — gyakran igen helytelen — elveit támogatja. Ha azonban helyes is

ézelmekkel támogatni az abszolút igazságokat: a relatív igazságokat (vagy tévedéseket) éppen nem helyes.

A számító politika kijelöli az ethikai szempontok helyét s abszolút igazságoknak ismervén el öket, abszolút jogosultságot ad nekik.

Az érzelmi politika számításainak hiányait támogatja velök s *téves politikájának téves ethikát teremt*, hogy így a valódi erkölcsi erőket ez úton terelje — téves ethikája révén — téves politikája útjaira.

Hogy mi a bátorság: ez erkölcsi fogalom. De hogy mi a bátor politika: kizárólag politikai fogalom.

Az ethika felállítja valamely erkölcsi fogalom szükségképpen következményeit. De hogy ezek a következmények a reális élet valamely viszonyában, valamely egyén, vagy osztály, vagy ország valamely cselekvényében megvannak*-e vagy sem, ez az ethika körén kívül esik. Imerni kell ezen körülményeket, és csak ezen körülmények helyes ismerete alapján mondhatunk ítéletet. Ezen ítéletünk egész alapja, anyaga, minden indoka politikai természetű. Aminthogy pl. egy tisztán elvi jogszabályból nem mondhatjuk meg, hogy valamely esetre lehet-e vonatkoztatni, vagy sem. Ismernünk kell az esetet gyakorlatilag, az fogja képezni ítéletünk anyagát, alapját és minden indokát; magától értetődően s alkalmaztatván a jogszabály — mint amott az ethikai szabály.

Az érzelmi politika kijelöl egy haditervet s azt mondja, hogy csupán annak követése a bátor politika. Hypothesisre épít.

Igaz ugyan, hogy egy helytelen haditerv keretében is lehet a bátorságot érvényesíteni, sőt egy merészsége miatt hibás haditervet nem is vihetnek ki mások, mint bátor emberek. De ebből egyáltalán nem következik, hogy a bátorságnak mindig észszerűtlennek kell lennie s a küzdők bátorsága itt ép úgy nem igazolja a tervezők hibáját, mint a tervezők észszerűsége a küzdők bátorságát nem alterálja amott.

A bátorságon kívül azonban vannak más ethikai erők is, melyekre szintén szükség lehet. És ha az érzelmi politikának a bátorságról alkotott téves ethikai fogalmai helyesek lennének is, a számító politikának is lehetnek — és minden helyes politikának vannak — ethikai alapjai. Csakhogy a számító

politika gyakran más alapra, más erkölcsi tulajdonságokra támaszkodik: az érzelmi politika pedig *saját* ethikai momentumainak hiányát látva nála: *minden* ethikai momentum hiányát véli látni. A forradalmakra következő produktív korszakokban az érzelmi politika legsúlyosabb vádjainak és tévedéseinek pszichológiai alapját ez képezi.

A katona kötelességérzete azonban nemcsak a támadásra készségben nyilatkozik. Az önfeláldozás készségének nemcsak pillanatnyinak kell lennie. Nemcsak az ütközet veszélyében, hanem állandóan és folytonosan az eszmének kell magát teljes odaadással szentelnie, alárendelve annak magát, vágyát és akaratát. És a ki egyre elhibázza a célt, és a ki elmulasztja az őrségen az ellenség közeledtére figyelmeztetni: rossz katona az, bármily merész tervekben elmerülve mulasztotta el kötelességét.

A modern életben azonban a bátorságnak száz más fajtája van, mint a fizikai. A ki meggyőződését — tudományban, politikában, és a társadalmi életben különösen — állandóan és kitartóan követi — gyakran nagyobb bátorságot tanúsít, mint a harc szenvedélyének pillanatnyi hősiessége. És azok az ethikai erők — az ideák iránti feltétlen önfeláldozás és annak szolgálatában az erős akarat — melyek a bátorságot alkotják, produktív időkben a munka kiválóbb embereiben ép oly erőteljesen nyilatkoznak. Ha ez nem igaz, akkor az egész civilizáció egy nagy tévedés, sőt ethikai sülyedés; s akkor a fizikai túsán kívül nincs más férfihoz méltó tevékenység. És ha a bátorságon kívül semmi egyébnek ideális jogosultsága nincs, hibás volt már az első barcos, ki magának fegyvert készített és így bátorságát nem kizárólag vetette latba, hanem hozzáadta még — leleményes esztől sugalt — felfedezésének erejét. Hibás volt az is, a ki először alkalmazta a puskaport, mert a természeti erővel akart győzni, nem csupán bátorságával. Leghibásabb azonban az volt mégis, a ki legelőbb hadi tervet készített, baditervet, mely megállást parancsol néha, sőt visszavonulást.

Csodálatos egy tévelygés ez, mely az ideál elleni vétésnek mondja azt, ha az ideál szolgálatában minden erkölcsi erőnket felhasználjuk s nem csupán egy erkölcsi erőt. Csodá-

latos egy tévelygés, mely szükségessé teszi, hogy indokoljuk az ész souverain irányító jogát.

Az érzelmi politika legjellemzőbb sajátága ez az ethika, mely politikai érzelmekből keletkezett s mégis ethikai tekintélyt követel, s azokat, kik politikájuk ellenségei, ethikai elvekkel támadja, hibás politikájából keletkezett hibás politikai elveivel.

Hogy mily módon csinál az érzelmi politika magának külön ethikát, annak igen érdekes példáját láthatjuk a francia forradalomban. Nem mintha az érzelmi politika szükségképpen radikális lenne, mert hiszen van reakzionárius érzelmi politika is. De érdekes példa, hogy Rousseau egész elmélete *jogok* követelésében áll s az érzelmi politikával miként sikerült azoknak követelését ethikai *kötelességgé* tenni.

Kétségtelen az — és ethikai igazság — hogy az emberi méltóságot, az emberi önérzetet minden áron, abszolúte fenn kell tartanunk és meg kell védenünk. De az már egyáltalán nem kétségtelen — és nem is ethikai igazság — hogy az emberi méltóság általános szavazati jog, a vétőjog eltörlése és az egyházi javak elkobzása nélkül nem létezhetik. Politikai kérdések ezek, politikai (relatív) szempontokból eldöntendők mindenütt. Az érzelmi politika azonban felállítja a hypothesis-t, hogy semmi egyéb az emberi méltóságnak meg nem felel és csodálkozva kérdi, vajjon léteznek-e valaki, a ki az emberi méltóságért nem akar küzdeni.

Ez a hypothesisre alapított, ethikai formában megjelenő, érzelmi politika már eszméjében is homlokegyenest ellenkezik az igazi ethika minden követelményeivel. Mert a valódi ethika az erkölcs objektív, örökké igaz törvényeinek összege; ez pedig egy nemzedék szubjektív szenvedélyeinek kifejezése.

Az igazi ethika kötelességeket parancsol, ez pedig jogokat kíván és nem ismer más kötelességeket mint azt, hogy ki kell vívni e jogokat. A tömeg azt követi, a ki több jogot követel és kevesebb kötelességet.

Alkalmazzuk az elmondottakat.

Hasonlítsuk össze Széchenyi rendszerét és azt, a mit az érzelmi politika felállított s könnyű lesz látni, hogy melyikben találunk több igazi ethikai vonatkozást; t. i. a kötelesség-

érzetre való hivatkozást. Ez nem a *Széchenyi* idealizmusa mellett bizonyít, mert az csak az ő maga ethikai indokainak mérlegeléséből bizonyítható, de a *Széchenyi rendszerének* idealizmusa mellett, és a mellett, hogy az érzelmi politika mint rendszer is, mily kevésbé ideális, minden ethikai ürügyei-nek daczára is.

A hűbériséget Széchenyi meg akarta szüntetni. De a jobbágytól azt kívánta, hogy legyen egyelőre türelemmel és váltsa meg maga magát. Kossuth kötelező örök váltságot proklamált — a nép jogot követelvén és nem kegyelmet.

Széchenyi azt kívánta a vagyonos nemességtől, hogy adózzék — az eddigi adókhoz hozzáadva — közcélra maga is; csináljon országos pénztárt s e fölött aztán rendelkezék. Kossuth az alsóbb osztályhoz fordult, hogy vívja ki a nemesség adókötelezettségét oly módon, hogy a nemesség vegye le az ő vállairól a teher egy részét. Széchenyi azt mondta: elpusztulunk, ha nem fejlődünk gazdaságilag. Kossuth azt mondta: kiszípoloz Ausztria. Egyedül a védegyelet alapult a kötelesség eszméjén, de igen hamar megbukott. Jellemző azonban, hogy ebben is az volt a tendencia, hogy agresszivitással pótoltság és idéztessék elő a produktivitás.

A karddal azonban nem lehet aratni; míg a kaszával lehet harcolni szükség idején. Az agresszív politika nem produkál; a produktív politika azonban nemcsak erőt ad az agresszivitásra — mert hisz az esetleg fordítva is lehet — de *feleslegessé* teszi azt. Mert a politikában is van nehézségi erő és valamely nemzet gazdasági és kulturális súlya már létezése által is hat és növekedése által már eo ipso hatása is növekedik. Mole sua stat.

Az agresszív politika jogokat keres; másokban keresi a hátramaradás okait. A produktív politika kötelességeket parancsol; önmagunkban találja haladásunk feltételeit. Íme egész nagyságában az ethikai ellentét, mely Széchenyi és az érzelmi politika között minden kérdésen átvonul.

Ha csak politikailag nézzük az ellentétet, akkor azt kell mondanunk, hogy lehetnek ugyan esetek, midőn agresszive kell a produktív lehetőséget kivívnunk, de midőn vannak a produktitásnak amúgy is nyitott terei, midőn az agressz-

szivítás sikere kétséges, a produktive azonban kétségtelen, akkor az agresszív politikához minden objektív indok hiányzik.

Ethikailag pedig azt kell mondanunk, hogyha valamely rendszer ethikai értékét az általa követelt köteleességek nagysága adja meg és ha a produktív politika alapjellege éppen a köteleességek hangoztatásában áll: akkor Széchenyi produktív politikája — mely gyakorlatilag is helyesnek bizonyult — rendszerének egész teljességében etikai követelményekből állott, míg az érzelmi politika a köteleességet csak szenvedélyeinktől követelt jogok kivívásában kívánja meg.

Mindez természetesen csupán a politikai rendszer objektive ideális tartalmára vonatkozik. A politikus szubjektív idealizmusa a meggyőződést képező politika követésénél nyilatkozik s ott állapítandó meg, hogy eljárási rendszerében, egész szereplésében, a köteleességérzetnek mennyi része van és mennyi a szubjektív szenvedélyeknek, vágyaknak és gyöngeségeknek.

Van tehát Széchenyi rendszerének minden részében mély ethikai alap — maga a rendszer alapeszméje: az önerőből való segély — de Széchenyi nem hivatkozott rá mindenütt. Aminthogy politikája is a maga teljességében a nemzeti egyéniség kifejtésében áll; de nincs rá mindenütt hivatkozás. És így ma talán jogos megfordítanunk Széchenyinek a modor és taktikáról mondott szavait és azt kell mondanunk, hogyha Kossuthnak politikája nem is volt helyes (az agresszív szenvedélyekre való hivatkozás), modora és taktikája — ennek a politikának szempontjából — igenis célravezető volt, mert még azon ágaiban is, melyekben nyilván az osztályérdekekre és osztálygyűlöltre hivatkozott, még ott is sikerült érzelmi politikáját ethikai formába önteni s így dogmatikussá és ellentmondást nem tűrővé tenni (a mi ugyan még fokozta politikája rossz következményeit, de az ő politikája szempontjából nem volt hiba); Széchenyi ellenben, midőn nyilvánvalólag a legmagasztosabb ethikai alapon állott, gyakran izolálva maradt érvelésének utilitarius formája miatt.

Egy túlreális korban kezdvén meg szereplését, midőn minden újító ábrándozónak tartatott, szüksége volt e formára, hogy gyakorlati számítónak tartassák és hogy sikere is legyen. De midőn éppen az ő műve folytán a közszellem nagyobb

lendületet vett, súlyosabbakká lettek az ethikai indokok s a kiket nem is az vezetett, azok is azt óhajtották mutatni, hogy ezektől vezettetnek. A »Kelet Népé«-ben ezt maga is megjegyzi, de nem mindig követi. A tömeg pedig szívesen ment az után, a ki örökváltságot Ígért neki jövő generációk jövedelmeiből, a nemesség adózásából pedig saját adói könnyítését és mindezt a haladás, a népjogok és korszellem ragyogó eszméivel vette körül s midőn Ígért, Ígérétenek helyeslését ethikai erő megnyilatkozásaként üdvözölte. Az ország kevésbé szívesen követte azt a vezért, a ki a nemesektől adózást kívánt, de a néptől is s a nemességnek emellett azt magyarázta, hogy ebben nincs semmi nagylelkűség, mert hiszen a közlekedésügy rendezése saját érdeke. A legtöbb ember szívesebben felvilágosult honfi, úgy hogy kívánságai teljesedjenek és nem szívesen hoz áldozatokat azért, hogy mégis utilitarista legyen.

Sajnálunk kell tehát, hogy nem hangsúlyozta eléggé mindenütt az ethikai momentumokat és hogy ellenfelének rendszerében az ethikai gyengékre nem mutatott rá többszörösen.

Az ember politikai lény, de még sokkal inkább erkölcsi lény. Ezen általános emberi vonásra mindig sikerrel hivatkozhatunk. Ez az, a mi az emberek lelkét megmozgatja, ez az, a mi soha ki nem alvó lelkesedést teremt. Magában Széchenyi nagy alakjában is ez az, a mi leginkább megragad, mert tudjuk, hogy a kötelesség szava volt mindig zsarnoka. Midőn nemzedékével oly nemes lelkesüléssel állott szembe, az az ethikai elv vezette, hogy a meggyőződésért fel kell áldozni mindent s abból engedni nem szabad; midőn a rajongó idealizmussal szemben mint rideg számoló lépett fel, az az ethikai elv vezette, hogy az ész szavának parancsolnia kell minden érzés felett. Soha nem volt inkább ideálista, mint midőn hazánk idealizmusával szembeszállott. És sohasem vezette erősebb ethikai érzés, mint midőn uralkodást parancsolt az érzelmek felett.

Csak az az életíró fogja megértetni igazán a nemzettel Széchenyi rendszerét, a ki az alapját képező ethikai elvekre minden részletnél rámutat. És csak az fogja igazán megérteni Széchenyi egyéniségét, a ki rámutat az ethikai vonatkozásra minden tetteiben.

Népszerű csak akkor lehet, ha az érzelmi politika által teremtett téves ethikai elveknek tiszta fogalma helyreállítatik. Akkor el fog ismertetni Széchenyi politikájának ethikai jellege.

A míg azonban az ethikai vonatkozása ebben az alakban a nemzet előtt idegen, idegennek kell Széchenyi egyéniségének és rendszerének is maradnia. Mindaddig az idealizmust csak abban a formában fogja a nemzet keresni, melyet egy érzelmi politika felállított s annak ellenkezőjét csak opportunizmusnak fogja tekinteni. Mert hiszen — és itt a dolog lényege — nem politikai természetűek voltak az indokok, melyek a nemzetet annak idején Széchenyitől elvonták, hanem ethikaiak. Nem jobb számítást vártak Kossuthtól, hanem több, melegebb, egyre ismétlődő ethikai vonatkozásokat.

És azért Széchenyi minden argumentuma e polémiában hatástalan maradt, mert nem volt argumentum ad hominem, mert nem abban rendítette meg a hitet Kossuth iránt, a miben a nemzet Kossuthtól remélt; és nem azon pontjaira hivatkozott saját politikájának, melyek a nemzet ezen vágyának megfelelnek.

Nem ez volt Kossuth diadalának oka — a körülmények számtalan összejátszásából egy körülményt döntő okul tenni képtelenség lenne — de Széchenyi sikertelenségének egyik döntő oka, melyet tagadni nem lehet s melyből okulni kell.

Hasonlóképpen áll a dolog a nemzeti irányra vonatkozólag. Széchenyi egész tevékenységének alapja: teljesen átgondolt, minden részletre kiterjedő intenzív nemzeti politika. De ennek az elvnek mindenütt ki kellene tűnnie s minden vonatkozásnak világosan előtűnk állania. Ez is az életíró feladata maradt, mert Széchenyi ettől talán részben ép azon elvből vonakodott, hogy nem szabad oly érzelmekre hivatkoznia, melyek a tömeg szemében egy helytelen politikai iránynyal azonosak. Széchenyi látta, hogy korában a nemzeti irány a gravaninális, aggresszív iránynyal egynek vétetett s nem akarthatta azt erősíteni. Azonban midőn az érzelmi politikával kellett szembeszállnia, oly erős volt már az, hogy e tekintetben már nem volt mit veszítenie. Akkor már beállt az az eset, hogy az érzelmi politika amúgy is elfoglalta már a közélet

terét és attól fogva már nem az volt a kérdés, hogy érzelmi legyen-e, vagy nem a politika; hanem az, hogy (miután már a politika amúgy is érzelmi lett) helytelen irányba kell-e engedni vagy (elfogadni az érzelmi alapot) igyekezni kell-e legalább a helytelen irányból eltéríteni.

Igenis hivatkoznunk lehet az érzelmekre — a »Kelet Képé«-ben azt mondja maga Széchenyi is — (le arra ügyelni kell, hogy a politika vezesse az érzelmeket és ne az érzelmek a politikát. Az ethikai alapokra pedig hivatkozni kell.

Ezen tanulmány célja éppen az volt, hogy analizálván az érzelmi politika természetét, mutasson reá veszélyeire; de ugyanezen természet ismerete alapján mutassa meg azon eseteket is, midőn a veszély nem létezik.

Foglaljuk össze az eredményeket.

Veszélyes az érzelmi politika, mert ethikai formája által a politika relatív számításai abszolút szempontokat visz bele. Ez által a mérlegelés lehetősége és a tapasztalásból való tanulás lehetősége egyaránt megszűnik.

De midőn a teljes tespedésben, vagy az érzelmi politika teljes uralma idején a számító politika látja, hogy már nincs mit veszíteni: helyes a siker egyetlen lehetőségéhez nyúlni és az érzelmi politika eszközeivel verni le az érzelmi politikát.

Helytelen, hogy az érzelmi politika a maga politikai elveit ethikai dogmákká teszi s az ethikai erőknél egy speciális megnyilvánulását az ethikai fogalmakkal általában azonosítja.

De a számító politikusnak nem szabad a rossz theoretikus hibájába — az indokolatlan általánosításba — esnie s az ethikai szempontok helytelen alkalmazását elítélvén, nem szabad általában minden ethikai szempontra való (érzelmi) hivatkozást elítélnie. El kell vonni az érzelmi politikától az ethikai térénumnak őt meg nem illető részét; saját részét pedig művelésbe kell vennie.

Hibája az ethikai szempontokra való hivatkozásnak, hogy a tömeg (befolyásához kora tapasztalatai, érzelmei és általában a múlt eseményei által) a tiszta ethikai elvre való hivatkozást néha saját speciális fogalmai szerint értelmezi s a ki egy helyes ethikai fogalomra akart hivatkozni, a tömeg lelkében

gyakran csak egy helytelen politika érdekében keltett érzelmeket.

De a számító politika ezen nem úgy segíthet, ha elmellőzvéen az (ezen szempont alá nem eső, saját politikájával rokon) ethikai elvekre való hivatkozást — saját politikája mellett *argumentál*, a múlt *idealizmusát* pedig egy téves politikával fogalmilag azonosítatni engedi. A számító politikusnak — az érzelmi politika elleni harcban, — nem érvelni kell. Mert hiszen éppen abban, hogy a mozgalom ellene érzelmi téren indítatott, leginkább látható, hogy *érzelmi kifogások* emeltetnek ellene. Bármily jók argumentumai — in theoria — argumentálása egészen — gyakorlatilag — rossz marad, mert nem ott igyekezett meggyőzni, a hol a kételyek támadtak.

A ki az érzelmi — ethikai formában jelentkező — kételyek ellen csupán czélszerűségi okokkal küzd, arról a tömeg azt hiszi, hogy nincsenek ethikai indokai. És az érzelmi és számító politika ezen harcában nem a czélszerűtlen vagy a czélszerű eszközökkel dolgozó idealizmus különbségét látja — a mint áll valóságában a dolog — hanem azt hiszi, hogy az ethikai elvek ellen itt az idealizmus nélküli opportunizmus küzködik.

Hivatkozni kell tehát a számító politika ethikai indokaira is; és ez a pozitív feladat. A negatív feladat pedig az, hogy igyekezzék kimutatni az érzelmi politika ethikai hivatkozásának jogosulatlanságát. A bátorsággal szemben ne a czélszerűiségre hivatkozzék — mert nincs idealista nemzet, mely ne az előbbit választaná — hanem mutassa ki, hogy a bátorság nem csak abban a formában nyilatkozik, a melyben az érzelmi politika azt kívánja, sőt néha abban kevésbé is mutatkozik. Vonja el az ethikai erőt alóla, de ne igyekezzék legyőzni az ethikai erőt; mert azt nem mindig lehet — és sohasem szabad. A ferde idealizmus helyébe ne opportunizmust, hanem egészséges idealizmust tegyen.

Ugyanez áll a nemzeti eszmére is (bár ez nem ethikai érzés, de azokon alapul).

Az ethikai elvek és a nemzet egyénisége azok a pontok, a hol a kiváló egyén a tömeggel érintkezhetik. Értelmileg

nem emelheti magához őket, ethikailag felemelheti. Politikájának gyökereket teremt és megerősíti nemzedékének idealizmusát. A mely korszak idealizmust — igazi, áldozatkész, önzetlen idealizmust — teremt: improduktívnek nem nevezhető. Az emberi lelkekben is lehet teremteni s ennek is értéke van. A kiváló egyéniség ethikai nagysága óriási ideális tőke, melyet paragon hevertetni nem szabad. Ethikai szempontból ez volna improduktivitás.

Minden valóban nagy politikai rendszernek erkölcsi alapja van. Minden valódi nagy államférfi egész egyéniségének mély ethikai alapja van. Legmélyebb gyakran azoknak, a kiknek erre hivatkozni nehezükre esik.

A kiváló egyénnek azonban vezetni kell. Ha arra megy, merre a tömeg akarja, csak együtt megy vele. Ha saját akarata után egymaga halad, csak nélküle megy. Két feltétele van a vezetésnek: egyik az irány megszabása, a másik, hogy abba az irányba bele is kényszerítse a tömeget.

Ideális kívánság, hogy a politikai kérdések csupán célszerűségi szempontokból bíraltassanak s az azok mélyén fekvő érzelmi momentumok vitán kívül maradjanak. De ennek kivívása maga egy nagyszabású reform, melyen csak addig lehet munkálni, míg az érzelmi politikának nincs gyakorlati jelentősége. Addig igenis az a feladat: ethikailag devalválni az érzelmi politikát.

Mihelyt az érzelmi politika gyakorlati jelentőségűvé lett. kitűnt, hogy ezen reformnak a (politikai kérdések elbírálásába a célszerűségi szempont bevitelének) még nem jött el az ideje s akkor az aktuális vitás kérdést a tényleges alapon kell eldönteni.

Elméletileg helyes bizonyos fegyverek alkalmazása ellen küzdeni (teszik is a békekonferenciák), de midőn a háború kiütött, az ellenség minden fegyvereivel egyenlő fegyvereket kell a harcba belevinni.

Ha ezenfelül a fent részletezett megszorítások alkalmaztatnak: az ethikai érzelmekre való hivatkozás károsná nem lehet.

A politikus szerepe múltó, számára az örökkévalóság csak tettei által létezik. A kultúra embere hatásának generációkra számított intenzivitásával össze nem mérhető.

Elsőnek nemzedékére kell okvetlenül hivatkozással lennie. Hogy képes legyen azt vezetni, fel kell használnia minden erejét. Ethikai erejének — a legnagyobbnak, a mi szolgálatában áll — legnagyobb súlylyal kell a célra munkálnia.

Az archimédési pont nem elég, hogy ki lehessen a földet mozdítani: meg kell az érintkezési pontnak is lennie.

A ki az archimédési pontot nem látja, hiányzik abban az értelmi felsőbbtség (mert hiszen a tömeggel egy színvonalon áll). A ki az archimédési pontot látja, de nem mer reá állani, abban hiányzik az erkölcsi erő.

De a ki az archimédési ponton állva, vonakodik az érintkezési pontot felkeresni, nem fogja az sem a földet helyéből kimozdítani.

A politikusnak a jelenben kell hatnia célravezető eszközökkel (megtartván mindig az ethikai határokat).

A kultúra embere előnyösebb helyzetben van.

Csupán eszméjétől vezetettve, kizárólag azt követi. Nemzedékére nem hallgat, annak ítélete előtte közönyös. Munkája generációkra számított s magába szívja egy következő nemzedék, a mit a jelen nemzedék nem ért.

Az élet melegéről le kell mondania eszméinek hideg fensége közepeit; de az élők elmúltával hatásának lehetősége meg nem szűnik.

Igaz, maga a tudomány is csak úgy verhet gyökeret, ha az érintkezési pontot megtalálta. Ezt kell keresnie a tudomány terjesztőinek és munkásainak. A tudomány geniális képviselői azonban ettől felmentvék. Egy nemzedék helyeslésétől felmentvék munkáik halhatatlan hatása által. Ez adja felsőbbségüket.

Csak a tudományban és a művészetben igazán erős a genie.

Csak ez az a hely, a hol igazán szuverén magasságban áll, elmondhatván a nagy római költővel:

Odi profanum vulgus et arceo.

II.

A KÖVETKEZETESSÉG ÉS SZÉCHENYI RENDSZERE.

»A Kelet Népe« Széchenyi István gróf politikai pályáján nevezetes fordulat jele. A nemzet vezére ebben a munkában konstatálja először, hogy az ő vezetői szerepe a kor mozgalmainak irányításában már nem érvényesül feltétlenül.

Nem »A Kelet Népe« fordította el tőle a nemzetet; hanem a nemzet irányváltozását látva kellett »A Kelet Népé«-t megírnia. Intés ez és a helyzet tisztázása s a tisztázás csak azokat ingerelte még jobban ellene, a kik a helyzet folytán amúgy is ellentétben álltak már vele.

E munkájában helyezkedik legelőször szembe a népszerű radikális áramlattal. Az akadémiai beszédben, a szentgróti levél elemzésében és a »Politikai programtörödékek«-ben folytatja a küzdelmet s még egyszer a márcziusi napokban (márczius 3-iki indítványával) kísérletet tesz ellene; azutáni küzdelme a kabinetben belül — a nyilvánosság előtt ismeretlenül — folyik. Szakadatlan harcz ez éveken át, mely egész további szereplésén átvonul s az adó és két garas ügye, a Tisza-szabályozás és a közlekedésügy rendezésének egész terve is annak szolgálatában áll. Minden tette egy érv elvei mellett; egész élete azoknak igazolása. Míg szavaival támadta az ellenfél politikáját; tetteivel saját rendszerének eredményes voltát igazolta.

Széchenyi ezen állásfoglalása egész egyéniségével olyannyira összeforrott, hogy annak helyes felfogása nélkül Széchenyi államférfim egyéniségét sem lehet megérteni. És olyannyira összeforrott a nemzet sorsával ez az egyéniség, hogy annak megértése nélkül a nemzet legújabb története sem érthető.

Szükséges tehát megvizsgálni a vádakat, melyek Széchenyi ellen felhozattak és szükséges azoknak jogosultságát igazságos s elfogulatlan vizsgálat alá venni. Mert az egykorúak közvéleménye nem ítéltet igazságosan; miként a pártos fél elfogulatlan bíró nem lehet.

Az ítélethozás súlyos feladata az utókort illeti meg.

Határozott, feltétlen, megalkuvást nem tűrő ítéletet kell e kérdésben az utókornak hoznia. A történelemben nem lehet túrni a bálványokat. Igazságokat keresünk, nem kegyes előítéleteket. És ha Széchenyi következtlen volt s rendszere az események által megezáfoltatott: le kell rontani a bálványt, mert nem érdemelt tiszteletet. De ha bebizonyul, hogy Széchenyi megérdemelte az utókor tiszteletét, rendszerének következetességét, helyességét is el kell az utókornak ismernie.

A compromissum a gyakorlati politika kisegítő eszköze. Gyöngöseségét, nem fölényét bizonyítja.

De a tudományokban semmi compromissumnak nincs helye.

Nem lehet valakitől megtagadni az államférfi minden attribútumát, és szobrát azután — minden lényegétől, tartalomtól megfosztva — a dicsőség templomába üres bálványként beállítani.¹

Az államférfi nagysága irányának helyességében mutatkozik; irányának helyes volta igazolja egyedül az őt illető tiszteletet. Az államférfi politikájától el nem választható; politikájának értéke nagyságának egyedüli próbaköve.

»A Kelet Népe« ellen a következtlenség vádja emeltett mindjárt megjelenésekor s Széchenyi úgy tűnt fel a tömeg szemében, mint egy saját művétől megriadt reformátor, a ki megtagadja, a mit még tegnap állított s fél attól, a mi tegnap még óhajtása volt.

Súlyos a vád, Széchenyi egész egyéniségének megítélésére kiható. Rendszerének helyességére, államférfiul nagyságának kérdésére e vád igazságos vagy igaztalan volta szerint kell megadnunk a feleletet. Mert ha ez a vád igaz, értéktelen

¹ Jegyzet. Lásd különösen Grünwald Béla »Az új Magyarország« és Beöthy Ákos »A magyar nemzet fejlődése« című műveit.

Széchenyi egész rendszere és az államférfiul nagyság dicsősége őt meg nem illeti.

Vizsgáljuk meg előbb, hogy a következetességnek egy államférfi megítélésénél milyen fontossága van; azután pedig Széchenyi következetességével foglalkozunk.

Mik az igazi államférfiának nélkülözhetetlen alaptulajdonságai?

Nagy államférfiunk azt tartjuk, a ki felismeri a dolgok természetében levő törvényszerűséget s politikáját arra alapítja. Ismeri nemzetét; ismeri nemzedékét. Erejét, érdekeit, eszméit, érzelmeit. Tudja, mi abban múló, esetleges, lényegtelen. Tudja, mi az, a mi lényeges, el nem múló, szükségképeni. Keresi benne azt, a mi törvényszerű. Keresi nemzete erejének, érdekeinek, eszméinek, érzelmeinek természetét. Ha azt megtalálta, tudja mi az, a mi lényeges, el nem múló szükségképeni. És akkor tudja azt is, hogy mi az, a mi benne törvényszerű.

Ez a tudás, ez a meggyőződés alkotja az államférfi politikai világnézetét. Ebben a politikai világnézetben találja minden indokát, igazolását az ő politikai rendszere. Ez rendszere realitásának egész garanciája; ennek helyességéből következik politikájának minden eredménye. Ha pedig az a politikai rendszer helytelennek bizonyul: helytelennek kellett az egész — alapjául szolgáló — politikai világnézetnek is lennie. És ha egy államférfi politikai világnézete helytelennek bizonyul: mi az, a mi államférfim nagysága mellett bizonyít?

Az államférfi következetessége politikai rendszerének legbiztosabb próbaköve. A mely politikai rendszer következetesen keresztül nem vihető, az nem volt reális. Minél következetesebben vihető keresztül, annál inkább bebizonyul, hogy az alapjául szolgáló felfogás a valósággal megegyezik.

A valóság felismerése, az erőviszonyok tökéletes értékelése, a fejlődés szükségképeni irányának megtalálása a politika legnehezebb feladata. Az egyes elszigetelt tények között meg kell az összefüggést, a vonatkozásokat, a törvényszerűséget találnia s azokat egy egységes világnézetben összefoglalnia. Minden elvnek, minden eszmének alapja ez, minden érzelem ebben keresi támaszát. Nincsen gondolkozó lény, melynek ne lenne meg a maga világnézete, mely egységbe foglalja a szét-

szórt tényeket s valamely elvvel (vagy elvekkel) kapcsolatba hozza.

Nézzük a tettek emberét. Munkájában (ha ez céltudatos) mindig valamely *irány* mutatkozik. Munkásságának ezen iránya mutatja az elvet, melyet követ. Ez irány *állandósárja* az elvnek következetessége. Ezen elv maga csak egy része annak a világnézletnek, melyet követője magának a dolgokról alkotott s melybe ezen elvének irányával — annak következetes keresztülvitelével — beilleszkedni igyekezett.

Annak, hogy eredményes munkát végezhesen, két mellőzhetetlen feltétele van. Helyes kell hogy legyen a világnézet, mely cselekvésének alapját képezi; és következetesen kell ehhez a világnézlethez alkalmazkodnia. Legyen helyes az eszme a maga teljességében; és vitessék az keresztül a maga teljességében.

Még egy egyszerű gépnél is az az első feltétel, hogy legyen helyes az alkotásánál felállított minden számítás és hogy ezek a számítások pontosan követsenek. Ha a gyakorlatban nem követhetők e számítások, abból nem az következik, hogy nem kell egyáltalán számítást tenni — mert hiszen, meggondolva a dolgot, az egész matematika valójában véve theoria — hanem az, hogy *helyes* számítást kell csinálni.

Nem a következetesség lehetetlen, hanem a rossz számításhoz való következetesség. Jó számítást kell csinálni s következetes maradni hozzá a gyakorlatban is. Minél jobb a számítás, annál következetesebben kivihető.

A következetesség a számítás helyességének próbája. A következetlenség a számítás helytelenségének bevallása.

Azt mondják, az a theoriák hibája, hogy következetesek. Nem az. Ha következetesek, az nem hibájuk, hanem próbakövük. Mert ha azt mondjuk valamely politikai rendszerről, hogy annak következetes keresztülvitele lehetetlen akkor evvel azt is kimondottuk, hogy annak az alapja: rossz theoria. Mert rossz theoria, helytelen politikai rendszer mindaz, a minnek consequentiái ellenkeznek a valóság követelményeivel.

Éppen az a gyakorlati politika, melyet következetesen (tehát a maga teljességében) lehet, sőt *kell* is keresztülvinni. A melyiket pedig nem lehet, az rossz theoria. Minél kevésbé

lehet következetesen kivinni, annál inkább rossz theoria. Mert a realitással annál több ponton ellenkezik.

A politikai viszonyok valódi állásának és a politikus világnézetének tökéletesen összhangzónak kell lenni. A dolgok valódi állásának a politikus lelkében tökéletes képben kell visszatükröződnie. Nem szabad különbségnek lenni a dolgok és a dolgokról alkotott kép között. A következetlenség mindig ilyen különbség létét bizonyítja. Minél több a különbség a dolgok és az azokról alkotott kép között: szükségképpen annál nagyobb a következetlenség a politikusnál, ki ettől a képtől eltérni — annak követésében következetlenné válni — kénytelen.

Ha következetlennék kell lennie, azt mutatja, hogy helytelen volt eszméje, mert azt követni nem lehet. Ha pedig minden kérdésben következetlennék kellett lennie: hibás volt egész politikai világnézlete. Az államférfiúi kvalitás a tények helyes felismerésében nyilatkozik. Minél több kérdésben bizonyult helytelennek a tényekről alkotott ítélete: annál többször csorbul meg ezen kvalitás alapja. Ha pedig minden kérdésben minden ítélete helytelennek bizonyult: államférfiúi kvalitásának semmi alapja nincs.

Az államférfiúi képesség a többiekénél kiválóbb látóerő, mely a maguk valóságában mutatja a dolgokat.

De soha többé nem hihetünk annak látóképességében, a kiről kiderült, hogy soha semmit nem látott tisztán és a valóságnak megfelelően.

Ezért fontos Széchenyi István pályájának következetességét bebizonyítani. Politikai szempontból fontos e kérdés mindig és nem ethikaiból. Ethikailag ugyanis csupán a meggyőződés feltétlen és önzetlen követése irányadó. El lehet képzelni, hogy valaki belátta politikájának helytelenségét, de azzal nem mer szakítani. És akkor következetes ugyan, de ethikailag mégis elítélendő, mert meggyőződését nem követi. Viszont lehetséges hogy valaki szakít eddigi politikájával, bár magában azt még mindig helyesnek tartja. Akkor következetlen ugyan, de ethikailag nem ez a hiba, hanem az, hogy nem meggyőződését követi. Ethikailag ez fontos.

Politikailag pedig az a lényeges, hogy ez a meggyőződés — melyhez ragaszkodni ethikai kötelesség — mennyiben helyes.

Helyessége pedig következetes keresztül vihetőségé tői függ. A következetlenség bizonyos részletekben: *tagadása* az eszmének némely pontokon. A következetesség: az eszme teljességéhez való ragaszkodás. Annál realisabb valamely politikai rendszer, minél teljesebben keresztülvihető.

Hivatkoznak ezekkel szemben a viszonyok változásaira s a megváltozott viszonyok új követelményeire. Ez a felfogás a politikai szempontok relatív voltáról alkotott helyes felfogásnak helytelen alkalmazása.

Változnak az idők, változnak az erőviszonyok. Gyöngéből erősek lesznek, erősekből gyöngék. Új erők támadnak; régiek elmúlnak. Az élet meg nem áll.

Mindez valóban így van. Mindez igaz. Alaptörvénye ez az egész életnek, alaptörvénye tehát a politikai életnek is. De éppen azért ismernie, méltányolnia, számításba vennie kellett mindezt a politikusnak is.

Mert ha még a politikai élet alaptörvényét sem vette be számításaiba: mit érnek összes számításai? Hogyan higyjük, hogy meglátja a kérdéseknek gyakran oly bonyolult igazságait, midőn látjuk, hogy elemi igazságait sem látta meg? Mi hasznát veheti az élet az olyan igazságoknak, melyek magával az élet (a fejlődés, a haladás) tényével sem számolnak?

Az élő politikai test ismeretét kívánjuk a politikustól, nem pedig anatómiát. Nem érnek semmit oly szabályok, melyeket az élet első jele halomra dönt. Rossz technikai számítás az, mely a gép első működésénél hamisnak bizonyul. Működő gépet kívánunk és azt a célzott szolgáló számításokat. Nem ér semmit az oly higienia, mely élő testekre nem alkalmazható. A lélegzés, a mozgás, a vérnek keringése az élet a maga egészében, a test természeti törvényeinek felismerésénél mind tekintetbe vétetik. Csak a ki ezeket ismeri, a ki ezeknek működését is törvényszerűnek ismerte fel, állíthat fel szabályokat. Ezekkel szükségképpen számolni kell; ezek tárgyának alaptulajdonságai. És mit szólnánk azon orvoshoz, ki azt mondaná, hogy gyógyítási elvei azért nem válnak be betegénél, mert annál az élet valamely jelenségére (például a lélegzésre) absolute nem számított?

Azt a politikát, mely csak akkor helyes, ha semmi sem

változik, igen erőteljesen jellemezte Deák Ferencz, midőn azt pajtájához hasonlította, melyről bérese megmondotta, hogy még sokáig megáll, ha nem fúj a szél.

Számolnia kell tehát a politikusnak a viszonyok változásával, de nemcsak (utólag) a gyakorlatban, hanem (már előlegesen) elveiben is. A változó viszonyokkal számoló politikai elveket a viszonyok változása nem czáfolhatja meg.

Ha egy nagyobb változás be is áll a politikai életben; — vizsgáljuk ezúttal a belpolitika eseményeit — annak a változásnak már azelőtt is nyoma kellett hogy legyen. Egy erős arisztokrácia nem veszti el erejét nyomtalanul; erős demokrácia nem enyészik el nyomtalanul.

Fokozatos az erőviszonyok fejlődése, miként az eszmék és érzelmek fejlődése is fokozatos. Hiba észre nem venni a fejlődés tényét; de a fejlődés *fokozatosságának* tényét negligálni ép oly hiba.

A fa rügyezik, virágzik, gyümölcsözik. Nem ismeri a fa természetét, a kit meglep e *változás*. De időszakok szerint rügyezik, virágzik és gyümölcsözik. Nem ismeri a fa természetét, a kit e változások, e fejlődések időhöz kötöttsége, *fokozatossága* meglepett. A fejlődés is, a fokozatosság is, természetének alaptörvényeiből következik. A ki e törvényt ismeri, annak nem ismeretlenek. A mely elv számolt velők, azt meg nem hazudtolják.

Fossz politikus az, a ki egy intézmény, vagy rendszer hanyatlását nem látja meg. Élőnek hiszi azt, a mi valójában halott. Őt meglepi minden oly változás, mely csak megmutatja, hogy az erőviszonyok mennyire megváltoztak. Elvei ilyenkor nem képesek irányítani. Mert midőn a viszonyok változására történik hivatkozás, rendesen csak annyi igaz, hogy egy külső esemény, egy erőpróba kimutatja, hogy az erőviszonyok mennyire megváltoztak. De ezen esemény többnyire nem oka, hanem csak *jele* az erőviszonyok változott voltának. És ha a tömeg csak az erőpróba után veszi észre, hogy az erőviszonyok megváltoztak, az államférfinak a nélkül is, azelőtt is észre kellene ezt vennie. Mert hiszen éppen az az államférfi feladata, hogy felismervén az erőviszonyokat, csak akkor engedje meg az erőpróbát, ha az előnyös az ő céljaira.

Midőn azonban egy politikus a megváltozott viszonyokra hivatkozik, ez többnyire annak a jele, hogy az ellenséges erők növekedését nem tudta maga idején észrevenni, a nélkül csinálta számításait s csak akkor vette észre — és igyekszik alkalmazkodni — midőn egy erőpróba már kimutatta azok nagyságát, midőn tehát úgy is mindenki érzi hatásukat. És akkor az államférfim tehetőség mire való?

Ha pl. Széchenyi politikáját a rendiségre alapítja, oly erőviszonyokra alapít, melyeknek rövid időn meg kell változniok, sőt melyek már meg vannak bolygatva a kor szelleme által. Midőn a rendiség az első támadásokra ingadozni kezdett, meg kellett volna összes politikai rendszerét változtatnia. Éppen abban, hogy az erőviszonyokban meglátta, hogy mi az *állandó*, mi az életerős: állott politikai rendszerének életerős állandósága is. Minél állandóbb erőkre építünk annál állandóbb rendszerünk.

Változtak a viszonyok Széchenyi pályája alatt, de elvei nem változtak. Nem csak azért, mert állandó erőviszonyokra épített, hanem azért, mert a változóknak szükségképpen változását is bevette számításaiba. Tarthatatlan volt a rendiség; ennek megváltozására számított. Állandó volt arisztokratikus társadalmunk; ennek állandóságát is bevette számításába. A konzervatívek ragaszkodtak a rendiséghez, mert a fejlődés elvében nem hittek. Kossuthék mellőzhetőnek hitték az arisztokráciát, mert a fejlődés fokozatosságának elvét nem ismerték fel. A konzervatívek meg akarták a változandót is tartani; Kossuth az állandót is figyelmen kívül hagyta.

Midőn a rendiség romba dőlt, a régi konzervatívek megczáfolva látták minden elvüket s panaszkodtak a viszonyok változásáról. A viszonyok azonban már akkor meg voltak változva, midőn Széchenyi megindította az akciót, csakhogy ők nem vették észre. Nem azért váltak helytelenné az elveik, mert megváltoztak a viszonyok, hanem azért, mert már eredetileg nem voltak helyesek. A viszonyok csak megmutatták, hogy a valóság mennyire más, mint a milyennek képzelve megalkották elveiket. Az események csak megmutatták azt, a mit ők nem vettek észre s a mit Széchenyi észrevett.

Azonban csak a rendiség vesztette el erejét, nem pedig

az arisztokratikus elemek. Ezeknek változatlan erejét Széchenyi — Kossuthal szemben — továbbra is bevette számításaiba. Az arisztokrácia meggyőzésével akart kezdetől fogva reformokat s így következetes volt, midőn tiltakozott az ellen, hogy a demokrácia kicsikarni igyekezett ezeket. Következetességének alapja itt is az állandó erőviszonyokra épített elvek állandó igazsága volt.

Az erőviszonyok állandóságából bizonyos opportunus elvek állandósága következik. De ha ezen erők megváltoznak, azon opportunus elvek is megváltoznak, melyek erre alapítottak. Minél állandóbbak ezek az erők és elvek, annál tartósabb az egész politikai rendszer is. Még sokkal tartósabb azonban e rendszer akkor, ha ezen erők megváltozása után is helyesnek bizonyul. Mert akkor kitűnik, hogy ezen *opportunus* elveken kívül is — a mik relative bármily állandóak is, végeredményben mégis időlegesek — vannak alapjai, és pedig olyan elvi alapjai, melyek mélyen a dolgok természetében rejlenek. És ezek azon elvek, melyek egy politikai rendszernek az idők minden változásin felül álló értéket biztosítanak.

Nemcsak azért óhajtotta Széchenyi, hogy a mozgalom arisztokratikus alapon maradjon, mert az ellenkezők kivívására igen gyöngéknak hitte a demokratikus elemeket; hanem azért is, mert úgy vélte, hogy ez az összeütközés elkerülése nemcsak opportunus, hanem felesleges is. Felesleges azért, mert ezen mozgalom vezetése és sikere az arisztokráciának is érdeke. Nem támadni kell tehát, hanem felvilágosítani. Nem csak azért, mert a támadásra gyenge a demokrácia, hanem azért is, mert a támadás felesleges ott, a hol a felvilágosítás már célra vezet.

Ezen felfogása adja magyarázatát annak, hogy miért tulajdonít a modor és taktika kérdéseinek oly rendkívüli fontosságot. Nála, a ki az arisztokráciát akarta felvilágosítani, az érzelemnek, vagyis helyesebben mondva a szenvedélyek felkeltésének, kevésben nyílt tere s azok nála kevésbé voltak veszedelmesek. 0 az engedmények praktikus voltán magyarázta s az érzelmek közül legfőlebb a kötelesség érzetére (tehát egy erkölcsi, soha nem túlozható motívumra) hivatkozott, nem pedig a szenvedélyekre. Mert akár hasznos volt a nemességre

a rendiség megszüntetése, akár nagylelkűség: a szenvedélyeket ezek az indokok nem igazolták. De mihelyt a demokrácia nevében Kossuth vette kezébe ezen ügyet, álláspontjánál fogva és egyéniségénél fogva egyaránt a szenvedélyek terére sodortatott. Mert ő nem praktikus indokokat hozott föl, nem a kiváltságosokra, nem azok kötelesség-érzetére hivatkozva, hanem a tömegekre, az elnyomott osztályra és annak jogaira.

A demokrácia, a jogra való hivatkozás megkívánta az érzelmi politikust s az érzelmi politika embere természetétől is sodortatott ez álláspont felé.

Dz volt az érzelmi politika ellen intézett támadásának egyik oka. Erezte Széchenyi, hogy a hasznosság és kötelesség teréről szükségképpen az elnyomottak jogainak hangoztatása felé terelődik ezáltal a vita. A modor kérdése tehát azt jelentette, hogy az arisztokrácia felvilágosítása vagy a demokrácia felizgatása és követelődzésre való biztatása között kell választani.

Széchenyi nem legyőzni, hanem meggyőzni akarta az arisztokráciát s nemcsak azért, mert tekintetbe vette az erőviszonyokat, hanem azért — s ez az ok fennmarad, ha az erőviszonyok meg is változnak s rendszerének ez egyik maradandó vonását képezi — mert úgy volt meggyőződve, hogy a haladási mozgalom az arisztokráciának magának is oly világos érdeke, hogy csak fel kell róla világosítani.

Ugyanilyen alapon áll Széchenyi felfogása az Ausztriához való viszonyokra nézve is. Nemcsak azért helytelenítette a sérelmi és támadó politikát, mert úgy hitte, hogy Magyarország arra nem elég erős — a mi elvégre megváltozhatik — hanem azért is, mert úgy volt meggyőződve, hogy minden ilyen összeütközés felesleges kockázat. Felesleges azért, mert Magyarország nemzeti és szabadelvű haladása az egész monarchiának oly fontos érdeke, hogy annak támogatására meg lehet nyerni a monarchia vezető embereit, csak fel kell őket erről világosítani. Az érzelmi politika azonban — és ezen tendenciájánál fogva oly igen fontos a modor — ismét szükségkép nem azok belátására hivatkozik, kiktől a monarchia ilyen irányú vezetése tényleg függ, hanem hivatkozik a nemzet jogaira — és szenvedélyeire. Széchenyi azonban nemcsak

kudarczra vezetőnek tartotta ezt a politikát, hanem már csak azért is feleslegesnek, mert siker esetén sem ér el semmi olyan előnyt, a mit így (áldozatok árán) esetleg elérhetünk.

Ha Széchenyi a haladási és a nemzeti eszme kérdésében csupán az erőviszonyokra alapította volna is politikai rendszerét, annak a rendszernek már akkor is oly alapokat rakott volna, melyek az események minden változásaitól függetlenné teszik. Sem az új arisztokrácia, sem Ausztria az ő életében annyira meg nem gyengült, hogy amaz e demokrácia, emez Magyarország által támadó liarczban legyőzethessék. Széchenyi tehát rendszeréhez következetes maradhatott, mert annak megalkotásánál *állandó* erőtenyezőkkal vetett számot, melyeket a külső események csak pillanatra neutralizáltak, hogy azután ismét érvénybe lépjen erejük.

De nemcsak azért volt állandó értékű az ő rendszere, mert állandó volt az arisztokrácia és Ausztria túlsúlya, hanem mert mind a kettő reánk nézve szükséges és érdekünkkel megegyezik. A feudális szerkezetétől megfosztott arisztokrácia és a beolvasztási kísérletekről lemondott Ausztria *ereje* az ő nézete szerint Magyarország eminens érdeke. Nem akarta megtörni az arisztokráciát, mert úgy vélte, hogy annak érdeke Magyarországgal összeforrott s annak érdeke a keleti események által mindinkább közössé lesz Magyarország érdekével s végre annak külpolitikája a mi érdekeink szerint irányítható. Nemcsak állandó erőkre, hanem állandó elvekre is épített.

Egyik állandó elv — mint láttuk — az volt, hogy Ausztria és Magyarország között és az arisztokratikus és demokratikus irány között az összeütközés *felesleges*, mert elégséges, ha az érdekeltek: a birodalom vezetői és az arisztokrácia felvilágosítottak, hogy a nemzeti és szabadelvű haladás nekik is érdek.

Volt azonban az összeütközés elkerülésére Széchenyinek még egy más oka is. Ő a birodalmat és az arisztokráciát nemcsak legyőzhetetlenül erősnek, nemcsak érdekeiről meggyőzhetőnek hitte, hanem arról is meg volt győződve, hogy az arisztokratikus vezetés Magyarországnak érdeke és a birodalommal való kapcsolat is Magyarországnak érdeke.

Ez az állandó érvényű elv volt politikájának alapja s

rendszeréhez való következetességének lehetőségét, sőt szükségességét ez adta meg. Ez tette lehetővé, hogy politikájához mindvégig következetes maradjon. Mert ha ezek az elvek igazak voltak 1825-ben, igazaknak kellett 1841-ben és 1848-ban is lenniök. Mert semmi olyan be nem következett, a mi megváltoztatta volna az erőviszonyokat és semmi olyan nem következhetett be, a mi megváltoztassa — ha helyesek voltak — ezen elveknek igazságát. A demokratikus áramlat 1841-ben már kétségkívül megerősödött s az arisztokrácia ereje kétségkívül meggyengült. De azért még 1841-ben is úgy álltak az erőviszonyok, hogy (mint 1825-ben) a demokráciánál hasonlíthatatlanul erősebb volt az arisztokrácia. És ez a lényeges.

Széchenyinek tehát nem volt oka következetlennek lennie. Az a demokratikus áramlat, mely oly erőssé vált, az ő műve volt; már keletkezése előtt számolt tehát vele.

Rendszere érdekében hozta azt létre; különös lett volna tehát, hogy az ő rendszerével ellentétben legyen.

Ez az áramlat azért vált főként oly erőssé, mert az arisztokrácia és a nemesség volt legbuzgóbb híve. Már csak azért is lehetetlen lett volna — összeütközés esetén — az arisztokrácia megtörésével vinni diadalra a demokráciát. És az a körülmény, hogy a haladási mozgalom oly rohamosan hódított, éppen nem Kossuthnak adott igazat, hanem Széchenyinek, mert igazolta ennek azon alapelvét, hogy a kiváltságosakat csak fel kell érdekeikről világosítani s rendre saját érdekükben is a haladási mozgalom mellé állanak. A haladási mozgalomnak már tapasztalható tünetei pedig még inkább megerősítették Széchenyit abban a nézetében, hogy békés fejlődés nem lehetséges Magyarországon másként, mint arisztokratikus alapokon.

Midőn tehát az erőviszonyokban minden változás dacára az arisztokrácia nagyobb ereje változatlan maradt: nem volt oka megváltoztatnia az állandó erőviszonyokra alapított opportunus eljárási módszerét. Midőn az arisztokráciát meggyőzőetnek tapasztalta: nem volt szükséges megváltoztatnia az arisztokrácia meggyőzőhetőségéről hirdetett elveit. Midőn végre az arisztokratikus vezetésnek mind nagyobb szüksége

mutakozott a radikálizmus láza közepette: nem volt oka az arisztokratikus vezetés szükségességéről hirdetett elveit megtagadnia.

Következetes lehetett rendszeréhez, mert az események által igazolva látta azt. Ő a nemzetet megmentette volt elpusztulástól, új életre keltve azt. De miként az életmentő nem lehet felelős a megmentettnek későbbi cselekedeteiért, — ámbár ha meg nem menti őt, kétségkívül nem követheti el a hibát — ép úgy nem lehet Széchenyit a haladási irány tévedéseiért hibáztatni. Nem az orvos a hibás, ha hibákat követ el felgyógyult betege, bár ő adta vissza az egészséget neki s egészség hiányában nem lett volna hibák elkövetésére sem módja, sem ereje. (Ha nem így volna, akkor — félve a következményektől — sohasem volt szabad gyógyítani).

A haladás barátja tehát nem vetheti Széchenyi szemére, hogy Kossuth irányának tévedései az ő hibájából eredtek. Ezt csak azok vethetik szemére, a kiknek nézete szerint minden alulról jövő mozgalom egyaránt hiba. Es azt sem mondhatják, hogy csak az ő irányát folytatta Kossuth, mert ennek agresszív demokratikus iránya az ő rendszerével homlokegyenesen ellenkező.

Széchenyi a maga rendszeréhez mindvégig következetes maradhatott, mert állandó erőviszonyokra és állandó elvekre épített. A következetesség az igazi államférfiú nélkülözhetetlen alaptulajdonsága. »Nem az eseményeknek szabad irányítaniok a politikát — mondotta Napóleon — hanem a politikának kell az eseményeket irányítania. A ki minden közbejött esemény által elragadtatni hagyja magát, annak egyáltalán nincs politikai rendszere.«

Így szólott Napóleon, ki bizonyára nem volt a teoriák embere.

A helyes politikai rendszer külső események által sem ingattatik meg, ha valóban állandó erőkre és állandó elvekre támaszkodik. Széchenyit például egyáltalában nem czáfolták meg az 1848-ik év eseményei s egyáltalán nem kényszerítették, hogy elveihez következtelenné legyen. Ugyanaz az eset állott itt be a nemzeti politika terén, mint a mely a szabadelvű haladás terén 1841-ben mutatkozott. A nemzeti irány kétségkívül megerősödött, az összbirodalom az események által

kétségkívül meggyengítettett. Változtak az erők, de az erők viszonya annyiban mégis változatlan maradt, hogy Magyarország mégis a gyengébb fél volt most is, az erősebb pedig Ausztria. Ha már az opportunus szempontok is változatlanok maradtak, mennyivel inkább változatlanok kellett az elvi szempontoknak lenni. Ezek az elvek — miként annak idején a baladasi kérdésekben az ő arisztokratikus elvei — az események által meg nem czáfoltattak, sőt inkább beigazolást nyertek.

Midőn Széchenyi azt látta, hogy az európai foradalom eseményei által a monarchia nyugatról mindinkább kelet felé szorítottatik: nem volt oka azon elvéhez következtetlenségnek lennie, hogy a monarchia érdeke Magyarország érdekével az idők folytán mindinkább azonosul. És midőn látta, hogy az európai forradalom mindinkább azon munkál, hogy a monarchia súlypontjává Magyarország legyen: nem volt oka megtagadnia azon elvét, hogy a monarchiával való szolidaritás Magyarországnak elsőrendű nagy érdeke.

Egy helyes, reális politikai rendszerhez következetes maradhat az államférfi és következetes is kell, hogy maradjon, mert csak annak az alapján csinálhat reális politikát. Egy politikai irányzatra nem lehet súlyosabb kritikát mondani, mint azt, hogy csak a hozzá való következtelenséggel — a tőle való eltéréssel — lehet csinálni reális politikát. A politikának a célra vezető utat kell megmutatnia és hogyan bízunk abban, a ki megmutatja az utat, de előre megmondja, hogy azon célunkhoz jutni nem lehet. Mit ér az a politika, melynél az elv megszűnik ott, a hol kezdődik a realitás s a melynek életképességéhez az elvtől való eltérés alapfeltételnek bizonyult? Mit ér az óra, melyet azon megjegyzéssel kapunk, hogy az sohasem mutatja helyesen az időt? Mit ér az olyan térkép, melyhez igazodni a terepnek egyetlen egy pontjában sem lehet? Ha követjük: tévedésbe esünk; ha nem követjük: felesleges.

Az államférfinak nemzete egyéniségét kell ismernie. Nem az esetleges, változó vonásokat, hanem azokat, a melyek a nemzeti egyéniség alaptermészetét képezik. A ki az esetleges változó vonásokból indul ki, azt az eseményeknek minden változása megzavarja.

Széchenyit rendszerébe vetett hitében az eseményeknek semmi változása sem zavarhatta meg. Nemcsak azért, mert azok alapján véve nem változtatták meg az erőviszonyokat, hanem azért is, mert nem változtathatták meg az érdekközösségben vetett hitét.

A külpolitika eseményeit — igaz — nem lehet kiszámítani. De ha joggal gúnyolta a Bach-rendszert Deák Ferencz, hogy az csak úgy áll fenn, ha meg nem zavarják külpolitika eseményei; ép oly joggal lehetett e gúnyt azokkal szemben alkalmazni — ezek közé azonban Széchenyit nem lehet számítani — a kiknek egész magyar politikai rendszerük arra a feltételre volt alakítva, hogy csak úgy állhat meg »ha nem fúj a szél«. (És ugyanez áll Széchenyi azon ellenfeleire, kiknek politikai számításai szintén abban kulmináltak, hogy a monarchiának össze kell omlania — mert fúj a szél).

A következetlenség oka a politikusoknál gyakran az, hogy az események napi fordulatának túlságos súlyt tulajdonítanak s inkább észreveszik azt, a mi változó — a minnek megnyilatkozása legzajosabb — mint azt, a mi maradandó, állandó, latens erő. Pedig éppen a latens és az állandó erők iránti érzék az, a mi az államférfit a tömegtől megkülönbözteti.

Ha Széchenyi túlbecsülte volna 1841-ben a demokrácia erejét, neki is következetlenségbe kellett volna esnie. Akkor azt kellene róla mondani, hogy pályája második felében hibásan ismerte fel a viszonyok erejét, mert úgy hitte, hogy azok megczáfolják, midőn valójában éppen igazat adtak neki. Akkor — az erőviszonyokra nézve — azt kellene mondanunk, hogy pályája első felében felállított diagnózisa csak hiten és nem meggyőződésen alapult. A ki elhagyja vagy megtagadja az események által helyesnek bizonyult rendszerét, nemcsak ezen lépésével csinál hibás politikát, hanem elárulja azt is, hogy régi — helyes — rendszerét sem értette valóban át, hogy nem ismerte annak minden indokát és erejét, hogy tehát ahhoz nem állandó elvek csatolták, hanem a körülmények, egyéni hajlamok, vagy az államéletnek változó, jelentéktelen tünetei. Ha az állandó erőkre épített volna, állandó maradt volna politikai iránya is.

Lehetséges azonban, hogy az erőviszonyok tekintetében csalódás éri a politikust. Ez kétségtelenül hiba. De minden politikai rendszernek vannak — ezen opportunus szempontokon felül álló — *elvi* alapjai, melyeknek nem szabad, mert nem lehet megváltozniok. Ha tehát Széchenynek az erőviszonyokra vonatkozó mérlegét az 1841-iki és az 1848-iki év még meg is változtatta volna: neki csak annyiban lehetett volna következtetlenné lennie, hogy ezentúl a magyar és demokratikus irányt az összbiriodalmi és arisztokratikus iránynyal szemben erősebbnek ismerte volna be. De azon az elvén még e tények sem változtattak volna, hogy valóban érdekközösség létezett az arisztokratikus és demokratikus elemek között, valamint Magyarország és Ausztria között s a viszonyok változása daczára is az érdekközösség ezen elve ne legyen ép oly helyes és ne legyen ép oly helyes és változatlan az ezen elvre alapított politika.

Az állandóság felismerése teszi az államférfit; az teszi tartóssá rendszerét. Midőn az erőviszonyok állandóságát felismeri, evvel felismerte az államéletben az állandó *tényeket*. Változnak ezek is, de minél állandóbbak, annál tartósabbak az arra alapított opportunus tekintetek. Midőn pedig állandó *elveket* sikerül felállítania, akkor sikerült az államélet tényeiben a *törvényszerűséget* is feltalálnia. Ez pedig még állandóbb erőviszonyokon alapul, oly állandókon, hogy azok megváltozásával az állam összes alapjaiban megváltozik. A ki ezt felismerte, az a nemzet egyéniségét ismerte fel, annak életfeltételeit, viszonyainak törvényszerűségét, szóval a nemzeti politikát. Ebhez pedig következtelennek lennie sohasem szabad.

De nemcsak abban nyilvánul meg az államférfim tehetség, hogy mennyire állandók a tények és az elvek, melyekre politikáját alapította; hanem abban is, hogy mennyire *konkrét*, mennyire *specziális* mindaz, a mit — ezen erők alapján és ezen elvek érdekében — mint követendő irányt kitűz. Mert csak az a politikai elv bír reális irányító hatással, mely az általánosságba nem vész bele, hanem konkrét céloknak konkrét eszközeire mutat. Ennek hiányában lehetetlen a következtetés ellenőrzése, mert különböző irányokat ugyanazon elv takar.

A haladási eszme pl. ilyen általános elv, melyre Dessewffy Auréltól Madarász Lászlóig mindenki egyaránt hivatkozott. De micsoda következetesség volna azé a politikusé, a ki a két szélsőség között megtette már az utat s a haladási eszmére, mint pályájának mindig szigorúan követett vezérfonalára hivatkozik. (A nemzeti eszmére ugyanez áll.) Ugyanily joggal a világ legkövetkezetlenebb politikusai joggal hivatkozhatnának arra, hogy mindig hazájuk javát akarták. Azaz, hogy mindig azt akarták, a miről úgy vélték, hogy helyes. Itt már elértük az ilyen okoskodások végső indokát és láthatjuk, hogy az végeredményben nem politikai, hanem *ethikai* természetű.

A politikai rendszerek rendeltetése azonban éppen az, hogy megmutassák, hogy milyen irányban, milyen eszközökkel lehet és kell elérni a haza javát s diadalra vinni a nemzeti és a haladási irányt. És éppen ez a politikai következetlenség, hogyha valaki ezen irányhoz, ezen elvekhez hű nem marad. Akkor elismerhetjük, hogy ethikailag következetes, mert mindig a helyesért, a jóért és nemesért lelkesül; de meg kell tagadnunk tőle a politikai következetességet, mert mindig másban és másutt keresi azt.

A politikai irány megvalósításánál a keresztülvitel módjának minél konkrétebb megjelölése tehát ép oly fontos egy politikai rendszer kiválóságára nézve, mint azon erőknék és elveknék állandósága, melyekre ezen irány építettett. Az államférfiúi következetesség ezen két feltétel mellett a gyakorlatias-sággal nemcsak hogy nem ellenkezik, hanem éppen a következetlenség — a helyes diagnózishoz és a helyes orvosszerekhez való következetlenség — teszi gyakorlatiatlanná azt a politikát.

A következetesség azonban — ha helyes a rendszer, melyhez következetesek maradunk — nemcsak a helyes politika biztosítója, hanem alkotmányos szempontból is kiváló fontosságú. A következetesség megkövetelése lényegesen korlátozza a pártpolitikát, mert kényszeríti a közélet vezető embereit, hogy csak oly elveket hirdessenek, melyek következetesen megvalósíthatók. A parlamentarizmusnak is egyik legfőbb előnye ez, de minden intézménynek csak a közszellem ad erőt s a parlamenti váltógazdaság következetesség nélkül elveszti minden erejét. De szükséges a következetesség a nem parlamentáris

országokban is, mert a politikusokat eszméikhez még jobban — a közvélemény kényszerítő erejével is — hozzákötí s midőn így a politikust politikai eszméivel *azonossá*, tőle elválnatatlanná teszi: nemcsak arra szorítja a politikusokat, hogy megfontolják azt a politikai elvet, melytől többé nem engedi elválni a közvélemény; hanem arra is garancia, hogy a politikusokat állásfoglalásukban ne vezethessék egyéni indokok, érdekek, szenvedélyek vagy hangulatok.

Ezért oly fontos a következetesség, s ezért oly fontosak alapfeltételei: az erők és elvek állandósága, a módok és eszközök minél konkrétabb specializálása.

Az a politikai rendszer, melynek alapját ezen feltételek képezik: a nemzet egyéniségén alapul.

A nemzeti egyéniségben felismeri azt, a mi törvényszerű — a mi állandó, a mire következetesen lehet mint tényezőre számítani — és felállítja ennek alapján az életrendi szabályokat (a pillanatnyi közhangulat csak azt mutatja, hogy mit hisznek egy adott pillanatban a közvélemény vezetői szubjektíve a nemzet egyéniségéből kifolyóan; de gyakran éppen nem bizonyítja, hogy mi valóban az; miként a beteg saját észleletei az objektív kórtünetekkel egyáltalán nem mindig vágnak össze és miként az ember pillanatnyi hangulatai gyakran csak körülményeinek kifolyásai s inkább azokra vagy pedig az emberi életkor bizonyos szakaira, mint az illető egyéniségére jellemzőbbek).

Éppen abban különbözik a gyakorlati politikai elvtől a rossz *theoria*, hogy a nemzeti egyéniséget nem veszi kellőleg tekintetbe. Általános igazságot állít fel s a speciális körülményekre kevés súlyt helyez.

Midőn egész Európa minden műveit országát eltöltötte a francia felvilágosodás szelleme, ezen eszmék apostolai nem vették észre ezen egyforma felszín alatt a különböző, latens erőtegyezők azon egész összességét, melyek az egyes országok nemzeti egyéniségét alkották. A napóleoni hadjáratokban ezen nemzeti egyéniségek oly erőteljesen nyilatkoztak meg, hogy rossz *theoriának* bizonyult mindazon politikai elv — Rousseau rendszerének minden idegen másolata — a mely ezen erőkre nem számított. Rossz *theoriának* bizonyult, melyhez követ-

kezetesen maradván nem lehetett gyakorlati politikát csinálni. Nem lehetett pedig azért, mert a következetesség valamely politikai elv gyakorlati voltának legbiztosabb próbaköve.

De a rossz teoriák hibája nemcsak az, hogy túlságosan általánosítva mellőzi — gyakran csak múltó tünetektől megtevéstve — a nemzet egyéniségében rejlő állandó erőket; hanem az is, hogy nemcsak a diagnózisban, hanem az orvosi szerekben is általános elvekből indulván ki, a megvalósítás módjait és eszközeit sem jelöli konkrétan meg.

Minden politikai rendszer feladata az, hogy kimutassa egy nemzet főbb életjelenségeinek alapelveit és állítson fel alapelveket azoknak további irányítására. Találja meg az elvet, mely a nemzeti fejlődés fényében megnyilatkozik s irányítsa ezen elv szerint — a további fejlődés célja felé — a tényeket. Meg kell a tényekben az eszmét találnia, s bele kell vinnie az eszmét az összes tényeknek irányításába. Az eszme és a reális élet összhangba hozatala az ő feladata. Reálisnak kell lennie az eszmékkel szemben, hogy azok kivihetőség tekintetében igen magasra ne helyeztessenek. De ha reális kritikával az elv megállapított, ideálisnak kell a tényekkel szemben lennie, igyekeztve, hogy azoknak irányítása az elvek magaslatára felemeltessék. Az érzelmi politika azonban rendszerint akkor ideális, midőn a tényállást kell megállapítani s így oly elveket állít fel, melyeket megvalósítani nem lehet s melyeknek lehetetlensége kiderülvén, a tények irányításában opportunizmus veszi át az idealizmus helyét. Mert csak reális alapon lehet csinálni ideális politikát, rossz haditervvvel pedig nem győzni, hanem csak futni lehet.

Az állam férfúnak tehát úgy a diagnózis megállapításában, mint az orvosi szerek rendelésében a nemzet egyéniségéből kell kiindulnia. A nemzet egyéniségét pedig körülményei, erőviszonyai és a közszellem iránya és ereje — természetesen csak az állandó irány — határozza meg.

A rossz teoria hibája az, hogy sem a diagnózisban, sem az orvosszerekben a nemzet egyéniségére kellő tekintettel nincsenek s — nem az állandót és a konkrétot keresve — általános szempontokból kiindulva, általános rendszabályok javasolásával megelégszenek. Eötvös József báró politikája ezen

irányban tipikus, de beleestek egyes kérdésekben egyébként igen gyakorlati emberek is e hibába; csakhogy, míg amazoknál ez kivételes eset, nála mondhatni szabály.

A liberalizmus általános igazságaiból kiindulva pl. a nemzetiségi kérdésben az egyenjogúsítás — általános szempontból indokolható — rendszabályát javasolta. Nem volt híve a faji törekvéseknek s azt óhajtotta, hogy a haladás közös elve háttérbe szorítsa azokat. Nem számolt azonban azokkal az állandó erőkkel, a melyeket nemzetiségi irányzatnak nevezünk, sem azoknak tényleges tendenciájával. Ezen tendenciák szabad érvényesülést nyerve éppen a közös haladás közös irányát veszélyeztetnék és éppen azoknak a faji törekvéseknek liarczát idéznék elő, melyeket közeletünkben kizártnak akart látni. Általános szempontból indulva ki, nem látta meg az állandó erők természetét, melyek a nemzeti egyéniség — a speciális viszonyok és tendenciák — egyik részét teszi.

A rossz teoriák második hibájának azt mondtuk, hogy a megvalósítás módjaira nézve is csak általánosságokat ad s nem a speciális viszonyokból merít. Feltűnő Eötvösnél ez a »Kelet Népe« bírálata. Ő a haladás általános eszméjéért lelkesült, de nem vette észre a haladási elv megvalósítására megkísértett két konkrét irány közötti áthidalhatatlan ellentétet.

A nemzeti egyéniség — a speciális követelmények — iránti érzéketlensége a részletkérdésekben is nyilatkozik. Szeméretik Széchenyinek, hogy akadémiát csinált, midőn még gyarló a népoktatás és lánczhidat építtetett, midőn még gyarlók az országutak, de az elemi iskolák ügye nem tőlünk függött, hanem a kormánytól; Széchenyi tehát ott úzte tevékenységét hol erre tere nyílt. A lehetőség szempontja már magában igazolná, ha nem lettek volna még más indokai is. Gondolt ő is a közlekedési ügy egyéb részleteire s az országos pénztár később felvetett kérdésének, a felelősség elvének megállapításán kívül ép ennek rendezése volt feladata. De az ilyen reformok alapfeltétele volt: rést ütni a nemesi kiváltságokon s a nemesi nem fizetés elvén, rést ütni leginkább in principio. Es ez a cél volt az, mely a lánczhid által tényleg el is éretett.

Az akadémia által Széchenyi hasonlóképpen nemcsak a kultúrát akarta emelni, hanem a nyelvet is. Ezt akarta

mívelve, fejlesztve látni; tudván, hogy az extensivitás legbiztosabb eszköze a kiváló minőség.

Még egy szempont volt, mely halaszthatóvá tette Széchenyi szemében a népnevelés ügyét. Ő tudniillik várni akart evvel addig, míg a hűbériség maradványait maga az arisztokrácia dönti le, nehogy a fennálló viszonyok igazságtalanságai a felvilágosodott nép felháborodásának méltó tárgyai legyenek. *Polgári* szabadságot akart előbb mindenkinek, azután népnevelést; azután *politikai* szabadságot azoknak, kiket a nevelés arra képesített.

Mindezen szempontok a nemzet egyéniségének — a speciális viszonyok és speciális következmények — szigorú szemmeltartására mutatnak. Éhez a rendszerhez lehetett következetes; következetlenné lennie hozzája nem is lehetett. Mert az ezen rendszerhez való következetesség nem volt egyéb mint az élet, mint az eszme követelményeihez való egyaránt szigorú ragaszkodás.

Ebből a szigorú következetességből — eszméje életrevalóságába vetett, megalkuvást nem tűrő bitéből — kiindulva lehet csak igazságosan megítélni Széchenyi egész rendszerét s az egész polémiát, melyet Kossuth ellen folytatott. A ki e következetességet meglátja rendszerében, lehetetlen azt is nem látnia, hogy ugyanazon rendszert védi Dessewify József, Wesselényi és Kossuth ellenében, s hogy nemcsak az ő rendszerén vonul végig bizonyos veres fonál, hanem ellenkező álláspontjaik különbözősége daczára, ellenfelei álláspontjaiban is vannak közös vonások, ellentétek és kifogások, melyek ellen Széchenyinek egész pályáján kellett küzdenie.

Széchenyi az álomkországból felébresztette nemzetét. Felismerte nemzete egyéniségét és politikáját arra alapította. De azoknak a nemzedékeknek szelleme, melyekkel együtt működött, az övétől — az ő erős egyéniségének és európai felfogásának igen sok szempontjaitól, — sok tekintetben különbözött. Ezeknek az ellentéteknek volt említett három ellenfele tipikus képviselője s ezeknek állásfoglalásában a közös vonást megkeresni lesz most további feladatunk.

A Széchenyi és Wesselényi közötti politikai ellentét már csak ez utóbbinak Kossuthoz való szoros viszonyából is

érthető s politikájuk közösségéből is nyilvánvaló. Csak azt kell konstatálnunk, hogy Wesselényi Széchenynek rangtársa volt és ifjúkori jóbarátja. Nem a demokrácia embere iránti féltékenység és nem a Kossuth személye iránti ellenszenv volt a »Kelet Népe« megírásának oka. Ugyanazon politikai ellentét már jóval azelőtt elszakította vele egy oly barátság kötelékét, mely fellengzős idealizmussal, szíveik legbelsőbb titkának feltárásával, a tökéletesedés és önjavítás nemes versenyében kezdődött, s melynek az elvek ellentétességében kellett elpusztulnia. Ideális megszakadási oka egy ideális barátságnak, melyet a közös ügy iránti lelkesedés, melyet a nemes eszmék iránti odaadás teremtett meg, hogy idővel ugyanaz is szakítsa szét. Ha azonban tekintjük Wesselényi erős dynastikus és arisztokratikus érzületét s pl. a nemzetiségi kérdés veszélyei iránt táplált aggodalmait; szinte azt kell hinnünk, hogy többször vitte őt vérmérséklete és külső körülményeinek kényszere oly irányba, melyet Széchenyi nem helyeselt, mint az elvek és politikai rendszer tudatos ellentétessége. A gravaminális és izgató politikához való ragaszkodás miatt Széchenyi azonban Wesselényivel nem kerülvén nyílt összeütközésre, a kettő közötti ellentét nem áll oly világosan és minden indokaiban részletesen kifejtve előttünk, mint akár a Kossuth, akár a Dessewffy elleni polémia. Annyi azonban világosan látszik, hogy Wesselényi is — miként a »Pesti Hírlapban« Kossuth — az izgatás embere volt, kit csak úgy lehet — Széchenyi szempontjából is és igazságosan — megítélni, ha sohasem felejtjük el azt az igazságot, hogy a vezető politikus által hangoztatott elv nem mint eszme, hanem mint *tett* bírálható el; nem objektív értelme szerint, hanem a tömegre tett szubjektív hatás után. Nem aszerint, hogy milyen politikát javasol eszmeileg, hanem, hogy ezen eszméknek mikor és mely módon való hangoztatása által, vagy más eszmék hangoztatásának elmulasztása által tényleg minő politika keletkezését *mozdítja elő*.

A Wesselényivel való ellentétnél sokkal részletesebben áll előttünk a Dessewffy Józseffel való s csodálkozva kell látnunk, mennyi közös vonás van ezen polémia között, a melyet a merész reformátornak kell vívnia és azon polémia között,

a melyben Kossuth radikálizmusával szemben mint mérséklőnek kell fellépnie. Érdekes és nagyfontosságú ennél fogva ezen két polémiában minden közös vonás, aktaszzerűleg kell azok mindenikének felhozatnia, mert nemcsak Széchenyi következetességére nézve képeznek bizonyítékokat, hanem Kossuth elleni fellépésének elbírálásánál is, az ellene felhangzott vádak alaptalanságának bizonyítására is érdekes adatokat és új szempontokat nyújtanak.

Legérdekesebb, hogy már első politikai ellenfelével szemben is az *ész és szív* később oly híressé vált megkülönböztetésével kell foglalkoznia. Valóban számoló reformátor és nem izgató az, a kinek módjában van a régi rend védelmezőjével szemben az ész felsőbbségét hangoztatnia, mondván, hogy »lány szív, melylyel a fő nem párosulhat, több kárt okoz a világ hátán, mint a mennyit szép, nemes, de annyiszor éretlen gerjedelmei megérdemelnek«. (»Világ« 148. 1., akadémiai kiadás.) Tehát nem a saját maga művétől megijedt mérséklő ürügye ez az érzelmi politika ellen, nem ily indulaton alapulnak későbbi kitörései és aggodalmai, hanem oly erős meggyőződésen, melyet pályája első felében a régi rend megtámadása közben is hangoztatott, s melyet minden józan politika alapjának tartott. Valamint a jószívű pipázó több helyiséget tesz hamuvá sejdítlen, mint a rosszszívű gyújtogató készakarva, úgy foly több szerencsétlenség jó szívből, melynek ura rossz fő, mint rossz szívből, melynek ura jó fő. (»Világ« 2011.1.)

Már akkor is küzdenie kellett azon felfogással, mely nem tudta megérteni, hogy politikai szempont az, mely a szívnek az ész alá rendeltését hirdetteti vele s mely megmaradván az érzelmi politika terén, Széchenyit a szívtelenség vádjával illeti. A »Taglatat« 245.1. Dessewffy itt azt mondja Széchenyiről: »Nem hiszem, hogy nem árt némelykor esze szíve érzeményeinek«. Azokkal szemben, kik szeretik úgy tüntetni fel Széchenyit, mint a ki nem az ész alá rendelni, hanem teljesen mellőzni óhajtotta az érzelmeket, rendkívül jellemző az a felháborodás, melylyel Széchenyi a szívtelenség vádját visszautasítja, szemére hányván taglalójának, hogy könnyelműen sértette meg, éppen ott, hol embernek ítélni nem szabad, a hol bíró csak Isten lehet, ki a szív legbelsőbb rúgóit látja. (»Világ« 184. 1.)

De éppen ezért, mert nem akarta túrni az érzelmi politikát, valamint később támadja Kossuthot, mondván, hogy »a vezérnek csatákat kell nyernie, nem pedig sebeket kötözgetnie«; éppen úgy Desseffyvel szemben is panaszkodik, hogy »közönségesen az emberek inkább a már megtörtént szerencsétlenséget szokták ápolgatni, mintsem annak elejét venni törekednének«. (L. »Világ« 191. 1.)

A philantropikus érzelem pillanatnyi enyhítése helyett céltudatos megelőző politikát ajánl: »a helyett, hogy minden szegényeknek látszok közt egész tehetségünket feldarabolnánk, csak a valóban nyomorultak legsürgetőbb szükségait pótolgassuk, midőn részről előreható jótéteményeinkre irgalmi erőnek intézendő józan gondolkodásunk után annyi tehetségünk marad and fenn, hogy a rossz következtéseknek lassan-lassan elejét is vehetjük«. (»Világ* 194. 1.)

De nemcsak az érzelmi politika ellen nyilatkozott már Desseffyvel szemben is Széchenyi, kifejtvén az ész uralmának előnyeit, hanem ugyancsak már itt indokolta — a mit Kossuth csak a »Kelet Népe« -bői vélt nyilvánosságra jutottnak, — hogy ő az anyagi haladást csak eszköznek nézi, s hogy egyáltalán nem az anyagiság embere. Ez a vád, a mit Kossuth feleletében is ismételt, indirekte már a »Taglatat« 4. lapján is előfordul: »Éreznetek kell, minő egészen más és főképp a pénz becsével ellenkező felszámolások ragadják egekbe a port.«

Hogy Széchenyi maga is így fogta ezt fel, az kitetszik következő soraiból: »hogy én az emberi társadalomban legfőbbnek álh'tom a jobblétet és életörömetet ... a Hitel című munkában előmutatni nem tudod«. (»Világ« 130.1.)

Az anyagiasságról tovább következőleg nyilatkozott: »a nyereség lehetőségét első munkácskában, a pénzt s életkellemeket a másodikban egy principista is *eszköznek* s nem célnak veendi.« (»Világ« 190.1.1.)

Továbbá: »ha görög volnék, bizony egy sort sem írnék a hitelről s hazám fiát nem serkenteném számadásra, hanem talán szabadságról, nemzeti függetlenségről . . . beszélnek. . . . De nekünk magyaroknak nem kell az intés, ha szabadságról ... forog a kérdés . . . Ezekben tehát buzdítás szükség-

télén: hanem az annál szükségesebb a pénz a vagyon körül».
(»Világ« 133, 1.)

Tehát nem helyezett nagyobb súlyt az anyagi tényezőkre, mint a szellemiekre; hanem mindkettőt egyformán szükségesnek tartotta. Az anyagi fejlődést azonban azért is óhajtotta, mert evvel is szellemi érdekeket kívánt szolgálni. A lóverseny, a lánczbid és később a Tisza-szabályozás ennek érdekes példái s már a »Világ«-ban (147. 1.) rámutat arra is, hogy anyagi erő nélkül magasabb célok is elérhetetlenek; nagylelkű patriotizmussal gondolkodván, ha szó van hazafiui áldozatokról ... a szegénység annyira bilincseli le szép lelkünket, hogy sas repté helyett szarka társaságában leljük magunkat. (»Világ« 147. 1.)

De ha eszköznek is nézte az anyagi haladást Széchenyi, egyáltalában nem tekintette *egyetlen* eszköznek. Ha tehát később Kossuth őt úgy állítja Wesselényivel szembe, mint a ki pusztán anyagi eszközökkel akar elérni magasabb célokat, »vagyonosodás útján a szabadságot«, ennek az állításnak semmi alapja nincs. Hiszen már a »Világ«-ban is a haladásnak két alapfeltételét állítja fel: a közértelmesség fejlesztését és a nemzetiesedést. A közértelmesség fejlesztésének oly nagy súlyt tulajdonít, hogy annak hiányában az anyagi fejlődést is lehetetlennek hiszi és midőn Dessewffy az adózásra és a közlekedésre vonatkozó javaslatokat sorol elő, éppen ő nyilatkozik következőkép ellene: »Már ... ily közönséget, a melynek ismeretei ily alacsony lépcsőn állanak, még valami nevezetesebb tárgy eszközlésére egyesíteni akarni, nem filius ante patrem-e?« (»Világ« 811. 1.)

Ismerte tehát a *szellemi* rúgok erejét is, tudta, hogy azok az anyagi haladásnak is *előfeltételei* s így a Kossuth párhuzama teljesen elhibázott. Hogy a közfelfogással szemben, mely Anglia gazdagságát materiális okokból próbálta megmagyarázni, éppen Széchenyi milyen határozottan mutatott rá az ideális okokra is, s hogyan következtette — éppen ellenkezőleg mint Kossuth állítja — *a szabadságból a vagyonosodást*, arra nézve igen határozott bizonyíték a Stádium következő helye: »sem a népesedés, sem a fekvés, sem India, sem a kolóniák nem alkotják Brittanía csodálatraméltó gaz-

dagságának legmélyebb talpköveit, hanem, ... az értelmi súly, ebből szükségkép eredő közszabadság ... s ezekből megint elmúlhatatlanul fakadó bátor lét, szorgalom, gazdaság a mindezekből bizonyosan eredő fogyasztás alapon csak mint supra-aedificatumok állanak«. (»Világ« 62. 1.)

Nem volt Széchenyi sem a hideg ész, sem az anyagiasság kizárólagos híve. Csak szükségesnek tartotta ezeknek a szempontoknak sűrű hangoztatását egy olyan országban, a hol azok túlságosan kevésbé vétettek figyelembe. Nem ezen szempontok egyoldalú figyelembevétele volt célja, hanem ellenkezőleg éppen az, hogy ezen szempontok is figyelembe vétetvén, minden egyoldalú felfogás elkerültesse. Éppen a nemes érzelmek érdekében kívánta, hogy azok az ész által irányítottassanak s így sikert érhessenek el. Éppen a szellemi, magasabb célok felé való törekvése bírta őt arra, hogy ezen céloknak elérésére az anyagi eszközöket is felhasználja. Valóban nincs nagyobb, valódiabb idealizmus mint ez, mely az anyagot is az eszmék céljainak szolgálni kényszerítette.

Az az érzelmi politika, a mit Dessewffy József védelmezett, a régi Magyarország világnézetét fejezi ki. Ebben konzervatív Dessewffy csupán, mert hiszen az intézmények javaslásában sokkal merészebb, mint Széchenyi. Ez magyarázza azt az éles támadást is, melyben őt Széchenyi részécsítette, mert a mi ebben a világnézetben megnyilatkozik, az az érzelmi politika, mely tiltakozik az ész vezérszerepe ellen, valahányszor az az érzelmekbe ütközik s mely az anyagi haladás megvetésében keresi idealizmusát.

A vis inertiae valódi filozófiája ez.

Miként a római birodalom hanyatlásának idején, midőn a rettenetes elnyomással szemben az akaratsnak és a törekvésnek az érvényesülésre minden reménye megszűnt: lelkesedéssel fogadták azt a vallást, mely az hirdette, hogy az ő országa nem e földről való, úgy a régi Magyarország is a maga passzív politikájának megalapította a maga passzív világnézetét. Idealizmust, mely csodálatos erőt ad a passzivitás idején, de a cselekvést és a józan haladást lehetetlenné tette.

Egy tudatlan szegény országnak kellett volt életben maradásáért egy oly kormányval szemben küzdenie, melyet

egy kiváló tehetségű vezető politikus az anyagi erők nyomasztó tömegével támogatott. Úgy látszott a mi őseinknek, hogy az ész és szív itt ugyanazt parancsolja: az ellenszegülést. Világosak voltak törvényeink, világosak a mi jogaink, világos feladatunk. Annak kivívására nem kiszámított tevékenység, hanem előírt formák szerinti ellenállás volt szükséges és ennél legfontosabb volt a jellem s az érzelmek, melyek megadták annak erejét. Az anyagi szempontokat meg kellett vetniök mint egyéneknek is és mint nemzetnek is, mert ezen küzdelemben csak a magasabb érdekek feláldozásának volt lehetséges egyének úgy — mint nemzetnek az anyagi boldogulás.

Ez a felfogás azonban a vis inertiae filozófiája csupán. Csak a míg az szükséges, fenntartható; minden haladást megakadályoz azután. És éppen abban, hogy e világnézetet önvédelmi szükségé tette az osztrák beolvasztó politika, van ennek a közjogi elnyomásnak belső fejlődésünk elnyomásában is oly fontos szerepe.

A vis inertiae korszaka azonban elmúlt. A míg tartott, Széchenyi is az egyszerű ellenállás híve volt s éppen az ellenállás erejéből merítette a reményt, hogy ezt a nemzetet új életre lehetne kelteni. Midőn azonban az ellenállás szüksége megszűnt, idején látta kezébe venni a haladás zászlaját. A régi ellentétet így jellemzi »az udvar s nemzet közötti bizatlankodás valódi oka nem rejtezett-e legfőképp s mindig abban, hogy a nemzet összeolvadásától mindig rettege, az udvar azonban szerencsétlen látásában azt képzelé, az erős és maga sajátágában kifejlett magyar veszedelmes, de hála az egeknek, lefolyt azon szomorú idő«. (»Világ« 72. 1.)

Midőn azonban a kormány szándékának változásával az ellenállás szüksége megszűnt, helyette Magyarország közéletében most már a haladás szüksége állott be. A haladás korszakában pedig a vis inertiae filozófiájának minden igazsága elveszti erejét. A szív óhajtásai már gyakran ellentétbe kerülnek az ész parancsaival s az anyagi haladás magasabb érdekek feláldozása nélkül, azok szolgálatában eszközölhető.

Míg az ellenállás korában világos és közismert a cél s csak lelkesülés kell, mely azt követni elég erős legyen; a haladás korában éppen a célok és eszközök megjelölése, az

irány kitűzése a fődolog s annak követése most már semmi veszélylyel nem jár, tehát az érzelmek jelentősége hanyatlóban.

A lelkesedés a haladás korszakában nem szabad, hogy qualiifikáció legyen. Helyet kívánunk a tehetségnek a köztéren; az észnek pedig az emberi lélek belsejében uralkodó szerepet.

Az anyagi haladás most már nem a nemzet ellen, hanem a nemzet által eszközöltetik; nem a magasabb érdekek feláldozásával, hanem azoknak szolgálatában.

Ezek az okok voltak azok, melyek oly kíméletlen támadásra bírták e régi világnézet képviselőjével szemben Széchenyit.

A mi az intézményeket illeti, azokra nézve Dessewffyvel szemben éppen ő az, a ki mérséklő álláspontra helyezkedik s már itt is rendkívül élesen hangsúlyozza a kellő *sorrendnek* szükségességét.

Dessewffy a nemessel is adót akar fizettetni, kényszerített örökváltságot akar, sőt a parasztság képviseltetése és a nemesek védkötelezettsége mellett is szót emel.

Ezekre következőleg nyilatkozik Széchenyi: »Lásd, ily javításokat ép úgy szeretek mint te, azonban következeknek hiszem s azért nem egyenesen velük kezdem javaslataimat, hanem azon . . . törekedem felállítani, melyből . . . mulhatatlanul folyini kell« (»Világ« 80. 1.) »ha ... a közjó láncolatját mindjárt fizetéssel akarnák kezdeni, előbb hogysen pénzünk lenne s bizonyosan hinnők és tudnák is már, mi szép kamatokat hajt a köztárgyakra fordított adomány: bizony földnél kezdenők építményeinket« (»Világ« 821. L); »ha a nagyobb rész . . . tisztán látja át az önmegkötés tökéletes összeférbetőségét a szabadsággal s az ez ideig hozott áldozatok egykori roppant hasznát; ha továbbra tehetsége is van sikerre vezető áldozatokat tenni s egyszersmind bizonyos is lehet, hogy a végrehajtó hatalom nem dönti ki sarkából a tettek elhatározását . . . ezen három »ha« bástya gyanánt áll az úti terhek közös viselése ellen.« (»Világ« 83. 1.)

»Soknak kell, igen soknak a mi valódi ok még előrehatni míg ily következek . . . folyhatnak; szintigy áll a dolog a házi pénztár s országgyűlési terhek részének a nemeség által viselésében.« (»Világ« 84. 1.)

A sorrend, a logikai egymásután e polémiában is ép oly fontos szerepet játszik, mint a Kossuth elleniben. Pályája elején ép úgy hangoztatta azt, mint pályája későbbi szakáiban. Reformatori pályája elején is, a régi rend védelmezőjével szemben is a fokozatos fejlődés hangsúlyozója. Nála nem ürügy ez a haladás ellen, hanem meggyőződés az iránt, hogy ezen szempontnak mellőzése az igazi haladás akadálya.

A ki újtói pályája kezdetén, küzdve a mozdulatlanság embereivel, egy tespedő nemzedékkel szemben is hangsúlyozni kívánja a fokozatos fejlődés elvét s ez elveket nemcsak mint általánosságokat veti oda, hanem ellenfelével szemben részletes programmpontokban is fejt ki: attól nem lehet megtagadni a békés reformátor jellegét és nem lehet az ő irányát egy későbbi izgatóéval azonosnak állítani.

És ha ezen későbbi izgatóval szemben fellép és hangsúlyozza éppen azokat a szempontokat, melyeket pályája elején egy akkori ellenfelével szemben éppen oly élesen hangoztatott: nem lehet mondani, hogy következtelenné lett 'saját elveihez.

Széchenyi már Dessewffy fellépését is két főszempontból kifogásolta: hibáztatta először azt, hogy oly reformokkal áll elé, melyek a tárgyilagos vizsgálat világánál még időelőttiek. Hibáztatta másodszor azon — nagyrészt érzelmi — szempontokat, melyek okai voltak, hogy Dessewffy felfogásából hiányzott a gyakorlatiasság és az objektivitás.

Dessewffy nem konzervatív javaslataiban, hanem túlradikális; csak érzelmeiben (a régi Magyarország érzelmi világának védelmében) konzervatív.

Dessewffy az intézmények javaslásában ép oly radikális mint Kossuth. Kossuth pedig az érzelmi politika védelmezésében az annak alapjául szolgáló régi téves felfogások védelmezésében ép oly konzervatív mint Dessewffy.

Széchenyi éppen olyan ellensége volt a radikálismusnak az intézményekben, mint a konzervativismusnak az érzelmeiben és felfogásokban. Tárgyilagosan vizsgálta a nemzet egyéniségét és minden viszonyait s e tárgyilagos vizsgálat a fokozatos fejlődés elvének szükségére vezette. A fokozatos fejlődés elvének mellőzőiről azt tartotta, hogy a helyes sorrendet nem tudják megtalálni és az érzelmi politika embereiről ugyan

így vélekedett. Azért az ő szemében az érzelmi politikának nemcsak az a hibája, hogy rossz modor, hanem az is, hogy szükségkép hibás taktikára vezet.

A helyes taktika, a kellő sorrend és a fokozatos fejlődés elve pedig azt parancsolta neki, hogy ez intézményekben ne legyen ugyan radikális, de a régi érzelmekkel és felfogásokkal szemben se maradjon konzervatív. Valóban reformátor volt ő ezen a téren is, s midőn az intézmények kérdésében megtámadta Dessewffy és Kossuth radikális javaslatait, ép oly erővel támadta meg és igyekezett lerombolni az ezek által védelmezett régi felfogásokat és érzelmeket.

És valóban különös, hogy arra az államférfira fogták reá az anyagiasság vádját, ki soha semmiféle szellemi rugóra hatni el nem mulasztotta, s a ki ha a régi Magyarország intézményeinek reformálásában sokakkal is osztozik, Magyarország érzületére, gondolkozására, szellemére és egész világnézetére való hatásában társtalanul állott.

Csodálatos, hogy a közszellem e merész újítója a régi szellemet védő Kossuthtal szemben, mint az elmaradottság embere szerepelhetett. És csodálatos, hogy idealistáknak tartatnak azok, kik reformjaikhoz nem tudnak más eszközt találni, mint kizárólag az intézményeket, tehát az állam *anyagi* erejét és annak kényszerítését; az anyagiasság és a materiális eszközök emberének ép azt tartják, a ki a nemzet *gondolkozását*, a nemzet érzületét akarta megváltoztatni.

Azzal a törekvéssel kezdette működését, hogy honfitársaival ismertesse el, hogy »mindenben bátra vagyunk«; azután bebizonyította, hogy a nemzetnek előrehaladását nemzetiségre és közértelmességre kell alapítania. Ezen szellemi tényezőkre támaszkodva lehet csupán keresztülvinni a további reformokat. Ezt az elvet annyira viszi, hogy minden részletkérdésre alkalmazza.

»Kirekesztőleg valódi nemzetiségből fejlett honszeretünk s . . . értelmiségünk vonhat csak valaha — teszem például — Dunánkon hidat.« (»Világ« 81. 1.)

Ezen reformokat szerinte az országnak *önerejéből* kell kivívnia. Nem mintha nem volna sok akadály, de mert ezek daczára is lehet és mert nem szabad mindig másokban keresni a hibát.

Midőn ezen elveket később Kossuth ellenében hangoztatta, sokan úgy fogták fel, hogy azzal csupán a kormányt kívánja védeni. Pedig az nála régi alapelv volt, melynek politikai és ethikai alapja is egyaránt erős. Ő a produktív munkálkodás akadályát látta a felfogásban, mely mindig másban keresi a hibát s vagy tétlenségre vagy aggresszivitásra vezet, de a teremtő munkának egyaránt ellensége. A régi Magyarországon ez tétlenségre vezetett, Széchenyi akkor is támadta ezt az irányt, pedig mikor még nem volt a kormány híve? sőt Metternich által elveszett embernek tartott. De a régi rend híve nem is csupán a kormányban látta a haladás lehetetlenségének okát, hanem legfőképp geográfiai és egyéb helyzetünkből folyó természeti körülményeinkben. Ezeket a kedvetlenül természeti körülményeket védeni már igazán nem volt semmi oka Széchenyinek és mégis az ezekre hivatkozók ellen ép oly élesen kikelt, mint később azok ellen, kik a kormányban keresték minden hátramaradásunk okát. Tudta ugyanis, hogy a produktív munkálkodás legnagyobb akadálya az, ha *mástól* várjuk a haladást, mint saját erőnktől s ha az önismeretben a közhangulat legyezgetése megakadályoz. Ez a felfogása minden részletkérdésben megnyilvánul, még gazdasági téren is. A magyar bort dicsérő s minden bajt csak vámrendszerünkben találó Dessewffyt pl. Így gúnyolja: »Az elbizakodott falusi gazda, ahelyett, hogy jobbat termelne . . . így harsog az egekbe:«. Igaza van a nagy hazafinak, jobb a mi borunk a francziánál, de a vám miatt kivinni lehetetlen, »s a szorgalom félszázadra visszahöklcen«. (»Világ«. 110. 1.)

Mások ismét gabonakivitelünk csekély voltáért próbálják körülményeinkre tolni a hibát. Erre nézve a következőket mondja: »Sok balhiedelem között az is foglal egy igen nagy helyet . . . hogy sokan teljes meggyőződéssel azt hiszik . . . a magyar búzának párja nincs . . . csak volna derekas tengerpart. De — mondja — ha Magyarországnak legderekebb tengerpartja volna is, azaz olyan révpartja, mely hegyek által ne lenne a hontól elszakítva, sőt folyókkal volna szorosán a hazával összekapcsolva, még akkor sem lenne Hunniának nevezetes kereskedése; míg szabadsági, birtoki, gazdasági s pénzbeli rendelkezési azon lépcsőn állanak, a melyen állanak

ma: ellenben ha szabadsági, birtoki, gazdasági és pénzübeli rendszerei a természet törvényei szerint lennének kifejtve, még mai geográfiai állásában is, azaz hegyek által megszagott vagy a Duna torkolaton más hatalom kezében levő tenger partja mellett is legnevezetesebb kereskedése lehetne«. (»Világ«. 111. 1.)

A »Tengerre Magyar«-féle óhajtás tehát ilyen régi eredetű és ilyen régi az a felfogás is, mely minden bajt a vámrendszerben keresett s mely később Kossuth vezetése alatt a védegyeletet teremtette meg. Láthatjuk, hogy Széchenyi itt is megtámadta e felfogást, mikor még nem volt annak semmi agresszív jellege, de a mikor a produktív politikának már ép oly ellensége volt.

A legnagyobb élességgel támadja már Dessewifyt is ezért: »Ki egyrésztől szegénységünk okát másokra mint magunkra tolni kívánja, másrésztől ellenben mai pénzürendszerünket palástolja, ha sikeresen fárad, az országnak ki nem számítható kárt okozna, melyet kipótolni vagy helyrehozni halandó nem volna képes; mert ő a közönséget, mely mindig hajlandóbb másban keresni a hibát, mint magában, még jobban elaltatná régi apáthiájában . . .« (»Világ«. 931. 1.)

»Mikép felelsz te majd egykor mindazon anti-practikai okoskodásaidért, melyek burján-magvát hazafiaid közé hintetéd? Hidd el, nincs nagyobb vétek, mint másokat vezetni akarni ahoz megkivántató tudomány nélkül.« (»Világ«. 941. 1.) (Ez a »Kelet Nép«-nek is állandó refrainje.)

»Szerencsétlen és sok életkoron át reánk hagyott s még tán ágról-ágra gyarapodó idea: hogy magunk által magunkban nem boldogulhatunk s idegen kéztől kell várnunk s remélnünk segítséget«. (»Világ«. 12. 1.)

Később még precízebben így fejezi ki a »Stadium«-ban (70. 1.) politikájának alapeszméjét:

»A nemzet nagysága, boldogsága csak a nemzetben magában rejtezik«, és (27. lap.) »azon nemzetet, melyben erős lélek van, soha és semmi körülhatások között idegen hatalom nemcsak nem nyomhatja el, óriási előmenetelében sem hátráltathatja s minden veszély, mely érheti, kirekesztőleg csak tulajdon keblében, t. i. elégtelen ismereteiben, természet

elleni talpkövekre rakott intézeteiben s az ezekből szükségképp következő egyenlenségeiben s viszálykodásaiban veheti valódi eredetét; s hogy viszont nincs oly bölcs kormány, nincs oly próféta, ki egy lelketlen korcs népet dicsőségre felhevíteni . . . tudna.« (»Stádium«. 27. 1.)

A nemzet *önerejére* való utalás Széchenyi politikájának alapköve. Az önismeretet hirdette nemzetének, bebizonyítván, hogy nemcsak körülményeiben van hátramaradásának oka. És öntevékenységre serkentette, azt bizonyítván, hogy a körülmények daczára is lehet haladnia. A nemzeti függetlenség ideális elve ez, melyből kiindulva megmutatta az utat, melyen a nehézségeket megkerülve, de facto minden idegen erőtől függetlenül és megakadályozhatlan haladni lehet.

Nem a kormány iránti tekintet csupán, hanem — ezen opportunus szempont mögött egy elv is — az öntevékenység elve volt az, mely őt előbb a maradiság, később pedig az az agresszivitás híveivel ellentétbe hozta. Miként a sorrend kérdése is nála alapelv volt, nem mérséklési ürügy, mely az arisztokrácia iránti opportunus tekintetéből vette eredetét; úgy az önsegély elve is nála nem opportunismusból eredett, hanem politikai rendszerének alapja volt.

Az önsegély maradi ellenzőinek szemére is hányja azt az ethikai fogyatkozást, melyből a régi Magyarországnak mindig csak a régi körülményeket okoló világnézlete eredt: »Elég tág a mező befelé, miért mindig kifelé? Megmondom miért: mert az első mód fáradtsággal van összekapcsolva . . . a második pedig sült galamb.« (»Stádium«. 58. 1.)

Széchenyi ezt a világnézletet támadta meg s annak uralkodását egy ideig sikerült háttérbe szorítania. A tények eleven argumentációja volt az ő fegyvere; minden alkotása egy-egy letagadhatatlan érv azon felfogás ellen, hogy önerőnkön haladnunk nem lehet. Megmutatta, kellő taktikával, kellő sorrendben menve előre, az ész tárgyilagos szempontjaiból ítélve meg a dolgokat, hogy az ő útjai a valódi haladáséi és hogy mások okolásával haladni, alkotni nem lehet.

Múltak az évek, a produktív alkotásoknak eredménydús esztendei s azoknak eredményeiképp a közszellem elevenséget nyert és erőt. És most már a nemzet régi balítéletei és

érzelmei — a másokat való okolás, a lehető' jónak negligálása — egészen új formában nyilatkoztak meg. A régi időben, a közszellem gyengesége idején, ezen felfogás csak tehetetlenségre, apathiára a közszellem erősödésével aggresszivitásra vezetett. Wesselényi és Kossuth ezen új formában megjelenő régi felfogásnak kiváló hangadói s népszerű dédelgetői. Kossuth reform-programmjában nincs semmi újabb eszme, nincs semmi merészebb, mint a Dessewffyében volt. Érzelmi politikájában, a hibáknak másokban való keresésében, mind ezen népszerű felfogások iránti kedvezésében rokon vele. Merészsége csak azon következtetésekben áll, melyeket a régi Magyarország ezen világnézetéből levont, s az apathia helyébe az aggresszivitást tette. Az óhajtó mód helyét most a parancsoló mód foglalta el, nem pedig a Széchenyi által kedvelt jelentő mód, mely a nemzetnek az elért eredményeket és a sikerült alkotásokat jelentette be.

Imponáló és népszerű ez a parancsoló mód, de erő hiányában az óhajtó móddal egyformán eredménytelen. És ha eredményes is lett volna, Széchenyi nem azokra az eredményekre vágyott, a melyekre az ilyen eljárás még siker esetén is vezethetett.

Az a régi felfogás tehát, melyet Széchenyinek sikerült mint tehetetlent háttérbe szorítania, most új, merészebb formában, mint a valódi haladás eszköze jelentkezett, melylyel újból meg kellett küzdenie. Pedig annak a felfogásnak merészséget és egészen új jelleget csupán éppen az az erő adott, mely a közszellem ébredésével Széchenyi produktív munkásságának volt eredménye. Azzal az iránynyal kellett megküzdenie, a melylyel küzdött pályája elején; csakhogy a közszellem most az ő alkotásaiból nyerte erejét — s ezen alapuló önérzetét — is harcza vitte ellene.

Az az irány, a mely ellen a »Kelet Népé«-ben küzdött, nem az ő iránya volt, de az az erő, mely őt e harcban leverte, az ő munkásságának eredménye. Valóban ellentétbe jutott így önmagával is némikép, de nem önelveivel, hanem önalkotásaival.

Sajátságos tragikuma ez a produktív alkotások emberei-nek. Minél nagyobbak alkotásaik, politikájuk minél eredmé-

nyesebb, minél nagyobb az erő, melyet képesek voltak adni nemzetüknek: annál több indokot vél találni a nemzeti önértzet, hogy ne kerülje az agresszív politikát s annál több eszköze van, hogy azt meg is kísérthesse. Midőn tehát az eredmények a legjobban mutatják, hogy a produktív politika követése mennyire helyes: legközelebb állunk hozzá, hogy az a helyes politika a tömeg által mielőbb elhagyassák. Mert a tömeg a produktív politikát legtöbbször csak opportunus indokok malum necessariumának hiszi, nem pedig *elvi alapon* álló rendszernek, *melynek politikai és ethikai alapjai* az agresszív politikáénál sokkal *nagyobb értékűek*. A tömeg ezen hite az alaptévedés, melyből annyi hibás politika ered.

Éppen ezen politikai és ethikai alapokra reámutatni volt ezen fejtegetések célja. Ezeknek következetes keresztülvitele Széchenyi nagyságának legfőbb bizonyítéka. És a ki Széchenyinél nem lát mást, mint opportunus szempontokat: az Széchenyi egész politikáját félreértette. Ehhez a politikájához Széchenyi mindvégig következetesen ragaszkodott. Soha el nem vesztette annak helyességébe vetett hitét; soha annak helyességét az események meg nem czáfolták.

Valamely politika helyességének legfőbb bizonyítéka, ha ahhoz következetesen ragaszkodni lehet és ha következetes keresztülvitelével lehet csupán sikert elérni. Ha a sikert a politikus következetlenség árán érte el, akkor az nem az ő politikai irányának és nem az ő politikai egyéniségének sikere; ha politikájához következetes marad, de kiderül, hogy nem az mutatja meg a siker felé vezető utat, politikájának helytelensége épúgy bebizonyult.

Következetesség és siker elérése az a két főkellék, mely a nagy államférfiút teszi.

Azonban nem mindig valódi siker az, a mi az egykoruak közvéleménye által annak tekintetik és még az igazi sikernek sincs meg az a mindenható ereje, a mit némely történetírók neki tulajdonítanak.

Vannak, a kik azt tartják, hogy a siker mindent igazol. Ethikailag ez abszolúte nem igaz. Még a macchiavellismus is csak azt tartja, hogy a *céll* szentesíti az eszközöket, nem pedig a siker. Még a macchiavellismus is megköveteli,

hogy a helytelen eszközök igazolására szükséges, hogy legalább a célban legyenek *ethikai* momentumok és pedig oly erősek, hogy az azáltal elért jó tetemesen felülmúlja azon rosszat, a mit a hibás eszközök okoztak. De hogy egy pusztán *tény*, a materiális sikernek ténye, már legyőzhessen minden ethikai ellenvetést, hogy annak visszaható, igazoló ereje legyen: ezt még ők sem merték állítani. Mert ezt állítani annyi volna, mint felhívni a politika embereit, hogy a politikai erkölcselenséget minél kíméletlenebbül folytassák és fokozzák mindaddig, míg elérhetik vele a sikert, mert így majd éppen az ethikai hibák féktelensége által, a siker révén ethikailag igazolni lehetne azokat.

Erkölcsei szempontból tehát a siker magában véve semmit sem igazol. Ha pedig úgy értjük, hogy egy nemes ügy elérése, egy nemes cél elérése az, a mi igazol: akkor Macchiavellivel mondhatjuk ugyan, hogy több az elért jó annál a rossznál, melynek segítségével eléretett, de akkor is a *cél* helyessége és nem a cél *elérése* — sikere — az, minek igazoló ereje van.

Ethikailag a sikernek semmi értéke nincs. Vizsgáljuk, milyen értéke van politikailag.

A személyes sikerről, az egyéni érvényesülésről szólni fölösleges. A politikusban az általa képviselt eszmét kell tekintenünk s a siker kérdésénél az eszmék sikerét.

A politikus nemzedéke elé lép azon eszmékkal, melyeknek ln've és igyekszik azok számára megnyerni a lelkeket. Lehet, hogy tervei helytelenek s agitációjának azért nincs eredménye. A siker hiánya akkor az ő hibáját mutatja ki. Lehet, hogy oly eszmék híve, melyekre nem ért meg nemzete s melyek felvetése még korai volt s a fokozatosság elvével ellenkező; ha nemzetét nem tudja a tervei számára megnyerni, akkor is az ő részén a hiba. De lehet, hogy az eszmék, melyekkel meg akarja nyerni nemzetét, nemcsak relatív igazságok, melyek csak a fejlődés bizonyos későbbi stádiumában fognak jogosultsággal bírni; hanem abszolút igazságok, az államélet belső törvényszerűségének — mindig egyaránt igaz — szükségképpen következményei, melyeket büntetlenül egy nemzetnek sem lehet mellőznie. Es ha ennek az igazságnak

hangoztatásával az államférfiúnak nincsen sikere, az nem az ő tehetsége ellen, hanem a tömeg tudatlansága mellett bizonyít.

Viszont, sikere lehet egy politikusnak eszméi hangoztatásában azért, mert azok megegyeznek a tömeg eszméivel és érzelmeivel. És akkor ez a siker ugyan az ő személyének, de nem az ő (hanem a tömeg) eszméinek sikere. Az egyén ezen látszólagos sikere mögött a felületes nézők szemében nagyon gyakran elmosódik az a tény, hogy ez nem az ő saját eszméinek, hanem a tömeggel közös eszméinek sikere, mely által az ő politikai individualitásának nem ereje, hanem gyöngesége, tartalmatlansága érvényesült. Az eszmék haladása, az eszmék terén való vezetés szempontjából ez nem siker. Ellenben az, ha egy politikusnak, ellentétek között is, sikerül eszméi egy részét legalább a tömegre reáerőszakolnia. Mert hiszen éppen az a kiváló politikai egyéniség, a kinek van eszméje, melyet a tömeg számára hozott s a ki abból bármily keveset el tud fogadtatni, s az ő sikere nagyobb, mint azé, ki eszméit a tömegtől fogadja el.

Ha vizsgáltuk ezen szempontokat, látnunk kell, hogy az agitáció sikere gyakran csak látszólagos siker, mely abban leli magyarázatát, hogy a politikus eszméivel nem áll a tömeg fölött, agitációja az azokhoz való ragaszkodást csak intenzívebbé teszi, de nem emeli azok színvonalát. Láttuk viszont, hogy az agitáció sikertelenségének oka néha éppen az államférfiúi szempont túl magas színvonala.

Az tehát, hogy egy politikusnak a tömeg *reábeszélésében* nincs mindig sikere, annak nagysága ellen bizonyítéknak éppen nem vehető. Annyi volna ez, mint a tehetség fölött bíróvá tenni a tudatlanságot s az alkotmányos élet ezen árnyoldalát a történelem ítéletébe vinni bele.

Nincs is egyetlen nagy emberünk, nincs egy kiváló politikusunk, ki a tömeggel mindig egy úton haladt. Nemcsak Széchenyi jutott azzal ellentétbe, hanem maga Deák Ferencz is 1848-ban és az abszolutizmus után a határozati párt virágkorának idején. És eljött az az idő, a mikor maga Kossuth Lajos is azon panaszkodott, hogy nem érti a mai Magyarországot s a mai Magyarország sem érti őt. Elfogadtatott a nemzet által az a kiegyezés, melyet ő végveszedelemnek állított

s akkor még a kiegyezés ellenségei is ellentétben állottak vele. És ha úgy áll is ma Széchenyi az utókor előtt, mint egy Cassandra, kire 1848-ban nemzete nem hallgatott, a kiegyezésről írott levelében bizony Kossuthnak is csak az volt végszava: »Tudom, hogy a Cassandrák kora lejárt, de fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt« — és a nemzet ő reá sem hallgatott.

Ha tehát azt nevezzük sikernek, ha egy politikus mindig a maga iránya követésére tudja reábírni a tömeget s a nagyság próbakövévé ezt teszszüik, akkor nincs egyetlen igazi nagy emberünk. De teljesen téves szempontból is ítéljük meg a politikust, kitől joggal csak azt kívánhatjuk, hogy helyesen ítélje meg a körülményeket, de nem azt, hogy másokkal is helyesen *láttassa* azokat. Senki mások tudatlanságáért felelős nem lehet. Mások reábeszélése agitátori és nem államférfíui tehetség. Pedig valaki kitűnő reábeszélő és rossz politikus lehet; valamint rossz reábeszélő igen jó politikus. Hogy pedig maga a reábeszélő tehetség sem mindig elég s hogy a körülményeknek mily nagy az ereje, annak Kossuth későbbi elszigeteltsége legekleatásabb példáját mutatja.

Miután pedig alkotmányos országban az államférfíu a közvélemény megnyerése nélkül politikáját nem viheti keresztül s így azt sikerre sem vezetheti: gyakran az ő politikájának helytelensége inkább csak ellenfele politikájának bukásával, sikertelenségével nyer igazolást.

De még a siker is csak annyiban igazol, amennyiben az állandó és nincs túlságos nagy áldozatokkal megvásárolva. Mert a pillanatnyi siker, a pillanatnyi körülmények összejátszásából eredhet és ha túlságos drágán van megvásárolva, tulajdonképpen nem is siker.

Ezekből a szempontokból kell megítélnünk Széchenyit és ellenfelét. Ennek sikere nagyrészt a tömeg felfogásának és érzelmének sikere volt, melyeknek ő intenzivitást adott, inkább hasonlítva egy lelkes csapatvezetőhöz, ki az egész seregbe lelket önt, mint egy számoló hadvezérhez, a ki haditervével biztosítja a diadalt. A koczkázató politika embere volt s az érzelmeké s így igen drágán fizette meg a diadalt. Sikere is csak pillanatnyi volt, melyet nyomban követett a bukás.

Széchenyi István nemzetének új világnézetet akart teremteni. Hatott reája s sikerült neki nemzete egyéniségének árnyoldalait egy időre háttérbe szorítani. És ha nem sikerült azt mindvégig elérnie, annak oka a feladat nagysága, és nem erejének túlságos csekélyége volt. Mert nem adatik meg senkinek, bármilyen nagy is legyen, hogy egyéniségének nagyságával teljesen elnyomja korát. A mit azonban sikerült elérnie — a rendiség lerontása — abban ő adott eszmét a tömegnek, annak túlságos drágán egy részét sem vásárolta meg s az mind állandó, meg nem dönthető siker.

Azért bukott meg, mert vezetni akart. Azért nem sikerült mindvégig uralkodnia, mert saját egyénisége s mindenben saját eszméje volt. Ha nem lett volna, könnyebben érhetett volna el sikereket, de az nem elveinek, hanem személyének lett volna sikere. Ha pedig elvei a tömegétől semmivel sem lennének különbözök: ugyan mi az, a mi államférfiul nagyságát bizonyítaná? — Ezekhez az elvekhez mindig szorosan ragaszkodott s az exigenciák által magát rendszerében megzavartatni nem engedte volt.

A politika az exigenciák tudománya, mondotta volt Kossuth. Vizsgáljuk meg, hogy ez az axióma mit jelent.

A politikának az esélyekkel igenis számolnia kell, a mint számolnia kell általában mindennemű ténynyel. Az exigenciák a tényeknek csak egy, hirtelen feltűnő (és múló) kategóriáját képezik. A politikusnak azonban az állandó erőkre kell építenie, nehogy a könnyen elmúló erőkre építve, rendszere is könnyen elmúló legyen. Az exigenciákat tehát számba kell venni, de az állandó erőket figyelmen kívül hagyni azért nem szabad. Az államférfiú gyakorlati érzékének legerősebb próbája éppen az, hogy meg tudja állapítani az erőviszonyt, mely fennáll az új és a régi erők között s egyik nagysága iránt se tápláljon illúziót. A konzervatív érzületű politikus rendszeren túlbecsüli azon erőket, melyek a régi rend támaszai; a forradalmár az újabb erőktől azt várja, hogy minden régit egyszerre megsemmisítsenek. A számító politikus igyekszik megtalálni az arányt, melyben egymáshoz állanak.

De az állandó erőkön kívül még van valami, a mi nem engedi meg a politikusnak, hogy egészen az exigenciáknak

adja át magát, és ez: az elvek állandósága. Maga Kossuth is megczáfolta a szabadságharcz után e tételét s az eseményeknek annyi és oly változatos exigenciái között április 14-iki nyilatkozatához örökre hű maradt.

A tömeg a kiváló egyénnel oly kiegyenlíthetetlen ellentétben áll, hogy a nép legnagyobb hódolói is előbb-utóbb ellentétbe jutnak vele.

Éppen az érzelmeknek az a domináló ereje, mely rendre magával sodorta Kossuthot a tömeg szenvedélyeinek útjain: hozta őt ellentétbe a tömeggel akkor, midőn az már többé nem az érzelmekre, hanem a higgadt észre hallgatott. Elhagyta őt a tömeg, mint elhagyta volt Széchenyit, midőn az érzelmi politika foglalta el a higgadt ész szavát.

Széchenyi Kossuth egyéniségének éppen ezt a receptív, érzelmi, passzív forradalmi vonását ismerte fel s azért vette rossz néven Eötvös prókatori védelmezését. Tudta ő, hogy nincsenek perdöntő objektív bizonyítékai; hiszen éppen az az államférfiúi belátás legnagyobb bizonyítéka, hogy ilyenek hiányában is meg tudja látni a valódi tényállást s Kossuth egyéniségével számolni tudott akkor, midőn még nem voltak objektív támpontjai.

Széchenyi megérezte Kossuth forradalmi egyéniségét a lángeszű emberismerő azon subtilis érzékenységgel, mely másra át nem ruházható. Érezte a szenvedélyes lélek háborgásának szükségképpen következményeit. Szendélyes lelkének kongenialitása megérezte a forradalmi léleknek minden tüneteit, melyeket észrevenni és értékelni képtelen volt Deák hideg véralkata. Mint Shakaspere zsenialitása rövid pár szóval egy egyéniség egész lelkének világát varázsolja elénk, bepillantást engedve a szenvedélyek legmélyebb örvényeibe: Széchenyi éleslátása és vérmérsékletének szenvedélyessége Kossuth egyes nyilatkozataiban, egy szóban, egy kifejezésben Kossuth lázas lelkének egész forrongását, egész szenvedélyes egyéniségét érezte meg.

Azért mondotta gyakran, hogy Kossuthot jobban ismeri, mint Kossuth önönmagát. Mert hiszen éppen forradalmi természetének öntudatlansága volt az, a mire annyiszor utalt Széchenyi. Ezen öntudatlanság tette lehetetlenné, hogy Kossuth

megértse Széchenyi aggodalmait; hogy pedig megváltoztassa irányát, ahhoz egyéniségét is meg kellett változtatnia.

Ez volt az, a mit Széchenyi is érzett, midőn azt monddta, hogy Kossuthot tőle nem az elvek választják el. De helytelenül monddta, hogy semmi egyéb nem választja el őket, mint a modor és taktika, melyet Kossuth követ. A modor és taktika csak *tünet* volt; Kossuth forradalmi egyéniségének tünete. És éppen az volt Széchenyi tragikuma, hogy csak ő volt képes felismerni e tünetekből a forradalmi egyéniséget; miként viszont csak egy Shakaspere képes egy pár szóval — a léleknek egy pár tünetével — elénk tárni egy egyéniségnek egész belső világát.

Deák Ferencz nyugodt kedélye nem tudta megérteni egy szenvedélyes lélek belső életét, miként az aggkor érzéketlen — és tájékozatlan — az ifjúkor szenvedélyeinek iránya iránt; vagy miként a skeptikus nem tudja a hívő fanatismusát megérteni. Bizonyítékokat keres, és egyéneket talál. Egyéniségeket talál, melyek vele nem rokonlelkűek s melyeknek világához kulcsa nincs.

Széchenyi a forradalmat csak későbbi támadásaiban jósolta meg; a »Kelet Népé«-ben nem a forradalmat, hanem a forradalmárt jósolta meg s nem az új eszmék hívét, hanem a régi világnézetnek (új, vonzóbb formában való) feltámasztója ellen vette fel a harcot. A miben Kossuth az új eszmék híve volt, abban Széchenyi híve volt. Azért nem támadhatta meg. A miben felfogás tekintetében különbözött tőle, az a régi Magyarország érzelmes, mindig mást okoló, mindig ábrándozó szelleme volt. De azért sem támadta volna oly súlyosan Széchenyi. Régen küzdött e világnézet ellen s ismerte gyöngeségeit. De a világnézet a dolgok változása folytán új erőt és varázst kapott. Míg Széchenyi haladó politikájával régebb úgy állott szemben ez a világnézet, mint a tehetetlenség és a csüggedés; az idők változtával, — miután a gyorsan kivihető eszmék és reformok kivitettek Széchenyi által — a bekövetkezett nehéz kérdésekben a lassú haladással, mint az erőszakos és gyors megoldás merész politikája lett ellentétbe állítva. A munka jelszavával nem a tehetetlen csüggedés állott többé szemben, hanem a kockáztatás.

Látta ezt Széchenyi, a viszonyoknak ezen változását, a fogalmak ezen átalakulását s a veszedelmet, mely a fejlődés ezen stádiumában egy mindent koczkáztató, forradalmi egyéniség fellépéséből származtatik. Ez az ok, melynél fogva oly élesen kellett Kossuthnal szembeállnia.

* *

*

Régen nyugosznak már a nagy ellenfelek; emléküket őrizi a nemzet kegyelete. Puszta név ma az ő emlékü; üres szó a kegyelet, mely nevüket emlegeti. Az idealismusban áll a kegyelet s egy törpe nemzedék meg nem értheti nagyjait.

A történelem feljegyzi emléküket, a jobbak szívükbe zárják a nagy idők nagy eseményeit s eljön egy idő, midőn feltámadhat az idealismus és az eszmékbe vetett bit csodákat mível.

Úgy áll szemben a történelem csarnokában e két hatalmas egyéniség, mint a világnak két ellenkező pólusa. Egy egész világ áll közöttük és nincs politikájuk egyetlen pontján találkozás. Nevüket felhasználta az utókor s a pártoskodás zászlajává teszi. De ez a két nagy egyéniség a mai nemzedéktől egyforma távol áll, s az az ellentét, mely kettejük között van, eltűnő a mellett a nagy távolság mellett, a minőben a mai nemzedéktől egyaránt állanak.

Közöttük eszméknek és érzelmeknek egy egész világa állott. A mi szívünktől az eszmék és érzelmek világa idegen. Oly idegen, hogy nem érezzük, oly idegen, hogy észre sem vesszük hiányukat.

ÚJABB IRÁNYOK A NEMZETKÖZI PERJOGBAN

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS
MAGYARY GÉZA
L. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1906 december 10-iki ülésén.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1907.

9804. — Budapest, az Athenaeum r.-t könyvnyomdája.

I. ÁLTALÁNOS SZEMPONTOK.

Midőn szerencsém van akadémiai széket elfoglalni, legelső szavam erről a helyről legmelegebb hálámnak nyilvánítása azért a nagy megtisztelésért, a melyben a tekintetes Akadémia részesített, midőn kegyes volt levelező tagjai közé megválasztani.

En teljes mértékben átérzem a nagy kitüntetéssel járó kötelességeket s épen azért ezentúl is egész odaadással fogom szolgálni a magyar tudományt, hogy így szerény erőmböz képest előmozdítsam azt a célt, a melyet a tud. Akadémia maga elé tűzött.

* * *

Székfoglalóm tárgyául a magánjogok nemzetközi védelmének kérdését, az ú. n. nemzetközi perjogot választottam, a jogvédelem azt a részét, a mely napjainkban mind nagyobb jelentőségre emelkedik s a mely épen legújabbán nagyobb fejlődésnek indult.

Célom kimutatni: melyek azok az eredmények, a melyeket ezen a téren elértünk, melyek a még megoldandó feladatok és mik a megoldás eszközei?

Az elméletileg szép és gyakorlatilag is nagy fontosságú kérdés előtanulmányait abban a dolgozatomban írtam meg, a mely néhány évvel ezelőtt igen tisztelt tagtársunknak, *Balogh Jenőnek* folyóiratában jelent meg.¹

¹ Jogi Értekezések. Szerkeszti dr. Balogh Jenő. A dolgozat címe: A magyar polgári perjog nemzetközi vonatkozásai. (Nemzetközi polgári perjog.) Az Értekezések V. füzeté (1902).

A múlt század egyik legnagyobb vívmánya a jogvédelmi intézmények magas tökélyű kifejlesztése. Hosszú időn át nem történt a jogvédelem javítása iránt annyi, mint a múlt században. Ezt e század egyéb nagy vívmányai mellett nem szabad elfelednünk.

A jogvédelem ez a nagy haladása azonban jobbára csak a belföldi jogélethez szorítkozott, míg a nemzetközi jogvédelem alig fejlődött. Csak az utóbbi években állott be ezen a téren is nagyobb lendület. Az európai államok nagyobb része ugyanis a jogvédelem javítása iránt több egyezményt kötött, a melyek egyelőre csak a könnyebb kérdéseket rendezik, de a melyeket bizonyára nyomon fog követni a nehezebbek megoldása is.

És ez a jelenség nem áll elszigetelten a nemzetközi forgalomban, hanem csak része annak a nagyarányú fejlődésnek, a melyet a múlt század közepe óta a nemzetközi jog minden ágában tapasztalunk.

Előkészítője az az élénk irodalmi tevékenység, a mely a nemzetközi jog körül a múlt század közepén megindult. Számos nagyfontosságú munka jelent meg ezóta a nemzetközi jogról; folyóiratokat indítottak meg és egyleteket alakítottak fejlesztésére, a melyek útján a gyakorlat már is sok tisztultabb eszmével gyarapodott.

Tulajdonképeni oka pedig az a békés szellem, a mely korunkat áthatja s a melyet minden túlzás nélkül békekorszaknak nevezhetünk. Eddig még nem volt idő, a melyben a humanizmus szelleme az emberiséget annyira áthatotta volna, mint jelenleg.

Általános és őszinte a törekvés a háború esélyeinek elhárítására, a mely nemcsak azt idézte elő, hogy a háborúk mindinkább gyérülnek, hanem létrehozta korunk egyik legnagyobb alkotását, a mely után sok időn át annyi kiváló elme hiába epekedett: a hágai békeegyezményt. Általános továbbá a szövetkezés az emberiség békés fejlődésének előmozdítására is. Ma a világpostaegyezménytől kezdve a legújabbán létrejött madárvédelmi egyezményig a legkülönbözőbb anyagi és szellemi javak, nemkülönben az emberi egészség megvédésére a szövetkezés sokszoros szálai fűzik össze a művelt államokat. Úgy, hogy a művelt nemzetek szolidaritása, a melyre a békeegyezmény beve-

zetésében hivatkozik,¹ nem csupán a theoretikusok elméjében van meg, hanem, legalább egy nagy részben, élő valóság.

Ebben a szellemi áramlatban születtek meg a nemzetközi jogvédelem fejlesztése iránti törekvések.

Már most az a kérdés: miben állanak a nemzetközi jogvédelem terén végbemenő reformok és mi az, a minek megvalósítására törekszünk? A választ röviden abban foglalhatjuk össze: elhárítani a nemzetközi jogvédelem fölösleges akadályait, azokat t. i., a melyek fennállanak, a nélkül, hogy szükségképeni folyamányai volnának az emberiség megoszlásának különböző államokra és az államok közt esetleg fennálló műveltségi különbségeknek.

Az egész nemzetközi jognak s így a nemzetközi jogvédelemnek is alapelve az államok teljes *jogi egyenlősége*. A hol ez az elv nincs elismerve, mint a hogyan az ókori Róma soha sem ismerte el, ott nemzetközi jogról nem is lehet szó. Jelenleg a nemzetközi jogvédelem terén nem az egyenlőség hiánya a baj, hanem ellenkezőleg, az, hogy itt éz az elv és annak folyamánya, az államoknak egymástól való függetlensége, bizonyos merevséggel érvényesül. Az államok a helyett, hogy kezét fognának a jogvédelem előmozdítására, inkább elzárkóznak előle vagy legalább is megnehezítik azt. Intézményeikben a közös emberiségi érdekek ápolása helyett inkább nagyobb fokú particularismus nyilatkozik meg.

Nem azt hibáztatom ezzel, hogy a bel- és külföldi jogvédelem közt különbséget tesznek. Az emberiség megoszlása különböző államokra s ebből kifolyólag a jog különbözősége egyes államok közt, a mely teljesen soha sem kerülhető el, a külföldi jogvédelemmel szemben bizonyos eltérő rendelkezéseket, sőt bizonyos biztosítékokat tesz szükségessé. Csakhogy mégis azt tapasztaljuk, hogy azok a megszorító rendelkezések, a melyeket a legtöbb állam jelenleg is tesz a külföldi vonatkozású jogvédelemmel szemben, messze meghaladják a szükségesség határait. S épen ez az, a mi jelenleg a nemzetközi jogvédelemnek legnagyobb fogyatkozása s a minek elhárítására törekszünk.

¹ Reconnaissant la solidarité qui unit les membres de la société des nations civilisées.

Hogy a jelenlegi jogállapot fölött gyakorolt kritikám mennyire igaz, mutatják a következők.

A perben gyakran a külföldiekkel szemben megszorító rendelkezéseket tesznek csupán külföldi minőségüknél fogva. Pedig ma már általában el van ismerve, hogy a jogvédelmet csupán ebből az okból senkire megnehezíteni nem szabad. Továbbá az államok törvényhozásai, talán az egy angolt kivéve, a belföld bírói hatalmát a külföld rovására szertelenül kiterjesztik, mert arra törekszenek, hogy az ügyek elbírálását minél inkább saját bíróságaiknak biztosítsák. Ámde kétségtelen, hogy ez által a külföldön levő alperes védekezését tetemesen megnehezítik, a mi fölötte visszas. Az is nagy baj, hogy a nemzetközi jogvédelem terén még ma is túlnyomó a viszonyosság, pedig nyilvánvaló, hogy a jogvédelemnek ettől függetlenül kellene lennie. És minthogy több igen nehéz kérdésben a viszonyosságot nem gyakorolják, így nincs is jogvédelem. Innen van, hogy a külföldi Ítéletek rendszerint nem hajtanak végre. Sőt egyes államok, mint pl. Németalföld és Oroszország, elvileg is arra az álláspontra helyezkednek, hogy külföldi Ítéletet csak szerződés alapján hajtanak végre. Franciaország pedig külföldi Ítéletet végrehajt ugyan szerződés nélkül is, de csak úgy, ha azt előbb érdemben felülbírálván, meggyőződik arról, hogy a külföld helyesen Ítélt, a mi a legnagyobb bizalmatlanság a külfölddel szemben. Ha mindehhez még hozzáveszünk, hogy a mennyiben az államok közt van jogvédelem, az érintkezés a rendkívül hosszadalmas diplomáciai úton történik, holott erre a célra más, rövidebb út is volna, a melyet újabban igénybe is akarnak venni, könnyű belátnunk, hogy a nemzetközi jogvédelemnek mennyi fölösleges akadálya van.

Az emberiség soha egy államot nem alkotott és nem is fog, de az mégis kívánatos, hogy ez a sok meg nem okolt nehézség megszűnjék. És remélhető is, hogy minél mélyebb gyökeret ver az a békés, humanitárius szellem, a mely ma az elméket áthatja s a melynek már is több szép terméke van, ez be is következik.

Ez az, a mi után törekszünk.

Midőn most annak megvilágítására vállalkozom, hogy ezen törekvésekből eddig már mit valósítottunk meg és a munkának mely része van még hátra, legczélszerűbbnek vélem az anyagot a következő három pont köré csoportosítani:

a) Mi a nemzetközi jogvédelemnek az *alapja*?

b) Tartalmilag miben is áll a nemzetközi jogvédelem?

c) És végül: mi a nemzetközi jogvédelem terén alkalmazandó jog?

Előbb azonban még jelzem, hogy a nemzetközi perjognak édes testvére a nemzetközi magánjog és hogy ennek következtében a nemzetközi perjog iránti reformmozgalmak együttesen járnak a nemzetközi magánjog fejlesztése iránti törekvésekkel.

És ez helyes is, mert a per nem egyéb, mint a magánjogi érdekek védőeszköze. Most mindazáltal mégis csak a nemzetközi per jogra szorítom vizsgálódásaimat.

II. A NEMZETKÖZI JOGVÉDELEM ALAPJA.

Ha közelebről vizsgáljuk, hogy mi az az alap, a melyen az igazság a maga útját egyik államtól a másikhoz megteszi, csakhamar látjuk, hogy az ma még különböző és sokszor nem is elég szilárd.

Ma a nemzetközi jogvédelemnek három alapja van: a *viszonosság*, a *szerezés* és a *feltétlenség*. Közülök túlnyomó a viszonosság, utána következik a szerződés és csak jóval ezután a feltétlenség. Minthogy pedig mindegyikük más-más világfelfogást képvisel, erőviszonyuk legbeszédesebb kifejezője a nemzetközi jogvédelem jelenlegi állapotának.

Alig van a nemzetközi perjognak más pontja, a melyről oly mélyen tudnánk bepillantani a nemzetközi jogvédelembe, mint ennek a három jogvédelmi alapnak egymáshoz való viszonya, azért első sorban erre kell irányítani figyelmünket. És mégis ezt a szempontot csak mellékesen szokás érinteni.

A viszonosság a nemzetközi jogvédelem legtökéletlenebb alapja, mert legkevésbé biztosítja az igazság érvényesülését.

Különösen áll ez a viszonosság ama fajára, a melyet *nem védelmeszt* viszonnosságnak nevezünk. A nemzetközi jogvédelemnek ez a lehető legalsó foka, a melyet csak egy lépés választ el annak teljes megtagadásától, mert e szerint az állam mindaddig nem nyújt segédkezet a külföldnek, míg csak be nem bizonyítják, hogy a külföld a jogvédelmet megfelelő esetben

megadja. Nem ilyen rideg az álláspont akkor, midőn a viszonyosság másik formáját, a vélelmezett viszonyosságot követik. Mert ekkor egyelőre van jogvédelem, a mely csak akkor tagadta tik meg, ha bebizonyul, hogy a külföld sem gyakorolja azt.

A viszonyosságot követő államok egy része, a mennyiben álláspontjuk törvényeikből kivehető, a viszonyosságnak épen a szigorúbb, nyersebb formáját, a nem vélelmezett viszonyosságot követi, ha nem is általában, legalább a jogvédelem egy nagyobb körére.

Névszerint áll ez a mi hazai jogunkra. A Trt. 63. §-a, a melyet érdemes ideiktatni, világosan kimondja, hogy »a viszonyosság fennállását valamely külállammal kétség esetében azon fél tartozik igazolni, kinek érdekében a megkeresés történik«. A törvény egyedül Ausztriával szemben tesz kivételt, a melyre nézve kimondja, hogy »0 Felsője többi országa- és tartományára nézve ilyen igazolás nem szükséges«. S ezen az állásponton, a mely több más törvényünkben is nyer kifejezést, újabban csak annyiban történt változás, hogy a bíróság »a viszonyosságra vonatkozó szabályokat« — a mi alatt természetesen a viszonyosság *tényleges* gyakorlása is volna értendő — csak akkor bizonyíttatja a fél által, »ha azokat *nem ismeri*«. ¹

A viszonyosság bizonyítása továbbá rendkívül nehéz. Ha a viszonyosság bizonyítását a félre hárítjuk, akkor reá sokszor egy megoldhatatlan feladat nehezedik, mert neki gyakran alig áll módjában beszerezni mindazokat az adatokat, a melyekből kitűnnék, hogy egy másik állam bíróságai a jogvédelmet velünk szemben legalább általánosságban gyakorolják. Ha pedig ahhoz folyamodunk, a mit az osztrák jog rendel, hogy végső esetben az igazságügyi miniszter dönti el, van-e a külfölddel szemben viszonyosság vagy sem: akkor ismét ennek biztosítunk döntő befolyást a konkrét ügy elbírálására, a mi nem kívánatos, mert csorbítja a bírói függetlenséget. És habár a mi jogunk az igazságügyi miniszternek ilyen döntő és a bíróságra kötelező beavatkozását nem ismeri, legalább törvény nincs, a mely megállapítaná, mégis gyakran tapasztaljuk, hogy ő a viszonyosság kérdésében nyilatkozatokat tesz, a melyekhez a bíróságok alkalmazkodnak is. Épen ilyen nyilatkozata döntötte el azt, hogy

¹ 1893: XVIII. t.-cz, 63. §.

bíróságaink végrehajtási ügyekben Németország irányában viszonosságot nem gyakorolnak.¹

A viszonosság annak az elvnek a kifejezője, hogy az állam az államok társaságában a többiekkel egyenrangú tényező. *Egyenlőségének* külső kifejezése céljából helyezkedik az állam arra az álláspontra, hogy csak akkor gyakorol jogvédelmet, ha a külföld is hasonlóan tesz, illetve csak addig gyakorolja, a míg a külföld is nyújtja. E mellett sokszor polgárainak érdekeit is megvédheti vele, mert általa kényszerít gyakorolhat a külföldre, hogy ez az ő polgárainak a védelmet megadja, illetve azt tőlük ne tagadja meg.

Erre a célra azonban mindaddig, a míg szükséges viszonosság útján a külföld ellen védekezni, teljesen megfelelne a vélelmezett viszonosság is. Túlhajtás, legalább a jogvédelem terén az, az egyenlőség elvét annyira élére állítani, mint ezt a nem vélelmezett viszonosságnál tapasztaljuk. Általa ugyanis a jogvédelem sorsát attól teszszük függővé, hogy gyakorlását melyik fél kezdi, melyik teszi meg az első lépést. És ha erre valamely okból egyik fél sem hajlandó, akkor a jogvédelem el is marad, mint ezt az Ítéletek végrehajtásánál is látjuk.

Ennélfogva mindaddig, míg bekövetkezik az az idő, hogy a viszonosságot, mint a nemzetközi jogvédelem alapját, egészen nélkülözhetjük, az államoknak a vélelmezett viszonosságra kellene áttémiök, mert a nyomában járó megtorlás is eléggé megvédi érdekeiket.

De nem minden állam követi a viszonosság elvét. Vannak már ma is államok, a melyek a jogvédelmet, legalább egyik-másik vonatkozásban, minden viszonosságtól függetlenül nyújtják. Hogy melyek ezek, azt nehéz pontosan megállapítani, mert a viszonosság, illetve a jogvédelem feltétlen gyakorlása a jogban ugyan fontos, de sokszor csak lappangó elvek, a melyekről csak akkor nyerünk tudomást, midőn őket valamely fontos ok felszínre hozza.

Kevés jog oly nyílt ebben a kérdésben, mint a mienk, a mely álláspontját, mint láttuk, igen világosan kifejti.

¹ 1884 május 24-én 18123. és 1890 márczius 24-én 9665. sz. a, kelt igazságügyi miniszteri rendeletek.

Leginkább Angliát emlegetik a nemzetközi jogvédelem feltétlen gyakorlójának. És tényleg, az angol perjogban, a mely pedig sok nemzetközi vonatkozású rendelkezést tartalmaz, egyetlen egy oly szabályt sem találtam, a melyből következtetni lehetne arra, hogy ez az ország csak viszonyosságtól feltételezetten gyakorolja a jogvédelmet. De vannak mások is, így pl. legalább egy jó részben Franciaország és Olaszország.

Keveset ér azonban a jogvédelem feltétlen gyakorlása, ha egyébként azok az elvek, a melyek szerint gyakorolják, eltérők, sőt sokszor annyira szigorúak, hogy a jogvédelem megtagadásával egyenlők. Mit ér pl. az, hogy Franciaország külföldi Ítéletet feltétlenül hajt ugyan végre, de csak akkor, ha azt bíróságai érdemben is felülbírálják? ¹ És ehhez az érdemleges felülbíráláshoz a francia bíróságok annyira ragaszkodnak, hogy attól még akkor sem térnek el, ha valamely ország az ő ítéleteiket érdemleges felülbírálás nélkül is végrehajtaná.² Ez a vád különben némileg Nagy-Britanniát is éri, mert ennek joga szerint is van több eset, midőn az angol bíróság a külföldi Ítéletet érdemben is felülbírálja.³ Egészben véve azonban az angol bíróságok felfogása a külföldön hozott Ítéletek végrehajthatóságát illetőleg elég kedvező. S ettől még akkor sem térnek el, ha a külföld angol Ítéleteket nem hajt végre. Így pl. Angliában jól ismeretes, hogy német bíróságok angol Ítéletet nem hajtanak végre, de e miatt az angol bíróság még sem nyúl megtorláshoz.⁴

És végül nagyon leszállítja a feltétlenség értékét Olaszország, a mely azt különösen a legnehezebb ponton, az Ítéletek végrehajtásánál követi, midőn a közérdek megvédése céljából rendkívül széleskörű discretionarius hatalmat ad bíróságainak, (Pi. 941. §.) mert így a külföldi Ítélet végrehajtása na-

¹ Legjobban tájékoztatnak: *Moreau*, Effets internationaux des jugemens en matière civile. 1884; *Constant*, De l'exécution des jugemens étrangers dans les divers pays 1890; *Beaucket*, Leske-Löwenfeld gyűjteményében: Die Kechtsverfolgung im internationalen Verkehr. I. 563.

² *Garsonnet*, Traité théorique et pratique de procédure. Második kiadás 1904. VIII. köt. 192.

³ L. mindenek helyett *Piggott*, The law and practice of the courts of the united kingdom relating to *Foreign Judgments* and parties out of the jurisdiction 1884. és *Inhülsen* a fentebb idézett gyűjteményben. I. 682.

⁴ *Inhülsen* u. a. 689.

gyón könnyen megghiúsítható. Olaszországot illetőleg egyébként meg kell jegyeznem, hogy nincs Európábn állam, a mely annyit tett volna a nemzetközi jogvédelem érdekében, mint ez. Olaszország a legelső, a mely polgári törvénykönyvében az idegeneket úgy a magánjogok élvezete, mint a jogvédelem terén saját polgáraival teljesen egyenlőkké teszi és az idegen jog alkalmazásának is igen tág teret enged. (1—10. §.)

A feltétlen nemzetközi jogvédelem csak akkor jelent legmagasabb fejlődési fokot és csak akkor nagy áldás az emberiségre, ha mindenütt *egyenlő* jogelvek szerint gyakoroltatik.

Ez azonban önmagától alig valósul meg. A hozzá vezető legbiztosabb út a *nemzetközi szerződés*.

Nemzetközi szerződések két-két állam közt a jogvédelem bizonyos anyagát illetőleg már régebben sem tartoztak a ritkaságok közé. Különösen a perlési óvadék, szegényjog, kézbesítés, megkeresések teljesítése tárgyában fordultak elő gyakrabban ilyen szerződések. A mi törvénytarunkba is sok ilyen szerződés lett beiktatva. Sőt van egy a jogvédelem egész körére, tehát a külföldi Ítéletek végrehajtására is kiterjedő szerződésünk, s ez az 1882: XXXII. t.-ez.-kel beiktatott, a consuláris bíraskodás pótlására Szerbiával kötött szerződés.

Most azonban többről van szó, arról, hogy a mennyire lehetséges, ilyen szerződések az államok egy *nagyobb* körére kötteszenek meg. S épen ebben rejlik az újabb jogfejlődésnek legjellemzőbb sajátága. Nem az a cél, hogy a két-két állam közötti jogvédelmi szerződések kiküszöböltessenek; különösen a külföldi Ítéletek végrehajtása tekintetében érnénk be ma ilyen szerződésekkel, hanem az, hogy a jogvédelem ama körére nézve, a hol nagyobb akadály nincs, jöjjön létre megegyezés kettőnél több állam között. Ez nemcsak hogy gyakorlatilag rendkívül hasznos, mert szélesebb körben egységes jogvédelmi elveket állapítván meg, a nemzetközi jogvédelmet nagy mértékben előmozdítja, hanem a sűrűbb tanácskozások révén, a melyek az ilyen szerződéskötést megelőzik, több állam közt bizonyos közszellem jön létre, a mely ismét a megegyezés útját egyengeti a nehezebb pontok körül.

Eddig legfontosabb eredmény ezen a téren az 1896. évi november hó 14-én a polgári jogsegély tárgyában Hágában

létrejött nemzetközi egyezmény, a mely európai birtokaik tekintetében Európa legtöbb állama közt jött létre, mert csak Nagy-Britannia, Törökország, Szerbia, Montenegró és Görögország nincsenek a résztvevők közt s a melyet mi az 1899: XIII. t.-czikkel iktattunk törvénybe. Ezt az egyezményt ugyancsak Hágában két tanácskozmány előzte meg: 1893- és 1894-ben. Ez utóbbi évben tartott tanácskozmányon állapították meg az egyezmény tervezetét. A hágai nemzetközi egyezmény az első nemzetközi kodifikáció a perjog terén, a mely a szerződő államok per jogait a jogsegélynek több kérdésében egységessé teszi.

Azóta még két tanácskozás volt Hágában: 1900-ban és 1904-ben s mind a kettő nagyon eredményes. Az előbb említett évben négy tervezetet készítettek, melyek közül hármát — a házasságjogra és a gyámságra vonatkozókat — a legtöbb résztvevő állam, köztük Magyarország is, 1902. évi június 12-én már el is fogadott.¹ Törvényhozásunk azonban eddig még nem iktatta őket törvénybe.² A házasságjogot illető két szerződés közül az egyik a perjog körébe esik, minthogy a házassági perekben az illetékességet és az ezen perekben hozott Ítéletek nemzetközi hatályát szabályozza.

Az 1904. évi konferencia két szempontból érdekes. Az egyik, hogy ez volt az első alkalom, midőn a magánjogi védelem iránti tanácskozásokon egy Európán kívüli állam is részt vett és ez *Japán*. Míg Nagy-Britannia azzal az indokolással, hogy jogvédelmi intézményeinek különböző jellege nem engedi meg,³

¹ Az 1900. évi hágai konferencia határozatait közli *Töry G.* az ezen konferenciáról írt tanulmányában (1901). A szerződések szövegét pedig közli Asser, a konferencia elnöke a *Revue de droit international* XXXIV. köt. 1902. évf. 485. l. Továbbá *Niemayer* a *Zeitschrift für internationale Privát u. Öffentliches Recht* XII. k. (1903) G02.

² Időközben, míg e dolgozat sajtó alatt volt, az országgyűlés a szerződéseket elfogadta, s ez idő szerint szentesítés alatt állanak. Ugyanez áll arra az egyezményre nézve is, a mely végrehajtásuk tárgyában Magyarország és Ausztria közt 1906 december 30-ikán kötöttet.

³ Hogy az angol szakkörök ebben a felfogásban nem osztoznak, az világosan kitűnik az International Law Association-nak 1903-ban Antwerpenben tartott tárgyalásaiból, a melyek folyamán több angol szakférfiú felszólalt hazájának magatartása ellen, s el is határozták a tanácskozmányon, hogy emlékiratot intézzenek az angol kormányhoz. *Z. für P.* u. O. R. XII. 152.

egyetlen egy tanácskozáson sem képviseltette magát és természetesen az 1896-ban kötött egyezményhez sem járult hozzá, addig egy messze keleten fekvő állam, a mely csodálatra méltó energiával csak a közelmúltban fogadta be a nyugati kultúrát, belép az európai jogközösségbe. A másik, hogy a tanácskozás revisio alá vette az 1896-ban megkötött és még le sem járt nemzetközi perjogi egyezményt. Igen jellemző ainet, hogy alig születik meg az első nemzetközi perjogi alkotás, már is ott van nyomában a revisio, szembeszökő bizonyítékául annak a nagy mohóságnak, a melylyel ma a nemzetközi magánjogi védelem fejlesztésén dolgoznak. A szokatlanul gyors revisio fölött Svédország képviselője (Hammerskjöld) ki is fejezte aggályait, a melyekben Norvégia képviselője (Beichmann) is osztozott,¹ mindazáltal mind a kettő az ügy fölötti tanácskozásokban mégis résztvett.

Ezen a negyedik konferencián kidolgozott tervezeteket, a melyek a most említett perjogi révisio kívül mind a nemzetközi magánjog, nevezetesen öröklési és bázasságjog, továbbá a gyámság és a csődjog körébe esnek, a legutóbbit, a csődjogit kivéve, több állam 1905 július 17-ikén Hágában kötött szerződésben el is fogadta.² Magyarország azonban nincs a szerződők közt, a minek oka az akkori politikai zavarokban keresendő.

A széles körre kiterjedő szövetkezés szelleme a jogvédelem terén nemcsak Európában hódít, hanem az új világban, Amerikában is. Sőt hódító útját itt korábban is kezdte meg és nagyobb arányokban terjed, mint ideát. 1878-ban több délamerikai állam (Peru, Argentína, Chile, Bolívia, Ecuador, Venezuela, Costarica, Lima) képviselői Limában tartott kongresszuson dolgoztak ki egy a nemzetközi magán- és perjogra kiterjedő 60 §-ból álló tervezetet.³ További két tervezet (egyik a magán-, másik a perjogra) ugyancsak több délameiikai állam számára (Argentína, Bolívia,

¹ Actes de la quatrième conférence de la Haye pour le droit international privé (16 mai—7 juin 1904). 65—66.

² Szövegüket közli *Töry G.* »A hágai negyedik nemzetközi magánjogi konferencia« című tanulmányában 1905; továbbá közli őket a *Revue de droit international XXXVII. évf.* (1905) 646. 1.

³ Közli *Meili*, Die Kodifikation des internationalen Civil- u. Handelsrechts (1891) 91.

Brazília, Chile, Paraguay, Peru, Uruguay) 1889-ben Montevideo-ban készült.¹ Eddig azonban szerződés egyik alapján sem jött még létre. Végül pedig az 1902-ben Mexikónak hasonló nevű fővárosában tartott második pánamerikai kongresszuson két nemzetközi codexnek megalkotását határozták el, a melyek közül az egyik a nemzetközi köz-, a másik a nemzetközi magánjogot, beleértve a perjogot is, felölelné s a melyeknek elkészítésével öt amerikai és két európai jogtudóst bízának meg. Ez a kongresszus egyébként az észak- és délamerikai államok oly sokoldalú szövetkezését vette tervbe, — sőt részben végre is hajtotta, — az interamerikai bank alapításától kezdve a legkülönbözőbb anyagi, szellemi, közbiztonsági, egészségügyi, sőt még nyelvi érdekek védelmére, a mely igazi amerikai arányainál fogva méltán ejt minket bámulatba s a melyet *Beernaert* belga miniszter az 1903. évi Bécsben tartott interparlamentáris konferenciához intézett jelentésében Európára nézve egyenesen félelmetesnek mondott.¹

A szerződés ma a nemzetközi jogvédelemnek legbiztosabb alapja. A kölcsönösen adott szót az államok a legnagyobb pontossággal szokták betartani, nemcsak erkölcsi erejénél fogva, hanem azért is, mert teljesen átment a köztudatba, hogy *jogilag* kötelez.

És ezt azok, a kik a nemzetközi szerződés természetének elemzésével foglalkoznak, majdnem kivétel nélkül elismerik, a mint mindinkább gyérül azoknak a száma is, a kik a nemzetközi jognak természetét általában, különösen a szerződésen kívül keletkező nemzetközi jogét kétségbe vonják.

Bizonyos azonban, hogy a nemzetközi jognak az eddig használt jogi kategóriákba való beillesztése nagyon sok nehézséggel jár; itt a munka javarésze még hátra van. Az eddigi megoldások nem megnyugtatók. Különösen áll ez azokra a kísérletekre, a melyek a nemzetközi szerződés jogi természetének meghatározására vonatkoznak. Sokáig ez a kérdés nem is keltett semmi érdeklődést. Csak azóta, hogy a szerződés a nemzetközi forgalomban mind nagyobb jelentőségre emelkedik, irányul a figyelem jogi természete felé.

¹ U. o. 103.

² Revue XXXV. 556.

Ennek a fejtegetésnek keretén belül nem vállalkozhatott! az egész kéidés feltárására s a mi tárgyunk vizsgálata nem is kívánja, hogy a különböző nézetek közt igazságot tegyünk. Csak egyre akarok utalni, a mi első tekintetre meglepő lesz, hogy képviselője van annak a nézetnek is, a mely szerint a nemzetközi szerződés nem is igazi szerződés, hanem csak *egyoldalú, egybehangzó* akaratkijelentés a »szerződő« felek részéről, a mely ákal létrejön a cselekvésüket meghatározó jogszabály.¹

Ennek kritikája azonban s még inkább az egész kérdés megoldása kívül áll fejtegetéseim körén. Itt csak azt ismétlem nyomatékkai, a mi szorosán kérdésünkre tartozik, hogy ama felfogás szerint, a mely már teljesen áthatotta a köztudatot, a nemzetközi szerződés *jogi kötelezettséget* létesít a jogvédelem iránt. Ezzel pedig azt akarom mondani, hogy mindaddig, míg a szerződés fennáll, az államnak nem szabad *egyoldalúlag* attól eltérő jogszabályokat alkotnia, mert különben nemzetközi jogot sért meg.

De hát vajjon nem terheli-e az államokat kötelezettség a nemzetközi jogvédelem iránt szerződés nélkül is? És most erre akarok még néhány megjegyzést tenni.

A nemzetközi jognak egy régi, sokat vitatott, de közmegnyugvásra még meg nem oldott kérdése, vajjon az államokat általában, tehát szerződés esetén *kívül* is terheli-e jogi kötelezettség egymásnak jogsegélyt nyújtani?

Itt is szorítkozva csupán arra, a mi kérdésünkre tartozik, látjuk, hogy a gyakorlat erősen ráczáfol az irodalomban túlnyomólag képviselt felfogásra.

Az írók túlnyomó része, névszerint az olasz, francia és német írók, az államokat jogilag mondják kötelezetteknek jogsegély iránt még szerződés esetén kívül is. Így *Mancini* egy francia nyelven írt értekezésében erősen hangsúlyozza, hogy az államokat a külföldi Ítéletek végrehajtása tekintetében egy »devoir parfait et obligatoire de la justice internationale«² terheli. Ugyanennek a felfogásnak adott kifejezést az Institut de droit international is 1877-ben Zürichben tartott tanácskozásain hozott határozatában.³ *Bar* pedig a jogsegély, de különösen a külföldi

¹ *Jellinek*, System der subjektiven öffentlichen Rechte. 299.

² Revue VII. 335.

³ Annuaire II. 151.

ítéletek végrehajtása iránti nemzetközi kötelezettséget egy lex specialis-on alapuló kötelezettségnek mondja.¹ Végül *Meili*,² hogy már másokat ne is említsek, a kulturállamok közt fennálló jogközösségből, melyre mint a nemzetközi magánjogi forgalom alapjára legelőször *Savigny*³ utalt, vezeti le a kölcsönös jogsegély iránti jogi kötelezettséget.

A gyakorlat azonban erről alig tud valamit. Ha mi a gyakorlatban azt látjuk, hogy szerződés hiányában minden állam kizárólag saját érdekei szempontjából határozza meg a jogsegély feltételeit, hogy különösen sok állam azt a viszonyosságtól teszi függővé, sőt hogy több állam annak legnehezebb részét, a külföldi Ítélet végrehajtását szerződés hiányában egyenesen meg is tagadja: akkor nem lehet szó arról, hogy az a jogi kötelezettség a nemzetközi jogsegély iránt, a melyről az irodalomban beszélnek, a nemzetek tudatában élne. Hanem inkább azt mondhatjuk, a mit a régi hollandi iskola behatása alatt az angol-amerikai írók nagyobb része hirdet, hogy csak czélszerűségi szempontok azok, — reciproca utilitas, comitas nationum — a melyekből szerződés hiányában az államok egymásnak jogsegélyt nyújtanak.

De bizonyára lesz idő, midőn a nemzetek közti jogközösség tudata oly mély gyökeret ver, hogy a gyakorlatban is kialakul az a közmeggyőződés, hogy az államokat szerződés nélkül is terheli a kölcsönös jogsegély iránti jogi kötelem.

És ezzel kapcsolatban most még azt a kérdést is felvethetjük, vajjon a nemzetközi jogvédelem terén mindig lesz-e szükség szerződésekre? Erre a kérdésre természetesen csak megközelítőleg lehet választ adni.

En itt kettőt különböztetek meg. Az egyik az, hogy a szerződésileg megállapított jogelvek idővel annyira átmennek a köztudatba, hogy azokat a különböző államok jogrendszereikbe szerződés nélkül is beillesztik, midőn természetesen nem lesz szükséges azok iránt szerződni. Erre utalt *Asser* a negyedik hágai nemzetközi tanácskozást megnyitó elnöki beszédében,

¹ Theorie u. Praxis des internationalen Privatrechts. II. 413.

² Das internationale Civillprocessrecht. Zürich 1906. 45.

³ System des heutigen Römischen Recht VIII. 27.

midőn kiemelte, hogy bármennyire is szükséges jelenleg az össze-
 ütközések kiegyenlítéséről szerződések útján gondoskodnunk,
 ennek a szabályozásnak még sem szabad más, mint átmeneti
 jelentőséget tulajdonítani. Lesz idő, midőn a mai szerződési jog
 minden állam belföldi jogává válik és midőn nem lesz többé
 szükség nemzetközi szerződésekre. Midőn az épület be van
 fejezve, nincs szükség többé az építőállványra.¹

Objectiv megfigyelő előtt azonban nem lehet kétséges, hogy
 ezt az építőállványt még sokáig nem fogjuk nélkülözhetni, mert
 a szerződési jog elvei még korántsem vertek oly mély gyökeret,
 hogy azok szerződés nélkül is alkalmaztassanak.

A másik, hogy a jövőben várható mindinkább növekvő
 nemzetközi forgalom újabb és újabb érdekek nemzetközi védel-
 mét fogja szükségessé tenni, a mely célra legbiztosabb alapnak
 a jövőben is a nemzetközi szerződés fog szolgálni.

III. TARTALMI EREDMÉNYEK. KÖNNYEBB PONTOK.

Ezek után most azt kell vizsgálnunk, melyek azok az ered-
 mények, a melyeket a nemzetközi jogvédelem mai legerősebb
 alapja, a szerződés útján már elértünk és mi az a cél, a mely-
 nek elérése a jövő feladata.

Igen, csak szerződési úton elért eredményekről lehet szó,
 mert abban a mit külön-külön törvényhozási úton alkottak,
 csak igen csekély részben van haladás. Szembetűnő példa erre
 az alig tíz évvel ezelőtt keletkezett osztrák pr., a melynek nagy-
 számú nemzetközi vonatkozású rendelkezéseiben még teljes ere-
 jében érvényesül az elzárkózás és a külfölddel szemben való
 védekezés szelleme.

Hogy a szerződési úton elért eredmények kérdésében a mér-
 leget a valóságnak megfelelően felállíthassuk, szükséges tisztán
 áttekintenünk azokat a pontokat, a melyeken a bel- és külföld
 jogvédő tevékenysége találkozik.

És itt abból kell kiindulnunk, hogy az állam jogvédő tev-
 kenysége szabályként csak az *ő polgáraitra* terjed ki és ezekre nézve

¹ Actes 9. 1.

is csak az ő *saját területén* nyújtandó jogélvezet iránt. Mindazáltal az állam csupán erre nem szorítkozhatik, hanem ez alól több irányban vannak eltérések, a melyek okozzák, hogy az állam jogvédő tevékenysége vonatkozásba kerül a külföld jogvédő tevékenységével.

Egyenként a következők:

1. Az állam bíróságai előtt nemcsak a belföldiek, hanem a külföldiek is felléphetnek perrel.

2. Az állam a bíróságai előtt támasztott keresetekkel szemben nemcsak a belföldieknek, hanem a külföldieknek is megadja a védekezés lehetőségét.

Mind a két tétel csak folyománya annak az elvnek, hogy a belföldön a külföldiek is jogalanyok. Ez ma egyike a legáltalánosabban elismert tételeknek, bár igen sok megszólítást szenved.

3. A jogvédelem akkor is megadatik, ha nemcsak belföldi és külföldi, hanem ha két külföldi közt foly a per. Vagyis az állam abból az okból, mert saját polgára mint fel- vagy alperes nincs érdekelve a perben, a jogvédelmet nem tagadja meg.

4. Az állam saját jogvédő tevékenységét *összhangba* hozza a külföld jogvédő tevékenységével, még pedig két irányban:

a) Az állam a külföldnek segédkezik, hogy ez bírói hatalmát saját területén minél jobban gyakorolhassa. Ugyanis sokszor abból a célból, hogy a külföld egy bizonyos pert, mely az ő bíróságai előtt folyamatban van, elbírálhasson, szükséges egy a belföldön véghezviendő cselekmény, a melyet a belföld a külföld megkeresésére el is végeztet.

b) Az állam a külföldön folyamatban levő vagy már befejezett per hatásait a saját területén elismeri. Ennek megvilágítására, a mi az egész kérdésnek egyik legnehezebb pontja, egy pár szóval a következők szolgáljanak. A per folyamatba tétele bizonyos jogi következményekkel jár. Ilyen pl. a perfüggés, vagyis az, hogy mindaddig, míg a per folyamatban van, ugyanazon jogviszony iránt újabb pert indítani nem lehet. De még inkább jár jogi következményekkel a per jogerejű befejezése. Az állam egy ügynek elbírálásával csak egyszer foglalkozik, ebből az okból, ha akármelyik fél a jogerejűleg eldöntött kérdést ismét per tárgyává tenné, őt a bíróság keresetével elutasítaná. Hasonlóképpen az elmarasztaló jogerős ítélet végrehajtható. A jogvédelem

mindaddig nem tökéletes, míg ezek a hatások csak a belföldre szorítkoznak. A jogvédelem teljessége azt hozza magával, hogy azokat a külföld is elismerje.

5. Végül a jogvédelem utolsó nemzetközi vonatkozása, hogy a belföld a maga bírói hatalmát egy idegen állam területére terjeszti ki a vele kötött szerződés alapján. Ezen szempont alá esik a consuli bíraskodás és a mi igazságszolgáltatásunk Bosznia és Hercegovinában.

Bármily tanulságos is a nemzetközi jogvédelemnek ez az utolsó iránya, róla tüzetesebben nem szólok. Itt most csak az előző pontokban érintett nemzetközi vonatkozásokkal fogok foglalkozni, mert ezek teszik ki a nemzetközi perjognak lényegét.

Ezzel csak jeleztem az érintkezési pontokat. Az irodalomban az anyag kezelésének nagy hibáját látom abban, hogy az írók nem adnak maguknak róluk számot. E nélkül pedig nem lehet az eddig elért eredmények értékét méltányolni, sem pedig a még hátralevő munka nagyságát megítélni.

Ha pedig az egyes idevágó szerződéseket vizsgáljuk, akkor a legelső, a mi a szemünkbe tűnik, hogy a fejlődés a nemzetközi jogvédelem terén nem egyenletes. Míg abban az irányban, hogy a külföldi, ha belföldön keresettel lép fel, a belföldivel egyenlően részesüljön jogvédelemben, meglehetősen fejlett az állapot, valamint abban az irányban is nagy a haladás, hogy a belföld a külföldet a területén folyó perek körül támogassa: addig a külföldieknek mint alpereseknek a védekezése a belföldi perben még ma is nagyon meg van nehezítve, úgyszintén a legridegebb elzárkózást tapasztaljuk akkor is, midőn a külföldi per hatásainak elismeréséről van szó belföldön. Ennek oka a védelem természetében rejlik. Nagyon mélyen nyúl ugyanis bele az állam érdekkörébe a külföldi alperesnek teljes védekezést biztosítani és a külföldi Ítélet hatását területén elismerni; míg a többi érintkezési pontokon a védelem érdekeit alig veszélyezteti.

És a nemzetközi jogvédelem ama nehezebb pontjain sem oly nagy az elzárkózás két-két állam közt, a melyeket sűrűbb érdekszálak fűznek szorosabbra, mint az államok egy nagyobb csoportjánál, a hol nem ily nagy az érdekközösség. Így két-két állam közt elég nagy számban akadunk szerződésekre, a melyek a jogvédelemnek majdnem egész körét felölelik, ekként annak

már többször említett két nehezebb pontját is. Nekünk csak egy ilyen szerződésünk van, az, a melyet Szerbiával kötöttünk. Ilyen szerződése van Svájcznak is Franciaországgal (1869), ez utóbbinak Belgiummal (1900), de vannak mások is. Ellenben az államoknak egy nagy csoportjára kiterjedő 1890. évi hágai egyezmény a nemzetközi jogvédelemnek csak a legkönnyebb pontjait szabályozza. Néhány nehezebb pontot csak az 1902. évi házasságperjogi szerződés ölel fel.

És midőn mi ezt ma egész természetesnek találjuk, mert hiszen minden haladás a könnyebbtől a nehezebb felé történik, nem szabad megütköznünk azon, hogy ezt akkor, midőn a mozgalom megindult, a nemzetközi jogvédelmet minél tágabb körre kiterjeszteni, nem vették észre és hogy a szabályozást épen a legnehezebb pontokon, a nemzetközileg elismerendő *illetékesség* és a külföldi Ítéletek *végrehajtása* köiül akarták keresztülvinni. Nincs mit csodálkoznunk a fölött, hogy ez nem sikerült.

Így egészen meddő maradt Németalföldnek 1874-ben tett kísérlete egy nemzetközi tanácskozás iránt, külföldi Ítéletek végrehajtása tárgyában. Szintúgy nem vezetett eredményre Olaszországnak ugyanily tárgyú kezdeményezése 1881-ben. És jellemző, hogy az első hágai konferencia elé terjesztett tervezet is a nehezebb kérdések megoldását tűzte ki. Azonban csakhamar belátták ennek kivihetlenségét és nehogy a tanácskozások meddők maradjanak, elhatározták a szabályozást a legkönnyebb pontokon megindítani.

Ekként helyes mederbe terelvén a szabályozást, csakhamar létrejött a nemzetközi jogvédelem legelső nagy alkotása, az 1896. évi hágai nemzetközi egyezmény.

Ez a szerződés, mint a fentebbiekből önként következtethető, a nemzetközi jogvédelemnek csak könnyebb kérdéseit szabályozza, a melyek körül korábban sem voltak nagyobb nehézségek, mert két-két állam közt létrejött szerződésekben a lényegre nézve már korábban is elintézészt nyertek. Ezek a kérdések: a peres és peren kívüli iratok kézbesítése, a bírói megkeresések köztörvényi és kereskedelmi ügyekben, a perbeli biztosíték, a szegényjog és az adósfogság.

Nem lehet most feladatom ezt az egyezményt részletesen ismertetni. Csupán azt kell kiemelnem, hogy a fentebb vallott

nézetemmel nem akartam értékét kicsinyelni. Jelentőségét kétféleképpen látom. Mindenekelőtt abban, hogy általa sikerült szerződési kötelekbe hozni az államok egy nagyobb számát, a mi már önmagában is a legnehezebb dolgok közé tartozik. Továbbá abban, hogy a *részletekben* sok olyan rendelkezést tartalmaz, a melyek iránt korábban homály vagy nézeteltérés volt. Az által tehát, hogy ezekben a részletkérdésekben a helyzetet tisztázza, a jogvédelemnek igen nagy hasznára van.

És a részletek czélszerű szabályozása szempontjából még eredményesebbnek mondhatjuk az 1904-ben eszközölt revisio alapján készített tervezetet, illetve az annak alapján már megkötött újabb egyezményt, a melynek két nagyon kiemelkedő sajátossága van. Az egyik, hogy megkönnyíti az államok közötti érintkezést; a másik, hogy még szorosabbá teszi a szerződő államokat összefűző köteleket.

Az első tekintetben legjellemzőbb, s egyúttal valamennyi közt legfontosabb is, a *konzulok* útján való kézbesítés és megkeresés a diplomaciai út helyett. A mi szempontunkból pedig azért is figyelemreméltó, mert Magyarország képviselője, *Tóry Gusztáv* kezdeményezte.¹ A hágai egyezmény fentartotta a korábbi gyakorlatot, mely szerint a bel- és külföldi bíróságok közti érintkezés diplomaciai úton történjék. Ez azonban rendkívül hosszadalmas, mely okból a konferenzia Magyarország indítványára a legnagyobb készséggel elfogadta azt a tételt, hogy a kézbesítés és a megkeresés a megkereső államnak konzula által történjék, a ki a megkeresést a megkeresett állam ama hatósága útján közvetíti, a melyet a megkeresett állam erre a célra kijelöl.

Az utóbbi tekintetben pedig legfontosabb a *kényszerkézbesítés* és a *megkereséseknek kényszer útján való teljesítése*. A hágai nemzetközi egyezmény fentartotta az eddigi gyakorlatot, a mely szerint a kézbesítés *önkéntesen* történik. Vagyis a külföldi hatóság a kézbesítést csak akkor fogadatosítja, ha a fél az ügydarabot önként átveszi. Ezzel szemben a konferenzia

¹ Egyébiránt Magyarország nemzetközi érintkezésében a konzuli kézbesítés ma sem ismeretlen, mert Nagy-Britanniával és egyes amerikai államokkal szemben eddig is gyakorlatban volt. L. az 1901 szeptember 17-ikén 28631. sz. a. kelt I. m. rendeletet.

bizonyos megszorítások között javaslatba hozta, hogy az ügydarab a félnek az ő akarata ellenére is kézbesítették. Továbbá a hágai konferencia szerint az államok magukra vállalták a megkeresések teljesítésének kötelezettségét. Ha azonban az arra hivatott személyek, pl. tanúk, megtagadják a közreműködést, a megkeresett bíróság ellenük nem él kényszerrel. Ezzel szemben a konferencia megállapította, hogy a megkeresett bíróság épűgy teljesítse a megkeresést, mintha belföldi bíróság kereste volna meg, tehát ha szükséges, kényszer alkalmazásával is.

IV. FOLYTATÁS. NEHEZEBB PONTOK.

Nagyobb részletességgel kell megemlékezmem, mint az eddig tárgyalt kérdésekről, a nemzetközi jogvédelemnek már ismert, két legnehezebb s jórészen még megoldatlan kérdéséről: az *illetékességről* és a *külföldi fél hatásainak elismeréséről* belföldön. Tennem kell ezt főleg abból az okból, hogy lássuk, mennyire visszas a jogállapot ebben a két kérdésben és hogy állást tudjunk foglalni a jövőendő szabályozás iránt. A behatóbb vizsgálat arról is fog minket meggyőzni, hogy ennek a két kérdésnek egymáshoz való viszonyát helytelenül Ítélik meg s fejtegetésemben épen arra fogom fektetni a főszűlyt, hogy ezt a viszonyt helyesen állapítsam meg.

a) *Illetékesség.*

Az illetékesség a belföldi forgalomban is egyike a legnehezebben szabályozható kérdéseknek. Megoldása azért nehéz, mert két ellentétes érdeket: a felperesét és az alperesét kell megvédeni, a mi természetesen sohasem sikerűlhet teljesen.

A szabályozásnál a legrégibb időktől kezdve mindenűtt az alperes érdeke áll előtérben. Innen már a római jognak szabálya: actor sequitur fórum rei. A felperesnek ott kell perelnie, a hol az alperesnek legkönnyebb védekeznie. Ez pedig ott legkönnyebb, a hol az alperes lakik.

Természetesen a felperes érdeke az ellenkező. Ez azt kívánja, hogy a felperesnek ne kelljen az alperes után mennie, hanem, hogy ő jogát az alperes ellen ott érvényesíthesse, a hol ő, álta-

Iában kifejezve, jogosítva van a maga jogát élvezni. Ez szülte az eltéréseket a szabálytól. Egyik-másik jog, mint nevezetesen a mienk, valósággal túlzásba viszi a kivételeket. Ide tartozik különösen a mi jogunkban a nagyközönség előtt is nagyon jól ismert kereskedelmi könyvkivonati illetékesség.

És még inkább tartották szükségesnek a felperesi érdeket a külföldi alperessel szemben előtérbe tolni. Annyira, hogy a külföldi alperesnek védekezését nagyon megnehezítik. T. i. azt az elvet követik, hogy ha az alperes belföldön nem lakik, vagy a mennyiben jogi személyről van szó, belföldön nincs székhelye, a felperesnek mégis módjában álljon őt a belföldön perrel megtámadni, habár nincs is olyan különös illetékességi ok, a melynek alapján még akkor is lehetne az általános illetékességtől eltérni, ha az alperes belföldön lalnék. Szóval, egy *kisegítő illetékességet* állapotának meg a külföldi alperessel szemben, hogy így a belföldi iurisdictiono alá vonható legyen. Egyes jogok, mint a francia (59. 420. §.), és olasz pr. (107.), nemkülönben a bírói hatáskörrel szóló belga tv. (1876 márczius 25. t. 53. §.) ilyennek megállapítják a felperes lakhelyét. Ha t. i. nincs semmiféle illetékességi ok, a mely szerint a felperes a külföldi alperest belföldön megtámadhatná akkor, megtámadhatja őt ott, a hol a *felperes* lakik. Enyhébb a rendelkezése a német pr.-nek (23. §.), az osztrák trv.-nek (Jurisdictionsnorm. 67. és 99. §.) és a mi jelenlegi jogunknak (Tvt. 34. §.), a melyek szerint ilyen illetékességi ok gyanánt szolgál az alperes *vagyon*a, a melyből követelését kielégítheti. Csak az osztrák tv. megy még ennél is tovább, s vele együtt a mi végleges pr.-ünk tervezete, a mennyiben a külföldiekkel szemben még a *megtorlásos* illetékességet is elfogadja. Kimondja ugyanis azt, hogy ha osztrák honos ellen más államban polgári pereket az előtt a bíróság előtt is lehet indítani, a mely az osztrák törvény szerint ezekben a perekben egyáltalában nem, vagy nem ilyen módon volna illetékes, akkor annak az államnak honosával szemben az osztrák jog által megállapított illetékességen felül ezt az illetékességet is lehet alkalmazni. (Jurisd. n. 101. §.)

Figyelemreméltó kivétel az államok sorában Nagybritannia, a mely a külfölddel szemben kivételes illetékességi okokat nem állapít meg, s így bírói hatalmát a külfölddel szemben nem is terjeszti ki.

A külföldi alperessel szemben elfoglalt rendkívül szigorú álláspontnak az oka igen könnyen érthető. Ha a belföldi felperesnek a külföldi alperessel szemben olyan joga van, a melyet a belföldön akar érvényesíteni, különösen, ha a külföldi alperesnek belföldön levő vagyonából akarja magát kielégíteni, akkor reá nézve rendkívül költséges és késedelmes volna, ha jogának érvényesítése végett külföldre kellene mennie, midőn, ha belföldön rövidesen Ítéletet kap, ez nehézségekbe nem ütközik. De a belföldi felperesre sok veszéllyel is jár külföldön perelni, mert igen könnyen megeshetik, hogy a külföldi bíróság nem ítéli meg a felperes részére azt a jogot, a melyet a belföldi jog értelmében a belföldi bíróság megítélne, ha az ügyben illetékességgel bírna. Röviden, a belföldi jogélvezet biztonsága megkívánja a belföldi jogvédelmet.

De van még egy nyomós ok. Ha a belföld a külföldi alperesekkel szemben a maga illetékességi okait tőle telhetőleg nem gyarapítaná, a belföldi felperesnek külföldön kellene perelni. Ámde az itt hozott Ítéletet a belföld rendszerint nem hajtja végre, vagy ha igen, mégis csak bizonyos nehézkesebb eljárás útján. Egyfelől tehát megtagadni a külföldi alperessel szemben a jogvédelmet, másfelől pedig a külföldön nyert jogvédelmet a belföldön nem realizálni, oly ellenmondás, a melyből eddig csak úgy tudtak szabadulni, hogy a belföldi illetékességi okokat a külföldi alperesekkel szemben nagy számban állapították meg. Ha ezt a törvényhozás nem teszi, az sokszor a legnagyobb visszásságnak lehet az előidézője. Példát erre épen a mi jogunkból vehetünk. Egy magyar honos, a kinek itt belföldön van vagyona, mondjuk ingatlana, Berlinben lakik. A felperessel ott köt ügyletet, a mely ott teljesítendő is. Ez a Berlinben lakó magyar honos itt belföldön nem perelhető, mert a Tvt. 34. §-a szerint a vagyon fekvése csak olyanokkal szemben állapítja meg a kiegészítő illetékességet, a kik nem magyar állampolgárok. Legfeljebb, a Trt. 57. §-ának tágabb magyarázata mellett, csak bíróküldéssel lehetne segíteni. Ha azonban erre nem mutatkoznék hajlandóság, vagy a felperes nem kérné, ő Berlinben volna kénytelen az alperest megtámadni. Es ha itt nyerne is kedvező Ítéletet, ez az ő baján nem segítene, mert német Ítélet nálunk nem hajtatik végre.

Mindezt megmondolva, érthető, hogy a külföldi alperest minden áron a belföldi iurisdictio alá akarják vonni. Mindazáltal a jelenlegi jogállapot még sem kielégítő, mert megnehezíti, sőt sokszor a nagy távolság vagy a külföldön lakó alperes megidőzésének színlegessége miatt az ő védekezését lehetetlenné teszi. Lemondani azonban egyoldalúlag a iurisdictiónak eme szintén egyoldalú kiterjesztéséről ma mégis alig lehet. Ezt a belföld csak akkor tehetné, ha biztosan számíthatna arra, hogy ha a felperes a belföldi területen szerzendő jogélvezet céljából külföldön perel, az ő jogosítványát a külföld ép úgy fogja megítélni, mint ezt a belföldi bíróság tenné. Ez ismét kettőt tételne fel: először, hogy a külföld a peressé vált jog elbírálásánál ép úgy fogja alkalmazni a megfelelő *anyag*i jogszabályt, tehát még a belföldit is, mint ezt a belföldi bíróság tenné; másodszer pedig, hogy a külföldi bíróság az ügyet minden *elfogultság* nélkül bírálja el, még akkor is, ha az alperes az illető külföldi államnak polgára. Erre azonban, főleg pedig az elsőre, a nemzetközi magánjognak teljes bizonytalansága miatt alig van kilátás s így nem lehet számítani arra, hogy az államok egyoldalúlag, az alperes iránti humanitásuktól vezéreltetve, a külfölddel szemben megállapított széleskörű illetékességüket megszorítsák.

Ilyen körülmények között azonban le kellene mondani arról is, hogy a külföld az ő iurisdictiójának csorbításával hozott ítéletüket elismerje, azt végrehajtsa. Mert természetes, hogy egy állam se várja amaz Ítéletének végrehajtását külföldön, mely ez utóbbi érdekeinek csorbításával hozatott. És mégis azt tapasztaljuk, hogy az államok erről az igényről nem mondanak le, de ezt nem is tehetik. Egyetlen egy állam sem szorítkozhatik arra, hogy az ő igazságszolgáltatása, nevezetesen az ő bíróságai által hozott Ítéletek csupán csak az ő területén bírijanak hatálylyal. Sőt ellenkezőleg, minden állam arra törekszik, hogy az, a mi az ő joga szerint helyes és igaz, mindenütt elismertessék. És épen ez egyik indítók arra is, hogy illetékességét a külfölddel szemben kiterjeszteni törekszik.

Könnyű azonban belátni, hogy a külföld ennek a felfogásnak nem egyhamar fog hódolni és nem egykönnyen fogja az ő iurisdictiójának megszorításával hozott Ítéletet hatályosnak elismerni. Ennélfogva szükséges, hogy illetékességét a külfölddel szemben

bizonyos mérsékléssel állapítsa meg, ha az a célja, hogy ítéleteit a külföld is elismerje. Ez az a pont, a melyen az illetékesség az Ítéletnek külföldön való elismertetésével, névszerint végrehajtásával kapcsolatba kerül.

Mint hogy pedig egyoldalúlag egy állam sem vállalkozik arra, hogy ítéleteinek a külföld által leendő elismertetése céljából illetékességét vele szemben mérsékelje, a kettős cél elérésére nincs más út, mint ismét a *szereződés*.

És látjuk is, hogy mindazok a kísérletek, a melyek a nemzetközi forgalomban elismerendő illetékességi okok megállapítására irányulnak, mindig abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a kölcsönös határrendezés alapján hozott Ítéletek is kölcsönösen el fognak ismertetni. Így tapasztaljuk ezt az Insitut de droit International 1875. évi hágai tanácskozásán hozott határozatában.¹ És még világosabban az 1902. évi június 12-ikén Hágában megkötött házasságperjogi egyezményben.

b) Végrehajtás.

A külföldi Ítélet végrehajtásának kérdése a nemzetközi jogvédelem legnehezebb és legfejletlenebb része.

Elégé tudjuk, hogy egy állam sem ismerheti el a külföldön hozott ítéletet feltétlenül, belföldi Ítélet módjára. Ha pedig azokat a feltételeket vizsgáljuk, a melyek mellett ezt megteheti, azokat lényegileg a következő három szempont alá foglalhatjuk.

Az egyik, hogy az alperes védekezése nem lett megnehezítve. Nem lehet elismerni az olyan külföldi Ítéletet, a mely ellen a megelőző eljárásban az alperesnek nem állott módjában védekeznie.

A másik, hogy az Ítélet a külföld jogi berendezésével összhangban áll. Vagyis, hogy az ügy a külföld joga szerint is helyesen van elbírálva.

A harmadik, hogy az elismerendő Ítélet nem áll ellentétben a belföld jogrendjével.

Ha már most közelebről vizsgáljuk a különböző jogokat, csakhamar látjuk, hogy az államok nem mindig alkalmazkodnak ezekhez a feltételekhez. Mert sokszor a külföldi Ítéletet egyál-

¹ Annuaire I. 125. Idézve dolgozatomban 45.

tálában nem ismerik el, sokszor meg szigorúbb feltételeket állapítanak meg, pl. a viszonyosságot, máskor pedig kevesebb feltétellel is beérik.

Az anyag könnyebb áttekintése kedvéért az esetekről két csoportját kell itt megkülönböztetnünk. Vannak ügyek, amelyek elbírálását az államok önmaguknak szokták fentartani, úgy, hogy ha azokban az ügyekben egy idegen állam bírósága hozna ítéletet, ezt soha semmi körülmények közt sem ismerik el és nem is hajtják végre. Ilyen ügyek a mi jogunkban is vannak (Trt. 53. §. Kér. Él. 8. §.). Közülök csak egy csoportot említek fel, névszerint a magyar állampolgárok személyállapota tárgyában hozott külföldi Ítéleteket. Ezekre nézve a végrehajt, tv. 5. §-a világosan kimondja, hogy belföldön nem hajtathatnak végre.

Az ügyek másik csoportjába tartoznak azok, amelyekre nézve az állam ilyen fentartással nem él. Ezeket illetőleg semmi akadály sincs annak, hogy az azok tárgyában külföldön hozott Ítélet belföldön el ne ismertessék, illetve végre ne hajtassék. És mégis azt tapasztaljuk, hogy az államok sokszor ez elől vagy teljesen elzárkóznak, vagy pedig oly feltételeket szabnak, amelyek a megtagadással egyenlők.

Vannak államok, amelyek szerződés esetén kívül külföldi Ítéletet egyáltalában nem hajtathatnak végre. Így pl. *Németalföld*, érdekes ellentét gyanánt a nemzetközi jogvédelem fejlesztése körül kifejtett nagyarányú tevékenységének. A régi, valamint az új, az 1896. évi németalföldi pr. szerint külföldi Ítélet némi kivételektől eltekintve, Németalföldön nem hajtathatnak végre.¹ Az 1864. évi orosz pr. szerint, mely egy része II. Sándor cár nagy reformalkotásának, 1884 óta hivatalosan »II. Sándor cár igazságügyi törvényei« név alatt idéztetik, külföldi Ítélet Oroszországban csak szerződés alapján hajtathatnak végre. Minthogy pedig *Erujelmanc*, egy orosz jogi írónak, állítása szerint Oroszországnak ilyen szerződése nincs, ebből következik, hogy külföldi Ítélet Oroszországban egyáltalában nem hajtathatnak végre.² A svéd perjogban, amely maga eredetiségét s minden idegen befolyástól való népies jellegét a mai napig is megőrizte, *Uppström*, egy svéd

¹ Leske-Löwenfelcl gyűjteményes munkájában: *Asser* H. L. I. 50S. és III. 404.

² U. o. II. 688.

író, szerint nincs intézkedés a külföldi ítéletek végrehajtásáról. Tényleg azonban, mint nevezett író mondja, Svédország külföldi ítéleteket szerződés esetén kívül nem hajt végre.¹

Más államok ellenben a külföldi Ítélettől az elismerést nem tagadják meg, ha meggyőződnek arról, hogy a fentebb említett feltételek megvannak.

Legkövetkezetesebb, bár kétségkívül legszigorúbb is, e részben Franciaország, a mely a maga módja szerint nemcsak az alperes védekezésének lehetőségét teszi vizsgálat tárgyává, hanem, mint már érintettem, azt is, hogy érdemben az ügy jól van-e elbírálva. Bizonyos részben ez az angol jog szerint is így van.

Az államok nagyobb része s ezek közé tartozunk mi is, egészben véve azt tételezi fel, hogy a külföld az ügyet érdemben jól bírálta el; csupán azt vizsgálják, vajjon a külföldi Ítélet nem ütközik-e közrendjükhöz. Ellenben azt, hogy az alperesnek védelem nem lett-e megnehezítve, legalább az ő szempontjuk szerint, ők is vizsgálják.

Mindazokban a jogokban, a melyek a külföldi Ítélet végrehajtása elől nem zárkoznak el, a feltételek közt ott szerepel annak a vizsgálata, vajjon az alperes védekezése nem lett-e megnehezítve, vagyis ott szerepel az *illetékesség* vizsgálata. Fejtegetésben, mint már érintettem, csupán ennek megvilágítására szorítokozom.

Csodálatos, hogy az államok ennek a feltételnek kitűzésében törvényeikben, sőt gyakran a szerződésekben is, egészen helytelen, érdekeikkel merőben ellentétes álláspontra helyezkednek.

Midőn ugyanis a törvények az illetékességet a külföldi Ítélet elismerésének, illetve végrehajtásának feltételül állítják oda, valamely jogrend illetékességi szabályaira általában utalnak, így pl. az olasz jog azt kívánja, hogy a külföldi bíróság, a melynek Ítélete végrehajtandó, illetékes volt (autorita giudiziaria competente. 941. §. 1.), a mit általában úgy értenek, hogy *saját* joga szerint volt illetékes. Épen ellenkezőleg, a magyar (végrehajt. t. 3. §. c), a német pr. (328. §. 1.) és az osztrák jog (végrehajt. t. 80. §. 1.) azt kívánja, hogy a külföldi bíróság, a melynek ítélete

¹ U. o. II. 483.

végrehajtás alá kerül, a *belföldi* végrehajtó bíróságnak joga szerint legyen illetékes.

Azonban eme jogrendszerek mindegyikének illetékességi okai közt, a melyekre általában utalás történik, ott vannak a külfölddel szemben megállapított *hátrányos* illetékességi okok is. Ekként tehát a belföld a külföldi Ítélet végrehajtásánál nem tekintí akadálynak azt, hogy a külföldi bíróság az Ítéletet a belfölddel szemben valamely hátrányos illetékességi ok alapján hozta meg. Pl. a magyar jog szerint külföldiek egyéb belföldi illetékesség hiányában ott is perelhetők, a hol birtokuk van. Ha már most külföldön egy nem magyar honos ellen azon az alapon hoznak Ítéletet, hogy neki az Ítélező bíróság területén birtoka van, az így hozott Ítélet, ha egyéb feltételek megvannak, a magyar bíróság által végrehajtandó.

E szerint az illetékességi okokra való általános utalás azzal a hátránnyal jár, hogy a belfölddel szemben megállapított hátrányos s így az alperes védekezésének megnehezítésével megállapított illetékesség is elegendő alap a külföldön hozott Ítélet végrehajtására.

Ez pedig teljesen tarthatatlan állapot. Az még némileg érthető, hogy az állam a belföldi jogvédelem megkönnyítése céljából a külföldi alperes védekezésének megnehezítésével a saját bírói hatáskörét kiterjeszti, de az már fölötte visszás, hogy a külföld által is ilyen módon hozott ítéletet alkalmasnak tart arra, hogy azt saját bíróságai által végrehajta.

A törvényeknek ez a fogyatkozása sürgős orvoslást igényel, a melynek abból kell állania, hogy az alperes védekezésének megnehezítésével megállapított illetékességi okok nem ismeretnek el elegendőknek arra, hogy az azok alapján külföldön hozott Ítéletek a belföldön végrehajta.

De még itt sem lehet megállapodni, a mennyiben még a belföldi jogvédelem számára megállapított illetékességi okokat sem lehet *általában* elfogadni a külföldön hozott Ítéletek végrehajtásának feltételei gyanánt. Említettem már ugyanis, hogy egyes jogok, mint a német, osztrák, de különösen a mi magyar jogunk, e legutóbbi különösen a kereskedelmi könyvkivonati illetékesség útján, az alperesnek a védekezést a belföldi forgalomban is megnehezítik. A legnagyobb könnyelműség volna ezeket az ille-

télességi okokat elegendőknek tekinteni arra, hogy az azok alapján külföldön hozott Ítélet a belföldön végrehajtható. A törvényhozásokat súlyos mulasztás terheli, hogy ezt az illetékességre való általános utalás útján eddig is megengedték. És hogy ebből eddig szélesebb körökben nagyobb baj nem származott, ennek oka egyszerűen az, hogy a külföldi Ítélet belföldön rendszerint amúgy sem hajtatik végre. De a hol ez mégis előfordul, ott a baj elég súlyosan érezhető. Így pl. a magyar bíróságok igen sokszor jutnak abba a ferde helyzetbe, hogy Ausztriában a mi jogunk követelményeinek megfelelően, a kereskedelmi könyv szerinti illetékesség alapján hozott Ítéleteket végrehajtsák, hozzávéve még azt, hogy az osztrák jog ezt az illetékességet mint szabályt nem is ismeri, hanem az osztrák bíróságok az ő hatásköri törvényük 101. §-a alapján inkább csak retorsióképen alkalmazzák velünk szemben.

És az illetékességi okokra való általános utalást tapasztaljuk egyes nemzetközi szerződésekben is, a melyekben két-két állam a polgári perekben hozott ítéletek végrehajtását biztosítja. Így a mi szerződésünkben Szerbiával (1882: XXXII. t.-cz.), a melyben a végrehajtás egyik feltétele gyanánt általában az szerepel, hogy a megkereső bíróság a *megkeresett* bíróságnál érvényes szabályok szerint illetékes volt az Ítélet hozatalára (IX. cz. 2.). Ilyen általános utalás a szerződésben még helytelenebb, mert azzal a veszélyvel jár, hogy az így hozott ítéletet a szerződés erejénél fogva mindenesetre végre kell hajtani. Ha az illető szerződő államok illetékességi okai nem arányosak s az az állam, a melynek területén az Ítélet végrehajtható, több illetékességi okot ismer, mint a másik, akkor az előbbi igen könnyen hátrányos helyzetbe juthat, habár az ő törvényeinek illetékességi okai irányadók a végrehajthatóságra. Mit ér pl. nekünk az, hogy a Szerbiában hozott Ítélet nálunk csak akkor hajtatik végre, ha a szerb bíróság a mi jogunk szerint illetékes volt, midőn a mi jogunk, ismerve a könyvkivonati illetékességet, lehetővé teszi, hogy egy magyarországi alperes ilyen illetékesség alapján, reá nézve a lehető legkedvezőtlenebb körülmények közt pereltessék Szerbiában?

Mindezek folytán az orvoslás nem állhat egyébből, mint abból, hogy egyenként megállapíttassanak azok az illetékességi okok, a melyek alapján hozott külföldi ítéleteket a belföld végrehajthatni

hajlandó s a melyeknek természetesen az lesz a közös sajátságuk, hogy az alperesnek kellő mód adatik a védekezésre. Vagyis szükséges volna a nemzetközi forgalom számára és a külföldi Ítéletek végrehajthatósága céljából külön pontosan megállapított illetékességi okokról gondoskodni, mint ezt ma általában elismerik ¹ és a melyeknek semmi esetre sem szabad oly nagy számuaknak lenni, mint a mennyi jelenleg akárcsak a belföldi forgalomra van megállapítva.

Mint hogy pedig ezeket a nemzetközi forgalomban követendő illetékességi okokat *egyoldalú* törvényhozási úton megállapítani ma még nem lehet, mert — mint alább mindjárt érintem — azok iránt a nézetek még nem tisztázódtak ki, ha pedig azok iránt a törvényekben nincs meg a teljes összhang, a külföldi Ítélet végrehajtása mindig bizonytalan lesz: ekként nincs más hátra, mint *szereződési úton* kísérletet tenni azok megállapítása iránt.

Így pedig a külföldi Ítélet végrehajtásának szabályozása *általában* szerződési útra tereltetik, a mi, tekintve az eddigi egyoldalú szabályozás teljes eredménytelenségét, egyedül helyes.

Most tehát az a kérdés: melyek legyenek a szerződésileg elismerendő nemzetközi illetékességi okok? Ez, iránt ma még nagy a bizonytalanság. Hogy ilyeneknek elismerendők az *alperes lakhelye*, az ingatlanokra vonatkozó dologjogok tekintetében a *birtok fekvése*, az nem szenved kétséget, de egyéb vonatkozásokban teljes bizonytalanság uralkodik. Az Institut is fentebb érintett határozatában nemzetközileg elismerendő illetékességi okoknak mondja: az alperes lakhelyét, kiegészítőleg szállását, ingatlanokra vonatkozó dologjogok tekintetében az ingatlan fekvését; ezenfelül pedig bizonyos kivételes illetékességi okokat az ügyeknek bizonyos csoportjára nézve. Hogy melyek legyenek ezek a kivételes illetékességi okok, arra nézve az Institut nem nyilatkozik. Csak annyit mond, hogy még a lakhelynél és az ingatlan fekvésénél nem lényeges, hogy az a bíróság Ítéljen, a melynek joga alkalmazandó, addig a kivételes illetékességi okoknál lehetőleg erre kell törekedni.² *Bar* pedig általában állítja oda vezérelv gyanánt, hogy az a bíróság Ítéljen, a melynek joga szerint a peressé tett

¹ így főleg *Meili* 200.

² *Annuaire* I. 125. és id. értekezésem 45.

magánjogi viszony elbírálandó.¹ Ez ellen ismét *Meili* ² foglal állást, a ki a következő, nemzetközileg elismerendő illetékességi okokat állítja fel: lakhely, ingatlan fekvése, hagyaték fekvése, pro-rogatio, talán vétség elkövetési helye is és teljesítési hely váltóknál és vásári ügyeknél.

A vélemények ezen nagy elágazása mellett le kell mondani arról, hogy a nemzetközi illetékesség már most szabályoztassék *kimerítően* a kötendő szerződésekben. Az alperes lakhelye és az ingatlanokra vonatkozó dologjogok tekintetében az ingatlan fekvése már ma is tehetők nemzetközi illetékességi okokká, mert ilyeneknek az irodalomban általában elismertetnek. Ellenben egyéb vonatkozásokban legczélszerűbb követni azt az utat, a melyet *Meili* a harmadik (1900) hágai konferencián ajánlott, hogy ma helyesebb az illetékességet *részszerűen* szabályozni csupán azt az magánjogi anyagot illetőleg és azzal kapcsolatban, a mely nemzetközi szabályozás tárgya. A kimerítő, teljes szabályozás a munka koronája lesz.³

És tényleg az ugyanezen konferencián előkészített házasság perjogi tervezet, a mely, mint már többször említettem, 1902. évi június 12-ikén el is fogadtatott, ugyanerre az álláspontra helyezkedett, a mennyiben a házasságbontási és az ágy és asztaltól való elválasztás iránti perekben megállapítja a nemzetközi illetékességi okokat, úgy azonban, hogy egyúttal belevegyíti a bel- és külföld iurisdictionjának szabályozását *általában*, a minek következtében az illetékesség szabályozása nem elég határozott. Ezekre a perekre nézve a szerződés megállapítja vagylagosan azon állam bíróságainak iurisdictionját, a melyhez a felek mint *honosok* tartoznak, vagy azt, a melynek területén *lakhelyük* van; az illetékesség csupán ez utóbbi vonatkozásban nyert meghatározást. A lakhely szerinti iurisdiction azonban csak azzal a megszorítással áll fenn, hogy amaz ügyekben a honosság helyének bírói hatósága nincs fen tartva. (5. cz.) Az így megállapított hatásköri és illetékességi szabályok szerint hozott Ítélet a szerződő államok mindegyikében ismertetik el hatályosnak (7. cz.).

¹ II. 427.

² 201.

³ Actes (1900) 132—133.

Sőt már korábban ugyanezt tette a berni vasúti árufuvarozási egyezmény (1890) is, a mely az annak alapján támasztható kártérítési (27. ez.) és visszereseti perekre (53. ez.) megállapítja az illetékességet, még pedig a megtámadott vasútállalat *székhelyét*, egyúttal pedig az ezen perekben hozott Ítéleteket a szerződő államokban végrehajthatóknak (56. ez.) jelenti ki.

Az anyagnak részenkénti szerződési szabályozása mindenestre hosszú időbe fog kerülni és így még nagy idő választ el attól, midőn a külföldi Ítéletek végrehajtása az egész vonalon biztosítva lesz.

V. KÜLFÖLDI JOG A BELFÖLDI PERBEN.

Harmadik és utolsó kérdésem a külföldi per jog alkalmazása a belföldi perben.

És itt mindenekelőtt arra a felfogásra, hogy ne mondjam, arra a hibás nézetre kell utalnom, a mely a nemzetközi per jog tekintetében széliében uralkodik.

A nemzetközi perjogot általában a nemzetközi magánjog módjára szokás felfogni, olyformán, hogy az a bel- és külföldi perjog közötti *összeütközést* egyenlíti ki. Így tapasztaljuk ezt még legújabbán is *Meili-nak* már többször említett, igen nagy belátással és kitűnő gyakorlati érzéssel írt munkájában.¹

Kétségtől a nemzetközi per jogban ilyen összeütközést kiegyenlítő normák előfordulnak, de ezek nem töltik be annak egész körét, sőt ott meglehetősen alárendelt szerepet játszanak.

A nemzetközi perjognak törzsét azok a szabályok teszik ki, a melyek a bel- és külföldi bírói hatalomnak viszonyát egymáshoz határozzák meg. Ebben a vonatkozásban pedig nem az a kérdés, hogy bel- vagy külföldi jog *alkalmaztassék-e*, legalább első sorban nem az. Midőn a belföldi jog megszabja azt, hogy külföldi csak perlési óvadék mellett perelhet, midőn vele szemben kiterjeszti az illetékességet, midőn meghatározza a külföldi Ítélet végrehajtásának feltételeit, midőn megállapítja, hogy a külföldről jövő megkereséseket a jogsegély iránt teljesíteni fogja: bizo-

¹ 1—2. 1.

nyos, ezt alig vonhatja valaki kétségbe, hogy a nemzetközi jogvédelmet érintő rendelkezéseket tesz a nélkül, hogy a bel- és külföldi perjog *összeütközésének* kiegyenlítéséről rendelkezne.

Ezekben a vonatkozásokban az államnak vagy a saját joga irányadó vagy pedig az, a melyet az államok szerződésileg saját területeikre nézve megállapítottak.

És most erre a szerződésileg megállapított közös jogra kell utalnom. A nemzetközi szerződés egy új jogot teremtő forrás, a melyből fakadó jog mellett a szerződő államok külön jogai háttérbe szorulnak. A meddig a szerződési jog terjed, addig nincs helye az egyes államok külön jogának. Világos példa erre a jogsegélyről szóló hágai nemzetközi egyezményünk. Ez a kézbesítések, a megkeresések, a perlési óvadék, a szegényjog és az adófogság tekintetében a szerződő államok területén közös jogot teremt, a mely a megfelelő részben valamennyinek külön jogát háttérbe szorítja. Közöttük csak egy összeütközési norma van, a mely azt dönti el, hogy a megkeresések a megkeresett állam joga szerint intézendők el, de kívánatra elintéztetők a megkereső állam joga szerint is.

És ezen előzmény alapján nem nehéz dolog megjósolni, hogy a mint a további pontokon, nevezetesen az illetékesség és a végrehajtás körül meglesz a szerződési szabályozás, azon módon lesz tágabb tere a nemzetközi jogvédelem számára teremtett szerződési jognak az egyes államok külön jogával szemben.

A mennyiben pedig nem a bel- és külföldi állam bírói hatásköreinek rendezéséről, hanem attól függő egyéb kérdésekről van szó, akkor már szóbajöhet az, hogy a bel- vagy pedig a külföldi jogot alkalmazzuk-e? És itt régi idő óta az a közmeggyőződés, hogy a bíróság a jogvédelmet *saját* eljárási szabályai szerint nyújtja, akár ő előtte foly a per, akár csak segítkezik a külföldi bíróságnak az ez által elbírálandó perben, akár pedig egy külföldi Ítéletet hajt végre. Ennél természetesebb szabály nem is képzelhető s röviden úgy szoktuk kifejezni, hogy a bíróság a saját területén érvényes perjog, a *lex fori* szerint jár el.

Ezt a szabályt a külföldi bíróság megkeresése folytán a belföldi bíróság által teljesítendő egyes perbeli cselekvényekre nézve a mi jogunk is kimondja. (Trt. 62. §.)

Mindazáltal a belföldi perben, mert most csupán erre szorítokom, nem lehet teljesen kizárni a külföldi perjogot sem s így szükséges gondoskodni akár külön törvényhozásilag, akár pedig szerződés útján oly szabályokról, a melyek az alkalmazhatóság eseteit pontosan meghatározzák, vagyis szükséges felállítani az összeütközést kiegyenlítő szabályokat, vagy még másképen kifejezve: azokat a szabályokat, a melyek meghatározzák, hogy két jog konkurrencziája esetében a kettő közül melyiket kell alkalmazni. Ezek azok a szabályok, a melyekre ráillik a nemzetközi per jog szokásos meghatározása. Ez azonban nem akadályozza az írókat abban, hogy ezen cím alatt azokat a szabályokat is tárgyalják, a melyekről fentebb szólottam s a melyek nem összeütközést kiegyenlítő normák.

Az eredményt összefoglalva, kitűnik, hogy a nemzetközi per jog a jogszabályoknak két különböző csoportját öleli fel: egyrészt azokat, a melyek két állam bírói hatalmi körét elhatárolják, és a melyeknél nem is lehet szó, hogy a két állam joga közül melyik jöjjön figyelembe; másrészt pedig azokat, a melyek a bel- és külföldi per jog versenye esetében meghatározzák, hogy a kettő közül melyik alkalmazandó.

Ezek után most azt kellene megállapítanom, melyek azok az esetek, a melyekben a külföldi per jog a belföldi perben valóssággal alkalmaztatik? Ez azonban ma még egy megoldhatatlan feladat, mert a tételes jogokban ennek a kérdésnek csak néhány pontjára nézve vannak szabályok. És így itt csak inkább arról lehet szó, melyek azok a szempontok, a melyek szerint a külföldi per jognak a belföldi perben tért *kellene* engedni.

Most befejezésül még erre nézve óhajtok néhány megjegyzést tenni, a nélkül, hogy a kérdés kimerítő tárgyalására vállalkozhatnám. Különösen pedig azokra a nehézségekre akarok utalni, a melyek egy megnyugtató megoldásnak útjában állanak.

Arra nézve nem igen lehet kétség, mert a dolog természetéből folyó követelmény, hogy a mennyiben a belföldi perben a külföldi *per jog* által meghatározott tények szerepelnek, ezekre nézve a külföldi per jog alkalmazandó. Pl. a belföldi bíróság megkeresésére külföldön vesznek fel bizonyítást, a belföldi perben ennek a bizonyító eljárásnak érvényét a külföldi per jog szerint fogják megítélni, kivéve, ha a megkeresett bíróság a megkereső bíróság

kívánságára ez utóbbinak perjogát alkalmazta. Az okiratok tekintetében ezt a szabályt a mi perjogunk világosan ki is mondja, elrendelvén, hogy az okiratok (közokiratok, kereskedelmi könyvek, magánokiratok) alaki érvénye (v. ö. Trt. 165., 179. és 180. §.) a kiállítás helyének törvényei szerint Ítéendő meg.

Rendkívül kétséges azonban, hogy akkor, midőn a belföldi perben a külföldi *magánjog* szerint elbírálandó magánjogi viszony szerepel, ezzel kapcsolatban s ennek folyománya gyanánt az illető magánjogi viszonyra mennyiben lehet egyes külföldi bizonyítási szabályokat alkalmazni, névszerint azokat, a melyek a *bizonyítási teher megoszlására, a bizonyító eszközök alkalmazhatóságára és bizonyító erejére* vonatkoznak?

Ez a nemzetközi perjognak elméletileg legnehezebb és eddig még egészen megoldatlan pontja.

A kérdés megoldása azért nagyon nehéz, mert szorosan összefügg a perjog és magánjog elhatárolásának megoldatlan kérdésével.

Sokan az említett bizonyítási kérdéseket az elbírálandó magánjogi viszony *alkatrészét* kitevő kérdéseknek tekintik s így, ha magára a magánjogi viszonyra a külföldi magánjogi szabály áll, akkor az említett bizonyítási kérdésekre is az illető külföldi bizonyítási szabályokat kell alkalmazni. Vagyis az említett bizonyítási kérdések mint *magánjogi* természetűek, a külföldi jog uralma alá esnek.

Ebből a felfogásból indul ki az olasz polgári törvénykönyv, midőn elrendeli, hogy »a kötelek bizonyító eszközei ama hely törvényei alatt állanak, a hol a kötelelem létrejött« (10. §.). Ez a felfogás uralkodó ma különösen az olasz, a francia, de még nagy részben a német irodalomban is.

Es ezt fogadta el az Institut is 1877-ben, midőn kimondotta, hogy az u. n. *decisoria litis*, melyek alatt különösen a szóban levő bizonyítási szabályok értendők, a külföldi jog uralma alá esnek, míg ellenben az ú. n. *ordinatoria litis* a perbiróság joga szerint bírálandók el.¹

Ellenben az angol-amerikai irodalomban ezt a megkülönböztetést elvetik és az említett bizonyítási kérdéseket mint *perjogiakat*, kizárólag a *lex fori* uralma alá vonják.

¹ Annuaire II. 150. Idézve dolgozatomban 80.

Nézetem szerint a szóban levő bizonyítási kérdések túlnyomólag *perjogiak*, de vannak köztük olyanok is, a melyek *együttal* magánjogiak is, vagyis a melyek úgy a magánjog, mint pedig a perjog területére esnek.

Szigorú logikai szempontból épen nem kielégítő megoldás, hogy bizonyos szabályokat ilyen hermaphroditaszerű jelleggel ruházzunk fel. Ha azonban ilyenek tényleg előfordulnak, lehetetlen ez elől kitérni. Bs szorosán véve, a magánjog és perjog szoros kapcsolatánál fogva e fölött nincs is mit csodálkoznunk.

En ilyen kettős jellegű kérdésnek tekintem mindenekelőtt azt, hogy a külföldi magánjog szerint elbírálható magánjogi ügylet érvényéhez a külföldi jog értelmében *okirat* szükséges. Rendelkező okirat. Ebben az esetben az okirat kétségkívül a magánjogi ügyletnek eleme, de azonfelül bizonyít is. Ennélfogva tehát ez az okirat úgy a magánjog, mind pedig a perjog területén áll. Ebben az esetben a külföldi magánjog mindenesetre irányadó arra nézve, hogy az ügylet az okirat kiállítása által létrejött. És a bizonyító ereje is a külföldi perjog szerint igazodik, mert ha az okirat az ügyletet érvényesen keletkezteti, akkor természetesen azt teljesen bizonyítja is.

Más kérdés, a melyet itt nem tárgyalhatok, hogy ha a külföldi jog a rendelkező okirat alakszerűségeit megállapítja, kell-e azokat szükségképen betartani s nem lehetnek-e a felek ebben a kérdésben tekintettel annak az államnak jogára, a melynek bírósága majdan az ügyben ítélni fog?

Kettős vonatkozású továbbá a *bizonyítási teher* megoszlásának kérdése is, a mennyiben az a perbevont *magánjogi viszonyra* vonatkozik. A bizonyítási teher a bizonyító eszközök megjelölésének terhe abból a czléből, hogy a fél jogi érdekét érvényesítse. Es így meghatározása kétségkívül *eljárási* szabály. Ha azonban a tételes jog ezen szabály felállításánál, a mennyiben a perbevont magánjogi viszonyról van szó, abból indul ki, hogy a per útján érvényesítendő jogosítványt megállapító tényeket a felperesnek, azt megszüntető vagy korlátozó tényeket pedig az alperesnek kell bizonyítania: akkor kétségkívül a bizonyítási teher megoszlásának közelebbi meghatározását a magánjogból kell méríteni, mert hiszen ez mondja meg, mely tények keletkeztetik s melyek szüntetnek meg, illetve melyek korlátozzák a

jogosítványokat. És ennek következtében úgy gondolom, hogy a mennyiben a magánjogi viszony a külföldi jog uralma alatt áll, az, hogy ezt illetőleg mit, melyik félnek kell bizonyítania, a külföldi jog szerint Ítéleendő meg.

Hogy azonban ezektől a kivételektől eltekintve, a szóban levő bizonyítási szabályok kizárólag perjogiak, ez még nem azt jelenti, hogy azok az angol-amerikai felfogás értelmében minden körülmények közt a perben eljáró bíróság jogából volnának mentendők, mert nem elutasíthatlan követelmény az, hogy a bíróság ezekben a kérdésekben egyedül saját joga szerint járjon el. S épen azért ennek elhárítása céljából kár volt az olasz és francia irodalomnak azokat a bizonyítási szabályokat erőnek erejével magánjogiaknak feltüntetni. Egyébiránt ennek az utóbbi felfogásnak merev keresztülvitelében ép úgy lehet méltánytalanság, mint az előbbiben.

Az igazság, nézetem szerint, az volna, hogy a bizonyító eszközök alkalmazhatósága és bizonyító ereje tekintetében különböztetni kell az okiratok és egyéb bizonyító eszközök közt.

Ha nem okiratokról, hanem más bizonyító eszközökről, névszerint: szemletárgyokról, tanukról, a felekről mint bizonyító eszközökről (eskü, eskü alatti kihallgatás, beismerés) van szó, akkor úgy abban a kérdésben, hogy ezek mennyiben szerepelhetnek bizonyító eszköz gyanánt és mi a bizonyító erejük, mindig a *perbíróság* joga irányadó.

Ellenben okiratoknál, a körülményekhez képest, nemcsak a perbíróság joga, hanem a külföldi jog is alkalmazható. Itt természetesen a magánokiratokat mint pusztán tanúsító okiratokat veszem, mert a mennyiben rendelkezőek, akkor a külföldi jog alkalmazásának már a fentebb mondottaknál fogva van helye. Hogy pedig a pusztán tanúsító okiratokkal szemben is ezt az álláspontot elfoglalom, ennek az az oka, hogy az a fél, a ki külföldön, a külföldi jognak teljesen megfelelően kiállítja a maga okiratát, nagy sérelmet szenvedne, ha azt a belföldi perben nem érvényesíthetné.

Példán megvilágítva. Valamely külföldi jog megengedi azt, hogy a hozomány átvételéről szóló elismervény bizonyítson, ha csak mint *magánokirat* állíttatik ki; a magyar jognak azonban más az álláspontja. Már most az a külföldön kiállított elismervény mint magánokirat a belföldi perben nem fog bizonyítani?

Vagy pedig, a német jog szerint a magánokirat teljes kötött bizonyító erejéhez kevesebb kellék szükséges (pr. 416. §.), mint mennyit a magyar jog kíván. Én azt hiszem, hogy, ha különben még a *lex fori* álláspontjára helyezkedünk is, attól a magánokirattól a teljes bizonyító erőt nem lehetne megtagadni, mert különben a jogvédelem erején esnék csorba. Ezt egyébiránt teljes perrendünk törvényjavaslata világosan ki is mondta (325. §.).

Sőt már a mi törvénykezési rendtartásunk is elfogadja ugyanezt az elvet a közokiratokra nézve. Kimondja ugyanis, hogy külföldi okiratok, a mennyiben a külföldi jog szerint közokiratoknak tartatnak, épen úgy bírnak teljes bizonyító erővel, mint a belföldön kiállított közokiratok (165. §.); tehát még akkor is, ha kevesebb az alakszerűségük, mint a belföldi közokiratoknak.

Nagyjából tehát azt lehetne mondanunk, hogy azt a szabályt kell alkalmazni, a mely a jogvédelemnek *kedvezőbb*. Ámde, ha még más oldalról is megfigyeljük a dolgot, ezt sem mondhatjuk korlátlanul, hanem csak megszorításokkal, mert itt erősen bejátszik a *közérdek* is, a mely — mint tudjuk — sokszor egészen mást parancsol.

Világosan szóló példa gyanánt szolgálhatna erre nézve az, hogy a külföldi jog a kereskedelmi könyvnek nagyobb vagy különösen hosszabb ideig tartó bizonyító erőt tulajdonítana, mint a magyar jog. Így pl. a francia jog szerint a kereskedő könyve csak kereskedők közt bizonyít ugyan, de időbeli korlátozás *nélkül*;¹ a magyar jog szerint kereskedővel szemben is csak 10 évig. Én az uralkodó felfogással szemben helyesnek és követhetőnek tartom az osztrák jog ² felfogását, mely szerint a külföldi kereskedelmi könyvnek ezt a nagyobb bizonyító erejét elismerni nem szabad, miután a kereskedelmi könyv által való bizonyítás már amúgy is kivétel a szabály alól.

Mindent összevéve, a külföldi per jog alkalmazhatósága a belföldi perben nagyon bizonytalan. És ha ama jog itt nem is játszik elsőrangú szerepet, mégis nagyon kívánatos egy tisztultabb helyzet arra nézve, hogy az minő határok közt juthat szóhoz a belföldi perben.

¹ Francia keresk. tkv. 12. §.

² Osztrák pr. 295.

A jogbiztonság a nemzetközi forgalom terén nemcsak azt kívánja, hogy az államok bírói hatalmuk határait pontosan megállapítsák, hanem azt is, — a kettő nagy részben egymástól elválaszthatlan — hogy egészen tiszta helyzet legyen az alkalmazandó jog iránt is.

Ez legkönnyebben volna elérhető egységes magán- és egységes per jog által. Mind a kettő azonban az utópiák közé tartozik. L'egfelebb csak az érhető el, hogy azokon a pontokon, a melyeken legsűrűbb a nemzetközi érintkezés, legyen egységes jog, a mint hogy úgy a magán-, mint a perjog terén erre már van is több példa.

A cél elérésére tehát egy más eszközt kell választani: biztos normákat, a melyek a különböző jogok összeütközését kiegyenlítik. Még pedig nemcsak két-két állam között, hanem az államoknak egy nagyobb csoportjára nézve, mert e részben az egyöntetűségnek már mi sem állja az útját.

Minthogy pedig a szükséges egyöntetűség ezen normák iránt külön-külön törvényhozási úton ma még nem valósítható meg, annak elérésére megint csak a nemzetközi szerződéshez kell folyamodni.

És minthogy az egész kérdésben legfontosabb az, hogy a *külföldi okirat* 'a belföldi perben mennyiben bír érvénnyel, milyen a bizonyító ereje, mennyiben lehet vele szemben vagy mellette kiegészítésül vagy, a mennyiben nem mutatható fel, nélküle is, más bizonyító eszközök útján bizonyítani: a megoldásnak első sorban erre a kérdésre kell irányulnia. Egyik leg-sürgősebben megoldandó feladatnak tartom a nemzetközi jogvédelem terén az okirati bizonyításnak most említett részeit, de különösen azokat, a melyek az okiratok érvényi kellékeire, közokiratoknál valódiságuk bizonyítására¹ és általában az okiratok bizonyító erejére vonatkoznak, nemzetközi szerződéssel szabályozni.

¹ A közokiratok hitelesítése tárgyában egy szerződésünk már van, Németországgal 1880 február 25-ikén kötött s 1880: XXXVI. t.-cikkkel

A RENDI ELEMEK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

FERDINANDY GEJZA

L. TAGTÓL

ELOLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1907. ÉVI MÁRCZIUS HÓ
11-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1907.

Budapest, az Athenaeum r.-t. nyoma:

A RENDI ELEMEK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

I. A rendiség jellegzetes vonásai.

A rendiség a hűbériségből fejlődik ki és így a maga tisztaságában csak ott érvényesülhetett, a hol a hűbériség és az ezzel kapcsolatos intézmények is kifejlődtek, t. i. azokban az országokban, melyekben az államalapítás munkáját a germán népek kezdték meg.)

A germán népkirályságoknak hűbéri királyságokká való átalakulása a középponti hatalomnak teljes decompositióját eredményezte, a minnek természetes következménye volt egyrészt a fejedelmeknek arra való törekvése, hogy területileg szűkre szorult hatalmukat minél intenzívebbé tegyék vagy más alakban visszaszerezzék; másrészt a hűbéreseknek vagy más ezek helyébe lépett elemeknek az a törekvése, hogy a fejedelmi hatalom megerősödését megakadályozzák vagy hogy azzal szemben a maguk külön jogait megvédelmezzék akként, hogy testületileg szervekedjenek és tömörüljenek akár az „erősödő királyság, akár a fejedelmekké fejlődő tartományurak ellen.

Ez a két ellenkező irányú törekvés adja meg a rendiség fő jellemvonásán és a jövő fejlődés irányát, mely néhol erősen központosított absolutismusra, másutt pedig a középponti hatalom megsemmisülésére s apró államok keletkezésére vezet, melyekben a rendek testületi szervezkedése sokáig ellenáll az absolutismusnak.

Azokban az államokban, a hol a királyságnak sikerült a főúri elem hatalmát megtörni vagyis megakadályozni azt, hogy a tartományurak önálló fejedelmekké fejlődjenek, mint Francia-, Spanyol- és Angolországban; ott a királyság hosszabb-rövidebb

átmenet után abszolút közhatalommá fejlődik, melyet idővel már csak a nemzet egyeteme szorít korlátok közé. A hol ellenben a főúri rend a rendi szervezkedés után is megtartja tartományuraságát, mint a hogy ez Németországban történt, ott a királyi hatalom árnyékhatalommá süllyed, a tartományurak idővel valószínűs, bár magánhatalmi fejedelmekké válnak, kik közül egyesek új, magánhatalmi királyságokat alapítanak, s ezekkel szemben erőteljes politikai tényezőkként szereplő tartományrendek (Landesstände) állanak, a kiknek hatalmát a magánhatalmi fejedelmek lassanként, hosszas küzdelem után, csak az új korban képesek megtörni és a magánhatalmi fejedelemséget magánhatalmi természetű abszolút fejedelemséggé fejleszteni. Ezek a fejedelemségek csak a XIX. században, a mikor népképviselési alkotmányos formát öltenek, alakulnak csak át közhatalmi fejedelemségekké, de a fejedelmi jog magánjogi eredete itt még ma is szemlélhető marad.

A rendiség igazi hazája tehát Németország, mert itt fejlődik az ki a legteljesebben, itt áll fenn legtovább és küzd az egyes tartományokban a leghosszabb ideig az abszolútizmus ellen és itt lesz véglegesen győztes a birodalomban, a melynek felbomlását eredményezi, végre itt fejlődik ki legkésőbb a nemzeti idea s itt olvad össze a tartományokban legkésőbb a nép és a fejedelem egy közjogi egészben.

Ennélfogva jelen tanulmányomban is a rendiség jellegzetes vonásainak meghatározásánál kizárólag a német rendiséget, mint a rendiség legtipikusabb alakját szándékom alapul venni s a magyar viszonyokkal való összehasonlításnál is csak ennek vizsgálatával szándékozom foglalkozni. Teszem ezt már csak azért is, mert a magyar rendi viszonyok fejlődésére egyedül a német rendiségnek volt befolyása és így tanulmányozásánál is csak ennek van fontossága.

A német rendi viszonyok fejlődésénél azonban különbséget kell tenni a birodalomban érvényesülő és a tartományi rendiség között, mert a míg a birodalomban a rendiség folyton erősödik és teljesen megsemmisíti a királyi hatalmat; addig a tartományokban általában a fejedelemség erősödik meg a XVI. századtól kezdve és a XVIII. században az abszolútizmus lesz győztes a rendi alkotmányok felett.

Mínthogy pedig hazánkban is a XVII. századtól kezdve folyton tért veszít a rendi alkotmány és erősödik a királyi hatalom, ennél fogva az összehasonlítás alapjául is inkább a német tartományi rendiséget és nem a birodalmi! kell venni, mert a magyar alkotmányi küzdelmek is inkább azt a képet tárják szemünk elé, a melyet a tartományi rendek a tartományurakkal szemben folytatnak, semmint azt, a mit. a birodalom fejlődésének, illetőleg teljes decompositiójának folyamata feltüntet.

A németországi tartományokban a XIV. században volt legerőteljesebb a rendi alkotmány. Ennél fogva a rendiség fogalmának és lényeges jellegzetes vonásainak a meghatározásánál is a XIV. század végén fennállott állapotokból kell kiindulnunk, a mikor a tartományuraság (Landeshoheit) is ki van már fejlődve s az egyes tartományok rendéi is önálló szervezkedést folytatnak és külön rendi életet élnek.

A birodalomban ugyanis mindinkább a tartományurakból álló főúri rend kezébe megy át a politikai hatalom és a birodalmi lovagi rend egyre jobban háttérbe szorult, a miért is a birodalmi rendiség nem volt a szó tulajdonképeni értelmében vett rendiség s a fejlődés folyamán elvesztette azokat a karakteristikonokat, a melyeket a tudomány a rendiséghez szokott fűzni. Míg ellenben a tartományi rendiség egyre szélesebb alapokra helyezkedett s mindaddig, a míg a fejedelemség abszoluttá nem vált, mindaz, a mi a rendiséggel összefügg, itt nagyon is élesen szemlélhető.

A rendek összességének az államhatalomban való részvételét az egyes tartományokban látjuk kialakulni és nem a birodalomban. Itt alakulnak ki az egyes rendek, mint a hozzátartozók valóságos szövetségén alapuló közösségek, határozott és különösen biztosított jogokkal és állandó szervezettel. A különböző rendek ismét egy nagyobb, szabad szövetkezésen alapuló közösségben egyesültek,¹ mely magát mint a tartomány összes önálló

¹ A főpapságot a laikus rendekhez való közeledésre és a tartománygyűléseken való részvételre Németországban leginkább az kényszerítette, hogy a klérus erkölcstelensége folytán az egyház lelki fegyverei erejüket veszítették s az egyház nem volt képes többé a maga jogállását a világi hatalom támogatása nélkül fentartani. A XIV. század második felében a főpapok ismét megjelennek a tartományok gyűlésein, a melyektől eddig távol tartották magukat. (Unger: Gesch. d. deutschen Volksvertretung

birtokosainak közönségét, tartománynak (Land, Landschaft) nevezte és szemben a tartományúnál (Landesherr), később fejedelemmel (Fürst), bizonyos értelemben különálló jogalanynak tekintette.¹

A tartományrendeknek a fejedelemtől való különállását mutatja az is, hogy a fejedelem összehívása nélkül is tartottak gyűléseket, a mire nálunk a rendeknek joga közönségesen nem volt.

A fejedelmek a rendeknek ezt a jogát ott is tagadásba vették, de ezt a jogot a rendek elismertetni és biztosítani törekedtek.²

A tartományi rendek közönsége, mely több rendi testületből (curia, collegium) állott, a fejedelmi hatalomnak alá volt ugyan vetve, de a fejedelemhez való viszonyát határozott jogok és köteleességek szabályozták, melyek vagy kölcsönös szerződéseken (pacta conventa), vagy szabadságleveleken (Freibriefe), vagy a szabadságot biztosító fejedelmi nyilatkozatokon (Freiheits-erklärungen) alapultak. Az ezekben biztosított jogoknak a fejedelem részéről való megsértése szerződésszegésnek tekintetett, mely feloldja a tartományt hűségi kötelességei alól. Ily esetre a fejedelmek gyakran a rendek ellenállási, sőt elpártolási jogát is elismerték.³ Sőt az sem példátlan eset, hogy a rendek ilyen esetekre más ország fejedelmével már előre szerződnek a saját fejedelmük ellen,⁴ valamint az is előfordul, hogy az ily viszonyok elintézésére a rendek és a fejedelem együtt, vagy a rendek a fejedelem ellen szerződési úton bíróságot létesítenek.⁵

A rendek a tartomány közönséges kormányzatára befolyást rendszerint nem gyakoroltak, a mennyiben az ő jogaik érintve nem voltak. A tartomány hivatalnokait tehát a fejedelem szabadon választotta és ez alól csak kivételek vannak. A fejedelmek mindössze arra nézve voltak kénytelenek ígéretet tenni, hogy

II. 27—35. 1.) Nálunk egészen más volt a fejlődés, mert a főpapok sem fejedelmekké nem váltak, sem az ország tanácsából, sem az országgyűlésekről nem hiányoztak.

¹ Hajnik: Egyet, európai jogtörténet 220. 1.

² Unger i. m. II. 275. 1.

³ Hajnik: Egyet, európai jogtörténet 221. 1. Az ellenállási és elpártolási jogra példákat I. Ungernél II. 251—256. 1.

⁴ Unger i. m. II. 257. 1.

⁵ Unger, II. 258. és 269. 1.

nem idegenek közül, de a rendek közül töltik be hivatalaikat. Ezek azonban ritkán tesznek esküt a rendeknek is, rendszeresen csak oly esetekben, ha a fejedelmet helyettesítik is.¹

A rendek közönségének külön igazgatási szervezetük volt, külön tisztviselőkkel (Landesmarschall, Landeshauptmann), külön tartományi pénztárak, tartományi javaik, olykor külön haduk és a tartomány számos ügyben mint ön jogú testület, a fejedelemtől egészen függetlenül járt el. A hol pedig a fejedellemmel együtt volt érdekelve, ott mint azzal egyenjogú tényező lépett fel, olykor közvetítők voltak fejedelmeik és idegen fejedelmek viszállyában, majd mint választott bíróság, majd mint a szerződések megtartásának kezesei szerepeltek, sőt olykor mint önálló szerződő felek léptek fel.² Sőt az is előfordul, hogy a rendek közönsége valóságos kormány társ lesz a fejedelem mellett s a maga jogainak állandó gyakorlására alakított tartományi bizottmány (Landesausschus) a fejedelem kormánytanácsává fejlődik.³

Ezeken kívül a fejedelmet illető törvényhozásnál is közreműködik a rendek gyűlése. A fejedelmek a római jogból vezették le a törvényhozásnak teljes jogát s nem tekintették magukat megkötvé korábbi törvények által. De egyes személyekkel kötött magánszerződések megköthették a fejedelmek rendelkezési szabadságát. A fejedelmek tehát nem érezték magukat arra kötelezve, hogy új törvények alkotásánál a rendek hozzájárulását, szavazatát kikérjék.⁴ Mindazonáltal a rendek részére biztosított jogok (Landesprivilegien, Freibriefe), a fejedelmeknek trónfoglalásukkor adott ígérete, hogy a rendek régi szokásait, jogait meg fogják tartani, továbbá a rendeknek a római jog ellen való gyűlölete gátjául szolgáltak a fejedelmek törvényhozási jogának. Oly téren azonban, a hol a rendi jogok nem érintettek, a XV. században szabadon alkottak törvényeket a rendek megkérdezése nélkül, de általában rászorultak a rendek megkérdezésére vagy tanácsára, nehogy valamely törvény kiadása által szerződésszegést kövessenek el.⁵

¹ így a cseh országos levéltár és korona őrei. L. Unger II. 274—276. 1.

² Unger i. m. II. 231—232. és 336—337. 1.

³ Hajnik i. m. II. 222. 1. Unger i. m. 278. II. 1.

⁴ Unger i. m. II. 195. 1.

⁵ Unger i. m. II. 218—219. 1.

Két irány küzdött tehát egymással a XIV. és XV. században, t. i. egyrészt a tartományúr korlátlan hatalomra törekvése és másrészt a rendek törekvése arra, hogy jogot szerezzenek a törvényhozásnál való tanácskozássra, a fejedelem törvényével szemben az ellenmondásra, illetőleg a törvény megalkotása előtt beleegyezésük föltétlen kikérésére.¹

A rendek gyűlése tehát a tartományi törvényhozásnál is közreműködik, a mennyiben a rendek panaszai alapján is alkotnak törvények,² továbbá, a mennyiben a rendek gyűlése tanácsával vagy egyezkedéseivel befolyást gyakorol a fejedelemre, a tartományi törvényhozás pedig a fejedelem és a rendek között kötött szerződés alakját kezdi felolteni.³

Továbbá a tartományi osztályoknál vagy a trónörök-lési kérdéseknél is hallatja szavát a rendek gyűlése, vagy befolyik a rendészeti és pénzverési ügyekbe,⁴ sőt a fejedelmi tisztségek betöltésébe is, s mindazt leginkább az adó-megszavazás jogával, mely különösen volt a rendeknek biztosítva, éri el.⁵

Előállott tehát — még pedig magánjogi alapon — az államhatalom dualizmusa a fejedelem és a rendeket egyesítő Landschaft között, azaz bekövetkezett a hatalom megosztottsága, mert a rendek és a fejedelem egymással szemben is és kifelé is, mint külön jogalanyok lépnek fel, külön is vezetnek háborút, kötnek békét és más szerződéseket.

A német rendiséget tehát elsősorban az államhatalom dualisticus megosztottsága, másodsorban a megosztott hatalomnak és a hatalmi tényezők egymáshoz való viszonyának, nemkülönben maguknak e tényezők strukturájának magánjogi természete, harmadsorban a nemzeti eszme és a közjogi felfogás teljes hiánya jellemzik, mint jellegzetes tulajdonságok.

A német rendi állam területi állam (Landstaat), a melynek személyes középpontja van a fejedelemben, de dologi közép-

¹ Unger i. m. II. 234. 1.

² Unger i. m. 229. 1.

³ V. ö. Unger i. m. II. 195—220. 1.

⁴ Unger i. m. II. 317—322. 1. és Schröder: Lehrbuch d. deutschen Rechtsgeschichte, 586—587. 1.

⁵ Schröder i. m. 587. 1.

pontja főváros hiányában nincsen. A fejedelem székhelye esetleges, az állami szervezettől teljesen független.¹

Maga a német királyság is két elemből áll, ú. m. a személyes uralmi hatalomból és a föld felett való főtulajdonjából.² S a midőn a királyi hatalom gyöngül, az uralmi jogok is, a terület felett való főtulajdonjog is átszáll a tartomány urakra, de nem mint a királyi jogot korlátoló közjog, hanem mint a királytól adományozott magánjog.

A királytól az egyes tartományuraknak adományozott magánjogi jogositványok összességéből tehát magánjogi alapon fejlődik ki a Landeshoheit, a mely a tartományurat függetlenné teszi a királytól és ezzel fejedelemmé emeli, s a mely Landeshoheit a magánjogi öröklés szabályai szerint száll át az utódokra. A mikor pedig ez a fejedelmi hatalom teljesen függetleníti magát a királyi hatalomtól, megerősödik a rendekkel szemben is és a westfáli béke (1648) után a rendek hatalmának a megtörésére vezet.

Jellegzetes tulajdonsága ennél fogva a német rendiségnek a törekvések ellentétessége is a fejedelem és a rendek között. A fejedelem abszolút uralomra, a rendek a fejedelmi hatalom korlátozására törekedtek. De úgy az egyik, mint a másik magánjogi eszközökkel küzd a maga céljaiért. Ez az oka annak, hogy a hol a rendiség marad győztes, mint a hogy ez a birodalomban a császárral szemben történt, ott az állami egység teljes felbomlása volt az eredmény és csak ott maradt meg, illetőleg fejlődött ki az állami egység, a hol, mint az egyes tartományokban a fejedelmeknek sikerült megtörni a rendek hatalmát és megteremtteni az abszolút monarchiát.

Mínthogy a küzdelem a hataloméért a rendek és a fejedelem között nem közjogi, hanem magánjogi eszközökkel folyt; a kapocs a kettő között nem benső, hanem külső volt és így a rendi jogok legnagyobb része az államhatalom gyakorlásában a rendek által a pénzben vagy katonában megszorult fejedelemnek nyújtott segély, subsidium ellenszolgáltatásaképen csikartatott ki a fejedelemtől, nem pedig az általános közszükségességnek, nem a termé-

¹ Jelinek: Alg. Staatsrecht. 289. 1. Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte. II. 1892. 95. 1.

² Jelinek i. m. 290. 1.

szetes alkotmányi fejlődésnek, nem a fejedelem mélyebb belátásának a következménye volt.¹ S mivel az eszköz, a melyet a rendek az államhatalomban való részvétel és befolyás megszerzésére felhasználtak, az adó és újonczmegszavazás vagy megtagadás joga volt; mihelyt a fejedelmek oly jövedelmekre tudtak szert tenni, a melyek nem a rendek szavazatától függtek, a rendi alkotmány hanyatlásának is be kellett következni.²

A fejedelem mindabban, a mi a rendek jogait nem érintette, absolut módon uralkodott. A rendek pedig mindabban, a mi a fejedelmet nem érintette, önállóan intézkedhettek a fejedelemtől. Ennek folyománya volt, hogy az államhatalom gyakorlásában a rendi jogok nem támogatták, hanem akadályozták a fejedelmi hatalmat: Természetes tehát, hogy a rendi alkotmányban a fejedelmek nem az erő, hanem saját gyöngeségük forrását látták és így mindent elkövettek, hogy a rendi alkotmányt megnyirbálják s a mikor lehet, véggépen meg is semmisítsék. A fejedelem nem szervezi magát a nemzetben, a mint ezt Angolországban látjuk, hanem csupán .saládi hatalmának (Hausmacht) minél nagyobb területekre való kiterjesztésére s a rendek subsidiumáinak a nélkülözhetésére törekszik, hogy befolyásuk nélkül absolut módon uralkodhassék.

Ennélfogva alkotmányjogról a mai értelemben nem is lehetett szó, hanem a fejedelem uralmi jogaival, a regálékkal, fölségjogokkal és fensőbbiségekkel, mint alanyi jogokkal szemben állottak a rendeknek, a rendek tagjainak és a rendi gyűléseknek mint jogi személyeknek szintén alanyi jogosítványai,³ a miért azután a rendek közreműködésével vagy a fejedelem által egyoldalulag alkotott törvény ereje között nincs is különbség, hanem az alapvető alkotmány törvények is olykor a fejedelem engedményének alakjában jelennek meg⁴ s kifejlődik az a felfogás is, hogy a feje-

¹ Erre utal Tezner is: Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staates. 4. 1.

² Ilyen jövedelmek voltak a XV. század óta a francia királyok példájára behozott adók, a melyek fogyasztási czikkekre vettek ki (Ungeld vagy Ziese), a melyeknek behozatalában a rendek nem látták szabadságuk és jogaik sérelmét. V. ö. Unger i. m. II. 415—421. 1.

³ V. ö. Tezner i. m. 11. 1.

⁴ U. o. 13. 1.

delem jogai és a rendek jogai még a két tényező egyező akaratával sem változtathatók meg.¹

A mi a rendek jogaival nem volt összefüggésben, az szabad tér volt a fejedelem számára. S a mint újabb és újabb kérdések merültek fel, újabb és újabb feladatokat kellett az államnak megoldani, mindazt a fejedelem a maga jogkörébe vonni és azokból a rendek befolyását kizárni iparkodott.² A fejedelmek tehát s, rendek befolyása nélkül szervezhették az államhatalmat, a mennyiben új adókat hoztak be, új hivatalokat creáltak, a melyek lassanként feleslegessé tették a rendek által vagy azok befolyásával fentartott szervezeteket s megszülethetett az új korban az absolutismus.

Végre nevezetes jelensége a rendiségnek a personalis unió. Folyománya ez egyrészt a fejedelmek ama törekvésének, hogy családi hatalmukat (Hausmacht) növeljék, nagyobb és nagyobb területre kiterj eszszék; másrészt annak, hogy a rendek, ha idegen ország fejedelmét emelték vagy fogadták is trónjukra, a maguk rendi különállását, a fejedelem előbbi országának renditől külön rendi jogait, akkor is képesek voltak fõntartani, a, mikor két vagy több ország fejedelme egy és ugyanaz a physikai személy volt, a ki mindenik országában ugyanazokat a fejedelmi jogokat és ugyanazok által a fejedelmi szervek által iparkodott gyakorolni.

A personalis unió lehetőségét elõmozdította az is, hogy a rendi államoknak igazgatási középpontja nem volt helyhez, metropolishoz kötve, hanem a fejedelem személyéhez. Ennélfogva egy és ugyanaz a fejedelmi személy több ország felett is bírhatott uralmi jogokat a nélkül, hogy mindenik országában hosszabb időn át lakni kényszerült volna s a nélkül, hogy több ország felett az uralomnak egy kézben való egyesülése az államok egyesülését vonta volna maga után.

Annak az oka pedig, hogy több ország fejedelemsége egy kézben egyesült, leginkább a fejedelmi jog patrimonialis természete, az uralmi jogok örökletes jellege volt, mert országok felett való uralmat házasság és öröklési szerzõdés által épen úgy lehetett

¹ U. o. 13. 1.

² U. o. 13. 1.

szerezni, mint földbirtokot. S mivel a personalis unió a rendi korszakban természetes jelenség volt, választó monarchiák is természetesnek találták, hogy idegen országok fejedelmét tegyék királyokká s ebben különállásukra veszedelmet nem láttak.

De a mikor a fejedelmi hatalom erősödni, a rendeké pedig hanyatlani kezdett, a több ország felett uralkodó fejedelmekben is feléledt a vágy, hogy összes országaikat egy állammá olvasz-
szák, különösen ott, a hol a szomszédos fekvés ezt elősegítette, az egyes országok pedig kisebb tartományok lévén, nagyobb ellenállást egyik sem tudott kifejteni. így vált egy állammá már a XVIII. században a két osztrák főhercegség Steyer, Korontán és Krajna hercegséggel, Tyrol, Görz és Gradiska grófsággal, a cseh királysággal s az avval már régóta egyesült morva örgrófsággal és a két sziléziai hercegséggel, noha ezek az országok megmaradtak külön tartományok és noha ennek az újabb tartományokkal gyarapodott birodalomnak közös neve és uralkodójának az egész állam felett való uralmat kifejező címe még a XVIII. század végén sem volt és fejedelme az egész állam felett való uralmat kifejező ausztriai császári címet csak 1804-ben vette föl.

II. A magyar rendiség történelmi alapjai.

A magyar állami fejlődés egészen más alapon indul meg,, mint a nyugateurópai és így, bár a nyugateurópai alakulásoknak a magyar viszonyokra gyakorolt befolyása észlelhető és a magyar állami és társadalmi fejlődésben ugyanazon korszellem hatása látható; a behatóbb vizsgálódás kétségtelenné teszi, hogy a fejlődési jelenségek csak külsőleg, formájukra hasonlók egymáshoz, de benső tartalmuk között igen lényeges különbségek vannak.

A nyugateurópai államokban a törzsszervezet előbb fölbomlik, megsemmisül, a hűbériség, egyén és egyén közötti uralmi viszony váltja föl azt, a míg kialakul a területi állam, melyben a fejedelem és a rendek között megoszlik a hatalom s a két hatalom közül a fejedelmi hatalom legyőzi a rendek hatalmát s az abszolút uralmú területi állam alakul át a modern értelemben vett nemzeti állammá.

Magyarországon ellenben az állam közvetlenül a törzsekből nő ki minden közvetítés nélkül, mihelyt ezek a törzsek közös fejedelmet, úgy szintén kendét (karkhas - *αρχάς*) és gyulát választanak, egyesült erővel hazát foglalnak, azon letelepesznek és a kereszténység fölvételekor megalakul a közhatalmi és erőteljes középponti királyság. Itt tehát az állami egység a törzsszervezet fölbomlásával egyidejűleg jön létre, a törzsszervezetet a királyság erőteljes középponti hatalma bontja föl, a hűbéri elemek terfoglalása az állam kialakulását, a királyság megalapítását csak három évszázad múlva követi és csak idegen import természetével bír, éppen azért még abban az alakban sem fejlődik ki, mint Németországban. Ugyanezen oknál fogva a rendiség is akkor indul erőteljesebb fejlődésnek, a mikor saját hazájában, Németországban az egyes tartományokban már hanyatlásnak indul s mivel a hűbéri-ségben gyökeredző alapjai mások, fejlődésének iránya és karaktere is más lesz. A mi pedig belőle a német rendiségre emlékeztet, annak is csak import természete van, csak a külső formákra szorítkozik, de egészen más benső tartalommal.

A német rendiség az egyforma élethivatásuk szövetkezésén, a közös érdekek megvédésére magánjogi alapon létrejött egyesülésén alapult, a régi születési nemesség elenyészése után és új néposztályok keletkezésével kapcsolatban fejlődött ki, szóval alapja a hasonló élethivatásuk és jogállásuk testületi szervezkedése volt s csak később fejlődnek a német rendek ismét születési rendekké.¹

¹ A germán népeknél mindig megvolt a hajlam magánosok egyesülésére s már Nagy Károly tiltotta a Gildékké (Gildonia) egyesülést. A Hohenstaufok bukása után azonban ismét mindenütt keletkeznek szövetségek, társulatok, egyesületek, a melyekben tartományurak, lovagok és városok vesznek részt s a melyeknek célja a kölcsönös védelem és egymás közötti béke. A XIII. században a Hansa-városok szövetsége, a XIV. század második felétől kezdve a lovagtársaságok az egész birodalomban ennek a testületi szellemnek kifolyásai. IV. Károly 1356. évi aranybullája minden egyesületet tilalmaz, de halála után ezek még inkább felvirágoznak. (Unger: Geschichte d. deutschen Volksvertretung. II. 1—16. 1.)

Legelőször a főúri elemhez tartozók érezték a szervezkedés szükségét. A mint a főúri állás a köztisztviség helyett a nagybirtokra és az ehhez kapcsolt hatalomra volt fektetve, vagy éppen a tartományurassággal vált egyértelművé, azt valamely család csak úgy tarthatta fenn, ha a nemzet-

A magyar rendiség alapjai ellenben a származási és ebből eredő jogállási különbségben, s az itt élő egyes népfajok jogállásának, kiváltságainak eltérésében, a magyar honfoglaló nemzet és más itt talált vagy későbbben betelepült kiváltságos népelemek közötti közjogi különbségben keresendők.

A jogállás alapja először a származás volt, a nemesség a honfoglaló nemektől való származást jelentette és csak a keresz-

ségi köteléket megújítva, a családtagok egyéni érdekeiket a nemzetségi összérdeknek alárendelik. Á főúri nemzetségek tagjai tehát hatalmi állásuk érdekében szervezett rokonsági kötelékekké, hercegi, grófi, bárói házakká alakulnak, melyeknek kebelében az egyéni jogok csupán a családi érdekek és jogok körén belül nyerhettek kielégítést s az egyének helyett a főúri házak váltak a főúri jogok, hatalom és javak birtokosaivá, melyeket a ház feje élvez és gyakorol, a többi családtag pedig különböző, csak szerződések vagy végrendelet útján megállapított szabályok, házi törvények (Hausgesetz) szerint meghatározott mértékben részesül azokban. (Hajnik t Egyetemes európai jogtörténet. 205. 1.)

Ezzel kapcsolatban a testületi szervezkedés is megindul a hasonló rendűek között, különösen a városokban s innen terjed át a többi rendekre is, mint a tartományún hatalom erőteljesebb fejlődésének megakadályozására és a régi jogállás megvédésére irányuló ellentörekvés. Es a mióta az udvari gyülekezetekbe a lovagi és városi elemet is meghívták, helyesebben a mióta az udvari gyülekezeteket lovagi gyülekezetek váltják föl, a melyekből később a tartományi rendek gyülekezete fejlődött ki, t. i. a XIII. századtól kezdve, kapcsolatosan a törzsi herczségek feloszlásával és a főúri elemnek tartományurasággá alakulásával, a hasonló jogállásuak közös jogaik és érdekeik megóvására egymással szövetkeztek (Unger i. m. II. 5. 1. és I. 150—190. 1.)

A hasonló állású lakosok tehát szövetségi alapon úgy a birodalomban, mint az egyes tartományokban, testületeket (Reichsritterschaft, Landesritterschaft) alkottak, mint ilyenek politikai szereplésre, határozott jogosítványokra, majd külön vagyonra s ezek kezelésére külön szervezetekre tettek szert, a rendi jogoknak tehát zárt testületek váltak birtokosaivá, az egyén pedig csak mint a rendi testület tagja gyakorolta e jogokat, a miért is a rendi állás az egyes rendi testülethez való tartozás szerint irányult. (V. ö. Hajnik: Egyetemes európai jogtörténet. 207. és 208. 1.) Minthogy pedig a rendi testülethez való tartozás születés útján szerzetett meg, a rendi állás függetlenné vált a foglalkozástól vagy a birtoktól és az a felett gyakorolt joghatóságtól és merő születésivé alakult át, s az egyes puszta czime alapján rendi czímek és jelvények, czímerek adományozása által lesz részese a rendi jogoknak vagy jut rangemeléshez. (V. ö. Hajnik i. m. 208. 1. és Schröder: Lehrbuch d. deutschen Rechtsgeschichte, 432. 1.)

ténység felvétele után jut kapcsolatba a szabad, minden magán-szolgáltatástól mentes földbirtokkal, a XV. század óta pedig ismét a leszármazás elve lép előtérbe. A nemesség tehát soha foglalkozási renddé nem alakul át és nem magánszövetkezés alapján, hanem a nemzeti eszme érvényesülése révén válik renddé. A mennyiben pedig alapja nem leszármazás, elvileg csak honfíui erényeknek jutalma (laurea virtutis), nem pedig magánszolgálat lehet.

Ennek a különböző fejlődési alapnak azután messze menő következményei voltak nemcsak a rendiség fejlődésére, hanem az állam népességének nemzetiségi viszonyaira is, a mennyiben^N nyugaton, a hol egyén állott az egyén mellett és az egyénnel szemben, a származás különbözősége nemzetiségi szempontból nem választotta annyira szét az embereket, hogy a kisebb társadalmi körökben lévő különböző elemek nemzeti összeolvadását megakadályozta volna s a mikor a közszellem fejlődni kezdett, a lakosság mint egységes politikai nemzetiség szövetkezett a királysággal a hatalmasabb hűbérurak ellenében.

Magyarországon ellenben nemzeti rendek állottak egymás mellett, szemben a királysággal, a melynek valamennyien egyaránt alá voltak rendelve, de egymással szemben is, valamint a királysággal szemben is védelmezték kiváltságokkal körülsáncolt állásukat s ez által faji különállásuk fentartásában is szívósabbakká váltak, mint a nyugati országokban.¹

A nemesség és a magyarság annyira összefüggő fogalmak voltak, hogy Werbőczy magyarozatát keresi annak, hogy miért nem nemes minden magyar ember, miért van egyiknek több, a másiknak kevesebb szabadsága, és ezt abból származtatta, hogy közülök sokan eljátszották szabadságukat, midőn a hírnökök hadbahívására meg nem jelentek és büntetésből szolgálásra taszítottak.²

A nemesség és magyarság fogalmának szoros összefüggése azt eredményezte, hogy a magyar nemesség sokáig, egészen a XVI. századig megtartotta a maga teljes jogi egységét és mint

¹ V. ö. Hajnik: Magyarország és a hűbéri Európa. 59. 1.

² »Nam una et eadem de generatione, a quodam scilicet Hunor et Magor, unanimiter processerint, aliter fieri nequivisset, ut hic Dominus, ille servus. hic nobilis, ille ignobilis et rusticus efficeretur.« (H. k. I. 3.)

egységes rend állott a többi, politikai jogokkal nem bíró rendekkel, kiváltságos népelemekkel szemben. Az egész Árpád koron át, de még a vegyes házbeli királyok korában is a rendekről, mint szervezett és ez alapon politikai jogokat gyakorló testületekről nem lehet szó, hanem csakis, mint a szabadság különböző állapotában élő népelemekről, melyek közül egységes szervezete csak a közvetlen királyi hatóság alatt álló és országos jogállású nemességnek (*veri nobiles Regni*) volt; melylyel szemben a közvetett királyi hatóság alatt álló és a szabadságnak igen különböző állapotában lévő többi szabad népelemek, mint a székelyek, a várjobbágyok, a városi polgárság (*hospes*), a kunok, és a várnép, a horvát és szlavóniai törzsi nemesek, az erdélyi szászok, szóval a külön jogterületek kiváltságos lakosai, alkották a második rendet; a magánhatóság alatt álló nem szabad népelemek, a szolgák, a kiből a parasztság fejlődött ki, a harmadik rendet.

A nemesség és az ebbe beolvadt várjobbágyosság, mint nemzeti és államfentartó rend volt az egyetlen, a melyen belől a jog egyformasága kifejlődhetett, mely az országos politikában szerephez jutott, mely az országgyűléseken megjelenni jogosítva és kötelezve volt, a mely tehát országos rend volt, mert az ország egész területén, sőt az országhoz tartozó részekben (*etiam in tenutis ducalibus*) is egy és ugyanazt a jogállást élvezték.¹ Míg ellenben a második rendbe tartozók a szabadság igen különböző mértékével éltek és csak abban egyeztek meg, hogy közvetett királyi hatóság alatt álltak, kiváltságaik helyhez voltak kötve és politikai szerepléshez jutni nem tudtak,² vagy csak rövid időre tettek arra szert, amint a kunok a XIII. század végén, a melyet azonban ismét elvesztettek.

Tehát mindaddig, a míg a nemesség körében teljes jogegyen-

¹ Erre nézve I. Lajos király 1351. évi 11. törvénycikkét és a H. k. I. r. 9. címét.

² A szabad királyi tárnoki városok Zsigmond által 1405 óta meghívottak ugyan az országgyűlésekre s ezen idő óta mint testületi nemesek kezdenek szerepelni, de ez által politikai szerephez még nem jutottak, az országos politikára befolyást nem nyertek s meghívásuk nem volt egyéb, mint a hasonló németországi szokásnak importálása a király által, minden nagyobb jelentőség nélkül.

lőség uralkodott, vagy a míg a nemesség mellett egyik-másik szám szerint elég erős kiváltságos népelem, mint Erdélyben a székely és szász, országos politikai szerepre szert nem tett, a rendiség nálunk ki sem fejlődhetett, mert csak egy országos rend volt, a melyen belől az egyenlőtlen birtokmegosztás sokáig csak társadalmi különbségeket eredményezhetett, de nem rendi különállást.

Mindazonáltal a magyar alkotmányban már az Árpád-korban is találkozunk az államéletnek oly jelenségeivel, a melyek a rendiséggel szoktak szorosan összefüggni, de ezek nem egyidejűleg állanak fenn.

Így a királyság első századában itt is megvan az a dualizmus, a mi a nyugati rendi országokban a XIV. században éri el tetőfokát. A keresztény királyság a nemzettől önállóan szervezi magát, udvari hivatalaiban (nádorispán, udvarbíró, tárnokmester stb.) épen úgy, mint várispánjaiban oly tisztviselőkkel rendelkezik, a kikhez a nemességnek semmi köze, várkatonaságában saját hadserege van, a maga terjedelmes javaiból jelentékeny királyi jövedelmet húz; ellenben a nemesség, mely nem áll a királyi tisztjeinek hatósága alatt, folytatja a maga külön életét régi szokásai szerint, a maga nemzetségi bírái alatt és csak ha ezek ítéletével nem volt megelégedve, fordul igazságért magához a királyhoz,¹ a király háborúját pedig nem tekinti az ország háborújának, csak az ország védelmére tartozik lóra ülni s a királyi egyéb háborúban csak a zsákmányért követi.

A királyok törvényhozó tanácsuléseiben a nemesség részt nem vesz, viszont a nemesség a maga fegyveres országos gyűlésein határoz és dönt a trón sorsa felett.² A király a nem mémes népelemek jogviszonyait tetszése szerint szabályozza, de a nemesek jogait a királyi törvényhozás nem sértheti, mert a nemesek a maguk szokásaihoz ragaszkodnak.

Nagy tévedés azonban azt hinni, hogy mindezek a rendiséggel lettek volna szoros összefüggésben. Hiszen ha avval van-

¹ Hajnik: A magyar bírósági szervezet és perjog, 4. 1. és Pauler: A magyar nemzet története, I. 75. 1.

² Ferdinandy: Magyarország. közjoga 422. 1. és Aranybulla 25. 1.

nak összefüggésben, ezeknek a jelenségeknek a rendi fejlődéssel kapcsolatban egyre élesebbé kellett volna válniuk. Holott éppen ellenkezőleg történt. Minél inkább kristályosodtak a rendi viszonyok, annál homályosabbakká váltak ezeknek a jelenségeknek körvonalai. Az a dualizmus, mely még a királyság első századában észlelhető, a XIII. században már majdnem teljesen elenyészik. A kereszténnyé vált nemzet előtt a koronázott királyok tekintélye Szent László óta folyton nő, a királyság ellenállhatatlan hatalommá fejlődik s a nemzet teljesen egy közjogi egészbe olvad a királysággal. Szent László már királybírákat (iudices regii), billogokat (bilochi, biloti régales) rendel ki vidéki bírának, a kik nemesek fölött is bíraskodnak.¹ A XIII. században a nádor már a nemesek rendes bírója, a várispán pénzhamisítási és tizedsikkasztási ügyekben a nemesek birtokain tartózkodó népek fölött is ítélnék, a királyi kúria rendes bírójává a iudex curiae lesz, kit ekkor már országbírónak neveznek magyarul, mert nemesek felett is ítélt.² A királyi udvar főtisztjei országos főméltóságokká válnak, a XIII. század végén pedig úgy ezek, mint az ispánok, a kik ekkor már főispánok és a nemesek felett is bíraskodnak, az országgyűlésen feleletre vonhatók,³ a nádort, tárnokot, alkanczellárt és országbírót a király és a nemesek közösen választják⁴ sa király mellé két-két püspököt és ugyanannyi nemeset rendel az ország, a kik nélkül ha valamit tenne, érvénytelen lenne.⁵ A megyék megszűnnek királyi várkerületek lenni, a nemesség az ott élő szabad népelemekkel szövetkezik a hatalmaskodók ellen és autonóm szervezkedéshez fog királyi engedélylyel és a király tisztviselőjének, az ispánnak vezetése mellett tartva gyűléseit. Szóval a királyság és a nemesség között a kapocs egyre szorosabb lesz, a hatalom dualismusa megszűnik s helyét a hatalom

¹ Hajnik: A magy. bir. szerv. és perjog. 4—5. 1.

² Hajnik: i. m. 8—9. 1. és Ferdinandy: Aranybulla 39—42. 1.

³ Aranybulla XIV. ez. és III. András 1290. évi XVI., XVII. és XXXI. cikke (Közli Kovachich J. M. Monum. Vet. Legisl. 14—29. 1. Fejér Cod. dipl. VII/II. 139—147.1. Endlicher: Mon. Arp. 615—621. 1., Teutsch és Firmhaber: Tjrkundenbuch ꝛ. Gesch. Siebenb. I. 159—164. 1.).

⁴ 1290: IX. t.-ez.

⁵ 1298: XXIII. t.-ez. Közlik Kovachich: Supplementum 1.144—192. és Fejér Cod. dipl. VI II. 140—147. 1.

közössége a királyságnak az országgyűlésen és a megyében össze-
gyűlt nemesség által korlátolt hatalma lép.

A másik jelenség, mely a rendiséggel szokott együtt járni, a nemeseknek és más szabad népelemeknek szövetkezése a megyében a hatalmaskodók ellen. Ez a szövetkezés a tatárjárás után indul meg és a XIII. század végén jobbra már befejezettnek tekinthető, noha a vármegye csak a következő században alakul át a nemesek önkormányzati közönségévé. Ez a szövetkezés azonban igen különbözik azoktól, a melyek különösen Németországban a rendeket eredményezték és később zárt testületekké tették.

A német rendi szervezkedés is a régi jogállás megvédése céljából indult meg, miként a nemesek szövetkezése a megyékben az ott lévő többi szabad népelemekkel. Ebben tehát egymáshoz hasonlóak. De a míg Németországban a hasonló jogállásúak szövetkezése magánosok szövetségének a természetével birt,¹ addig a nemesek szövetkezése a többi szabad népelemekkel közjogi alapot talált magában a királyi vármegyében, a melynek hatóságát az ispánok már előbb is ki akarták terjeszteni a nemesekre, továbbá abban, hogy nem szerződési alapon jön létre a megye nemeseinek szövetkezése a többi szabad népelemekkel, hanem az a helyzet teremti ezt meg, hogy a királyi szolgáknak, a nemeseknek királyi engedélylyel választott bírái a többi megyei szabadok rendes bíráival, a fő- és alispánnal együtt kezdtek ítélni s e végett törvénykező gyűléseket tartani. A megye pedig csak akkor fejlődik önkormányzati közönséggé és nyer mint ilyen, a bíraskodáson kívül szerepet a törvényhozásban és a közigazgatásban, a mikor onnan a többi szabad népelemek kiszorulnak és a megye kizárólag nemesek közönségévé válik, melyet működésében országgyűlésen alkotott törvények szabályoznak.

A rendiségre emlékeztet a II. András 1222. évi aranybullája is, mely formájára nézve az ország összes népességének privilégiuma s a melyet, ha a király megsért, a nemesek együtt és egyenként föl-jogosítatnak arra, hogy a királynak a hűtlenség bűne nélkül ellene mondjanak és ellenálljanak. Ebben tehát az aranybulla hasonló azokhoz a szabadságlevelekhez (Freibriefe), a melyenket a német fejedelmek a rendek jogainak a biztosítására szoktak kiadni.

¹ V. ö. a 13. lapon foglalt 1. alatti jegyzettel.

Az aranybullában foglalt ellenállási jog azonban idegén eredetű intézmény, melynek az Árpád-kori magyar alkotmányban gyökere nem volt, épen azért nem is vált, mert nem válhatott intézménnyé, csak akkor, a mikor a magyar alkotmány már rendi alakot kezdett öltetni, tudniillik a XV. században s formálisan csak néhány évig volt érvényben, mert már 1231-től kezdve az esztergomi és a kalocsai érseket megillető kiátkozási jog foglalta el az ellenállási jog helyét.¹

Több törvényünknek az a rendelkezése, hogy idegenek ne viselhessenek országos főméltóságokat, mint az aranybulla XI. cikke, nem a rendiségnek a következménye, hanem a nemzeti érzületből folyik és szorosan összefügg avval, hogy a földbirtok-szerzési képesség is már a bulla XXVI. cikkében is a honfiakra volt korlátolva. Ez a tilalom különben is nem lényeges ismérve a rendiségnek, hanem kivételképen a rendi államokban is előfordul, s rendes szabálylá tulajdonképen a modern államokban válik, a hol közhivatalra csak állampolgár alkalmazható.

A rendek közönségének külön igazgatási szervezetét, külön tisztviseleit stb. sehol sem találjuk s maguk az országgyűlések sem tekinthetők a rendek szervezetének, mert azon csak a nemesi rend jelenik meg, továbbá mert ez nem állandó szervezet, hanem csak a király meghívására összejött gyűlés.

A nemesség rendes viszonyok között az ország kormányzatával nem sokat törődött és azt egészen a királyra bízta, a ki azt a maga tanácsosaival, a nagy birtokú nemesekkel végezte, a kik ráérték a közügyekkel foglalkozni és törődtek is velők. Csak válságos időkben avatkozott bele a nemesség az ország dolgaiba is. De ilyenkor azután nemcsak a saját jogával törődött, hanem részt követelt a maga számára a törvényhozásban minden rendű és állapotú emberek jogviszonyaira nézve, beleavatkozott a kormányzatba is és a maga befolyását arra érvényesíteni törekedett minden téren. Erre vallanak az 1290. és 1298. évi törvények is.²

¹ V. ö. Ferdinandy: Az aranybulla, 48., 52., 67., 123., 156—159. és 165. lapjait.

Ez az, a mit Tezner teljesen figyelmen kívül hagy, a mikor Magyarországról azt állítja, hogy épen olyan patrimonialis természetű rendi állam volt, mint a német tartományok (Technik u. Geist, d. ständisch-monarchischen Staates és Ausgleichsrecht u. Ausgleichspolitik).

Az Árnád-kori magyar alkotmányban tehát a rendiségnek ismérveit a legjobb akarat mellett sem lehet feltalálni, hanem csak néhány külsőségre akadunk, mely a rendiségre emlékeztet.

De a későbbi rendi fejlődés alapjai már ebben a korban kezdenek kialakulni, a nemesség rendekre válása már most megindul s ha jogilag nem is, de tényleg úgy van, hogy az Árpád-kor végén már három rend van, melynek országos jelentősége van, és pedig egy foglalkozási rend, a főpapság, egy társadalmi rend, mely tartományuraságra, a köznemesek elnyomására törekszik, az urak, a nagybirtokosok rendje, végül a kisbirtokú nemesek rendje, mely a királyi hatalmat akarja növelni, hogy a maga jogállását megvéddesse.

Legelőször az egyházi főrend, a főpapság rendje mely kialakul, mert ez az, a mely először ismeri föl a maga külön rendi érdekeit. Már 1233-ban külön kiváltságlevelet eszközöl ki a királytól,¹ mely az ő jogait a királlyal és másokkal szemben is biztosítja. E mellett azok a törvények, a melyek a király kiátkozásának a jogát az esztergomi és a kalocsai érseknek biztosítják, az egyházi főrendnek, a főpapságnak igen előkelő szerepet juttattak az alkotmányban. Az egyházi főrendet tehát már az Árpád-korban megalakultnak kell tekinteni, mert születési renddé nem is alakulhatott és így mint foglalkozási rend, legelőször is válhatott zárt testületté.

Az urak rendjének a kialakulása a királyok adományozási jogának, különösen II. Andrástól kezdve, helytelen gyakorlására vezetendő vissza. A midőn egyesek óriási terjedelmű földbirtokra tettek szert, a nemesség többi része pedig folytonosan szegényedett, a nagy vagyoni különbségnek, mely társadalmi különbséget is eredményezett, maga után kellett vonnia azt, hogy a nagy birtokú urak a többi nemesekétől különböző jogállásra is iparkodjanak szert tenni.

A bárókról, mint a nemesektől különálló jogi rendről, ebben a korban még nem lehet szó, de azért már nem egy olyan kiváltsággal találkozunk IV. Béla óta, mely a többi nemeseket nem illette, hanem csak egyes urakat s mely kiváltság a rendes bíróság hatósága alól való felmentésben és a birtokon lakó szabadok

¹ Közli Fejér. C. d. III/II. 319—329. 1.

felett való bíraskodási jogban állott.¹ Sőt a törvények is, mint IV. Béla 1267. évi kiváltságlevelének III. és V. cikke,² az 1290. évi törvény XXXI. cikke³ és az 1298. évi törvény több helyütt⁴) a bárókról mint olyanokról szól, a kiket a nemesektől már nagyon is meg kell különböztetni. Kezd tehát kifejlődni a főrend, az urak rendje, a melyet rendnek csak azért nem lehet még ebben a korban nevezni, mert szervezve nincs. Nem az urak rendje, mint ilyen, törekszik arra, hogy az ország kormányzatát a kezébe ragadja és a köznemességet hatalma alá hajtja, hanem az egyes urak törekszenek arra, hogy birtokaik felett a német tartományurakéhoz hasonló hatalmat gyakoroljanak, a királytól magukat függetlenítsék és a nemeseket maguknak szolgálni kényszerítsék. De az urak családi szervezetének, a német tartományurak családi szabályainak és az urak között való állandó szövetségeknek, szóval rendi szervezeteknek az Árpád-korban még nyomaira sem akadunk.

De a rendi szervezkedés alapjai már ebben a korban megvannak, mert az előbb még egységes nemesség rendekre válása már megindul és a nemesi rendből később kialakult három országos rend csiráit már most föl lehet találni.

A fejlődés iránya tehát nálunk éppen ellenkezője annak, a mit nyugaton, de különösen Németországban látni lehet. A míg ugyanis ott több rend keletkezik, a melyek egymástól külön szervezkednek és a birodalomban a királylyal szemben, az egyes tartományokban pedig a tartományúrral, a fejedellemmel szemben, a maguk közös érdekét fölismerve, egymáshoz folyton közelednek és a különböző rendi testületek, curiák, különösen a tartományi gyűléseken egy nagyobb, a szabad szövetségésen alapuló közönségben, a Land vagy Landschaftban egyesültek; addig Magyarországon az egységes nemesség, az

¹ V. ö. Ferdinandy: Arany bulla 72—74. 1.

² Közli Kovachich: Vestigia Com. 134—143.

³ 1291. évi gyulafehérvári átírásának eredetije az országos levéltárban. Közli: Kovachich J. M. Mon. vétér. legisl. 14—29 1. Fejér: Cod. Dipl. VII/II. 139—147. 1.

⁴ Így a bevezetés, a IV. VIII. XIX. XXXI. XLIII. és XLIV. cikkek. Szövegét közli Kovachich: Supplem. 89—128. 1. és Fejér: Cod. Dipl. VI/II, 130—138, 1.

ország (Regnum) kezd rendekre válni, a midőn a különböző társadalmi helyzet, a birtok nagysága és a foglalkozás az egyenlő-jogú nemesek körében külön érdekeltségeket eredményez, a mely külön érdekeltségek egymás ellen mint rendek kezdenek szervezkedni és egymástól különválni iparkodnak.

Ez a különválás azonban még sokáig be nem következhetett, jogi formát még sokáig nem öltethetett, mert a kisbirtokú nemes-ség, a későbbi köznemesség közszelleme és a királlyal való szövetség az urak hatalma ellen és az a közjogi felfogás, mely a szent korona elméletében jut kifejezésre, ezt a rendi külön-válást, illetőleg azt, hogy ez a rendi különválás jogi formát öltön, még több századon át megakadályozta. A királyi hatalomnak közhatalmi jellege, vagyis az a tulajdonsága, hogy minden honlakosra egyaránt kiterjedt s vele szemben mindenki közvetlen alattvaló volt, azt eredményezte, hogy a nemesek a királyi hatalomban nem személyes uralmat, hanem az országért és összes lakosaiért, a nemzetért főnálló hatalmat, a királlyal szemben nemzeti intézményt láttak, a melylyel szemben a hűség és engedelmesség nem csupán az egyéneket, hanem a nemzetet is magában foglaló államnak, mint akkor mondták, az országnak legfőbb hatalmához is köteles hűség és engedelmesség természetével birt.¹

És így, noha azok a formák, a melyek közt a királyi hatalom érvényesült, hasonlítottak is azokhoz a formákhoz, a melyek a német rendi világban is főnállottak; noha a királlyal a jogviszonyokat itt is egyéneknek, földterületeknek, testületeknek adott privilégiumokkal rendezte; noha a királlyal közjöveldelmei itt is a királyi jogon, a jus regálén alapulnak, a királyi javaknak, pénzverési, vásártartási, rév- és vámjognak, sóelárusítási jognak és más efféléknek mintegy a király személyét illető jöveldelmeiből alakulnak, a mely királyi jogokat a királyok később a só és a pénzverési jog kivételével, egyeseknek is eladományoznak; mindazonáltal a királlyal lényegében mindig megmarad az, a mi volt, közhatalom, a melyet a nemesség, ha törekszik is az országgyűlésen korlátozni és a maga befolyása alá helyezni, de a hatalmas urakkal szemben sértetlenül föntartani kivan és az arany-

¹ Államalk, szerz. 6. 1.

bullától kezdve nem egy törvényt követel, mely a királyi javak és jogok elidegenítését, másokra való átruházását tilalmazza.¹ II. Andrától pedig és valószínűleg már III. Bélától is, koronáztatásakor esküt kíván arra, hogy az ország jogait és a korona tekintélyét fenn fogja tartani (iura Regni et honorem Coronae illibata servare).² Vájjon kívánhatott volna-e a nemzet ilyen esküt a királytól, ha a király és a nemzet joga, a korona tekintélye és az ország jogai ellentétes dolgok lettek volna, mint a hogy azok voltak a nyugati rendi országokban.

Mindazonáltal a rendi viszonyok kifejlődését előkészítő momentumok egyre sűrűbben jelentkeznek már az Árpád-kor végén, még inkább a vegyesházbeli királyok alatt.

Ilyenek: I. a királyi hatalom egységének bomlása; II. egyesek magánhatalmának az érvényesülése az ország közviszonyainak az intézésében; III. a hadszervezetnek bandériális alapokra helyezése; IV. hatalmas urak és rendek formális szövetkezése egymás között és a királlyal; V. a királyok intézkedései, örökösödési szerződésai a magyar trónra nézve, a királyi hatalom patrimoniális felfogása; VI. a personalis uniók mind gyakoribbá; válása; VII. a királyság és a nemzet egymástól való elválása, egymással mint szerződő feleknek, külön jogalanyoknak érintkezése.

¹ Ilyen törvényekkel már az Aranybullában is találkozunk. Így a XVI. ez. tiltja egész ispánságoknak magánbirtokul adományozását, a XXIX. ez. a királyt megillető várjövendelmeknek a várispán által való megtartását. Később azután több ily tiltó törvény keletkezik. Ilyen az 1267. évi II. cikk, mely kívánja, hogy a várföldeken és udvarnokföldeken keletkezett falvak ne örvendhessenek a szabad vendégek kiváltságos nevének. Az 1290: II. ez. a bulla XVI. cikkének tilalmát újítja meg, a VII. ez. az érdemtelenül adományozott birtokok visszavételét követeli s a várak, várföldek, városok és udvarnokok azonnal való visszavételét. rendeli el, a XXV. ez. az erőszakkal elfoglalt javak és várak visszaadását. A XV. század óta több törvény alkottatott, melyek a királyi és korona-javak elidegeníthetlenségét mondják ki, így az 1514: 1. és 2., 1439: 16., az 1444: 3. és 4., az 1514: 3., s ezeket az 1608. k. e. 22., 1791: 7., 1868: V. stb. is fentartják.

² Erre nézve, de különösen az iránt, hogy miért követelheték ezt az esküt már III. Bélától és hogy mit kell az *ország* (regnum) szó és. a korona tekintélye alatt érteni, l. *Az államaik, szerződések* című értekezésem 8. és 9. 1.-it.

Lássuk ezeket egyenkint:

I. A királyi hatalom bomlása már az aranybulla korában megindul a hercezség kormányzásával megbízott ifjabb királyság intézményének állandósulásával. De ez a törvényhozási jog egységére is befolyással van. Az 1222. évi aranybullát még csak az öregebb király adja ki,¹ de már az 1231. évi törvény megtartására nem csak a király, hanem fiai is esküt tesznek.² Az 1267. évi törvény kiadásánál pedig IV. Béla már fiaival együtt adja ki a nemesek szabadságait biztosító oklevelet.³ Az ifjabb királyság megszűnésével ennek a bomlásnak vége szakad ugyan, de azután ennek helyére lép a vegyesházbeli királyok alatt a királynéknak egyre erősödő közjogi szerepe, mely már az Árpád-korban is, különösen V. István óta eléggé szembetűnő,⁴ mert a király és a királyné koronázásukkor együtt tesznek esküt az igazságtalanul lefoglalt nemesi javak visszaadására.⁵ A Habsburgok trónraj utasával azonban ez is megszűnik és így épen a tulajdonképeni rendi korban, a mikor a nemzetet képviselő rendek a királysággal állandó küzdelemben állanak, már ismét az egységes, de többé nem nemzeti irányú királysággal állunk szemben.

II. Egyes uraknak magánhatalomra törekvése és ennek a magánhatalomnak az ország közviszonyaiban való érvényesülése már II. András alatt megindul, de leginkább az Árpád-kor végén fejlődik ki. Károly Róbert megkoronázását megelőzőleg az ország-leghatalmasabb főura, trencsényi Csák Máté tizenkét vármegye és harmincnél több vár fölött uralkodik, fejedelemhez illő zsoldos-hadat tart s a neki szolgáló nemességnek szinte korlátlan fejedelme. A Dunán túl a Németújváriak, Erdélyben László vajda a Keán nemzetségből, a Tiszán innen Aba Amadé nádor, Horvátországban a Subicok, Tótországban a Babonicok uralkodnak, mint önálló fejedelmek, mint tartományurak, megvetve a királyi tekin-télyt s arra kényszerítve a nemességet, hogy nekik szolgáljanak.⁶

¹ V. ö. Ferdinandy: Az aranybulla 44. 1.

² V. ö. Ferdinandy: Az államaik, szerz. 13. 1. és Aranybulla 65. 1.

³ V. ö. Ferdinandy: Az államaik, szerz. 14. 1. és Aranybulla 76. 1.

⁴ V. ö. u. o. 13. 1.

⁵ Ennek példáját l. Fejér: Cod. Dipl. V I. 237. 1.

⁶ V. ö. »Az aranybulla« című értekezésem 102—103. 1.

A királyi hatalom és tekintély már-már annyira hanyatlott, hogy itt is olyan kezdett lenni a viszony, mint a német-római birodalomban, hogy ezek az urak tartományurakká, fejedelmekké válnak kik fölött a király csak névleges úr, mint ott a császár, a ki csak a maga családi birtokain valóságos uralkodó.

De hogy ez be nem következett, hogy az Anjouknak sikerült visszaállítani a királyi hatalmat és megmenteni az ország állami egységét és helyreállítani a nemesek szabadságát és jogegyenlőségét, ez is azt mutatja, hogy az itteni viszonyok, ha külsőleg hasonlítottak is a római birodalom viszonyaihoz, lényegükben mégis mások voltak és nem kedveztek a rendiség teljes kifejlődésének.

Az a hatalmaskodó oligarchia, mely az Árpádok kihalása után fölforgatta az országot, még száz esztendő sem volt és így közte és a köznemesek között az atyafiságos összeköttetés sem szakadhatott meg annyira, hogy a köznemesség egészének a szolgását eredményezhesse. A mikor pedig a kettő között a vérségi kötelékek is elszakadtak, akkor már restaurálva volt az erőteljes királyi hatalom.

Az a közszellem, mely az Árpád-kor utolsó évtizedeiben a köznemesség körében lábra kapott; az az erőteljes nemzeti érzés, mely a királyság megalapításától kezdve mindvégig átalengte az egész nemességet; a jogfejlődés egyformasága az ország összes nemessége körében; de leginkább az a vallásos tisztelet, a melylyel az ország koronája iránt, a melyet a szent királyok koronájának tartott mindenki, minden magyar viseltetett: akadálya volt annak, hogy az ország egyesek magánuralma alatt álló tartományokra oszolja szét s a tartományok kialakulását az is felette megakadályozta, hogy a magyar oligarchák nem összefüggő nagy területeken, hanem az ország különböző vidékein szétszórvva bírták uradalmaikat s a hol egy-egy nagyobb complexumban bírták birtokaikat, ott is meg volt az szakítva másoknak kisebb-nagyobb uradalmával.

Az egyes urak magánhatalmának érvényesülése az ország közviszonyainak az intézésében tehát nem válhatott Magyarországon az állami egység megbontásának az eszközévé; hanem csak arra szolgált, hogy a nagyobb birtok annak birtokosát nagyobb köztevékenységre képesítse és a király tanácsában,

valamint az ország védelmében és az állam politikai életében nagyobb és előkelőbb szerepet juttasson a birtokaristokratáknak, mint a kisbirtokú nemességnek.

III. A hadszervezeteknek bandériális alapokra helyezése nem egyéb, mint az Árpád-kor végén tértfoglaló hűbériségnek jogi szabályozása, mint az egyes urak által bitorolt magánhatalomnak törvényesítése és közkötelezettségé váló átváltoztatása az ország védelmére. A mi az Árpád-kor végső éveiben a nagy vagyonnal való visszaélés volt, hogy t. i. az egyes urak is szerveztek maguknak fegyveres csapatokat, a milyeneket eddig csak a király tarthatott és ezekre támaszkodva, megtagadták az engedelmességet a királyljal szemben és elnyomták, mert a maguk szolgálatára kötelezték a környékükbeli kisbirtokú nemességet; ez az Anjou-korban az által vesztette el visszaélésszerű jellegét, hogy minden nemesnek vagyonához mért kötelességévé tétetett és így a kisebb birtokú nemesek is fegyveres hatalomra tettek szert, jobbágyaikban az ő anyagi hatalmuk is támaszt nyert arra, hogy a király azokat egyesítve, az urak hatalmát ellensúlyozza.

Ez is egy oka annak, hogy az egyes urak magánhatalma nem válhatott nálunk tartomány urasággá, mert az összes nemesek részeseivé váltak annak a jognak, hogy a saját költségükön és a saját jobbágyaikból fegyveres csapatot szervezhessenek és így a jogi különbség a nagy uradalmak birtokosai és a vagyonosabb köznemesek között megszűnt, illetőleg ki sem fejlődhetett. De egy dologban még is hozzájárult a bandériális hadszervezet az urak külön rendjének a kialakulásához és pedig az által, hogy a ki legalább 50 lovast tudott kiállítani, az saját zászlaja alatt vitte hadba a maga fegyveres jobbágyait, tehát a háborúban is ura maradt azoknak; míg ellenben azok, a kiket jobbágy telkeiknek száma és vagyoni állapotuk erre nem képesített, a vármegye zászlaja alatt vitték hadba jobbágyaikat és így a táborozás ideje alatt megszűntek azoknak urai lenni.

IV. A hatalmas urak formális szövetkezése egymás közt és a királyljal már az Árpád-kor végén is előfordul és természetes következménye annak, hogy a hatalmasok nemcsak a királyságtól akarták magukat függetleníteni, hanem egymást is legyűrni törekedtek. A Németújváriak és Csák Máté egymás között való

viszálya egyiket is, másikat is szövetségestársak szerzésére kényszerítette, épen úgy, mint a hogy IV. Béla öregebb királyt és V. István ifjabb királyt az ország feletti uralom után való törekvés is hívek szerzésére kényszerítette egymás ellen folytatott küzdelmükben. Ez azonban általános szokássá nem válhatott, mert mihelyt Károly Róbert királysága megszilárdult, helyreállott a királyi tekintély és hosszabb időre megszűnt a hatalmas urak garázdálkodása.

De már *Zsigmond* trónraj utasa előtt, a német példa hatása alatt formális szövetségekre találunk egyes urak, vagy egyes urak és a király között. Maga *Zsigmond* is több úrral kötött formális szövetségének (liga) köszönheti trónját, mely szövetségnek az okmányát, mivel az az alkotmány biztosítására nézve is foglal magában föltételeket, tévesen *Zsigmond* hitlevelének is szokták tartani.¹

Ettől az időtől kezdve egyre gyakrabban találkozunk ilyen és ehhez hasonló szövetségekkel. Hiszen az 1439. évi törvények is a király, Albert és az országgyűlés között létrejött szerződés formájában jelentek meg, ha nem is volt ez a szerződés magánosok és a király közötti szövetségnek tekinthető. Különösen a Hunyadiak korában gyakori az eset, hogy egyes urak, bizonyos politikai célok elérésére ily okmányba foglalt szövetséget kötnek egymással, a melyet esküvel, házassággal vagy kölcsönösen adott kezesekkel iparkodnak biztosítani,² sőt arra is van példa, épen

¹ A szövetség (liga) okmánya nem maradt ránk, hanem csak egy följegyzés, mely pontonként közli az okmány tartalmát. Ezt a följegyzést Horváth Mihály fedezte föl és közölte először: Magyarország. Tört. II. 377. I. (Lásd: Ferdinandy: Az államaik, szerz. 27. és 28. L). Fraknoi Vilmos »A magyar kir. kegyúri jog« című munkájának 73—74. lapjain erről az okmányról a következőket írja: »A királytól elfogadott és *törvénynyé lett* ezen cikkben az első ismert eset áll előttünk, a mikor Magyarország törvényhozása az egyházi javadalmak betöltéséről rendelkezett«. Ez teljesen téves állítás, hiszen ha hitlevelének tekintjük is azt az okmányt, akkor sem volt törvény, mert a hitlevelek törvénybe iktatása II. Ferdinándal kezdődik. V. ö. Ferdinandy: A magy. alk. tört. fejlődése 67. és 113—114. I. és Magyarország. közjoga 384. I. és 385. I. * jegyzet.

² Ilyen szövetség volt *az*, a melyet Hunyadi János, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda kötnek egymással 1450 június 17-én, melyben az egyik ellen elkövetett sérelmet a másik kettő olybá venni ígéri,

Mátyás korából, hogy a király és valamely országnagy lép egymással formális szerződésre.¹

Mindezek az individualistikus fölfogás erőteljes térfoglalását jelentik a magyar közéletben, mely individualistikus felfogás épen az egyik alapja a rendi szervezkedés szükségességének; mert ha a testületi szervezkedés be nem következik, a minden ellensúly nélkül érvényesülő Individualismus elemeire bontotta volna az államot és a társadalmat.

De találunk arra is példát, hogy közös érdekeik megvédé-

mintha ellenök irányulna s a melyet esküvel erősítenek meg. (1. Fraknoi: A Hunyadiak és Jagellók kora, A magy. nemz. tört. Millenniumi kiadás 102. 1., okmányát közli gr. Teleki József: Hunyadiak kora 262.1.); továbbá Hunyadi János, Vitéz János, Podjebrad György és még két más idegen úr között 1453 okt. 27-én a Ciliéi Ulrik uralomra jutásának megakadályozására létesült és V. László által is jóváhagyott szövetség (Fraknoi i. m. 129. 1. Az okmány eredetije a bécsi állami levéltárban. Fontes rerum Austr. II. 31.); nemkülönbén a Hunyadi Jánosné és Szilágyi Mihály közt egyrésztől s Garai László nádor és neje közt másrésztől Mátyás királylyá választása iránt 1458 január 12-én létrejött és esküvel megerősített szövetség, melynek biztosítására Mátyás Garai lányával, Annával lépett volna házasságra (Fraknoi i. m. 175—176. 1. Az oklevél eredetije az orsz. levéltárban, közli gr. Teleky i. m. 565. L). Ilyen szövetség az is, a melyet tíz főpap és tizenégy világi úr kötött egymással 1525 május 22-én az urak politikai befolyásának biztosítására s a melyet Zápolyai György a maga és fivére, János vajda nevében is aláírt (Fraknoi i. m. 462—463.1. Az okmány egyik eredeti példánya az orsz. levéltárban); végre a kalandosok társulatának szervezése is ily szövetség kétszáz úr és előkelő nemes között.

¹ Ilyen eset az, a midőn Mátyás az esztergomi érsekkel, Vitéz Jánossal lép egyezsége s a melyben a király ígéri, hogy az érsek jogait tiszteletben tartja s a tőle kölcsön vett kétezer forintot visszafizeti, a mely egyezségről egy 1470 decz. 19-éről kelt oklevél tanúskodik (Fraknoi i. m. 248—249. 1., az oklevelet kiadta Török János: Magyarország primásai II. 79.1.). A rendi fölfogás terjedése szempontjából ilyennek kell tekinteni azt is, hogy több püspök és úr esküvel ígérte 1489 tavaszán a királynak, hogy halála esetében fiát, János herceget teszik királylyá s ugyanebben az irányban városok is állítottak ki a király részére biztosító okiratokat (Fraknoi i. m. 312. éi 313. 1.).

De legpregnansabb példája az ilyen szövetségnek az, a melyre Mátyás 1459. évi februárius 10-én lépett a hozzá hú főpapokkal és urakkal (1. Kovachich: Vestigia Com. 352—355. 1.), úgyszintén a Rozgonyi Sebestyén vajda és társaival kötött szövetsége 1459 november 8-án (Kovachich Vestigia 355—356. 1.). — V. ö. Ferdinandy: Az államaik, szerz. 42. 1.

sére rendek, népelemek lépnek egymással formális szövetségre. Ez Zsigmond uralkodása alatt történik 1437-hen, a midőn az erdélyi parasztlázadás által fenyegetett három erdélyi kiváltságos népelem, t. i. az erdélyi nemesség, a székelység és a szászság, a mint magukat még a Medgyesen megújított okmányban is nevezik »universitas tota nobilium ac procerum, Siculorum quoque omnium generum, nec non Saxonum, Sedium singularum septem, totius partis hujus seu Regni Transilvaniensis«, egymással szoros szövetségre léptek Kápolnán tartott közgyűlésükön s megesküdték, hogy egymást minden szorongattatásaik közt segíteni fogják nemcsak az ország védelmében, hanem támadók ellen is, kivéve, ha ez a király volna. Ez az uniónak nevezett szövetség, mely 1438-ban Tordán és 1459-ben Medgyesen megújított és szabatosan újra szövegezve okmányba foglaltatott, alapjává vált a későbbi erdélyi alkotmánynak és mint a három nemzet (natio), vagyis nemzetiségi rend uniója ismeretes.¹ Ez az unió már magán viseli a rendi kor bélyegét, a maga eredeti alakjában jut itt kifejezésre a testületeknek a magánjogi szövetségek mintájára való szerződése kiváltságaik, jogállásuk biztosítására, benső békéjük föntartására.

V. Azok az itnézkedések, a melyeket az Árpád-királyok tettek arra nézve, hogy haláluk esetére kié legyen a magyar trón, nem patrimonialis természetűek, hanem inkább absolutistikus törekvések, a melyeknek azért volt terük, mert sem a trónöröklési rend nem volt megállapítva, sem a királyválasztás formái nem voltak még kifejlődve. Annak, hogy valamely királyunk idegen országok fejedelmével szerződésre lépett volna a magyar trónra nézve az Árpád-ház kihalása esetére, nyomait hiába keressük az Árpád-kor történetében.

Az Anjouk trónraj utasával a királyválasztás formái is kifejlődvén, az ő részükről sem történik rendelkezés abban az irányban, hogy Magyarország koronája idegen fejedelem fejére jusson. Sőt ellenkezőleg, az Anjouk politikája inkább arra irányul, hogy a királyi hercegek és hercegnők idegen államok trónjára juthassanak.

¹ Szilágyi Sándor: Erdélyorsz. tört. I. 127—128. 1. Az okmány szövege a Medgyesen tartott közgyűlésen megállapított alakban u. o. I. 219—224. 1.

De a német birodalmi fejedelmi családok egyikéből származó Zsigmond már magával hozza a magyar trónra a német tartományurak patrimonális felfogását és az országot arra az esetre, ha fiutódai nem maradnának, örökösödési szerződésekkel akarja megkötni.¹ Az Albert osztrák herczeggel 1402-ben kötött szerződésben már egészen patrimonális szempontból fogja föl az országot, mely az összes jogelőnyökkel és terhekkel volna a herczegre átszállandó.²

Ugyanezt a rendiséggel kapcsolatos patrimonális felfogást tükrözi vissza Zsigmondnak 1421-ben kiadott németnyelvű okmánya is, melyben leányának, Erzsébetnek és vejének, Albertnek arra az esetre, ha több leánya születnék, szabad választást enged a magyar és a cseh királyság közt, de ha több leánya nem volna, mind a kettőt Erzsébetre és Albertre hagyja.³ Ezért mondja Albert 1439. évi decretumának bevezetésében: »Nobisque favente divina dementia in regimen et solium Regni Hungariae votive succedentibus«.

¹ Így 1396-ban Prágában bátyjával, Venczel cseh királylyal, 1399-ben pedig Józsa morva ögróffal köt ily örökösödési szerződést.

² »Extune praedictum Regnum nostrum Hungariae cum praemissis Principatibus, Comitatus, Dominus Provinciis, Castris, Civitatibus, omagiis bonis, nec non Juribus utilitatibus, dignitatibus, honoribus, libertatibus et consuetudinibus ad idem spectantibus aliisque pertinentiis suis universis ad praefatum Dominum Albertum devolvi debeat, per ipsum habendum, tenendum, et possidendum plena potestate et omni iure conservandum et utifruendum etc.«

Épen így a trónra jutás biztosítása sem országgyűlésen végbemenő királyválasztással történt volna eme okmány szerint, hanem magánjogias formában, a mint ezt annak következő szavai tanúsítják:

Quemadmodum eciam universi Praelati, Barones, Nobiles et Civitates predicti nostri Regni ad id observandum cum ipsorum specialibus litteris, eidem domino duci Alberto se obligarunt quolibet sine dolo.« Cziráky Disquis. historica de modo consequ. 205—8. 1.

Ez utóbbi így is történt, a mikor még ez évi szept. 21-én 110 úr és nemes és két város okmányt állított ki arról, hogy Zsigmond az országot az ő tudtukkal és beleegyezésükkel adományozta az öröklés jogán Albert herczegnek (Cziráky i. m. 208—210. 1.). Történetíróink tehát tévednek, a midőn az oklevélben országgyűlési határozatot látnak (V. ö. Ferdinandy: Az államaik, szerződések 29—30. 1.).

³ Közli Cziráky: Disqu. Hist. 211—214. 1.

Mátyást a viszonyok kényszerítik arra, hogy a szent korona visszaszerzése érdekében az 1462. esztendőben kötött békében, gyermektelen halála esetére Frigyes császárral a magyar trón iránt akként szerződjk, hogy a trón a császárra, vagy általa kijelölendő fiára, ha pedig a trón a császár halála után üresednék meg és ő több gyermeket hagyna hátra, ezek közül arra szálljon, a kit az ország választ. De ez a szerződés, mely az ország nevében köttetik meg s a melyet 1463-ban az országgyűlés is magáévá tett, nélkülözi a patrimonialis felfogást, mely a Zsigmond-féle és a későbbi örökösödési szerződésekben kifejezésre jut. Annak az oka, hogy eme szerződés megkötésénél a magyar követek nem a királynak, hanem az országnak nevében léptek föl, nem az volt, hogy az ország ebben az időben már külön jogalanyként szerepelt a királytól, hanem az, hogy a trónbetöltés kérdésében határozni választókirályságban csak az ország maga volt hivatva.¹

Ugyanily oknál fogva az 1491. évi pozsonyi békébe foglalt trónbetöltési szerződésnél is találkozunk azzal, hogy a követek nemesak mint a király, hanem úgy is, mint az ország követei nyerik meghatalmazásukat, mivel a trónbetöltés kérdésében csak az országgyűlés competens határozni.²

De a mi ennek a békeszerződésnek a tartalmát illeti, abban már erősen kifejezésre jut, hogy a német individualistikus felfogás diktálja. Azt kívánja ugyanis ez a szerződés, hogy ha Ulászló flörÖkös nélkül halna meg, Miksa római király és utódai igényeinek elismerésére minden egyes magát és örökösait nyílt levélben kötelezze, erre az országgyűlésen a római király követeinek jelenlétében az esküt letegye; a kik pedig ezen az országgyűlésen meg nem jelennének, egy új országgyűlésen tegyék meg ezt; a római király örökösének megválasztását biztosító okmányok megerősítése és esküvel való biztosítása pedig személyről személyre mindaddig átszáll, a míg a trónrakövetkezés esete ő rá vagy ivadékára be nem következik. Úgy hogy minden főpap és méltóságviselő és az országos várak várnagyai hivatalukat addig el se foglalhassák, míg ezt meg nem teszik, a koronaörök pedig

¹ A szerződés okmányát közli Cziráky: *Disqu. Hist.* 240—241. 1. V. ö. Ferdinandy: *Az államaik*, szerz. 42—43. 1.

² V. ö. Ferdinandy: *Az államaik*, szerz. 45—46. 1.

hivatalba lépésük alkalmával megesküsznek a római királynak, hogy a koronát csak az ő vagy ivadécai koronázására fogják megőrizni és ezeknek átadni.¹

E szerint tehát nem az ország, mint a regnicolák universitása, hanem az egyesek választanak a királyt, azaz az országnak legfontosabb közjoga, a királyválasztás joga a legegységesebb természetű magánjoggá vált volna, a melyre nézve a trónkövetelő minden eggyessel külön szerződhetik.²

De a békeszerződés ratifikálása sem országgyűlésen történt, mint a hogy azt történészeink általában hiszik, hanem többkevesebb úr és nemes külön okmányokban fogadta azt el,³ a mint azt »Az államalkotó szerződések« című értekezésemben kimutatni megkíséreltem.

De az, hogy az országgyűlés ezt a békét el nem fogadta, sőt 1498-ban és 1505-ben oly végzeményeket alkotott, a melyek a szabad király választási jogot biztosítani akarták, nem volt akadály annak, hogy a király a pozsonyi békének a magyar trónra vonatkozó kikötését azzal akarja biztosítani, hogy 1506-ban újra szerződött Miksával és 1507 november 12-én kettős házassági kapocs létesítése iránt egyezett meg vele, mely szerint az ő fia Máriát, a császár unokáját veszi nőül, a császár fiunokái közül pedig egyik a király leányát, Annát veszi feleségül.

Látni lehet tehát, hogy bár az ország a királyválasztás jogához erősen ragaszkodik s ezt a jogot mint az ország egész testét illető közjogot tekinti, az idegen származású királyok még is érvényre emelik azt a patrimonialis felfogást, mely Németországban teljesen ki volt fejlődve, hogy nekik joguk van a

¹ Okmányát közlik Cziráky: Disqu. Hist. 250—286. 1. és Firnhaber Beitrage zur Gesch. Ungerns 93—116. 1. Eredetije a bécsi udvari levéltárban.

² V. ö. Ferdinandy: az államalk. szerz. 47—49. 1.

³ Ezt a szerződést 1491 nov. 29-én nyolcz főpap és két úr ratifikálta, majd 1492 márcz. 7-éről több okmány kelt, melyek közül egyet 69 úr a magyarországi és erdélyi nemesek nevében, egyet 62 úr a horvát és szlavonországi urak és nemesek nevében, egyet 12 főpap, a többieket egyes főpapok, zászlós urak és városok magukra nézve állítottak ki későbbi kelettel (Közli Firnhaber i. m. 121—171. 1.) V. ö. Az államaik, szerz. 49—51. 1.

magyar korona iránt más országok fejedelmeivel örökösödési szerződésekre lépni s hogy eme joguk biztosítására nem szükséges az országgyűlés hozzájárulását kieszközölniök, hanem elégséges, ha annak végrehajthatóságát egyesek minél nagyobb számának lekötelezésével biztosítják.

VI. A hűbéri fejlődéssel, a nemzet egyetemének individualistikus irányú bomlásával, szóval a magyar rendiség alapjainak kifejlődésével egyidejűleg látjuk mind gyakoribbá válni a personalis uniókat idegen országokkal.

Az Árpádok korában a magyar királyok hódító politikát űznek és nem kapcsolatra törekednek a szomszéd országokkal, hanem arra, hogy azokat Magyarországnak vessék alá. Horvátországot és Dalmáciát Szent László és Kálmán a magyar állam részévé teszik, a többi királyok pedig, mint II. Béla, Imre, II. András, IV. Béla és V. István Rámát, Szerbiát, Halicsot és Lodomériát, Kunországot és Bulgáriát, szintén idekapcsolni akarják, s ha ez nekik nem sikerül, legalább fejedelmeiket törekednek hűbéresekké tenni. A királyok ezek felett az országok felett főnhatóságra, nem pedig emez országok trónjára törekednek, a mikor azok királyának címét beveszik a magyar király címei közé.

De az Anjou-korban kezdetét veszi az a törekvés, hogy a magyar király más ország koronáját is elnyerje, vagy hogy más ország fejedelme emeltessék a magyar trónra. A királyokat ebben családi hatalmi törekvések vezetik, az országot pedig arra, hogy idegen fejedelmeket ültessen a magyar trónra, eleinte az Árpád nőági ivadékaik iránt való kegyelet készletti, később azonban ennek az oka nem egyéb, mint az, hogy a királyok az ország vezető embereit megnyerték arra, hogy az általuk idegen fejedelmekkel kötött örökösödési szerződéseknél érvényt szerezzenek.

Nagy Lajostól kezdve II. Lajosig, Máriát kivéve, nincsen magyar király, a ki ne viselte volna hosszabb-rövidebb ideig valamely szomszédos országnak a koronáját. Nagy Lajos és I. Ulászló Lengyelország királyai, Kis Károly Szicília királya, Zsigmond és Albert római királyok, illetve császárok s a mellett az utóbbi és fia, V. László, a kik Ausztria hercegei, egyúttal Morva- és Szilézia uralkodói és Csehország királyai is, mely ország koronáját rövidebb ideig Mátyás is viseli, a ki az osztrák tarto-

mányok felett való uralomra és a római császárságra is törekszik. II. Ulászló és fia II. Lajos szintén cseh királyok is voltak.

Ez a jelenség sokkal törvényszerűbben érvényesül, semhogy azt pusztán véletlennek tulajdonítsuk és külső okokra vezessük vissza. Azok az okoskodások, a melyeket történésirőink szoktak ehhez a jelenséghez fűzni, hogy t. i. Magyarország hatalmi állása nem volt másként föntartható, csak úgy, ha, a magyar király más országoknak is fejedelme és így nagyobb hatalommal rendelkezik, mintha csak Magyarország erejére volna kénytelen támaszkodni, sehogy sem állják ki a komoly kritikát. Nagy Lajos és Zsigmond alatt a török veszedelem még nem látszott oly nagynak, hogy ez irányította volna a magyar politikát. A mikor pedig ez a veszedelem nagyra nőtt, az ország épen akkor aratta legnagyobb diadalait a török ellen, a mikor Hunyadi János volt a kormányzó és az ő fia, Mátyás volt a király, tehát olyankor, a mikor hatalmi állásának fentartásában egészen a saját erejére volt utalva. És hanyatlásának okai sokkal inkább kereshetők abban, hogy királyaink az ország erejét nem a török ellen fordították, hanem a nyugateurópai politikába avatkoztak, mint Mátyás, vagy abban, hogy az országban az idegenek ellen való küzdelmek felidézésével kötötték le a benső erőket; semmint abban, hogy az ország egy-maga nem volt elég erős a törökkel megküzdeni.

Bizonyos hiszékenység kell ahhoz, hogy II. Ulászló királylyá választásánál a legfőbb ok, a miért őt választották meg és nem más trónkövetelőt, az lett volna, hogy ő a cseh koronához tartozó országoknak volt a fejedelme. Hiszen ha a nagy és Európa keletén hatalmasnak ismert Magyarország gyöngye lett volna a törökkel megküzdeni, hihette-e valaki, hogy a kicsiny Csehország és tartozékai fogják neki a megfelelő erőt megadni a nagy feladatra?

A personalis unióknak folytonos megismétlődése, szinte állandóvá válása pusztán annak a nagy átalakulásnak, a fel-fogások ama nagy átváltozásának volt a következménye, a melyen a magyar társadalom épen úgy, mint a magyar királyság is, az Árpádok óta keresztül ment. A királyok a nyugateurópai fölfogást, a családi hatalomra való törekvést hozták magukkal a magyar trónra; a magyar közéletben, de különösen az oligarchák körében pedig annyira úrrá lett az individualistikus fölfogás

és e mellett oly nagy volt az uraknak egymás iránt való féltékenység, hogy inkább kerestek maguknak urat az idegen fejedelmek között, semhogy a saját vetélytársaik trónrajutását megszívlelték volna. A köznemesség pedig teljesen szervezetlen volt arra, hogy a maga kebeléből válasszon királyt, és így inkább megnyugodott idegen fejedelmek megválasztásában, semhogy a gyűlölt oligarchák közül, válasszon fejedelmet.

A társadalmi és gondolkozásbeli különbség oly nagy volt már ebben a korban, a még jogilag egységes, de társadalmilag már régóta különvált nemesség két része, az urak és a kisbirtoka nemések között, hogy a trónra alkalmas és a nemesség körében is népszerű magyar urat már találni sem tudtak volna. De azért mihelyt úgy alakulnak a viszonyok, hogy ilyen úr akad, a köznemesség keresztül is viszi, hogy nemzetbeli választassék királyllyá.

VII. Annak, hogy a magyar királyok más országoknak a fejedelmei is voltak, illetőleg hogy idegen országok fejedelmei lettek Magyarország királyaivá, természetes következménye volt: hogy az a szoros közjogi egység, mely a nemzet és a királyság között az Árpád-korszakban, mondhatjuk Szent Lászlótól kezdve fönnállott, a vegyesházbeli királyok alatt bomlani kezdett. A királyság, mely idegen országokban fekvő családi birtokokra is támaszkodhat, kezd elválni a nemzettől, mely kezdi önmagát a királyságtól különállóan is szervezni, mely kezd a családi politikát űző királyoktól külön jogalanyként is föllépni és királyai politikájával szemben külön politikát űzni.

Az Árpád-korban nyomát sem találjuk annak, hogy a király és a nemzet egymással mint felek tárgyaljanak, egyezkedjenek, és az egyezséget okmányba foglalják. Szerződéses viszonyról a két alkotmányi tényező között szó sincs. Az az előzetes megállapodás, mely III. Andrásnak a megkoronázását megelőzte, nemzet és király között kötött szerződésnek azért nem tekinthető, először mert III. András akkor még nem volt király, másodsor, mert a részéről tett Ígéret, a melyet csak koronázása után vált be, szerződés természetével nem bír.¹ A Zsigmond és az ő királyságát támogató urak között 1387. évi márczius havában létesült és ligának nevezett szövetség, a melyet némelyek hitlevélnek

¹ Erre nézve lásd: *Az államalk, szerv. című értekezésem* 18—20. l.

vagy választási alknak is tartanak,¹ nem tekinthető másnak, mint magánegyének politikai szövetségének, hiszen Zsigmond akkor az országnak még nem volt királya.² De ettől már csak egy lépés hiányzott ahhoz, hogy a király és a nemzet mint szerződő felek szerepeljenek egymással szemben.

Ez mihamar be is következik 1439-ben, a midőn az országgyűlésen alkotott decretum formális szerződés tartalmával jelenik meg és két példányban állítatik ki. Ezek közül az egyikben a király erősíti meg decretum formájában az ország határozatait, a bevezetésben azt mondván, hogy »ígértük és ígérjük, hogy az alább írt czikkelyeket megtartani és érvényesíteni *akarjuk és tartozunk*«, — a záradékban pedig a maga és a királyné nevében ígéri, hogy az országlakókat és az országot el nem hagyja, minden vetélytárs ellen védeni és szabadságaiban megtartani és oltalmazni fogja.³ A másik példányt pedig az ország egész testét képviselő országgyűlés állítja ki a király biztosítására,⁴ »nehogy azt hinni kényteleníttessék, mintha az ő hívei valami rosszakaratból hűségükben ingadoznának«, s melyben az országlakók ígérik, hogy a király és királyné hívei lesznek, de »ő felségeik is őket és országukat semmiféle szükségükben el nem hagyják, hanem velük együtt híven, minden erejükkel oltalmazni tartoznak, minden vetélytárs vagy ellenség ellen és az ők, valamint az országnak minden, úgy az elősorolt, mint egyes más jó, dicséretes és igazságos ősi szokásaikban sértetlenül fentartani kötelesek.« És mivel ezekkel teljesen ki vannak elégítve, ígérik, hogy a királyt és a királynét az itt engedélyezetteken kívül »soha többé semmiféle új találmányú jogokkal (leges), sem annak kérésével zaklatni« nem fogják, hogy nekik »más régi jó szokásokat és jogokat (leges) adjon, vagy bárminő engedményeket tegyen, melyek a fentebbiekben foglaltakon túlterjedjenek, akár azokat szokás és törvényként átírni ne is akarja és ne is tartozzék (seu in consuetudinem et legem adscribi nolle, nee debere)«.

¹ Így Fraknoi is: A magyar királyi kegyúri jog 73—74. 1. Lásd erre nézve jelen értek. 28. 1. ^x) jegyz.

² V. ö. Az államaik, szerz. 27. és 28. 1.

³ L. Corpus Juris Hung.

⁴ Szövegét lásd: Kovachich Vestigia com. 228—230. 1.

Ez a törvény tehát, bár közjogi kérdésekre vonatkozik, oly pactum conventumot tartalmaz, mint aminőket a német Landesstände-k szoktak volt kötni a tartományurakkal. Ez mindenestre annak a jele, hogy a szent korona fogalmában lévő közjogi egység a gyakori dynastia változás következtében és mert a király más országoknak is a fejedelme, a király és a nemzet között már annyira lazult,¹ hogy a már megkoronázott király és a nemzet mint külön jogalanyok és szerződő felek állhattak egymással szemben.

Ez egyelőre még csak a választási alkulevelek kifejlődésében és abban jut kifejezésre a későbbi királyok alatt, hogy a nemzet a nádorban a királytól egyre függetlenebb nemzeti főméltóságra tesz szert s a király szűkebb tanácsa az országgyűlés befolyása alá kerül, az ország tanácsává kezd átalakulni és olykor a tágabb tanács, valamint az országgyűlés is már mint a királytól önálló hatalmi faktor lépnek föl, s az országgyűlés önállóan ad ki manifestumokat és alkot törvényeket.

A választási alkulevelek, capitulatiók I. Ulászló megválasztásával veszik kezdetüket. I. Ulászlóval az ország követei már nemcsak mint a nemzet leendő királyával, hanem mint tényleg uralkodó lengyel királlyal is tárgyalnak és jutnak szerződészerű megállapodásra, melyet bár a király egyoldalú Ígérete alakjában, de már Írásba foglalnak, mely írás azonban a már létrejött kétoldalú szerződés biztosítására van hivatva szolgálni. Ebben az okmányban ugyanis azok a föltételek is benne foglaltatnak, a melyek a király két egymástól független országának egymáshoz való viszonyából voltak rendezendők,² a mely részek tehát a szerződésnek nemzetközi egyezmény jellegét is adják. De a megválasztandó király személyét itt a lengyel királyétól elválasztani nem lehet: mert a mikor Ulászló annak a megtartására kötelezi magát, hogy az országot lengyel hadakkal is védelmezni fogja, továbbá hogy az ország területének visszaszerzésére fog fáradni, de egyes részek Lengyelországnál maradnak, más részek hovatarozása pedig a két ország főembereinek későbbi megegyezésétől tétetik függővé, mind a két minőségében vállal kötelezettséget,

¹ V. ö. Államalk, szerz. 32—35. 1.

² Közli Kovachich Suppl. II. 479-430. 1.

vagyis elsősorban Ulászló mint egyén, nem pedig Lengyelország az ő útján lép Magyarországgal szerződési viszonyba,¹ és mielőtt Ulászló meghal, a két ország között minden kapcsolat, mely a vele kötött egyezség folytán létesült, önmagától teljesen megszűnik.

De Ulászló halála után V. Lászlóval új választási alku nem jön létre, hanem beérik azzal az esküvel, a melyben igéri, hogy az országot mindazokban a jogokban, szabadságokban, törvényekben és szokásokban meg fogja tartani, a melyekben elődei, azaz nagyatyja Zsigmond és apja Albert megtartották. Ennek az oka pedig az, hogy V. László királyságának az elismerése az Albert halálával megszakadt jogfolytonosságnak a visszaállítása vala, újabb megegyezést tehát nem láttak szükségesnek, mint azt, a mely Albert és az ország között 1439-ben létrejött.²

A közfelfogás tehát, a mint ebből az esetből kitűnik, az volt, hogy csak az új dynastiák választásánál van szükség újabb választási alkura, de itt is csak akkor, ha annak első tagja idegen ország fejedelme; de ha nemzetbeli választatik királylyá, ez az alku nem ölt szerződési formát, hanem az alkotmány csak decretum kiadásával nyer biztosítást, mint ezt Mátyás megválasztásakor és koronázásakor is látjuk.

De már II. Ulászlónál ismét előzetes és írásba foglalt ígéretet kivan az ország a választásnál megszabott föltételek beváltására, vagyis itt is formális választási alkulevéllal találkozunk,³ a melyet a király az 1492. évi decretum kiadásával váltott be, s épen így II. Lajos koronázásánál is ad ki a gyermekkirály nevében Ulászló választási oklevelet,⁴ a mi abban leli magyarázatát, hogy ekkor már a nemzet és a királyság még inkább távolodtak egymástól.

Ezek a választási alkulevelek első pillanatra felette hasonlóak azokhoz a szabadságlevelekhez, a melyeket már a XIV. század óta szoktak a német fejedelmek trónralépésükkor adni az egész tartománynak, vagy egyes részének, avagy egyes rendeknek, olykor a Landschaft egyes tagjainak, városoknak, hogy szokásos és elidősült jogaikat, vagy a melyeket be tudnak bizonyítani,

¹ V. ö. Államalk, szerz. 37—38. 1.

² V. ö. Államalk, szerz. 41. 1.

³ Corpus Juris Hung.

⁴ Kovachich: Vestigia com. 455—462. 1.

meg fogják tartani.¹ De azért ezek között a fejedelmi szabadság-biztosító levelek (Freibriefe, Freiheitserklärungen) és a magyar választási alkulevelek között még is lényeges a különbség: mert a míg ott többnyire előbb hódoltak a rendek és csak az után adott ki a biztosíték; addig itt az alkulevél kiadása a koronázás előfeltétele volt és csak a mikor a koronázás után a király az alkotmánybiztosító esküt is letette, történt meg az országgyűlésen jelenlevők eskütétele.²

A másik lényeges különbség az, hogy a míg ott még az egész Landschaft részére kiadott szabadságlevél is épen úgy, mint a& egyeseknek, rendeknek vagy városoknak kiadottak, csak általános ígéreteket tartalmaztak és a fejedelem magánígéretei maradtak; addig nálunk mindig az ország részére állítottak ki, részletes kikötéseket tartalmaztak és a koronázás után a decretum kiadásával be kellett a királynak ezeket váltani, tehát a decretumba foglalással közjogi jelleget nyertek, a Habsburgok alatt pedig, vagyis a tulajdonképeni rendi korban II. Ferdinánd óta maga ez a conditiókat tartalmazó levél iktatott törvénybe.

De épen így lényeges a különbség a császárok választási capitulatiói és a magyar választási alkuk között is, mert a míg a birodalomban V. Károly óta dívó választási capitulatiókban a császár a választófejedelmekkel köt szerződést, a melyben köteleességeket vállal részben az egész birodalommal, részben a választófejedelmekkel szemben, ezek különös jogainak tiszteletben tartására kötelezve magát;³ addig a magyar királyok választási alkulevelei épen úgy, mint a későbbi hitlevelek, az ország egyetemével szemben elvállalt kötelezettségeket tartalmaznak, s mint ilyenek válnak az ország törvényeivé.

De különböznek a magyar királyok választási alkulevelei azoktól a szövetségektől (Bündnisse) is, a melyeket egyes német

¹ ünger i. m. II. 240—242. 1.

² A szász herczegek követe írja 1453. febr. 24-éről kelt jelentésében V. László trónfoglalásáról: Doch ist am letzten zwischen im begriffen, das König Laslo in hat müssen sweren, sy bei iren rechten und alten herkommen lassen bleiben, und darauf haben in herrn und stett huldung getan (Fontes rerum Austr. XLII. 115. Fraknoi: A magy. nemz. tört. IV. 120. 1. 3. jegyz.)

³ Schröder Lehrbuch d. deut. Rechtsgesch. 756—757. 1.

tartományokban a rendek az erdélyi három népelem uniójához hasonlóan kötöttek egymással eleinte az egyházi fejedelemségekben és később másutt is, szabadságaik védelmére a fejedelemmel szemben, a melyet a fejedelemnek is meg kellett erősíteni, a mi gyakran akként történt, hogy ő is belépet a szövetségbe.¹

A míg ugyanis a magyar királyok választási alkulevelei, mint fennebb kifejtettem, az ország egészével szemben tett és a választás előfeltételeiül megállapított Ígéretnek voltak, melyeket a koronázási törvények kiadásával kellett beváltani; addig a Németországban dívó s a választást megelőző szövetségeknél, miként a Zsigmond-féle ligánál, a fejedelem csak mint szövetségestárs, magánjogi alapon és csak szövetségeseivel szemben volt kötelezve.

A magyar jogfejlődés tehát csak első pillanatra és főképen azért látszik a német jogfejlődés követésének, mert a magyar okmányokban azokkal a formulákkal, szólásmódokkal találkozunk, mint a melyekkel Németországban. De azért a magyar szokások és intézmények külső formája is igen sokban, tartalma pedig lényegesen különbözik a németországiaktól és csak abban egyezik meg a kettő, illetőleg abban követi a magyar jogfejlődés a németet, hogy a nemzet és a királyság egymástól való távolodásának és az országnak a fejedelemtől önálló szervezkedésének egyre több jelével találkozunk, a minek egyik oka a rendi irányú fejlődés, másik oka pedig a sok interregnum.

A mire az Anjouk alatt sem volt még példa, hogy az ország a királytól külön ad ki oklevelet vagy decretumot, azzal épen a szent korona korában találkozunk. Példa erre az a manifestum,, a melyet az ország I. Ulászlónak 1440. évi július 17-én végbe ment koronázásakor ad ki,² melyben az ismeretlen helyre vitt szent koronát és V. László koronázását érvénytelennek, a szent István fejről levett koronát érvényesnek jelenti ki³ és a most koronázott királyt a teljes királyi hatalommal ruházza föl.

¹ Unger i. m. 245—246. 1.

² Közli Kovachich: Vestigia com. 235—243. 1.

³ Ez nem azonos azzal az esettel, a mikor a Károly Róbert koronázására készített korona érvényesítésére 1308. decz. havában Gentilis bíboros pápai követ ad ki constitution mert ez nem az országgyűlés, hanem a pápai követ ténye, melyhez az urak csak hozzájárulnak.

Másik példája ennek az 1474. évi budai országgyűlés decretuma, a melyet a király távollétében állít ki s a melynek jellegén alig változtat, hogy a decretumot »de voluntate et mandato Sere-nissimi principis D. D. Mathiae Regis« kiállítottnak mondják. De ugyancsak Mátyás uralkodása alatt találkozunk avval a különös esettel is, hogy az 1470. évi decretum kiadásánál a királyi záradék és pecsét mellett az urak záradéka és pecsétje is szerepel, mely záradékban biztosítatnak az országalakók, hogy a király a decretumban foglaltakat, az új adók behozatalának a tilalmát meg fogja tartani. A II. Ulászló koronázására összehívott országgyűlésre az urak és a király külön adnak ki meghívólevelet,¹ az 1491. évi pozsonyi béke megkötésénél szereplő követek pedig a királytól és az országtól is nyernek fölhatalmazást.² Igaz, hogy ez utóbbinak oka, hogy itt a trónbetöltés kérdéséről van szó s ebben az ország a competens tényező, de hogy a külföldön is az országot a királytól különálló hatalmi factornak tekintették, azt mutatja, hogy Miksa CSÉISZÉIR el közte és Ulászló között 1506-ban megindult békealkudozások alkalmával a király békekövetei részére külön meghatalmazást kívánt az országtól s az ország tanácsa adott is ilyet az ország képviselőjében.³

Az országnak a királytól való külön szervezkedését mutatja a nádorságnak függetlenítése a királytól egyrészt azzal, hogy a nádort 1439 óta a királynak és az országgyűlésnek együtt kell választania és hogy az 1485. évinek nevezett nádori czikkével a nádori hatáskör törvényben nyer szabályozást; másrészt azzal, hogy az 1526. évi rákosi országgyűlés 22. czikke kimondja, hogy a nádori hivatal a nádortól el nem vehető, csak főbenjáró bűn miatt, hogy a nádori hivatal a választottnak haláláig tart s erről a király külön írást adjon, mely a koronával őrizendő.

Végre ugyanez a fejlődési irány érvényesül abban hogy a királyi tanács, már t. i. a szűkebb tanács II. Ulászlótól kezdve mint az országgyűlés által kirendelt tanács kezd szerepelni, a mennyiben az 1495. évi 8. t.-cz. abban nemeseket is alkalmazni kíván, az 1498. évi 2. t.-cz. a kirendelt tanács tagjait az

¹Ladányi: Magy. alk. tört. I. 393. 1.

²Cziráky Disqu. hist. 251. 1.

³Ladányi i. m. I. 384. 1.

országgyűlésen kívánja választatni, az ez évi 7. t.-cz. pedig elrendeli, hogy ezek közül 8 nemes mindig bebocsátandó a kormánytanácsba, az 1507. évi 5. t.-cz. pedig a tanács tagjainak hozzájárulásához köti a király rendelkezéseinek az érvényét s a 7. t.-cz. pedig felelőssé teszi a tanács tagjait az országgyűléssel szemben.

II. Lajos alatt a tanács magához ragadja a királyi hatalmat, az országgyűlés pedig a tanács megalkotásának a jogát, úgy hogy a tanács a bácsi országgyűlés 40. cikke óta nem egyéb, mint az országgyűlés állandó bizottsága az ország kormányzására.

Ha még ehhez hozzávesszük a magyar birtokrendszert, mely királyi adományon alapult, így tehát külső formájára hasonlított a német beneficiális birtokrendszerhez, és a tárnoki városoknak az 1405. év óta az országgyűlésre való meghívását s ezzel egy új politikai rend kialakulásának az alapjait: az a látszat keletkezik, hogy Magyarországon már a mohácsi vész előtt ki vannak fejlődve mindazok az állapotok, a melyek az alkotmánynak azt a hűbéri-ségből kifejlődő rendi színezetet adják, mely a német tartományokban a XIV. században éli virágkorát, a mikor ugyanis a tartományurak hatalmát a legnagyobb mértékben korlátolja a rendek gyűlése és az ebből alakított rendi bíróságok és kormányzati szervek.

De ez csak a felületes szemlélő előtt látszik ily alakban kidomborodni. Mert az Árpádok kihalása és a mohácsi vész közé eső korban Magyarország nem rendi, hanem hűbéri korszakát éli, mely csak előkészíteni volt hivatva a tulajdonképeni rendi korszakot; azt a hűbéri korát éli, a mely hűbéri korszakot Németország a XI. és XII. s részben a XIII. században élt, de a mely hűbéri kor a német hűbéri korszaktól azért még is igen lényegesen különbözött, mert csak formáira nézve volt hűbéri, de lényegében nem, mivel az államnak egyéni uralmakra való széthullását megakadályozta az a nemzeti közfelfogás, mely mint a szent korona elmélete ismeretes.

A magyar alkotmány ebben a korban nem szervezett rendek kapcsolatán, hanem egyéneknek a szent korona fogalmában való összeolvadásán épül fel, a mi külsőségekben is kifejezésre jut. Eendi elem ebben az alkotmányban csak az, hogy a nemzet, az ország épen úgy külön tényező ebben az alkotmányban a királylyal szemben, mint a német Landschaft a tartományúnál szemben.

De rendekről, mint a királyi hatalmat korlátozó testületekről már csak azért sem lehet szó, mert bár mennyire élesek az ellentétek a nagyvagyonú urak és a kisbirtokú nemesek között társadalmi és politikai tekintetben: a nemesség még egy rend, egyenlő jogállással és egyetlen rend, melynek országos állása és politikai szerepe van. A többi rendek pedig, mint a legkülönbözőbb jogállású csoportokat magában foglaló szabad rend, és a magánhatóság alatt álló parasztrend, a szónak nyugati értelmében rendnek nem is tekinthetők, mert sem országosan szervezve nincsenek, sem az egyenlő jogállásúak zárt testületének nem tekinthetők, a melyen belől testületi szellem és ezzel kapcsolatban a rendi élethivatás és a becsület felől különös fogalmak keletkeztek volna.

A nemesi rendet pedig nem az egyenlő életállásúak közös-érdeke, nem a testületi szellemből eredő összetartozóság érzete, hanem a nemzeti érzület és egy közjogi fogalom, a szent korona fogalma foglalja egybe, a melynek szolgálata az egyedüli út arra, hogy valaki a társadalmi és politikai emelkedéshez érdemeket szerezhessen. A szent korona fogalmával összefüggő formák pedig, a melyek mellett a nemesek és a király egy közjogi egészbe foglaltatnak össze, nem rendi, hanem hűbéri természetűek s a mikor rendiekké válnak, megdöntik magát a szent koronához fűződő közjogi felfogást is.

A szent koronához fűződő közjogi felfogás az Árpád-korban kezd kifejlődni és a magyar birtokrendszeren alapszik. A mikor a donatio túlnyomóvá válik és a szállásbirtokosok is, hogy jogcímüket erősebbé tegyék, birtokaikat felajánlják a királynak, hogy azt tőle adományként visszakérjék és birtoklásuk jogcímét oklevéli alapra helyezték, a király vált az ország területének főtulajdonosává. A mikor pedig a koronázásnak a nemzet már királylyá avató erőt tulajdonított s a koronázás mindig országgyűlésen ment végbe, a szent koronát, a melylyel való megkoronázás után nyeri a király azt a tekintélyt, mely az ő személyét a nemzet előtt szentté teszi, nem pedig a király személyét kezdték tekinteni az ország területe főtulajdonosának és a szent korona így vált minden birtokjog forrásává (*radix omnium possessionum*), a király pedig csak azért bírt birtokadományozási joggal, mert a koronázás folytán reá szállt a szent koronában lakozó birtokadományozásnak és ezzel a nemesítésnek a hatalma is.

Az ország területe felett a szent koronát megillető főtulajdonjoggal együtt azonban mindazt a hatalmat a szent koronában kezdték látni, a mi a középkori felfogás és gazdasági viszonyok következtében a földbirtokkal összefüggött, tehát a földbirtokon élő emberek fölötti bíraskodási és igazgatási, valamint jogalkotási hatalmat is és így az államhatalom egész telje a szent koronában lakozónak tekintetett, mely a koronázással együtt száll át a királyként következő vagy királyivá választott egyén fizikai személyére.

De mivel az egyes nemesek bírták az ország területének kisebb-nagyobb részét, tehát ők is részesei voltak a szent korona területének; ennél fogva ők is részeseivé váltak azoknak a jogoknak, annak a hatalomnak, mely a szent koronát az ország területének egyetemére nézve megillette és így tagjai, azaz részei voltak magának a szent koronának is, mint a részeket, a tagokat magában foglaló egésznek.¹

A kapcsolat tehát a nemes és a szent korona között formájára nézve hasonló ahhoz, mint a milyen az a kapcsolat volt, mely a hűbéres és közvetlen hűbérura között nyugaton is fennállott; mert a mint ott a főtulajdonos a császár és az ő hűbérese a császártól kapott birtokjogot gyakorolja a saját jogán; akként Magyarországon a szent korona minden birtokjog és a birtokkal összefüggő hatósági jogok forrása, és a nemes ezeket a jogokat az ország kisebb-nagyobb része felett a szent koronától nyert joga alapján gyakorolja. A különbség csak az, hogy a hűbéres a hűbérúrral szemben, a nemes pedig csak a szent koronával és nem annak birtokosával, a királylyal szemben van különös szolgálatokra kötelezve. Vagyis a míg a hűbéres a hűbérurat minden háborújában követi, a nemes a királyt csak az olyan háborúban, mely a szent korona területéért, az ország védelmére folyik és külső háborúba csak a szent korona parancsára, azaz törvényben foglalt határozat alapján köteles résztvenni.

A szent koronához fűződő felfogásnak ez az alapja nem változott a vegeyesházbeli királyok korában sem, csak még inkább hűbéres színezetet nyert a bandériális hadszervezetben, mert most már a nagyobb birtokos, a kit nagyobb birtoka nagyobb

¹ V. ö. Államalk, szerz. 23—24. 1. és Magyarorsz. közj. 44—45. 1.

köztevékenységre képesített, egyúttal nagyobb mértékben volt az ország védelmében, a szent korona szolgálatában is terhelve, mert ki-ki jobbágytelkei arányában volt köteles az ország védelmére a saját jobbágyaiból katonákat kiállítani és hadba küldeni.

A nemes tehát nem a királynak, hanem a szent koronának a közvetlen hűbérese. De ez a hűbéries viszony közjogivá válik az által, hogy a nemes a szent korona területének birtokosa és így hatalmának a részese is, vagyis tagja annak a szent koronának, melyben lakozik a királyság ereje, melytől a király a maga fejedelemi hatalmát nyeri. Vagyis a szent korona, a melyet az államhatalom megillet, csak ott van jelen, csak ott fejtheti ki a maga hatalmát, a hol annak minden tagja, azaz minden nemes és birtokosa, t. i. a király is jelen van, t. i. az országgyűlésen. Így tehát a nemes a nemesek összességét és a királyt összefoglaló szent koronának, azaz az államhatalomnak a hűbérese, tehát nem hűbéres, hanem csak a forma hűbéri, mely a nemeseket egymással és a királylyal egy közjogi egészbe foglalja egybe. Röviden a szent koronához fűződő felfogásnak és jogrendszernek csak a formái hűbériek, de tartalma közjogi.

Épen így a királyválasztásnál és a koronázásnál is a formák hűbériek, de a tartalom erősen közjogi. A királyt ugyanis a szent korona tagjainak az összesége, az országgyűlésre egybesereglett nemesek választják, az általok meghatározott választási föltételek elfogadása után. A megválasztott király azonban a szent korona hatalmának őt megillető részét csak akkor bírja visszavonhatatlanul, ha megkoronáztatott, azaz ha a szent korona tagjai a korona hatalmát reá ruházták és a király a nemesek, az országlalkók- és az egész ország jogait esküjével biztosította. Ez tehát közjogi tartalmat ad a koronázásnak. De a mikor ez megtörtént, az országgyűlésen jelenlevők leteszik a királynak, mint a szent korona legitim birtokosának a hűségi esküt, épen úgy, mint a hogy nyugaton is a trónfoglaláskor az új hűbérúrnak,, a trónfoglaló fejedelemnek a rendek, hűbéresek, leteszik a hűségi esküt, itt tehát a király és a nemzet hűbéri formák közt egyesül egy közjogi egészben.

Épen így van ez az országgyűléseken is, a hol a szent korona a maga teljes hatalmát kifejti. Megjelennek ott a szent korona összes tagjai, részint személyesen, részint utasítással ellátott

választott nemesek által képviselve. Az országgyűlés tehát egyének összessége, a miért is az országgyűlésen az ország összes népességének kiadott privilégiumok, vagyis a decretumok a tagok összességét, a főpapokat, bárókat, nemeseket, előkelőket stb. sorolják föl, de hozzáteszik, hogy ezek az ország egyetemét, az ország egész testét (*totum corpus Regni*) képviselik.¹ Az országgyűlésnek egyes főpapok, urak és nemesek gyűléseként való föltüntetése tehát a hűbéri individualistikus formát, az ország egész testében való összefoglalás pedig a magyar közjogi felfogást juttatja kifejezésre.

A szent korona elméletében tehát egy sajátos felfogás jut kifejezésre, melyben a hűbéri formák a közjogi tartalommal teljesen összeolvadva jelennek meg és már-már mutatkoznak a jövő rendi korszak kifejlődésének az alapjai is.

A középkori magyar alkotmány tehát még nem rendi természetű, hanem a nemzeti állam és a hűbéri állam elemeinek sajátos keveredése, mert a míg az egyes nemes a szent korona jogán bírja birtokát és gyakorol ennek alapján köztevékenységet; addig a király a nemesek összességének akaratából bírja és gyakorolja a privilégiumok, a nemesség és a birtokok adományozásának, a törvényhozásnak, országlásnak és bíraskodásnak hatalmát.

»E két dolog — mondja Werbőczy a Hármaskönyv I. r. 3. ez.-ben — mintegy a viszonos átruházásnál és kölcsönösségnél fogva annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy egyiket a másiktól elválasztani és elszakítani nem lehet és egyik a másik nélkül nem történhetik. Mert a fejedelmet is csak a nemesek választják és a nemeseket is a fejedelem teszi azokká és ékesíti nemesi méltósággal.«

¹ Így Zsigmond 1435. évi II. decr.: »de eorundem praelatorum, et baronum, nec non nobilium regni nostri, *totum corpus eiusdem regni, cum plena facilitate representantium, unanimi voto*« etc. vagy: Albert 1439. decr.: »praelatorum et baronum, nec non procerum et nobilium regni nostri Hungariae, *coetus et universitatis identitása; totius Regni Hungariae, cum efficaissima facilitate Communitatem eiusdem repraesentantes*«, vagy Mátyás 1486. évi decretuma: »generalemque diaetam hic Budae celebrandam, cunctis praelatis, baronibus, proceribus, et aliis nobilibus instituimus. Ubi cum eisdem una, caeterisque de quolibet comitatu electis nobilibus, *et Universum hoc regnum repraesentantibus.*«

E szerint tehát az egyes egyéneket illető souverain jogok, melyeket az egyes nemes úgy a maga birtokán saját alattvalói s jövedelmei fölött, mint az országgyűlésen és a királyi tanácsban kifejtett köztevékenység által az ország sorsa fölött gyakorolt a szent koronától származnak: azaz az egyénnek a hűbériségre emlékeztető souverain jogai közjogi eredetűek. De viszont a király személyét a szent korona jogán megillető közjogi természetű közhatalmi jogosítványok az egyének összességétől, az országgyűlésen egybesereglett nemesektől erednek, kik magukat a királyválasztás alkalmával a királyivá választott egyén személyének és fiörököseinek alávetik és egyelű jogainak eskü által történt biztosítása után hűségüket szintén esküvel (melyet homagiumnak neveznek) ígérnek.

A szent korona tana tehát nem áll ellentétben azzal a felfogással, mely az államban egyének összességét látja, tehát azzal sem, mely szerint a nemzet és királya egymással, mint külön jogalanyok, szerződésre lépnek. De ezen szerződések nem egyenlő természetűek a nyugati rendek és Landesherrek között kötött szerződésekkel (*pacta conventa*), a melyek csakis szerződési mivoltuk miatt, tehát magánjogi alapon voltak kötelezők; mert a magyar közjogi felfogás, mely a szent korona tanában nyer megtestesülést, azt eredményezte, hogy az ily szerződések létrejövetelük után közkötelező erőt a törvénynek, mint a szent korona egységes akaratának formájában nyertek s a királyt és a nemeseket nemcsak a szerződés létrejövetele alapján kötelezik, hanem a királynak és a nemeseknek a szent korona egész teste is köteleességévé teszi, hogy azt, mint legfőbb állami akaratot a király megtartsa és mások által is megtartassa és hogy annak az országlakók is engedelmeskedjenek.

Es ez a felfogás oly erőteljesen gyökerezett a nemzet egészében, hogy még a tulajdonképeni rendi korszakban is, a mikor a szent koronához fűződő felfogás lehanyatlott, minden a nemzet és a király megegyezésével létrejött állami akaratnyilvánítás, vagy véghezvitt állami aktus, akármilyen természetű volt is az, törvény alakjába foglaltatott, így maga a koronázás, a nádor és a koronaörök választása, idegenek ünnepélyes honfiusítása stb. mind törvénybe iktatott, vagy mint nálunk mondották, bezikkelyeztetett. És így a rendiségnek igen lényeges ismerte-

tője, hogy a fejedelem által egyoldalúlag alkotott törvény és a rendek közreműködésével alkotott törvény ereje között nincs is különbség, hanem az alapvető alkotmánytörvények is olykor a fejedelem engedményének alakjában jelennek meg, Magyarországon épen a rendi korszakban föl sem található, de a szent korona korában is ismeretlen, mivel itt nemcsak a jogszabály, hanem a legtöbb állami aktus a törvényhozásra szokás útján kifejlődött és megszabott határozott formák között megy végbe, t. i. minden törvényt a király és az országgyűlés együtt alkot. A mikor pedig még előfordult, hogy a király egyoldalú akaratnyilvánítását is törvénynek tekintették, vagy hogy a kiadott királyi rendelkezés engedmény alakjában biztosítja az országalakók jogállását, mint pl. az aranybullában, akkor még a rendiség legkezdetlegesebb alapjai sem voltak nálunk kifejlődve.

Igaz, hogy az aranybulla, vagy IV. Béla 1267. évi törvénye, külső alakjukra nézve nem egyebek, mint királyi privilégiumok, a melyek az ország összes népességének szólnak és hogy ezekben nem jut kifejezésre, hogy a király az ebben foglaltakat az országgyűlés akaratával rendeli el, és hogy ez az aranybulla az ország egyik alaptörvényének tekintetett a rendi korban is, sőt már a mohácsi vész előtt is; mindazonáltal ekkor már az volt a hit, hogy az országgyűlésen, az újabb törvények módjára, a szent korona két tényezőjének közös megegyezésével alkotattott, vagyis hogy ezt törvénynek tekintették nemcsak tartalmánál, hanem alakjánál fogva is.

A jogalkotás terén az a dualizmus, mely kezdetben a királyi jog és a népjog között fennállott s mely nyugaton már a frank birodalomban vette kezdetét és a rendi korban teljes kifejlődésében fennállott és alapjait adta az államhatalmi dualizmusnak is: a magyar jogfejlődésben már az Árpád-kor második szakában elenyészett, és így Magyarországon ebben a tekintetben is hiányzott a rendiség egyik lényeges ismérve.¹

¹ A jogalkotásban a dualizmus nyugaton már a frank birodalomban veszi kezdetét. A nép közvetlen részvétele a jogalkalmazásban a népjogot eredményezi, a királyi hivatalnokoktól és a királytól pedig a királyi jog ered. Egyik a népjog, a másik a királynak az akaratán alapszik. Mind a, kettő részben szokásjog, részben a bírák által hozott ítéletekben kifeje-

Rendi alkotmányról tehát Magyarországon még a tulajdonképeni rendi korszakban is csak annyiban lehetett szó, hogy a nemzet rendekre oszolva jelent meg az országgyűlésen, de a mint a rendi kort megelőző korban már gyakran fordulnak elő oly jelenségek, a melyek nyugaton a rendiséggel együtt jártak; addig a tulajdonképeni rendi korban is hiányzanak nálunk a rendiségnek igen lényeges karakterisztikonjai.

III. A magyar rendi alkotmány teljes kifejlődésében.

A nemesség közjogi egysége már a mohácsi vész előtt meg volt rendülve s miután a mohácsi vész utáni időkből a kisebb birtokú nemesek vonakodtak az országgyűlésen személyesen részt venni, a királyok pedig csak azokat kezdték személy szerint meghívni az országgyűlésre, a kik vagy országos főméltóságot vagy főispánságot viseltek, vagy pedig örökös főrendű (grófi, bárói) címekkel voltak fölrüházva: a nemesség formaliter is több különböző közjogi állású részre, rendre bomlott. Az 1608. k. u. 1. t.-cz már csak megrögzíti azt, a mit az élet már a XVI. század folyamán! kifejlesztett, hogy t. i. a nemzet nem mint az ország egész testét képviselő egység, hanem mint különböző közjogi állású rendek egymás mellett, jelenik meg az országgyűlésen s a személy szerint meghívottak a főrendi táblán, a követek útján képviseltek pedig a karok és rendek tábláján, egymástól külön tanácskoznak és elkülönítve határoznak.

Az egyháziak, mint külön rend már az Árpád-kor végén szervezve voltak a maguk külön érdekeinek az érvényesítésére. És így most, a mikor a nemesség közjogi egysége megbomlott, a főpapság mint külön rend vett részt az országgyűlésen s külön renddé tömörülését nagyban előmozdították az egyháznak azok a küzdelmei is, a melyeket a terjedő protestantizmus ellen kellett vívnia.

zésre jutó jogtétel (Satzung). (H. Brunner: Deutsche Rechtsgesch. I. 278.1.). Ott tehát a törvényhozási és államhatalmi dualismus alapjai már a leg-régibb korban megvoltak s az egész középkoron át megmaradtak (Jellinek: Das Recht d. mod. Staates 290. 1.); ellenben Magyarországon a törvény és a szokás viszonya más volt.

A másik rend, a mágnások rendje, szintén zárt egészsze vált az örökös főrendűség kifejlődése és a királyoknak ama eljárása következtében, hogy országos főméltóságra és főispánságra rendszerint azokat alkalmazták, a kik nagy földbirtokkal bírtak és örökös főrendű címekkel ékeskedtek.

A tágabb királyi tanács, mely az előző korban az ország kormányzatára jelentékeny befolyást gyakorolt, a külön magyar királyi udvar megszűnése következtében ezt a szerepét elvesztette és csak mint az országgyűlés egyik táblája, mint főrendi tábla maradt fenn, a melyen a főpapság mint egyházi főrend és a hivatal szerinti és örökös mágnások mint világi főrend jelentek meg.

A két főrend tehát, bár egymással ellentétes érdekeik külön rendként csoportosították őket, nem vált szét jogilag két külön rendi testületre, curiára, mint a hogy az Németország legtöbb tartományában történt, hanem egy testület maradt.

A nemesség, a melyből a két főrend kivált, megyénként küldött követeivel jelent meg az országgyűlésen s az alsó papság és a kisebb praelatusok, a kik társadalmi és vagyoni helyzetük folytán a köznemességgel maradtak szorosabb nexusban, egy rendbe összeolvadva jelentek meg az országgyűlésen, de ez a rend, mint a köznemesek rendje, a főrendtől külön testületben tanácskozott és határozott.

A szabad királyi városok, most már a személynökiek is, a köznemességtől különböző érdekeiket iparkodtak érvényesíteni, tehát külön renddé alakultak, a melyet a királyok azzal akartak erősíteni, hogy a szabad királyi városok számát szaporították. Ezt a törekvést azonban a köznemesség egyrészlől azzal törekedett ellensúlyozni, hogy a városok követküldési jogát országgyűlési beczikkelyezéshez kötötte, másrészlől hogy a mikor már a szavazatok összeszámlálása is előfordult, ezek összes szavazatait csak egy szavazatnak számította.

A követek táblája tehát szintén nem vált két rendi testületre, curiára, hanem a két közrend az országgyűlésen egy testület maradt s a két rend különállása csak a képviselt elemek különböző jogállásában, az érdekek különbözőségében és abban mutatkozott, hogy az előzetes tanácskozásból, a mely a kerületi gyűléseken folyt, 1832 előtt a városok ki voltak zárva s ott csak a megyék követei vettek részt.

A rendi szervezkedés alapja tehát az országgyűlésnek két táblára osztásában keresendő.

Az országgyűlés pedig nem nevezte magát, mint még az előző korban, az ország egész testének (totum corpus Regni), hanem rendek gyülekezetének, Magyarország karai és rendinek (Status et Ordines Regni Hungariae) kezdi magát nevezni, s nem többé az ország jogait, hanem az ország karai és rendéinek jogait, kiváltságait védelmezi.¹

A magyar alkotmány rendi irányú fejlődésének és rendi jellegének az egyik alapja tehát az, hogy az eddig egységes nemes-ség négy különböző jogállású országos rendre bomlik, mely négy rend állandóan két külön testületben tanácskozik és határoz az országgyűlésen és egymással rendszerint csak izenetek útján érintkezik.

A míg tehát Németországban a rendiség a puszta személyes viszonyon alapuló hűbériségtől való átmenet az állami egység felé, mert az egyéni uralmakból álló társadalmat szervezett rendekben tömöríti és eleinte szerződési alapon, később a fejedelmi hatalmi szervezett kifejlődésével ennek közremunkálása folytán a rendeket a tartományúrral egy nagy közjogi egészben egyesíti, majd a középkor végén s az új korban a közérdekben föllépő fejedelmi hatalom a rendek hatalmát megsemmisíti, mert elnyeli s így lesznek a német tartományok idővel abszolút uralom alatt álló közjogi egységekké, államokká; addig Magyarországon a rendi szervezkedés éppen ellenkezőleg a szent koronában kifejezésre jutó közjogi egységnek a bomlását, a nemzetnek a királyságtól való távolodását, különválását és a királyok patrimoniális felfogásával szemben a nemzetnek új közjogi alapon való önálló szervezkedését jelenti, melyben a rendi felfogás nem magánjogi, hanem közjogi alapon érvényesül. Azaz nem a rendek es ezek szövetsége válik országgá, hogy szerződjenek és egygyé legyen idővel a fejedelemmel, hanem az ország mint egész kezd

¹ A »status et ordines« kifejezés először II. Ulászlónak 1500. évi decretuma bevezetésében fordul elő ekként: »quam ut hoc ipsum regnum et eiusdem incolae etc . . . et unumquemque *Ordinem et Statum* antiqua: semptiternaque libertate conservare possimus.« Ez a kifejezés azután I. Ferdinándig többé nem használtatik, de 1545 óta állandóvá és közön-ségessé válik.

különválni a királyságtól és rendek módjára szervezkedik, hogy a királyságnak új államalakítási törekvéseivel szemben ellenállásra képessé legyen.¹

Mínthogy pedig a fejedelmi hatalom könnyebben volt korlátozható magánjogi, mint közjogi formák által, mert a magánjog még az abszolút monarchiákban is korlátozza a fejedelmi önkényt, a közjogban azonban a tényleges hatalmi viszonyok is jelentékeny szerepet játszanak; csak természetes, hogy a magyar rendi szervezkedés is önkéntelenül a magánjogi formák felé kezdett hajolni, hogy a rendi jogosítványok bástyái mögé vonulva védhesse meg a nemzeti létet és menthesse meg a magyar államiságot. S erre a nemzetet az új dynastiából származó királyok idegen felfogása is kényszerítette.

A mohácsi csatavesztés után ugyanis oly dynastia jutott Magyarország trónjára, mely hatalmának súlypontját sokkal inkább találta fel idegen országaiban, mint a török hódítástól szorongatott és önmagában is kettészakadt hanyatló Magyarországnak. Ezekben az idegen tartományokban pedig a fejedelmi hatalom már a XV. században megkezdte azt a harcot a rendiség ellen, mely később a fejedelmi abszolutizmus megteremtését és a fejedelemnek a tartomány összes népe felett való közvetlen uralmát, valamint az egy család uralma alatt álló tartományoknak önálló államokká való kialakulását eredményezte.²

Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a Habsburg-házból származó királyok, a kik német császárok és e mellett Csehország és az osztrák örökös tartományok fejedelmei voltak, az uralmuk alá került Magyarországot, mely az elszakadt keleti

¹ V. ö. Államalk, szerz. című értekezésem 31. l.

² A római jog hatása a XV. századtól kezdve a fejedelmi hatalom megerősödését eredményezte (Schröder i. m. 724. l.). Az erősödő fejedelmi hatalom mindinkább átfogja az egész tartomány összes népességét s mint a széthúzó külön érdekek fölé emelkedő közérdeket képviselő hatalom, a rendek hatalmát lassanként megtöri az egész vonalon. A fejedelmek kezdik tilalmazni a *Bündnissehet*, a rendek egyesülését vagy szövetségét. Az örökös tartományi béke 1495-ben, mely örökre és feltétlenül tilt minden ön jogszolgáltatást és viszálykodást (Fehde), a szövetkezéseket is feleslegessé teszi s ezzel azoknak erősségét is megtöri s a fejedelmek ettől az időtől fogva kezdik megakadályozni a rendek szabad gyülekezéseit is

rész és a török által elfoglalt nagy terület leszámításával a még rövid idő előtt hatalmas Magyarországgal se a lakosság száma, se területi nagysága tekintetében össze nem hasonlítható, nem tekintették államnak, hanem csak olyan tartománynak, mely miként a többiek, az ő családi hatalmuk (Hausmacht) alá került s a melynek többi országaikkal egységes állammá való összeolvasztásának útjában csak azokat a jogosítványokat látták állani, a melyeket a többi országokban mint rendi jogosítványokat tanultak megismerni.

Az előző korban kifejlődött magyar alkotmányt ennél fogva a Habsburg-házból származó királyok nem uralkodásuk jogalapjának s nem egy államalkotó nemzet uralomfentartó alkotásának tekintették, a melyhez alkalmazkodni önmaguk érdekében szükségesnek érezték volna; hanem egy olyan réaltehernek, mely fejedelmi birtokuk egy részét terheli s a melytől szabadulni épen úgy kívánatos, mint azoktól az akadályoktól, a melyek államszervező terveiknek a német örökös tartományokban és különösen Csehországban a rendi jogok alapján útjában állottak.

I. Ferdinándnak első gondja az volt, hogy megtörje annak az oligarchiának a hatalmát, mely őt a magyar trónra juttatta. S minthogy ez neki, a ki külföldi erejére is támaszkodhatott, sikerült is, ezzel a köznemességnek nagy tömegeit nyerte meg a maga és családja számára s ez volt az oka annak, hogy uralkodásának végső éveiben uralmának gyökereit már a nemzet alsóbb rétegeibe is lebecsátotta.

A keleti országrész, a melyben János volt a király, igen súlyos helyzetben volt. János nemcsak hogy külföldi hatalomra nem

(Unger i. m. II. 271—275. L). Az örökösödési szerződések, a melyek a fejedelmek között igen gyakoriak voltak, egyes fejedelmi családok területi hatalmát igen növelték s ha egy tartomány oly tartományúr kezére került, a ki más tartományok hatalmasabb ura volt, a rendek abban a veszélyben forogtak, hogy az új fejedelem privilégiumaik megerősítését megtagadja és megdől a rendi szabadság (V. ö. Unger i. m. II. 328. 1.). A mily mértékben nő a fejedelmi hatalom, oly mértékben tömörülnek az egy fejedelmi család uralma alatt álló territóriumok egységes állammá és válnak ezek az államok függetlenebbé a birodalomtól s a „westfáli béke a német territóriumokat már souverain államoknak tekinti, a melyeket külügyi szempontból fejedelmük egymaga képvisel.

támaszkodhatott, a mely államszervező tevékenységében őt támogatta volna, hanem oly külső segílyt volt kénytelen igénybe venni, mely már másfél-száz esztendő óta gyűlölt volt a nemzet szemében. A törökkel való szövetekezés eszméjét az a nemzet, mely az előző korban a kereszténység végvárául tekintette magát, nem vette szívesen és nem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy királya a töröknek legyen a szövetségese. Ez volt az oka annak, hogy János nem volt képes az egész ország felett a maga uralmát megtartani és csak azt a részt tudta a fia számára biztosítani, a mely rész a török hatalmi szférájába esett, a mely résznek lakosai életük és vagyonuk nagyobb biztosítékát látták a törökkel való szövetségben, mint a német segílyben.

A Habsburg királyok állandóan az országon kívül laktak. Ebből a magyar törvények értelmében az következett volna, hogy a középponti kormányzatot a király helyett állandóan a nádor vigye a királyi tanácssal. De Ferdinánd már 1529-ben Bécsbe vitte a királyi kancelláriát s állandóan a maga oldalánál tartotta, a magyar királyi tanácssal pedig nem érintkezett közvetlenül, hanem csak a kancellária útján írásban, a tágabb királyi tanács pedig, mivel a király nem tartotta itt udvarát, lassanként elvesztette a kormányzatra azt a befolyást, a melyet még az előző korban gyakorolt.

Miután a szent koronához fűződő felfogásra alapított magyar alkotmány az ország három részre szakadása folytán alapjaiban megingott, a királyok hozzáfogtak Magyarország tartományi kormányzatának önhatalmú szervezéséhez s a mi eddig csak törvény útján történhetett, azt, miként egyéb országaikban szokták volt tenni, rendeleti úton léptették életbe. Ezekkel az önhatalmú rendelkezésekkel szemben a nemzet kevés ellenállást volt képes kifejtetni és kénytelen volt megnyugodni abban, hogy a középponti kormányzatot a király saját tetszése szerint rendezze be, de viszont önmagát a vidéki igazgatásban, a megyékben kezdte erőteljesebben szervezni, szóval ott iparkodott érvényesülni, a hol erre a teret még nyitva látta a maga számára.

A mióta ugyanis a köznemesség nem jelent meg személyesen az országgyűlésen, hanem csak megyéenként választott és utasítással ellátott követei útján, a megyék közgyűlései gyakori tárgyalási helyévé váltak az országos jelentőségű ügyeknek, a melyekre

nézve a követeket utasítással kellett ellátni. Az országgyűlési ügyek tárgyalása az, a mi a megyék közgyűléseinek már Zsigmond kora óta határozott alakot kezd adni s ennek folytán kezdenek a megyegyűlések a nádor által annak idejében tartott, proclamata congregatióknak nevezett bíraskodó gyűlésektől különválni.

A főispán már az előző korban megszűnt a megye vidéki bírója lenni s helyette, az alispán vált a vármegye első bírájává, a kit már az 1486. évi 60. t.-cz. szerint a főispán csak a nemesek közül nevezhetett ki. Ehhez járult, hogy a megye bíraskodási hatásköre már az előző korban is egyre bővült, a mohácsi vész után pedig, a mikor a király már nem lakott az országban és a folytonos belső háborúk következtében a közbiztonsági állapotok is megromlottak s ezek miatt nehezebb volt az országos bíróságokhoz fordulni igazságért, a megyék közigazgatási és bírói hatáskörének folytonosan bővülni kellett.

Az 1552. évi 38. t.-cz. már arra kötelezte a főispánt, hogy hivatalos esküjét, melyben a törvények és a megyei jogok védelmét ígéri, a vármegye közgyűlése előtt tegye le. Az 1548. évi 70. t.-cz. pedig elrendelte, hogy ne egyedül az ispán nevezze ki az alispánt, hanem a vármegye megegyezésével válaszsza. Ily módon a vármegye hivatali szervezete önállóvá lett a főispántól, a megye nemeseinek közönségétől vált függővé, az 1545. évi 33. t.-cz. kiterjesztő magyarázata pedig a vármegyét önállóvá tette a királyi rendelkezések végrehajtásában.

A nemesség tehát, miután az ország középponti kormányzatára minden befolyását elvesztette s a középponti királyi kormányzat és az országgyűlés között az a szoros kapcsolat, mely a mohácsi vész előtt fennállott, most már megszűnt, önmagát a vármegyékben szervezte, Magyarország megcsorbult nemzeti államisága itt húzódott meg, itt érvényesült a tulajdonképeni nemzeti akarat, itt gyakorolta a szent korona a maga tagjai által a bíraskodást első fokon, a végrehajtó hatalmat legalsó, azaz végső fokon és készítette elő a törvényhozást az országgyűlésre.¹

Mínthogy pedig a vármegye közönsége túlnyomóan köznemesekből állott, a köznemesség a vármegye által hatalmasabb tényezője lett az állami életnek, mint volt az előző korban.

¹ V. ö. Ferdinandy: Magyarorsz. közjoga 320—322. 1.

Az országos rendeknek az országgyűlésen és a vidéken, de különösen a köznemességnek a vármegyékben való szervezkedése azonban egészen más természetű volt, mint a németországi rendi szervezkedés a tartománygyűlésen és a rendi testületekben, curiákban; mert a míg a német rendi szervezkedés magánjogi alapon jött létre, az egyforma életállásúak szövetségén, szerződéseken és Bündnisseken alapult, addig Magyarországon a köznemesség szervezkedése a megyében törvények által és a törvényeket magyarázó országos szokás segélyével, vagyis közjogi alapon ment végbe s nem az egyes rendek magánérdekeinek, hanem a közjónak előmozdítására, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás, valamint a törvényhozás feladatainak a megoldására, nemkülönbön a magyar állam nemzeti jellegének a megmentésére létesült.

A királyságnak a magyar rendi jogok ellen intézett támadásai azért nem jártak azzal az eredménnyel, a melylyel az ausztriai tartományokban és Csehországban, mert a magyar nemesség nemcsak rendi, hanem nemzeti aristokratia is volt, tehát a rendi kiváltságok és szabadságok ellen intézett támadások itt a nemzeti állam ellen intézett támadásoknak tekintettek és a nemességnek rendi alapon való nemzeti szervezkedését még inkább provokálták és a rendi szervezetet megizmosították, mert abban erőteljes nemzeti reakciót idéztek fel, a mely önmagát nemcsak a nemességből, hanem a nem nemes magyarságból is táplálta és a nemesség különböző osztályai között az összetartást, mely ezelőtt hiányzott, megeremtette.

A míg a magyar nemesség külsőleg egységes volt, az Árpád-kor végső éveitől kezdve egészen a XVI. század közepéig, a kisebb birtokú, ú. n. köznemesség és az urak, az oligarchák között állandóan, de különösen a Jagelló-korban éles pártpolitikai és socialis ellentétek fejlődtek ki. De az örökös főrendűség teljes kifejlődése után, t. i. a XVI. század végétől kezdve, — mivel akkor az oligarchia katonai hatalma a királyság állandó seregeivel szemben már megtörött — azt látjuk, hogy az örökös főrend és a köznemesség között nem hogy érdekellentétek lettek volna, hanem ellenkezőleg, a köznemességnek vezetői épen az örökös főrend körében voltak találhatók, a nemzet előkelői körül sorakozott akkor, a mikor szabadságának és az ország magyar jellegének megvédésére fegyverhez nyúlt.

Az egykor egységes magyar nemességnek országos rendekre tagozódása tehát a nemzet egységét nem gyöngítette, hanem ellenkezőleg, határozottabb szervezetet adván annak, azt még inkább erősítette s az országgyűléseknek képviselőivé alakulása és ezzel kapcsolatban a vármegyei szervezetnek erőteljes kifejlődése a köznemességnek politikai súlyát is tetemesen növelte s a királyság törekvéseivel szemben a köznemesség és a főrend szabadsági érdekeit közössé tevén, a magyar nemzeti érzületet jelentékenyen kifejlesztette.¹⁾

A közrendnek a főrendtől az 1608. évi k. u. l. t.-cz.-ben megörögzített formális különválása azonban azt mutatja, hogy a szent korona elméletének a kora már régen lejárt és hogy a nemzet a maga egységét már nem a koronában, mely idegen fejedelmek fején volt, hanem új alapokon, a rendi szervezkedésben, a rendeknek az országgyűlésen való egyesülésében keresi. Maga az 1608. évi k. u. l. t.-cz. is azt mutatja, hogy a négy országos rend nem a nemzeti bomlásnak culminálása, hanem ellenkezőleg, a nemzeti egységnek új elvek alapján való kifejeződése s a vármegyei szervezetben kifejezésre jutó particularismusnak a rendi kapcsolat által az országgyűlésen való ellen-súlyozása.

Ez a rendi szervezet nem is volt rendi a szó tulajdonképeni értelmében, mert ez annyit tenne, hogy a rendek az országgyűlésen mint külön érdekcsoportok jelentek meg, a melyek egymást nem majorizálhatják, hanem csak az tekinthető országos határozatnak, a mi valamennyi rendnek megegyezésével hozott.

De ez a felfogás a magyar alkotmányban ismeretlen volt mindenkor s az egyes rendek az országgyűlésen egy közjogi egészben egyesültek és együtt az ország nevében hozták határozataikat. Es a midőn előfordult, hogy valamely rend az országgyűlésen hozott határozatnak, mint rend ellene mondott és az által annak érvényességét megsemmisíteni törekedett, mint ez az 1647-ik és az 1790/91-iki országgyűlésen alkotott vallási törvények meghozatalánál történt, a mikor ugyanis a katolikus papság a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvénynek

¹ V. ö. Államalk, szerz. 53—54. 1.

ellene mondott — magában a törvényben kiemeltetett, hogy az ily ellenmondásnak érvénye soha és semmikor sincsen.¹

Miért nevezzük tehát ezt a kort a rendi alkotmány korának? Nem csupán azért, mert az országgyűlés magát rendeknek nevezi s mert a nemesség négy rendre tagozódva részese az alkotmánynak, hanem mert a király és a nemzet közti viszony olyan természetűvé lesz, mint ott, a hol a rendiség fennállott.

Ennek egyik oka az ország középponti kormányzatának az átalakulása volt.

A kancelláriának Bécsbe vitele azt eredményezte, hogy a nádor, a kinek a király állandó helyettesévé kellett volna válnia, a király helytartójává, a szűkebb királyi tanács pedig a helytartó tanácsává² és a kancellária útján hozzá intézett királyi rendeleteknek pusztá végrehajtó közegévé alakult át, a kancellária pedig, mint a király mellett lévő és az ő utasítására, az ő nevében rendelkező, testületileg szervezett hatóság, feléje emelkedett a helytartó tanácsnak és így az annak élén álló nádornak is.

Az 1531. évben Ferdinánd megszüntette a kincstartói hivatalt és a királyi jövedelmek kezelésére a testületi szervezetű kir. udvari kamarát szervezte, élén a kamarai elnökkel.³

Eme önhatalmú intézkedésekkel megvetette alapjait a kormányiszékeknek és ezzel a tartományi jellegű dicasteriális kormányzati szervezetnek. Ezeket a kormányiszékeket a magyar törvények általában elismerték és csak arra törekedtek, hogy a király idegen kormányiszékeitől és egyéb idegen kormányzati szerveitől függetlenné tegyék, a helytartó tanácsot pedig az 1723. évi 97. t.-cz., mint legfőbb politikai hatóságot újra szervezte. De ezzel a dolog lényege alig változott, mert a magyar kormányiszékek azontúl is nemcsak a király személyétől, hanem

¹ V. ö. Államalk, szerz. 56. 1. 1791: 26. t.-cz. bevezetés: »(Contradictionibus Dominorum Cleri et alicujus partis Secularium Catholicorum non obstantibus, imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus) statutur: etc.« és az 1647. évi 5. t.-cz. bevez.: »(Contradictionibus Dominorum, Cleri, et aliorum quorumvis Secularium Catholicorum non obstantibus imo iisdem etc.)«.

² V. ö. Polner Ödön: Magyarország és Ausztr. közj. viszonya 78. I.

³ Ladányi: Magy. alk. tört. II. 26. 1. és Polner i. m. 79. 1.

azoktól az idegen udvari hatóságoktól is fügtek, a melyek a király székhelyén, Bécsben voltak.

A magyar országos középponti kormányzat tehát, mely addig az önálló hatáskörrel egymás mellett álló országos főméltóságoknak a király tanácsában való egyesítésére volt alapítva, a király önhatalmú rendelkezései következtében ment át azon a nagy átalakuláson, melynek következtében egyedül a király akaratától függő és egymással kapcsolatban nem álló dicasteriumok segélyével, de azok befolyása nélkül egyedül a király kormányozta az országot idegenek tanácsa szerint.

Mindezt a királyok ama felfogásukra támaszkodva vitték keresztül, hogy ahhoz, a mi a rendek jogait nem érinti, nem szükséges a rendek előzetes hozzájárulása, hanem abban a fejedelem kénye-kedve szerint szabadon rendelkezik.

Ennek a felfogásnak volt a következménye az is, hogy a királyok kezdik szervezni azt a középponti kormányzatot is, mely nem az országra, hanem összes birtokaikra, és így az ezekbe tartozó Magyarországra is vonatkozik. A hadügyek, a külügyek, a pénzügyek és a gazdasági ügyek intézésére oly hatóságokat szerveznek, a melyeneket a magyar törvények nem ismertek s a melyeknek hatásköre a Habsburgok összes országaira egyaránt kiterjedt. Ilyenek voltak elsősorban azok az udvari hivatalok, (az udvari kancellária, a Hofrath és a Hofkammer), a melyektől a magyar kancellária és a magyar udvari kamara függő helyzetbe jutottak, a mi ellen annyi törvényünk tiltakozik. Ilyenek voltak továbbá azok a középponti orgánusok, a melyek egyes különvált igazgatási ágak adminisztrációjára állítottak föl, mint a Bécsben székelő haditanács (Hofkriegsrath) a hadügyek igazgatására, a titkos tanács (Geheimer Rath), később a Reichshofkanzlei, Mária Terézia idejében a Haus-Hof- und Staatskanzlei a külügyek intézésére, a Bank- und Creditsdeputation az államhitelügy intézése és a Hofrechenkammer az állami számvitel céljából s más effélék.¹ Az 1608. évi koronázás előtti törvények visszaállítani rendelik ugyan a régi magyar kormányzati szervezetet, a magyar királyi

¹ Ezek szervezetének fejlődését és a magyar ügyekre gyakorolt befolyását bőven tárgyalja Polner Ödön: Magyarország. és Ausztr. közj. viszonya című munkájában.

tanácsossal és a kincstartói hivatallal együtt, de a valóságban ez meg nem történik, hanem a fejedelmi hatalom tovább szervezi magát a magyar törvényhozás mellőzésével rendeleti úton oly szervezeteket alkotva, a melyek Magyarországra nézve épen úgy érvényesülnek, mint Csehországban és az osztrák örökös tartományokban.

A míg tehát az előző korban az ország középponti kormányzata oly szervek kezében volt, a melyek mint az ország nagyjai, az ország főméltóságai, a nemzet befolyását voltak hivatva érvényesíteni az országot személyesen kormányzó királyra; addig most a középponti kormányzat királyi kormányzati szervezetté alakul át, a mely pusztán a királyi akarat végrehajtója, de nem a királyi hatalom törvényes korlátozója, s a nemzet elvesztvén a középponti kormányzatra minden befolyását, a királyságtól Önállóan szervezi magát a megyékben. A nemzet az országból távollevő, idegen befolyás alatt álló, az országot idegenekből szervezett hivatalokkal kormányzó és akaratát külön királyi kormányzókkal fogatosító királyaiában tehát nem láthatta többé a nemzeti eszme zászlótartóját, az ország függetlenségének legfőbb őrét, hanem idegen hatalmat, a mely ellen küzdeni nem elég erős, de a mely előtt meghajolnia még sem lehet, mert akkor véget ér a nemzeti lét. A királyság és a rendek tehát különböző érdeket szolgálnak, ellentétes célra törekvesznek, ehhez képest egymás ellen szervezkednek és megszületik a hatalmak és szervezetek dualizmusa, a melyek egymást nem erősíteni, hanem gyöngíteni iparkodnak.

Az egyetlen főméltóság, melynek számottevő hatásköre van és a melyet a nemzet valóban magáénak tart, az 1526. évi 22. t.-cz. értelmében elmozdíthatlan nádor, a kit a rendek választanak a király által kijelöltek közül. A nádor tehát az egyetlen kapcsolat a rendekben szervezkedett nemzet és az idegenek befolyása alatt álló és idegen célokra törekvő királyság között. De mivel a királyoknak ez a tőlük nem föltétlenül függő és a nemzeti törekvéseket széles hatáskörénél fogva legalább bizonyos mértékig érvényesíteni képes méltóság alkalmatlan, arra törekszenek, hogy ez a méltóság be ne töltsék, a mikor pedig betöltését meg nem akadályozhatják, arra törekszenek, hogy hatáskörét megnyirbálják.

A másik oka annak, hogy a király és a nemzet között fennálló viszony olyanná lesz, mint ott, a hol a rendiség fennállott, a nemzetnek az állam nemzeti jellegéhez való szívós ragaszkodása volt.

Minthogy a nemzet nem tekinthette többé királyait a magyar szent korona souverainitásának, az ország függetlenségének és az állam nemzeti jellegének legfőbb őréül, a magyar szent korona souverainitását, az ország függetlenségét és az állam nemzeti jellegét királyai ellen is meg akarta védelmezni és ennek keresztülvitelére szervezkedett.

A megyékről, mint a rendi szervezkedés alapjairól már tettem említést. Mivel a királynak a vidéki közigazgatásban más szervei a királyi akarat foganatosítására nem voltak, a megyék a királyi rendeletek törvényességének bíráiul tekintvén magukat, ha a királyi rendelkezést végrehajtani vonakodtak, a királyok vagy engedni kényszerültek, vagy katonai karhatalomhoz, erőszakhoz kellett folyamodniuk, hogy a megyék által gyakorolt vis inertiaevel szemben rendelkezéseiknek foganatot szerezzenek.

De ezzel az eszközzel a nemzet nem bírta volna magát fenn tartani, ha más eszközök nem állottak volna rendelkezésére és más tényezők nem jöttek volna segítségére. Azzal a katonai hatalommal szemben, a melylyel a királyok mint más országok fejedelmei rendelkeztek, a passiv ellenállás nem lett volna képes három századon át azt az erőt kifejtteni, mely a királyok idegen irányú politikájának a teljes sikerét megghiúsítsa. Ehhez a nemzetnek is katonai erőre és fegyveres külső segítségre volt szüksége.

Ennek a katonai erőnek alapja volt az ország kettészakadása, alkalmá a vallási háborúk, valamint a török segély.

A Ferdinánd és János királyok között folyt küzdelemben a keleti országrészben, mely János hatalmában volt, erőteljesebben fejlődött ki a független államiság iránt való érzék, mint a nyugatiban.

Ez a török patronatus alatt álló erdélyi választófejedelem-ségre vezetett, melyben az alkotmány megtartja azoknak a hűbéri formáknak nagy részét, a melyek 1526 előtt Magyarország alkotmányának is az alapjai voltak, de keveredik részint köztársasági,

részint rendi elemekkel. A fejedelem választása országgyűlésen történik, de a választás nincsen családhoz kötve, s ha gyakran meg is történik, hogy a fejedelem az előző fejedelem családjából választatik, ez jogszabály jellegét nem ölti. A fejedelem itt is feltételek mellett választatik, a melyeknek megtartására leteszi beiktatásakor az esküt. De eme eskü letételét követi az ország-lakók hűségi esküje, még pedig minden egyesült nemzetbeli-nek, ha nem volt jelen az országgyűlésen és ott az esküt le nem tette, a megye vagy a szék gyűlésén kellett letenni ezt az esküt.¹ Ez tehát az alkotmány alakját erősen hűbéri színezetűvé tette.

A három nemzet és a négy vallás uniója, a politikai jogokkal bíró három népelemnek, t. i. a nemességnek, székelységnek és szászágának az országgyűlésen három különböző jogállású nemzetiségi rendben (*natio*), vagy a mint ott nevezték, három nemzetben való tömörülése rendi alapokat adott a hűbéri formák mellett fennálló alkotmánynak; a kormányzati szervezet pedig, mely a választott vidéki és országos hivatalokon nyugodott, köztársasági jelleget adott a nagyon is korlátozott hatalmú fejedelem vezetése alatt élő választó monarchiának. De hogy a fejedelem mégsem volt árnyékfejedelem, hanem az állam legbefolyásosabb tényezője, az meg a hűbéri elemeknek és annak volt köszönhető, hogy a fejedelem, mint a magyarországi részek ura, oly tényleges hatalommal rendelkezett, a melynek segélyével ennek a különös aristokratikus köztársaságnak ő volt a leghatalmasabb, legbefolyásosabb polgára.²

A három nemzet (*natio* és *nem gens*) között a magyar volt az első, mert ez volt ott az államalapító és államföntartó tényező s ezért a fejedelem is mindig a nemesek közül választatott. Az erdélyi nemes azonban ugyanannak a nemesi rendnek volt a tagja, a melynek a magyarországi nemes. Magyarországi nemes Erdélyben és viszont erdélyi Magyarországon nemesítésre nem szorult, nemesi birtokot szerezhetett és nemesi jogait mind a két országban gyakorolhatta a nélkül, hogy ahhoz külön nemességszerzési tény kívántatott volna. Egy volt hát az államalkotó nemzet,

¹ A. C. 2. R. 2. ez.

² V. ö. Ferdinandy: A magy. alk. tört. fejlődése 83—103. lap.

egy volt a haza,¹ egy volt a kiváltságos jogállású rend mind a két államban és még is kettő volt az állam, kettő volt a főhatalom és sok tekintetben különbözött a kettő alkotmánya.

Az erdélyi fejedelem pedig, mint a magyarországi részek ura, a magyar királynak is névleg alattvalója volt, mert akár örökös jogon, akár személyére bírta is a Részeket, azt királyi adomány alapján bírta. De a királyi jogokat e Részeken nem a király, hanem a fejedelem gyakorolta.

Íme, ily viszonyok csak ott fordulhatnak elő, a hol a rendi viszonyokkal járó magánjogi felfogás áttöri a közjogot, a hol az állam bomlásnak indul, mert a benne érvényesülő hatalmi tényezők nem tudják megtalálni azt a közös irányt, mely az egymás hasznára való közérdekű összeműködésre vezet.

A magyar államnak a mohácsi vést követő bomlása azonban ellensúlyozódik abban, hogy az erdélyi fejedelmek és Erdélyország nemessége ugyanannak a nemzeti érzületnek összefoglaló hatása alatt állanak, mint a magyarországi országos rendek. Azt lehet mondani, hogy ebben a korban Erdély nem is egyéb, mint a magyar rendek katonai különítménye a nemesi és ezzel a nemzeti szabadság megvédelmezésére, az állami függetlenség eszméjének a megoltalmazására, a magyar protestánsok vallás-szabadságának a kiküzdésére és megoltalmazására. És a mikor a királyság éles ellentétbe keveredik a magyarországi nemességgel, a mikor megtámadja privilégiumait, hogy megdöntse az ország nemzeti jellegét és állami különállását: Erdély fejedelmei a magyar szabadság hősei, a rendi alkotmány védelmezői, a fegyveres ellenállási jogot igénybevevő rendek szervezői és katonai támaszai. S a mikor Erdély elbukik, a mikor az erdélyi különös alkotmány életképtelenné válik és rendi kiváltságok összességévé zsugorodik politikai és katonai hatalom nélkül, tudniillik Apafi Mihály fejedelemsége, de különösen 1690 után: Magyarországon is győzedelmeskedik az absolutismus, az alkot-

¹ Et postmodum Ferdinandus I. et Joannes Regibus, de summa rerum infelici even tu concernantibus gens nostra victoriosissima — miserandum in modum obruta, et ad incitias redacta; haec vero Patriae fars, quae hodie regni Transylvaniae titulum obtinet, sub peculiari Principatu sibi salutem quaerere etc. — mondja II. Rákóczy György az Approbaták megerősítő oklevelében.

mány óhajtássá válik és a rendek személyes alanyi jogaivá foszlik szét, a melyek már alig képesek fentartani a nemzeti különállást.

Ez a kor tehát annyiban is rendi korszak, mert ebben a korban a nemzet külön jogalanynya lesz királyaival szemben, de önmaga is külön jogalanysággal bíró részekre bomlik, a melyek hol együtt, hol külön-külön lépnek föl a nemzeti önállásnak a nemesi szabadságok védelmének örve alatt való megoltalmazására és szövetkeznek vagy legalább is szövetséget keresnek idegen hatalmakkal (török, lengyel, protestáns német fejedelmek) saját királyuk ellen.

A mikor pedig a rendek katonai hatalma mind a két hazában végképen megtörik, t. i. a II. Rákóczi Ferencz vezetése alatt vívott függetlenségi harcot befejező szatmári béke (1711.) után, a küzdelem a királyság és a nemzet között magánjogi eszközökkel folyik tovább a hatalomért. A törvények szavaiba kapaszkodva védik jogaikat és az adó- és a katonamegajánlásának megtagadásával, tehát közczélokra szolgáló eszközök elvonásával fenyegetőznek a rendek arra az esetre, ha a király sérelmeiket nem orvosolja, ha nemesi szabadságuk tiszteletben tartását nem biztosítja, ha könyörgéseiket meg nem hallgatja. De értéktelen biztasásokért fenyegetőzéseiktől még is elállanak, mert érzik, hogy a megtagadás foganatosítása rajok több kárral" járna, mint a mily eredményt azzal elérni remélhetnének.

Az államhatalom két főtényezője, a nemzet és a király között fönnálló ellentét és a hatalmi dualismus a törvényalkotás módjánál és a törvények tartalmánál is szembeötlők.

A törvényhozás ebben a korban nem az arra hivatott tényezők közös meggyőződésén alapul és nem a közsükség kívánalmából ered, hanem azoknak a küzdelmeknek az eredménye, a melyeket a rendek vívnak a királysággal ellentétes érdekeik győzelemre juttatása, vagy jogaik, kiváltságaik biztosítása végett. A törvények a sérelmek orvoslását követelő feliratok nyomán meginduló alkudozásoknak az eredményei, s tartalmuk élénken tükrözi vissza a két hatalmi factor tényleges erőviszonyait.¹

¹ I. Ferdinand uralkodásának egyik szakában (1543—1547.) még a törvényhozás eddigi alakját is veszély fenyegeti. Nem decretumok azok,

A mikor a rendek az erősebbek, mint II. Mátyás és II. Lipót trónrajutása idejében, a nikolsburgi és a linczi béke megkötésekor, vagy a mikor a külső viszonyok szorítják a királyt, mint 1681-ben; a törvények szövege világos és az ország jogai törvényekkel bástyáztatnak körül. De a mikor a királyság az erősebb, mert fegyveres erővel győzött a nemzet felett, a rendek alig képesek a kedvezőbb időkben alkotott törvényeket elismertetni, sőt sokszor azzal is kénytelenek beérni, hogy a világos törvényt csak homályosabb megújítással ismertessék el a királyival. A nehéz időkben új alkotásokat nem is tudnak produkálni, hanem még azt is régi törvényekre való hivatkozásokkal kénytelenek bizonyítani, hogy az alkotandó törvény nem sért felségjogot, mert már előbb is törvény szabályozta a kérdést és szokásossá válik a törvényeknek új szöveggel való folytonos ismétlése, hivatkozással régibb törvényekre.

A törvények szövege is nagyon megváltozik. Legnagyobb részük nem a királyt és a rendeket kötelező jogszabályt, hanem óhajtást, vagy a király ígéretét tartalmazza az iránt, hogy így vagy amúgy fog rendelkezni.

A törvényeknek a szent korona tekintélye nem ad többé erőt, mert a király a nemzeti szabadságnak kedvező törvényeket kiforgatni, nem pedig megtartani törekszik. A rendek tehát azzal iparkodnak a törvények erejét növelni, hogy a törvényeknek, mivel az alkudozás eredménye, szerződési jelleget, kétoldalú kötés jellegét adják, a melynek megszegése a király részéről a nemzetet a fegyveres ellenállási jog igénybe vételére jogosítja föl, a mely jogot a XVII. században a detronizálás jogával tekin-

a melyek e korból ránk maradtak, hanem a rendek sérelmi föliratai és a királynak arra adott válaszai, melyek a rendek által alkotott czikkelyeket föl tételiesen vagy módosítva, vagy értelmükből kiforgatva erősítik meg. Ugy átszik azonban, hogy a rendek szívós ellenállásán megtörik ez a kísérlet, mert már 1548-tól kezdve a törvények kiadásánál visszatér a régi forma, hogy t. i. a rendek által alkotott czikkelyek változatlanul iratnak at a király privilégiumába, bevezetéssel és megerősítő záradékkal ellátva. Nincsen azonban kizárva az sem, hogy a Corpus Jurisba föl-vett ezek a törvények nem is törvények, hanem csak a királyhoz intézett feliratok és arra adott királyi válaszok, a melyek fenmaradtak, a tulajdonképeni decretumok pedig elvesztek.

tenek egyértelműnek.¹ A választott király és a rendek között létrejött és conditiókat tartalmazó hitlevelek, nemkülönbön a bécsi és a linczi békék, a melyeket az országgyűlés törvénybe iktat, tényleg szerződéses alapon keletkezett törvények, a külön jogalanyiságra szert tett részek között létrejött benső államszerződések, s ilyenekül magyarázzák az 1723. évi trónöröklési törvényeket is.² A H. K. I. r. 9. címében foglalt nemesi sarkalatos jogokat, a H. K. II. r. 3. címét és az aranybullát pedig mint sarkalatos törvényeket (leges fundamentales) megváltoztathatlan törvényeknek tekintik³ s a József hitlevelébe bevett clausulát, mely így hangzik: »sicut usu et intellectu legum diaetaliter conventum fuerit«, — az alkotmányra annyira veszélyesnek találják, hogy az 1741. évi 8. t.-cz. legalább az 1723. évi 6. t.-czik-ek és a H. K. I. r. 9. címét kiveszi ennek a clausulának a hatálya alól.

Ezeknek a küzdelmeknek az volt az eredménye, hogy két ellentétes felfogáson alapuló magyar közjog keletkezett, a mely két közjog folytonos küzdelmet vív egymással az érvényesülés, az életben való megvalósulás végett. Hol az egyik, hol a másik felfogás kerekedik felől és jut kifejezésre a törvények szövegében, olykor kompromissum jön létre a kettő között, de egyik a másik felett végleges győzelmet aratni nem képes. A törvények folyton ismétlődnek, de egyre kevesebb bennök a világosság és egyre több tért foglal bennök a fejedelmi absolutismusnak kedvező udvari felfogás.

Az egyik közjog szerint Magyarország választó királyság, I. Ferdinánd szabad választás útján jutott a magyar trónra s utódai közül a nemzet szabadon választ.⁴ A mikor pedig az elsősülöttség rendje szerinti trónrakövetkezés megállapítatik, az ország van hivatva a trónrakövetkezési kérdésekben határozni,

¹ V. ö. Ferdinandy: Az aranybulla 165—167. 1.

² Ez a tan bővebb kifejtést nyer Ferdinandy: Államalk., szerződések.

³ Erre nézve I. Rákóczynak a Széchenyi gyűlésre való meghívó levelét. Ladányi Magy. alkotm. tört. II. 353. 1.

⁴ Cziráky: Consp. Jur. publ. I. 67., 74. §§. és Disqu. histor. de modo consequ. summ. imp.

mert ezt kívánja a választó királyság karaktere.¹ A király a koronázás által lesz törvényes királylyá, miután kiadta az alkotmánybiztosító hitlevelet és letette koronázáskor az alkotmánybiztosító esküt.² A hitlevél szövegét az országgyűlés állapítja meg. Ha a király hatalmának gyakorlásában akadályozva van, törvényszerinti helyettese a nádor, a ki a kiskorú király gyámkormányzója.³ De a király minden helyettesítése az országgyűlés hatáskörébe tartozik és a király hatalmát vagy annak egy részét csak törvénnyel, az országgyűlés egyetértésével ruházhatja át bárkire.

A másik közjog szerint, a melyet az udvar törekszik érvényesíteni, Magyarország örökös királyság és az is volt mindig,⁴ I. Ferdinánd örökös jogon foglalta el a magyar trónt, és 1687-ben nem történt egyéb, mint törvénybe foglaltatott, a mi iránt kétség addig sem volt.⁵ Az 1723. évi trónörökösödési törvény csak konstatálása az ausztriai *pragmatica sanctio* jogszerűségének s a trónöröklési vitás kérdésekben a dynastia családi szabályai az irányadók és a vitás kérdéseket csak a családfő, mint az uralkodó család kormányzója döntheti el. A király az előd halálának pillanatában lesz teljhatalmú fejedelem, a koronázás csak felesleges formalitás.⁶ A hitlevél szövege az előd hitlevelének szövege által adva van s az ország a királyt megkoronázni köteles ennek alapján. Ha a király hatalmának gyakorlásában akadályozva van, a helyettesítésre nézve a családi szabályok az irányadók s ha az uralkodó az uralkodásra képtelen, az uralkodó család határoz a regentúra kérdésében.⁷ Az uralkodó a maga hatalmát részben vagy egészben másra is delegálhatja.

¹ Deák F. 1861. máj. 13-iki felirati javaslata (Kónyi M. beszédek III. 19. 1.)

² Deák F. 1861. máj. 13-iki felirati javaslata (Kónyi M. beszédek III. 30. 1.)

³ Deák F. 1867. máj. 28-iki beszéde (ü. o. V. 93. 1.), 1861. évi II. felirat (U. o. III. 165—166. 1.).

⁴ V. ö. Grossing: *Jus publicum* 25—37. 1., Lakics: *De haered. suce, jure de prim, deinde Regum Hung.* 24. §. — Gustermann: *Die Ausbildung d. Verfass. des Königr. Ung.* 77—116. 1.

⁵ 1687: 2. t.-cz.

⁶ Grossing: *Jus Publ.* 49—52. 1. 54. 1.

⁷ Részben ezt a nézetet vallja Cziráky is: *Consp. jur. publ.* 137—139. §§.

Az egyik közjog szerint Magyarország független és szabad ország, mely semmi más népnek vagy országnak alávetve nincsen, hanem saját önállással bír és törvényesen megkoronázott királyai által saját törvényei és szokásai szerint kormányozandó.¹ Ehhez képest a magyar királyi hatalom jogilag különálló úgy a római császár, mint az osztrák tartományok fejedelmi hatalmától.² Sőt az osztrák tartományok nem is egyebek, mint a magyar király idegen örökös országai, a melyeket nem köteles alkotmányosan, a magyar törvények szerint kormányozni.³ A magyar királyság jelvénye a szent koronával fedett országczímer s a király pecsétjén ez alkalmazandó. A király Magyarországon csak mint ilyen gyakorolhat uralmi jogokat, de nem mint más országok fejedelme. A király által viselt és a magyar királyi címhez nem tartozó címek Magyarországra nem vonatkoznak.

A másik közjog szerint Magyarország épen oly örökös ország lévén, mint az osztrák örökös tartományok, ugyanannak az uralkodónak (német római császár, 1804 óta osztrák császár) ugyanazon fejedelmi hatalma alatt áll, mint akár Csehország, akár más örökös királyság, azaz része a Habsburg-monarchiának. Ennek jelvénye a császári kétfejű sas, melyben az összes örökös országok címerei és így a magyar koronához tartozó országok címerei is előfordulnak. Az uralkodó ennél fogva, a mikor fölvette az osztrák császári címet, tette ezt mint »Regent des Hauses und der Monarchie von Oesterreich«, azokra az összes országokra vonatkozó összefoglaló hatalom kifejezésére, »a melyek eddigi címeket, alkotmányaikat, előjogaikat és viszonyaikat változatlanul megtartják.«⁴

Az egyik közjog szerint a király a szent korona jogán, a melynek minden nemes tagja és így hatalmának részese is, gyakorolja a felségjogokat, ennél fogva azokat csak magyarok tanácsával és a törvények értelmében (nonnisi in sensu legum) gyakorolhatja. Az országot csakis a magyar törvények által alkotott vagy

¹⁻² Cziráky i. m. II. 325. §. és Benczúr: Hung, semper libera.

³ Ezt a felfogást fejezi ki az 1867. évi XII. t.-cz. 5. §-a.

⁴ Lásd erre nézve az osztrák császári cím föl vételéről szóló és 1804. aug. 1. kelt pátenst, továbbá az 1836. évi aug. 22-én kelt Hofkanzleidecret-et. Manz'sche Taschenausgabe der öster. Gesetze. Die Staatsgrundgesetze VII. kiad. 15—29. 1.

azokban elismert kormányiszervek útján és csakis az ország törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára kormányozhatja. Ennélfogva a felségjogok alanya az ország szent koronája, vagyis a király és a rendek együtt. De a míg egyes felségjogokat a király országgyűlésen kívül, mindazonáltal csakis a törvények értelmében gyakorolhat; addig egyes felségjogokat csakis törvényhozás formájában, tehát az országgyűlésen és azzal együtt gyakorol.

A másik közjog szerint a felségjogok az uralkodó uralmi jogai, a melyekkel szemben a rendek jogai állanak. Az uralmi jogok közül azok, a melyeket az uralkodó magának tartott fenn, az ő fentartott (reservatum) és így korlátlan (irrestrictum) felségjogai, a melyeket morális kötelessége utódaira sértetlenül átszállítani. A melyeket pedig megosztott a rendekkel, azok a rendek hozzászólásával gyakorlandók ugyan (iura majestatica communicata vei comatilia), de ezeknek visszaszerzésére minden lehető meg kell tennie utódai iránt fennálló kötelességből.¹

Az egyik közjog szerint az ausztriai udvari hatóságok és kormányzati szervek Magyarországon joghatóságot nem gyakorolhatnak, a magyar közjogon kívül állanak, törvénytelenek és az által, hogy a rendek érvényesülésüket eltűrni voltak kénytelenek, törvényesekké nem váltak. A másik közjog szerint ezek az egész »monarchia« hatóságai és kormányzati szervei, a melyek az által, hogy tényleg gyakoroltak Magyarországon is hatóságot és ez ellen tiltó törvények nem alkottattak, sőt itt-ott a törvényekben meg is említettek, törvényes kormányiszervekként ismertettek el és csak az ország törvényben kifejezett privilégiumai állhatnak érvényesülésüknek útjában.

A két közjog között szakadatlanul folyik a küzdelem az egész rendi koron keresztül. A trónbetöltés kérdésében Miksa és Rudolf koronázásánál compromissum jön létre a két ellentétes felfogás között (regem nominatus est, regem expostulaverant), Mátyás koronázásánál a magyar álláspont győz s ő elismeri, hogy királylyá választott, de már az 1687. évi 2. t.-cz.-nek az az állítása, hogy az első szülöttségi rendet az 1547. évi 5. t.-cz. követeli, az udvari felfogás részleges győzelmét jelenti. A későbbi

¹ Grossing: Jus publ. 288—295. 1.

korban e téren a törvényekben a magyar felfogás győz, de csakis úgy, hogy szemet hunynak a rendek mindannyiszor, valahányszor a törvények nem érvényesülnek és hogy sietnek törvénybe iktatni azt, a mit a dynastia a maga érdekében megvalósítani kíván, mint a hogy ez az 1723. évi trónöröklési törvények megalkotásánál történt, hogy legalább így menthessék meg az elvet. A hitlevelek szövegének megállapításánál I. Józseftől kezdve ugyanezt a methodust követik s így zsugorodott össze a hitlevél 19 conditio] a 7, azután 5 pontra. A nádori törvényeknek a király helyettesítésére vonatkozó része soha sem érvényesült s Ferencz herceg kormány társsá választása is csak kitérés volt a királynő akarata elől, hogy megmentsék az elvet (1741: 4.).

II. József azzal, hogy magát meg nem koronáztatja, az udvari felfogásnak szerez érvényt, de II. Lipót trónralépésénél a magyar felfogás győz és ez jut a törvényekben kifejezésre.

Az ország függetlenségének kérdésében a két felfogás folyton küzd egymással Mária Terézia haláláig és habár a fegyveres fölkelések megakadályozzák, hogy az állami függetlenség feladása törvényben mondassék ki; II. József alatt tényleg az udvari felfogás lesz a győztes, noha II. Lipót az 1791. évi 10. t.-czikkben kénytelen kifejezetten is elismerni Magyarország független államiságát. Ez azonban nem akadályozta utódját, I. Ferenczet, hogy az osztrák császári czímet felvéve, Magyarországra nézve is azt a császári hatalmat kísértse meg gyakorolni bizonyos ügyekben, a melyet az osztrák örökös tartományokban gyakorolt, utódját, V. Ferdinándot pedig abban, hogy trónralépése alkalmával meg ne kísértse magát Magyarországon is I. Ferdinándnak címezni, az 1836. évi augusztus 22-én kiadott udvari kanzelláriai rendeletében pedig akként állapítsa meg címét és a császári czímert, hogy az előbbiben a magyar királyi czímet épen úgy járulékosná tegye, mint a cseh királyit, a császári czímerbe pedig Magyarországot és a hozzá tartozó országok czímereit is bevegye.¹⁾

A trónbetöltési törvényeket jóformán senki se érti zavaros

¹ Lásd az 1838. évi aug. 22-én kelt Hoffkanzleidecret-et. Manz'sche Taschenausgabe. Die Staatsgrundgesetze. 15—29. 1.

szövegük miatt, hanem a családi szabályok érvényesülnek, a mikor arról van szó, hogy ki következhetik a trónra. Így a renuntiatio intézménye, melyről a magyar jog mitsem tud s mely felesleges a magyar törvény mellett, fönmarad a nélkül, hogy az ellen csak lehetne is kifogást tenni.

A király helyettesítésére vonatkozó törvények fentartatnak, de a kormánytárs választására vonatkozó 1741. évi 4. t.-cz. arra az esetre, a mikor alkalmazása szükséges volna, már előre fölfüggeszti, a midőn Ferencz herczegre ruházza a királynő halála esetére a gyámságot. Arra nézve, hogy a király az országban tartsa székhelyét, nem egy törvény alkottatik, de nemcsak az év egy részén át, hanem soha sem székel itt a király és udvarában az, hogy Magyarország királya, még az udvartartásban sem jut kifejezésre.

Arra nézve, hogy a korona az ország határain belül őriztessék, számos törvényt alkotnak, de azért a korona még is különböző ürügyek alatt kivitetik az országból.

A mikor a rendek voltak az erősebbek, az ország nemzetközi különállását annyira kidomborították, hogy a külhatalmakhoz (a német fejedelmekhez és a császárhoz, a sziléziai és stíriai rendekhez) a követeket az országgyűlés jelölte ki és csak utasításukat bízta a királyra (1609: 68.), vagy pedig a követ kinevezésére a királyt kérték föl, de azzal, hogy ezek a rendektől (1613:43.), vagy a magyar tanácstól és a nádortól (1655: 17.) nyerjenek utasítást. Az 1608. k. e. 2. t.-cz. a háborúindítást és idegen seregek behozatalát a rendek beleegyezéséhez, kötötte és a hitlevelek (1618: 2., 1632: 2., 1638: 1., 1659:1.) azt megerősítették. Az 1681. évi 4. t.-cz. régebbi törvényekre (1559:8., 1613:15., 1630:19., 1635:25., 1655:50.) hivatkozva elrendelte, hogy a török portához a császári követ mellett a magyar ügyekre született magyar követ is küldessék, a ki utasításait a magyar tanácsból kapja. Magyarország nemzetközi jogalanyiságát tehát a törvények egész sora kidomborította és biztosítani igyekezett.

Mindez azonban nem volt akadály a annak, hogy a mikor a királyság volt erősebb, nemcsak az ország nemzetközi jogalanyiságát nem vették a királyok figyelembe és a magyar követtel magukat, illetőleg Magyarországot nem képviseltették, hanem

a külügyek intézésében magyar tanácsosokat egyáltalában meg sem hallgattak, a külföld előtt Magyarország mint állam nem is szerepelt, hanem csak a császár és Ausztria, sőt a rendeknek 1791-ben már a törvényben is be kellett érniök, (1791: 17.),, hogy a magyar külügyek csupán magyarok befolyásával tárgyaltassanak és hogy a diplomatiái hivatalokra magyarok is alkalmaztassanak. A XIX. században a külügyet már fentartott felségjognak tekintette mindenki abban az országban, a hol törvényekből kimutatható, hogy volt idő, a mikor a követküldésben is concurráltak a rendek a királylyal.

A hadügy terén is ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a fegyveres erő szervezetére kevesebb volt a törvény, mert a banderialis hadsereg mellett, mely elvben egészen 1848-ig fennállott, a magyar hadsereg egészen a nemzet, illetőleg a rendek kezében volt és így arra törvényt alkotni alig volt szükséges. A király hada a várszervezet fölbomlása óta a nemesi fölkelés nélkül mindaddig, a míg az állandó hadsereg nem vált a hadviselés rendes eszközévé, csak a nemesi fölkeléssel kapcsolatban és arra támaszkodva jött számba és így annak kiegészítő része volt s a magyar hadak törvény szerinti főkapitánya a nádor volt, és idegen hadaknak az ország akarata ellenére való behozatalát számos törvény tilalmazta, illetőleg a behozottak kivételét követelte s addig, a míg benn vannak, a nádor parancsnoksága alá helyezte (1608. k. e. 2., 11. és 12., 1609:27. 1625:24., 1659:25. és 1681:8. t.-cz.).

Es mégis az idegen csapatok állandóan dúlták az országot, a magyar csapatok felett is a bécsi hadi tanács kezében volt a fő vezetés és a szatmári béke után, mely a nemzet katonai erejét megtörte, az állandó hadsereg szervezése már kiesett a nemzet kezéből. Az országgyűlés által 1715-ben erre vonatkozólag készült munkálatot a király el nem fogadta¹ és a rendek kénytelenek voltak beérni az 1715. évi 8. t.-cz.-kel, a melyben a seregszervezésre rendelkezés nem volt. Az 1790. évben a tervbe vett hitlevél XIII—XVI. föltételeiben kísértette meg a nemzet a magyar hadsereg szervezésére az országgyűlés jogát biztosítani,, majd erre nézve csak törvényt kívánt alkotni, de ezt a kívánsá-

¹ Polner, Közös ügyek. 125. 1.

got a király teljesíteni hajlandó nem volt.¹ Az 1796. évi 2. t.-cz.-be már becsempésztetett a »es. kir. hadsereg« kifejezés és az 1807. évi szept. 4-iki királyi leirat a hadseregszervezésének a jogát fentartott felségjognak mondván,² a XIX. század elején már mindenki fentartott felségjognak tekintette a hadügy nagy részét, különösen a haderő szervezését és administrációját is, nemcsak a vezetését, mert az állandó hadseregre nem volt más törvény, mint az, a mely annak szükségét kimondja.

Annak, hogy a hadügy nagy részét fentartott felségjognak tekintették, az lett a következménye, hogy a magyar csapatok az osztrák haderőnek váltak részévé s a nádor főkapitányi szerepe csak az alig igénybe vett nemesi fölkelő seregre maradt fenn. A rendek részéről ezen a téren tett kísérletek tehát megtörnek a király egyoldalú akaratán és az egykor katonailag szervezet nemzet még befolyását is elveszti a kebeléből kiállított haderőre, csak a subsidium megszavazása marad a kezében.

Éppen így kerül idegen kézre a pénzügy, a közgazdasági ügyek, az állami rendészet, sőt azt lehet mondani, hogy az egész kormányzat fővezetése. És azok a törvények, mint az 1608. évi k. e. 10., 1723. évi 101. és 1741. évi 11., valamint az 1791. évi 17. t.-cz., a melyek azt rendelik, hogy a király magyar ügyekben magyarok tanácsával éljen, írott malaszt maradnak, mert a király személyesen kormányozván az országot, annak tanácsával élt, a kiével akart és a magyar tanácsosokat csak akkor hallgatta meg, a mikor akarta. De a kiket meghallgatott a király, úgyszinte, a kik foganatosították az ő parancsait, meghagyásait, azok sem voltak sem a tanácsért, sem a végrehajtásért senki másnak felelősek, csak a királynak.

És így keletkezett egy oly alkotmány, a melyben egyrészt a törvények megállapítják a személyes szabadság biztosítékait, részesévé teszik a nemeseket az államhatalom gyakorlásának, biztosítják a rendeknek a törvényhozásban való részvétel jogát, a közterhek meghatározását (adó, újoncz, közmunka), elismertetik a királylyal az ország

¹ Heltai Ferencz: A magyarság érvényesülése a hadseregben.

² 36—45. 1.

² U. o. 71—74. 1.

állami különállását; keletkezett egy alkotmány, a mely szerint az ország vidéki igazgatása az önkormányzat elvein nyugszik, a melyben joga és módja van az önkormányzati közönségeknek a törvénytelen parancsokkal szemben az engedelmességet megtagadni, a melyben a trónbetöltési kérdésekben határozni a koronázás révén a nemzet jogosult: de a melyben tényleg mégis a fejedelem jóakaratótól függ, hogy be akarja-e tartani az alkotmány formáit, vagy nem, akarja-e respektálni a személyes szabadságot, a rendeknek a törvények alkotásában való részvételi jogát, az ország független államiságát, a trónbetöltési kérdésekben az országgyűlés akaratát, vagy nem és a hol számos törvény, királyi alkotmánybiztosító eskü és erős nemzeti érzésű nemesség mellett előfordul, hogy évtizedeken át nincsen országgyűlés, a nemzeti nyelvért elkeseredett küzdelmeket kell vívni, a kormányzat terén pedig a király szinte absolut fejedelem és a fentartott felségjogok révén idegen hatóságok és idegen tanácsosok tartják kezükben a kormányzás gyeplőit; mert nemzet és király nem egy és ugyanazon állameszmének hódolnak, nem egy és ugyanazon nemzeti eszme hatása alatt működnek, hanem ellentétes irányt szolgálnak, ellenkező érzelmeknek hatása alatt állanak.

Ez az, a mi alkotmányunk rendi korszakára leginkább rányomja a rendi bélyeget és hasonlóvá teszi azokhoz az alkotmányokhoz, a melyek a rendiségnek typicus formái. De a míg ott a fejedelmi absolutismusnak a győzelme és a rendek hatalmának megtörése bekövetkezhetett, mert a fejedelem és a tartomány népe egy közjogi egységgé olvadt össze és így ott a rendiséget a modern állami lét válthatta föl; addig itt ez a teljes összeolvadás a törekvések ellentétes irányának fenmaradása miatt be nem következhetett, hanem fönmaradt a két hatalmi tényező, a királyság és a rendekben szervezkedett nemzet között a küzdelem és így fönmaradt a hatalmi dualismus is mindazzal együtt, a mi a középkor végén constitutionalis fejlődésnek indult magyar alkotmányra rányomta a rendiség bélyegét.

IV. Rendi elemek a mai magyar alkotmányban.

Az 1848. évi alkotmányreform ledöntötte a rendi választalakat a honfiak között, az állam tagjait, polgárait rendi állásukra való tekintet nélkül ruházta föl politikai jogokkal, azaz minden állampolgárt az államhatalom részesévé, a szent korona tagjává tett, a ki a törvényben megkívánt föltételeknek megfelel s ezzel az alkotmány rendi alapjait megingatva, új alapra, a nemzeti egység és a törvény előtti egyenlőség alapjára helyezte. A független magyar ministerium szervezésével és annak az országgyűléssel szemben felelőssé tételével a király személyes kormányzását megszüntette, az ország kormányzására idegen befolyás érvényesülését kizárni törekedett és a parlamentáris kormányzás törvénybeli előfeltételeit megteremtette.

De a három százados rendi kor oly mély benyomással volt a nemzetre, hogy az alkotmány rendi alapjainak a megszűnése es modern constitutionális alapokra helyezése mellett is fönmaradt a nemzetben a rendi kor fölfogása, mely támogatva a rendi korból fenmaradt viszonyok által, 1867 óta épen nem gyöngült es intézményekben is, meg a törvények szövegében is kifejezésre jut ma is.

Az 1867. év óta lefolyt korszak politikai eseményeinek a története pedig még inkább arra vall, hogy Magyarország még ma is a rendi alkotmány korát éli, mert az alkotmánynak csak kulso formái változtak, de tartalma, a mint soha sem volt igazán rendi, talán részben ezért igen sok tekintetben még mindig rendi maradt.

Egyes közjogi írók a nemességet, a főrendüséget a nemessegei és főrendüséggel még ma is járó különös jogokat szokták a rendiség maradványainak nevezni.¹ Pedig azok alig számbavehetők azok mellett a nagyjelentőségű maradványok mellett, a melyek a magyar alkotmányban, mely — a mint láttuk — a szo szoros értelmében soha sem volt rendi, bizonyos tekintetben még ma is rendi jelleget adnak.

¹ így Kmety: A magyar közjog tankönyve II. kiad. 71. 1.

De hiszen ez nem is lehet máskép. Ha súlyt helyezünk arra, hogy alkotmányunk történelmi fejlemény, ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az 1848-iki alap az 1848 előtti alap továbbépítése és hogy 1867 csak annak a rendezése, a mi 1848-ban még rendezetlen maradt, ha az 1848 előtti közjogi vonatkozású törvényeket a maguk egészében nem tekintjük — mint a hogy nem is tekinthetjük — az 1848. évi törvényekkel egyszerűen hatályon kívül helyezetteknek: akkor be kell látnunk, hogy a magyar alkotmányban a rendi elemek legfeljebb megfogyhattak, de végképen meg nem szűnhettek.

Az 1848. évi alkotmányreform nem szüntette meg a nemesiséget, sem a főrendiséget, sem a kiváltságokat el nem törölte, sem az állam népének rendekre tagozódását meg nem semmisítette, hanem mindezeknek csupán a jelentőségét csökkentette az alkotmányban. Hiszen a jogegyenlőség csak mint politikai cél van megjelölve a reformokban, de a jogegyenlőség fogalma törvényben meghatározva nincsen.

A mi különösen az országgyűlés reformját illeti, csak a rendek táblája alakult át népképviselési táblává, de a főrendi tábla régi rendi alapon való szervezetét megtartotta, sőt az 1885. évi VII. t.-cz.-ben foglalt főrendi táblai reform is alig érintette a főrendi tábla rendi alapjait. Az egyházi főrend — eltekintve attól, hogy a címzetes püspökök kimaradtak a főrendi tábláról —, ma is közjogi rend a szó szoros értelmében, s épen így az az örökös világi főrend is, noha nem is minden örökös főrendű gyakorolhatja főrendi táblai tagsági jogát. A protestáns egyházak és az unitárius egyház egyes méltóságainak, egyes nem főrendű világi méltóság vagy hivatal viselőjének, a királyi kinevezetteknek és a Társországok választott képviselőinek főrendi táblai tagsága csak áttöri az elvet, de meg nem szünteti a főrendi tábla szervezetének rendi alapjait.

Közjogi tekintetben tehát csak a közrendek, t. i. a köznemesség és a szabad kir. városok rendje szűntek meg mint rendek az alkotmány tényezői lenni és csak ezekkel vált az ország egész népe, az állam minden polgára egyenlő jogúvá a politikai jogok tekintetében. A többi polgári jogokra, t. i. a nemesi sarkalatos jogokra, úgyszint a közkötelezettségekre nézve a főrend és a közrend 1848 előtt is egyenlő volt és így e tekintetben életbe

lépett a jogegyenlőség nemcsak a közrendek és az országos rende-
denek kívül állók, hanem ezek és a főrend között is.

Ezek tények, a melyeknek jogfejlődési következményei egyéb
tekintetben is vannak. Ilyen következmény az, hogy a törvény-
hatóságok között is fenmaradt az a különbség, a mely közöttük
1848 előtt rendi alapon fönnállott. A megye megmaradt megyének,
a sz. kir. városok maradtak városi törvényhatóságok, azaz törvény-
hatósági jogállású községek és a város közigazgatási és politikai
élete nem folyt össze a megyéével és nem vált a város a megye
politikai és közigazgatási középpontjává, hanem megtartotta a
maga különállását. És így a vidéki középpontok és a vidék, a
városi polgárság és a túlnyomóan nemesekből álló közbirtokos-
ság úgy a közigazgatásban, mint a vidéki politikai életben egy-
mástól izolálva maradt, egymásra kölcsönhatást az után sem
gyakorolt, sőt nem gyakorol ma sem, mint akár 1848 előtt.¹

Sőt a közigazgatás rendi természetű szervezete még tovább
fejlődött, mert egy új önkormányzati közönség, a község keletke-
zett, mely túlnyomóan földművelőkből, tehát a jobbágyok utódai-
ból áll és alatta áll a megyének, a középbirtokos és nagybirtokos
osztály, vagyis a nemesség utódai politikai közönségének. *Röviden
a megye, a város és a megyének alárendelt község, mint önkor-
mányzati közönség és közigazgatási hatóság nem egyéb, mint modern
változata a régi rendeknek, a nemességnek, a városi polgárság-
nak és az úri hatóság alatt álló földművelő parasztságnak.*

A jövő fejlődés iránya pedig azt mutatja, hogy ezen nem
változtatni akarnak, hanem fejleszteni akarják a rendekéhez
hasonló tagoltságot. Hiszen a rendezett tanácsú városok a helyett,
hogy intelligentiájukká arra törekednének, hogy a megyékben
magukhoz ragadják a vezetést, vagy hogy legalább az őket meg-
illető befolyást érvényesítsék a megye közigazgatásában: a bel-
ügyminiszterhez intézett memorandumukban a megyétől való
önállósításuk, mintegy a parasztállapotból való felszabadításuk
iránt kérnek törvényhozási rendelkezést, mert a megyében, a
középbirtokos osztály, azaz a nemesség utódainak politikai
közönségében nem érzik magukat jól és egy más rend gyám-
kodását vélik, érezni magukat felett.

¹ Erre céloz Concha Győző is: Politika II. 55. 1.

Ezek minden bizonynyal a rendiség maradványai a magyar társadalmi és az ezzel szorosan összefüggő önkormányzati köz-igazgatási életben és így az alkotmányban is, mint a melynek a közigazgatási szervezet épen úgy, mint az önkormányzati élet is kétségtelenül kiegészítő része.

De a rendiség maradványait még inkább találjuk föl az állam tulajdonképeni alkotmányi életében, különösen a nemzet és a király közötti viszonyban, továbbá a Magyarország és Ausztria között, nemkülönben a Horvát-Szlavonországokkal fennálló viszonyban.

Magyarország királya ma is egy másik államnak, az osztrák császárságnak a fejedelme és így Magyarország és ama másik állam, tudniillik Ausztria között fennáll ugyanaz a personal unió, mely 1848 előtt az 1723. évi trónöröklési törvények következtében fennállott. A két állam között fennálló kapcsolatnak az alapja tehát rendi természetű ma is, és így a nemzet és királya, valamint a Magyarország és Ausztria között fennálló kapcsolatnak a változott viszonyok mellett is sok rendi elemet kellett megtartania.

A modern államtan az államot a legtökéletesebb egységnek, személyiségnek fogja föl, a melynek fejedelme, népe és népének tagjai csak szervei egy és ugyanazon állami lénynek. Ha tehát a nemzet és a fejedelem egy személyiségben olvad össze, ebből, következik, hogy különösen ott, a hol a fejedelem a maga közhatalmát személyes jogosítványnak tekinti, a fejedelem közössége állami közösséget, a fejedelem személyének azonossága állami, egységet jelent. Ha Magyarország és királya teljes egységben olvad össze, valamint Ausztria és császára is teljes egységben olvad össze, akkor, mivel az a császár-király, a ki egy fizikai személy, nem lehet kettő, az ő uralkodása alatt álló területeket és népeket is egységgé teszi, akkor Magyarország és Ausztria egy egységnek, egy személyiségnek, egy államnak a részei lehetnek, de nem külön személyiségek, nem külön államok.¹

¹ V. ö. Ferdinándy: Az államaik, szerz. jogi természete (Polner Ödön Ugyanily tárgyi értekezésére írt válasz). Athenaeum 1903. évf. IV. szám 508—509. 1.

De Magyarország nem akar Ausztriával egy állam lenni, egy személyiséggé összeolvadni, hanem csak kapcsolatot akar fenntartani a personal unióban, de fenn akarja tartani a maga állami különállását, függetlenségét, souverainitását. Ezt pedig csak úgy teheti, ha az államot úgy fogja föl, mint a rendi korban felfogták, azaz ha az országot és annak rendéit, ma a nemzetet a más állammal is szoros kapcsolatban lévő királyival nem teljes egységnek, hanem csupán szoros kapcsolatban lévő, de önálló lénynek, külön egységnek tekinti.

Mínthogy ugyanis a király állandó székhelyét az országon kívül, Bécsben, tehát a császárság székvárosában tartja; mint-hogy továbbá az a dynastia, melyből Magyarország királyai valók, ausztriai dynastia, a melyet a történeti múlt, az ezen alapuló érzelmi kapcsok, nemkülönben az a körülmény, hogy Ausztria népesebb is, gazdaságilag is fejlettebb, úgyszintén egyéb politikai okok is Ausztriához kötik, természetes, hogy a király személyét szorosabb kapcsok fűzik Ausztriához, mint Magyarországhoz. És minél szorosabb a kapocs és így teljesebb az egység az ausztriai császár és az osztrák császárság között, annál kevésbé lehet ez a kapcsolat benső a magyar államot alkotó nemzet és a magyar király között.

Ez az oka annak, hogy a magyar közjog nem helyezkedhetik az állam személyiségének, a teljes személyi benső egység tanának az álláspontjára, hanem fictióhoz folyamodik, a midőn fenntartja a szent korona tanát, a midőn a szent koronában keresi a kapcsolatot a szent korona birtokosa, a király és a szent korona tagjaiból álló nemzet, az ország között, a midőn a királyi családot és a nemzetet, sőt a szent korona két tényezőjét, a királyt és a { nemzetet is olykor mint külön jogalanyokat, de mindenkor mint külön tényezőket fogja föl, a melyek szerződési alapon, tehát külső eszközzel jutottak egymással kapcsolatba. Mivel egy feje-/delem a saját fizikai személyében is jogi fictio által két személyiségre, magyar királyra és osztrák császárra osztatik fel, ennél-fogva a nemzet és király között a szent koronában létrehozott egység is csak jogi fictio, de nem élő valóság. A király nem a nemzet szerve, hanem a király és a nemzet kapcsolatából álló államé, a melyet azonban, a nemzet alkot, a mely az országgyűlésen van képviselve.

Ennélfogva fõnn kellett tartani az alkotmányban a hatalmak dualismusát, mert csak így volt megmenthetõ Magyarország állami különállásának az elve.

A hatalmaknak ez a dualismusa ma is kifejezésre jut a végrehajtó hatalomnak az úgynevezett állami, helyesebben királyi szervei és az önkormányzati, másként nemzeti szervei között fennálló különbségben, ha nem is abban a mértékben, mint 1848 előtt.

A király nevezi ki a ministereket, ezek tehát királyi szervek, úgyszintén királyi szervek mindazok, a melyek királyi vagy ministen kinevezés útján töltenek be, még akkor is, ha az állás vagy méltóság nem is nevezetik királyinak, mert királyinak nevezni soha sem volt szokásos. Így Horvát-Szlavon- és Dalmátországok bánja, így a fõispánok szintén királyi közegek, habár soha királyi bánnak, királyi fõispánnak nem nevezetnek is.

Ellenben a vármegyék és városi törvényhatóságok, valamint a községek választott tisztviselői nem királyi közegek, hanem önkormányzatiak, valamint ilyenek azok a törvényhatósági és községi tisztviselők is (mint pl. a főorvos, a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok rendőrkapitányai), a kik azelőtt választás útján nyerték hivatalukat, de ma királyi közeg, a fõispán által nevezetnek ki.

A végrehajtó hatalom eme két szervezete között a törvényhatóságban a fõispán és a közigazgatási bizottság útján megvan az a szoros fölé- és alárendeltségi kapocs, mely minden közfunktiót végző szervet a kir. kormány akaratának a végrehajtó közegévé teszi; de a hatalmak dualismusa erőteljesen jut kifejezésre abban, hogy az önkormányzati közegek közvetlen függésben csak a törvényhatóság közönségét képviselő törvényhatósági bizottságtól és a törvényhatóság első tisztviselőjétől vannak és a kormánnyal szemben fennálló engedelmisségi kötelezettségük más természetű, mint a királyi tisztviselőké. És ha ezt az elvet a fõispán kivételes hatalma (1886: XXL t.-cz. 64. és 65. §-ai) át is töri, mindazonáltal meg nem semmisíti, sőt az 1886. évi XXI. t.-cz. 20. §-ában említett esetekre (adó és újoncz) megadott vis inertiae esetére ez a kivételes hatalom sem terjedhet ki.

Ilyen különbség a királyi és az önkormányzati szervezet között más államok alkotmányában; a hol az önkormányzat lényege nem a közegek hivatali függősége és a hivatal betöltési módja tekintetében fennálló különbségen, hanem a tiszteleti hivatalok és a hivatásszerű hivatalok közötti különbségen és a végrehajtás pénzbeli terheinek fedezésében fennálló különbségen alapszik,¹ nem domborodik ki úgy, mint a magyar alkotmányban.

Tehát a végrehajtó hatalmi szervezetnek az a kettőssége, a melyről említést tettem, szintén rendi elem a modern magyar alkotmányban.

Némileg más szempontból, de ugyanez a kettősség van meg a fegyveres erő szervezetében is a hadseregnek és a honvédségnek és az utóbbit kiegészítő népfölkelésnek a közjogi állásában. A hadsereget, mint az összes hadseregnek a kiegészítő részét az 1867. évi XII. t.-cz. kivonja az országgyűlés közvetlen befolyása alól,, a mikor a 11. §-ban kijelenti, hogy »ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek, és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belsejére vonatkozik, Ő felsége által intézendőnek ismertetik el«. A hadsereg tehát a tulajdonképeni királyi sereg, a melyre az országgyűlés csak az újonczmegajánlási jog útján gyakorolhat befolyást, miként azelőtt a király zsoldos hadára. A hadsereg tagjai tehát, — noha ez a hadsereg is az általános honvédelmi kötelezettség elve alapján nyeri kiegészítését és a közteherviselés alapján befolyó közadókból tartatik fenn — nem esküsznek az alkotmányra, csapatai az ország határain kívül is elhelyezhetők, ugyanott hadjárat esetén az országgyűlés megkérdezése nélkül is alkalmazhatók, zászlaját, címerét, jelvényeit, vezényleti és szolgálati nyelvét a törvény meg nem határozza, éppen ezért hadi létszámát, hadjuttalékát és póttartaléki juttalékát az 1868. évi XL. t.-cz. meghatározta, bizonyos mennyiségre korlátozta.

A honvédséget és a népfölkelést ellenben, miként azelőtt a nemesi fölkelést, az ország szervezete, belső szervezetét, a hadsereghez, a királyhoz való viszonyát törvény határozta meg,

¹ Cocha: Politika I. 538. és 547. 1.

tagjai az ország szentesített törvényeinek megtartására esküt tesznek, zászlaját, czímerét, jelvényeit, vezényleti és szolgálati nyelvét a törvény állapítja meg, csapatai az ország határain kívül el nem helyezhetők s háború esetén is csak az országgyűlés beleegyezése mellett, vagy pedig utólagos jóváhagyásának reményében alkalmazhatók s épen ezért létszámát, évi jutalékát az 1868. évi törvények meg nem állapították, bizonyos mennyiségre nem korlátozták.

Az 1889. évi VI. és az 1890. évi V. t.-cikkek ezen annyiban változtattak, hogy úgy a hadsereg, mint a honvédség évi újonczjutalékát s ezzel a kettő póttartalékának egymáshoz való arányát megállapították s ezzel a régi elvet áttörték, de a kettőnek különböző közjogi állását azért érintetlenül hagyták.

A honvédség és a népfölkelés tehát ma is nemzeti része a fegyveres erőnek, szemben a királyi részszel, a hadsereggel, vagyis az a hatalmi dualismus, mely 1848-ig az állandó hadsereg és a nemesi fölkelő sereg eltérő közjogi helyzetében jutott kifejezésre, bár kisebb mértékben, de ma is fennáll a hadsereg és a honvédség és népfölkelés különböző közjogi helyzetében.

De nemcsak ez a hatalmi dualismus az, a mi a véderőrendszerben rendi elemet tart fenn, hanem az újonczlétszám és újonczjutalék megállapításának az országgyűlést megillető joga is ilyen. Ámbár ma az általános védkötelezettség elve áll fenn, a miből az következne, hogy minden polgárt ugyanaz a honvédelmi kötelezettség terheljen; mégis időről-időre kell megállapítani azt, hogy mennyi legyen a hadsereg újonczlétszáma s ebből mennyi terhelje Magyarországot, vagyis mennyi legyen a hadsereg magyarországi újonczjutaléka. Ezen felül 1889 óta a honvédség évi újonczjutaléka is megállapítandó és az ezen felül alkalmas állampolgárok a póttartalékba jutnak. Tehát ma is az újonczjutalék megállapításának a joga az az országgyűlési jog, a melylyel az ország a katonai kérdésekre befolyást gyakorolhat, éppen úgy, mint a hogy ez a rendi világban volt.

Az újonczjutalék kiállítására való meghatalmazás azonban már nem ilyen természetű, hiszen ez nem egyéb, mint parlamenti eszköz a kormány iránti bizalom vagy bizalmatlanság hatályos érvényesítésére.

A hatalmi dualismus maradványai láthatók ma is abban

a felfogásban, mely a királyi felségjogok és a nemzeti jogok ama tanában jut kifejezésre a gyakorlati politikában, a mely az 1902/5-ik évek politikai küzdelmeiben került erősen felszínre.

A modern államtan doctrinal nem engednék meg, hogy az államon belül, mely oszthatatlan egység, királyi és nemzeti jogok egymással szembe helyeztessenek. Ily szembeállítás csak oly alkotmányban fordulhat elő, mely a rendi állam elvein épül fel. A modern államtan elvein fölépülő alkotmányban csak kormányzati vagy törvényhozási kompetenciáról, illetőleg csak hatásköréről lehet szó, vagyis arról, hogy mily állami feladatok megoldása tartozik rendeleti és milyeneké törvényhozási útra, vagy hogy mi az, a mire nézve a király és kormánya törvényben adott fölhatalmazás nélkül is intézkedhetnek és mi az, a mire nézve csak akkor, ha a parlament hozzájárulásával alkotott törvény ad fölhatalmazást.

De minálunk most is arról folyt a vita az 1903/5-ik évi parlamenti küzdelmekben, hogy a törvény mit tesz a királynak fentartott felségjogává és mit a nemzet, illetőleg az ezt képviselő országgyűlés jogává. Az 1903. évi szeptember 16-án Klopiban kiadott hadi parancs ezeket mondja: »soha sem adom föl azokat a jogokat és jogosultságokat, a melyek a legfőbb hadúrnak vannak biztosítva«. — A szeptember 22-éről Khuen Hédeváry gróf miniszterelnökhöz intézett királyi kézirat pedig ezeket mondja: »el vagyok határozva az Engem megillető jogokat is csorbíthatlanul fentartani és utódaimra sértetlenül átszármatatni«.

Ezek a szavak a közhatalmi jogosítványoknak személyes jogosítványok gyanánt való felfogását jelentik.

A hol pedig a fejedelem a felségjogokat személyes jogosítványok gyanánt fogja fel, ha ez a fejedelem egyúttal más államnak is a fejedelme, ott az állam nemzeti különállása csak akkor tartható fenn, ha a nemzet, illetőleg az ezt képviselő országgyűlés meg a nemzet részére szerződésileg biztosított jogokat állítja szembe a királyi jogokkal, úgy, miként azt a rendi korban a rendek tették, a mikor a maguk jogállását védelmezték. A különbség a kettő között csak az lesz, hogy a míg a rendi korban ezt a rendek az akkori fegyverekkel, olykor a fejedelem ellen viselt háborúval cselekedték, ma mindez a parlamentarizmus formái között, parlamenti fegyverekkel megy végbe. De a lényeg, az ellen-

tét a két tényező között fenmarad is így a viszony is ugyanaz marad, a mi volt a rendi korban.

Ennek azután a következménye az a rendi jelenség, hogy a fejedelem és a nemzet különbözőképpen iparkodnak magyarázni a törvényeket és az a küzdelem, mely az ellentétes közjogi felfogások között a rendi korban fennállott, fenmarad továbbra is. Azaz ma is két közjog küzd egymással a való életben leendő érvényesülésért, miként a rendi korban.

Lássunk erre egynéhány példát.

A fejedelmi címek a fejedelem személyét illetik és így az ellen, hogy a magyar király mint ilyen is használja az ausztriai császári címet, a magyar közjog szempontjából nem lehet kifogást tenni. A kis címénél, mely magyar okiratokon 1868 óta így szól: »Ausztriai császár, Csehország királya és Magyarország apostoli királya«, abban jut kifejezésre az, hogy a magyar király két állam fejedelme, hogy az ausztriai császársággal összefüggő cím és a magyar királysággal összefüggő cím közé az »és« szócška ven ékelve. De a középczímbe és a nagy címbe ez a különbség a magyar királysággal és az osztrák császársággal összefüggő címek közt elmosódik, mert az »Isten kegyelméből Ausztriai császár« cím után »Magyar-, Cseh-, Dalmát stb. országok Apostoli királya« cím következik, vagyis a »Csehország királya« cím a Magyarország királyát illető címek közé van ékelve, holott Csehország az ausztriai császárság alkateleme, a »Csehország királya« cím a császári méltóság járuléka. Sőt a nagy címbe »Erdély nagyfej edelmé«-nek a címe egyeb a császársághoz tartozó címek közé ékelődik. És így a nagy és a középczímbe a »magyar király« külön fejedelmi méltósága eltűnik.

Épen így homályt hagy ebben a tekintetben az 1867. évi XII. t.-cz. 7. §-a is, a mely »a magyar király fejedelmi magas tekintélyét« domborítja ki s erre való tekintettel a magyar király udvartartási költségeinek külön megszavazását rendeli el; de ugyanekkor az uralkodót közösnek mondja s arról, hogy a magyar királynak legyen külön udvartartása is, hallgat. Ennek folytán a magyar udvartartás csak a nemzeti irányú közjogászok által fölvetett politikai probléma, de sem nem parancsoló jogszabály, sem nem valóság. A valóságban csak egy udvartartás van, az

osztrák császáré, a melyet azonban császári és királyi udvartársnak neveznek.

Az ország külön államisága és a magyar állam függetlensége abban az elnevezésben is el van homályosítva, a melyet a magyar törvények, az osztrák törvények, nemkülönben minden tényező a két állam külön-külön és együttes megjelölésére használni szoktak. Az 1867. évi XII. t.-cz. és ennek nyomán más törvények is Magyarországot és társországait »a magyar korona országai« néven, az ausztriai császárságot pedig nem így, hanem »az Ő felsége uralkodása alatt álló többi országok« néven, az osztrák megfelelő törvény (1867. decz. 21. R. G. B. 146.) pedig az előbbit »die Länder der ungarischen Krone«, az utóbbit »die im Reichsrathe vertretene Königreiche und Länder« néven, a kettőt együtt »alle Länder der österreichischen Monarchie« néven nevezik. A kiegyezés utáni időben az 1868. évi november 14-éről kelt legfelsőbb kézirat alapján pedig minden hivatalos okirat, de a magyar törvények is a kettőt együtt »osztrák-magyar monarchia« néven nevezik. De »ausztriai császárság«-nak a »birodalmi tanácsban képviselt királyságokat és országokat« hivatalosan sehol sem nevezik, a mi azoknak ad támaszt, a kik azt állítják, hogy a mit mi Ausztriai császárságnak hívunk, az csak része az osztrák-magyar monarchiává átalakult országnak, melybe Magyarország is bele tartozik.

Ennélfogva azokban a forrásokban, a melyekből a jogszabályok arra nézve, hogy független állam-e Magyarország, vagy pedig része, tagállama egy összállamnak, az osztrák-magyar monarchia nevet fölvelt ausztriai császárságnak, homály uralkodik s mi magyarok az ország független államiságát, az osztrák írók legnagyobb része¹ és a külföld pedig az ellenkezőt iparkodnak kimagyarázni.

Ezen a téren a magyar közjogi felfogás igen lassan halad előre s eddig csak a legújabb újonczlétszámmegállapítási törvények (1904: VIII. és 1906: IV. t.-cz.) azok, a melyek az »osztrák-magyar monarchia mindkét állama« kifejezés helyett az »Ő felsége uralkodása alatt álló mindkét állam« kifejezést használják.

¹ így Ulbrich: Oesterreichisches Staatsrecht; Offermann: Das Verhältniss Ungarns zu »Österreich«; de leginkább Tezner: Der Österreich. Kaisertitel etc. és egyéb munkáiban.

Az ország független államisága tehát ma is inkább még megoldandó politikai probléma, semmint jogi bizonyosság s élő valóság.

A magyar felfogás szerint a király közös ügyekben is Magyarországra nézve mint király, Ausztriára mint császár, gyakorol uralmi jogokat. De ha ez így van, miért nem nevezik legalább Magyarországon hivatalosan a közös ministereket és a külképviselet közegeit osztrák császári és magyar királyi ministereknek, követségnek, konzulátusnak, hanem császári és királyi osztrák-magyar ministereknek, illetve követségeknek, konzulátusnak? Mert a két közjog még csak küzd egymással, de egyik a másik felett győzelmet nem aratott.

A mi pedig az államok külső megjelenését illeti czímerben és zászlóban, itt még a magyar felfogás sincsen tisztában önmagával, a valóságban pedig az osztrákkal egyező udvari felfogás uralkodik.

A hadsereg közösségének kérdéséről nem is szólva, mivel ez a napi politikával áll szoros összefüggésben, csak annyit említek, hogy e téren még az 1867. évi XII. t.-cz.-től 1873-ig a magyar álláspont a törvényben is verességet szenvedett, mert a míg az 1867. évi XII. t.-cz. 11. §-a magyar hadseregről szól, mely az összes hadsereg (ez is homályos) kiegészítő része, addig az 1873. évi XX. és 1875. évi LI. t.-cz. s azóta minden törvényünk már közös hadsereget említ, azaz olyat, mely nemcsak betetőző szervezetében, de minden egyes emberében közös.

A magyar felfogás szerint közös ügy annyi, mint két államnak együttes ügye; az osztrák és az udvari felfogás szerint pedig annyi, mint birodalmi ügy, a monarchia egységes ügye. »Közös és egységes, mint a milyen, marad az én hadseregem« — mondja a klopyi hadi parancs. A magyar elméletnek tehát ellene mond az élet valósága, mert a közös intézmények a magyar nemzet kívánsága és törvényeink szellemének ellenére nem akként vannak szervezve, hogy azok két egymástól teljesen független állam ügyeit együttesen, hanem akként, hogy a »monarchia« ügyeit egységesen intézzék. Ezen felül a magyar törvények sem következetesen használják a »közös ügy« és »közös szervek« kifejezést, mert ismernek »magyar-horvát közös ügyeket« és »magyar-horvát közös országgyűlést«, »m. kir. közös miniszterelnököt«, holott ezek az ügyek *egységes* ügyei, ezek a szervek egységes középonti szervei a magyar államnak. A közjogi terminológia fogyaté-

kossága tehát homályba bontja azt, a mit az irodalom tisztázni akar és ellentétbe állítja a Magyarország és Ausztria között fennálló viszony természetét a Magyarország és társországai között fennálló viszony természetével.

Mindez azt mutatja, hogy a magyar alkotmányjog még ma is inkább subjektív felfogáson alapuló politikai probléma, mint kiforrott tárgyi jog, befejezett valóság,¹⁾ ennél fogva itt a pártok is közjogi alapon képződnek, miként ez a rendi alkotmány korát élő népeknél lenni szokott, mert a hatalmi faktorok még nem jutottak egymással egyensúlyba, mivel a király és a nemzet között még nem jött létre az a benső egység, mely az államot egységes lénynek teszi, melynek függetlenségét épen a fejedelm védni s benne jut a nemzeti öntudat legerősebben kifejezésre.

A hol ily viszonyok vannak, ott az önálló nemzeti lét csak azokkal az eszközökkel tartható fenn, a melyek a rendi szabadságokat fentartották.

Az 1848-ik évi törvények a ministerium függetlenségében keresték az ország függetlenségének a biztosítékát s mivel akkor a nemzet volt az erősebb fél, törvénybe foglalni és valóvá tenni sikerült azt, hogy ha a király távol van az országból, helyette a végrehajtó hatalmat a magyar ministerium által a nádor gyakorolja. De a 18 évig tartó absolutismus után már a nemzet volt a gyöngébb fél, mert ő volt birtokon kívül és így ismét arra a térre kellett lépni, hogy ha a törvény a magyar közjogi felfogást diadalra nem viheti, legalább tartsa fenn a nemzet jogait úgy, a hogy lehet, kiegyenlítve az ellentéteket ott, a hol az az állami különállást nem érinti, de az ütköző pontokon fentartva a homályt, mert az a magyar álláspontnak kedvezőbb, mint az elvek nyílt feladása.

Az 1867. évi törvények tehát a két ellentétes fölfogás között létrejött compromissumok, a melyek nem világossággra törekésznek, hanem bujkálnak, hogy megmentsék a nemzeti felfogás jogosultságát, de ezzel azután a másik felfogás számára is támasztékokat teremtenek.

¹ Tezner ezt így fejezi ki: »das, was in Ungarn jetzt nach Geltung ringt, kein seiendes, sondern ein werdendes Recht ist«. Der öster. Kaisertitel, das ung. Staatsrecht etc. 5. 1.

A mi különösen az ország függetlenségének a kérdését illeti az 1791. évi 10. t.-cz. világos rendelkezését megismételni nem lehetett, mert ezen valószínűleg elbukott volna a kiegyezés. Az 1867. évi XII. t.-cz. tehát hallgat erről a törvényről, a melyben a király elismeri, hogy Magyarország független állam és ezzel hallgatólag fentartja az abban az ország részére biztosított jogot. De mivel ott, a hol önállásról, függetlenségről szól, nem a souverainitás teljessége, a külön nemzetközi jogalanyiség szempontjából fogja föl azt, hanem az alaptörvényileg biztosított nemzeti autonómia szempontjából; a magyar álláspont ellenségeinek kezében is kénytelen fegyvert hagyni. így a bevezetés említi »Magyarország és társországainak a pragmática sanctio által is *biztosított közjogi és belkormányzati önállóságát*«, »*Magyarországnak önállótörvényhozási és kormányzati függetlenségét*«, »*a két egymástól független alkotmányos képviselőtet*«, a 3. §. említi, hogy a közös biztosság együttes erővel leendő védelmének a kötelezettsége ahhoz a föltételhez van kötve, »hogy Magyarország *alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása* sértetlenül fentartassék.«

Olyképen hangzik ez, mintha a törvény a fejedelem személyes souverainitásának és a különböző országok rendéinek a fejedelemmel és egymással szemben fennálló függetlenségének a korában készült volna.

Az ország függetlenségének eme rendi jogként való felfogása azonban kapcsolatos azzal is, hogy a mikor az ország a maga cselekvési szabadságát a közös biztosságnak együttes erővel való védelme czéljából megköti, tehát önösouverainitását korlátozza, ezt nem a másik állammal kötött formális nemzetközi szerződéssel teszi, hanem épen a függetlenség nagyobb biztosítása érdekében pusztán a maga királyával rendezi a kérdést, reá bízva, hogy mint osztrák császár, rendezze azt el többi országaival úgy, a hogy akarja. Az osztrák császárt pedig mint illet a törvény egészen figyelmen kívül hagyja, a mikor az 5. §-ban azt mondja: »a magyar király, mint az uralkodása alatt álló többi országok abszolút fejedelme, azon országok érdekeiről és teendőiről abszolút hatalommal rendelkezett.«

Ez a törvény tehát az osztrák örökös tartományok fejedelmét a magyar királytól elméletileg meg nem különbözteti, hanem Ausztriában is a magyar királyt látja uralkodni, csakhogy nem

alkotmányosan, hanem absolut módon. S mivel ezentúl a király ott is alkotmányosan fog uralkodni, szükségesnek látja, hogy a magyar korona országainak és a magyar király többi országainak alkotmányos képviselői között »az érintkezés módja a közös viszonyok elintézése körül szabatosan megállapíttassék« (bevezetés, utolsó bekezdés). Az ország állami függetlenségének a biztosítását pedig nem abban keresi a törvény, hogy Ő felsége személyében a két uralkodói minőség, t. i. a magyar király és az osztrák császár különböző méltósága és hatalma külsőségekkel szétválasszassék és a közös ügyekben a kettős fejedelmi minőség is kidomboríttassék, mert ezt kívánni nem lehetett, hanem abban, hogy -a két állam alkotmányos képviselőinek egymástól való függetlenségét hangsúlyozza és kidomborítja, hogy az országgyűlés nem csupán a törvényhozás egyik szerve, hanem a királylyal szemben is különálló, önállóan rendelkező hatalmi tényező, mely maga állapította meg a közös ügyek kezelésének azt a módját, mely az 1867. évi XII. t.-cikkben foglaltatik.

Így a bevezetésben ő felsége az *országgyűlést* szölliája föl: »hogy gondoskodjék oly módokról«, melyek mellett a közös ügyek intézésénél mind a két állam alkotmányos befolyása biztosíttassék. Ezekre nézve, mondja a törvény, »az országgyűlés a következőkben állapodott meg.« A 6. §-ban »irányadóknak tekinti az országgyűlés e szempontokat (t. i. a melyek az előző szakaszokban foglaltatnak), a midőn kijelöli a főelveket, melyek a közös viszonyok megállapításánál alapul szolgálnak.« A 12. és 13. §-okban az *ország* tart fenn bizonyos jogokat magának a hadügyek kérdésében, a 16. §-ban pedig az országgyűlés ismeri el a pénzügyet annyiban közösnek, a mennyiben közösek lesznek a külügyi és hadügyi költségek. Az 59. §-ban az országgyűlés jelenti ki készségét arra, hogy a többi országokkal vám- és kereskedelmi szövetség köttessék. Ha ezek után akadnak magyar politikusok — mint a hogy nagy számmal vannak ilyenek — a kik a magyar országgyűlést épen oly souverain testületnek tekintik, mint souverain személynek a királyt, azon alig lehet csodálkozni. Hiszen az a felfogás, hogy egy és ugyanazon államon belül két souverain lehet, t. i. a király és az országgyűlés, épen úgy rendi eredetű, mint az, a melyik az 1867. évi XII. t.-cz.-ben is megnyilatkozik.

A rendi felfogás jut kifejezésre abban is, a mi a törvény 61. §-ában a vám- és kereskedelmi szövetség megkötésének a módjára vonatkozik s mely szerint a két fél felelős ministeriumainak kell megegyezni és elkészíteni a szövetségi részletes javaslatot és csak a két országgyűlés megállapodásai lesznek ő felsége szentesítése alá térj esztendőék. Itt a ministeriumok nem mint a császár és a király megbízottai, hanem mint az országgyűlések bizalmi emberei szerepelnek s a fejedelem elé a nélküle létrejött megegyezés csak szentesítés végett terjesztetik. Ez épen nem az a mód, mint a mely szerint »két egymástól független ország hasonló egyezkedései történnek«, mert Magyarország és Ausztria között a szokásos mód nem felelne meg az ország különállásának, hanem csak az felelhet meg, a mely szerint annak idejében is szokták volt az egy fejedelem jogara alatt élő, de egymástól független rendi gyűlések egymással kötött szövetségeiket fejedelmükkel megerősíttetni.

A két állam parlamentjeinek egymással való közvetlen, tehát a rendi világban szokásos érintkezési módja jut kifejezésre a 25. §-nak ama elvi kijelentésében, hogy »Magyarország azon országoknak csak alkotmányos képviselével léphet bármi közös viszonyokra nézve érintkezésbe.« Ezért kellett »a két egymástól független alkotmányos képviselő között az érintkezés módját« rendi módra, azaz akként szabályozni, mint a hogy az a quota megállapítására kiküldött quota-deputatióknál és a közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságoknál (delegatióknál) történik. Ezek a rendelkezések szinte visszaidézik azt a rendi világot, a mikor a különböző országok rendi, az országgyűlésekből köz vetetlenül küldtek egymáshoz követeket és így jutottak közös megállapodásra vagy kötöttek szövetséget. De valamennyinél nagyobb mértékben rendi természetű a 21. §-nak az a rendelkezése, hogy ha a két országgyűlés nem tudna egymással megegyezni, a quotát az előterjesztett adatok alapján ő felsége fogja eldönteni. Ez nem egyéb, mint hogy két ország rendiének egymással folytatott vitájában döntő bíró legyen a fejedelem.

De nemcsak a Magyarország és Ausztria között fenforgó ügyek szabályozása tükrözi vissza a rendi fölfogást, hanem épen így az államon belől is találkozzunk hasonló jelenséggel, t. i. a horvát kérdés rendezésénél. Az 1868. évi XXX. t.-cz. egyezménynek

nevezi magát, mely egyrésről Magyarország országgyűlése, másrésről Horvát-Szlavon- és Dalmátországok országgyűlése közt jött létre a közöttük fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt (Bevezetés), s mely egyezményen változás csak ugyanazon a módon, a mint létre jött, mindazon tényezők hozzájárulásával tétethetik, a melyek kötötték (70. §.). Maga az a körülmény, hogy az állam egyik főszerve, az országgyűlés, az állam egy részének gyűlésével egyezményre léphet, a mely egyezményt azután a fejedelem szentesít, a rendi felfogást legpregnansabban fejezi ki.

De nemcsak az a tény, hogy ily egyezmény létre jött, hanem az egyezmény szövege és tartalma is egészen rendi fölfogásra vall. Így az, hogy bár a pénzügy közös ügynek van kijelentve, azért a rész és az egész között időnként még is pénzügyi egyezmény jön létre; úgyszintén az 59. §-nak az a kijelentése, hogy Horvát-Szlavonországok külön territoriummal bíró politikai nemzet: a korona egységén alapuló állami egység mellett csak ott foglalhat helyet, a hol még a rendi felfogás nem szűnt meg teljesen hatni az elmékre, a hol az államot részei vagy szervei között létesült kapcsolatnak, külső és nem belső egységnek, pactumnak, szerződések következményének, nem pedig valóságos lénynek tekintik, a hol az országot és fejedelmét nem egynek, hanem két külön valaminek fogják föl. És hogy így fogták föl a törvény alkotásakor, arra legfényesebb bizonyosság a 65. §-ban foglalt ígélet, a melyet arra nézve tesz Magyarország, hogy sürgetni fogja a határörvidék egyesítését a társországokkal és követelni fogja Dalmácia visszacsatolását és annak Horvátországhoz kapcsolását. Tehát a király által szentesített törvény követelni ígér olyat, a minek teljesítése a magyar királytól függött.

De rendi vonás húzódik végig nemcsak a törvény tartalmán és szövegén, hanem a magyar közjognak a horvát kérdésre vonatkozó egészén is, a mennyiben itt is azt látjuk, a mit a nemzetnek a királyhoz és az országnak Ausztriához való viszonyában, hogy t. i. két közjog küzd egymással s egyik sem tud a másik fölött végleg győzedelmeskedni, mert az ide vonatkozó törvények nem világhosságra és megoldásra, hanem jogfentartásra és a kérdések megoldásának compromissumok útján való elodázására töreksznek.

Az 1868. évi XXX. t.-cz. szerint a magyar korona országai »egy és ugyanazon állami közösség« Ausztriával és a külfölddel szemben. Ebből mi magyarok az állam teljes egységét, a horvát publicisták államkapcsolatot iparkodnak kimagyarázni. A királyi hatalom egységét magyarazzuk abból, hogy »Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok királya egy és ugyanazon koronával s egy és ugyanazon koronázási cselekménnyel koronáztatik meg«, mert mi a korona egységére fektetjük a súlyt. A horvát publicisták azonban két királyi méltóságnak egy korona jelvénye alatt való egyesítését vélik a törvényből kiolvashatni, mert a törvény a magyar király mellett a horvát-szlavon-dalmát királyt is megemlíti, a kettőt az »és« kötőszócskával elválasztva.

Az intézmények tartalma a magyar álláspontot igazolja, de a »közös« szóval való jelzése (közös minister, közös országgyűlés, közös hivatal) a horvát álláspontot látszik igazolni. Hiszen az osztrák-magyar kapcsolatban mi is így magyarazzuk a »közös« szó értelmét.

A ministerek, a honvédség, a csendőrség »magyar királyid-nak neveztetnek, de már a horvát-szlavonországi autonóm hatóságok »királyi«-nak, a mi alatt a horvátok *horvát királyit* értenek és csak a közös hatóságokra ismerik el a »magyar királyi« jelző jogosultságát. Mi erre azzal felelünk, hogy a pénzügyigazgatóságok is közös hatóságok, akár a honvéd ezredparancsnokságok, és még sem szokásos ezeket »magyar királyi«-, hanem csak »királyi pénzügyigazgatóság«-nak nevezni, és így ebből a nem következetes szokásból jogi következtetések nem vonhatók.

A magyar és a horvát álláspont között tehát folyik a küzdelem és a törvények és kormányintézkedések ezt az együttmaradás érdekében nem eldönteni, hanem leplezni törekednek, oly kifejezések használatát keresve, a melyek mind a két fölfogás híveit kielégítik.

Az ilyen közjogi küszködés a magyar állam egysége és a horvát állami lét között ott, a hol az államot egységnek és nem a részek kapcsolatának fogják föl, elő nem fordulhat.

Részben hasonló a helyzet a fiumei kérdésben is. Itt is két felfogás küzd egymás ellen, t. i. az egyik, mely Fiumét különös helyzetben lévő és a többitől eltérő szervezetű magyar törvényhatóságnak tekinti és a másik, mely Fiumét külön factornak,

az állam olyan részének tekinti, mint a milyen a társországok. Ezt a felfogást a kormányok minduntalan leczáfolják, de Fiume czímerét az ország közép-czímeréből kiküszöbölni még sem jut senkinek eszébe. S vájjon az olasz elemnek történeti okokból való privilegizálása Fiúmében nem rendi természetű-e?

De nemcsak a közjogban találunk sok rendi elemet, hanem az állam politikai életében is. Az a pártközi paktum, mely a Széli Kálmán kormányrajutását megelőzte, igen hasonló azokhoz a szövetségekhez, a melyek a rendi korban voltak szokásban s a melyek felől az volt a felfogás, hogy ezeket csak közös egyetértéssel lehet megváltoztatni vagy módosítani. S a mikor akadt oly miniszterelnök, a ki többségére támaszkodva és abban elbizakodva, megkísértette széttörni a pártközi paktum bilincseit, azt elsöpörte helyéről a közvélemény. A pártok mai koalíciója szintén ilyen szövetség természetével bír és a ministerium és a király között létrejött paktumról elterjedt hírek, a melyek formális írásbeli szerződésről regélnek, arról tanúskodnak, hogy a magyar közönség öntudatlanul bár, de még mindig a rendi felfogást követi igen sok tekintetben.

Röviden összefoglalva tehát az elmondottakat, azt kell látnunk, hogy mivel a magyar király egy másik államnak, a melyhez szorosabb kapcsok fűzik, a császára is, és így a magyar közjog és egy nemzeti irányú közjogi felfogás között még mindig erős küzdelem folyik: a magyar állam nemzeti jellege csak úgy tartható fenn, ha abból a hatalmi dualismusból, mely a rendi alkotmányokat jellemzi, az alkotmány megtart annyit, mint a mennyi szükséges arra, hogy az idegen befolyások alatt is állja, fejedelemnek esetleg az állam nemzeti jellegének megrontására irányuló törekvései is ellensúlyozhatók legyenek.

Ez az oka annak, hogy a hatvanhetes kiegyezés megteremtői nem helyezkedtek a modern államtan amaz elvi alapjára, mely szerint az állam oszthatatlan egység, hanem megtartották e tekintetben a rendi alapot, mely az államot csak a fejedelem és a nemzet között létrejött államalkotó vagy benső államszerződés által létesített szoros kapcsolatnak fogja fel. Ezért nevezi az 1867. évi XII. t.-cz. a *pragmatica sanctiót*, az 1723. évi I., II. és III. t.-cikket az uralkodóház és Magyarország között létrejött alapszerződésnek. Ezért kívánta és újabban kívánja ismét a nem-

zet föntartani a hatalmak dualismusát a végrehajtó hatalom szervezetében, a midőn a királyi kormány és annak hivatalnoki szervezete mellett a törvényhatóságok közigazgatási szerveit a törvényhatósági bizottságtól mint politikai természetű közönségtől teszi függővé a tisztújítások és a fegyelmi jog révén. Ezért tartatott fenn a hatalmi dualismus bizonyos mérvig a fegyveres erő szervezetén belül is azzal, hogy a honvédség és a népfölkelés más közjogi állást nyert, mint a minővel a hadsereg bir. Ezért tekinti az 1867. évi XII. t.-cz. az országgyűlést és nem a királyt annak a szervnek, mely Magyarországot mint államot repraesentálja és ezért keresi az ország függetlenségének biztosítékát a képviselőnek az osztrák képviselőtől való függetlenségében és kívánja azt, hogy az ő felsége uralkodása alatt álló két állam képviselője mindkét fél teljes függetlenségének megóvása mellett, király közvetítése és beavatkozása nélkül érintkezék egymással a közös érdekű viszonyokban vagy külön egyes célra kiküldött deputatiók által, miként ez a quota megállapítására van elrendelve; vagy országos bizottságok útján, miként a közös ministerium ellenőrzésére és a közös költségvetés megállapítására a delegatiók által; vagy a parlamentáris kormányok által, miként ezt a vám- és kereskedelmi ügyekre vonatkozó megegyezés előkészítésére rendeli a törvény.

Éppen így rendi mezbe burkolva akarja az 1868. évi XXX. t.-cz. megmenteni az állami egységet a horvát separatistikus törekvésekkel és az ott felébredt külön nemzeti öntudattal szemben, a mikor a társországok közjogi helyzetét az országgyűlések között létrejött egyezménynyel rendezi. Csakhogy ezt kevesebb szerencsével teszi, mert a »közös ügyek« szónak a használata által a kapcsolatnak államok közötti kapcsolat látszatát adja, a mire alapítva a horvát separatistikus törekvések a benső államszerződést nemzetközi szerződésként magyarázzák.

Mindenesetre különös, hogy annak az államnak az alkotmányában, mely az Árpád-korban valóban oly egységes lény volt, melyhez fogható abban a korban nem volt sehohly Európában, mely akkor is, mikor hűbéri korát élte, a szent koronához fűződő felfogásban megtalálta azt a közjogi formulát, mely hűbéri formák közt ugyan, de egy eszmei egészszé tegye a királyt és a nemzetet; mely akkor is, a mikor rendi korát élte, a szó szoros

értelmében mégsem volt rendi, mert rendéi egy nemzeti egészben forrtak össze az országgyűlésen: hogy annak az államnak az alkotmányában, akkor is nagy számmal vannak rendi elemek, a mikor a tulajdonképeni rendi államok alkotmányából és közfelfogásából ezek jóformán teljesen eltűntek; a mikor a felelős ministerium intézménye által a király és a nemzetet képviselő országgyűlés között létre kellett volna jönnie annak a szerves összeköttetésnek, mely csak egy összhangzatos politikai irányt enged érvényesülni az állami élet minden terén, t. i. azt, melyet az országgyűlési többség és a fejedelem bizalmát egyaránt bíró ministerium érvényesít.

De ne feledjük, hogy Magyarország mai politikai helyzete úgy időrendben, mint lényegében sokkal közelebb áll a rendi korhoz, mint az Árpád-korhoz, a mikor a magyar nemzeti eszme a királyi házban és így a királyokban is nagyobb mértékben volt megtestesülve, mint magában a nemzetben.

A magyar közjogi tudománynak nem lehet az a feladata, hogy a magyar közjog tételes szabályait az állam felől ma uralgó elméletek kényszerzubbonyába beleerőltesse; hanem csak az, hogy eme tételes szabályokhoz és az ezekben megnyilatkozó ielfogáshoz megfelelő elméletet teremtsen és a magyar intézményeket, jogtételeket és közjogi felfogást az elmélet eszközeivel a maguk valóságában világítsa meg, hogy a mi alkotmányfejlődésünkben öntudatlanul megy végbe, azt a nemzeti geniusnak oly öntudatos működéseként tanuljuk megismerni, mely megfelel a nemzet politikai viszonyainak és létfenntartási szükségletének.

Ehhez akartam jelen értekezésemmel én is hozzájárulni, a mikor megkísértettem kimutatni azokat a rendi elemeket, a melyek a magyar alkotmányban ma is élnek és fognak élni még igen hosszú ideig, addig, a míg a nemzet fenmaradásában hivatást teljesítenek, de önmaguktól szinte észrevétlenül fognak eltűnni, a mikor a nemzeti lét conserválásában feleslegessé válnak.

TARTALOM.

	Lap
I. A rendiség jellegzetes vonásai	2
II. A magyar rendiség történelmi alapjai	12
III. A magyar rendi alkotmány teljes kifejlődésében	50
IV. Rendi elemek a mai magyar alkotmányban	76

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN
ÉS A
PESTI HENGERMALOM-TÁRSASÁG

MELLÉKLET: ADATGYŰJTEMÉNY

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

GAÁL JENŐ
R. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1909. február 8-iki ülésén.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1909

Bu lapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

SZÉCHENYI MINT IPARFEJLESZTŐ.

Napjainkban, midőn gazdasági önállóságunk kivívását és ennek egyik hathatós eszközeként az ipari haladást, legalább mint jelszót, mindenki, de aránylag kevés valódi sikerrel, hangoztatja, nem lesz érdektelen, egy pillantást vetni arra a módszerre, melylyel annyi más nagy alkotásának gondozása közben gróf Széchenyi István a honi ipart is nagyra növelni igyekezett.

A jelen alkalommal e fontos és beható tanulmányozást érdemlő tárgyról nem akarok egyedíratot bemutatni. Ehhez a rendelkezésünkre álló rengeteg anyagnak bővebb elemzése és gondosabb összeállítása volna szükséges, mint a minőre mai, meglehetősen sokoldalú s időmet és csekély munkaerőmet rendkívüli mértékben igénybevevő elfoglaltságom mellett vállalkozhatom. Ezt magamnak későbbre, vagy a mi talán a dolgok szerencsésebb alakulása lenne, más erre hivatottnak tartván fenn, a jelen alkalommal annak a becses módszernek csak rövid vázlatát adván, lényegét egyetlen konkrét példának kissé részletesebb bemutatása által akarom megvilágítani.

Széchenyi sokkal jobban ismerte a nemzetek gazdasági életének kibontakozásán uralkodó törvényszerűségeket, semhogy, mint némelyek a múltban is, de célzatosan még inkább a jelenben állították, ő csupán, vagy csak túlnyomólag is a nyerstermelési ágak gondozása útján akarta volna nemzetét gazdaggá és vagyonszága alapján műveltté, szabaddá és tiszteltté tenni. Az ő minden fontos anyagi, szellemi és erkölcsi mozzanat iránt bámulatos finomságúnak bizonyult érzéke nem volt tompa az újkori haladás egyik legfőbb tényezője, a nagyipari fejlődés követelményei iránt sem.

Már első angolországi utazásának ideje alatt, 1815-ben, atyjához írt rendkívül érdekes leveleiben említi, hogy Angliának nemcsak alkotmányos intézményeit és társadalmi életét, hanem műszaki vívmányait is tanulmányozza. Különösnek találja ugyan, hogy huszárkapitány létére gépekkel annyit foglalkozik, de — a mint mondja — nagyon kellemes tüzetesen megtudnia azt, hogy az ember szorgalommal és a viszonyokhoz való alkalmazkodással mily tökélyre viheti a dolgokat, ha tehetségben és lángészen nem is a leggazdagabb, a mit például a jó angolokról bizony nem mondhatni. »Most a gázvilágítást tanulmányozom«, írja egyik levelében, »a mit otthon is előnnyel lehetne alkalmazni és a mi nálunk egykor szintén általánossá lesz.« Már ekkor írni kezdett naplóiban feljegyzni, hogy nemcsak az angol bankot tanulmányozza, hanem sorba néz egy csomó gyárat is s meglátogat egy csapat angol gazdaságot. A gépek zakatolásában kedve telik s megbámul egy kolbászcsinálót, a ki szobájában kis gőzgépet tart, mely mellette minden dolgot elvégez. E mellett azon tűnődik, hogy mi mindent lehetne még tanulmányozni Angliában; de főleg hármat emel ki, melyek figyelmét ott mindenek felett megragadták: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést. Ez időből származó naplóiban adja egy pár rövid szóban a vezető nagy nemzetek fő jellemvonását: a németek sokat írnak, a francziák sokat beszélnek, az angolok erélyesen cselekszenek.

Az angol iparviszonyokkal először, de nem utoljára foglalatalkodott ezúttal. Minden nagyobb vállalkozását azzal vezeti be, hogy kimegy Angolországba s az ott egyes ipari vagy nagy műszaki vállalatok eljárását a helyszínén igen behatóan észleli.

A Dunagőzhajózás, az általa annyira szorgalmazott és felkarolt ó-budai hajógyár, a lánczíd létesítése, az út- és vasút-építés, a Duna és Tisza szabályozása oly mozzanatok közéletében, melyek mindig alkalmul szolgálnak neki arra, hogy a korabeli legfejlettebb ipari tevékenységet, szervezeteket és alkotásokat a legbelterjesebb és legodaadóbb figyelemmel észlelje. Irataiban például több nyoma van annak, hogy a conerete nevezetű angol habarcs készítésének eltanulására mennyi időt és fáradságot szentelt. A lánczíd építését előkészítendő, annak minden műszaki munkálatára vonatkozó személyes tapasztalatokat szerez.

Az alapozás mikéntjéről tiszta fogalommal akarván bírni, bűvár módra leszáll a Temze fenekére és ott csaknem elájul. Szóval nem ismer akadályt és nehézséget, melylyel szembe ne akart volna szállani, hogy az ipari tevékenység útján megvalósulandó kezdeményező és politikai rendszerében oly nagy fontossággal bíró alkotásai sikerét az emberi lehetőség határáig biztosítsa.

Ha azután az ilyen gyakorlati iskolázottságon keresztülment szellem még a nemzetgazdaság tudományának is minden segédeszközét felhasználja, érthető, hogy a társadalom gazdaságának roppant tömkelegében nem téved el, hogy biztos önálló ítélete van és hogy a követendő irányokat és eljárásokat helyesen tudja megjelölni. De viszont éles bírálatot is kénytelen gyakorolni minden, habár jóakarató, de szakavatatlan és kapkodó iparalkotási törekvéssel szemben.

Széchenyi lelkes eszményisége mellett minden tekintetben a tárgyilagosság és a pozitívitás embere volt. Ő ezt a két ellentétesnek látszó felfogást össze tudta egyeztetni. Hányszor hangoztatja, hogy vannak pillanatok, midőn áldozatkész hazafinak, és mások, midőn pontosan és szigorúan számító gazdának és üzletembernek kell lenni. Ez azért is múlhatatlanul szükséges, hogy az előbbi lehetségessé váljék.

Csodálkoztak és érthetetlennek tartották, hogy a védegyleti mozgalmat mindjárt kezdetben a leghatározottabban elítélte, mert attól semmi maradandó jót nem várt. Szerinte az iparnak nem természetes úton való fejlesztése sokkal több hátránnyal, mint előnnyel jár, főleg, ha az erre irányuló mozgalmat egyoldalúan akár párt-, akár nemzetpolitikai célokra a dolgok mélyébe való betekintés nélkül használják fel.

A védegyleti mozgalom folytán szerinte számtalan kisebb kereskedő, szatócs és kézműves abba a kísértő dilemmába jut, hogy vagy csaljon, azaz honinak adjon ki külföldi árut, vagy pedig megbukjék. Az ily dilemma azért veszélyes, mivel az emberek legnagyobb része inkább él mint csaló, semhogy szűzies tiszta becsülettel meghaljon. Az erkölcsiségnek — mert természetellenes — a védegylet-mozgalom valóságos mérgét képezi. A fogyasztókat továbbá arra kényszeríti, hogy rosszabb árut drágábban fizessenek meg. Ez oly országban, mint a minő hazánk,

hol a legtöbb ember máról holnapra él, kétes értékű kísérlet, melyet végül mégis a leginkább lelkesedni tudó szegény, de becsületes magyar fog megfizetni. Az ily mozgalom helytelen irányba tereli továbbá a produktív erőket. A helyett, hogy a leghatásosabban jövedelmező természeti erők és termelési tényezők hasznosíthatnának, azért, hogy az ember hazafias lelkiismeretét megnyugtassa, inkább nehézséggel fog hazai iparcikkeket termelni; ez azonban a közgyarapodást semmi esetre sem fogja előmozdítani.

A magyar nemzetiségnek sincs előnyére ez a mozgalom, mert annak hasznát nem a kisebb kereskedő, szatócs és mesterember veendi, hanem a kilencz tizedrészben nem magyar ajkú vállalkozók serege. A védegyelet tehát, a mennyiben mégis lesz valamelyes jó eredménye, tulajdonképp Magyarország idegen ajkú lakosságát gyarapítandja, az egész kísérletért pedig áldozatot okvetlenül csak a magyar faj hozna. Az egész mozgalom annyira természetellenes, hogy annak sikertelensége úgy viszonyúik valószínű sikeréhez, mint száz az öthöz. Ha azután a kijátzott remények, az elfecsérelt idő, munka és tehetség folytán a kiábrándulás majd beáll, akkor az elbizakodottságot nagyfokú bizalmatlanság fogja felváltani, ez meg a természetes fejlődésre is úgy fog hatni, mint a felhevült lelkesedésre a hideg víz-sugár.!) Jóslata csakugyan be is teljesedett.

Azonban nem kell hinni, hogy Széchenyi az anyagi érdekek előmozdítása közben csak egy pillanatra is szemei elől tévesztette volna a nemzeti jólétnek a gazdaságiaknál magasabbrendű nagy tekinteteit. Nagyczenki uradalma mezőgazdasági kezelésének újkori színvonalra való emelésével nem elégedvén meg, azt magas szintájú iparos gazdasággá fejlesztette. Mindenféle czélszerű gazdasági eszközöket és gépeket alkalmazott, sőt azok megbízható készíttetése és eladás útján való terjesztése végett gazdasága körében gépműhelyt és gépgyárat is rendeztetett be. Így kaptak híre a czenki vasekék és vetőgépek. Végre a negyvenes években a czukorrépatermesztés kiterjesztésével Czenken czukorgyárat állíttatott fel.²⁾ A selyemtermelést tudvalévóin

¹⁾ A szent-gróti levél taglalatja.

²⁾ Galgóczy K.: Az O. M. G. E. Évkönyve, I. k., 50.

minden áldozattal is széles körben terjeszteni igyekezett. Annak fontosságát a »Selyemről« című 1840-ben megjelent röpiratában alaposan kimutatja. A selyemtermelés főfeltételét képező szederfaültetést saját czenki nagyszabású példája által és külön e özéiből létesített egyletek útján akarta minél jobban felkaroltatni. Egy szeder-egyleti ebéd alkalmával, 1841. évi július 26-án Sopronban, beszédet mondott, midőn e szavak is elhangzottak ajkairól: »Nem értjük egymást; hogyan is értenők, hiszen alig jövünk össze barátságos kézfogó, vállvető érintkezésbe. Így nem csoda, ha minden pang, a mi gyakorlati. Felébredt munkálkodó erőnk is sikertelen theóriákban párolog el. Pedig ne felejtsük, hogy koldus nemzet manapság még a farkas függetlenség határai között sem tarthatja fenn magát, emberhez illő polgári szabadságra pedig soha, de sohasem emelkedhetik fel.«¹⁾ Kötelesség tehát a nemzet gazdálkodását előmozdítani s a nemzeti erőt minden, még a legkisebb forrását is megnyitni. Csak egyik mezejét is parlagon hagyni a hazai iparnak: bűn. Azért a selyemtermelést, melyre éghajlatunk alkalmas, fel kell karolnunk. Szám-talan olyan gyenge munkáskéz van itt, mely ez úton hasznosítható. De ez a kijelentése nem akadályozta őt abban, hogy egy más alkalommal viszont így írjon: »A pálinkafőzés általános elvét kívántam megtámadni. S ebben nincs-e igazságom? Tegyük kezünket keblünkre s tagadjuk ezt, ha merjük. A pálinkaivás csak lassan harapódzik körül s mivel rendszerint csak a későbbi nemzedékekben bünteti áldozatait, nem tűnik fel kártékonyága oly rettentő színben, hogy készítése valami lelki nyugtalansággal, önszemrehányással járna. Mintha a pálinka égetése csak oly kereseti ág volna, mint valami más ipar! Mindinkább növekedik a pálinkaégetők száma. Az alatt napról-napra állatibb, lelketlenebb lesz a csáboktól körülfogott s azoknak ellenállani nem tudó s így mindig mélyebbre sülyedő nemzet. Ha azonban theória és ábrándozás az, a mit állíték, bocsánatért esedezem. De én nem tudok kereskedő módjára számítani s bennem minden gazdai gyakorlat rögtön elhallgat, ha földieimről, a kiket eddig szerencse tartott fenn, ezentúl pedig csak bölcsesség menthet meg, kénytelen vagyok tapasztalni, hogy véreim saját keblöket

¹⁾ Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei, I. k., 238. 1.

dúlják s égett bortól eredő mámorukban sokszor különös egyetértéssel szorgoskodnak nemzetünk lealacsonyítósa körül.«¹⁾

Az ily szavak után fokozott jelentőségük van ez ipar és kereskedelem fontosságát kiemelő nyilatkozatainak. »A magyar gyáripar s a csak most született gyáralapító társaság« feliratú hírlapi cikkében²⁾ erős szavakban ostromozza, hogy nálunk az a tatár, hogy ne mondja antdiluvianus nézet uralkodik, hogy az iparos és kereskedő osztálynak még azon előkelői is, a kikben több értelem és pénztehetség pontosul össze, mint sok magyar mezővárosban, alsóbb osztályhoz tartoznak, mint az üres zsebű és fejű úrfiak. Pedig kevés halandó érdemli meg halántéka körül jobban a polgári repkényt, mint a becsületes kereskedő és a talpraesett gyáros. Mily ellentét? Góg és folyton apadó erszény egyfelől, gyakorlati szakavatottság és mindig növekvő pénzerő másfelől. Nekünk ennek a viszonynak mibenlétét jobban kellene megfigyelni és a belőle folyó tanulságot levonni. Megint olyan divatos gyárákról és kereskedelemről beszélni; azok minden szájban forognak, mert a közönség nagy része azoktól várja honunk üdvét. De bizony a legtöbb, a ki róluk fecseg, az ilyenek száma pedig légió, azokkal a legtávolabbról sincs tisztában. Azt hiszik, hogy csak lelkesednünk, egyesülnünk kell s akkor majd lesz gyáriparunk. Pedig a kereskedelem s a gyáripar nem ily egyszerű dolog. Azok felvirágoztatása hideg számítást, tudást, pénzerőt s rendnek úgyszólván kegyeletes tiszteletét kívánja. »A magyar hon földművelő ország s ekképp legalább még most kár volna a benne rejlő termelő erőt gyárákra fordítani; így szólnak a gyáripar ellenfelei. Az iparbarátok pedig azt mondják: »Kivétel nélkül mindent és pedig rögtön Magyarország határai között kell készíteni.« Az igaz szerinte itt is, mint csaknem mindenütt a középen van. Nevetséges az az állítás, hogy a magyar hon a gyáripar számára még nem volna megérve. De épp oly émelygős beszéd az is, mely szerint ipari szempontból önálló lehetünk. Magyarország az a része, a hol a jó föld ritka, a lakosság pedig sűrű, igen alkalmas a gyáriparra. Szeretné tudni, hogy itt mikor üt hát az iparfejlesztés órája, ha az már eddig nem ütött?

¹⁾ Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei, I. k., 271. 1.

²⁾ Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei, II. k., 515. 1.

Ellenben a magyar Alföldön a munkáskezeket a földműveléstől elvonni az ország gazdasági érdekeinek megrövidítése volna. De ne féljünk, ez nem is lehetséges, mert hiszen »az élet kineveti a mulékony divat-szüleményeket«. Azután meg egy-két mesterségesen felfújt és ügygyel-bajjal összetakolt fabrika még nem igazi gyáripár, hanem csak szappanbuborék-féle valami, melyben oly kevés lesz az igazi nagyipari élet, mint a hogy a faragó béresek és a fonó leányok üres óráik alatt folytatott tevékenysége nem mondható annak. »A gyáriparról honunk jelen állását tekintve általában ez a nézetem«, írja czikke végén.

Lássuk már most egy konkrét példán azt is, hogy miképp kívánta volna ő az életképes ipart nekünkvaló módon megteremteni. Midőn gróf Széchenyi István irodalmi hagyatékában az ő közgazdasági, társadalmi és általános nemzeti politikájának tanulmányozása végett búvárkodtam, a többi fontos és érdekes közt különösen megragadta figyelmemet a fővárosban kelt és Pest vármegye közönségéhez intézett következő nagyérdékű levele:

Tekintetes Vármegye! Nemes Pest megyének határában, alkalmasint Pesten vagy Budán, részvényes Társasággal gőzmalmot szándékozom állítani s pedig nem azért, hogy »Egy« gőzmalmunk legyen, hanem, hogy ez mintául szolgálván — lassankint mindenütt állíttassanak fel gőzmalmok s Hazánk gabna helyett végkép liszttel űzze kereskedését; miáltal nemcsak mezei gazdáink nyernének tetemesen, de a gyengébb sorsának is új — köszénásás Mohácsnál, lisztet felfogó don-gák stb. készítése által — keresetkor nyitassák.

De előleges számolásaim azt mutatják, hogy nem várhatni vállalatomnak biztos sikerét, míg azt a liszt árszabásának súlya nyomja.

Míg pedig a siker hidegvérű egybenállítások után lehető legnagyobb hihetőségben előttem nem áll, addig egy lépést sem merek tenni; mert honunkban még most legalább vállalatoknak elbomlása nemcsak a vállalkozókat sújtja, hanem a közönséget is a legveszedelmesebben érinti; minthogy rosszszul számított s elhibázottak által a leghasznosabbaktul elijesztvén, előlépés helyett számos évekre régiebb tespedtségébe löketik vissza.

Esedezem a T. K. K. és Rendek előtt, méltóztassanak küldöttséget rendelni, mely tárgyamat megvizsgálná s arról annak idejében a Nemes Vármegyének bölcsesége szerint leendő határozás végett jelentést adna be.

A Tekintetes Nemes Vármegyének

Pest, június 7. 1827.* alázatós szolgája

gróf Széchenyi István.

Egy oly kezdeménynek volt ez a levél a kiinduló pontja, vagy helyesebben első lépése, mely iparunk történetének eddig korántsem eléggé méltatott igen előkelő és nagy reményekre jogosító fejezetét tölti be, azt t. i., a mely a világhírű magyar malomipar keletkezését mondja el. Széchenyi ezt az iparágat idevalónak és elég jelentékenynek, sőt nélkülözhetetlennek tartotta tehát már akkor, midőn mások a gyáripart vagy semmiképp, vagy csak nekünk akkor kevésbé hasznos alakjában akarták volna fejleszteni.

Több mint tizenkét évnek kellett elmúlnia, hogy eszméje a megvalósulás stádiumába kezdjen jutni, ő tehát nem egy malmot, hanem versenyképes és nagy malomipart óhajtott a hazai termelés és fogyasztás javára alapítani. Tett is ilyenek előmozdítása végett Sopronban és még korábban Szegeden erre irányuló lépéseket. De annak létesítését természetesen egy központibb fekvésű vállalattal kellett megindítania. Ennek azonban oly biztosan és fényesen kellett sikerülni, hogy vonzó például szolgálhasson úgy az ország szívében, mint annak minden alkalmas más vidékén hasonlók létesítésére. Mint többi alkotásánál, itt is a leghatékonyabb tényezőkkel a legpontosabban akart számolni. És midőn tíz évvel az idézett levél kelte után a Hengermalom alapításának eszméjét felvetette s ahhoz nevét, pénzét és odaadó támogatását szolgáltatta, az iparfejlesztés jól átgondolt alapozásának a követelményei lebegtek szemei előtt.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ez irányú szándéklatairól szólva, a legklasszikusabb tanukra: a saját

* A Széchenyi leveleinek gyűjteményes kiadványában foglalt ez adat illetékes férfiak véleménye szerint téves, szerintök a levél valószínűleg 1837-ben kelt. *G. J.*

kimerítő nyilatkozataira és ebbeli fáradozásainak igen pontosan feljegyzett, több mint tíz évre terjedő hiteles adataira hivatkozhatom. Ez az új mező, melyen szintén áldásthozó működést fejtett ki, a nemzet újjáalkotásának óriási térségéhez képest látszólag szűk ugyan, de mivel az ország jóléte oly elsőrangú fontossággal bíró emeltyűjének, mint a minő az ipar, szorosán véve csak kísérleti tere volt, továbbá, mert az oly természetű mint a tükördarab, mely az egész körülötte való világnak, habár csak kicsinyített, de mégis teljes képét adja, annak gondosabb méltatása — úgy vélem — nem tekinthető helyenkívülinek a jelen alkalommal. Találón mondja a vállalat ötvenedik évének megünneplésekor kiadott vállalati emlékirat, hogy a Hengermalom fejlődésének története egyszersmind kis mértékben visszatrözi hazánk legújabbkori fejlődési korszakának mozzanatait is.

Ha visszaképzelnék magunkat a hengermalom keletkezésének korszakába, nem valami örvendetes kép tárul szemeink elé. Különösen a kereskedelem és ipar, de általában a nemzetgazdaság egész mezeje sivár és meddő volt. Az országban még egyetlen mértőföldre terjedő vasút sincs, a gőzhajózás a nagyobb folyamainkon is a legkezdetlegesebb állapotot tüntette fel, sőt a közönséges, de járható utakban is olyan nagy volt a hiány, hogy még a rövid ideig tartó kedvezőtlen időjárás is elegendőnek bizonyult a forgalomnak az ország különböző vidékei közt lehetlenné válására.

Az Alföld búzájából, melynek bármely más búzát jóval felülmúló kitűnő sajátságai még akkor nem ismertettek fel eléggé, igen kezdetleges berendezésű vízi-, száraz- és szélmalomokban sokszor nagyon meghibázott, rossz lisztet állítottak elő. Kivételről, sőt nagyobb lisztüzletről az ország határain belül sem lehetett szó, mert a magas szállítási díjakat ez áru nem bírta meg és a hatósági ármegeállítást esetleg minden józanabb számítást is felfogatott. Első sorban e siralmas állapotoknak megszüntetési vágya vezette Széchenyit, midőn tökéletes malomipart akart teremteni. Már 1838 elején megtette e végből az első elhatározó lépéseket. Érintkezésbe lépett a tiroli Botzenben letelepült Holzhammer J. A. czég akkori főnökével, reibeggi báró Putzer János kiváló iparossal és vele szövetkezett a végből, hogy a 300.000 pengő forintban megállapított tőke felével a nevezett czég járul-

jón a vállalathoz s a másik felét pedig itt az országban neki kellett összehoznia. Széchenyi készséggel vállalta magára, hogy a fővárosi leggépesebb polgárokat e végből megnyeri. Sikerült is oly férfiak tényleges közreműködését megnyernie, a minők Havas József, Kappel Frigyes, Tüköry József, Valero J. A., Wodiáner Rudolf, Halbauer János György, Malvieux János Keresztély, Neuhofer János, báró Sina Simon és mások voltak. Az alakuló közgyűlés 1838. évi december 26-án tartott, mely ideiglenes elnökének Széchenyit, választmányi tagokul az említett és hozzájuk hasonló előbbkelő polgárokat választotta meg. A végleges választmány csak 1839. évi október 19-én alakult meg gr. Széchenyi István, Valero J. A., báró Sina Simon, Kappel Frigyes, gróf Barkóczy József, Burgmann Károly, Halbauer János György, Tüköry József, Wodiáner Rudolf és Appiano József tagokból.

A vállalat azért nevezetett hengermalomnak, mert az őrlésnek egy akkor egészen új, szigorúan titokban tartott és addig csupán egy svájci malomban (Frauenfeldben) Sulzberger szabadalma szerint kis aczélhengereken nyugvó rendszer szerint kellett folytatatnia. Maguk a feltalálók sem sejtették, hogy ennek a rendszernek mily nagy jelentősége lesz. Nem is tudott az sokáig tért hódítani, mert később is hosszú időn át három-négy malomnál több által nem alkalmaztatott.

Egy ily rendszerű malom a lombardiai Melegnanóban megbukott és a régi maradiak azt ennek az újításnak tulajdonították. Pedig a múlt század második harmadában csak némi javításra volt szükség, hogy a hengerrendszerek feltétlen uralma a liszt-örlés terén biztosíttassék. Ma már az egész földtekén alig van nevezetesebb malomvállalat, mely a Wegmann Frigyes-féle porcellánhengerek okszerű átalakítása útján javított Ganz-Mechwart-féle hengerrendszert nem alkalmazná.

Malomipari szakértők nyilatkozata szerint Széchenyi géniusza tört annak utat, midőn a közönséges, hazánkban még ismeretlen műmalmok mellőzésével a hengermalom ezen rendszerének alkalmazását határozta el. Mint minden új és szokatlan dolognak, ennek is természetesen sok elkeseredett ellensége és kellemtelen gáncsolója akadt, főleg az általa érdekeikben sújtottak körében. Csupán a Duna Pest menti részén több mint 400 hajó-

malom volt ekkortájt működésben. Ezek tulajdonosai létérdekeiket látták az új malom keletkezése által veszélyeztetve. Érthető, hogy annak létrejöttét mindenféleképp megnehezíteni s ha csak lehet, megakadályozni igyekeztek. Egyesülve a sütőkkel, a kik közül soknak hajómalma is volt, a város igazgatásában elég erős pártot képeztek még arra is, hogy az új vállalatnak alkalmas telek szerzését lehetetlenné tegyék. S hogy miféle eszközökkel, minő modorban dolgoztak, azt igen jól tünteti fel egy 1842. márczius 18-án megjelent furcsa németséggel írt röpirat, mely a megtámadott közérdek védelmezésének ürügye alatt ferdít, vádaskodik és részben piszkolódik az új vállalat igazgatóságával szemben. De ennek daczára sem sikerült annak létrejöttét megakadályozni, mivel Széchenyi a nádornak, József királyi herczegnek a jóakarátát eszközölte ki részére. Egyedül az ő közbenjárásának volt köszönhető, hogy a társaság a szükségességet az akkori árviszonyokhoz képest kétségkívül igen drágán, négyyszögölenként 5 pengő forintért, de mégis megkaphatta.

Széchenyi azután megfelelő technikai vezetőt is keresett. A vállalat alapításakor a Holzhammer-czég szerződészerű jogával élve, Killias Farkast jelölte ki és küldte Pestre igazgatóul, a ki mellett a később nagy érdemeket szerzett Fehr Vilmos mint műszaki vezető működött. Killias azonban az építkezés befejeztével mindjárt lemondott állásáról, midőn a malom vezetését tényleg a Széchenyi közreműködésének egész időtartamára Fehr vette át. Széchenyi csakhamar belátta, hogy ebben a kiváló gépészmérnökben mily megbízható és minden tekintetben kitűnő szakértőt kapott a vállalat s Széchenyi mellett főleg neki köszönhető, hogy az hajótörést nem szenvedett. Elismerő is volt iránta. Nemcsak hatáskörét maga is tiszteletben tartotta és megóvta, hanem anyagi helyzetét szintén folyton javította, és hogy méltóan tölthesse be tisztét a közgyűléseken, tanácscsal látta el őt, sőt egy esetben, mint mindjárt látni fogjuk, szép német beszédet is szerkesztett számára, melyet az igazgató lemásolt és hűségesen betanulván, mint saját szellemi termékét adta elő. Így becsülte meg ő munkatársait a Kovács Lajos fényes tanúsága szerint általában is.

És ez az ő részéről a jelen esetben nemcsak egyszerűen az emberiség nyilvánulása, hanem fontos iparfejlesztési eljárás

is volt. Az ipari vállalkozás nagy odaadás nélkül ugyanis főleg kezdetben alig lehet sikeres. A vállalat lelke a vállalkozó, vagy ha a részvénytársasági forma mellett ilyen nincs, a vezérigazgató, a kinek az előbbi helyébe kell lépnie. Ennek nemcsak dolgozni, de alkotni is kell. Az alkotás önkéntes elmerülést tételez fel a vállalat czéljában. A vállalat vezetőjének kell hogy minden fájjon, a mi azt hátrányosan érintheti és ébrenléte minden órájának főgondja nem lehet más, mint a vállalat sikere. Csak így képesülnek az eredményt biztosító alkotó munkára azok, a kik a vállalat élén állanak. Jutalmukat, ha az busásabb is a rendes munkadíjnál, akár anyagiak, akár erkölcsiek legyenek is azok, tehát becsületesen megérdemlik. Az ő helyükön csak ily szellemű s nem a közönséges alkalmazottak állhatják meg a sarat.

De ez nemcsak a vezérigazgatókra, hanem a sokszor igazi szellemi vezetőkre, az elnökökre nézve is áll, ha pictus masculusok nem akarnak maradni. És Széchenyi annyi mindenféle közös magánjellegű dolga közt talált időt arra is, hogy ennek a hivatásnak szintén példásan és rendkívüli sikerrel megfeleljen. Kezeim közt van egy hiteles magyar nyelvű kivonat a Hengermalom összes közgyűlési és választmányi ülési jegyzőkönyveiből, melyek 1838. évi december 26-tól egész 1850. évi június 30-ig vétettek fel. Ezt a munkálatot a nevezett malom igazgatósága készítette felkérésem folytán még az 1902-ik év elején. Annak tényleges végrehajtója Lukatsevits Bertalan intézeti hivatalnok volt, a ki a Széchenyi emléke iránti rajongó szeretete és mély tisztelete által ösztönöztetve valóságos lelkesedéssel dolgozott. Ezt méltányosnak és illőnek tartom e helyen is kiemelni.

A szóban levő feljegyzésekből értesülünk arról, hogy Széchenyi mikor és hogyan vett részt az első magyar műmalom létesítésében és fejlesztésében. A jegyzőkönyvek, melyeknek a helyszínen különben eredetijét magam is megnéztem, arról győzhetnek meg mindenkit, hogy ez az irányadó és alapvető vállalat, melynek eszméjét is ő adta, sokkal nagyobb mértékben a Széchenyi műve, mint akárki másé. Nemcsak a közgazdaságilag helyes alapítás iránti tanácsok, hanem a műszaki és üzleti irányelvek is jobbára tőle származnak. E mellett a kivitel munkájából fáradságot és időt nem kímélve, szintén kivette a maga részét. Sőt

hitelével és koronként nem megvetendő kész tőkével is többször kisegítette a vállalatot. Oly gonddal járt el elnöki tisztében, mintha kizárólag ő lenne az anyagilag és erkölcsileg felelős vállalkozó s egyéb fontos dolga nem is volna. Figyelme kiterjed mindenre és befolyását a legteljesebb mértékben a múmalom-egyesület rendelkezésére bocsátja. Szóval és írásban, továbbá tette mindig készen állt őrt annak életérdekei felett. A hajó és vízimalmok tulajdonosai, a kik megszokott kezdetleges, de jövedelmes foglalkozásukat fenyegetve látták, mint említém, elkövettek a hengermalom ellen mindent, a mi tőlük telt. Annak gyártmányait az egészségre veszélyesnek, különféle térsztaneműek előállítására alkalmatlannak hirdették. Csak nagy fáradsággal sikerült a hengermalmi lisztnek a fogyasztóknál kelendőséget szerezni. Különösen a barnább fajtáknak, valamint a korpának és a hulladékoknak az ellenséges áramlat egész rohamait kellett kiállani. Pedig ezek kelendősége nélkül, csupán a finom lisztkével, a vállalat nem állhatott volna fenn.

A tudatlanságon és a gonosz rágalmon kívül nagy baj volt a vállalatra nézve az is, hogy a gyakorlott, tanult munkásokat sem kaphatta nézve meg itthon, hanem Svájcából kellett őket behozatni. Sokáig tartott és sok türelmet kellett tanúsítani, míg az itteni munkásokat megfelelő fegyelemhez szoktatták. A közlekedés roppant rossz volta folyton hasonló nagy nehézséget képezett.

Továbbá sem Budán, sem Pesten nem lévén egyetlen olyan gépműhely sem, a hol a minden malomban előforduló nagyobb javítások foganatosíthatók lettek volna, kénytelenek voltak a malomvállalatot egy jelentékenyebb gépműhelyvel és vasöntődével kiegészíteni. De mivel ez azt maga nem volt képes foglalkoztatni, e szakba vágó idegen megrendeléseket is el kellett fogadni. Így aztán valóságos gépgyár nőtte ki magát a műhelyből, a hol egyebek közt tűzi fecskendők, tizedes mérlegek s mindenféle szerkezetű és minőségű szivattyúk állítottak elő. A budapesti gabonatözsde egész a legújabb ideig egy leleményes szerkezetű szabványos gabonamérleget használt, melyet ezen gyár műszaki vezetője, Bucher Lajos tervezett. E gépgyár művezetői közt volt egyideig Ganz Ábrahám is, a ki később mint a kéregöntetű vasúti kerekek önálló gyárosa telepedett meg itt és ala-

pítója lett a ma is fennálló nagyhírű Ganz-féle vállalatnak. Abból a hengermalmi gépgyárból 1847-ben önállósult külön vállalat alakult ugyancsak gróf Széchenyi István és Fehr Vilmos vezetése alatt. Ebből csinálta aztán a magyar kormány a szabadságharcz kitörése után a fegyvergyárat.

A mi azokat a részleteket illeti, melyek mindezt kidomborítani alkalmasak, mindenekelőtt felemlítendő, hogy a vállalat alakuló közgyűlése gróf Széchenyi Istvánt 1838. évi december 26-án választotta elnöknek és a választmányi tagjának. Másnap a választmány egy bizottság élén kiküldte, hogy József nádor pártfogását kérje ki. Abban az évben még két választmányi ülésben elnököl. A következő, 1839-ik, évben vezeti a közgyűlés előkészítését, melyen elnököl, valamint az említett évben tartott még egy közgyűlésen és négy választmányi ülésen is. Ezek egyikében jelenti, hogy a nádor közbenjárására a város szépítő bizottsága drágán ugyan, de telket ad a malomnak, azonban csak úgy, ha azon egyesegyedül malmot fognak építtetni. Felkéretett, hogy ezen kikötés eltörlésének kieszközölése végett utazzék fel a nádorhoz Pozsonyba, ki akkor ott volt elfoglalva és megbízott azzal is, hogy a pártfogói méltóság elfogadására kérje fel őt.

A második közgyűlésen újból megválasztatik választmányi tagnak, de a legkevesebb szavazattal (111-gyei), valószínűleg azért, mivel ő nem szavazott magára és nagy részvényes lévén, ez a mások javára nyomott a latban.

Az utolsó választmányi ülésen már jelentheti, hogy a nádor elfogadta a védőséget és javasolja, hogy a malom iránta való hálából »József hengermaloménak neveztessek. Mivel a Lipótvárosban drágák a telkek, a malmot a kapott teleknek ne középe-re, hanem annak csak egy részének szélére úgy építsék, hogy ha olcsóbb telekre lenne áthelyezhető a most emelendő épület, az lakóházzá legyen átalakítható. Mivel Hild József, ma is ismert nevű jeles építész nyilvános pályázaton nem vesz részt s mivel ügyességének számtalan bizonyítékát adta és e mellett olcsón is épít, a pályázat mellőzésével ő bízassék meg az építéssel. Az építés házilag folytatandó és az építész csak a kőművesnmmkát végeztesse. Valamennyi munkánál tekintettel legyenek nemcsak az olcsó árra, hanem a jó minőségre is. A gőz gép nagy-

ságának czélszerű megállapíthatása végett az igazgató forduljon a mainzi, stettini és lipcei hengermalmokhoz felvilágosításért. Azt a legjobb gépgyárban kell beszerezni, de előzetesen állapítandó meg, hogy nagy avagy csekély nyomású gőzgép rendeltessék-e meg? Ő a csekély nyomású gőzgépet ajánlja, mert a mérsékelt haszonra dolgozó ipartelepek ezt szokták használni. A tüzelőszer iránt, mely pedig nagyon fontos mellékanyag, nem tesz javaslatot, de felkéri a választmány minden tagját, hogy e részben minél alaposabb szakvéleményeket gyűjtsenek egybe. Más kisebb jelentőségű javaslataival ezeket is egyhangúlag fogadták el.

A választmány ezúttal, valamint később is többször hálás köszönetét szavaz Széchenynek lankadatlan buzgóságáért és fáradhatatlan tevékenységéért, azt a jövőre nézve is melegen kikérvén a vállalat részére. Egyideig politikai és más köztevékenység nagyon elfoglalván őt, hónapokig nem jelenhet meg a malomban. De már az 1840. évi február hó 22-iki választmányi ülésen Killias Farkas igazgató jelenti, hogy a beérkezett szakvélemények csakugyan igazat adnak Széchenynek abban, hogy csekély nyomású gőzgép szerzendő be. Most ennek újabb tüzetes javaslatára elhatározzák, hogy a gőzgépet Angliában a Watt és Boulton czégnél, melynek gépeivel a Dunagőzhajózási társaság nagyon meg van elégedve, rendeljék meg. Néhány nap múlva a megrendelés az ő aláírásával megy ki. De egy következő ülésen neki oly értelmű felhatalmazást adnak, hogyha pedig bármely oknál fogva az előbbinek fogamatja nem lenne, ő a gőzgépet belátása szerint bárhol megrendelhesse. A gőzgépet ezután csakugyan egy bécsi czégtől vették meg.

Az 1840-ik évben is tizenkét választmányi ülést vezetett. Az erre következő 1841-ik évben huszonhárom választmányi ülésen elnököl. De az ő elnöki tiszte nem az, a mit közönségesen szoktunk alatta érteni. Minden bajban ő állapítja meg a diagnózist, ő jelzi az orvosságot és az orvoslás módját. Ő kéretik fel mindennek kieszközlésére. Ha akármily baj van, csak tőle várnak segítséget személyi, tárgyi és főleg hitelügyekben. Minden törvényes lépés megtételére is ő a leghivatottabb és a legkésebb. A műszaki berendezés, az üzletvitel, sőt a könyvvezetés

részleteinek megállapítására szolgáló legtöbb életrevaló javaslat és jó gondolat szintén tőle ered. Hogy nem túlozok ezzel, arra itt van kezeim között a teljes erejű bizonyíték, melyet csupán azért nem mutatok be itt további apróbb részleteiben, mint-hogy az alakulás történetének befejezése előtt még fontosabb mondandóim vannak.

Végre a malom felépül és 1842. évi január havának első részében, 4-től 8-ig, négy napos közgyűlést tartanak, melyen ő is tüzetesen akart beszámolni. Az első napon tartja meg magyarul nagy malomügyi beszédét és pedig úgy, hogy azt megszakítván, megszólaltatja a szintén általa készített és már említett német nyelvű jelentésszerű beszéd elmondására kész Fehr Vilmos igazgatót, a ki a nagy nehezen hazaszabadult Killias helyét foglalta el a malom vezetésében. E beszédről egyideig azt hittem, hogy a Hengermalom érdekeltjeinek körén kívül merőben ismeretlen, mivel Széchenyinek sem beszédei, sem közgazdasági czikkei gyűjteményében nem találtam meg azt. Később az Akadémia igen tisztelt főkönyvtárnokától arról értesültem, hogy Széchenyinek eredeti kézírata a nevéről szóló múzeumban megvan és az egykorú lapok közül a »Társalkodó«-ban 1842. évi január 8-án és 12-én magyarul, német fordításban pedig a Pester Tageblatt 1842. évi tizenhetedik számában nyilvánosságra került. De az bizonyos, hogy azóta ez érdekes beszédnek nyoma veszett és így lemásoltatása a Hengermalom egyik jegyzőkönyvéből, melynek Széchenyi és Trefort Ágoston által aláírt mellékletét képezi, gyakorlati szempontból mégis felfedezés-számba megy.

Erre a beszédre a jelen alkalommal különösen ki kell térnem, mivel az Széchenyinek iparfejlesztésre vonatkozó nézeteit nagyon jellegző módon fejezi ki. Mindenek előtt megállapítatik benne, hogy a József-malom immár áll és mozgásban van. Termékeinek kapossága bebizonyult. Ők szintén örvendenek (mindig többek nevében beszél), hogy törekvéseik, melyek szerint a fogyasztóközönség az eddiginél jobb és olcsóbb liszttel láttassék el s hogy a búzakereskedés helyébe a lisztforgalom lépjen, megvalósult. De a nyert csata és diadal gyümölcsei még koránt sinesének biztosítva. Sok a fondorlat és rosszindulat ezen jóakarattal által sarkalt kezdeményezés iránt, melyeket csak józan tapin-

tattal és szilárd kitartással lehet leküzdeni. A malom felállítása jóval meghaladta az előirányzott költségeket. De oly szempontoknak is eleget kellett tenni, melyekre korábban nem számítottak. Ilyen volt az, hogy az 1838-iki árvíz alkalmával szerzett építési tanulságokat is értékesíteni kellett. Továbbá több épületet emeltek és több gépet rendeltek meg, mint előirányozva volt. Az épületfa ára is emelkedett. E nehézségekhez járul, hogy a régi malmok érdekeltisége hihetetlen eszközökhöz folyamodik. Mindezzel szemben áll a hengeralmi liszt jobb minősége, 20%-kal kiadóbb őrlése. Okkal-móddal tehát elérhető az, hogy e lisztet nemcsak az ország különböző vidékeire, hanem Bécsbe és Prágába is el lehetend adni. A baj már most sem az, hogy a lisztet ne tudnák eladni, hanem, hogy a liszt kelendőségének fokozódásával nem tud a termelés lépést tartani. Ily körülmények között a tengerparton addig még kísérletet sem tehettek, pedig ott szeretnének az odessai gabonával versenyre kelni. Oda kell törekedni, hogy ez az eszme is megvalósuljon. De az iparnak és kereskedelemnek esélyei és veszélyei számosak. A tőke vagy hitel megcsappanása megakaszthatja a haladást. Tehát elegendő forgótőkéről vagy hitelről kell gondoskodni, hogy ezekkel nagyobb mennyiségben lehessen megvásárolni az őrlendő gabonát. A malom most évenként 80.000 pozsonyi mérőt őröl. Kezdetnek elég szép. Ez azonban jobb termelési viszonyok között is csak 5%-os osztalékot jelent a részvényeseknek, a mi rosszabb körülmények közt még le is szállana. Ellenben, ha a mostani kettő helyett három hengerszékét alkalmaznának és 120.000 pozsonyi mérőt őrölnének meg vele, a vállalat sokkal jövedelmezőbb lenne. (íme kiérzi az emelkedő hozadék törvényének hatását, vagyis a nagyipari vállalkozás életképességét.) A harmadik hengerszékét már meg is rendelték, hogy a vállalatot szilárdabb alapra fektessék. A fokozódó termelőképesség kihasználása nem lesz baj, mivel ha a liszt egyelőre nem is marad oly kapós, mint eddig volt, a készletek a szárazon való őrlés folytán nem romlanak el és később is a világ bármelyik sarkába elszállíthatók lesznek. Így a múmalom jövőjére nézve sokkal jobb kilátások nyílnak.

De a mostani részvénytőkéből ily formán terjeszkedni nem lehet. Mielőtt azonban erre nézve javaslatot tenne, kéri, hogy hallgassák meg Fehr Vilmos igazgatónak a vállalat pénzbeli

helyzetére és egyéb állapotára vonatkozó nagy vonásokban nyújtandó jelentését.

Ekkor történt, a mit persze a közgyűlésbe összesereglett részvényesek nem tudtak, hogy Fehr a Széchenyi által szájába adott német szavakat híven elmondván, feltárta a helyzetet. Ha nem láttam volna Széchenyi sajátkezű fogalmazványát, melyet azután Febr letisztázott, alig hinném, hogy a két beszédet ugyanaz a kéz írta, mert az igazgató beszédében oly üzleti szellem és Stylus nyilatkozik meg és oly pontosan van benne minden gyakorlatilag fontos mozzanat elég hosszasan részletezve. De a két kézirat közt nem lévén különbség, valónak kell elfogadnunk azt a feltevést, hogy Széchenyi talán az igazgató előzetes meghallgatása után azért jelenetelte ezt az előadást így, hogy a mint látni fogjuk, az általa jól ismert s nem elég buzgóknak talált részvényesekre az összevágó adatok s a világos, egyenletes és szabatos előterjesztés mélyebb benyomást tegyenek. Az igazgató német nyelvű jelentése után megint a Széchenyi magyar beszéde következik. Ebben ő mintegy visszhangot ad arra és konkrét javaslatait megteszi. Az igazgatótól hallottak alapján megdicséri Hild építész, Tiiköry ács mestert, a bécsi Fletcher és Pouchon mozgony-gyártókat és a frauenfeldi társulatot, »mert helyes munkát tettek, a miért vegyék köszönetüket«. A többi összes közreműködötteknek is hálás köszönetét mond. Megdicséri az eltávozott és az új igazgatót, »a kik távol hónuktól, rájuk nézve idegenek közt becsületesen jártak el tisztükben és bokros teendőjű hivatásuknak férfiasan feleltek meg s az eddigi sikernek nagy része az ő érdemök«. Erre általánosb jellegű okoskodásai következnek. A vállalatnak hármasszáljárt jelöli meg: 1. a nagyközönségnek lehetőleg olcsón szállítani a legjobb elsőrendű ételmiszert, 2. becsesebb minőségben külföldre szállítani a hazai telkek túláradozó kincseit s ezáltal is emelni földünk értékét és végre 3. fáradozásának mérsékelt jutalmát biztosítani. Az utak oly rosszak, hogy gyakran Budapestre nagy áldozattal sem lehet elég ételmiszert behozni. Ennek folytán egyesek, a kik ilyeneket előre összevásároltak, a szegényebb osztálynak rovására nagyon is gyarapodtak.

Habár a polgári hasznot a társulat nem tévesztheti el szeméi elől, de tudja, hogy ez első két cél is mindig szolgálni fogja

és nem akarja például szűk termékek esetén a közdrágaságnak és közínségnek alkalmait saját felpénzelésére megragadni. Az ilyesmit nem követi áldás, e nélkül pedig romba dül minden emberi mívelet. Oda is fog — reméli — a társulat törekedni, hogy megszilárdulván, a jó és rossz termékek változandóságainak ne legyen kitéve s lisztje bizonyos egyenletes és jutányos áron álljon a napi munkája után élő nagy tömeg rendelkezésére is. Mielőtt azonban maga meg nem erősödik, addig ne siessenek másoknak segédkezet nyújtani, hanem szilárdabb állást vívjon ki magának a két másik főczél szolgálhatása érdekében is. Teljes erőhöz kell jutni, hogy a közjó kívánalmainak eleget lehessen tenni. Ezt támogatása révén a közönség is előmozdíthatja. Jó ismételni ezt azon lágyvelejűek seregével, azon jólelkű hősökkel szemben, a kik a dolgok mélyébe soha nem hatolván, édes álmaik közt mindig a nagy emberiség érdekeiért vélték lándzsát törhetni. Bánk a szűkkeblűség anathémáját szórják, ha saját létünkért kínosan küzdünk. Készítményeinket ők becsáron alul kívánják, de ezt fennmaradásunkat képező harmadik célunk nem engedi meg. Ennek biztosítása érdekében javasolja a megfontolását annak, hogy a forgatóke miként volna szaporítandó; a vállalat alapszabályai a váltótörvényszéknél bejegyeztessenek-e; azok az újabb körülményekhez képest módosítandók-e; a gépek javításáról hogyan kell gondoskodni; nem kell-e a malmot József-malomnak nevezni és az alapkövetelést ünnepélyesen eszközölni?

Marczibányi indítványára a közgyűlés a társulat ügyeinek intézése körül kifejtett buzgó és sokoldalú sikeres fáradozásaiért hálás köszönetét szavazott erre Széchenyinek, javaslatai pedig részben elfogadtatnak, részben természetöknél fogva az választmányhoz utasítottak.

De ennek tagjaiban nagyon hamar leohad a buzgalom és így az intézkedés legnagyobb terhe megint csak az ő vállaira szakad. Az 1812. év folyama alatt nyolcz választmányi ülésen elnököl és tárgyalatja a malom fejlesztésének akkori összes főfeltételeit.

Már a következő évi közgyűlésen javasolja az alaptőkének 20%-kal való felemelését. Azután lehetőleg 6%-osnál nem drágább pénzt keres a csekélynek bizonyult forgatóke pótlására. Hasonló

tevékenységet folytat a további évek folyama alatt is. Koronként, így az 1845. évi közgyűlésen figyelmezteti a társulatot, hogy a nagyobb nyereségeket ne osszák ki, hanem nagyobb forgótőkét gyűjtsenek. Ha ezt a tanácsot később is, midőn már döblingi — részben önkéntes — börtönében ül követik s a 40—44%-os osztalékok kifizetése helyett tartalékokat gyűjtenek, sokkal kevesebb baja lett volna a vállalatnak, épp úgy, mint az ő tényleges közreműködésének ideje alatt.

Az 1847-ben június 4-én tartott választmányi ülésen fel- említvén, hogy mily Ínség uralkodik az alsóbb néposztályok körében, annak a véleményének ad kifejezést, hogy a társaság éppen akkor nagyobb nyereségének közhírré tétele nem volna tanácsos. Javasolja, hogy a közgyűlést halasszák el és a részvényesekkel körlevélben tudassák az osztalék menynyiségét és azt, hogy az utólagos közgyűlési jóváhagyás reményében osztalékaikat a társulat pénztáránál felvehetik. A malom körül helyőrséget szerveznek, mivel annak megtámadtatásától lehet tartani.

Utoljára az 1848. évi június 9-én tartott közgyűlésen — már mint miniszter — elnököl. Az utolsó választmányi ülés pedig, melyet ő vezet, tizennyolcz nappal később tartatott. Ekkor kifejtette, hogy mily súlyos pénzhiány uralkodik és a hitelnek apadása folytán az iparvállalatok helyzete nagyon nehézé vált. Ezért a czukorfinomítógyár legutóbbi választmányi ülése elhatározta, hogy a Hengermalom választmányához kérdést intéz, vajjon nem lenne-e hajlandó vele közösen kezességet vállalni 25.000 pengő forint erejéig? Ezentúl Széchenyit az 1849. és 1850-ben Tasner Antal képviseli, de csak a közgyűléseken. 1850 után képviselője sincs többé.

A Hengermalom sorsa ezután nem alakul oly símán és egyenletesen, mint azelőtt. Többször leég, de megint felépül és míg a Széchenyi szelleme hat rá, addig a nagy bajokat is kiheveri. Később rendkívüli emelkedés áll be, de ezt koronként aggasztó hanyatlás követi. Vannak évek, midőn osztalékot sem fizethet, sőt fennmaradhatása is sokak szemében kétségessé válik. Majd azt hiszik vezetői, hogy az újkor szelleme a régi hagyományoktól való eltérést kívánja. Ezt a társaság rendszeren megkeserüli. Ma azonban megint rendes mederben folynak ügyei.

Az emelkedés, melyet korábban mutatott, utánzásra méltó példának tekintetvén, versenytársai rohamosan szaporodnak a fővárosban, az egész országban és most már a külföldön is, mely alatt a világ minden részét kell érteni. A magyar lisztgyártás meghonosodik mindenfelé és a mit Széchenyi aegise alatt a Hengermalom kifejlesztett, a lisztnek az a tökéletes őrlése, az egész emberiség közkincsévé válik. De a magyar malomipar minden állami támogatás nélkül, a hogy keletkezett, a neki való téren a saját benső életrevaló természeténél fogva a világpiaczon is sokáig megállja helyét. Versenyképességének fenntartásáért koronként nagy, áldozatteljes küzdelmeket kell folytatnia és azt csak akkor veszi el, midőn jelentőségét az egész magyar közgazdaság és így a földművelés szempontjából kezdték itthon nem méltányolni eléggé s az irányadó tényezők kevésbé barátságos érzelmeket tápláltak vele szemben, mint megérdemelné. Azonban ma is, míg nem késő, csak jóakaratra van szüksége, hogy a Széchenyi úttörése folytán keletkezett ezen legnagyobb iparunk újra a maga természetes jogaiba lépjen.

Ha gróf Széchenyi István soha semmit sem vitt volna végbe, ha nem ad vissza az életnek egy haldokló egész nemzetet, ha életének minden főbb mozzanatával nem lett volna azzá, a mivé vált, t. i. fajunk egészséges irányú és szellemű fejlődésének és haladásának igazi megszemélyesített programmjává: neve akkor is és csupán ezen egy öntudatos iparfejlesztési roppant sikere által épp oly halhatatlanságot érdemelne, mint a világiparoknak többi nagy úttörői.

Nekünk ezenkívül eléggé meg nem szívlelhető, különös tanulságot hagyott hátra a tekintetben, hogy ipari érdekeinket különösen nagyjainknak hogyan kellene természetes módon sikerrel szolgálni. A szerves iparalkotási tényezők felhasználásából alakult eljárásának megfigyeléséből még jobban kiderül ez, mint egészséges iparpolitikai nézeteiből. Ő azonban nemcsak a főuraknak és nagybirtokosoknak mutatta meg az utat, melyet saját javukra közgazdasági önállóságunk kivívása céljából követniök magasrendű erkölcsi kötelességüket képezné, és a melyet a hasonló állásúak másutt az illető országok nemzetgazdaságának nagy hasznára teljesítenek is, hanem a vállalkozóknak szintén fenséges példát állított beható, előzetes ipari

tanulmányai, magasbrendű vállalkozási szelleme, odaadó, lelkiismeretes s minden jogosult köz- és magánszemponot becsületesen, összhangzatosan szolgáló vezetői tevékenysége által.

A nemzeti létérdekek apostola s az ország egyik legelső mezőgazdája annak egyúttal legkiválóbb ipari szellemei és úttörői közé is tartozik, sőt bátran mondhatni, hogy ezek közt egy sincs, a ki egymagában hazánk ipari haladásának valóban oly nagy lökést adott volna, nemcsak más alkotásai révén közvetve, hanem öntudatos ipari alkotásai által közvetlenül is, mint a Legnagyobb Magyar.

**SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF AZON BESZÉDÉNEK
MÁSOLATA, A MELYET A PESTI HENGERMALOM-
TÁRSASÁG NEGYEDIK KÖZGYŰLÉSÉN 1842. JANUÁR
4-ÉN TARTOTT.**

Tisztelt Egyesület! A' tisztelt Egyesület választmányi tagjai kötelességünk szerint számot sietünk adni eddigi sáfárkodásinkrul. A' magyarországi első hengermalom, melly ő Fensége a' Nádor jóváhagyásával, kinek kegyes pártolása annyira mozdítá elő vállalatunkat, saját keresztneve szerint Józef-malom czirnet viseli nem csak fennáll már, de tökéletes mozgásban is van. A' lisztnek, darának, mint nemkülönbén a' korpának minden nemei, mellyek benne készülnek, jó mineműségűek, sőt híveseknek általjánosan el is ismertetnek, mi fő dolog 's mi rendkívüli kapósságuk által kétségbe vehetlenül bizonyul be. Tiszta szándékunk tehát, nagyérdemű Egyesület, mellyhez képest a' nagy magyar közönség az eddiginél jobb és olcsóbb liszttel láttassék lassanként el, 's egyszersmind meg legyen hazánkba vetve, a' gabona helyetti lisztkereskedésnek első sarkalata, már már megleli jutalmát, és őszinte örömmre gerjedezhethet keblünk az eddigi nyert sikeren. Amde hábár lei van viva a' csata, 's a' tennivalók legsulyosbjain átestünk már, azért a' nyert diadalnak gyümölcsei koránt sincsenek biztosítva még. Az időnek mostoha fordulata, melly annyi régi 's olv szilárd kereskedő házat gvökeriben ráza meg, az innen eredő tökéletes csökkenése minden hiteli bizodalomnak. továbbá magának a' dolognak újdonsága és ezzel összekötött járatlanságunk; még azon — fájdalom — annyiakban létező rövidlátás, 's innen fakadó irigy fondorkodás »a' legnemesebben is rút indító okot tenni fel«, melly szerint sok, vállalatunkban sem lát egyebet háborúnál a' szegény molnárok ellen, és nem áldozatot, mellvet sajátunk koczkáztatásával, 's minden esetre nagy ügyyei 's bajjal hordunk a' még szegényebb nagyszám kedve végett a' haza oltárára; 's elvégre malmunknak, jelen kiállító tehetségéhez szabott felette drága kezelése — ezek mind annyi nehézségek, mellyeken — 's mondjuk ki itt nyiltan — könnyen hajótörést szenvedhet az eddig ugyan szerencsében indult, de megalapulási korát csak

most élő intézetünk, ha azon józan tapintat és szilárd kitűrni tudás, mellyet magunkban lehetőleg fellelnünk szükség, és a' nagy közönségnek vállalatunk iránti hajlama, mellyet jó szándékunkért tán megnyerendónk, nem segít. — A' malmoknak felállításá jóval meghaladta azon sommát, mellyet mozgásba hozatalára előlegesen kiszámítánk. 'S pedig legelőször azon okbul, mert szerencsésb időszakban kezdvén meg az építést, mikor olcsóbb vala a' pénz, 's hitelben sem vala szükség, egyszerre olly alapját akarók megvetni vállalatunknak, miszerint vízáradás alkalmával se jöhetne az soha legkisebb zavarba is, és netaláni nagyobbítása se lenne összekötte nagy nehézségekkel, minek lehető legszaporább eszközzése czélunk, minthogy csak ez által nyerhet a' vállalat szilárdságot, és egyedül ily módon emelhetni hazánkban a' lisztkereskedést gabnakereskedés helyébe lépcsőnként. — Fel is épült ehhezképest első malmunk, — elsőnek nevezem, mert a' most érintett okbul, ha eléré ez immár egész kifejlését, több effélének létrehozását tervezi társaságunk honunk külön vidékein. — Fel is épült első malmunk, mondom, nem csak olly szilárdul és magasan, mikép még az 1838-ikit is túlhaladó dunai ár se véthetne annak, de olly tág idomilag is, hogy minden új főfalak építése nélkül, háromszorilag lehetne bővíteni annak kiállító tehetségét. — Túlhaladták tervezett költségeinket azon körülmények is, hogy a' dolognak biztosb folytatatása és jobb rendben tartása tekintetébül egy gözkatlan helyett tüstént kettőre tevénk szert, 's a' tisztviselők minden lakásait is és minden műhelyeket egy úttal szép terjedelmű telkünkön építők fel; 's hogy végre itt is, mint minden építménynél, legnagyobb vigyázatunk és gazdálkodásunk daczára bizony jóval tulemelkedett a' valóságos költség a' papirosra kivetten; mi azonban jelen esetben legfőképp annak tulajdonítható, hogy az 1838-iki vízáradás következtében megalapított építési rendszerhez képest, tilos lön olly takarékossággal építeni, mint azt előlegesen tervezőnk, és mi intézetünkre hasznos lett volna; 's ezen felül, hogy éppen azon időszakba esett malmunk bevezése, mikor a' bajai lángözön általjánosan 25 perccenttel rugtatta fel az épületfának árát. — Mik által azon helyzetbe jutánk, hogy ügyünk forgatására alig fog maradni elég kész pénz, ha csak egy kissé lankadna is a' liszt eladása, mi, jóllehet nem hihető, még is számba veendő; nem hihető pedig azért, mert a' szárazon örlött lisztnek szaporasága, nedvesen örlött liszthez képest körül belül 20 perccenttel nagyobb, 's lisztünk általjánosan is jobb — mi felette nagy eladási biztosító; de azért az ideigórái csökkenhetes — mint érintöm — még is számba veendő, 's kivált egy bizonyos idő leforgásáig, míg az e' tárgy körüli előítéleteken, a' fel feltűnő rágalmakon, és minden süto- és szakácsné — ajándékozkotta, vagy már természetbe szőtt pletykákon nem diadalmaszkodik a' való, t. i. hogy József-malmi készítményünk becsesb, és még is olcsóbb, mint a fenálló hazai malmokéi. — »Májusig« — úgy

mondják sokan —, »csak el fog kelni lisztünk valahogy, de akkor lég alább is négy hónapig dermedése fog bekövetkezni keresetünknek.« Már mennyire fog e' jóslat teljesülni, mennyire nem, csak az idő döntendi el. A' dolog mai állása után Ítéelve ugyan úgy látszik, mintha illyes megakadástud nem igen kellene tartani, minthogy mai nap nem csak helyben lehetne alkalmasint két, sőt háromszor annyi József-malmi készítményt adni el, mint a' mennyit malmunk kiállítani képes, de minden úti, várnai és egyéb költségek mellett honunk szinte minden vidékit, sőt még Bécszet és Prágát is elláthatnék lisztünk- és daránkkal, a' vállalatra nézve felette jutalmasan, mikrül már bírunk legérdekesb adatokkal. Bajunk nem az, hogy készítményünk rajtunk szárad, de a' körül van lárma és panasz elég, hogy a' mód nélküli kapósságnak megfelelni csak félig meddig sem bírunk. Már illy felette kedvező körülmények között, mikor még a' tengerparttal sem tehetők kellőleg magunkat — 's csupán csak elegendő készítmény híja miatt — összeköttetésbe, 's pedig ott szeretnénk, tisztelt Egyesület, lisztünkkel az odessai gabnák ellen megvívni — már illy kedvező körülmények közt, midőn intézetünk újdonsága miatt abban természet szerint semmi sem foroghat még teljes rendben, miért kelljen egyszerű megakadástud tartani, 's attul, hogy az, mi ma felette kapós — 's nem bitorlóit hanem valódi becs szerint — holnap már becsmélés tárgya legyen, valóban nem könnyen felfogható. A' keresetnek 's kereskedésnek árnyék-latai, negédjei azonban számosak, és előre tökéletes biztossággal ki nem számíthatók; miszerint, nehogy pénz vagy hitel híja még is megakaszszák a' tárgyat, ha t. i. készítményünk eladhatása csakugyan még is lankadásra fordulna, mint azt sokan jósolják: elmelőlözhetlenül kereseti (Betriebs) pénz vagy hitel végett kell gondoskodni a' tisztelt Egyesületnek. Es ez leszen ezeon tárgyaknak egyike, mellyeket ez alkalommal a' tisztelt Egyesület megfontolása, bölcs elhatározása és némileg jóváhagyása alá terjeszteni bátrak leendők, minthogy némileg már segítők magunkon. Alkalmasint felesleges leszen ugyan minden e tekintetben teendő lépésünk és előre gondosságunk; de ha nem lenne is felesleges, annak szüksége azon esetre is csupán csak ideigóráiginak fog mutatkozni, 's pedig, mert az adásvevés természeténél fogva mi is nem sokára azon állásra fogunk emelkedni, mellyen minden nagyobbyszerű molnárok állnak, 's mi is, mint ezek, hitellel vagy az eladott lisztért bejövő pénzzel fogjuk megvásárlani az őrlendő gabnát. — Az érintett tekintetben tehát kész pénzre és hitelre, ha tán leszen is szükségünk, minden esetre csak addig fog lenni, míg tökéletes forgásba nem jó az egész, azaz: míg jövedelmünk költségünkkel nem helyezi magát teljes aránysulyba. A' hitelnek vagy kész pénznek elkerülhetlen szüksége azonban ennél még egy sokkal fontosabb okon alapul, tisztelt Egyesület, 's erre nézve különös ügyeimért esedezünk. A' fenálló malom ideigóráig csak két hengergéppel munkálódik, melly összesen 24

óra alatt 262½, és így 300 nap alatt leforgásában — 's egy évre csak ennyi napot számítunk — körül belül 80,000 pozsonyi mérő örl. — Szép mennyiség ugyan első kezdetnél, 's valóban nem lett volna tanácsos nagyobb mennyiségű új áruval jelenni meg egészen ismeretlen piacon; de a' számösszevetésekből még is az tűnik ki, hogy, a' költséget a' bevétellel összehasolítva, a' malomnak mai állása szerint alig ha 5 percentnél magasb kamatban részesülhetnének a' tisztelt részvényesek, bármily szerencsésen forogna is az egész, midőn a' legkisebb előre nem látható baleset még az 5 percentnél is lejjebb szállíthatná a' részvények gyümölcsöztét; holott három hengergéppeli munkálás után, mikor évenként 80,000 pozsonyi mérő helyett 120,000 mérő öröltetnék — és erre nézve sem új gőzerőmű, sem aránylag nagy felállítási 's forgatási tőke nem kívántatnék — vajmi jól kamatolónak mutatkoznék a' vállalat. — Nem is késtünk e tekintetben egy cseppet is — midőn készítményünk jóságáru, mint nemkülönben felette élénk kapósságáru biztosítva levénk, 's nehogy gőzmozgonyunknak harmad rész ereje mint jelenleg, úgy utóbb is minden haszonhajtás nélkül peregjen le — a' harmadik hengergépet hová hamarébb megrendelni; mi által azt hisszük, tökéletesen biztosítánk vállalatunk mostani állásában tán még is egy kissé ingó alapját, 's pedig, mert két hengerrendszer után, bár legyen készítményünk kapós, bár ne, mindig csak tengő állapotban fogtunk volna maradni, midőn a három hengerrendszer után viszont csak akkor leendünk sínylő állapotban, ha készítményünk nem kapós; kapóssága ellenben, sőt »későbbi« elkelése is — mert szárazon lévén örölve, a' liszt évekig eltartható, 's a' világ bármilly részeibe elvihető — ha minden e' tekintetben tett számolások és összevetések nem csalnak, vállalatunk legszebb felvirágzását 's legnagyobb kifejlését fogja okvetlen bekövetkeztetni. Csak hogy alig marad forgatási pénzünk, tisztelt Egyesület, ha ezen már megrendelt három hengerrendszert azon 300,000 pengő forintból volnánk kénytelenek pótlani, melly vállalatunk tőkealapja, mi a' számadások kivonatibul eléggé látható.

Legyen is azért szabad mielőtt előterjesztésünket bevégeznők, Fehr urat — József-malmunk mostani igazgatóját — ezennel felszólítanunk, adná elő pénzbeli állapotunk, mint nemkülönben egész ügyünk némi fővonásait.

Fehr igazgató német beszéde:

Löblicher Verein! Durch den Herrn Grafen Széchenyi aufgefordert, eile ich, Ihnen den Bestand unserer Geldmittel, wie nicht minder die technischen und commerziellen Verhältnisse unseres Unternehmens in grösseren Zügen hiemit aufzudecken. Alle Bücher sind offen, so wie die Mühle jedem zugänglich ist; die Herren Actionäre können sich deshalb über die kleinsten Details selbst aufklären; übrigens lege ich sowohl eine detailirte Übersicht der Rechnungen, als die Bücher der Gesellschaft hier auf den Tisch zur Einsicht vor. — Der löbliche Verein möge entscheiden, in wie weit dieselben der Gegenstand öffentlicher Berathung sein können und sollen.

Das Kapital, welches der Josephs-Walzmühle zur Grundlage dient, beträgt die Summe von 300,000 fl. Conv. Mze. — Hievon sind eingezahlt 266,960 fl., folglich bleiben noch zu zahlen 33,050 fl. — Die bisherige Ausgabe des ganzen Baues sammt der voraussichtlichen Kosten der Vollendung der ganzen Einrichtung erreicht den Betrag von 242,694 fl. 43 kr. C. M. — Die Aufstellung des bereits bestellten dritten Walz-Systems wird sammt und sonders circa 20,000 fl. C. M. kosten, eine Summe, die bald zu entrichten sein wird; so dass zur Gang-Erhaltung der Anstalt nicht mehr als eine Summe von 37,305 fl. 17 kr. übrig bleibt. — Da jedoch Getreide bis März vorrätzig ist, wovon ein grosser Theil zwar bezahlt wurde, ein Theil hingegen noch zu zahlen kommt, die Gelder für geliefertes Mehl auch nur allmählich einlaufen: so Wäre die Anstalt schon jetzt in Geld-Verlegenheit gekommen, hätten nicht die Herren Kappel und Holzhammer die Güte gehabt, auf Ansuchen des löblichen Ausschusses der Gesellschaft das Nöthige auf 3 Monat Zeit vorzustrecken, der erste nämlich 20,000 fl. C. M. in Baar, der letztere 30,000 fl. C. M. mittest eines in Wien eröffneten Credits, wovon aber bisher nur 12,000 benutzt worden sind.

Was die Mühle selbst und den Absatz der in derselben erzeugten Productes betrifft, so gereicht es mir zu einem besondern Vergnügen, dieser verehrten Versammlung schon jetzt im Kurzen berichten zu können, dass meines Wissens noch nie eine Anstalt dieser Art gleich in Vorhinein glücklichere technische Resultate geliefert, und bessere mercantilische Aussichten versprochen habe, als unsere Josephs-Mühle. Der Begehr für unser Product ist sehr stark, alle Qualitäten, ohne Unterschied, gehen vorzu weg, und trügen nicht alle Wahrscheinlichkeiten, so wird der Absatz stets stärker und anhaltender werden, denn nicht allein der hiesige Ort und die nähere Umgebung sichere der Mühle einen guten Absatz, sondern sogar das fern liegende Ausland, von wo täglich die erfreulichsten Mittheilungen einlaufen, bietet uns nach Abschlag aller Spesen noch einen guten Markt; wenn also auch hierorts eine zeit weilige Stockung

im Verkauf unserer Erzeugnisse, z. B. durch die jeden Winter erschwerten Communicationen, die Concurrenz der Schiffmühlen während des Sommers, oder durch andere Umstände veranlasst, eintrete, so würde dies der besagten Ursache wegen dem Unternehmen nichts schaden.

Je grösser aber das Quantum des Erzeugnisses ist, desto vortheilhafter stellt sich natürlicher Weise die Bilanz des Unternehmens heraus, so dass die Gesellschaft durch die Anschaffung eines dritten Walz-Systems, welches bereits nach 4, höchstens 5 Monaten im Betriebe sein dürfte, sich ehenächstens mit aller Wahrscheinlichkeit nicht nur einen schönen, sondern auch anhaltenden Gewinn sichern wird.

Der Bau der Mühlgebäude sowohl, wie die andern Theile des auf dem 2400 Quad. Klafter grossen Grunde gegründeten Etablissements ist durch den Baumeister Herrn Hild und Herrn Zimmermeister von Tüköry mit der grössten Solidität zu unserer vollen Zufriedenheit ausgeführt worden. — Die von den Herren Fleischer und Punschon in Wien gelieferte Dampfmaschine ist von sehr solider Art, die Walzmaschinen endlich durch die Frauenfelder Gesellschaft in der Schweiz mit gewohnter Vollendung verfertigt, lassen nichts zu wünschen übrig. — Dieses Alles mit gehörender Anerkennung und besonderen Dank zu erwähnen, fühle ich mich auch deshalb verpflichtet, weil ich vorzüglich der Güte dieser zusammenwirkenden Factoren es zuschreiben zu müssen glaube, dass wir gleich vom ersten Tage der Eröffnung der Mühle, nämlich bis 15-ten September an, bis heute nicht die mindeste Störung von Belang im Betriebe derselben erlitten haben, wo doch — wie die tägliche Erfahrung lehrt, — bei neu aufgestellten Fabriken besonders complizirter Art, wie unsere Mühle ist, sich im Anfänge nicht seltene Störungen und Hemmnisse zutragen, deren Besiegung oft mit grosse Schwierigkeiten und Auslagen verbunden sind.

Hievon sind wir, trotz dem, für schwer belastete Gebäude sowohl, als besonders für solide Aufstellung von Maschinen, sehr schlechten hiesigen- Baugrund, bis jetzt glücklich befreit gebeben, um aber die nicht für immer zu verhindernden Reparaturen der Maschinen auf das Schnellste, folglich auf die am wenigsten kostbillige Art vornehmen zu können, ist es von der grössten Wichtigkeit, dass wir unsere bereits eingerichteten und mit vorzüglichen Arbeiter versehenen Werkstätten auch in der Folge beibehalten.

Die Betriebskosten belaufen sich gegenwärtig noch ziemlich hoch, und zwar aus folgenden Ursachen. — Die Steinkohlen, wovon wir in grosses Quantum bedürfen, sind verhältnissmässig noch theuer. — Die Prozente unserer Verschleisser, nämlich 4 ä 4½% sind etwas hoch gespannt; endlich, und dies ist der Hauptgrund, die Grösse unserer Einrichtung steht mit dem Quantum unseres Erzeugnisses noch nicht im passenden Verhältnisse. Sobald dieses

durch Aufstellung eines dritten Systems, geschehen wird, und wir in einen normalen Zustand treten, wird sich auch dieser Übelstand heben. — Einstweilen aber erlaube ich mir die verehrte Versammlung zu versichern, dass es, wie bisher, stets mein Augenmerk sein wird, die grösste Einfachheit in unser Geschäft zu bringen, und hiedurch die grösstmöglichen Ersparnisse zu erzielen; ein Bestreben, worin ich des Käthes und der kräftigen Unterstützung des löblichen Ausschusses zum Voraus gewiss bin.

Bis jetzt hat die Mühle circa 14,000 Metzen in Vermahlung gewonnen, wovon 12,000 Centner Mehl und Kleie abgesetzt sind. Was die Feuerversicherung des Etablissements anbelangt, so habe ich die Ehre dem löblichen Verein anzuzeigen, dass es bei den vier Gesellschaften — der Riunione Adriatica, Austro Italiche, Azienda Assicuratrice und ersten Österreich. Brand-Assecuranz-Gesellschaft — auf fünf Jahre für 122,926 fl. ä $\frac{3}{4}\%$ also jährlich 929 fl. 56 kr. assecurirt ist. Eine sehr hohe Prämie, allerdings, die wir im Grunde ganz hätten ersparen können, da unsere Mühle nicht nur vor boshafter Feueranlegung durch ihre Solidität, Isolirung, und sorgfältige Bewachung bestmöglich gesichert ist, sondern indem selbst solche Massregeln getroffen sind, dass sogar bei einbrechender Gefahr, auf eine Augenblickliche Abhilfe zu rechnen wäre; das löbliche Comité glaubte jedoch, nicht sicher genug gehen zu können, und entschloss sich demnach zu den angeführten äusserst hohen Assecuranz-Prämie, die übrigens einzig und allein wegen des Unfalles der Surányer Mühle so hoch gespannt wurde, die, wie bewusst, ein Raub der Flammen ward.

Indem ich mich auf diese Hauptzüge beschränke und die Bemerkung beifüge, dass ich gerne bereit bin, jedem der Herren Actionäre alle weitem verlangten Auskünfte nach besten Wissen und Gewissen zu ertheilen, ergreife ich noch diesen Anlass, dem löblichen Ausschüsse für seine gütige Mitwirkung hiemit meinen wärmsten Dank auszusprechen, und mich dem Wohlwollen der verehrlichen Versammlung auf das Ehrfurchtvollste zu empfehlen.

Fehr igazgató úr előadásának fonalát felvéve (így folytatá tovább ekkor Széchenyi István gróf): »Mindenek előtt méltányosnak tartom, hogy miután Fehr úr többeket dicsérőleg említe, kik malmunk felállításához járulának, én itt mindenek előtt Putzer urat, a' botzeni Holzhammer-ház főnökét nevezzem a' tisztelt Egyesületnek. Ő az, ki intézvényünk fele részét bírja, 's ki körül egyesült társaságunk. Adja az ég, hogy vállalatunk úgy sikerüljön, mikép az ő példáját követve, más becsületes külföldiek is hazánkba rakják le értelmességük és szorgalmuk gyümölcsseit. — Fehr és Killias urakat köszöntöm ő utána, a' mostani és volt igazgatót. — Ha azt állítják, hogy malmunk eddigi helyes és soha félbe nem szakadt forgása főkép Hild építész 's Tüköry ácsmester urakat, Fleischer és Pouchon mozcsonygyártókat, és a' frauenfeldi társulatot illeti, mert helyes

munkát tettek — miért vegyék köszönetünket — ám tisztelet becsület, de igazság is, mi, kik igazgatóink szorgalmának minden-napi tanúi valánk, ezzel viszont azt nyilvánítjuk: becsületesen jártak el tisztükben, 's távol honunktól rájok nézve idegenek közt, bokros hivatásuknak férfiasán felelének meg, és az eddigi sikernek nagy része ő érdemük. — Mik után, a' múltat tekintve, nem marad egyéb hátra, mint a' tisztelt Egyesületnek eddigi jó szerencséjén őszintén örvendünk, midőn már már előre éldelni merjük azon időnek pillanatit, mikor vállalatunk el fogta majd érni hármas célját: a' nagy közönségnek, mennyire csak lehető, olcsó áron szolgálhatni az élet legsürgetőbb tápszerével; becsesb minéműségben külföldre szállíthatni a' hazai telkek túláradozó kincseit, 's ez által is nevelni anyaföldünknek erősültyát; 's végre mérséklettel saját vagyonunkhoz is hordhatni, értékünk kockáztatásának, mint nemkülönben becsületes fáradozásinknak jutalmi díját. — Alig lépett vállalatunk világba, tisztelt Egyesület, 's már csecsemő kora is jótékonynak mutatkozik a' nagy szám és ekkép a' tehetetlenebb osztály átellenében; mert, ne jött volna csak a' József-malmi készítmény piacra, jelenleg, midőn az utak feneketlensége miatt sehonnan se hordhatni akármit is iszonyú költség nélkül Budapestre, okvetlenül több forinttal magasbra rúgott volna már fel — mi általános nézet tárgya — a' nagy számnak legfőbb 's annyi esetben egyedüli életfentartója; mi által gyarapodtak volna egyesek vajmi szépen és igen okosan ugyan, de nem ám a' túlárado hazai kincs után, hanem a' legszegényebb osztályok rovására. Gondja is lesz ez okbul a' tisztelt Egyesületnek, 's tudom, mindig illy szellem fogja jellemzeni, hogy saját erszényének illő határon túli megtöltése végett, szembüi soha se veszítse feladatának most érintett két nemesb célját, és ekkép soha ne használja a' néha bekövetkező szűk termésnek, közdrágaságnak, 's innen feltornyosuló köz-inségnek gyásznapjait, saját felpénzelésére, mit úgy se követne mennyei áldás, melly nélkül kész rom minden emberi mívelet. 'S ez okbul, nem kétlem, az lesz a' társaság minden törekedésinek legkomolyabbika, hogy hova hamarabb olly szilárd helyzetbe állíthassa magát, miszerint készítményeinek ára lehetőleg kevésbé legyen kiteve a' bő és szűk termés phasisainak, 's ekkép lisztjéhez, mennyire kivihető, mindig jutányosán és változatlan árért juthasson el, a' napi munkája után élő nagy szám. Hogy azonban ily állást elérhessen, a' tisztelt Egyesület, 's rossz számolólág előbb ne nyújtson másnak segédkezét, mielőtt még maga sem vergődheték ki biztos partra, 's e' szerint mindkettő ne bukják, vagy más szavakkal: hogy egyesületünk két nemesb célját, a' szegényebb osztálynak gyámolítását t. i. mint nemkülönben a' hazai lisztnek külföldre vitelét, ne csak fel-fellobbanó egy napi fény gyanánt érje el 's eszközölje, hanem a kérdésben levő vállalat, emberileg szólva és az életbüi véve, számos évekre szolgáló alapokra rakassék: mindenek előtt saját hasznunkért, t. i.

vállalatunk életéért vagyunk férfiúilag megvívni kötelesek; mikép minél hamarább teljes erőre virulva, ne csak magunkat, de a' közjót is elbírhassuk emberül. Nem is tűzheti ki ennek okáért az Egyesület előre azon időszakot, mikor foghat két nemesb czélját illetőleg, a' község várakozásának megfelelni. Mind ez a' körülményektül 's leginkább a' község részvététül függ. Lehet, hogy a' József-malmi készítmény ára jó darabig szinte úgy fel fog rúgni bizonyos időszakokban, mint a fenálló malmok is akkor emelik áraikat leginkább, mikor a' szükség legnagyobb; lehet ellenben, hogy nem sokára, bármit míveljenek is a' többi molnárok, megállapított áraiban a' József-malom ingadozni nem igen fog, vagy legalább nem fogja a' drágaság és ekkép az Ínség napjait hasznára fordítani; mit mind egyedül saját léte határozand el, miszerint, ha mást is bele vehet bárkájába a' nélkül, hogy maga sülyedjen, bizonyosan beveendi; ha azonban bárkája nem elég szilárd még, mielőtt másokat venne abba bé, pro aris et focis-ként minden idejét, minden szorgalmát, minden erejét saját bárkájának biztos helyzetbe tételére fogja fordítani mindenek előtt. — És ezt azért gondoljuk célirányosnak ez úttal érinteni, nehogy a' lágyvelejűek serege, azon jószívű hősök, mellyek a' dolgok mélyébe soha sem hatván, édes álmaik közt mindig a' nagy emberiség érdekeért vélnék törni lándzsát, ellenünk felbőszüljenek, 's ránk a' szűkkeblűség anathémáját szórják, ha saját létünkért kínosan küzdve — míg ők tán azt gondolják, harpaxi mód felpénzeljük magunkat; mert, tudja Isten, miért, tán azért, mert magas kéményünknek kormos füstje az egész határban mindennűnen szemükbe szökik — rövid számolólag magunk nem kötjük nyakunkba a' malomkövet; vagy más szavakkal: ha mindaddig, jóllehet nemesb és ekkép elsőseget érdemlő két célunkat nem teszszük főfoglatosságink tárgyává, azaz készítményünket becs árán alul nem adjuk, míg, noha alább rendelt, de fenmaradásunkra egyedül vezető, 's így előleges célunkat, t. i. saját hasznunkat előbb nem teszszük tökéletesen biztossá. — Ez van most, tisztelt Egyesületi! a' teendők során, mert egyedül illy logica szerint jüthatunk el előbb utóbb nemesb czélainkhoz is; midőn, ha más lépcsőzetet követünk, azokat soha nem csak nem érjük el, de okvetlen rommá kénytelen dűlni az egész; mihezképest legyen megengedve a' nélkül, hogy a' szabad vitátsnak legKisebb határt is akarnánk vonni, a' tisztelt Egyesületet kötelességünk szerint mind azokra itt előlegesen figyelmestetni, miket gondolunk mi saját hasznunk biztosítására mindenek előtt szükségeseknek, 's mik azok, miknek eldöntése vállalatunk életébe vág. 'S most, mielőtt ezen sorozatnak előszámlálásához fognánk, vegye a nagyérdemű Egyesület legmélyebb tiszteletünk bebizonyítását. Ha tisztünkben minden hiány nélkül nem járánk is el, 's eszközlésinknek szigorú megvizsgálása után — minek kegyes elrendeléséért a' tisztelt Egyesület előtt alázattal esedezünk

— tán nagvobbszerű botlásaink jönnének napvilágra, azért reméljük, a' tisztelt Egyesület, kegyes engedékenységetőlünk még sem fogja megvonni; mert hiszen jó lélekkel 's becsületesen fáradánk az ügy körül, 's ha tán a tárgy bokrosságára nézve kivált az újabbi pénzingadozások közt, értelmességünk nem vala mindig elégséges, tiszta jóakaratusunkban, mondhatjuk, soha sem szűkölködénk; mik után a' nagyérdemű Egyesületnek kegyes jóvoltiba magunkat ajánlván, maradunk a tisztelt Egyesület leghívebb sáfári.

Az előlegesen felveendő legsürgösebb tárgyak pedig ím ezek:

1- szer. Milly módon szerezzon magának a' tisztelt Egyesület elégséges forgatási tőkét?

2- szor. A' vállalat alapszabályai a' váltótörvénszéknél bejegyeztessenek-e? és

3- szor. Mielőtt ez történnék, nem volna-e célirányos, az érintett alapszabályokat köz megegyezés következtében a' mostani körülményekhez alkalmazni?

4- szer. Mikép eszközöltessék legczélszerűbben, hogy az intézet a' gőzerőműnek, henger- 's malomgépeknek néhai 's tán tetemesb megromlása miatt alkalmasint még se jöhessen soha is nagyobb zavarba és hosszabb megakadásra? 's végre

5- szor. Nem volna-e illendő, hogy — miután ő herczegsége a' Nádor, mint a' szépítő bizottságnak elnöke, a' közjót célzó vállalatunk előmozdításául jutányos áron méltóztatott az intézet derék telkét a' társaságnak átengedni — most az Egyesület nem csak köszönetének nyilvánítása végett, hanem azon alázatos kéréssel is járulna kiküldöttjei által ő herczegsége színe elibe, hogy mivel az ő tisztelt neve szerint nevezteték intézetünk József-malomnak, ő Fensége méltóztatnék kijelenteni: melly időre parancsolná építményünk alapkövének saját magas személye vezérlete alatti letételét; mikor a' nagyérdemű Egyesület, köz tisztí hatóságainkat, 's különösen t. ns. Pest vármegyét, mint nemkülönb a két város nemes tanácsait 's hazafiuibb lakosait, ez ünnepélybeni részvétre hódoló tisztelettel megkérné.

És ezek volnának, alázatos véleményünk szerint, a' legsürgetőbbleg a tisztelt Egyesület által előveendőök.

Gróf Széchenyi István s. k., Trefort Agoston s. k.

**SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF TEVÉKENYSÉGE A PESTI
HENGERMALOM-TÁRSASÁG KÖRÜL E TÁRSASÁG
(KÖZGYŰLÉSEIRŐL ÉS VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSEIRŐL
FELVETT) JEGYZŐKÖNYVEIBEN FOGLALT FEL-
JEGYZÉSEK SZERINT.**

1838. XII. 26-i *közgyűlésen* elnököl és megválasztják a választmányba.

1838. XII. 27-i választmányi ülésen elnököl és kiküldik egy bizottságba, a mely József nádor pártfogását kérje.

1838. XII. 28.-i választmányi ülésen elnököl.

1838. XII. 31-i választmányi ülésen elnököl és megbizatik, hogy a malom építésének engedélyezése iránt a városi tanácshoz benyújtandó kérvényt Tasner ideiglenes gondnokkal fogalmazza meg.

Ugyanekkor jelenti, hogy a nádor a küldöttséget kegyesen fogadta és az egyesület eddigi tevékenységét látni óhajtja.

1839. V. 31-i választmányi ülésen elnököl.

1839. VI. 6-i *közgyűlésen* választmányi taggá választják. (Interim választmány.)

1839. VI. 7-i választmányi ülésen jelen volt.

1839. VI. 17-i választmányi ülésen nem volt.

1839. VII. 11-i választmányi ülésen elnököl, és jelenti hogy a szépészeti bizottság a telket József nádor pártfogása folytán átengedni hajlandó, de kiköti, hogy arra csak malmot szabad építeni és sohasem szabad azt lakóházépítésre vagy nyereszkesedésre használni.

A választmány megbizta, hogy a nádortól eszközölje ki ezen kikötés törlését s e czélból menjen Pozsonyba; eljárásának eredményéről értesítse Tüköryt, hogy ez szükség esetén más telket keressen.

Jelenti, hogy a Holzhammer czég neki szóbelileg megígérte, hogy 150,000 frt. p. p. áru részvényt jegyez, a mi az összes részvénytőke fele.

Jelenti, hogy Sulzberger mérnök és Sarti építész 3 hét múlva érkeznek.

A választmány felkéri, hogy nevezettek érkezését körlevélben tudassa valamennyi aláíróval.

Jelenti, hogy időnyerés czéljából a Holzhammer czég üzletvezetőjével, a Hengermalom leendő igazgatójával, Killias-sal czentül Pozsonyból fog levelezni.

1839. IX. 23-i választmányi ülésen elnököl és megbizatik, hogy a nádort a vállalat pártfogói tisztének elfogadására felkérje.

1839. X. 19-i *közgyűlés* az összes megválasztottak közt legkevesebb szavazattal (111) választmányi taggá választja.¹⁾

1839. X. 22-i választmányi ülésen elnököl és jelenti, hogy a városi hatóságnál a szépmészeti bizottságtól megvásárolt telek átíratása iránt a kezdeményező lépéseket megtette és a kérvényt a tanácsi bizottságnak átadta.

Javasolja:

1. a malmot hálából József-hengermalomnak nevezzék;

2. mivel a telek értéke Pesten, különösen a Lipótvárosban napról-napra emelkedik s mivel a vállalat telke nagyobb, mint a mennyire — legalább ma — szüksége van, a malmot ne a telek közepére, hanem egyik felére, de itt se a telek közepére építsék és az épületet úgy építsék, hogy azt, ha a telepet esetleg más olcsóbb telekre lenne czélszerű áthelyezni, könnyen át lehessen alakítani lakóházzá;

3. mivel Hild József építész nyilvános pályázaton részt nem vesz, pedig ügyességének számos bizonyítékát adta és e mellett olcsón is épít, a pályázat mellőzésével bízzák meg őt az építéssel;

4. az építést végezzék házilag és az építés csak a kőműves munkát végeztesse; az anyagokra írjanak ki pályázatot és a legjobb, de e mellett aránylag legolcsóbb anyagot ajánló szállítót bízzák meg a szállítással; ugyanígy tegyenek az iparos munkákkal is;

5. meg kell állapítani, hogy hány lóerejű gőzgép szükséges, evégből forduljon Killias igazgató a mainzi, stettini és lipcsei hengermalmokhoz levélileg. A gőzgépet azután idejében rendeljék meg a legjobb árút szállító gyárosnál, de előbb el kell döntenie azt is, hogy a gőzgép nagy- avagy csekélynyomású legyen-e. A csekélynyomású gőzgépet ajánlja, mert a mérsékelt haszonnal dolgozó ipartelepek ezt szokták használni.

A fűtőanyag egyike a legfontosabbaknak, éppen azért felkéri a választmány minden tagját, hogy e tekintetben igyekezzenek valamennyien minél több szakvéleményt beszerezni, hogy minden körülmény alapos megfontolása után ez ügyben kellően döntenie lehessen;

6. a 10%-ot be nem fizetett részvényeseket fel kell szólítani;

7. Ivappel Frigvest felkéri a pénztár további kezelésére.

¹⁾ Valószínűleg azért, mert ő, aki nagy részvényes volt, nem szavazott magára.

A javaslatokat egyhangúlag elfogadták.

A választmány Széchenyinek lankadhatatlan buzgóságáért és fáradhatatlan tevékenységéért legforróbb és leghálásabb köszönetét nyilvánítja és kéri, hogy a vállalatot tettel és tanácscsal ezentúl is támogassa.

1839. X. 29—1840. I. 21-éig tartott 6 választmányi ülésen Széchenyi nem volt jelen és tevékenysége sem kerül szóba.

1840. II. 22-i választmányi ülésen Killias igazgató jelenti, hogy a gőzgépet illetőleg beérkezett összes szakvélemények szerint a csekélynyomású gőzgép látszik megfelelőnek; a beérkezett írásbeli véleményeket elküldte Széchenyinek és e tárgyban vele levelezett. Széchenyi azt ajánlja, hogy mivel csak a legjobb gőzgépet és a legjobban szállító gyáronál kell megrendelni, azért rendeljék meg Watt és Boulton angol czégnél, a kitől a Dunagőzhajózási Társaság összes gőzgépei valók, a melyekkel teljesen meg vannak elégedve.

Egyhangúlag és köszönettel elfogadják.

1840. II. 25-i választmányi ülés a megrendelő levelet Watt és Boulton részére aláírja és további intézkedés végett Széchenyinek küldi.

1840. III. 4-i választmányi ülésen Killias igazgató helyettese Valero előadja, hogy — bár Széchenyinek a gőzgép megrendelésére a Watt és Boulton czégnél felhatalmazást adtak, de azért mégis lehetséges, hogy Széchenyi máshonnan kedvezőbb ajánlatot kap, a levelezés pedig az ügyet csak hátráltatja — czélszerű lenne, ha Széchenyinek olyan általános meghatalmazást adnának, a mely szerint Széchenyi Killias igazgatóval egyetértve a gőzgépet bárkinél megrendelheti. — A javaslatot elfogadják, a levelet kiállítják és valamennyien aláírják.

1840. III. 21-i választmányi ülésen bemutatják Killias igazgató 1840. III. 9-én és Széchenyi 1840. III. 11-én kelt leveleit. Killias azt írja, hogy sajnálja, de csupán Széchenyivel közölt és mással nem közölhető okból nem jöhet haza. Széchenyi pedig azt írja, hogy Killiasnak alapos oka van az elmaradásra.

1840. IV. 8-i választmányi ülésen felolvassák Széchenyi és Killias igazgatók Írásbeli jelentését a gőzgép megrendeléséről a Fletscher és Puntschon bécsiczégnél, a melyhez ideiglenes szerződést is mellékeltek; kifejtik, hogy miért rendelték Bécsben, miért csekélynyomású és 30 lóerejű gőzgépet és miért pótkazánt; a jelentés egyébként minden részletére az ügynek kiterjeszkedik.

A választmány a buzgalomért köszönetét szavaz.

1840. V. 3-i ülésen bemutatják Széchenyinek egy levelét, a melyben a Fletscher és Pouchon cég részéről tett műszaki kérdéseket közli.

Elhatározzák, hogy Széchenyit felkérik a nádornál való közbenjárásra a csatorna-építéshez szükséges vízjogi engedély elnyerése végett.

1840. V. 30-i választmányi ülésen Széchenyiről szó nem esik.

1840. VI. 7-i választmányi ülésen elnököl és javaslatot tesz:

1. czélszerű lenne a végből, hogy a Duna a telet el ne öntesse, ha a gőzgépet az 1838-i árvíz színe fölött helyeznék el;

2. czélszerű lenne, ha az üzem kellő biztosítása végett pótkazánt rendelnének meg még idejében;

3. mivel a szén ára folyton emelkedik, czélszerű lenne szerződés útján a vállalatot ez irányban is biztosítani;

4. mivel a hengermalom üzeménél naponkint igen sok meleg víz elhasználatlanul folyik el és mivel e czélra még beépítetlen telek elég van, czélszerű lenne a meleg vízzel téli uszodát készíteni.

1840. VI. 18-i választmányi ülésen elnököl.

1840. VII. 15-i választmányi ülésen nincs jelen.

1840. IX. 19-i választmányi ülésen elnököl és felkérlik, hogy, ha néhány nap múlva Bécsbe megy, értekezzen a Fletscher és Punschon czéggel és Killias igazgatóval a felől, vajjon szükséges-e már most pótkazánt megrendelni.

1840. X. 26-i választmányi ülésen elnököl és bécsi megbízatásáról jelentést tesz.

1840. XI. 6-i választmányi ülésen elnököl és jelenti, hogy a hatóságnál a levezetőcsatorna miatt újabb kérvényt adott be.

Fehr műszaki vezető jelenti, hogy a m. kir. udvari kamarához a kazánra kivetett vám elengedése iránt benyújtott kérvényt Széchenyi fogalmazta és sajátkezűleg adta át.

1840. XI. 27-i választmányi ülésen elnököl és felkérlik, hogy a levezetőcsatorna engedélyezése végett járjon el ismét.

1841. I. 2-i választmányi ülésen javasolja, hogy, mivel az az idő, a mikor a búzavásárlás módját el kell dönten, mindinkább közeleg, — értesíteni kell Killiast, a ki most Bergamoban tartózkodik, hogy még e hóban hazatérjen, mert eddig őt tekintik igazgatónak; felkeli továbbá komolyan kérni Holzhammer J. A.-t Bozenben hogy hárítsa el az akadályokat Killias visszatérte elől, annál is inkább, mert a Hengermalom fennállása óta valóságos igazgató nélkül volt; most olyan fontos ügyről van szó, a mely a Hengermalomra nézve létkérdés és a melynek eldöntését a választmány mindaddig tanácsosnak sem tartja, a míg a Holzhammer czég a választmányban az alapszabályoknak minden tekintetben megfelelően képviselve nincs, részben azért, hogy a czég kötelezettségeinek a többi részvényessel szemben megfeleljen, részben hogy a választmány magát a Holzhammer czég szemrehányásaitól megkímélje.

Megjegyzi, hogy a vállalat érdekében egyszer és mindenkorra szükséges, mikép a választmány előtt tárgyal, különösen kényesebb természetű ügyek nyilvánosságra ne kerüljenek.

1841. II. 27-i választmányi ülésen jelen van és a levezetőcsatorna ügyében újabb kérvény átnyújtására kéri fel.

1841. III. 16-i választmányi ülésen jelen van és javasolja,

hogy a magánosan álló irodaépületben a készpénz és a fontosabb okiratok megőrzése végett tűz és betörés ellen biztos helyről kellene gondoskodni;

célszerű lenne továbbá a váltótörvényszéknél újonnan ki-nevezett jegyzők közül egy fiatal, de kellően képzett egyént jogi tanácsadóul felkérni, a kitől az igazgatóság a cégbejegyzés, az alapszabályok szükséges megváltoztatása, a könyvek beosztása és más egyebek felől tanácsot kérhetne.

A választmány felkéri, hogy ezen ügyekkel behatóbban is foglalkozzék.

1841. IV. 22-i választmányi ülésen előadja, hogy az alapszabályok értelmében ez év tavaszán közgyűlést kellene tartani és azt javasolja, hogy ez június közepén tartassék és ugyanekkor a telep alapkövét is ünnepélyesen le kellene tenni, a mihez a cég Putzer urat is hívja meg.

1841. V. 11-i választmányi ülésen jelen volt.

1841. V. 24.—1841. VI. 22-éig tartott 3 választmányi ülésen nem volt jelen.

1841. VII. 2-i választmányi ülésen jelen volt.

1841. VII. 7-i választmányi ülésen nem volt jelen.

1841. VII. 23-i választmányi ülésen nem volt jelen, de ekkor jelenti Fehr műszaki igazgató, hogy a gőzgép végre megérkezett, a mi csak úgy volt lehetséges a vállalat szűkös pénzvisszonyai mellett, hogy Széchenyi a szállító Fletscher és Punchon cégnek Bécsben a sajátjából 6000 írt. készpénzt kifizetett és a f. hó végén esedékes 5500 írt.-ért jótállást vállalt.

1841. VIII. 1.—1841. VIII. 31-éig tartott választmányi üléseken, 3-on, nem volt jelen.

1841. IX. 16-i választmányi ülésen sajnálatát fejezi ki Killias távozása felett, a kinek tudására és tapasztalataira most, az üzleti tevékenység megkezdésekor, éppen a legnagyobb szükség lenne, kéri ezért őt, hogy legalább a novemberben tartandó közgyűlésig tartsa meg hivatalát.

Javasolja, hogy üzem és a liszteladás megkezdését a hírlapokban közzétegyék.

1841. IX. 22-i választmányi ülésen javasolja, hogy a költségvetést az építés és a berendezés valóságos költségeivel hasonlítsák össze.

Javasolja, hogy a jó eredmény elérése végett célszerű lenne egy harmadik osztályozó hengert felállítani, a mely — kevésbé kerülvén — nem igen növelné az összes berendezés költségét.

Jelenti, hogy az ülésen jelenlévő Keichenbach báró (Bécs) azt hiszi, hogy a gép- és az öntő-műhely nem fognak a remélt haszonnal dolgozni és az ilyen vállalkozás igen messzemenő.

1841. X. 5.—1842. X. 28-áig tartott 7 választmányi ülésen nem volt jelen.

1841. XI. 2.—1841. I. 8-ág tartott 5 választmányi ülésen jelen volt.

1842. I. 4.—I. 8-ág tartott négynapos *közgyűlésen* jelen volt, azon elnökölt és ezen tartotta az A) alatt mellékelt hosszú beszédet, a melyet Széchenyi és Trefort Ágoston sajátkezüleg irtak alá.

I. 4-én tartja a beszédet.

Marczibány indítványára a közgyűlés a vállalat alapítása és létesítése körül kifejtett buzgó és sokoldalú fáradozásáért köszönetét szavaz Széchenyinek egyhangúlag.

Javasolja, hogy a vállalat forgalmi tőkéjének kicsinységét enyhítendő, az alapszabályok 6. §-a értelmében 1841. december 31-ével minden részvényesnek járó és összesen 14,000 frt-ot tévő kamat (6%), a mely az utolsó részletfizetésből vonatott le, a részvényeseknek pro rata és 6% kamatfizetés mellett javukra irassék.

I. 5-én javasolja, hogy a társaság szerződése és czége az új magyar váltótörvénynek megfelelően az itteni váltótörvényszék-nél bejegyeztessék.

Jelenti, hogy Valero lemondott a választmányi tagságról.

I. 7-én sajnálatát fejezi ki, hogy oly kevesen jelentek meg és óvást emel, hogy ebből a társaságra semmi baj ne háramoljék; a részvényesek elmaradását annál inkább csudálja, mert a meghívót a lapok is közölték s ezenkívül minden részvényes külön még két meghívót kapott.

Rath részvényes által felvetett kérdéssel kapcsolatban kérdi a közgyűlést, vajjon mi történék akkor, ha a társaság egy új henger-malom felállítását határozná el, a melyhez a Holzhammer czég hozzájárulni nem akarna, a mire különben a czéget a társasági szerződés értelmében kényszeríteni sem lehetne.

I. 8-án előadja, hogy nagyon kívánatos lenne, ha a malom első berendezése miatt felállított műhelyek megmaradnának és azokhoz még öntőműhelyt is csatolnának, hogy így az összes előfordulható javítási munkákat a lehető leggyorsabban, legszabatosabban és a legjobban maga a vállalat végezhesse; a mennyiben pedig a malom a műhelyeket egész éven át foglalkoztatni nem bírná, úgy idegenektől is lehetne munkát vállalni, a mihez az engedély már megszerzetett.

A közgyűlés azon küldöttségbe választja, a mely a nádort az alapkő ünnepélyes letételére hívja meg.

Végezetül Putzernek forró köszönetét mond, hogy télvíz idején a társaság érdekében oly nagy utat tett s a közgyűlésen részt vett. A közgyűlést bezárja.

1842. I. 22-i választmányi ülésen jelen van és jelenti, hogy Meskó grófnő betáblázás ellen évi 6% kamatra 26,000 frt-ot kölcsönöz olyképpen, hogy a társaság 3 vagy 6 óra felmondhatja. Az összeg néhány nap múlva átvehető.

1842. II. 11-i választmányi ülésen jelen van és felkéri, mikép a végből, hogv a befolyó pénz kamatozás nélkül ne maradjon, esz-közöljön ki Sina G. Simonnal 30,000 frt. hitelt és azt, hogy Sina a vállalatnak folyószámlát nyisson.

Az ideiglenesen elutazó Csapó Dániel helyett a részvények aláírására kéretik fel.

1842. II. 28-i választmányi ülésen bemutatja Valero J. A.-nak az idevaló városi tanács közbejöttével tett Írásbeli tiltakozását az alapszabályok megváltoztatása ellen és jelenti, hogy ezen irat felől jogász szakértőkkel értekezett, a kiknek az a véleményük, hogy erre az iratra felelni sem kell.

Bemutatja a Szegedi Hengermalom Társaság levelét, a melyben e társaság kérdi, hogy a pesti társaság hajlandó ienne-e egy Szegeden alapítandó hengermalom-vállalatot támogatni és miként óhajt ez irányban a szegedi társasággal tárgyalni.

Megbízák, hogy Sina G. Simonnal a Hengermalom által nyújtható biztosíték felől értekezék.

1842. III. 8-i és III. 25-i választmányi üléseken jelen volt.

1842. IV. 8-i választmányi ülésen jelen van és megbízák, hogy Fehr igazgatóval együtt vizsgálja át az öntőműhely építésére vonatkozó építő- és ácsmesteri költségvetést és legjobb belátásuk szerint rendeljék el az építést.

Megemlíti, hogy a megérkezett új kazán fala igen vékony és félő, hogy nem lesz tartós, éppen ezért a társaság érdekében célszerű lenne még idejében Angliából, Aachenből vagy Zürichből jó vasbádogból való kazánt rendelni.

1842. V. 8-i választmányi ülésen jelen van és megbízák, hogy a czég nevében Fehr igazgató czéggjegyveszi jogosultságát a váltótörvényszéknél bejegyeztesse.

Megbízák, hogy Halbauer helyett a könyveket és a pénztárt május hóban felülvizsgálja.

1842. VI. 14-i választmányi ülésen jelen van és jelenti, hogy a társaság érdekében sikerült oly kölcsönt szereznie, a melyet egy-könnyen fel nem mondanak és pedig a nádortól 40,000 frt-ot. Ebből kiégvenlítetté Meskó grófnő 26.000 frt-os kölcsönét és az általa a vállalat helyett fizetett 10.000 frt-ot, míg a 40.000 frt-ból maradt 4.000 frt-ot a fenség számlája javára befizette. A 26.000 frt töröltetett, a 40.000 frt pedig betáblázott. Fáradozásaiért köszönetét mondanak neki.

Átadja Simon Flórisnak Hegedűs Zsigmond nevében részvényeinek késedelmes kifizetése miatt írt magyar levelét.

1842. VII. 5-i választmányi ülésen nincs jelen.

1842. VIII. 13-i választmányi ülésen jelen van és jelenti, hogy Meskó grófnő 26.000 frt-os kölcsöne töröltethető és a nádor 40.000 frt-os kölcsöne, a melyből a még hátralékos 4.000 frt lefizetését teljesíteni fogja, — betáblázható.

1842. IX. 14.—1842. XII. 15-éig tartott 5 választmányi ülésen jelen van.

1843. II. 15-i választmányi ülésen jelen van és a választmány felügyeletének gyakorlására kéri fel február hóra.

1843. III. 5-i választmányi ülésen jelen van.

1843. IV. 21-i választmányi ülésen jelen van és feltárja a választmány előtt, hogy mily sürgösen szükséges lenne az alaptőke felemelése, hogy ne kelljen oly nagy kamatot fizetni a hitelért, a melynek váratlan beszüntetése válságos időkben a vállalatra igen veszélyessé válhatnék.

1843. V. 12-i választmányi ülésen jelen van.

1843. VI. 18-i választmányi ülésen jelen van.

1843. VI. 19-i *közgyűlésen* elnököl és javasolja az alaptőke felemelését körülbelül 60.000 frt-tal.

1843. VI. 20-i választmányi ülésen jelen van és megbizatik, hogy a pozsonyi és soproni takarékpénztáraknál tudakozódják, vajjon nem adnának-e kölcsön évi 6%-os kamatra.

1843. VI. 23-i választmányi ülésen jelen van.

1843. VII. 12.—1843. IX. 26-áig tartott 4 választmányi ülésen nincs jelen.

1843. X. 13-i választmányi ülésen jelen van.

1843. XI. 24. és XII. 20-i választmányi üléseken nincs jelen.

1844. I. 23.—1844. III. 5-éig tartott 3 választmányi ülésen nincs jelen.

1844. IV. 20-i választmányi ülésen nincs jelen, de elhatározzák, hogy felkérlik, mikép a pozsonyi takarékpénztárnál igyekezzék 20.000 frt-os kölcsönt szerezni.

1844. VI. 1-i választmányi ülésen jelen van.

1844. VII. 7-i *közgyűlésen* elnököl és azt rövid beszéddel nyitja meg.

1844. VII. 7.—1844. X. 12-éig tartott 3 választmányi ülésen nincs jelen.

1844. XI. 6-i választmányi ülésen jelen van és a könyvek felülvizsgálását elvállalja.

1845. I. 9-i választmányi ülésen jelen van, a mely köszönetét mond neki azért, hogy a vállalatot 50.000 írt bank hitellel támogatta, a melyet saját házára tábláztatott be.

Emlékezteti a választmányi ülésen, hogy már az 1843-i közgyűlés kifejezte azon óhaját, mikép a javító- és öntőműhelyek egy másik részvénytársaságra ruháztassanak át. Azt hiszi, hogy az ipari fellendülés mostani idején, ezen ügyet halogatni nem szabad, hanem körlevél útján fel kellene hívni a részvényeseket, vajjon ezen átruházásba beleegyeznek-e és mily mértékben hajlandók az új gépgyár részvénytársasághoz járulni.

A körlevél szerkesztésére őt kéri fel.

1845. I. 18-i választmányi ülésen jelen van és ismételten ki-

fejt, hogy az I. 9-i ülésen kifejtett okok miatt most van a legkedvezőbb alkalom, hogy azt az új részvénytársaságot megállapítsák, amely a malom javító- és öntőműhelyeit megvegye és azokat Magyarország fellendülő iparának megfelelő mérvben bővítsé. A körlevelet tárgyalják és szétküldését elhatározták.

1845. II. 19.—V. 7-ig tartott 3 választmányi ülésen jelen van.

1845. V. 31-i választmányi ülésen jelen van és a választmány azon óhajára, hogy a közgyűlés júniusban tartassák és ő még e közgyűlés előtt ennek tárgyairól a június 20-án Bécsbe érkező Putzerrel értekezzék, kijelenti, hogy el kell utaznia és július előtt Pesten nem lehet. — A közgyűlést júliusra halasztják.

Az igazgató azon ajánlatára, hogy a kőszénbánya-tulajdonosok ajánlattételre felhívassanak, megjegyzi, mikép a verseny illetén felidézése a jelen esetben többet árthat, mint a mennyit használhatna, mert a versenyzőknek aligha van olyan elegendő szén szolgáltató bányájuk, és olyan, a nekünk való szállítást annyira megkönnyítő és jelentékeny szállítási szerződésük, mint mostani szállítónknak, Brunnernek, a gőzhajózási társasággal. Valószínű tehát, hogy többet követelnének és így Brunner is többet fog követelni, míg a verseny elkerülése esetén Brunner a régi marad.

1845. VII. 25-i *közgyűlésen* egyhangúlag elnökké választják. A tiszta nyereség felosztását illetőleg megjegyzi, hogy, bár a vállalatra nézve jobb lenne és jövő virulásának is jobban használna, ha a tiszta nyereség szét nem osztatnék, hanem a forgótöke erősítésére fordítatnék és így a vállalat a kamatfizetés terhéől megmenekülne s nagyobb haszonnal dolgozván, terjeszkedhetnék; mivel azonban a vállalat a kedvezőtlen viszonyok miatt mindaddig megnyugtató eredményt a részvényeseknek felmutatni még nem birt s mivel e miatt nemcsak a részvényesek bizalmát, hanem a nagyközönségét is a hitelre nézve elvesztette, éppen azért legcélszerűbbnek tartja a vállalat érdekében, ha a kimutatott tiszta nyereség egy részét a részvényesek közt szétosztják, másik részét pedig a forgótöke erősítésére fordítják.

A javító- és öntőműhelyeket megvásárló részvénytársaság alapításában részvételt ajánlja a közgyűlésnek.

Felhívja a közgyűlés figyelmét arra, hogy míg a vállalatéhoz hasonló malmokat létesítenek, addig az ily telepet igazgatni képes egyének száma nem igen nagy és nem is növekszik, a társaságnak azonban Fehr igazgatóban olyan embere van, a kiben a legszélesebb körű műszaki ismeretek és tapasztalatok szilárd jellemmel párosulnak és oly üzleti tevékenységgel is, a mely őt a legkiválóbb üzletemberek közé sorozza és a mi a vezetése alatt álló vállalat jövő virulásának legjobb biztosítója. E férfitűnnek megtartása tehát a vállalatnak nagyon is érdekében áll és erről annál is inkább gondoskodni kell, mert ő tudja, hogy az igazgató több oldalról igen előnyös ajánlatokat kapott. Minthogy tehát a társaság telepének a fennforgott

kedvezőtlen viszonyok mellett is bekövetkezett fejlődését tagadni nem lehet és minthogy a felmutatható kedvező eredmény leginkább az igazgató körültekintésének, lankadatlan tevékenységének, kitartó buzgalmának és erélyének köszönhető, méltányosnak tartja, hogy a társaság az igazgató javadalmazását olyképp javítsa, hogy ő jövője tekintetében nyugodt lehessen, illetőleg hogy ez által véglegesen a vállalathoz kapcsolassák. Felhívja ezért a közgyűlést, hogy e tárgyban határozzon és állapítsa meg a módját és a mérvét az igazgatói javadalmazás emelésének. Erre nézve szintén javaslatot tesz és azt elfogadják.

A választmányból alapszabályszerűleg kilép, de újból megválasztják.

1845. VIII. 12-i ülésen jelen van és megbízatik, hogy egy határozatot a Holzhammer céggel közöljön.

1845. VIII. 14-i választmányi ülésen nincs jelen.

1845. IX. 15-i választmányi ülésen jelen van.

1845. X. 21-i választmányi ülésen nincs jelen.

1845. XI. 28-i választmányi ülésen jelen van.

1845. XII. 23-i választmányi ülésen jelen van és jelenti, hogy Valero már többször felkereste a társasággal évek óta folyó ügyében és azt az ajánlatot tette, hogy az ő tíz részvényét a társaság al pari vegye át. Széchenyi elmondja, hogy a port az első bíróságnál a társaság elvesztette, a másodbíróságnál megnyerte és most a legfelső bíróság előtt van. Nem kétféle, hogy a port végleg meg fogja nyerni a társaság, de a győzelem mégsem egész biztos, éppen azért a barátságos kiegyezés nem lenne helytelen, mert vállalatunk mostani kitűnő kilátásai mellett kedvezőbben hatna a közönségre, ha kiegyeznének, mintha Valero részvényét a folyó kamatok kifizetése mellett al pari átvenni kénytelenek lennének. Természetesen feltételül ki kell kötni, hogy Valero az összes kamatokról egészen a mai napig lemondjon.

1846. I. 11.—IV. 18-áig tartott három választmányi ülésen jelen van.

1846. VII. 5-i *közgyűlésen* elnököl s határozatot kér a felől, hogy a kimutatott tiszta nyereségből mennyit kell kifizetni osztalékkul, hány százalékot kell a malom megnagyobbítására, az épületek és a gépek kopására leírni.

Ezen közgyűlés jegyzőkönyve címezi először »kegyelmes«
úrnak.

1846. VII. 10-i választmányi ülésen jelen van.

1846. VIII. 11-i és IX. 1-i választmányi üléseken nincs jelen.

1846. XI. 11-i választmányi ülésen jelen van.

1846. XII. 19-i választmányi ülésen jelen van és előadja, hogy elintézet nyert a választmánynak azon kérvénye, a melyben a nádort kérte, hogy az öntőműhellyel szemben gépműhely építésére öt házhely kiszakíttassék, — a mennyiben a szépművészeti bizottság

az öt házhelyet felbecsülte és négyszögölenként 15 frt-ért p. p.-ben átengedni hajlandó. Mivel ez az ár egy újonnan alapítandó telep Tészére igen nagy, Széchenyi bemutat egy kérvényt, a melyben a választmány az árnak a leszállítását 8 frt-ra kéré.

1847. I. 7-i választmányi ülésen jelen van és kérdi, hogy József nádor gyászos elhunytja után mi történjék a gépgyártársaság részére szerzendő háztelkekkel.

A választmány megbízza, hogy közelgő bécsi utazásakor ez ügyről ne feledkezzék meg és igyekezzenek István főherceget megnyerni.

1847. II. 8.—III. 7-éig tartott négy választmányi ülésen nincs jelen.

1847. IV. 9-i választmányi ülésen jelen van és köszönetét szavaznak neki azért, hogy a malomnak évi 5% kamatra 20.000 frt-ot kölcsönzött és így a drága hitel elkerülését lehetővé tette.

1847. VI. 4-én tartott választmányi ülésen jelen van és megemlíti, hogy a mostani szomorú időben a malomnak a múlt évit is meghaladó nyereségét nyilvánosságra hozni nem lenne jó, mert ez a vállalat irigyei és ellenségeinek alkalmat adna arra, hogy a közönséget ellene ingerelje. Ezért azt javasolja, hogy a közgyűlést bizonytalan időre halaszszák a részvényese et ellen e \ értesítsék, hogy a malom pénztáránál 12% osztalék rendelkezésükre áll.

Az igazgató jelenti, hogy mivel a nagy szükség miatt zavarásoktól lehetett tartani, Széchenyi közbenjárására egy tizedest és 6 embert kértek őrségül a malomba a helyőrség parancsnokától, a ki egyúttal megígérte, hogy a mennyiben szükséges lenne, a közeli laktanyából több embert is rendelkezésre bocsát.

1874. VIII. 21-i és IX. 29-i választmányi üléseken jelen volt.

1847. XI. 1.—1848. V. 2-áig tartott hat választmányi ülésen nem volt jelen.

1848. VII. 7-i ülésen jelen volt.

1848. VII. 9-i *közgyűlésen* Széchenyi, a minister, elnököl utoljára.

1848. VII. 27-i választmányi ülésen jelen van és kifejti, hogy mily nehéz a mostani pénzhiány és a hitelnek mindinkább terjedő apadása mellett az iparvállalatok helyzete általában, a mit a cukorfinomítóról és hengermalomokról is el lehet mondani; ezért a cukorfinomító legutóbbi választmányi ülése elhatározta, hogy a hengermalom választmányához kérdést intéz, vajjon nem lenne-e hajlandó kölcsönösen kezességet vállalni 25.000 frt. p. p. erejéig. Ez az utolsó választmányi ülés, a melyen Széchenyi részt vett s a melyen tevékenységét illetőleg a jegyzőkönyvben róla szó esik.

1848. XII. 17-i és 1849. III. 11-i *közgyűléseken* Tasner Antal képviseli.

1849. VI. 29-i *közgyűlésen* képviselője nincs.

1850. VI. 30-i *közgyűlésen* Tasner Antal képviseli.

Többé képviselője nincs a közgyűléseken.

Megjegyzés. A fent leírtak az illető közgyűlések és választmányi ülések német nyelvű jegyzőkönyveiből kivonatosan, főleg, helyesebben: kizárólag Széchenyi István gróf tevékenységét jellemzőleg vannak átültetve magyarra. Az átültetés csakis azon esetekben követi szóról-szóra, illetőleg teljesen a német szöveget, a midőn Széchenyi mint előadó maga beszél, a midőn tehát a szöveg Széchenyi gondolkozására jellemző. A többi rész csak rövid kivonat az eredetiből.

1838. XII. 26-ától 1848. VII. 27-éig minden választmányi ülésen fel van jegyezve és kiemelve, hogy Széchenyi jelen volt-e, vagy nem, beszélt-e, vagy kapott-e valami megbízást, avagy végül valamely tetteről történik-e jelentés az illető ülésen.

1838. XII. 26-ától 1850. VI. 30-áig fel van sorolva minden közgyűlés és előadva itt is minden, a mi a választmányi üléseknél előadatott.